

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 21

На пошану професора О.М.Завальнюка

Кам'янець-Подільський
“Аксіома”
2011

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

Рецензенти:

В.В.Марчук – доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ)

О.В.Добржанський – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Редакційна колегія тому:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л.В.Баженов**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**, кандидат історичних наук, професор; **С.А.Копилов**, доктор історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **В.В.Нечитайло**, доктор історичних наук, професор; **В.С.Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **І.В.Рибак**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанінов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 11 від 24 листопада 2011 р.)*

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Т.21: На пошану професора О.М.Завальнюка. – 568 с.

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

© Автори статей, 2011

© “Аксіома”, видання, 2011

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Степанков В.С., Комарніцький О.Б.</i> Особистість, учений, менеджер (до 60-річчя з дня народження Олександра Михайловича Завальнюка)	9
---	---

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

<i>Матях В.М.</i> Інститут історії України НАН України в процесі конституювання української новістики	28
<i>Степанков В.В.</i> Політична еліта: кілька міркувань з приводу сутності поняття	47
<i>Верстюк В.В.</i> Соціокультурне середовище і процес формування світогляду М. Костомарова	52
<i>Баженов Л.В.</i> М.І.Теодорович – видатний дослідник історії Волині останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. (до 155-річчя від дня народження вченого)	64
<i>Калуцький С.С.</i> Гетьман Б. Хмельницький в оцінці В. Липинського	71
<i>Баженов О.Л.</i> Іван Огієнко – дослідник історії української православної церкви	79
<i>Михайловський В.М.</i> Януш Куртика – історик Поділля	86
<i>Білецький П.М.</i> Історіографія іноземного підприємництва в Подільській губернії	93
<i>Кунанець Н.Е.</i> Бібліотека Богословського наукового товариства у Львові: до історіографії питання	100
<i>Котовський Р.В.</i> Село західних областей УРСР: соціальні трансформації (1939-1941 рр.) в історіографії	107
<i>Копилов С.А.</i> Історіографічна ситуація в історичній науці України на зламі ХІХ – ХХ ст. у науковій літературі	123
<i>Найчук І.А.</i> Пилявецька битва в оцінці сучасної української історіографії	132
<i>Задорожнюк А.Б., Копилов С.А.</i> “Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии... 1830 г.” – важливе джерело з історії Поділля	142

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Гуцал А.Ф.</i> Роботи на пам'ятках археології в районі Сатанівських Товтр	147
<i>Головка О.Б.</i> Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (остання чверть XII ст.)	156
<i>Балушок В.Г.</i> Етнічна ситуація в Південній Русі в удільний період	164

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Смолій В.А., Степанков В.С.</i> Село козацької України в добу революції XVII ст.: суперечливі процеси формування нової моделі господарування й співжиття	187
<i>Юга О.А.</i> Польсько-українські переговори 1649 р. в Переяславі: позиції сторін та основні результати	198
<i>Газін В.В.</i> “Українське питання” в політичному концепті А. Ордін-Нащокіна	205
<i>Майор Р.І.</i> Діяльність закарпатської делегації у Відні 1849 р. й утворення “Руського округу”	218
<i>Kryszak Anna.</i> Próby podporządkowania lewobrzeża w czasach hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego	232
<i>Філінюк А.Г.</i> Соціально-демографічні процеси у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть	241
<i>Перерва В.С.</i> Шляхта Правобережної України в церковних покараннях (єпитиміях) XIX століття	257
<i>Дубінський В.А.</i> Українська ліберальна концепція розв'язання аграрного питання в Наддніпрянщині міжреволюційної доби (1907-1917 рр.)	265
<i>Кліщинський П.В.</i> Проблема біженців та спроби її вирішення командуванням Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни	276

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Лозовий В.С.</i> Селянські органи влади після гетьманського перевороту	283
<i>Кузовенков Д.І.</i> Єпископ “ДХЦ” Василь Пшеничний: історико-релігійний портрет	294

<i>Маркова С.В.</i> Громадські організації як інструмент залучення селянства до суспільно-політичного життя Радянської держави (20-ті – 30-ті рр. XX ст.)	301
<i>Григоренко О.П.</i> Селянство України як об'єкт репресій радянської тоталітарної держави	312
<i>Рибак І.В.</i> Депортація селян України під час третьої хвилі розкуркулення (травень 1933 – серпень 1936 рр.)	325

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

<i>Лопачька Н.М.</i> Становлення антиунійної опозиції на Волині і князь В.-К. Острозький (кінець XVI – перша половина XVII ст.)	332
<i>Сидорук С.А.</i> Декласація польської шляхти Правобережжя та її залучення до виконання рекрутської повинності	346
<i>Смірнов М.А.</i> Сім'я баронів фон Мекк в історії містечка Браїлова	354
<i>Айвазян О.Б.</i> Бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії наприкінці XIX – на початку XX століття	363
<i>Опря І.А.</i> Релігійна освіта та виховання в пізньопротестантських громадах Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.	372
<i>Сербалюк Ю.В.</i> Діяльність імператорського людинолюбного товариства у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.	381
<i>Хоптяр А.Ю.</i> Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів на Київщині та Волині в 1905 р.	390
<i>Глушковецький А.Л.</i> Парламентська робота депутатів-подолян у III Державній Думі Російської імперії	398
<i>Стецюк В.В.</i> Формування бюджетів земств Правобережної України (1911-1920 рр.)	414
<i>Герасимов Т.Ю.</i> Вплив квартирного законодавства 1917-1918 рр. на житлові умови мешканців подільських міст доби гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)	422
<i>Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П.</i> Суперечливий характер економічної політики радянської влади на Поділлі на початку 1920-х років	429

<i>Суровий А.Ф.</i> Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках	436
<i>Комарницький О.Б.</i> Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму: формування студентського контингенту та навчальна діяльність	449
<i>Матвеев А.Ю.</i> Методи, особливості та наслідки здійснення другої хвилі розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині (літо 1930 – 1932 рр.)	457
<i>Молдавчук Н.М.</i> Спортивне життя Києва у період німецької окупації 1941-1942 рр.	466
<i>Прокопчук В.С.</i> Подолянин М.Л. Боровський – керівник Інституту дослідів Волині у Вінніпезі у 1956-1968 рр.	476

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Чухліб Т.В.</i> Україна та Швеція у 50-х роках XVII ст.: від дипломатичного листування до політичного союзу	484
<i>Олійник С.В.</i> Галичина в зовнішній політиці Олександра I	501
<i>Мельничук О.А.</i> Загальнообов'язкове державне соціальне страхування від безробіття в Англії у міжвоєнний період	508
<i>Боровець І.І.</i> Диференціація словацького суспільства у ставленні до владного режиму в 1939 – першій половині 1943 рр.	520
<i>Постоловський Р.М.</i> Вплив національно-демократичних традицій на результативність “оксамитової” революції 1989 р. у Чехословаччині в концепції Ладіслава Голого	536

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Блануца А.</i> Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржанага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV– XVIII стагоддзях: Матэрыялы ўт. ў сл. Навук. канферэнцыі (Мінск– Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. – Мінск: БІП-С Плюс, 2008. – 374 с.	549
<i>Drozd Jacek.</i> Albert Borowiak, Powstanie kozackie 1638, Zabrze 2010, Wydawnictwo Inforteditions, ss. 176.	551
<i>Drozd Jacek.</i> Piotr Derdej, Kamieniec Podolski 1672, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2009, ss. 180.	556
Коротко про авторів	561

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 94(477) (092)

*В.С. Степанков
О.Б. Комарніцький*

ОСОБИСТІТЬ, УЧЕНИЙ, МЕНЕДЖЕР (до 60-річчя з дня народження Олександра Михайловича Завальнюка)

У статті йдеться про життя, організаційно-управлінську та наукову працю ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, відомого українського історика, педагога, громадського діяча, краєзнавця, академіка Академії Національної Вищої Освіти України, доктора історичних наук, професора Олександра Михайловича Завальнюка.

Ключові слова: діяльність, вчений, ректор, декан, факультет, університет.

Університети, як і люди, мають свою долю: одні щасливу, інші драматичну. До останніх, безперечно, належить Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Витворений у вогнищі національно-визвольних змагань українців 1917-1920 рр., він став першим в історії України власне українським університетом. Саме за відданість його професорсько-викладацького складу та студентів українській національній ідеї комуністичний режим вирішив його ліквідувати. Нарком освіти В.Затонський у телеграмі, розісланій 3 вересня 1920 р. в освітні установи України, підкреслював: "Слід звернути увагу на Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні у петлюрівської інтелігенції... Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компрометує радвладу"¹. І 26 лютого 1921 р. приймається ухвала про його ліквідацію. Замість нього утворилися два інститути: народної освіти і сільськогосподарський².

Де-факто, правонаступником університету став педінститут. Йому пощастило, що у повоєнний період біля керма управління стояли такі надзвичайно обдаровані особистості, як доценти Іван Степанович Зеленюк та Іван Вікторович Івах, професор Анатолій Олексійович Копилов. Саме завдяки їх вірно обраній стратегії розвитку й самовідданій праці, вуз "виріс" з провінційного навчального закладу з відверто низьким потенціалом у 50-х рр. ХХ ст. в один з провідних гуманітарних вузів України на рубежі ХХ-ХХІ ст. (у 1999 р. він посів перше місце серед вищих

педагогічних навчальних закладів за питомою вагою викладачів з ученими ступеннями і званнями, а 2001 р. увійшов до десятки кращих педагогічних й гуманітарних вузів)³. Символічною ознакою даної метаморфози стало призначення в січні 2002 р. вперше ректором вузу його випускника, котрий уже пропрацював у ньому на той час 22 роки, професора Олександра Михайловича Завальнюка, за кандидатуру якого майже одногослосно (бл. 94%) висловилися рейтингова конференція трудового колективу. Зрозуміло, таке щире визнання з боку колег не могло бути випадковим: вони віддали належне його яскраво вираженим організаторським здібностям, хисту педагога, людяності й пов'язували з ним надії на краще майбутнє – своє власне та вузу⁴.

І не помилилися! Нині його ім'я є добре відомим серед української науково-педагогічної громадськості, як ім'я талановитого вченого (автора понад 500 наукових праць, у т.ч. 65 монографій, брошур і посібників, учасника близько 200 наукових конференцій) й успішного менеджера вищої освіти (університет закріпився у першій сотні кращих вузів). Йому випала складна, але щаслива доля поєднати набуті знання з дослідження становлення української вищої освіти у добу визвольних змагань 1917-1921 рр. з практикою трансформації педагогічного університету в класичний національний університет у нелегкі часи утвердження незалежності сучасної демократичної України. До його честі, він спромігся, опираючись на підтримку колективу, закласти міцний фундамент демократичних засад функціонування університетських структур, сформувати атмосферу поваги до особистості викладача й студента, “культу” наукової творчості, відродження кращих традицій духовного буття українського народу.

Олександр Завальнюк народився 28 листопада 1951 р. у м. Сміла на Черкащині в сім'ї фронтовика-військовослужбовця. Його батько Михайло Опанасович, окрім виконання військових обов'язків, здобував освіту у старших класах вечірньої середньої школи. Попри тогочасні життєві складності й труднощі, навчався дуже добре (лише одна четвірка стала на перешкоді отримання золотої медалі). Природжений організатор – він відзначався високою самодисципліною, що межувала із суворістю, вимогливістю, цілеспрямованістю, працелюбністю й нестримною жадобою до збагачення власних знань. У цьому ж місті зустрів своє кохання – чарівну дівчину Ольгу, з якою невдовзі одружився. Вона мала м'який характер, випромінювала доброту й щирість, була життєрадісною, завжди готовою прийти на допомогу, кожному, хто її потребував, гостинною й вмілою господинею. Попри це могла й наполягти на своєму. Як, наприклад, потай охрестила Сашка, котрому було близько 2-х років⁵.

Демобілізувавшись у 1954 р. з армії, старшина Михайло Опанасович перебрався зі сім'єю у Подільський край, поближче до рідного села Шустівці. Певний час пропрацював в Орининському військкоматі, але незабаром переконався, що – не його призначення. Осівши у с. Підпилип'я,

поступив на заочне відділення фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Обравши престижну тоді професію педагога, почав трудитися вчителем місцевої середньої школи. У 1957 р. призначається тимчасово виконуючим обов'язки директора школи (цікаво, що з таким формулюванням керував нею до 1985 р.)⁶.

У цей час в Сашка з'являється сестричка Світланка (1956 р. народження). Становлення засад його моральних принципів й світоглядних уявлень проходило під визначальним впливом двох чинників: своєрідного пуританізму (притаманного сільській інтелігенції 50–60-х рр. минулого сторіччя) устоїв життя сім'ї (панував культ чесності, порядності, скромності, вимогливості, працелюбності, самопожертви й потягу до знань) та всепроникаючого духу атмосфери шкільного колективу (через брак власного житла родині доводилося мешкати у шкільному приміщенні). В 1958 р. Сашко став учнем місцевої школи. Навчався блискуче. Ріс емоційним, енергійним, допитливим і товариським. Правда, як “вчительська (директорська) дитина”, мусів в усьому слугувати “зразком”, тому доводилося контролювати свої вчинки, відмовляти собі у типових для того часу пустоцах у школі й поза нею. Правда, не завжди виходило так, як хотілося батькам...

В 1962 р. його спіткало велике горе – померла мати. І біль від цієї трагічної втрати у душі й серці Олександра Михайловича продовжує щемити і сьогодні. Згодом батько одружився з Ольгою Пилипівною – вчителькою української мови та літератури, котра мала сина Валерія від першого шлюбу. На щастя, для Сашка вона виявилася напрочуд чуйною й мудрою жінкою, котра, проживши до цього нелегке життя, дуже тактовно намагалася стати хлопчику і його сестричці справжньою матір'ю. І домоглася успіху. Інтелігентна за духом, добра, дуже працююча, вольова й водночас поступлива, спромоглася зберегти, а в чомусь й збагатити попередню атмосферу в сім'ї. А її залюбленість українською літературою, мовою й культурою вчинила помітний вплив на формування духовного світу Олександра – підлітка і юнака, розвиток у нього поетично-образного сприймання світу⁷.

Після закінчення восьмирічної школи, він 1966 р. пішов до 9-го класу Приворотської школи, в якій продовжував навчатися на “відмінно”. Багато читав; легко давалися предмети як природничо-математичного циклу, так й гуманітарного. Все ж переважав потяг до останніх, особливо історії. Окрім природних задатків, у цьому зіграв неабияку роль вплив педагогічного таланту таких прекрасних учителів, як М.С.Березовської, М.П.Слабоус та ін. Тому, закінчивши у 1968 р. із золотою медаллю школу, без особливих вагань подав документи для вступу на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту. Успішно подолавши екзаменаційні випробування, став студентом 1-го курсу, чим особливо пишався.

Одна з прикметних рис тогочасного студентства полягала у перевазі в його середовищі не випускників шкіл, а стажистів (котрі уже мали за

спиною щонайменше 2 роки роботи) і демобілізованих із лав армії вояків. Все ж, дякуючи ерудиції, товариськості, доброті й принциповості, Олександр Завальнюк швидко завойовує в однокурсників авторитет й обирається комсоргом академгрупи. І ще, він володів Богом даною харизмою, яка виділяла його з-поміж інших, спонукала ставитися до нього з повагою, трансформувала в яскраву особистість. Як згадував його однокурсник і близький товариш Іван Васильович Рибак (нині професор, завкафедри історії Росії й спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), уже на першому курсі “кинулося в очі, що наші старші однокурсники, які пройшли армійську службу, якимось по-дружньому, без традиційної зверхності, ставилися до хлопчини, якого вони називали Сашком. У той же час як до нас, вчорашніх десятикласників, ставилися як до “салаг” і полюбили командувати тоном, який не міг викликати будь-яких заперечень”⁸. Потоваришував Олександр із Іваном Рибаким, Русланом Постоловським, Геннадієм Бондаренком, Михайлом Михайлюком. Образ юнака буде неповним, якщо не згадати, що захоплювався поезією (писав вірші), володів вишуканим естетичним смаком, витонченими манерами поведінки. В нього виразно проявлялися риси логіко-сенсорного екстраверта: володіння швидким, ясним і тверезим розумом, уміння логічно й розумно діяти, естетизм, працелюбність, пунктуальність, добросовісність, відповідальність, комунікабельність, емоційність, високорозвинутий мотив самоактуалізації й самореалізації⁹.

Дякуючи професійній гідності, ліберально-демократичним настроям та високим моральним якостям декана факультету, доцента Анатолія Олексійовича Копилова, завкафедр професора Леоніда Антоновича Коваленка й доцента Іона Ізраїльовича Винокура, викладачів – доцентів Петра Федоровича Щербини, Петра Флоровича Лаптіна й інших, на факультеті утворилася сприятлива духовна атмосфера, що дозволяла проявлятися яскравим особистостям з-поміж студентського загалу, насамперед у сфері наукової творчості. Мабуть, це було щасливою посмішкою долі, що, навчаючись на другому курсі, здібний студент записався до гуртка доцента П.Ф.Щербини – улюбленця студентів, надзвичайно обдарованої особистості з оригінальним, в чомусь навіть парадоксальним, мисленням, щирої вдачі й, що особливо важливо, вільнолюбивої й незалежної у судженнях. Він ніколи не нав'язував гуртківцям і дипломникам власних поглядів, давав максимум свободи (можливий у тогочасних реаліях) для наукового пошуку й висловлення власних міркувань, суворо вимагаючи лише одного – відштовхуватися від всестороннього аналізу джерел. Пройшовши гарний фаховий вишкіл (П.Ф.Щербина де-факто стояв не на марксистських, а на позитивістських методологічних засадах пізнання минулого), Олександр Завальнюк спромігся засвоїти основне – повагу й увагу до джерела, до історичного

факту. Копітка праця над темою “Колокол” Герцена і буржуазні реформи 60-х рр. у Росії” принесла перші творчі здобутки. Надіслана ним на Всесоюзний конкурс студентських наукових праць робота одержала диплом першого ступеня. А дипломна робота не лише була оцінена на “відмінно”, а й відзначена ДЕК однією з найкращих¹⁰.

Помітний вплив на формування його особистості вчинило спілкування з “батьком” історичного факультету, талановитим вченим – учнем видатного історика О.Оглоблина (про що нині стало відомим) – засновником першої наукової школи у тодішньому педінституті, Людиною з великої літери, доктором історичних наук, професором Леонідом Антоновичем Коваленком. За щирю любов до України та повагу до її минулого зазнавав “неприємностей”, а відтак змушений був кілька разів змінювати місце роботи. Саме під час спілкування з ним Олександр Завальнюк вперше отримав правдиві відомості (“дід Леонід”, як люблячи називали його між собою викладачі й студенти, умів кількома реченнями передати сутність події чи процесу) про діяльність Центральної Ради, насильницьку колективізацію, голод 1932-1933 рр. та 1947 рр., масові репресії тощо. Вони стали тим маленьким чистим джерельцем історичної Правди, яке і в наступні роки, не дозволяло замулитись ідеологією тоталітаризму професійному потягу науковця до з’ясування об’єктивної Істини. Теплим словом вдячності він завжди згадає А.О.Копилова, І.І.Винокура, П.Ф.Лаптіна, М.Ф.Александрю, В.А.Радіоненка й інших викладачів, котрі навчали його, сприяли становленню особистості¹¹.

Закінчивши у 1972 р. з відзнакою інститут, за призначенням поїхав працювати вчителем історії до Крилівської середньої школи Корецького району (Рівненщина). В травні наступного року розпочав службу у лавах війська у складі військового контингенту в Німецькій Демократичній Республіці. Демобілізувавшись, спочатку працював вихователем піонерського табору профспілки медпрацівників Хмельницької області (червень-серпень 1974 р.), а пізніше – вчителем історії та географії Орининської середньої школи-інтернату Кам’янець-Подільського району¹². Вчительська робота подобалась, а відтак швидко опанував таємниці педагогічної професії, здобував заслужені повагу й авторитет серед колег й учнів. І все ж хотілося реалізувати себе у сфері науки, оскільки відчував внутрішній потяг до інтелектуальної творчості. Так зародилась мрія про аспірантуру. Поступити до неї у ті часи вчителю, до того ж непартійному, по суті було неможливо. На щастя, це потаємне бажання знайшло підтримку з боку бувшого декана, а тоді уже проректора з наукової роботи, А.О.Копилова, котрий проводив цілеспрямований курс на підготовку власних науково-педагогічних кадрів. За його безпосереднього сприяння, вдалося досягти домовленості з ректором Київського педінституту про виділення місця в аспірантурі, до якої восени 1976 р. він і вступив¹³.

Почалася якісно нова сторінка у біографії Олександра Завальнюка, що започаткувала його становлення як вченого. Науковим керівником було призначено відомого історика, доктора історичних наук, професора М.Д.Березовчука (до речі, у 50-60-х рр. працював у Кам'янець-Подільському педінституті), котрий запропонував тему кандидатської дисертації, присвячену вивченню селянського руху у Правобережжі впродовж 1917 р. В остаточній редакції отримала таку назву: “Селянський аграрний рух на Правобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)” Її сильні сторони полягали в тому, що вона виявилася не особливо (як на ті часи) заполітизованою й заідеологізованою, передбачала опрацювання архівного матеріалу й відкривала доступ до вивчення (прямого чи опосередкованого) сутності національно-визвольних змагань українців не за роботами радянської історіографії, що цинічно спотворювала її зміст, а на основі численних тогочасних джерел.

Слід віддати належне аспіранту, він сповна скористався наданим долею шансом. Впродовж кількох років наполегливо опрацьовував матеріали архівів і наукових бібліотек, наполегливо досліджуючи складну наукову проблему. Було зібрано й систематизовано (за хронологічним й адміністративно-територіальним принципами) багатющій фактичний матеріал, що дозволяв відтворити панораму потужного селянського руху. Його осмислення знайшло відображення у публікаціях, що побачили світ у 1979 р. Прикметно: перша з них з'явилася у найпрестижнішому науковому періодичному виданні істориків – “Українському історичному журналі” (№ 7), що безперечно засвідчувало високий фаховий рівень дослідження. В цьому ж році одна брошура (1,4 др. арк.) вийшла з друку, а друга (2 др. арк.) була депонована в ІНІСН АН СРСР (м. Москва). На час завершення навчання в аспірантурі текст дисертації подається на обговорення кафедри історії СРСР та УРСР. Після виправлення висловлених зауважень вона успішно захищається у жовтні 1980 р.¹⁴ Зрозуміло, з позицій сьогодення можна (і не без підстав) і роботам, і дисертації закинути наявність заідеологізованості, перебільшення ролі більшовицької партії, односторонності у зображенні політичних симпатій селянства, ідеалізації класової боротьби, негативної оцінки діяльності Центральної Ради й українського уряду та ін. (вони зумовлювалися жорсткими межами існуючої концепції перемоги соціалістичної революції в Україні), але не ці недоліки визначили їхній зміст. Вперше в історіографії було доведено масовий характер селянського руху, зроблено успішну спробу розкрити зміст соціальних настроїв найчисельнішого прошарку населення Правобережжя, а відтак для неупередженого читача ставали зрозумілими причини політичної квалості місцевих органів влади Центральної Ради, що в кінцевому рахунку зумовили її поразку.

Роки навчання в аспірантурі були не тільки часом формування засад фаху науковця, але й часом розвитку й змужніння людських якостей, серед яких друзі й колеги виділяють, насамперед, доброту й щирість. Як згадував у 2006 р. його друг В. Г. Кузь (ректор Уманського державного педагогічного

університету ім. П. Г. Тичини), “Санька, як ми тоді по-дружньому його називали, вистачало на все: заняття в бібліотеці, написання статті, реферату, відвідування театру, допомоги друзям. Не знаю, чи вірив він у Бога (в ті часи таким сокровенним мало хто ділився), однак любов до ближнього у нього завжди була діяльною, а головне – щирою. Пам’ятаю, як Руслан Постоловський покалічив ногу. Було це наприкінці його перебування в аспірантурі. І Санько тут же запропонував другу свою допомогу, хоча й сам був переобтяжений роботою. Як тепер, перед очима: лежить Руслан з ногою на витяжці, а перед ним біля друкарської машинки Олександр набирає текст дисертації. Кажуть, що вища наука – бути мудрим, а вища мудрість – бути добрим”¹⁵.

У жовтні 1979 р. (відразу ж після закінчення аспірантури) тепер уже ректор Кам’янець-Подільського педінституту А.О.Копилов запрошує Олександра Завальнюка на роботу на посаду асистента кафедри історії СРСР й УРСР. Невдовзі після успішного захисту дисертації обирається (у червні 1981 р.) на посаду старшого викладача. Інтенсивно й творчо опановував лекційні курси історії Росії XIX ст. та історії радянського суспільства. Відразу ж активно включився у життя колективу історичного факультету, в якому швидко зарекомендував себе талановитим науковцем й здібним педагогом. Його поважали за принциповість, доброзичливість, щирість, товариськість, готовність прийти на допомогу. Не випадково, з серпня 1982 р. призначається заступником декана доцента Лева Васильовича Баженова, у творчій співпраці з яким опановував ази адміністративної роботи¹⁶. Відбуваються істотні зміни в особистому житті: у 1980 р. одружується з коханою дівчиною Ольгою. З часом у щасливій сім’ї народилося дві доньки: Олеся (1981 р.) й Оксана (1984 р.).

У сфері наукових інтересів 80-ті рр. стали часом нелегкого пошуку теми проблеми наукового дослідження, яка б стала віссю майбутнього творчого пошуку. Аналіз опублікованих праць (впродовж 1980-1990 рр. їх вийшло з друку 64) дозволяє виявити наступні тенденції. Це, по-перше, прагнення автора “залишитися” у буремній епосі української історії 1917-1921 рр., а відтак започатковується вивчення різних аспектів проблеми аграрних відносин у Правобережжі у 1918-1921 рр.; по-друге, виразно окреслюється краєзнавча спрямованість географічних меж тематики досліджень (терени Поділля). Визнанням наукових здобутків Олександра Завальнюка стало запрошення його Інститутом історії УРСР до підготовки монографічного дослідження “Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні”, опублікованого у 1987 р. Разом із співавторами С.К.Гуменюком, І.В.Рибакот та А.Ф.Суровим написав три розділи книги “Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю історії” (1990 р.)¹⁷.

Рубіж 80-90-х рр. XX ст. стає переломним як у розвитку національно-політичної свідомості вченого, так і в методологічних засадах пізнання ним історичного минулого. Ґрунтовне знання джерельного матеріалу визволь-

них змагань українців 1917-1921 рр., вивчення опублікованих у другій половині 80-х рр. раніше заборонених праць і мемуарів про їхню сутність, сумління науковця дозволили Олександрю Завальнюку порівняно швидко (хоча й не безболісно) переосмислити зміст головніших подій новітньої історії України й відмовитися від панівної у радянській історіографії концепції їхнього тлумачення. Певними віхами цього процесу слугують праці “Винним себе визнав...” (у співавторстві з М.Б.Петровим) про життя і діяльність відомого репресованого краєзнавця В.О.Гериновича, “Іван Огієнко – міністр народної освіти УНР” (у співавторстві з С.М.Дмітрієвим), “І.Огієнко й українізація освітнього та духовного життя в 1918-1920 рр.”, “Вінницьке селянство й українська держава в другій половині 1919 р. (До історії селянських з’їздів на Україні)”, “Українізація культурного життя подільських міст у 1917-1920 рр.”, “Хлібозаготівлі і голод 1932-1933 років на Хмельниччині: Матеріали на допомогу вчителю історії” та ін. А в 1993 р. з’явилися перші роботи, присвячені висвітленню проблеми становлення вищої освіти в Українській державі 1918-1921 рр.: “Кам’янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність (1918-1921)” та “Кам’янець-Подільський університет і українська державність (листопад 1919 – липень 1920 рр.)”. Так визначалися контури нової проблеми, що стала провідною в науковій творчості майбутніх десятиліть.

Завершили становлення молодого вченого як і високопрофесійного викладача вузу. Восени 1986 р. йому присвоєно ухвалою ВАК при Раді Міністрів СРСР вчене звання доцента. Ініціативність, генерування нових ідей щодо поліпшення роботи історичного факультету, працелюбність, самовідданість при виконанні посадових обов’язків й доручень, щирість у стосунках з викладачами, співробітниками й студентами стали підвалиною неухильного зростання його авторитету у колективі. З ініціативи значної частини колег у 1988 р. вперше балотувався на посаду декана факультету й для перемоги не вистачило лише одного голосу. Вона прийшла у квітні 1993 р., коли рада факультету одноголосно (таємним голосуванням) висловилася у підтримку його кандидатури¹⁸. Відкрилася нова сторінка біографії. Звалена на плечі ноша виявилася надзвичайно важкою. Адже скрутні часи становлення молододі держави не могли не позначитися негативно на становищі вузу, а відтак і факультету. По суті припинилося їх фінансування, інфляція “з’їдала” незначні кошти, що виділялися на ремонт корпусів і гуртожитків, реальна заробітна платня викладачів катастрофічно зменшувалася, а невдовзі почалися затримки по 4-5 місяців із її виплатою тощо. Було від чого опустити руки й “попливти за течією”: мовляв, я тут ні при чому; Ви ж самі бачите, що змінити ситуацію на краще не в моїх силах. На щастя для колективу факультету цього не трапилося. Олександр Михайлович не зайняв позицію постороннього спостерігача, а відразу ж, опираючись на підтримку колег й ректорату, розгорнув надзвичайно енергійну діяльність, спрямовану не тільки на уникнення

занепаду, а й на реалізацію перспектив його подальшого розвитку. І вона принесла блискучі результати: наприкінці 90-х рр. факультет став одним із кращих історичних факультетів України. Постає запитання: які дії, кроки, заходи керівника підрозділу забезпечили цей успіх? Торкнемося найголовнішого:

- це його особисті якості: самовідданість справі, адже він “днював і ночував” на факультеті; організаторські здібності; доброзичливість; постійна готовність надати допомогу кожному, хто її потребує (від студента до професора), поступитися власним, особистим в ім’я загальних інтересів; хист господарника. Як згадувала завідувачка навчальним відділом О. Мітіна, “на історичний факультет приємно було приходити з робочими питаннями. Завжди можна було одержати влучну пораду. Перевіряючи виконання певних розпоряджень, була впевнена, що вони виконуються. Творча атмосфера на факультеті надихала і мене. Я ділилася враженнями з іншими деканами, що, у свою чергу, спонукало до змагання між факультетами”¹⁹;

- вірно обраний стратегічний курс, спрямований на примноження кращих традицій колективу, формування у ньому атмосфери добропорядності, взаємодопомоги, вимогливості до самого себе; розвиток почуття гордості за колектив, повноправним членом якого себе відчуваєш. Зокрема, створюється меморіальна аудиторія, в якій увічнювалася пам’ять про покійних викладачів, започатковується добра традиція відзначення днів народження науково-педагогічних працівників і співробітників, а також друкування збірників наукових праць на пошану докторів наук, котрим виповнюється 60 років. Організовується постійно діюча виставка наукових праць викладачів кафедр факультету, виготовляються стенди із щорічними списками (по роках) випускників факультету стаціонарної і заочної форм навчання, із переліком випускників, котрі захистили кандидатські і докторські дисертації, а також тих, які досягли помітних успіхів на ниві педагогічної праці та в інших сферах діяльності. Один з них було присвячено показу особового складу кафедр – розміщено фотографії викладачів й співробітників із стислими біографічними даними про їх життя й діяльність. Поряд – Дошка пошани студентів – відмінників навчання. Щодо останніх, то започатковується традиція, за якою кожного семестру (після проведення екзаменаційної сесії) викладачі визначають десять кращих студентів курсу, котрі отримували символічні відзнаки-нагороди від деканату. Про їхні успіхи сповіщалися також батьки. Не можна не погодитися з думкою О. Мітіної, що “все – оформлення корпусу, починаючи зі слів, викарбуваних золотими літерами, “Вас вітає один з найдавніших історичних факультетів”, виставки літератури, картини, стенди, календарі, вислови відомих людей – створювало почуття, що ти потрапив у царство історії, науки, краси, доброзичливості”²⁰;

- постійно приділялася велика увага вдосконаленню навчального процесу, створенню сприятливих умов для наукової роботи. До початку

XXI ст. тричі вносилися істотні зміни до навчальних планів. З ініціативи декана кілька разів викладачі, співробітники, випускники факультету й студенти робили пожертвування наукової і навчально-методичної літератури на користь бібліотеки (всього було передано бл. 2 тис. примірників). За допомогою спонсорів започатковується комп'ютеризація навчального процесу. Разом із ректоратом було відкрито аспірантуру й магістратуру; надавалася всебічна допомога становленню й функціонуванню Центру дослідження історії Поділля утвореного від Інституту історії України НАН України. Заслугою Олександра Михайловича стало поновлення випусків “Наукових праць історичного факультету”, а також видання збірників наукових праць (на 2001 р. вийшло з друку 13 книг). І, що прикметно, всі вони проходили через його руки як редактора й коректора. Водночас приділяв велику увагу організації проведення на базі факультету всеукраїнських і регіональних конференцій, круглих столів, історичних читань;

• впродовж усіх років деканства (до листопада 2001 р.) настирливо працював над зміцненням матеріально-технічної бази факультету, покращенням естетичного вигляду інтер'єру навчального корпусу, одночасно виступаючи у ролях коменданта, завгоспа, дизайнера, художника-оформлювача та ін. Дякуючи його кипучій енергії й таланту господарника, всупереч загальній тенденції погіршення ситуації, на факультеті відбувалися якісні зрушення у кращу сторону. Зокрема, було перепрофільовано приміщення колишнього спортзалу під конференційний зал на 200 місць, навчальний корпус під'єднано до міської тепломережі (а відтак розв'язалася проблема “промерзання” викладачів, співробітників і студентів у зимовий період навчання), відремонтовано його фасад, упорядковано прилеглу територію. Було проведено ремонти у приміщеннях бібліотеки, деканату, лекторської, кафедр, навчальних кабінетів, створено кімнату відпочинку викладачів. До виконання багатьох робіт залучалися й студенти. Так, стало доброю традицією випускниками стаціонарної і заочної форм навчання на добру згадку про себе залишати належним чином оформлені аудиторії. Не можна не сказати про різючі зміни, що сталися в інтер'єрі корпусу, перетвореного в храм історичної науки, формування національної свідомості, любові до рідного краю, естетичних смаків тощо. Звертають увагу на себе виготовлені стенди “Конституція України”, “Відродження України”, “Вони жили і працювали у Кам'янці-Подільському”, “Люби і знай свій рідний край”, фотомонтаж “Мій незабутній Кам'янець”, фотолітописи життя факультету впродовж останніх 35 років, невеличка картинна галерея та ін.

Попри зайнятість у деканаті, Олександр Михайлович продовжував активно працювати у сфері науки. У 1993-2001 р. світ побачило понад 100 праць. В центрі творчого пошуку – проблема становлення української вищої освіти в добу визвольних змагань 1917-1921 рр. Вона ж стає темою докторської дисертації. Її розробка у значній мірі стосувалася вивчення

функціонування у цей час першого в Україні українського вузу – Кам'янець-Подільського державного українського університету. А відтак у публікаціях вченого воно посідає вагоме місце. З-поміж них доцільно назвати такі: “І.І.Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)” (1995 р.), “І.Огієнко і українське студентство” (1998 р.), “Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет” (1998 р.), “Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації” (1999 р.) (співавтор А.О.Копилов), “Українська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)” (1999 р.), “Слов'янознавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.)” (2000 р.), “С.В.Петлюра і національне університетське будівництво в Україні у 1917-1920 рр.” (2001 р.). У співавторстві з Ю.В.Телячим було опубліковано монографію “Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920)” (2001 р.)²¹.

Дотично досліджувалися й інші (переважно краєзнавчого характеру) питання тогочасної української історії. Серед них назвемо функціонування профспілкових організацій Вінниці, збройну боротьбу за Проскурів, Шепетівку й Полонне, діяльність “Просвіти” у Кам'янці-Подільському й Тереховлянщині, становище Проскурова в часи Директорії, незнані сторінки історії Дунаєвеччини у 1917-1920 рр., роль УГА у визвольних змаганнях на Поділлі, взаємини селян Кам'яниччини й української влади, союзницькі дії польсько-українських військ на Поділлі у 1920 р. тощо. Одним із перших в історіографії зробив спробу об'єктивно проаналізувати далеко не прості взаємовідносини українців та євреїв (“Українська влада і єврейське питання на Поділлі (1919-1920 рр.)”, “Від політичного авантюризму – до трагедії євреїв (Повстання і єврейський погром 1919 р. у Проскурові)”, “Єврейська громада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)”. У 2001 р. побачила світ монографія “Українська Галицька Армія на Поділлі. Липень 1919 – травень 1920 рр.” (співавтор С.В.Олійник)²².

Чимало зусиль докладав Олександр Михайлович для розробки нового лекційного курсу (з 1992 р. почав читати “Історію України новітнього часу”). З метою поліпшення якості опанування студентами його складних тем взявся за написання методичних порад, рекомендацій та навчальних посібників. Так, було підготовлено для них матеріали з таких тем, як “Хлібозаготівлі і голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині”, “Україна напередодні і в перші дні війни з гітлерівською Німеччиною”. В 1996 р. побачив світ навчальний посібник “Україна в роки Другої світової війни” (7,7 др. арк.), яким успішно користувалися студенти, магістранти й вчителі. У наступному році у співавторстві з А.Г.Філінюком та Е.М.Мельником виходить з друку методична розробка “Українська національно-демократична революція. Відновлення державності українського народу”.

Успішно керував аспірантами. Один із перших з-поміж них – Ю.В.Телячий – захистив у 2000 р. кандидатську дисертацію. Чимало зусиль докладав у роботі з дипломниками й магістрантами²³.

Активно займався й громадською роботою. У 1998-2002 рр. у міськраді очолював постійну депутатську комісію з питань освіти, культури, молоді й спорту.

Самовіддана праця Олександра Михайловича, його високий професіоналізм, щирість, безкорисність, відкритість у спілкуванні, принциповість у відстоюванні інтересів, як окремих осіб, так і факультету в цілому, не могли не сприяти утвердженню авторитету у колективі всього університету. Не випадково січнева 2002 р. конференція трудового колективу, позитивно оцінивши сформульовану ним програму розвитку вузу на прийдешні 5 років, майже одногосно висловилася у підтримку його кандидатури на посаду ректора (з листопада 2001 р. за наказом міністра освіти й науки був призначений в.о. ректора). Дана позиція колективу знайшла розуміння і схвалення у членів конкурсної міністерської комісії. А 24 січня колегія Міністерства освіти й науки України офіційно призначила Олександра Михайловича Завальнюка ректором Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

До його честі, він відразу ж продовжив курс попереднього ректора (свого вчителя і наставника професора А.О.Копилова) на перетворення вишу в один з кращих гуманітарних навчальних закладів України. У зв'язку з чим першорядну увагу приділив нарощуванню науково-педагогічного потенціалу, відкриттю нових спеціальностей, утворенню кафедр і факультетів, збільшенню ліцензійного обсягу підготовки фахівців. Так, у структурі інституту соціальної реабілітації та розвитку дитини розпочав роботу соціально-педагогічний факультет. Філологічний факультет реструктуризовано на окремі факультети іноземної й української філології. На перспективу мав працювати утворений факультет післядипломної освіти, якісно поліпшено роботу факультету довузівської підготовки. У м. Шепетівці відкривається навчально-консультаційний центр, який дозволяв отримати на заочній формі навчання вищу освіту жителям північних районів Хмельницької області. На історичному факультеті почали діяти кафедра філософських дисциплін, а також новостворена кафедра політології й соціології; до складу факультету фізичної культури включено кафедру фізичного виховання, а фізико-математичного факультету – кафедри економічної теорії, економіки підприємства. В цілому ж з 2001 по 2006 р. число кафедр зросло з 28 до 39. Відповідно помітно збільшилася кількість науково-педагогічних працівників: з 266 у 2001 р. до 501 особи у 2006 р., серед них докторів наук, професорів з 27 до 44 осіб, а кандидатів наук, доцентів із 170 до 222 осіб. Чисельність адміністративно-господарських та навчально-допоміжних працівників зросла з 366 осіб до 559²⁴.

Першорядна увага приділяється примноженню кращих традицій колективу, утвердженню в ньому атмосфери взаємоповаги й доброзичливості, культивування почуття шаноби до ветеранів вузу та світлої пам'яті уже покійних “сіячів доброго й вічного”. Відновленню й збереженню золотого ланцюга єдності поколінь викладачів слугує реалізація благородного задуму ректора видати багатотомне видання “Кам’янець-Подільський державний університет в особах”. У 2003 р. вийшов з друку його перший том, присвячений висвітленню біографій осіб, котрі пропрацювали у вузі понад 30 років, почесних професорів і членів колективу, меценатів і знаних випускників. У 2005 р. побачив світ другий том, в якому вміщено нариси про ветеранів, котрі віддали університету понад 20 років свого творчого життя. З ініціативи Олександра Михайловича у фойє головного корпусу університету було відкрито також “Галерею слави”, в якій вміщено портрети найвідоміших випускників. У 2006 р. було запроваджено відзнаки “За вагомий внесок у розвиток освіти і науки в Кам’янець-Подільському державному університеті”, “Ветеран праці” та “Почесний професор К-ПДУ”.

Позитивною стороною розвитку вузу став процес збільшення числа спеціальностей і спеціалізацій (у 2006 р. їх налічувалося вже 64). Наприклад, у 2002 р. відкрилися спеціальності “Дошкільне виховання” й “Географія”; на заочному відділенні історичного факультету запроваджено спеціалізацію “Правознавство”. Вперше було проведено набори студентів на непедагогічні спеціальності: “Економічна теорія”, “Економіка підприємства”, “Психологія праці й управління”. У наступному році було ліцензовано такі спеціальності, як “Політологія”, “Екологія”, “Фізична реабілітація”; введено нові спеціалізації: “Польська мова”, “Методика виховної роботи” тощо. Водночас підвищена увага почала приділятися вдосконаленню навчального процесу, зростанню якісного рівня кадрового складу науково-педагогічних працівників, створенню оптимальних умов для наукової діяльності, поліпшенню комплектування бібліотечного фонду, зміцненню матеріально-технічної бази тощо. Так, позитивні зрушення відбувалися в інформатизації навчання (у 2006 р. кількість комп’ютерів складала понад 350 одиниць), на факультетах обладнувалися комп’ютерні класи, було організовано інформаційно-комп’ютерний центр. Розширилися виробничі потужності видавничого відділу. Майже на 70 тис. примірників поповнилась наукова бібліотека. Утвердилася стійка тенденція зростання з року в рік кількості наукових праць опублікованих викладачами й співробітниками (лише у 2006 р. вийшла з друку 2251 робота, у т.ч. 29 монографій, 106 підручників і навчальних посібників). Щорічно проводилися десятки міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій, круглих столів, читань тощо. Помітними стали успіхи студентів університету в спортивному житті краю та України в цілому. Зокрема, І.Гешко ставав дворазовим призером чемпіонатів світу з

легкої атлетики, Г. Білодід – чемпіоном Європи з дзюдо, 5 спортсменів здобули ліцензії на XXVIII Олімпійські ігри в Греції (2004 р.), на яких Ірина Мерлені виборола золоту медаль²⁵.

Дякуючи наполегливості Олександра Михайловича, помітно зросли навчальні площі (на 7 тис. м²). Миська рада ухвалила передачу вузу трьох будівель, які після переобладнання почали використовуватися у навчально-виховному процесі. У 2002-2006 рр. проводиться низка ремонтних робіт у навчальних корпусах і гуртожитках, газифіковано навчальний корпус № 9, умеблюються навчальні корпуси №№ 3, 9 і 10 й приміщення, орендовані у ЗОШ № 1 та ін. Було відремонтовано й оснащено на сучасному рівні студентську їдальню²⁶.

Активно проводився курс на міжнародне співробітництво, насамперед з вузами Росії, Польщі, Німеччини й Франції. Підтримувалися зв'язки з 53 організаціями й установами з 15 країн світу.

Зусилля ректора й колективу принесли вагомі успіхи. Перевірка експертної комісії Державної інспекції навчальних закладів Міністерства освіти й науки у травні 2002 р. роботи педуніверситету встановила, що якість підготовки спеціалістів відповідає критеріям і вимогам ВНЗ IV рівня акредитації. А 17 березня 2003 р. указом Президента було відновлено історичну справедливість – університет отримав статус класичного. Ця подія безперечно стала однією із найважливіших в його історії. У 2003 і 2005 рр. вуз ставав лауреатом рейтингу “Кращі підприємства України” у номінації “Вища освіта”; 2003-2004 н. р. – Всеукраїнського рейтингу вищих закладів освіти “Софія Київська” у номінації кращих гуманітарних й педагогічних вузів. Було отримано й перші міжнародні відзнаки – “Нагороду тисячоліття” за заслуги перед людством (липень 2003 р.) та “Лаври слави” (січень 2004 р.), присуджених Європейською Діловою Асамблеєю (м. Оксфорд, Англія). У березні 2004 р. Атестаційна колегія МОН України з питань наукової та науково-технічної діяльності включила університет до найвищої (першої) групи. Належним чином оцінюється й плідна праця Олександра Михайловича: нагороджується орденом “Святий князь Володимир” IV ступеня, срібною медаллю “Незалежність України”, Почесною відзнакою “Свята Софія”. У червні 2004 р. отримує найвищу фахову нагороду – почесне звання “Заслуженого працівника освіти України”, 2005 р. – золоту медаль “За заслуги в освіті”, а 2006 р. – срібну медаль “За патріотизм” II ступеня²⁷.

Проте, ні гарні слова про здобутки університету, ні особисті нагороди не навіювали солодкого дурману самозакоханості й самозаспокоєння. Він тверезо оцінював результати особистих зусиль й праці колективу, бачив упущені можливості і прагнув надолужити прогаєне, намагався вчасно виявляти й виправляти зроблені прорахунки і помилки. Адже у здоровому скептицизмі до похвал, самокритичності, максимальній вимогливості до себе, увазі й повазі до інших, щирості спілкування – запорука збереження

імунітету від вірусу зарозумілості, збагачення наявних чеснот, самовдосконалення як вченого, педагога, керівника.

Роки ректорування не стали, як можна було очікувати через брак часу, періодом наукового застою. Навпаки, використовуючи кожну вільну годину, Олександр Михайлович інтенсивно розробляв тему докторської дисертації “Українські університети у 1917-1921 рр.” й працював над монографічним дослідженням “Формування та функціонування національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр.” Всього ж за 2002-2006 р. світ побачило понад 150 наукових праць, включаючи 13 монографій і посібників, підготовлених індивідуально і у співавторстві: “Кам’янець-Подільський державний університет: Історичний нарис”, “Минуле і сучасне Кам’янця-Подільського”, “Новітня аграрна історія України” й ін. Найвагомішими з-поміж них стали монографія “Історія Кам’янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)” (2006 р.; 58,3 др. арк.) та посібник “Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі” (2005 р.; 28,8 др. арк.). Враховуючи творчі здобутки, його обрали до Національної ради України з історичного краєзнавства та міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України. Плідним виявилось керівництво науковою роботою аспірантів: С.В.Олійник та О. Б. Комарніцький захистили у 2004-2005 рр. кандидатські дисертації, а чотири інші аспіранти успішно працювали над ними. Почалося формування його наукової школи. Як і раніше, продовжував брати найактивнішу участь у НДРС, тому кожного року успішно захищалося по 4-5 дипломних і магістерських робіт, подаючи і в цьому відношенні гарний приклад іншим викладачам університету. Невипадково весною 2006 р. отримує вчене звання професора кафедри історії України²⁸.

Зрозуміло, що ненормована робота на посадах декана й ректора, наукові студії майже не залишали вільного часу, який можна було б сповна присвятити сім’ї. Не є великою таємницею і той факт, що часто така зайнятість чоловіка породжує чимало явних і прихованих драм. На щастя Олександра Михайловича, його дружина Ольга Йосипівна належить до сузір’я жінок-подвижниць, спроможних пожертвувати багато чим в ім’я кохання і сім’ї. Ніжно любима, вона з великим розумінням ставилась і ставиться до зайнятості, звалюючи на тендітні плечі тягар щоденних сімейних турбот. Саме її невидима для постороннього ока всебічна підтримка слугувала і слугує надійною підвалиною успішної роботи чоловіка. Усвідомлюючи це, Олександр Михайлович звів у добрий культ свою сім’ю і щирі стосунки у ній. Все це і стало складовою їхнього щастя, нелегкого, але зате не фальшивого. Доньки стали дорослими. Донька Олеся стала викладачем факультету іноземної філології. Вийшовши заміж, вона народила у 2003 р. сина, котрого назвали Олександром і якого дідусь безмежно любить. Оксана навчалася в інституті соціальної реабілітації й розвитку дитини.

Однак, життя кожної людини складається не лише із радісних подій, але й гіркоти втрат. Чи не найбільшу з них Олександр Завальнюк пережив у 2002 р., коли після важкої хвороби помер батько Михайло Опанасович, який назавжди залишився у його свідомості ідеалом порядної і відповідальної Людини. Теплом синівської любові обігрівав душу старенької матері Ольги Пилипівни; з великою увагою й шанобою ставився й до батьків дружини – Леонтії Петрівни та Йосипа Васильовича²⁹.

На початку 2007 р. колектив, оцінюючи самовіддану працю Олександра Михайловича, одногосно переобрав його на посаду ректора, засвідчуючи таким чином повну підтримку курсу на перетворення університету в один з кращих гуманітарних вузів. Як і в попередній каденції, він основну увагу слушно приділяв нарощуванню науково-педагогічного потенціалу, утворенню нових кафедр і факультетів, утвердженню демократичних засад функціонування підрозділів, формуванню атмосфери культу науки й поваги до особистості. Сьогодні успішно функціонують 10 факультетів й 52 кафедри. Студенти у 2010-2011 н. р. отримували фах за 28 напрямками й 34 спеціальностями. Якісні зміни продовжували відбуватися у професорсько-викладацькому складі колективу, чисельність якого зросла до 768 осіб у 2011 р. У цьому ж році у вузі працювало вже 62 доктори наук й професори та понад 300 кандидатів наук і доцентів³⁰.

Передбачаючи, що в українських реаліях середини й другої половини першої декади ХХІ ст. загострюватиметься конкурентна боротьба за кожного майбутнього студента, Олександр Михайлович постійно спрямовував ректорат, вчену раду, деканати й кафедри на якісне поліпшення фахової репутації випускників університету. Докладаються максимальні зусилля для створення оптимальних умов для заняття науковою роботою професорсько-викладацького складу вузу, зокрема функціонування докторантури, аспірантури і магістратури. 2009 р. на історичному факультеті започатковується діяльність спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності “Історія України”. Чимало було зроблено для вдосконалення навчального процесу й поліпшення його науково-методичного забезпечення, зростання комп’ютерного парку (з понад 350 до 1035 машин) й збагачення бібліотечного фонду (кількість примірників зросла з 900,7 тис. у 2006 р. до 1 млн 120 тис. у 2011 р.). Крім того, навчальні площі зросли з 71,6 тис. м² до 154,2 тис.м², а площа гуртожитків з 26,8 тис. до 42,3 тис.м²³¹.

Докладені зусилля принесли на осінь 2011 р. вагомі здобутки у найважливіших сферах функціонування університету. Утвердилася стійка тенденція зростання числа захистів докторських і кандидатських дисертацій (у 2007-2011 рр. захищено відповідно 12 і 127 дисертацій). У 2006-2010 рр. було проведено 112 наукових конференцій, з них понад 50 міжнародних, опубліковано бл. 10,2 тис. наукових праць, з них 115 монографій та 503 підручники і навчальні посібники, кількість фахових

видань зростає до 12. Університет увійшов до Євразійської та Інтернаціональної асоціації університетів, Консорціуму університетів України і Варшавського університету, співпрацює з 86 міжнародними організаціями і фондами 17 країн світу³². Не менш вагомими виявилися й здобутки студентів, чисельність яких упродовж цього часу щорічно складала понад 8 тис. осіб. Зокрема, ними було опубліковано понад 2,2 тис. наукових праць. Близько 50 осіб посіли призові місця на наукових всеукраїнських олімпіадах і конкурсах, бл. 100 співаків, музикантів і майстрів пензля вибороли призові місця на різноманітних конкурсах, а спортсмени здобули близько 500 медалей, у т. ч. понад 200 золотих. Очевидні успіхи дозволили вузу домогтися на початку 2008 р. відновлення історичної справедливості – статусу національного. У серпні цього ж року він отримав ім'я свого першого ректора, видатного сина українського народу Івана Огієнка.

Попри велику зайнятість, ректор слугує прикладом самовідданого наукового пошуку, продовжуючи старанно вивчати функціонування української університетської освіти у 1917-1921 рр. Упродовж 2007-2011 рр. опублікував 158 праць, у т. ч. 30 монографій, книг-нарисів, навчальних посібників і брошур. Своє концептуальне завершення розробка цієї актуальної наукової проблеми знайшла у фундаментальній монографії “Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)” (37,5 др. арк.), опублікованій 2011 р. Написана на основі величезної джерельної бази (використано понад 10 тис. документів з понад 560 архівних справ, понад 600 газетних матеріалів і кількох десятків мемуарів), монографія слугує переконливим аргументом на користь важливого теоретичного положення, сформульованого автором, а саме: модерна національна вища освіта України з'явилася у добу національно-демократичної революції 1917-1921 рр. і вона органічно вписувалася у параметри тогочасної європейської університетської освіти. Вчений не тільки з'ясував чинники, які сприяли її появі, нормативно-правову базу функціонування університетів, їхній кадровий потенціал і студентський контингент, але й висвітлив роль університетів у національному державотворенні, церковному і культурно-освітньому відродженні України. Автор зробив украй актуальний для нашого сьогодення висновок, що лише патріотично налаштована влада в умовах глибокої економічної кризи і низьких суспільних стандартів спроможна успішно розв'язувати нагальні завдання творення національної вищої освіти. Ця монографія й стала докторською дисертацією, що була блискуче захищена 28 жовтня 2011 р.

Плідно працює Олександр Михайлович і в інших сферах науково-дослідної діяльності. Так, під його керівництвом 6 аспірантів захистили кандидатські дисертації. Завершилося формування його наукової школи “Проблеми історії України кінця ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.”. Особисто редагує такі видання, як “Освіта, наука і культура на Поділлі” (вийшло 16 томів), “Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка: Збірник за підсумками наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів” (світ побачив 31 том). Член редколегії 4-х наукових фахових видань. Бере активну участь у громадській діяльності. Так, є членом Національної спілки краєзнавців України і Національної спілки журналістів України, Національної ради з питань краєзнавства, головою осередку Українського історичного товариства ім. М. С. Грушевського. З 2010 р. успішно виконує обов’язки депутата обласної ради. Плідна праця ректора належним чином поцінована у суспільстві – має понад 20 державних і рейтингових нагород, серед яких і орден “За заслуги” III ступеня. З останніх особливо дорогою для нього є Зірка “Патріот України” Міжнародного проекту “Україна і українці – цвіт нації і гордість України” (2011 р.).

Своє 60-річчя Олександр Михайлович Завальнюк зустрічає у пору розквіту творчих сил. Побажасмо йому здоров’я, щастя, удачі й наснаги та сил у реалізації планів і задумів, спрямованих на перетворення університету в один з найкращих в Україні. Любов до Вітчизни вимірюється не кількістю висловлених про неї щирих слів (хоча й вони важливі), а щоденною “чорною”, часто прихованою від людського ока, самовідданою й безкорисною працею на благо її процвітання, на благо конкретних людей, котрі працюють поруч. Прикладом цього слугують його життя й діяльність.

Примітки

- ¹ Цит. за: Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) / О. М. Завальнюк, А. О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – С. 35.
- ² Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 204.
- ³ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет (1997-2003 рр.) / А. Г. Філінюк, О. Б. Комарніцький // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 160, 184.
- ⁴ Степанков В. С. Олександр Михайлович Завальнюк / В. С. Степанков, О. Б. Комарніцький // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т. 2. – С. 147.
- ⁵ Вони ж. Життєвий і творчий шлях Олександра Михайловича Завальнюка // З любов'ю до України, з повагою до людей... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності О. М. Завальнюка / [укл. О. Б. Комарніцький] – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2006. – С. 8.
- ⁶ Там само. – С. 9.
- ⁷ Степанков В. С. Олександр Михайлович Завальнюк... / В. С. Степанков. – С. 149.
- ⁸ Рибак І. В. Мій однокурсник / І. В. Рибак // З любов'ю до України... – С. 168.
- ⁹ Михальський А. В. Портрет особистості нашого ректора / А. В. Михальський, Ю. В. Сербалюк, В. І. Співак // З любов'ю до України... – С. 154-156; Федорчук

- В. М. Лідер ХХІ століття – екзистенційно-акмеологічний аналіз / В. М. Федорчук // З любов'ю до України... / В. С. Степанков. – С. 189-193.
- ¹⁰ Степанков В. С. Життєвий і творчий шлях... – С. 11.
- ¹¹ Там само. – С. 12.
- ¹² Філінюк А. Г. Вдивляючись у перспективу / А. Г. Філінюк // З любов'ю до України... – С. 197-198.
- ¹³ Степанков В. С. Олександр Михайлович Завальнюк / В. С. Степанков. – С. 151.
- ¹⁴ Там само. – С. 152.
- ¹⁵ Кузь В. Г. Слово про сердечного друга / В. Г. Кузь // З любов'ю до України... – С. 150.
- ¹⁶ Баженов Л. В. Педагог, учений, ректор (нотатки про співпрацю з О. М. Завальнюком) / Л. В. Баженов // З любов'ю до України... – С. 130.
- ¹⁷ Степанков В. Життєвий і творчий шлях... – С. 14-15.
- ¹⁸ Там само. – С. 16.
- ¹⁹ Мітіна О. П. Людина невтомної вдачі / О. П. Мітіна // З любов'ю до України... – С. 157.
- ²⁰ Там само. – С. 157-158.
- ²¹ Степанков В. С. Олександр Михайлович Завальнюк / В. С. Степанков. – С. 157-158.
- ²² Там само. – С. 158.
- ²³ Там само. – С. 159.
- ²⁴ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет: курсом зростання (2002-2006 рр.) / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 25; Завальнюк О. М. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2011. – С. 10, 16, 21.
- ²⁵ Завальнюк О. М. До історії... – С. 67, 72; Степанков В. С. Життєвий і творчий шлях... – С. 24-26.
- ²⁶ Степанков В. С. Життєвий і творчий шлях... – С. 26-27.
- ²⁷ Там само. – С. 27-28.
- ²⁸ Там само. – С. 30-31.
- ²⁹ Там само. – С. 31-32.
- ³⁰ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.): іст. нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 83.
- ³¹ Завальнюк О. М. До історії... – С. 51, 54, 72.
- ³² Там само. – С. 58, 61, 64, 67.

Резюме

В статтє рєчє идєт о жизни, организационно-управленческой и научной работе ректора Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, известного украинского историка, педагога, общественного деятеля, краеведа, академика Академии Национального Высшего Образования Украины, доктора исторических наук профессора Александра Михайловича Завальнюка.

Ключевые слова: *деятельность, ученый, ректор, декан, факультет, университет.*

Одержано 4 листопада 2011 р.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 001.32:94(477)

В.М. Матях

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ КОНСТИТУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НОВІСТИКИ

У статті проаналізовано процес конституювання української новістики у структурі функціонування Інституту історії України НАН України у період його існування (1936-2011 рр.).

Ключові слова: новістика, дослідження, Інститут історії України, історіографія, історики.

Входження національної історіографічної складової в єдиний історіографічний простір спонукає звернути посилену увагу на приведення термінологічно-понятійного апарату, яким оперує українська історична наука, у відповідність із європейськими та світовими аналогами. Можливість поширення в українській історіографії дефініцій “новістика”, “новістична україністика”, “ранньоновістичні студії” для означення процесу накопичення знань з вітчизняної історії нового часу диктується тим значенням, яке набувають новістичні студіювання на сучасному історіографічному етапі. Зокрема, російський професор Б.М.Комісаров ще наприкінці минулого століття вважав за доцільне охоплювати терміном “новістика” всю сукупність міждисциплінарних досліджень еволюції глобальних процесів у новий час¹. “В системі координат сучасного науково-історичного знання, – зазначає Л.Хут, – новістика повинна зайняти достойне місце, яке може бути їй забезпечене за умов активної розробки теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу на конкретно-історичному матеріалі новочасової історії з урахуванням сучасних теоретико-методологічних підходів”². Гадаємо, українській історичній науці, в якій саме дослідження з проблематики ранньоновістичної доби, як і пізнішого ХІХ ст., превалювали вже на етапі її науково-інституційного оформлення і залишають за собою чільні позиції сьогодні не лише за кількісними показниками, а й за своїми прогностичними (через подібність історичних процесів нового часу і сьогодення) можливостями, не варто залишатися осторонь цих загальних тенденцій.

Процес інституювання в царині дослідження українського раннього нового часу фактично започатковується у другій половині ХІХ ст., коли відбувається конституювання національної історіографії як окремої галузі

наукового знання, і протікає майже синхронно з аналогічними процесами в інших країнах Європи³. Зокрема, Д.І.Дорошенко оцінював цей період не тільки як час видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового, ХХ ст.⁴ Істотні зміни відбуваються і в організації наукової роботи⁵. На практиці це знайшло своє втілення у впровадженні в дослідницький процес нових методологічних підходів, що обумовило становлення різних історіографічних шкіл та напрямів, конкуренція між якими стала потужним стимулом розвитку історичної науки⁶. Поряд з цим спостерігається тенденція до створення розгалуженої мережі позадержавних наукових інституцій у вигляді історико-філологічних чи історико-археологічних товариств з одночасною активізацією дослідницької роботи на історико-філологічних факультетах українських університетів, які, поряд із збереженням своїх освітніх функцій, все впевненіше набувають чинності наукових установ.

З 1918 р. основні важелі організації наукових досліджень в Україні зосереджуються в Українській академії наук, у складі якої, згідно із статутом, діяв Історико-філологічний Відділ. Новоутворена інституція поставила своїм завданням, окрім іншого, “виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу”⁷. Характеризуючи його діяльність в середині – другій половині 20-х років, Н.Д.Полонська-Василенко, зокрема, зазначала, що йому не тільки вдалося зберегти за собою значення “провідного”, репрезентативного Відділу, але й зміцнити свої позиції, дякою мірою, перед іншими Відділами”. Вчена пояснювала це тим, що на момент фундації Академії наук “широка громадськість цікавилася питаннями україністики і література, історія, мова стояли в центрі її уваги, широкі кола потребували докладних дослідів у сфері історії, історії літератури, мистецтва і жадібно ловили кожне нове слово і саме від Академії наук чекали відповіді на свої шукання”⁸. При ВУАН у 1926 р. діяло 9 комісій історичного профілю, зокрема, проблематика українського раннього нового часу розроблялася у межах наукових програм комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні, комісії для складання біографічного словника, історичної секції, чотирьох комісій порайонного дослідження історії України, археографічної комісії тощо. У 1927 р. до них додалися комісія старої історії України та комісія дослідження української історіографії, діяльність яких до 1929 р. протікала під загальним керівництвом М.С.Грушевського. Водночас заснована ним Науково-дослідна кафедра історії України мала секції соціального обґрунтування історії і методології; соціально-економічної і політичної історії; історико-культурну, а також підкомісії матеріальної культури та духовної культури. Із вчених-новістів до складу кафедри, окрім М.С.Грушевського, входили Й.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, В.Г.Герасимчук та

І.П.Крип'якевич. Її аспірантуру закінчили П.П.Клименко та В.І.Щербина⁹.

У 1920-х роках в Україні спостерігається й помітне пошквдження археографічної роботи. Зокрема, зусиллями Археографічної комісії при ВУАН (очолював її академік В.С.Іконніков, а після його смерті Й.Ю.Гермайзе) було видруковано або підготовлено до друку низку корпусних тематичних видань з історії XVII-XVIII ст., зокрема, ухвалене рішення про підготовку для публікації 8-ми томів “Архіву Запорозької Січі”. Паралельно велику роботу щодо введення у науковий обіг джерельного матеріалу, зокрема, й з української історії раннього нового часу, здійснювала комісія для вивчення історії західно-руського та українського права.

У післявоєнну добу та на нинішньому історіографічному етапі інституційний рівень розвитку новістичних студій пов'язаний (із незначними змінами у назвах та у часі заснування) з діяльністю таких профільних наукових установ вузівської та академічної системи, як Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет “Києво-Могилянська академія”, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка, спеціалізовані центри при Одеському, Дніпропетровському, Львівському, Черкаському, Чернівецькому та ін. університетах тощо; Центральний історичний архів України (київська та львівська філії); Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського в системі НАН України. Однак перші позиції в цій структурній системі незмінно, починаючи з 1936 р., належать академічному Інституту історії України.

Заснування цієї наукової установи та її діяльність сьогодні мають достатню історіографію, а отже не вважаємо за доцільне зупинятися на цьому детально. В контексті задекларованої нами проблеми вбачаємо своє завдання у тому, щоб акцентувати увагу на ролі, яку на різних історіографічних етапах та в різних суспільно-політичних умовах відігравав Інститут в процесі дослідження важливої складової національної історії – доби активізації в Україні державотворчих та націотворчих процесів, утвердження й функціонування Української козацької держави, а відповідно – і конституювання української новістики.

Проблематика українського історичного процесу зламу середньовіччя – раннього нового часу традиційно на всіх етапах діяльності установи посідала чільне місце в її науково-дослідних планах, хоча питома вага новістичних студій в загальному науковому доробку творчого колективу в різний час зазнавала певних коливань. Спробуємо проілюструвати це сухою мовою статистики. Так, упродовж перших передвоєнних років

існування Інституту всього вийшло друком 19 наукових праць, серед них – 7, які містили новістичну складову. У 1941 р. із 4 монографічних видань всі 4 присвячено новістичній тематиці. Відповідно воєнні роки характеризуються загальним зменшенням наукової продукції установи, в тому числі і монографій, присвячених ранньому новому часу (2 із 6).

У повоєнний час з новістичної проблематики, за нашими підрахунками, в Інституті було підготовлено лише 178 монографічних видань, в той час, коли загальна кількість друкованої продукції монографічного формату становила 998 одиниць. І хоча в ці підрахунки закладено певний допуск на похибку (ми не наполягаємо на тому, що нами стовідсотково враховано всю випущену за ці роки Інститутом наукову продукцію, зокрема, сюди не входять статті в інститутських та позаінститутських виданнях, тези наукових конференцій тощо, водночас до числа новістичних зараховано ті загальні праці, в яких розділи з історії ранньої доби є достатньо розлогіми), в цілому вона доволі точно відображає загальну ситуацію з розробкою ранньонівістичної проблематики вченими Інституту з проекцією на всю історичну науку радянської України.

Після проголошення незалежності ранньонівістична складова в загальному науковому доробку вчених установи помітно збільшується. Так, у 1991-2005 рр. із 774 великоформатних публікацій проблемам раннього нового часу присвячено 147. Причому в їх загальній кількості значно зростає відсоток індивідуальних монографій, а також тематичних наукових видань. Вочевидь, не менш цікавим є й такий показник: з 1936 по 2006 рік в Інституті загалом було захищено 808 дисертацій, з них по тематиці раннього нового часу – 94, зокрема, інститутськими співробітниками та аспірантами – 52.

Зауважимо, що далеко не другорядним чином позначився на цьому і політико-ідеологічний фактор, який на певних етапах фактично зводив нанівець дію об'єктивних внутрішніх тенденцій у поступі історіографічного процесу. Фактично вирішальним виявився, зокрема, його вплив і на результативність перших років функціонування нової історичної інституції у складі реорганізованої у липні 1936 р. Академії наук.

Як відомо, постанову Президії АН УСРР, якою закріплювалося розпорядження ЦК КП(б)У про створення Інституту історії України, було ухвалено 27 липня 1936 р. Однак, уже від початку 30-х років повною мірою виявляють себе ті процеси руйнації національної історіографічної традиції, які започаткувалися в надрах історичної науки в попереднє десятиліття. Ці процеси насаджувалися у вітчизняний історіографічний простір штучно органами влади й цілковито підпорядковувалися завданням нівелювання національних особливостей новостворюваної соціальної спільноти – радянського суспільства, в тому числі й шляхом нищення історичної пам'яті народів, на основі яких ця спільнота формувалася. “1920-ті рр. були часом перших тяжких випробувань для

кадрів історичної науки, – зазначає сучасний російський дослідник А.Дубровський, – найсуворішою школою виживання. Саме у цей час були створені психологічні підстави для підпорядкування вчених владі, почалося їхнє пристосування до нових умов”¹⁰.

Програмні засади наступу ідеологічних структур на академічну сферу і формування нової радянської наукової інтелігенції було озвучено у виступі М.М.Покровського на пленумі Комуністичної академії, який відбувся у квітні 1929 р. Зокрема, у ньому наголошувалося, що “необхідно почати рішучий наступ на всіх фронтах наукової роботи, створюючи свою власну марксистську науку”¹¹. Сьогодні цей виступ розцінюється як заклик (прикметно, що він прозвучав із середини наукового середовища, що красномовно засвідчує, з одного боку, весь цинізм владних структур щодо підпорядкування ідеологічним завданням наукової сфери, з іншого – демонструє девальвацію ціннісних основ наукової інтелігенції) “до згорання історії як науки”¹². І, якщо наслідки цього виступу болюче позначилися на діяльності наукових історичних інституцій Москви і Ленінграда (як відомо, у 1929 р. було ліквідовано Інститут історії РАНІОН, припинили свою діяльність Товариство історії стародавностей російських при Московському університеті, Російське історичне товариство в Ленінграді, Московське та Російське археологічні товариства, всі архівні комісії, заборонялися наукові пошуки в галузях геральдики й генеалогії тощо), то для провінційних осередків, якими, з позицій центру, зокрема, вважалися українські установи історичного профілю, це фактично означало початок згорання дослідницької роботи в традиційній проблематиці.

Радянська влада добре усвідомлювала те, що створити новий психологічний мікроклімат в академічному середовищі можливо лише за умови виведення за його межі достатньо потужного наукового потенціалу, вихованого на принципах і традиціях класичної історіографії. І хоча сьогодні вже добре відомі ті методи, що застосовувалися відповідними органами в ході т. зв. “чисток” в рядах науковців, а також згубні для історичної науки наслідки їх застосування, цинізм, з яким влада добивалася своєї мети, продовжує вражати. Так, фабрикація у 1929-1930 рр. т. зв. “Академічної справи” спричинила масові арешти істориків Москви і Ленінграда. Одночасно ця хвиля репресій охопила й Україну. Одним із перших серед істориків-новістів у 1929 р. на заслання було відправлено академіка ВУАН М.С.Слабченка. Тим самим фактично призупинялися на невизначений час наукові дослідження в галузі української історії в Одесі, третьому, за визначенням О.П.Оглоблина, після Києва та Харкова науковому центрі України¹³. Переслідувань, арештів, фізичної страсти зазнали такі відомі фахівці в галузі українського раннього нового часу, як Й.Ю.Гермайзе, О.С.Грушевський, І.Черкаський, Н.Ю.Мірза-Авак’янц, В.О.Барвінський, Я.П.Новицький, Л.О.Окиншевич,

О.О.Рябінін-Скляревський, А.Ярошевич та багато інших. Якимось дивом неушкодженими фізично, проте такими, що зазнали численних перешкод в своїй професійній діяльності, виявилися О.П.Оглоблин, М.Н.Петровський, Н.Д.Полонська-Василенко, Д.І.Яворницький та ін. Апологети режиму доходили до того, що разом із вченими безжалюбно знищували їхній науковий доробок. Тим самим вітчизняна історична наука прирікалася не лише на штучний розрив в традиції дослідження окремих проблемних блоків, а й, по суті, втрату цілих усталених на кінець 20-х років наукових напрямів, здолати які українським історикам вдалося лише наприкінці ХХ ст.

Серед знищених у 30-х роках праць з української новістики опинилися твори Д.І.Багалія, монографія О.П.Оглоблина “Українська фабрика XVIII-XIX ст.”. Були знищеня набірні примірники збірників, підготовлених історичною секцією ВУАН, зокрема, “Полуднева Україна”, т. VII видання “Праці Комісії соціально-економічної історії України”, т. VII “Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права”, т. V “Українського археографічного збірника”, в якому мало бути надруковано “Генеральне слідство Полтавського полку 1729 року”, а також збірники указів, якими надавалося магдебурзьке право українським містам у XVI – XVII ст., архівних матеріалів з української історії XVII ст. (упорядник В.І.Герасимчук) тощо.

В такій, далекій від творчої, атмосфері розпочав свою діяльність Інститут історії України. Відповідний науковий підрозділ, що спеціалізується на дослідженні проблематики національного історичного процесу доби середньовіччя і раннього нового часу, у його структурі існує з 1936 р., тобто, з часу заснування самого Інституту. Назва відділу періодично зазнавала певних трансформацій. Так, як засвідчують документи, 1936 р. він існував як секція історії феодалізму, 1937 р. – сектор історії України періоду феодалізму, 1938 р. – секція історії України періоду феодалізму, 1939 р. – сектор історії України епохи феодалізму, 1940 р. – сектор історії України доби феодалізму, 1941 р. – сектор історії феодалізму. Найбільш тривалий час ця структурна одиниця була відома під назвою відділу історії феодалізму (1944-1946; 1950-1963; 1966-1991). У 1947-1949 рр. він називався відділом історії України періоду феодалізму; у 1963-1965 рр., коли відбулося його злиття з відділом історії капіталізму, він був відомий як відділ історії досоціалістичних формацій. З 1991 р. цей науковий підрозділ відомий як відділ історії України середніх віків. Водночас, через процеси інтегрування української історичної науки у світовий історіографічний простір, які мають місце на зламі другого та третього тисячоліть і, відповідно, дещо змінюють погляд на традиційну періодизацію національного історичного процесу, який починає розглядатися як невід’ємна складова європейської цивілізації, виникла певна неузгодженість між назвою відділу і реальним хронологічним діапазоном української історії,

який перебуває в полі зору його співробітників. Саме тому колектив наукового підрозділу виступив ініціатором чергового коригування його назви. Новий її варіант було затверджено на квітневому засіданні вченої ради Інституту історії України НАН України 2006 року у формулюванні: “відділ історії України середніх віків і раннього нового часу”.

Тягар репресивного тиску радянської тоталітарної системи, коли винищувався кращий науковий потенціал нації, накладалися ідеологічні табу не лише на окремі теми, а й на цілі напрями наукових досліджень, повною мірою відбився і на роботі відділу. На жаль, стан джерельної бази дозволяє лише вельми приблизно реконструювати процес формування його особового складу і діяльності у передвоєнні та воєнні роки. У перший рік існування у відділі, вочевидь, працювало не більше, ніж 4-5 науковців. Серед них з упевненістю можна назвати В.А.Дядиченка (м.н.с.), та К.Г.Гуслистого (н.с.), з долею вірогідності – Ф.О.Ястребова (м.н.с.), наукові інтереси якого все ж переважно концентрувалися на історії ХІХ ст. Першим завідувачем відділу було призначено колишнього старшого наукового співробітника ВУАМЛІНу Т.Т.Скубицького, якому в липні 1936 р. без захисту дисертації присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук та звання професора. Однак менше ніж через рік, у червні 1937 р. його заарештовують, а у вересні страчують за звинуваченням в участі в антирадянській троцькістсько-націоналістичній терористичній організації. У січні 1937 р. на посаду наукового співробітника зараховується к.і.н., професор М.Н.Петровський, на той час вже достатньо відомий вчений в галузі історії України ХVІІ-ХVІІІ ст. У цьому ж році старшим науковим співробітником-консультантом було зараховано професора Д.М.Сташевського, знаного фахівця з економічної історії раннього нового часу. Однак, працювати в Інституті історії України йому довелося недовго. Заарештований 12 червня 1938 р. органами УДБ НКВС УРСР, він трагічно загинув під час допиту 26 липня. З двох вилучених у нього при арешті рукописів – “Шляхетсько-буржуазна фальсифікація колонізації Правобережної України у ХVІІІ ст.” та “Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у ХVІІІ-ХІХ ст.” останній було видано у Москві лише у 1968 р.

З вересня 1937 р. посаду завідувача відділу обіймає М.І.Марченко, який у цьому ж році закінчив Інститут червоної професури історії у Харкові. У вересні 1939 р. його було мобілізовано до лав РСЧА, а з жовтня 1939 по листопад 1940 р. він працює на посаді ректора Львівського державного університету ім. І.Франка. До виконання обов'язків завідувача сектора історії України феодальної доби повертається лише у листопаді 1940 р. Отже, практично рік ця посада залишалася вакантною. Під протоколами засідань відділу за цей час як голови зустрічається підпис М.Н.Петровського. Але чи призначався він на цю посаду офіційно – невідомо.

З 14 серпня 1938 р. в секції історії феодалізму в Україні на посаді старшого наукового співробітника працює професор Н.Д.Полонська-Василенко. В цілому штат підрозділу у цьому році складався з 11 співробітників – 8 науковців та 3 науково-допоміжних працівників. На 1940 р. кількість наукових посад передбачалося збільшити на 1 одиницю. Однак, за штатним розкладом 1941 р. у відділі рахувалося лише 7 наукових співробітників. До вищезгаданих К.Г.Гуслистого, В.А.Дядиченка, М.Н.Петровського, Н.Д.Полонської-Василенко, М.І.Марченка наприкінці 30-х рр. додалися К.І.Стецюк (на посаді м.н.с. з 1938 р.), Д.І.Мишко (у 1938-1941 рр. – аспірант Інституту) та член-кореспондент АН УРСР С.В.Юшков (зарахований до відділу в 1939 р. за сумісництвом).

Про те значення, яке надавалося у передвоєнний час українському середньовіччю та ранньоновій добі, можна судити за процентною часткою штатних співробітників відділу від загальної кількості працівників Інституту та долею згаданої проблематики у його тематично-видавничих планах. Так, згідно наших спостережень, у 1939 р. на відділ припадала $\frac{1}{3}$ від передбаченої штатним розкладом загальної кількості наукового і науково-допоміжного персоналу. Зокрема, у ньому працювало 8 з 19 науковців, які у той час налічувалися у штаті Інституту. Якщо ж враховувати, що над проблематикою, що становила парафію відділу, працювала також і частина науковців, які офіційно належали до відділу історії капіталізму (зокрема, його тодішній завідувач О.П.Оглоблін), то ця частка ще збільшується. Видавничий план Інституту історії України АН УРСР на 1940 р. нараховував 15 позицій великого формату з тематичного плану 1939 р. та 3 з тематичного плану 1940 р. (останні занадто загальні). Відповідно з тематики середньовіччя й раннього нового часу за 1939 р. таких було 8, з тематики історії XIX – початку XX ст. – 7, з радянської доби української історії фундаментальних видань взагалі не передбачалося.

Така увага до віддалених періодів історії українського народу диктувалася насамперед зміною політичних і ідеологічних пріоритетів в умовах можливої війни з Німеччиною та необхідністю формування в суспільній свідомості почуттів національної гідності і патріотизму, зразків чого, в силу географічного розташування України і геополітичної ситуації навколо неї, в її минулому віднаходилося дуже багато. Водночас це створювало умови для гіперпопуляризації окремих періодів і подій минулого з одночасним утворенням в українській історіографії значних проблемних і хронологічних лакун. Так, в пріоритети наукового студіювання в останні передвоєнні роки висувуються проблеми “братнього” зв’язку українського і російського народів, українсько-польського військового протистояння в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. тощо. Саме такими лейтмотивами продиктована поява низки праць, в яких з патріотичних позицій опінуються спільна боротьба українського і російського народів проти

польської шляхти в XVI-XVIII ст., “зрадницька” політика української еліти і боротьба народних мас проти армії Карла XII в роки Північної війни, польсько-угорсько-німецької агресії у XIII ст., антиклерикальні виступи за доби середньовіччя – раннього нового часу тощо.

Про атмосферу, яка на той час панувала в Інституті і, зокрема, у відділі, можна судити з доповідних записок та звітних статей керівництва установи, які час від часу з’являлися у пресі. Постійний ідеологічний тиск, доноси, звинувачення у неблагодійності і націоналізмі, зраді основних постулатів марксизму-ленінізму, в навмисному зриві термінів виконання планових завдань, зокрема, з підготовки підручника з історії України, відсутність вільного наукового дискурсу, натомість чітко визначені координати наукових пошуків і можливі межі інтерпретації отриманих результатів – в такі умови було поставлено діяльність науковців як у передвоєнні, так і в роки війни та післявоєнний час.

Найбільш жорстка детермінованість панувала щодо таких ключових для українського цивілізаційного процесу раннього нового часу проблем, як національно-визвольні змагання українців кінця XVI-XVIII ст. та українсько-російські й українсько-польські відносини. Зокрема, суворій критиці за відступ від офіційної версії трактування акту приєднання України до Росії в січні 1654 р. було піддано завідувача відділу М.І.Марченка. По суті, його працю “Боротьба Росії й Польщі за Україну (1654-1664 рр.)” було вилучено з обігу, а 22 червня 1941 р. було підписано постанову на його арешт. По суті, цю акцію можна трактувати як початок нової хвилі репресій. Важко сказати, наскільки сильних кадрових чисток зазнали б на цей раз українська медієвістична та новістична школи, якби не події 1941-1945 рр.

У роки воєнного лихоліття на долю Інституту історії України випали нові випробування. 5 липня 1941 р. приймається рішення про звільнення всіх співробітників у зв’язку із евакуацією установи з Києва. Із істориків, які працювали над ранньоновістичною проблематикою, в окупованому місті залишаються і співпрацюють з новою владою О.П.Оглоблин та Н.Д.Полонська-Василенко. До лав Червоної армії було мобілізовано Д.І.Мишка. Протягом 1941-1942 рр. політруком шпиталю у м. Горькому працювала к.і.н. К.І.Стецюк.

У скороченому (фактично наполовину) кадровому складі профільний підрозділ Інституту під керівництвом М.Н.Петровського поновив свою роботу 21 липня 1941 р. у Харкові. Так розпочався тривалий період поневірянь, який, здавалося, мав би надовго відвернути увагу українських науковців від далекої минувшини свого народу, згорнути цілі напрями наукових досліджень.

Після повернення з евакуації Інститут історії України перетворюється на своєрідний координаційний центр з проведення в республіці науково-дослідної роботи з середньовічної й новістичної проблематики та

поширенню серед населення історичних знань. Зокрема, співробітники секції історії України періоду феодалізму ведуть активну лекційну роботу не тільки серед населення Києва, а й в областях, пропагують історичні знання на республіканському радіо, викладають тематичні курси історії в навчальних закладах та організують спецсемінари в науково-дослідних інституціях міста, рецензують рукописи наукових праць, художніх творів на середньовічну та новістичну історичну тематику. Поширюється співпраця з профільними кафедрами Київського університету та педінституту, Центральним державним історичним архівом та Архівним Управлінням УРСР.

У 1948 р. на відзначення 300-ї річниці початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Інститут виступив ініціатором проведення наукової сесії, присвяченої ювілейній даті. В липні 1949 р. на базі відділу історії України періоду феодалізму було організовано і проведено наукову сесію, присвячену 240-річчю Полтавської битви, в роботі якої, окрім українських вчених, взяли участь і провідні науковці Інституту історії АН СРСР.

Однак уже в роки війни у високих партійних кабінетах зароджується і набирає особливого розмаху у 1945-1947 рр. нова хвиля ідеологічного тиску на українську історичну науку, в епіцентрі якого опиняються саме фахівці із середньовічної та новістичної проблематики. Зокрема, вже у травні 1944 р. було оприлюднено документ під назвою “Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР” за підписом директора Інституту історії партії при ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України Ф.Ф.Єневича, у якому серед іншого історикам-новістам висувалося звинувачення в односторонньому трактуванні характеристичної сутності “Української козацької республіки XVI-XVII ст., причин приєднання України до Росії”, термінологічній плутанині тощо¹⁴.

Щоправда, на цей раз нові звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, в основному, обмежувалися лише регулярними нарадами при Управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, які стали своєрідною формою контролю за діяльністю і способом мислення співробітників Інституту. Більш суворі заходи було вжито тільки стосовно Львівського відділу, який у вересні 1949 р. ліквідувався відповідним розпорядженням згори, а його особовий склад на чолі з І.П.Крип’якевичем примусово переведився до Києва. “Риску під кількарічними намаганнями “виховати” істориків провідної ідеологічно-наукової установи того часу, – зазначають сучасні дослідники її історії, – було підведено 29 серпня 1947 р. постановою ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, яка кваліфікувала всі праці, що були підготовлені дослідниками впродовж 13 років існування Інституту, як “антимарксистські” чи такі, що мали “грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру””¹⁵.

Ми не випадково виділяємо післявоєнну добу (принаймні, до середини 80-х років) в окремий історіографічний період. Адже саме 50-ті роки стали своєрідною межею між безальтернативною добою відійшовшої у небуття сталінської репресивної системи й зародженням, як в самому суспільстві, так і в суспільствознавчих науках, паростків т. зв. “хрущовської відлиги”, з відкриттям відповідно більш широких можливостей в галузі українознавства, але водночас із остаточною заангажованістю історичної науки в якості “знаряддя для партійно-державних інтересів”¹⁶. Зокрема, характеризуючи цей період, дослідники зазначають, що, “брутально втручаючись у науковий процес, визначаючи напрямки та рамки інтелектуального пошуку, політична влада застосовувала для контролю над ученими специфічний метод – “принцип партійності”... Перебування радянської історичної науки під безпосереднім впливом партійно-державної ідеології обумовлювало заідеологізованість, тенденційність, уніфікованість, моноконцептуальність, а, отже, антинауковість досліджень”¹⁷. Досить жорстку характеристику діяльності радянських істориків, зокрема, й 50-х – 80-х років, дав О.Оглоблин, зазначивши, що підпорядкованість “політ[ичним] цілям і наказам ком[уністичного] уряду” характеризує всю діяльність “укр[аїнських] советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць”¹⁸. Однак, навряд чи можна погодитися з оцінкою відомим науковцем українського історика повоєнної доби, як “історіографічного робота”¹⁹. Адже було б несправедливо не зазначити, що в професійному історичному середовищі в Україні продовжували працювати особистості, “негласними критеріями професіоналізму” яких “залишалися позитивістські постулати, що передбачали широке знайомство зі спеціальною літературою та джерелами при вивченні тієї чи іншої проблеми, особливо віддаленої від сучасності”²⁰. Отже, цілком логічним видається висновок, що для істориків, котрі спеціалізувалися в середньовічній та ранньомодерній добі, а відповідно мали змогу працювати з історіографічною спадщиною своїх попередників, відкривалися цілком реальні можливості для віднайдення певної “альтернативи офіційному історичному наративу в народницьких схемах”, збережених в історіографії 20-х років²¹.

Роки, так звані, “хрущовської відлиги” сприяли певному поживленню досліджень в галузі новістики. Однак, не останню роль у цьому, очевидно, окрім зовнішніх, відіграли фактори внутрішні. Насамперед, на початок 60-х років в академічному середовищі (і перш за все, у його спеціалізованому підрозділі – відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР) сформувався достатньо потужний колектив фахівців в галузі давньої і нової історії України, репрезентований такими непересічними в українській історіографії другої половини ХХ ст. особистостями, як д.і.н., проф. В.О.Голобуцький, д.і.н., проф. В.А.Дядиченко, член-кореспондент

АН УРСР, проф. І.О.Гуржій, д.і.н. К.І.Стецюк, д.і.н. І.Д.Бойко, кандидати історичних наук Д.І.Мишко, О.М.Апанович, О.С.Компан, навколо яких гуртувалися більш молоді науковці. Значний вплив на формування наукових кадрів у цей час (як, втім, і наступні кілька десятиліть) мав вчений широкої ерудиції, визначний джерелознавець, медієвіст та новіст, історіограф, фахівець з історії України в діапазоні від найдавніших часів до новітньої епохи доктор історичних наук (1963), професор (1968), член-кореспондент АН УРСР (1969) Ф.П. Шевченко. І хоча його перебування у відділі феодалізму обмежувалося менш ніж трьома роками (після звільнення з посади директора Інституту археології АН УРСР у 1972 р. Федір Павлович працював на посаді старшого наукового співробітника, а з 28 серпня 1973 р. до 1 листопада 1974 р. виконував обов'язки завідувача), вченого можна по праву вважати справжнім промотором творчого життя цього наукового підрозділу. Водночас, можливо, саме завдяки йому, серед інститутських історіографів, джерелознавців і фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін, увага до українського раннього нового часу залишається незмінною до сьогодні.

Однак, період відносно спокійного розвитку історичної науки виявився нетривалим. Зміни політичних настроїв у вищих ешелонах влади відбилися і на провідній науковій інституції. Чергова хвиля переслідувань прокотилася країною після 1965 р. Першим за рішенням вченої ради Інституту і Бюро відділення суспільних наук Президії АН УРСР, з посади старшого наукового співробітника у 1968 р. було звільнено М.Ю.Брайчевського, якому інкримінувалася антинауковість його концепції, викладеної у статті “Приєднання чи воз'єднання”. На початку 70-х років з Інституту, згідно з офіційною версією, за “скороченням штатів” було звільнено кілька на той час вже висококваліфікованих спеціалістів, серед них О.М.Апанович й О.С.Компан. У червні того ж таки 1972 р. за власним бажанням звільнився О.П.Путро. До того ж у серпні 1973 р. помер В.А.Дядиченко. Отже, достатньо знекровленим у кадровому відношенні відділ історії феодалізму вступив у нове десятиліття. Так розпочався новий період в житті цього наукового підрозділу, який можна визначити як період своєрідної стагнації. Втім, у такій несприятливій ситуації, що складалася в історіографії радянської України щодо дослідження національного історичного процесу раннього нового часу були й часи відносної відлиги, які позитивно вплинули на вивчення окремих аспектів ранньоновістичної проблематики. Однак загальним результатом соціогуманітарної політики владних структур стало те, що майже на півтора десятиліття дослідження українського історичного процесу раннього нового часу, зокрема, доби Богдана Хмельницького, історії українського козацтва та Української козацької держави як його невід'ємних складових, фактично зникає з обширу наукових зацікавлень істориків в радянській Україні, хоча і не переривається остаточно.

У 70-х роках дещо знизилася, порівняно з попередніми роками, і видавнича активність істориків-новістів. Особливо це позначилося на кількості опублікованих наукових статей. Загалом жорстка детермінованість тематики науково-дослідних досліджень в галузі української історії доби середньовіччя – раннього нового часу, марксистсько-ленінська парадигма трактування історичного процесу, що безроздільно панувала в історіографії, пріоритетність студіювання новітньої історії України мало сприяли повноцінній реалізації творчих потенцій вчених – фахівців у галузі середньовічної та нової історії України. В цілому 70-ті – перша половина 80-х років проходять під знаком спрямування зусиль істориків на створення багатотомних колективних видань.

Щоб якось поліпшити ситуацію, на початку 70-х рр. до відділу історії феодалізму після закінчення аспірантури на посаду молодших наукових співробітників були зараховані к.і.н. В.В.Панашенко та О.Ф.Сидоренко, на посади старших наукових співробітників – к.і.н. Л.В.Олійник (звільнився у 1974 р.) та І.М.Гапусенко. У 1973 р. до відділу повернувся с.н.с., к.і.н. О.І.Путро. До аспірантури у 1972 р. вступив В.А.Смолій. Очолив відділ після смерті попереднього завідувача переведений сюди у 1972 р. старшим науковим співробітником член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко. На жаль, період його перебування на цій посаді виявився надзвичайно коротким – на чолі відділу з 1 листопада 1974 р. став к.і.н. Г.Я.Сергієнко. У 1974 р. К.І.Стецюк за віком була переведена на посаду с.н.с.-консультанта. До відділу виконувачими обов'язки м.н.с. зараховуються Ф.М.Шабульдо (звільнився у травні 1975 р.) та В.Й.Борисенко. В аспірантурі відділу у цей час перебували Н.А.Шип та П.І.Натикач. З липня 1973 р. до 1978 р. відділ історії феодалізму на автономних правах входив до одного з нових надструктурних об'єднань – сектора історії України дожовтневого періоду.

У 1975 р. кандидатську дисертацію захистив м.н.с. В.А.Смолій. На посади м.н.с. були зараховані О.М.Дзюба та к.і.н. С.З.Заремба. У лютому в черговий раз звільнився к.і.н. О.І.Путро. Натомість с.н.с.-консультантом переведений із відділу історії дружби народів СРСР В.О.Голобуцький (у 1984 р. вийшов на пенсію). Нові зміни у кадровому складі відділу відбулися наприкінці 1970-х років. Так, у 1977 р. м.н.с. було зараховано к.і.н. Н.А.Шип. Стажистом-дослідником відділу після закінчення КДУ ім. Т.Г. Шевченка у 1978 р. став О.І.Гуржій, якого у 1979 р. було переведено на посаду молодшого наукового співробітника. Також молодшим науковим співробітником зараховується В.О.Щербак. У 1979 р. з посади м.н.с. звільняється Н.А.Шип. Старшими науковими співробітниками стають к.і.н. В.А. Смолій та О.Ф.Сидоренко. У 1980 р. на посаду м.н.с. зараховано П.М.Саса. У 1981 р. старшим науковим співробітником відділу зараховується к.і.н. І.І.Виговський. У 1983 р. на посаду м.н.с. переведено старшого лаборанта Т.С.Іванову.

У другій половині 70-х – до середини 80-х рр. кандидатські дисертації з ранньоновістичної проблематики підготували і захистили В.Й.Борисенко, Н.А.Шип, О.І.Гуржій, О.М.Дзюба. У грудні 1985 р. відбувається захист докторської дисертації с.н.с. В.А. Смолія.

Перелом у дослідженні ранньоновістичної проблематики в українській історичній думці припадає на середину 80-х рр. минулого століття. Завдячувати цим слід цілому збігові обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, далеко не останнє місце серед яких відіграло те, що на цей час в провідній науковій інституції з дослідження минулого українського народу – Інституті історії АН УРСР – відбувається певна кадрова ротація, в результаті якої ініціатива у формуванні дослідницьких напрямів у галузі медієвістики та новістики перейшла у компетенцію молодшої генерації професійних істориків, в наукових інтересах яких проблематика української історії XVI-XVIII ст. посідала одне із чільних місць. В роки, так званої, перебудови відбувається поступове звільнення історичної науки від ідеологічного тиску, поповнення її молодими незаангажованими кадрами, в полі зору яких, на відміну від попередніх часів, все частіше опиняються вузлові проблеми української історії доби середньовіччя – раннього нового часу. Посилюється джерельне підґрунтя наукових дослідів, активізується археографічна робота. В кінці 80-х рр. в українській історіографії, насамперед зусиллями академічних вчених, відбувається становлення нової державницької школи, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, представники якої переважно працюють в площині української історії козацької доби. Унезалежнення національного державного організму у серпні 1991 р. означало остаточне звільнення української наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур та повернення історичної науки в Україні на національний ґрунт.

Ті позитивні трансформації, що відбулися в українській пост-радянській історіографії, не залишилися непоміченими в західних українознавчих центрах. Зокрема, З.Когуту вдалося виокремити у її поступі такі нові тенденції, як розширення тематичного поля студіювання національної історії; зміни на інституційному рівні, зокрема, спрямованість на співробітництво з науковою західною діаспорою, розширення мережі наукових установ історичного профілю та спеціалізованої фахової періодики; курс на створення національної історичної концепції, покликаної сприяти формуванню у сучасного українського загалу “уніфікованої історичної пам'яті” тощо²².

Без сумніву, не всі українські науковці, не всі галузі української історичної науки виявилися однаковою мірою готовими до подібного масштабного експерименту. Однак майже двадцять років, що збігли від його початку, дозволяють зробити певні підсумки, виявити певні закономірності, з'ясувати співвідношення між національними та

загальносвітовими тенденціями, якими визначається не лише сучасний стан української історичної науки, а й накреслюються найближчі перспективи в її поступі.

Очевидно, що лавиноподібний прорив, який має місце в останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. саме в галузі української новістики, не повинен дивувати історіографів. Адже на цьому етапі суспільство в черговий раз висунуло перед історичною наукою важливий соціальний запит – довести самобутність української нації, її “відмінну історичну долю, право на національну державу...”²³. Його поява, продиктована новими суспільно-політичними реаліями перебудовчої доби та становлення незалежної Української держави, на цей раз виявилася співзвучною з внутрішніми потребами власне української історичної думки. Вперше за багато десятиліть радянського режиму українська академічна наука отримувала реальну можливість відновити втрачену наступність між різними поколіннями представників української новістичної школи.

Сьогодні ранньоновістична проблематика в Україні розробляється досить незначною (по відношенню до загального представництва фахового історичного цеху) кількістю спеціалістів, згуртованих навколо своєрідного координаційного осередку – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. Саме він і став базовим для виникнення наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття сучасної медієвістичної і новістичної шкіл. Значною мірою тому сприяли ті позитивні зрушення, що відбулися у діяльності академічної наукової установи.

По-перше, відійшли у минуле великі колективні праці, які, надавши для широкого загалу значний інформаційний матеріал з різних епох і періодів української історії, водночас суттєво стримували реалізацію індивідуальних можливостей окремих науковців та підпорядковували інтерпретацію історичних фактів, подій і явищ вироблених в кабінетах владних структур загальній концепції бачення місця України в імперсько-радянських моделях історичного процесу.

По-друге, відбуваються зміни у керівництві спеціалізованого на проблематиці більш ніж тисячолітнього періоду української історії наукового структурного підрозділу Інституту (з 1 липня 1986 р. його очолює доктор історичних наук, нині академік НАН України В.А.Смолій), які на цей раз відзначалися далеко не формальним характером. По суті, йшлося про вироблення і впровадження у практику нових концептуальних засад функціонування відділу, вибудову нової моделі взаємовідносин між керівником і творчим колективом, засадничими в якій стали принципи толерантності, взаємоповаги, високої творчої активності в поєднанні з виконавською відповідальністю. З кінця 1993 р., після обрання завідувача відділу на посаду директора Інституту, саме цій моделі підпорядковується діяльність всієї установи.

Отже, з середини 80-х років було взято курс на добір і виховання перспективних кадрів дослідників, розширення тематичного поля наукових пошуків, розробку актуальних, нетрадиційних для попереднього часу, проблем з історії України доби середньовіччя і раннього нового часу (а, по суті, реанімацію дослідницької діяльності у цьому напрямі), створення сприятливої для наукової творчості атмосфери.

На сучасному етапі в Інституті над проблематикою української історії другої половини XVI-XVIII ст. успішно працюють академік НАН України В.А.Смолій, доктори історичних наук Г.В.Боряк, В.М.Горобець, О.І.Гуржій, П.М.Сас, Т.В.Чухліб, кандидати історичних наук А.О.Гурбик, О.М.Дзюба, В.П.Кононенко, В.М.Матях, О.О.Романова, В.В.Станіславський, Н.О.Герасименко, О.О.Ковалевська, О.І.Галенко, Д.С.Вирський, Д.В.Тоїчкін, В.В.Томозов, О.В.Ясь. Злам середньовіччя і нового часу представлений працями кандидатів історичних наук Н.О.Білоус, А.В.Блануци, Д.П.Ващука, В.Є.Земі, О.В.Русіної, Н.П.Старченко. Інститутську новістичну школу пройшли доктори історичних наук В.Й.Борисенко, С.А.Леп'явко, О.І.Путро, О.Ф.Сидоренко, О.К.Струкевич, В.О.Щербак, Н.М.Яковенко, кандидати історичних наук Т.А.Балабушевич, В.В.Газін, Н.А.Головата, К.В.Колибанова, О.О.Патяка, Н.О.Стеньгач (Савчук), О.І.Шама, О.М.Шевченко, Н.В.Шевченко, В.М.Шеретюк, Н.А.Шип та багато інших фахівців у галузі українського раннього нового часу.

З середини 80-х років з Інститутом тісно співпрацювали та співпрацюють такі відомі сьогодні в Україні і за її межами вчені-новісти, як доктори історичних наук О.А.Бачинська, В.А.Брехуненко, О.П.Крижанівський, Л.Г.Мельник, Ю.А.Мицик, В.М.Мордвінцев, В.О.Замлинський, В.І.Сергійчук, В.С.Степанков, В.І.Ульяновський, Г.К.Швидько, кандидати історичних наук А.Є.Заяць, В.В.Крижанівська, О.Г.Сокирко, Я.О.Федорук та багато інших українських науковців. З початком нового тисячоліття значно розширилися міжнародні контакти. Окрім традиційних російського, польського, білоруського та балтійського векторів, ними все більше охоплюються західний і південно-східний напрями Європи; поширеною формою стає стажування в наукових центрах США і Канади.

Сьогодні відділ історії України середніх віків і раннього нового часу є одним із базових в структурі Інституту. Підтвердженням цього слугує не лише його кількісний склад, а насамперед висока творча активність. Його співробітники постійно приділяють значну увагу координації науково-дослідної роботи щодо реконструкції національного історичного процесу раннього нового часу. Вони очолюють чи є членами науково-координаційних рад та науково-дослідних товариств з дослідження вітчизняної історії та історії країн Південно-Східної Європи. Зокрема, на базі відділу в середині 90-х років було засновано Українське відділення

Міжнародного товариства по вивченню XVIII ст., яким охоплені не лише історики, а й фахівці інших гуманітарних галузей, котрі працюють над відповідною проблематикою. Завідувач відділу В.А.Смолій очолює Український національний комітет з вивчення країн Центральної й Південно-Східної Європи, до складу якого з новістів входять також В.М.Горобець, В.М.Матях, Т.В.Чухліб. У 2000 р. відділ виступив ініціатором заснування спеціалізованих в середньовічній та ранньоновістичній проблематиці періодичних видань, до співпраці з якими залучається не лише власний науковий потенціал, а й історики з різних регіонів України та з-за кордону.

Потужний творчий потенціал, який сконцентровано у відділі, відкриває перед цим структурним підрозділом Інституту нові перспективи щодо продуктивної праці у сфері реконструкції нової доби в історичному минулому України як інтегрованої цілості світового історичного процесу, вироблення нових парадигм наукового мислення. Сьогодні створена на його основі новістична школа впевнено завойовує визнання наукового загалу. Її представниками вже нині здійснено справжній прорив у дослідженні важливих аспектів української ранньомодерної історії, накопичено значний досвід щодо створення узагальнюючих наукових праць.

Сукупність індивідуальних бачень на процеси минулого, що формується через напрацювання кожного вченого-історика, відкриває реальну можливість наблизитися до створення адекватної часовій перспективі історичної реконструкції. Саме такий підхід закладений в основу творчої роботи наукового колективу Інституту історії України. Академічні вчені, залучивши широку джерельну базу, спробували запропонувати українському загалу новий образ ранньомодерної України в сукупності його соціальних, політичних, економічних, правових та культурно-духовних формовиявів, їх модифікаційних трансформацій, обумовлених як специфікою перебігу цивілізаційного процесу на українських теренах, так і європейськими та азійськими цивілізаційними впливами.

За масивом залученого до наукового обігу фактичного матеріалу та спробами (усупереч тотальному тиску на історичну науку) зреалізувати, зокрема, в зрізах соціальної та економічної, меншою мірою – політичної історії, цікаві наукові задуми, назавжди внесені в доробок Інституту інтелектуальний багаж новістів радянської доби. На сторінках реалізованих на зламі XX-XXI ст. наукових проектів узагальнено (в межах сучасних історіографічних можливостей) історичний досвід генези та еволюції на національному ґрунті поліваріантних економічних і політичних систем, моделей господарювання та організації влади, виявлено їх модифікаційні трансформації, визначено локальну специфіку і її взаємопереплетення з тенденціями загальноконтинентального масштабу.

В цілому на сучасному історіографічному етапі у вивченні національного історичного процесу раннього нового часу вчені Інституту продемонстрували не лише широкий спектр постановочної проблематики, досить велику амплітуду інтерпретаційних можливостей, а й свою спроможність вільного користування методологічною базою історичної науки. В їх дослідній практиці знайшли застосування як позитивістський, так і цивілізаційний та культурно-антропологічний підходи, ведення пошукової роботи у межах методик суміжних з історичною наукою соціогуманітарних галузей, що дозволяє відтворювати історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових на макро- та мікрорівнях, водночас застосовуючи широкі узагальнення та заглиблюючись у світ нетипового, унікального. Неупередженість підходів до розв'язання накреслених завдань, застосування сучасних методик та методів евристичної роботи, залучення корпусу нововіднайдених джерел та європейського історіографічного доробку дозволили вченим Інституту виробити ряд нових підходів та висловити цікаві, водночас науково виважені погляди на український ранній новий час і не лише розробити загальну концепцію дослідження цієї епохи, а й представити її невід'ємною важливою складовою сучасного національного історичного проекту в його концептуальному, подієвому, джерелознавчому, історіографічному, археографічному вимірах.

Примітки

- ¹ Комиссаров Б.Н. Новистика и изучение глобальных проблем современности / Б.Н.Комиссаров // Междисциплинарность в науке и образовании: Всероссийская научно-методическая конференция. 11-13.X.2001. – СПб., 2001. – С. 63-71.
- ² Хут Л.Р. Новистика: вопросы теории / Л.Р.Хут. – М., 2003. – С. 51.
- ³ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу. – К., 2000. – С. 178.
- ⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д.Дорошенко. – Прага, 1923. – С. 155.
- ⁵ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Л.А.Коваленко. – К., 1983. – С. 7.
- ⁶ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. / Р.А.Киреева.– М., 1983. – С. 19.
- ⁷ Дорошенко Д.І. Історія України / Д.І.Дорошенко. – Т. II. – К., 1992. – С. 362.
- ⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії / Н.Д.Полонська-Василенко. – К., 1993. – С. 77.
- ⁹ Грушевський М. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві / М.Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 172-173; Його ж. Історична секція української Академії Наук // Україна. – 1926. – Ч. I. – С. 160; Його ж Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція Української Академії Наук // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 187.

- ¹⁰ Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950-е гг.) / А.М.Дубровский. – Брянск, 2005. – С. 115.
- ¹¹ Торбек Г. Деятельность Коммунистической академии. Работа Пленума, президиума, секций и институтов // Вестник Коммунистической академии. – 1929. – № 33 (3). – С. 270.
- ¹² Дубровский А.М. Историк и власть... – С. 115.
- ¹³ Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / О.Оглоблин. – К., 2003. – С. 55.
- ¹⁴ Інститут історії України Національної академії наук України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 16.
- ¹⁵ Там само. – С. 17.
- ¹⁶ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією і наукою / С.Пивовар // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 1-2 (2003). – С. 125.
- ¹⁷ Там само. – С. 126.
- ¹⁸ Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія українознавства / О.Оглоблин. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 891.
- ¹⁹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О.Оглоблин. – Нью-Йорк, 1863. – С. 23.
- ²⁰ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В.Кравченко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 509.
- ²¹ Там само.
- ²² Когут З. Коріння ідентичності... – С. 295-298.
- ²³ Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В.В.Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С.54-55.

Резюме

В статті проаналізовано процес конституювання Української новистики в структурі функціонування Інституту історії України НАН України в період його існування (1936-2011 гг.).

Ключевые слова: новистика, дослідження, Інститут історії України, історіографія, історики.

Одержано 23 вересня 2011 р.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА: КІЛЬКА МІРКУВАНЬ З ПРИВОДУ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ

В статті зроблена спроба проаналізувати різні підходи вчених для виокремлення політичної еліти з політичної системи суспільства.

Ключові слова: політична еліта, статусно-функціональний, ціннісний, альтиметричний, меритократичний.

Очевидно, без перебільшення можна констатувати той факт, що проблема “еліта” і все, що пов’язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі українських різноманітних гуманітарних напрямків: істориків, політологів, соціологів тощо. І, хоча написано чимало робіт, феномен такого соціального явища як “еліта” ще тривалий час залишатиметься епіцентром прискіпливої уваги через свою суперечливу й неоднозначну оціночну характеристику. У даному повідомленні висловимо кілька власних міркувань щодо поняття “політичної еліти”, не претендуючи, зрозуміло, на їх універсальність чи істину.

Досліджуючи проблематику еліти, російські вчені Г. Ашин й Б. Охотський виділили кілька головних підходів до визначення сутності цього поняття – статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий й соціокультурний¹. Ми зупинимось на характеристиці найпоширеніших поміж них – статусно-функціонального та ціннісного. На думку згаданих дослідників, прихильники статусно-функціонального підходу розглядають еліту через призму “соціального статусу людини”, того, яке вона займає місце у владних структурах, яку виконує роль в прийнятті тих чи інших рішень і як нею реалізуються управлінські функції. Вчені наводять характеристики й інших дослідників: С. Келлер (це меншість, що виконує найбільш важливі функції в суспільстві, має найбільшу вагу і вплив), П. Шарана (це меншість населення, яка приймає найважливіші рішення в суспільстві і керує більшістю), О. Гаман-Голутвіної (особлива категорія людей, що володіють владою незалежно від того, які фактори обумовлюють входження у владу – походження, стан чи заслуги). На їхню думку, до прихильників ціннісної позиції можна віднести “духовний аристократизм, особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання”².

Вітчизняний історик О. Струкевич, торкаючись у своїй роботі політико-культурних орієнтирів Української держави другої половини XVII – XVIII ст., відзначає, що “під поняттям “політична еліта” ми матимемо на увазі ту соціальну групу” – далі він наводить цитату двох інших українських вчених Б. Кухти та Н. Теплоухової, – “яка безпосередньо або опосередковано бере участь в прийнятті й організації

виконання політичних рішень”³. Його міркування тісно переплітаються з такими категоріями, як “політичний клас” та “правлячий клас”, оскільки вони широко використовуються політичною наукою⁴. Аналізуючи головні базові підходи щодо визначення поняття “політична еліта”, історик надає перевагу структурно-функціональному, відхиляючи значимість “морально-оцінюючих” чинників. Адже поняття “еліта”, на його думку, означає “кращий”, “добірний”, “обраний”, а цими характеристиками можна користуватися, якщо “описати політико-управлінські якості, задіяних у сфері політики професіоналів”, бо особистісні й моральні критерії можуть “виявитися повністю непридатними”, якщо відштовхуватися від семантичного перекладу цього слова, тобто як “кращого”, “добірного”, “обраного”⁵. Таким чином тлумачення “політичної еліти”, опираючись на ціннісний підхід, є недоречним. Так вважає О. Струкевич, так вважають й Г. Ашин й Б. Охотський та чимало інших вчених. На переконання двох останніх, “ціннісна інтерпретація еліти має більше недоліків, ніж статусно-функціональна”. Мовляв, її прихильники переконані в тому, що суспільством керують “мудрі, далекоглядні, найдостойніші”. Але ж дослідження учених спростовують подібні висновки, тому що ті, котрі управляють, часто є жорстокими, цинічними, владолюбними людьми, які “... не гребують жодними засобами для досягнення своєї мети...”⁶. Як бачимо думки Г. Ашина, Б. Охотського і О. Струкевича співпадають.

Суперечки навколо поняття “еліта” зайшли в такий лабіринт визначень, що почали лунати висловлювання взагалі про доречність вживання цього терміна, принаймні в історичній науці. Так, наприклад, О. Штейнле, торкаючись радянського періоду нашої історії, запитує: “... як же співвідноситься еліта, яку виділяє дослідник, з іншими соціальними групами (номенклатурою, бюрократією, інтелігенцією тощо)? І над “елітою” нависає загроза перетворитися на “паперову” групу, що існує лише в уяві дослідника і анітрохи не пояснює соціальну структуру радянського суспільства”. А відтак стверджує: “Тому багато істориків уникають цього терміна, вважаючи достатній понятійний апарат”⁷. Далі наводить міркування М. Дорошка, сенс якого полягає в тому, що проблема “еліти” має бути прерогативою вивчення політологів і соціологів, “... а історики мають користуватися поняттями, вживаними в той період, який вони досліджують”⁸. Подібну точку зору можна зустріти у роботі І. Смірної, котра звертає увагу дослідників на те, що окремі вчені відзначають ненауковість цього терміна (незважаючи на його поширення в політології й соціології) й пропонує, що словосполучення “керуюча еліта” можна замінити на “вислів “зверхвлада...”⁹.

Можливо, справді термін, запропонований А. Парето, є не зовсім вірним і не вдало окреслює верхівку суспільства? Як ставлять питання Г. Ашин і Б. Охотський, “... якщо поняття еліта навіть за визнанням багатьох

елітаристів малооб'єктивний, невизначений, якщо термін обтяжливий своєю етимологією..., то чи не краще взагалі відмовитися від цього терміна". Відповідаючи на нього, вони закликають колег не робити поспішних висновків. "Спробуємо підійти до проблеми з іншої сторони..."¹⁰. І ми зробимо спробу, скориставшись зручною нагодою, подивитися на проблематику "еліт" з дещо іншого боку. Це стосується ціннісного підходу, який, як ми вже знаємо, є одним з базових для розкриття "еліти" як соціально-політичного феномена, і який критикується й відкидається при спробі зробити його наріжним у розумінні владної вертикалі державницького організму. На наш погляд, зовсім необов'язково прив'язувати ціннісний підхід до моральних категорій. Погоджуючись з міркуванням О. Струкевича не включати "морально-оціночних складових" до поняття "політична еліта", водночас автоматично не стаємо на платформу прихильників її структурно-функціональних тлумачень. Адже такі семантичні поняття "еліти", як "кращий", "добірний", "обраний" легко входять в прокрустове ложе ціннісного підходу, якщо розглядати їх саме під кутом зору "політико-управлінської якості". Не слід забувати того важливого факту, що саме вони є головними "... у сфері політики професіоналів"¹¹, а відтак переобтяжувати їх особистісними й моральними чинниками не варто.

Крім того, доцільно пам'ятати, що моральні критерії політичної діяльності, особливо в епохи політичних потрясінь, міжусобиць, революцій, формування держав, коли доводиться мати справу з жорстокими та підступними супротивниками, неминуче прирікали "моральних" державних діячів на поразку. І не випадково. Адже мораль дуже часто втримує людську природу від неблаговидних вчинків, що безперечно робить для неї честь, якщо відштовхуватись від головних принципів християнської моралі й етики у звичайних ситуаціях повсякденного життя. Але в тенетах політичної боротьби опора на моральний стержень часто виявляється надто крихкою в протистоянні з тими, хто керується формулою "мета виправдовує засоби". В цьому випадку доречно буде згадати слова видатного італійського мислителя епохи Середньовіччя Н. Макіавеллі, котрий радив правителям навчитися "... розвивати в собі вміння ухилятися від добра і в силу необхідності використовувати це вміння"¹². Інакше державний діяч "неминуче загине, зустрічаючись з людьми, далекими від добра"¹³. Ми знаємо з історії України, що ціла плеяда таких видатних державотворців, як В. Великий, Я. Мудрий, В. Мономах, Р. Мстиславович, Д. Галицький, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, займаючись державними справами "ухилялася від добра", діючи жорсткими, а часто й жорстокими методами. Інша річ, що останні також повинні мати певні розумні міри.

Намагаючись охопити всі наявні аспекти, пов'язані з "елітотворенням", вчені пропонують різноманітні критерії для більш точнішого

виокремлення еліти з політичної системи. Особистої уваги заслуговують два з них: альтиметричний та меритократичний. Прихильники першого критерію запевняють, що група людей називається елітою, бо вона "... розташовується – по вертикальному розрізу будови суспільства – наверху"¹⁴. Мовляв, особи при допомозі влади піднімаються наверх і володіють нею, тому що перебувають наверху. Цей критерій тісно переплітається, як можна здогадатися, зі статусно-функціональним підходом виділення еліти. Протилежного погляду дотримуються прибічники меритократичного критерію, вбачаючи в ньому більш вдалу спробу виокремлення еліти, роблячи акцент на певних якісних показниках, що надають право цим людям володіти владою¹⁵. До цього, зазвичай, схиляються шанувальники ціннісного підходу.

Безумовно, не можна не погодитися з тими, хто говорить про недосконалість чи наявність слабких місць для критики, як статусно-функціонального (альтиметричного), так і ціннісного (меритократичного) підходів (критеріїв) тлумачення "політичної еліти" або "еліти". Розв'язання всього вузла накопичених суперечностей способом об'єднання двох основних підходів (критеріїв) в одному також видається малоімовірним. За визнанням Г. Ашина й Б. Охотського, такий підхід "в принципі нежиттєздатний"¹⁶. Проте, вибираючи між двома полюсами, вчені роблять свій вибір на користь альтиметричності¹⁷, тому що в політичній системі перебувають особи, яким притаманна ціла низка негативних властивостей "занадто часто це жорстокі, цинічні, користюлюбні, владолюбні особи, котрі не гребують "жодними засобами для досягнення своєї мети". Внаслідок чого постає питання, яке, на думку Г. Ашина та Б. Охотського, ламає конструкцію ціннісного підходу: "Але якщо вимога мудрості, доброчесності, для еліти – норма, яка повністю відкидається реальністю, тоді нехай нас пробачать за каламбур – яка цінність ціннісного підходу?"¹⁸. Як на наш погляд, цей "каламбур" не має під собою беззаперечних аргументів. Врешті-решт, вочевидь, слід погодитися з тим, що власне "доброчесність" не є основою перебігу політичних процесів чи діяльності політиків. І взагалі недоцільно перетворювати політичний ареопаг на такий собі пантеон безгрішних істот, життя яких базується виключно на засадах людинолюбства. В арсеналі дій представників політичної еліти використовуються різні інструменти, включаючи жорстокість, підступність, цинізм тощо. Вочевидь, також слід збагнути, що її складають владолюбні особи (ті, котрі не люблять влади, як правило, не потрапляють до її складу). І сутність розв'язання проблеми, припускаємо, полягає в тому, аби визначати "цінність" якості еліти не в площині моральних імперативів, а її спроможністю успішно розв'язувати стратегічні функції щодо розвитку суспільства в його інтересах в цілому; в інтересах більшості населення. У світлі сказаного дозволимо собі висловити міркування, що під політичною елітою слід розглядати групу людей, котрі, займаючи

владні посади в країні, якісно й ефективно виконують свої функціональні завдання, кваліфіковано розв'язують життєво важливі проблеми, що в кінцевому результаті й приносять суспільству цінність, тобто позитив як для населення, так і для функціонування політичної системи країни в цілому.

Примітки

- ¹ Ашин Г. К. Курс элитологии / Г. Ашин, Б. Охотский. – М.: ЗАО «Спорт-академпресс», 1999. – С. 123.
- ² Там само.
- ³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. Струкевич. – К.: Інститут історії України, 2002. – С. 6-7.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Ашин Г. К. Указ. соч. – С. 126-127.
- ⁷ Штейнле О. Ф. Еліта та розподіл суспільного капіталу / О. Ф. Штейнле // Наукове видання. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету XXIII тематичний випуск. Політична еліта в історії України. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 69.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Смирнова И. С. Образ лидера и политической элиты в процессе Великобритании / И. С. Смирнова. – Издательство С.-Петербургского университета, 2006. – С. 42.
- ¹⁰ Ашин Г. К. Указ. соч. – С. 144.
- ¹¹ Струкевич О. Назв пр. – С. 6.
- ¹² Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М., 2002. – С. 72.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Сартори Дж. Меньшинство и жительство / Дж. Сартори // Политические исследования: Полис. – М.: РАИ. – 1993. – № 2. – С. 81.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Ашин Г. К. Указ. соч. – С. 128-129.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.

Резюме

В статтє зроблено спробу проаналізувати різні підходи учених для виділення політичної еліти з політичної системи общества.

Ключевые слова: *политическая элита, статусно-функциональный, ценностный, альтиметрический, меритократический.*

Одержано 1 жовтня 2011 р.

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ М. КОСТОМАРОВА

У статті розкривається роль соціокультурного середовища у формуванні світогляду М. Костомарова, а саме: особливостей сімейного виховання, навчання в Харківському університеті, викладацького колективу, друзів, наукових та громадських установ.

Ключові слова: *М. Костомаров, виховання, навчання, етнографія, громадська діяльність, публіцистика.*

XIX ст. займає особливе місце в історії України як доба розвою українського відродження, інтенсивного процесу формування історичної науки, а також пробудження національної самосвідомості. Одним з провідних промоторів цього процесу був Микола Іванович Костомаров (1817-1885), котрий народився 4 (16), за іншими даними 5 (17), травня 1817 р. в селі Юрасівка, тепер Ольховатського району Воронежської губернії, а в ті часи Слобідсько-Української губернії¹. Батько – Іван Петрович – поміщик, нащадок козаків-переселенців, капітан у відставці, який у молоді роки служив у російській армії, зокрема під командуванням О. Суворова брав участь у штурмі Ізмаїла. Мати – Тетяна Петрівна Мельникова – селянська дівчина, колишня кріпачка батька, до початку війни 1812 р. навчалася в одному з московських пансіонів².

Щасливими в його дитинстві були тільки роки до смерті батька (1828 р. його вбили власні кріпаки під час кінної прогулянки), прихильника Даламбера, Дідро, Вольтера та інших енциклопедистів XVIII ст., котрий намагався прищепити синові волелюбні ідеї³. Вони разом багато читали, особливо поетичні твори. З дитинства Микола вирізнявся феноменальною пам'яттю, а відтак легко запам'ятовував прочитане. Варто зазначити, що від батька майбутній історик успадкував і погану рису характеру – надмірну нестриманість⁴.

Трагічно обірване життя Костомарова-старшого, який не встиг зробити сина спадкоємцем, круто повернуло долю останнього. Оскільки його було народжено до шлюбу*, то він не мав права успадкувати майно батька; фактично був кріпаком Ровневих (племінників покійного Івана Петровича)⁵. За даних обставин у матері не було вибору, вона погодилася відмовитися від претензій на спадщину; Ровневі, у свою чергу, звільнили свого родича від кріпацтва. Слід зазначити, що Тетяна Петрівна Костомарова все-таки отримала частину майна – 50 тис. рублів асигнаціями⁶.

* Батьки обвінчалися у вересні 1817 р., вже після народження М.Костомарова.

Для матері освіта сина у Москві, яка розпочалася в 1827 р., ще за життя чоловіка, була дорогим задоволенням, тому вона перевела М. Костомарова до Воронежського пансіону⁷. Дисципліна дитини бажала кращого; його вигнали ще до завершення навчання “за неодноразове знайомство з винним погребом”⁸. Подібні проблеми виникли і у воронезькій гімназії, куди Миколу Івановича перевели в 1831 р. Він не приховував того факту, що мати навіть дала хабара директорові гімназії фон Галлеру, щоб його зарахували⁹. Щодо вчителів, то, на думку майбутнього історика, мало хто з них був гарним педагогом: один був ленивим та аморфним, другий – відсталим, третій взагалі не любив свого предмета, четвертий бив гімназистів і т. д. Лише учителя історії Сухомлінова Микола Іванович охарактеризував, як “людину розумну, але мало підготовлену”¹⁰.

Закінчивши навчання в гімназії, юнак переїхав до Харкова і в серпні 1833 р., успішно склавши вступні іспити, поступив на словесне відділення університету, на якому навчався до серпня 1836 р. Трирічний термін навчання був тоді обов’язковим для трьох факультетів: етико-політичного, словесного та фізико-математичного. Студенти медичного факультету навчалися чотири роки. Відповідно до нового університетського статуту 1835 р., в організацію навчального процесу російських університетів (Московського, Казанського та Харківського) були внесені зміни. Вони повинні були мати три факультети: юридичний, медичний та філософський. Останній складався з двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного, з власними деканами¹¹.

Курс російської історії М. Костомарову читав ординарний професор П. Гулак-Артемівський – український поет, філолог та історик, якого сучасні дослідники вважають “першим харківським славістом”¹², “одним із перших полоністів Росії”¹³. Завдяки його наполегливості, на словесному відділенні університету у 1818 р. створюється кафедра польської мови, викладання дисциплін якої він забезпечував¹⁴. У 1831 р., внаслідок польського повстання, діяльність кафедри була припинена, але зацікавленість слов’янознавчою проблематикою він переніс у свої лекції з російської історії¹⁵. Спілкування з цим інтелектуалом, у будинку якого Микола Іванович мешкав два останні роки навчання¹⁶, мали величезний вплив на формування світогляду історика. Тут студент познайомився з А. Метлинським, котрий тоді був домашнім учителем у Гулаків;

* В XIX ст. студенти часто зупинялися на пансіоні у своїх викладачів. Суть “пансіонерства” полягала у тому, що студенти із дворянських сімей низького і середнього достатку жили на квартирі у професорів університету. Першим це давало деякі пільги під час семестрових іспитів, можливість ближче спілкуватися з недосяжними і суворими в університетських стінах професорами, користуватися їх бібліотеками, а другим – можливість поповнити сімейний бюджет грішми чи продуктами натурального господарства. Такою парою “професор-протеже”, стараннями матері Тетяни Петрівни, були П. Гулак-Артемівський та М. Костомаров.

О. Корецьким, Я. Щоголівим, І. Срезневським (на той час професором статистики, а згодом ректором Петербурзького університету), О. Корсуном (майбутнім видавцем альманаху “Сніп”) та багатьма іншими видатними діячами українського національного відродження¹⁶.

Всесвітню історію М. Костомарову на першому курсі викладав вихованець місцевого університету В. Цих, який репрезентував студентам морально-етичну концепцію історичного процесу. Його курс давньої історії ґрунтувався на роботах німецьких істориків Б. Нібура та А. Геерна – автора популярного в Росії “Керівництва до історії європейських політичних систем”, а виклади з середньовічної історії були побудовані переважно на творах французьких істориків-романтиків Ф. Гізо, О. Тьєррі та німецького історика Ф. фон Раумера¹⁷. “Лекції В. Циха викликали захоплені відгуки про нього студентів, – згадував Микола Іванович, – а різноманітність відомостей, при його величезній пам’яті і невтомній праці, провіщали в ньому чудового представника науки”¹⁸.

У 1834 р. В. Циха було переведено до щойно відкритого університету св. Володимира у Києві, а його місце на кафедрі всесвітньої історії, статистики і географії зайняв професор Берлінського університету М. Лунін¹⁹. Філософсько-історичні погляди цього вченого ґрунтувалися на моністичній, духовно-історичній концепції Г. В. Ф. Гегеля з її ідеями про зміни національних генерацій по періодах всесвітньої історії і поділом народів на “історичні” та “неісторичні”, теорії “географічного детермінізму” К. Ріттера й методиці конкретно-історичних досліджень Л. фон Ранке. Крім того, М. Лунін захоплювався працями Ф. Гізо, Е. Гіббона й інших західноєвропейських істориків²⁰. “Лекції цього професора справили на мене величезний вплив і здійснили у моєму духовному житті внутрішній переворот”, – свідчив М. Костомаров²¹. Наповнені глибоким науковим змістом, вони не лише формували у харківських студентів цілісне бачення історичних процесів, але й знайомили їх із сучасними методологічними схемами історичного дослідження, принципами відбору і реконструкції історичного матеріалу на основі критичного опрацювання джерел²².

У 1836 р. М. Костомаров закінчив Харківський університет зі званням дійсного студента, а в 1837 р. склав іспит на ступінь кандидата. Того ж року під впливом юнацьких мрій і за прикладом батька, вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак, незабаром прийшов до висновку про безперспективність військової кар’єри. Натомість виявилися його найперші дослідницькі зацікавлення. Цьому посприяла робота з давніми документами в архіві повітового суду міста Острогозька, де квартирував полк²³. Так було підготовлено перше дослідження – “Опис Острогозького слобідського полку”, що загубилося пізніше, під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців²⁴. В грудні 1837 р. молодий дослідник повернувся до Харкова, де зблизився з колом українських письменників та інтелектуалів, які гуртувалися навколо ад’юнкт-професора Хар-

ківського університету і видавця фольклорно-історичної збірки “Запорізька старовина” І. Срезневського*. Як можна судити із епістолярної спадщини та “Автобіографії” Миколи Івановича, з ним у нього склалися дружні стосунки. Саме з Ізмаїлом Івановичем радився щодо підготовки до друку п’єси “Сава Чалий”, обмінювався науковою інформацією, історичною літературою, виконував його окремі доручення²⁵.

Перебуваючи під впливом харківських поетів-романтиків, М. Костомаров вивчив слов’янські мови (чеську і польську), почав збирати етнографічний матеріал. Це захоплення сприяло науковим студіям з фольклористики, історії України, археології, мови і всього, що стосувалося української культури²⁶. Досліднику тоді заледве виповнилося 22 роки. Йому бракувало знання української мови, тому вирішив вивчити її безпосередньо з уст народу. Це йому вдалося зробити за короткий проміжок часу. Вже в 1839-1841 рр. було опубліковано твори, написані українською мовою: збірки поезій “Вітка”, “Українські балади”, трагедію “Переяслівська ніч”²⁷.

Микола Іванович приділяв чимало уваги й історичним студіям, зокрема наприкінці 1840 р. склав магістерський іспит і розпочав написання дисертації “Про причини та характер унії в Західній Росії”. Після подорожі 1841 р. до Криму, подав її у вигляді книги на перше відділення філософського факультету Харківського університету до захисту. Однак диспут, призначений на 23 березня 1842 р., не відбувся через протест з боку преосвященного Інокентія (Борисова)²⁸. Новаторський підхід дослідника до висвітлення історії церковної унії (на тлі міжконфесійних відносин другої половини XVI ст. висвітлив боротьбу українського населення проти католицької експансії за незалежність від Речі Посполитої) викликав також суперечливі відгуки серед керівництва Харківського учбового округу та Міністерства народної освіти²⁹. По-боюючись загострення на тлі придушення польського визвольного руху 1830-х рр. міжконфесійних суперечок серед населення західних губерній, міністр народної освіти граф С. Уваров заборонив її публічний захист у Харківському університеті й зобов’язав знищити всі примірники³⁰. Сучасні дослідники вважають, що саме в цій праці М. Костомаров уперше в українській історіографії поклав в основу досліджень історичного процесу концепцію народності, започаткувавши народницьку історичну школу³¹.

На початку 40-х рр. XIX ст. Микола Іванович обійняв посаду помічника інспектора в Харківському університеті, викладав історію в приватних навчальних закладах³². Одночасно писав нову дисертацію “Про історичне значення руської народної поезії”³³, плідно працював на ниві

* І. Срезневського вважають засновником харківської школи романтиків, до якої входили Л. Боровиковський, О. Шпигоцький, О. Корсун та ін. Для них була властива орієнтація на універсальне знання, аматорський характер історичних студій, загострений інтерес до народу як суб’єкта історії.

літературної та наукової творчості. Він опублікував в збірці “Молодик” І. Бецького цикл віршів та перекладів, а також “Огляд творів, написаних на малоросійській мові”. Останній, власне, став однією з перших критичних праць в українському літературознавстві³⁴. Тоді ж з’явилася і низка історичних розвідок, зокрема опис повстання С. Наливайка (“Перші війни малоросійських козаків з поляками”), біографічний нарис, присвячений родині князів Острозьких тощо. У 1843 р. завершив підготовку магістерської дисертації та успішно її захистив у січні 1844 р.³⁵. Одним із опонентів був І. Срезневський, який у вересні 1842 р. повернувся із закордонної поїздки по слов’янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи³⁶.

Редактор “Запорізької старовини” ще до захисту магістерської дисертації надав у розпорядження Миколи Івановича кілька вкрай важливих писемних джерел, зокрема історичні компіляції П. Симоновського, С. Зарульського, “Сказання про гетьманів до Богдана Хмельницького”, “Літописне оповідання про Малу Росію” О. Рігельмана та ін.³⁷. Прикметно, що саме під час їхньої чергової зустрічі у будинку І. Срезневського 15 жовтня 1843 р., яку М. Костомаров вважав справжньою “епохою” у своєму житті, він прийняв рішення “написати історію Богдана Хмельницького”³⁸. Обрана тема залишалася для нього однією з провідних упродовж усього життя.

Нові наукові зацікавлення, прагнення отримати кафедру в Київському імператорському університеті Св. Володимира спонукали перебратися до Києва. Проте в 1844 р. М. Костомарову не вдалося реалізувати свої плани повною мірою. Він отримав призначення до Рівненської гімназії на посаду вчителя історії, яку обіймав протягом року³⁹. На цьому завершився харківський період у житті відомого історика.

На Волині Микола Іванович продовжив збирати матеріали, що стосувалися епохи Б. Хмельницького, мандрував краєм (Кременець, Вишневець, Остріг та Берестечко). Під час відвідин останнього провів топографічні замальовки місцевості, щоб краще уявити хід битви 1651 р., яка мала трагічні наслідки для козацької України. В Кременці зустрівся з паном Радзимінським, який, посилаючись на батьківський рукопис, стверджував, що Б. Хмельницький “прийняв турецьку віру”⁴⁰. Крім того, продовжував займатися етнографічними дослідженнями. Тож стислий за часом рівненський період (жовтень 1844 – липень 1845 рр.) суттєво збагатив світогляд історика, дозволив йому зібрати велику колекцію народних пісень і зробити важливі спостереження щодо української духовної та матеріальної культури⁴¹.

У 1845 р. М. Костомарова було переведено до Києва на посаду вчителя історії Першої Київської гімназії⁴², а вже у червні 1846 р. його обрали ад’юнкт-професором кафедри історії Київського університету⁴³. Саме на цей час припадає знайомство молодого вченого з Аліною Леонтівною

Крагельською, якій судилося стати його дружиною тільки через 28 років. Збереглася його переписка з цією жінкою, котра мала неабиякий вплив на його долю. З листування видно, що родина Крагельської була проти їхніх відносин і чинила їм всілякі перешкоди⁴⁴.

На київський період припав і початок громадської діяльності Миколи Івановича. Він ще з 1843-1844 рр. був знайомий з П. Кулішем, М. Гулаком і В. Білозерським, а працюючи в університеті, зійшовся з О. Марковичем. З ними М. Костомаров вів розмови про загальнослов'янські проблеми, які із сфери науки та літератури дедалі більше переходили у політичну площину. Так виникла ідея необхідності створення федерації вільних слов'янських народів на зразок давніх грецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки. В бесідах про організацію товариства також брали участь Т. Шевченко та Д. Пильчиков⁴⁵. З метою реалізації своїх політичних ідей у грудні 1846 – січні 1847 рр. вирішено було утворити Кирило-Мефодіївське братство, статут якого написав М. Костомаров. Програмні засади товариства, крім “Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія”, були викладені в “Книзі буття українського народу” та у відозвах “До братів українців”, “До братів росіян”, “До братів поляків”⁴⁶.

Ідеологія діячів Кирило-Мефодіївського братства виражала позицію частини української інтелектуальної еліти. Вона передбачала мирний шлях поліпшення суспільного життя: усунення самодержавства як першопричини неволі народних мас, скасування кріпацтва, запровадження норм демократичного суспільства, соціальної рівності (“без царя та панів”), утворення федерації рівноправних слов'янських народів. “Книга буття українського народу” стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних та національних прав слов'янських народів, серед яких українцям відводилася головна роль (український месіанізм)⁴⁷.

Товариство, внаслідок доносу, наприкінці березня 1847 р. було викрите, а М. Костомаров із Т. Шевченком та іншими його членами заарештовані. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці історика зіслали під нагляд поліції до Саратова із заборобою “служити по навчальній частині”⁴⁸. Тут він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні, був (до 1856 р.) редактором неофіційної частини “Саратовських губернських відомостей”, брав участь у роботі губернського комітету із селянських питань⁴⁸. Поряд із цим продовжував інтенсивно працювати над дослідженнями “Богдан Хмельницький”, “Бунт Степана Разіна”, “Нариси домашнього життя та звичаїв великоруського народу в XVI та XVII століттях”⁴⁹.

Час від часу в місцевих виданнях публікувалися його історичні, економічні, етнографічні замітки та записи російських народних пісень

* Постійний контроль з боку жандармів, обшуки та перевірки негативно позначилися на психіці дослідника, він став дратівливим; з підозрою ставився до людей.

(у 1862 р. були опубліковані “Російські народні пісні, зібрані в Саратовській губернії А. Мордовцевою та М. Костомаровим”)⁵⁰. Навесні 1851 р. дослідник познайомився з М. Чернишевським, спілкування з яким не минуло безслідно; вони ставилися з великою повагою один до одного, доки події 1862 р., пов’язані із студентськими заворушеннями, не розвели їх остаточно⁵¹.

На початку 1856 р. з М. Костомарова зняли поліцейський нагляд, дозволили здійснити тривалу подорож за кордон (Швеція, Німеччина, Франція, Італія, Австрія), яка дала змогу ознайомитися з європейськими інтелектуальними традиціями того часу. Зрештою, у новій, ліберальній атмосфері напередодні Великої реформи 1861 р. дослідник зміг розпочати публікацію низки своїх праць, зокрема відомих монографій “Богдан Хмельницький” (1857 р.) та “Бунт Степана Разіна” (1858 р.)⁵².

З 1859 р. розпочався якісно новий етап в житті М. Костомарова. В цьому році адміністрація Петербурзького університету запросила його очолити кафедру російської історії; заборону викладати та проводити наукову діяльність нарешті було скасовано. М. Грушевський, який зробив величезний внесок у дослідження життя та наукової спадщини вченого, вважав, що 1859-1864 рр. “були центральним п’ятиліттям, апогеєм енергії та творчості історика, який був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859-1883 рр.) провідником не тільки української інтелігенції, а й так само і великоруської та білоруської”⁵³.

Вступна лекція в університеті запам’яталася досліднику понад усе: “Скупчення публіки було величезне; кілька державних осіб відвідали мою лекцію. По закінченні читання знялися гучні овації, а потім юрба молодих людей підхопила мене на руки та винесла з університетського приміщення до екіпажа”⁵⁴. Високо оцінював ораторське мистецтво та рівень підготовки М. Костомарова і його студент П. Биков (1843-1930), який написав свої спогади про дослідника вже у зрілому віці (приблизно в другій половині 20-х рр. ХХ ст.), добре осмисливши події минулого і зробивши відповідні висновки про майстерність свого вчителя: “Взагалі Костомаров перш за все надзвичайно талановитий історик з літературним талантом. Він – історіограф, єдиний та неповторний своєю оригінальністю, цікавий лектор, який вмів оживити старовину. Значення народу, як основи розвитку, намагання проникнути в потреби та характер народних мас, про які попередні історики навіть і не згадували, – ось, що особливо цікавило його”⁵⁵.

Археографічні пошуки дослідника сприяли тому, що в 1860 р. його прийняли в члени Археографічної комісії при Міністерстві народної освіти, а також в дійсні члени Російського географічного товариства. Миколі Івановичу доручили редагувати серійне видання документів з української, російської та білоруської історії – “Акти Південної та Західної Росії” (за редакцією М. Костомарова впродовж 1861-1884 рр. було

опубліковано 12 з 15 томів цієї серії). Наукова діяльність в царині археології, архівознавства та джерелознавства перетворила його в одного з найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила джерельну основу його великих монографій та розвідок (“Гетьманство Юрія Хмельницького” (1868 р.), “Гетьманство Виговського” (1861 р.), “Мазепа. Історична монографія” (1882 р.), “Павло Полуботок” (1876 р.), “Руїна. Історична монографія 1663-1687 рр. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного та Самойловича” (1879-1880 рр.)⁵⁶.

В названих працях вчений проаналізував історичний розвиток українських земель від IX до XVIII ст. і дійшов висновку, що монархічно-династична форма правління суперечила сутності історичного процесу України. На його думку, для українців у взаєминах особи й суспільства важливим критерієм завжди були свобода вибору та згоди, у політичній сфері – свобода створювати добровільні товариства, владні структури, які, в свою чергу, не повинні стояти на перешкоді прав особистої свободи⁵⁷.

Щодо викладацької діяльності, то вона перервалася в 1862 р. Сталося це через тимчасове закриття Петербурзького університету в 1861 р. та із-за конфлікту навколо професора П. Павлова, який був репресований за читання однієї з публічних лекцій у 1862 р. Студентський комітет постановив в якості протесту призупинити навчальний процес, але М. Костомаров наполягав на його продовженні⁵⁸. На черговій лекції, 8 березня, між студентами та істориком виникла суперечка, яка переросла в студентський мітинг, після чого вчений оголосив адміністрації університету про свою відставку. З цього часу Микола Іванович займався виключно науковими дослідженнями⁵⁹. Правда, йому не раз пропонували кафедру в Київському (1862, 1863, 1868, 1869 рр.), Казанському (1865 р.) та Харківському університетах (1864, 1865 рр.). Проте, він так і не зміг поновити викладацьку діяльність у вищій школі з різних причин, зокрема через перешкоди, які чинило йому Міністерство народної освіти⁶⁰.

М. Костомаров сконцентрував всю свою енергію на науковій та громадській діяльності, зокрема проводив у своєму будинку “костомарівські вівторки”, на яких збиралися науковці, митці, письменники, журналісти, громадські діячі. Його помешкання стало своєрідним клубом для тогочасної української інтелігенції, яка жила в С.-Петербурзі. Її ідейним рупором став часопис “Основа”. На його сторінках Микола Іванович вів дискусії з польськими та російськими вченими, а також опублікував нариси про Г. Сковороду, Т. Шевченка та інші праці. Крім того, він помістив у цьому виданні низку статей науково-полемічного і публіцистичного спрямування, присвячених переважно з’ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його буття (“Дві руські народності”, “Думки про федеративні початки в стародавній Русі” та інші)⁶¹.

Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. історик також співпрацював з багатьма відомими журналами. Та особливе місце в його творчій біографії належить часописам “Вісник Європи” та “Київська Старовина”. Він особисто брав участь у становленні зазначених видань, зокрема в їх популяризації. На сторінках “Вісника Європи” (журнал виходив з березня 1866 по квітень 1918 рр.) було опубліковано 38 праць, в яких відстоював права українців на власну мову та історію. Стосовно “Київської Старовини”, то її редколегія могла з гордістю відзначити, перефразовуючи відомий вірш О. Пушкіна, що її помітив “старик Костомаров”. В цьому періодичному виданні історик вперше побачив друкований орган, спеціально призначений дорогий для нього історії українського народу та його побуту⁶².

Детальний аналіз епістолярної спадщини дослідника, численних публікацій, присвячених його життю, дає підстави стверджувати, що кінець 60-х рр. XIX ст. став тим періодом, коли остаточно відбулося становлення світогляду Миколи Івановича. Він мав чималий досвід археографічної, наукової, публіцистичної, викладацької та громадської діяльності; до його думки прислухалися провідні вчені Російської імперії. Разом з тим слід зазначити, що на схилі літ висловлювання історика стали більш виваженими та лояльними до існуючої політичної системи.

Підводячи підсумки, варто зупинитися на таких моментах: по-перше, дитячі та юнацькі роки М.Костомарова не можна назвати безжмарними (він народився поза шлюбом, трагічна смерть батька); по-друге, завдяки зусиллям матері історик здобув належну освіту в одному з кращих університетів Російської імперії, де викладали такі корифеї українського національного відродження, як П. Гулак-Артемівський, І. Кронеберг, М. Лунін, А. Валіцький; по-третє, встановив дружні контакти з І. Срезневським, який надав йому першоджерела для роботи над епохою Б. Хмельницького та підтримав під час захисту магістерської дисертації; по-четверте, зумів гармонічно поєднати наукову, літературну, викладацьку археографічну, публіцистичну та громадську діяльність.

Примітки

- ¹ Чалая Т. П. О дате рождения Н. И. Костомарова / Т. П. Чалая // Вопросы истории. – 2002. – № 3. – С. 174-175.
- ² Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833-1844). Начало пути / В. В. Михеева. – Х.: Тимченко, 2007. – С. 9-10.
- ³ Бурдакова Т. Историк, значит – патриот / Т. Бурдакова // Техника молодежи. – 2004. – № 9. – С. 36.
- ⁴ Михеева В. В. Указ. соч. – С. 11-12.
- ⁵ Каталог III очередной юбилейной выставки: В память Н. И. Костомарова: 1885-1910. – Воронеж, 1910. – С. 18.
- ⁶ Янсевич В. Він – гордість України і надбання слов'янського світу / В. Янсевич // Гуманітарні науки. – 2004. – № 2. – С. 180.

- ⁷ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 25.
- ⁸ Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 432.
- ⁹ Там же. – С. 435.
- ¹⁰ Там же. – С. 433-434.
- ¹¹ Михеева В. В. Указ. соч. – С. 18.
- ¹² Страшнюк С. Ю. Болгаристика в Харківському університеті (1805-1869) / С. Ю. Страшнюк // Проблеми слов'янознавства: Респ. міжвідомчий наук. зб. – Львів, 1990. – Вип. – 42. – С. 120.
- ¹³ Мыльников А. С. Оформление славяноведения как научной и учебной дисциплины / А. С. Мыльников // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М.: Наука, 1988. – С. 87.
- ¹⁴ Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.) / С. Копилов // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 295.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія / Я. В. Козачок. – К.: НАУ, 2004. – С. 18.
- ¹⁷ Костомаров Н. И. Автобиография... – С. 440.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова / А. С. Грушевский. – СПб.: Б.в., 1908. – С. 6.
- ²⁰ Копилов С. Назв. праця. – С. 295.
- ²¹ Костомаров Н. И. Автобиография... – С. 442.
- ²² Бузескул В. В. Профессор М. М. Лунин, “Харьковский Грановский”. К столетию Харьковского университета / В. В. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1905. – Февраль. – Отд. 2. – С. 251-252.
- ²³ Янсевиц В. Назв. праця. – С. 181.
- ²⁴ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 54.
- ²⁵ Копилов С. Назв. праця. – С. 295.
- ²⁶ Микола Іванович Костомаров (1817-1885). Матеріали до бібліографії / Упорядники О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко; Відп. ред. Ю. А. Пінчук; вступ. ст. Ю. А. Пінчука. – Запоріжжя-Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С. 7.
- ²⁷ Українські поети-романтики 20-40-х рр. ХІХ ст. / Упорядники Б. А. Деркач, С. А. Крижанівський; вступ. ст. І. Айзенштока. – К.: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1968. – С. 42.
- ²⁸ Корсун А. Н. И. Костомаров / А. Корсун // Русский архив. – 1890. – № 3. – С. 208.
- ²⁹ Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова / В. А. Замлинский // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 236.

- ³⁰ Киян О. Науковий опонент Миколи Костомарова / О. Киян // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 77.
- ³¹ Реєнт О. Исторична наука: її витоки та формування (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт // Істориографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 16.
- ³² Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров... – С. 46.
- ³³ Астахов В. И. Курс лекцій по русской историографии (эпоха промышленного капитализма) / В. И. Астахов – Харьков: Издательство Харьковского ордена трудового Красного Знамени государственного университета имени А. М. Горького, 1962. – Ч. 2. – С. 79.
- ³⁴ Історія української літератури XIX століття: Підручник: У 2-х Кн. / За ред. акад. М. Г. Жулинського. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 329.
- ³⁵ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 54.
- ³⁶ Там само. – С. 457-458.
- ³⁷ Копилов С. Назв. праця. – С. 297.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Міяковський В. Костомаров у Рівному / В. Міяковський // Україна. – 1925. – № 3. – С. 30.
- ⁴⁰ Костомаров Н. И. Автобиография... – С. 465-472.
- ⁴¹ Волинь у фольклорно-етнографічних писаннях Костомарова. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – С. 20-21.
- ⁴² Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.) / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 7.
- ⁴³ Там само. – С. 6.
- ⁴⁴ Шудря М. “Тільки ти...” Роман кохання в листах Аліни Крагельської до Миколи Костомарова / М. Шудря // Пам'ять століть. – 2005. – № 1. – С. 33-89.
- ⁴⁵ Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві... – С. 9.
- ⁴⁶ Замлинский В. А. Указ. соч. – С. 236; Пінчук Ю. Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства / Ю. Пінчук // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 16.
- ⁴⁷ Казьмирчук Г. Ідеї державотворення в працях членів Кирило-Мефодіївського товариства / Г. Казьмирчук // Вісник Київського національного університету. – 2003. – № 65. – С. 90-91; Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 19.
- ⁴⁸ Замлинский В. А. Указ. соч. – С. 237.
- ⁴⁹ Станиславская А. М. Н. И. Костомаров / А. М. Станиславская // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. Н. Тихомирова и др. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 130; Беспалова С. В. Неопубликованные письма Н. И. Костомарова периода его саратовской ссылки / С. В. Беспалова // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Сборник тезисов и докладов научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова (21-22 мая 1992 года, Воронеж-Острогжск). Воронеж, 1992. – С. 29-30.
- ⁵⁰ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 56.
- ⁵¹ Астахов В. И. Указ. соч. – С. 80-81.

- ⁵² Дорошенко Д. І. Микола Іванович Костомаров / Д. І. Дорошенко. – К.-Лейпціг. – С. 46-49.
- ⁵³ Пінчук Ю. А. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук, Л. В. Гриневич // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 120.
- ⁵⁴ Костомаров Н. И. Автобиография... – С. 526.
- ⁵⁵ Гончар Т. О. “Людина науки, закохана в неї...” (М. І. Костомаров) / Т. О. Гончар // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 109-111.
- ⁵⁶ Толочко П. Видатний історик України і Росії / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 9.
- ⁵⁷ Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. Монографічне дослідження / Л. Г. Іванова. – К.: Дніпро, 2008. – С. 54.
- ⁵⁸ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров... – С. 117.
- ⁵⁹ Там само. – С. 121.
- ⁶⁰ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 57.
- ⁶¹ Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища шк., 2005. – С. 28.
- ⁶² Палієнко М. “Кієвская Старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Видавництво “Темпора”, 2005. – С. 30-31.

Summary

The article highlights the role of social-cultural environment in the forming of M. Kostomarov's outlook, mainly peculiarities of family upbringing, studying at Kharkiv University, lecturers, friends, scientific and public establishments.

Keywords: *M. Kostomarov, upbringing, education, ethnography, public activity, publicism.*

Одержано 25 жовтня 2011 р.

М.І.ТЕОДОРОВИЧ – ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ВОЛИНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (до 155-річчя від дня народження вченого)

Вшановується постать М.І. Теодоровича (1856-1917) у зв'язку з 155-річчям від дня його народження та аналізується його життєвий і творчий шлях на тлі досліджень і популяризації історії української землі Волині.

Ключові слова: *М.І. Теодорович, життєпис, творчість, історія Волині, краєзнавство, праці.*

З-поміж плеяди творців історії та культури Волині, які мешкали в цьому краї в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. таких, як С. Барановський, А. Братчиков, С. Гамченко, Л. Крушинський, В. Пирогівський, Л. Рафальський, А. Сендульський, М. Трипольський, О. Фотинський та інші, найбільш потужною постаттю в останній чверті ХІХ ст. виступив педагог, учений-краєзнавець, громадсько-науковий і церковний діяч, автор п'ятитомника "Історико-статистичного опису Волинської єпархії" Микола Іванович Теодорович, якому у 2011 році виповнюється 155 років від дня народження. Сьогодні визнано, що його праці з-поміж волинськезнавчої літератури є самими читабельними і використовуваними освітянами, науковцями і краєзнавцями.

Проте до початку 1990-х років з ідеологічних причин цей автор був замовчуваний в українській історіографії, хоч без його праць не можна було створити томи Волинської, Житомирської і Волинської областей багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР" (1971-1973). Правду про М.І. Теодоровича, біографічні відомості про нього можна було дізнатися лише з публікації науковця української еміграції М. Бойка¹ та створеної нею "Енциклопедії українознавства"².

Свого часу, працюючи над написанням книги "Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст." (1993)³, ми підготували енциклопедичну довідку про дослідника Волині М.І. Теодоровича. Однак із-за обмеженості тоді знань про його життєпис, вона містила прогалини і помилки. Все-таки вдалося привернути увагу науковців і краєзнавців до вивчення біографії Миколи Івановича. На рубежі ХХ-ХХІ ст. з'явилися в наукових збірниках волинських науково-краєзнавчих конференцій розгорнуті біобібліографічні нариси про М.І. Теодоровича, які створили М.Манько⁴, А. Силук⁵, О. Царик⁶, В.А. Гуцал⁷, котрі вже володіли більш ґрунтовною інформацією про етапи життя і творчості цього науковця. Найновітніші публікації про нього належать упоряднику книги "Історія

міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхими Сіцінського та Миколи Теодоровича)⁸ (2011) О.Тимощуку⁸ та всесвітній вільній електронній енциклопедії “Вікіпедія”. Все-таки ми ставимо за мету у цій статті підсумувати й узагальнити наші відомості про цього видатного історика-краєзнавця, вшанувати 155-річчя від дня його народження.

М.І. Теодорович народився 1856 року в губернському місті Гродно (Білорусія), в сім’ї православного священика. Родовід його невідомий. Існує припущення, що його коріння сягає Волинської землі. Мав четверо братів (Павло, Євстахій, Василь і Петро), які теж обрали шлях священницького служіння. У 1879-му закінчив Литовську духовну семінарію у Вільно (нинішній Вільнюс), де готували духовенство для православних єпархій північно-західного регіону Російської імперії. Як одного з самих здібних випускників семінарії, його прийняли на навчання до престижної Санкт-Петербурзької духовної академії, де здобув вищу церковну освіту. 4 серпня 1883 року призначений викладачем Священного Письма на посаді кандидата з правом на магістра у Волинську православну духовну семінарію, що була відкрита з 1835 року в м. Кременці й згодом здобула визнання як важливого центру освіти, науки і культури регіону. Найбільш вірогідно, що його призначення на Волинь було викликане потребою поповнення викладацьких кадрів семінарії з високим рівнем кваліфікації, де Микола Іванович плідно працював 16 років і сформувався як дослідник історії краю і громадський діяч. 1 квітня 1899 року призначений інспектором народних училищ Калішської учбової дирекції з резиденцією в м. Турек, а згодом, 1 листопада цього ж року, переведений на таку ж посаду в м. Біла (Польща) в Седлецьку дирекцію. В 1899 році Теодорович брав участь у роботі XI Археологічного з’їзду в Києві⁹.

З 1899 року розпочинається 15-річний період його педагогічної та наукової діяльності у Королівстві Польському, який поки мало досліджений. Зі спогадів сучасників відомо, що Микола Теодорович спочатку працював інспектором народних училищ Калішської та Седлецької учбових дирекцій на Підляшші та одночасно викладав у духовній семінарії. 1906 року він згадується вже як начальник Радомської учбової дирекції, а через кілька років стає інспектором Маріїнського Жіночого Інституту у Варшаві. Звідти надходять останні його наукові матеріали з історії Волині¹⁰.

В ході Першої світової війни, як свідчить, у своїх мемуарах, колишній учень Миколи Івановича, однофамілець Терентій Теодорович, його вчитель М. Теодорович разом з колективом Жіночого Інституту був евакуйований в глиб Росії у м. Саратов, куди було вивезено з Польщі низку державних установ та навчальних закладів. Ймовірно, це сталося 1915 року, коли через німецький наступ з Варшави були остаточно евакуйовані всі російські установи¹¹. Подальший його життєвий шлях невідомий. Як стверджує одна з версій, він помер у Саратові 10 жовтня 1917 року. Отже, як день і місяць

народження, дата кончини і місце поховання, події життя М. Теодоровича в Королівстві Польському і далі досі остаточно не з'ясовані. Відповідь на ці питання чекають від дослідників його життєпису і творчості в майбутньому.

Однією з вагомих причин, які спонукали М.І. Теодоровича під час його волинського періоду життя активно займатися дослідженнями і популяризацією історії цього краю, стали такі події. Ще 1850 року Священний Синод видав розпорядження про необхідність створення історико-статистичних описів епархій західних і східних губерній Російської імперії з метою коренізації російської православної церкви (РПЦ) і послаблення впливу інших тут існуючих релігій (наприклад, католицизму). На 1850 – 70-ті роки припадають перші спроби створити історико-статистичний опис Волинської епархії. Хоча в цей час над реалізацією проекту стосовно Волині працювали і чимало зробили публікаціями статей про міста і села, церкви і парафії відомі талановиті краєзнавці А. Сендульський, С. Барановський, В. Пирогівський, М. Трипольський й інші, але вони були далекі до створення загального опису епархії¹². Зрештою, в квітні 1886 р. керівництво Волинської духовної семінарії запропонувало М. Теодоровичу, в якому розгледіло відповідального працівника, беручого і талановитого дослідника, зайнятись складанням загальної “Пам'ятної книги” парафій епархії¹³.

Молодий дослідник, у першу чергу, почав вивчати історичні джерела та краєзнавчу літературу. Знайомлячись із статистичними відомостями благочинних, епархіальним архівом, аналізуючи волинезнавчі сторінки в працях В.Татіщева, М. Карамзіна, М. Максимовича, зібрання документів “Архива Юго-Западной России”, “Архиву князів Сангушків”, тексти “Полного собрания русских летописей” тощо, часто мандруючи по віддаленим куточкам Волинської губернії для вивчення місцевих історичних, церковних та фольклорно-етнологічних матеріалів, Микола Іванович накопичив важливу джерельну і фактичну базу для систематизації опису Волинської епархії та одночасно полюбив й зріднився з цією українською землею. Це стало підґрунтям створення ним повного “Історико-статистичного опису Волинської епархії”¹⁴.

До коротких клірових описів автор почав додавати історичні тексти, документи, свідчення священників, церковні літописи й інші записи. Таким чином він створював і друкував нариси, статті спочатку у “Волинских епархиальных ведомостях” (1887-1899), як апробацію, а потім після отримання критичних зауважень і рекомендацій видавав їх окремими книгами, в яких описано на фоні викладу історії міст і сіл 1477 парафій і церков 10 волинських повітів, об'єднані в п'ять томів (1888-1903 рр.). Автор присвятив видання “ревнителям православия русской народности на Волини” і здійснив його на користь “Попечительства о воспитанниках Волинской духовной семинарии”. В епіграф до праці винесено слова із

Іпатіївського літопису: “Молю вы, братие, аще что писахъ, или недописахъ или переписахъ, исправляйте Бога ради, а не кляните”¹⁵.

“Историко-статистические описание церквей и приходов Волынской епархии” М.І. Теодоровича структурно складається з п’яти капітальних за обсягом томів. Зокрема, у першому томі описуються населені місця, парафії і церкви Житомирського, Новоград-Волинського та Овруцького повітів (Почаїв, 1888, 436 с.); у другому – Ровенського, Острозького, Дубнівського повітів (Почаїв, 1890, 697 с.); у третьому – Кременецького і Заславського повітів (Почаїв, 1894, 696 с.); у четвертому – Староконстантинівського повіту (Почаїв, 1899, 934 с.); у заключному п’ятому – Ковельського повіту (Почаїв, 1903, 560 с.). До речі, в III і IV томах здійснено повний опис усіх населених місць і парафій нинішньої північної половини території Хмельницької області (так звана Південно-Східна Волинь). Крім цього, окремими значно доповненими фактичним матеріалом виданнями вийшли книги “Город Владимир Волынской губернии” (Почаїв, 1893); “Город Кременец, Волынской губернии: исторический очерк” (Почаїв, 1890; вид. 2-е, доп., 1904), “Город Заславль Волынской губернии” (Почаїв, 1891), “Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году” (Почаїв, 1894) тощо.

Кожний том опису Волинської епархії подає низку нарисів певного обсягу з історії повіту, міста або села, їх адміністративно-територіального поділу, меж, населення, ґрунтів, рельєфу, інших геолого-природничих характеристик. Описи населених пунктів повітів містять також розширені відомості про повітове місто, документально підтвержені перші писемні згадки про містечка і села та описи церков і парафій по благочинних округах. Окрім того, в текстах або примітках вміщено довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською мовами або в авторському перекладі. Серед них: родоводи князів Радзивілів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких, Сангушків, Ружинських та інших, окремі раритетні архівні документи, такі як Інвентар Воєгощенської церкви, Люстрація м. Ковеля 1663 р., весільні і хрестинні пісні жителів с.Щедрогоща тощо. IV і V томи праці Теодоровича найбагатші в джерельному плані, підготовлені із залученням церковно-парафіяльних літописів, зібраних Волинським церковно-археологічним товариством і його епархіальним давньосховищем під керівництвом О. Фотинського, як результат праці сотень волинських священиків.

Особливе місце в науковому доробку М.Теодоровича займає 5-й том, який має дещо доповнену і більш відповідну для книги назву – “Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях”. Він безпосередньо стосується 142 населених пунктів Ковельського, Камінь – Каширського, Старовижівського, Турійського та Ратнівського

районів сучасної Волинської області. Безумнівим є також той факт, що за кількістю цитат і посилань цей том займає чільне місце у всіх публікаціях з історії міст та сіл Волинського Полісся.

Аналогічною увагою дослідників користується також згадувана вище праця М. Теодоровича “Город Владимир Волынской губернии”, де подається не лише історія цього древнього міста, його монастирів та храмів, але й вміщено детальну розповідь про хід святкувань 900-ліття Волинської єпархії. Зважаючи на особливу історичну та бібліографічну цінність книг про Ковель та Володимир-Волинський, упродовж 2008 – 2009 років, за сприяння народного депутата України А. Горбатука було здійснене їх репринтне перевидання загальним тиражем 2,5 тис. примірників¹⁶. Матеріал щодо святкування 900-ліття Волинської єпархії також був виданий окремою книгою. В цьому контексті нині важливим джерелом для вивчення церковної освіти в Україні книга М.І. Теодоровича, присвячена історії Волинської духовної семінарії у Кременці¹³.

Загалом дослідження М.І. Теодоровича не виходили за межі тогочасної офіційної історіографії й базувалися переважно на філософії позитивізму в осмисленні подій і явищ минулого. Однак зібраний ним фактологічний і джерелознавчий матеріал не втратив і сьогодні своєї наукової вартості, виступаючи потужним історико-краєзнавчим джерелом для нинішніх дослідників історії Волині. Сам Микола Іванович через свою дослідницьку діяльність та публікації спричинився до зародження краєзнавчих досліджень на Волині. Він спонукав священників, учителів парафіяльних шкіл до збирання документів і написання історії храмів, окремих населених пунктів, хоча і в ті часи це було непростю справою. Церковно-парафіяльне літописання, напрацювання якого широко використав М. Теодорович у своїх дослідженнях, є прикладом для нас, як застосовувати місцеві джерела у створенні історико-краєзнавчих праць.

Варто зазначити, що у зв'язку з передчасним виїздом на роботу з Волині до Королівства Польського М.І. Теодорович не встиг завершити і повністю видати повний опис Волинської єпархії. Залишилися лише частково описані автором два повіти Волинської губернії, зокрема, Луцький і Радомишльський.

Волинезнавчі публікації М.І. Теодоровича продовжувалися і після його від'їзду в Королівство Польське у 1899 році. У “Волынских епархиальных ведомостях” за 1898 – 1903 рр. було опубліковано історико-статистичний опис церков і парафій Ковельського повіту. Його окреме видання вийшло 1903 року в Почаєві. У “Волынских епархиальных ведомостях” друкувалися в 1903 р. 15, 1904 – 3, в 1905 р. – 1 архівні збірки документів з історії Почаївської Лаври, які продовжили серію археографічних публікацій з історії цієї святині, здійснювані дослідником в 1895-1898 рр. Всі вони були зібрані і видані окремою книгою за назвою “Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от ноября

1597 г.”, що вийшла в Почаєві у 1908 році. Як зазначив волинський археограф початку ХХ ст. В. Левицький, ця назва не відповідає змісту книги, оскільки в ній зібрані матеріали широко висвітлюють історію Почаївської Лаври¹⁷. У 1904 році М. Теодорович здійснив друге, повністю перероблене видання своєї книги про місто Кременець Волинської губернії, а в 1912 р. надіслав у “Волинские епархиальные ведомости” невелике повідомлення “О хиротонии на Волини епископа Василия”¹⁸. Краєзнавець-педагог і надалі підтримував зв’язки з волинськими духовними школами, де працював у 1883-1899 рр., Волинською духовною семінарією і Волинським (Кременецьким) епархіальним жіночим училищем. В 1908 році, будучи начальником Радомської учбової дирекції народних училищ, М. Теодорович надіслав привітання епархіальному жіночому училищу з нагоди 25-річчя його заснування єпископом Острозьким Віталієм (Гречулевичем)¹⁹.

Микола Теодорович був активним громадським діячем Волині. Зокрема, він був багаторічним почесним членом “попечительства про нужденних вихованців Волинської духовної семінарії”. Грошові надходження від продажу томів його історико-статистичного опису Волинської єпархії тривалий час залишалися одним з головних джерел прибутків цієї установи. Водночас був дійсним членом Волинського церковного історико-археологічного товариства (з 1893 р.), членом Подільського епархіального історико-статистичного комітету (з 1891) та інших науково-краєзнавчих товариств і комітетів, делегатом XI Археологічного з’їзду (1899), що визначало його як діяча краєзнавчого руху²⁰.

У той час, коли у 20 – 80-х рр. у радянській історіографії вперто замовчувалась постать і творчість М.І. Теодоровича, за кордоном високо оцінювалася його наукова діяльність і подвижництво на тлі історії Волині. Так, його учень Т. Теодорович писав у 1935 році: “Заслуги його великі ще й тим, особливо для історії Волині, що він створив багатотомний історико-статистичний опис всіх парафій Волині по повітам, опис семінарії, окремих міст, для чого потрібна була величезна праця для збирання історичних відомостей на місцях... ці видання розшукують і користуються ними”²¹. Пізніше, у 1971 р. волинезнавець М. Бойко (США) у “Літописі Волині” писав: “Микола Теодорович у вільній Україні повинен бути по смерті нагороджений пояси́м пам’ятником за майже епохальну працю для добра Волині, яку він любив”²².

Пророцтво збулося. Сьогодні його праці перевидаються, що значно розширює їх використання для потреб освіти, науки і краєзнавства. Віддаючи шану науково-краєзнавчому подвигу, 15 червня 2010 року на території давнього Покровського храму м. Луцька відбулося урочисте відкриття пам’ятника Миколі Теодоровичу, який він при житті досліджував і описував. Автором є відома волинська скульпторка Ірина Дацюк.

Нині, відзначаючи 155-річчя від дня народження подвижника освіти, церкви, науки і краєзнавства Миколи Івановича Теодоровича, варто визнати, що за 20 років державної незалежності України славне ім'я цього вченого здобуло повне визнання і зайняло почесне місце в суспільстві. Залишилося створити про нього дисертаційне дослідження, наукові й популярні монографії та книги, які б дали повний життєпис без “білих плям” та конструктивний аналіз його творчості.

Примітки

- ¹ Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича /М. Бойко //Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1971. – Число 10-11. – С. 19-21.
- ² Енциклопедія українознавства. У 10-ти т. /Гол. ред. В. Кубійович. – Париж-Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 3167.
- ³ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали /Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 372-373.
- ⁴ Манько М.П. До біографії Миколи Теодоровича /М.П. Манько //Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Науковий збірник “Велика Волинь”. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 22 / Відп. ред. Костриця М.Ю. – Житомир: М.А.К., 2001. – Т. 1. – С. 29-32.
- ⁵ Силюк А. Микола Теодорович: біобібліографічний нарис /А. Силюк //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали ІХ Міжнарод. науково-краєзнавчої конференції 20-23 січня 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77-79.
- ⁶ Теодорович Микола Іванович //Царик О.Відомі люди з Шепетівщини (Біобібліографічний довідник) /О Царик. – Шепетівка, 1997. – Т. 1. – С.62-63.
- ⁷ Гуцал В.А. Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії М.І. Теодоровича /В.А. Гуцал //Велика Волинь: минуле й сучасне. Науковий збірник. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 82-83.
- ⁸ Теодорович Микола Іванович //Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Січинського та Миколи Теодоровича /Упоряд. О.Тимошук. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – С. 6-7.
- ⁹ Бойко М. Вказ. праця. – С. 19-21; Манько М.П. Вказ. праця. – С. 29-30; Силюк А. Вказ. праця. – С. 77-79.
- ¹⁰ Теодорович Т. Автобіографические воспоминания в святы с церковными событиями и переживаниями моей прошедшей жизни – школьной и служебной – до возвращения моего в Варшаву в 1921 году //Теодорович Т. К сорокалетию пастырства: 1895-1935. – Варшава, 1935. – С. 15-16.
- ¹¹ Там само. – С. 121.
- ¹² Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія /Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 73-74.
- ¹³ Гулько Г. Микола Іванович Теодорович. Повернення із забуття [Інтернет-ресурс]. – 2009 р.
- ¹⁴ Гуцал В.А. Вказ. праця. – С. 82-83.
- ¹⁵ Гулько. Вказ. Праця.

- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Левицкий В. Материалы по истории Почаевской Лавры /Василий Левицкий. – Почаев, 1912. – Т. I. – С. 8.
- ¹⁸ Теодорович Н.И. О хиротонии на Волыни епископа Василия /Н.И. Теодорович // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 46. – С. 907.
- ¹⁹ Волынские епархиальные ведомости. – 1906. – Часть неофициальная. – С. 1163-1164.
- ²⁰ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. / Л.В.Баженов. – С. 372.
- ²¹ Теодорович Т. Вказ. праця. – С. 15-16.
- ²² Бойко М. Вказ. праця. – С. 21.

Резюме

Чествується личность Н.И. Теодоровича (1856-1917) в связи со 155-летием его рождения, анализируется жизненный и творческий путь на поприще исследованый и популяризации истории украинской земли Волыни.

Ключевые слова: *Н.И. Тодорович, автобиография, творчество, история Волыни, краеведение, труды.*

Summary

Revered figure M.I. Teodorovich (1856-1917) and examines his life and career on the background research and promote the history of Ukrainian lands of Volyn.

Keywords: *M.I. Teodorovich, biography, art, history Volyn, regional studies, works.*

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 94 (477) (092): 930.2 (477) (092)

С.С. Калущький

ГЕТЬМАН Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В ОЦІНЦІ В. ЛИПИНСЬКОГО

В статті зроблено спробу з'ясувати внесок В. Липинського в зміну оцінок постаті гетьмана Б. Хмельницького в українській історіографії, визначити джерельну базу, що лягла в основу висновків вченого.

Ключові слова: *Б. Хмельницький, В. Липинський, монархізм, козацтво, шляхта, аристократія.*

Постать гетьмана Богдана Хмельницького є центральною в історичній монографії В'ячеслава Липинського "Україна на переломі. 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім

столітті”. На це звертали увагу ще сучасники історика. Так, П. Клименко у своїй рецензії на “Україну на переломі” (1923 р.) писав, що у книзі Липинського гетьман постає як “один із найгеніальніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми і зовнішніми”¹. Подібної думки дотримувався І. Кривецький. Він вважав “Україну на переломі” монографією по суті про Б. Хмельницького. Дослідник підкреслював внесок В. Липинського у вивчення його життя та діяльності, порівняно із попередниками (М. Костомаров, М. Грушевський). Книга історика, як переконаний І. Кривецький, “вибивається передовсім своєю концепцією Великого Гетьмана й великої української революції пол. XVII ст.. Концепцією – наскрізь державницькою”². Аналогічні думки про постать Б. Хмельницького в оцінці вченого висловлював Д. Дорошенко: “У студіях Липинського, – писав історик, сама постать гетьмана явилася в зовсім новому світлі: замість творця нещасливої унії з Московією Липинський дав образ могутнього організатора Української держави, великого політика й патріота”³. І. Лисяк-Рудницький відзначав у дослідника “повне зрозуміння для творчої ролі великих одиниць”. “Один з провідних мотивів “України на переломі, писав вчений, – звеличення генія Б. Хмельницького як вождя національної революції та державного мужа”⁴. Сучасні історики В. Смолій та В. Степанков наголошують на тому, що у В. Липинського Б. Хмельницький є “свідомим творцем нової держави”, в якій гетьман поклав початок дідичній монархічній владі, сприяв формуванню із козаків та українських шляхтичів нової української еліти, проводив виважену внутрішню і зовнішню політику⁵.

Одним із основних завдань “України на переломі” вчений вважав необхідність дати оцінку постаті гетьмана Б. Хмельницького та його державотворчій діяльності. Нагальність цього, на думку історика, підтверджував той факт, що для його сучасників український лідер XVII ст. “став далеким і чужим; став якимось театральним “батьком козацьким”, який од інших таких же “батьків” різниться тільки тим, що ті воліли під царя турецького, або короля польського, а він волів під царя московського “православного”⁶. В. Липинський підкреслював, що навіть польський дослідник Л. Кубаля набагато вище оцінював Б. Хмельницького, ніж українські вчені, порівнюючи його із О. Кромвелем і відзначаючи, що у гетьмана умови для створення держави були набагато складнішими⁷ *.

* “Ми забули вже, – писав В. Липинський, що з нації нашої вийшов один із найбільш геніальних державних мужів Східної Європи, який для України

* Думки про те, що свого часу польська історіографія присвятила більше уваги постаті гетьмана Б. Хмельницького ніж українська висловлював Я. Дашкевич (Див.: Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич / [2-ге вид. виправл. й доповн]. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 100).

зробив більше, ніж слушно прозваний “Великим” Петро зробив п’ятдесят літ пізніше для Московщини”⁸.

На думку історика, Б. Хмельницького розуміли в Україні доти, доки жили представники, створеної ним “козацької державної аристократії”. Тому більш об’єктивно оцінювали його українські літописці та мемуаристи⁹. Так, скажімо, в літописі Самійла Величка цитовано промову особистого секретаря гетьмана Самійла Зорки* під час похорону Б. Хмельницького, в якій писар возвеличував державотворчу діяльність Богдана Великого (“До тебе звертаюся з доброю мовою, милий наш вождю, державний руський Одоначерю, славний Шкандербеку...”)¹⁰. Анонімний польський автор трактату “Думка певної особи” також помітив, що українське населення сприймало гетьмана як визволителя з-під національного і соціального поневолення. Українці вважали його посланим їм самим Богом і говорили, “що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері”¹¹.

В. Липинський усвідомлював неможливість у порівняно невеликій монографії “Україна на переломі” дати “повну характеристику особи Богдана Хмельницького і повний образ його великого діла”. На переконання вченого, “це зробить тільки те українське покоління, яке на Богданів шлях, на шлях визволення власної нації української і збудування власної держави поверне”¹². Все ж такі історик вдалося набагато краще висвітлити особистість гетьмана Б. Хмельницького та його діяльність, ніж колегам-попередникам. Я. Дашкевич переконаний, що “Михайлові Грушевському постать Великого гетьмана явно не вдалася”, бо він “не міг вирватися з тенет народницької історіографії, з позицій якої так різко не лише критикував Липинського, але й заперечував важливу роль династичних інтересів у діяльності гетьмана”¹³.

Особу Б. Хмельницького В. Липинський висвітлював відповідно до його державотворчої діяльності. Для вченого гетьман – творець нової Української держави та нації, спадкоємців Київської Русі та королівства короля Данила. Історик позитивно оцінював спробу Хмельницького встановити монархічну форму правління, яка консолідувала усі стани та суспільні групи української нації¹⁴.

Однією із найбільших заслуг Б. Хмельницького, на думку В. Липинського, було формування ним політичної еліти¹⁵. Вчений відзначав: “Перетворення свободолюбивих анархістів; шляхтичів і козаків – сторонників “рівності та свобод” шляхецько-республіканської Річ-посполитої і заступників запорозького народовластя “черні низової” в слуг і оборонців твердого державного ладу – ось було велике діло “Богом Україні даного” Гетьмана”¹⁶. Б. Хмельницькому вдалося об’єднати спільним завданням – розбудовою Української держави – “напівдикого

* Насправді цієї особи не існувало. Самійло Зорка та його промова – вигадка Самійла Величка. Проте в даному випадку нас цікавлять погляди самого літописця.

степового січовика”, “забитого неволею селянина”, “помосковленого лівобічного “сіверського” боярина”, “сполыщеного правобічного “руського” шляхтича”, “захопленого схоластичними релігійними спорами інтелігента та духовника”, “відданого крамарству міщанина” і “зденационалізованого інтернаціональною культурою пана”¹⁷.

Консолідація представників настільки різних верств українського населення і створення із них еліти була можлива лише завдяки політичній волі, яку проявив Б. Хмельницький у своїй державотворчій діяльності. “Це не був, – зазначав історик, – як більшість наших пізніших провідників нації, м’якотілий вождь, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі цим народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше ніж себе – його Гетьмана...”¹⁸. Для підтвердження своєї думки історик посилається на свідчення київського воєводи Адама Кисіля (його лист до короля, написаний у березні 1650 р.) про наміри Хмельницького здійснити військовий похід проти Запоріжжя, щоб покласти край свавілля і бунтам проти нього¹⁹. З інших джерел, які дають уявлення про встановлення гетьманом сильної влади над підданими і були використані В. Липинським, слід назвати лист шляхтича Станіслава Яницького до паволоцького полковника²⁰ та літопис Самовидця²¹. Та чи не найяскравішими є свідчення Павла Тетері російському цареві. В серпні 1657 р. він, виконуючи дипломатичні доручення в Москві, просив Олексія Михайловича видати нову грамоту на підтвердження його прав на маєтки, надані йому ще 1654 р. (попередню він, боячись бути покараним Б. Хмельницьким, закопав в землю) (“І Павло Тетеря говорив, щоб царська величність у військо ні про що про те, чим хто від його царської величності пожалуваній, оголошувати не велів тому, що про те і гетьман Богдан Хмельницький не відав; а тільки у війську про те визнають, що вони, писар з товаришами, випросили собі у царської величності такі великі маєтки, їх усіх негайно уб’ють”)²². Водночас вчений зауважує про гетьмана: “Це не був дрібний кровожерний тиран типу тих “покутніх гетьманчиків”, яких стільки породила пізніша “Руїна” – а творець з розмахом дійсного основателя держави”²³.

Практично відразу із початком виступу Б. Хмельницький зіткнувся із проблемою нерозуміння основної мети своєї діяльності рядовими козаками і поспільством. “Маса козацька – зазначав історик – втішається “золотом, сріблом, китайками”, яких стільки дала їй хоча б одна пілявецька перемога, втішається вона вільними вже від магнацьких поборів своїми, уходами”²⁴. Козацтво у масі своїй далеко не одразу усвідомило потребу побудови власної незалежної держави, “як того від неї сподівається Гетьман – і жертвувати задля цієї будови своїми матеріальними придбаннями й інтересами”²⁵ (та й сам Б. Хмельницький не відразу став на шлях боротьби за Українську державу).

Врешті й у смерті Б. Хмельницького В. Липинський звинувачує представників його оточення²⁶. Дослідник аналізує і цитує свідчення

шведського посла Лілієнкрони, що саме перебував у Чигирині і був свідком політичної боротьби за булаву, яка розпочалася вже незадовго до смерті Богдана Великого: “Зрада козацька, писав дипломат – так сильно вразила Гетьмана, що, наказавши викликати до себе полковника Ждановича і страшним гнівом запалившись, він був поражений ударом, пролежав п’ять днів без мови і на шостий день в Бозі спочив”^{*}. “Вічна трагедія українська, – підсумовує В. Липинський: тупий егоїстичний анархізм нездатної до самоорганізації старшини і зрадливість темної “черні” та їх безглузда боротьба поміж собою – убила найбільшого державного мужа, якого коли небудь мала Україна”²⁷.

Геніальність Б. Хмельницького, на думку історика, полягала і в тому, що розбудову Української держави він пов’язав не з напівкочовим Запоріжжям, а із хліборобською городовою Україною²⁸. В такий спосіб гетьману вдалося “з’європеїзувати козащину” і “подолати ті смертельні протиріччя між Сходом і Заходом на Україні”²⁹. Це дало йому змогу вирішити цілий комплекс складних політичних, соціальних, економічних, культурних і цивілізаційних проблем, що накопичилися за тривалий час бездержавності³⁰.

Водночас В. Липинський, високо оцінюючи здібності Б. Хмельницького як державного діяча, був переконаний, що “вплив і воля одиниці завжди й усюди сягають тільки до певних меж”³¹. Історик вважав, що гетьман не використав сприятливої ситуації 1648 р. для розгрому Речі Посполитої, пред’явив йому надмірну опору на допомогу інших держав і брак віри в здатність українського народу самотужки перемогти ворога, нерішучість у вирішальні моменти^{32 **}.

Та все ж таки для В. Липинського Б. Хмельницький – “Великий Богдан”, “Геніальний вождь”, “Геніальний самодержець”, “Богом Україні даний Гетьман” і т. д.³³. Епітет “Богом даний” (а його стосовно гетьмана вживали сучасники) могла заслужити особа, яка володіла неабиякою харизмою. Як з’ясували В. Смолій та В. Степанков, за гетьманування Б. Хмельницького українська політична система, згідно класифікації Макса Вебера, еволюціонувала від системи традиційного типу у систему харизматичного типу³⁴.

^{*} Цитує за: Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський // Липинський В. Твори / В. Липинський / [Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – С. 233.

^{**} Водночас спостерігається деяка ідеалізація В. Липинським Б. Хмельницького. Історик, як з’ясував Ярослав Пеленський, створив “культ-міф” непересічної особистості-героя, в даному випадку гетьмана. Але це не можна вважати недоліком вченого. Тут чітко простежується вплив неоромантичної історіографії (Див.: Пеленський Я. Передмова. В’ячеслав Липинський і його “Україна на переломі” / Я. Пеленський // Липинський В. Твори: Історична секція / В. Липинський / [Ред. Р. Білас і Я. Пеленський]. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – С. XIV).

Незважаючи на широкі владні повноваження і заможність, гетьман завжди залишався скромним і невибагливим у побутовому житті. “Він знав, – писав В. Липинський, – що розкоші й пиха довели польську аристократію до пілявецького погрому...”³⁵. Для обґрунтування своєї думки дослідник наводив свідчення дружини полковника Тиші (колишнього кушніра), яка звинувачувала Хмельницького, що він не так розкішно живе як насправді може собі дозволити^{36 *}.

Одним із джерел, на які посилався В. Липинський, вивчаючи особистість Б. Хмельницького, став подорожній щоденник сирійського мандрівника Павла Халебського. Про своє враження при першій зустрічі із гетьманом він писав: “...ніхто не міг би його упізнати, бо всі були в пишних шатах і при коштовній зброї, а на гетьманові сидів короткий, зручний для верхової їзди простий козацький жупан з густими гудзиками, а на поясі висіла звичайна зброя”³⁷. Продовжуючи описувати Хмельницького, мандрівник зазначав: “...проводир справжній: щирий, спокійний, мовчакуватий, не цурається людей, усіма справами займається особисто, помірний у їжі, питві та одягові...”³⁸. Подібну характеристику гетьманові та його способу життя дав і венеціанець Альберто Віміна. Описуючи його помешкання, він писав: “У цій кімнаті немає ніякої розкоші – стіни позбавлені всяких прикрас. У кімнаті знаходяться грубі дерев’яні лавки, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед великим ліжком гетьмана; в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить”^{39 **}. Подібну характеристику Б. Хмельницькому давали й пізніші літописці. Так, Григорій Грабянка про гетьмана писав: “...їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було... спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну... одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших”⁴⁰.

В. Липинському одному з перших в українській історіографії вдалося висвітлити постать Б. Хмельницького не як “бунтаря”, “месника”, “козацького батька”, що підняв повстання проти Речі Посполитої через особисту образу та кривду, а як творця нової Української держави, що продовжила традиції княжої Русі та Українського королівства короля Данила. Для історика гетьман – найталановитіший політик і державний діяч, якого мала Україна від XIV ст. по його (та й теперішній) час.

* Єдина розкіш, яку дозволяв собі Б. Хмельницький, була кава, тоді ще непоширена в Україні. Саме кавові зерна були серед подарунків гетьману, зроблених сирійським патріархом Макарієм (Див.: Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський / [Упоряд. М. О. Рябий. Післям. В. О. Яворівський]. – К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. – С 102 [6, с. 102]).

** Цитую за: Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип’якевич / [Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бугич, Я. Д. Ісаєвич]. – 2-ге вид. виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – С. 56 [14, с. 56].

Примітки

- ¹ Клименко П. [Рец. на] Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657 – 1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К., Відень 1920. – 304 с. / П. Клименко // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 239.
- ² Кривецький І. Українська історіографія на переломі / І. Кривецький // Записки Наукового товариства Шевченка. – 1924. – Т. 134/135. – С. 172 – 173.
- ³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко / [Передмова І. О. Денисюка]. – Львів: Світ, 1991. – С. 236.
- ⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 139.
- ⁵ Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – С. 24 – 25; Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 20 – 21.
- ⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський // Липинський В. Твори / В. Липинський / [Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – С. 136.
- ⁷ Там само. – С. 136 – 137.
- ⁸ Там само. – С. 135.
- ⁹ Там само. – С. 136.
- ¹⁰ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – С. 321.
- ¹¹ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5; Степанков В. Формування харизматичності Богдана Хмельницького та її роль у становленні й реалізації монархічної ідеї (1648 – 1657 рр.) / В. Степанков // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 258.
- ¹² Липинський В. Україна на переломі... – С. 137.
- ¹³ Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич / [2-ге вид. виправл. й доповн.]. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція “Піраміда”, 2007. – С. 100.
- ¹⁴ Степанков В. Формування нової концепції Української революції XVII ст. (праці В’ячеслава Липинського “Станіслав Михайло Кричевський” та “Україна на переломі. 1657 – 1659”) / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 281.
- ¹⁵ Степанков В. Формування нової концепції Української революції XVII ст... – С. 281; Липинський В. Україна на переломі... – С. 166, 230.
- ¹⁶ Липинський В. Україна на переломі... – С. 111.
- ¹⁷ Липинський В. Україна на переломі... – С. 140; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1861. – Т. III. – С. 281.
- ¹⁸ Липинський В. Україна на переломі... – С. 90; Його ж. Покликання варягів чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Е. Х. Чикаленка “Де вихід?” / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – С. 27.

- ¹⁹ Липинський В. Україна на переломі... – С. 90.
- ²⁰ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 459.
- ²¹ Летопись Самовидца. – М., 1846. – С. 29.
- ²² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 765.
- ²³ Липинський В. Україна на переломі... – С. 48.
- ²⁴ Там само. – С. 71 – 72.
- ²⁵ Там само. – С. 72.
- ²⁶ Папакін Г. Постаць Богдана Хмельницького в історико-політичній концепції Вячеслава Липинського / Г. Папакін // Богдан Хмельницький та його доба: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ 24 – 25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 186.
- ²⁷ Липинський В. Україна на переломі... – С. 234; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 766.
- ²⁸ Степанков В. Формування нової концепції Української революції XVII ст... – С. 282; Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз) / Л. Мельник // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана): збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 194 – 195.
- ²⁹ Клименко П. [Рец. на] Липинський В. Історичні студії та монографії... – С. 239; Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького... – С. 194 – 195; Липинський В. Україна на переломі... – С. 121, 133 – 134.
- ³⁰ Степанков В. Формування нової концепції Української революції XVII ст... – С. 282.
- ³¹ Липинський В. К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В. К. Липинський // Липинський В. К. Твори / В. К. Липинський. – Т. 2. / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. 147; Степанков В. Формування нової концепції Української революції XVII ст... – С. 275; Клименко П. [Рец. на] Липинський В. Історичні студії та монографії... – С. 240.
- ³² Степанков В. Формування нової концепції Української революції XVII ст... – С. 275.
- ³³ Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. Масненко. – К.: Черкаси: Інститут політичних та етно-політичних досліджень НАН України: Брама: ІСУЕП, 2000. – С. 62; Масненко В. Образ Богдана Хмельницького у візії В'ячеслава Липинського // Студії з україністики: збірник наукових праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження. – Рівне: видавець О. Зень, 2010. – С. 90.
- ³⁴ Смолій В. Українська національна революція XVII ст... – С. 209; Степанков В. Формування харизматичності Богдана Хмельницького... – С. 256 – 260; Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / В. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 26.
- ³⁵ Липинський В. Україна на переломі... – С. 139.
- ³⁶ Там само. – С. 71.
- ³⁷ Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський / [Упоряд. М. О. Рябий. Післям. В. О. Яворівський]. – К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. – С. 101.

³⁸ Там само. – С. 103.

³⁹ Цитую за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич / [Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич]. – 2-ге вид. виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – С. 56.

⁴⁰ Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / [Пер. із староукр.]. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – С. 111.

Summary

The article attempts to clarify the contribution Lypynski shifts in the figure of Hetman Bohdan Khmelnytsky in Ukrainian history, determine the spring base that formed the basis of the conclusions of the scientist.

Keywords: *Khmelnytsky, W. Lipynski, monarchism, Cossacks, gentry, nobility.*

Одержано 6 вересня 2011 р.

УДК 001(477)(092):271.2

О.Л.Баженов

ІВАН ОГІЄНКО – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

В статті розглядається діяльність І.Огієнка на тлі творення історії української православної церкви. Аналізується основний науковий доробок дослідника, його історичні погляди.

Ключові слова: *українська православна церква, І.Огієнко, християнство, церква.*

З моменту офіційного хрещення Київської Русі й до сьогодні минуло 1023 р., однак перед дослідниками минулого і сучасності залишається багато нерозв'язаних питань, що торкаються початків запровадження християнства у східних слов'ян, хрещення та утвердження християнства в Київській Русі, а також подальша історія існування та розбудови церкви в наступні епохи.

Складність цієї проблеми підсилювалася й тим, що основний доробок із вищенаведених проблем почав формуватися з другої половини XVIII – початку XIX ст., і розроблявся переважно вищими російськими релігійними діячами (Макарій (М. Булгаков)¹, К. Добронравін², А.Лавров³, П.Смірнов⁴ та ін.), які, фактично, і сформували офіційну історію російської православної церкви без історичних розмежувань на українську чи білоруську. Як результат, більшість дослідників XIX – початку XX ст., таких як Є. Голубінський⁵, П.Георієвський⁶, А.Карташев⁷ працювали в руслі офіційної точки зору на історію церкви. При цьому, період підпорядкування давньоруських ієрархів Вселенському патріарху у

Константинополі, що тривав з 988 до 1448 р. замовчувався, або ж дана належність визнавалася як незначна, і не мала впливу на хід історичних подій, що на нашу думку є невірним. Тому відхід від загальноприйнятих у тогочасній науці канонів суворо критикувався.

З початком формування української наукової школи, що припадає на другу половину XIX – початок XX ст., починаються розробки історії України та українського народу. Щоправда, основні історичні дати української історії були в канві офіційної російської історіографії. Так, події 1654 р. трактувалися як возз'єднання, що знайшло своє продовження і в офіційній радянській і сучасній російській історіографії. Давньоруська держава трактувалася як російська, а Україна в даній державі як Південно-Західна Русь, що внаслідок монголо-татарського завоювання була відірвана від основних російських земель тощо. Тому, поява таких дослідників як М.Грушевський чи в перспективі І.Огієнка була досить невігідна для Російської імперії і Радянського Союзу в майбутньому. Тому, на багатьох вчених, які досліджували історію України і вказували на самобутність народу, відмінність від російської матеріальної чи духовної культури, вішали ярлики “буржуазних націоналістів”, а їхні праці заборонялися.

Серед замовчуваних офіційною радянською владою дослідників історії України та української православної церкви був І.Огієнка, який прожив цікаве життя і залишив після себе великий науковий доробок, що складає біля однієї тисячі праць з історії та культури України. Серед даних праць, які можна розділити на історичні, філологічні, краєзнавчі та релігійні, слід виділити дослідження з історії української церкви. Загалом, зацікавленість І.Огієнка історією української церкви була цілком закономірною враховуючи його активну життєву позицію. Ще навчаючись у Київському університеті Св. Володимира він розпочинає активну громадську діяльність, співробітничав з редакціями газет “Громадська думка”, “Рада”, з Київською “Просвітою”, Науковим товариством імені Тараса Шевченка у Києві. У цей же період почав друкуватися як поет, прозаїк, учений.⁸ Згодом навчався на Вищих Педагогічних курсах, працював у Київському комерційному інституті. Від 1915 року викладав у Київському університеті, був приват-доцентом на кафедрі мови і літератури. Поруч з науково-викладацькою діяльністю І.Огієнка вступає до Української Партії Соціалістів-Федералістів.

З початком лютневої революції в Росії у 1917 р. І.Огієнка розпочинає активну політичну діяльність. Зокрема, в квітні 1917 р. він одним з перших переходить на викладання українською мовою і практично розпочинає, без дозволу на те Вченої ради, читати для своїх студентів новий курс – “Курс української мови”. Згодом, у січні 1918 р. виступає перед делегатами Всеукраїнського церковного Собору з доповіддю “Відродження Української церкви”, в якій, на підставі аналізу стародруків, архівних справ,

документів, а також існуючої наукової літератури з історії православної церкви аргументував свою думку про потребу не українізації, а дерусифікації церкви, її “відмосковлення”. Йшлося, отже, про неканонічність приєднання Української церкви до Московського патріархату.⁹ На думку М.Тимошика, саме з цієї доповіді і розпочалося захоплення І.Огієнка історією становлення і розвитку української православної церкви.

Практично, теза “дерусифікації церкви” стає домінуючою в науковому доробку І.Огієнка. Однак, наукові розробки з історії запровадження християнства серед східних слов'ян дослідник лише розпочав з 1925 р., коли в світ вийшли два невеликих дослідження “Початки християнства серед українського роду” та “Хрещення українського народу”. Зокрема, в статті “Початки християнства серед українського роду” І.Огієнко на підставі аналізу давньоруських літописів обґрунтовує достовірність літописної подорожі апостола Андрія до Києва, проголосивши його засновником християнської церкви на теренах майбутньої Русі-України. Окрім того, дослідник простежив поширення християнства серед східних слов'ян до правління князя Володимира¹⁰. Слід зауважити, що деякі твердження автора й досі вважаються спірними, або міфічними. Це, в першу чергу, стосується літописної подорожі апостола Андрія. Окрім того, в даній статті є дрібні помилки, що, перш за все, стосуються хронологічної невідповідності між подіями та датами.

В невеликій науково-популярній брошурі “Хрещення українського народу” І.Огієнко, подає історію хрещення Київської Русі, в якій коротко характеризує язичницькі вірування східних слов'ян. Окрім того, вслід за Є.Голубінським та Ф.Успенським вказує на помилки літописців при укладанні або перепису літописів, що стосується оповіді про хрещення Русі. Припускає, що князь Володимир охрестився в Царгороді у 987 р., заперечивши тим самим його хрещення в Києві, Корсуні чи Болгарії. Окрім того, І.Огієнко простежує процес хрещення Русі і стан християнства за часів Ярослава Мудрого.¹¹

В цілому, не беручи до уваги перший виступ І.Огієнка в Києві у січні 1918 р., вищенаведені дослідження були, так би мовити, пробою пера дослідника в розробці проблеми історії української православної церкви. Що стосується підходів до дослідження історії церкви, в даний період, то вони носили швидше науково-популярний характер і були орієнтовані на широкий загаль читачів. Окрім того, аналізуючи основні тези, то, окрім спроби доказів прибуття на береги Дніпра апостола Андрія, і замінивши терміни “російська церква” на “українську церкву” автор слідує за основними канонами офіційної російської історіографії, наслідуючи при цьому Є.Голубінського.

Окрім проблеми християнізації східних слов'ян І.Огієнко ще досить тривалий час фрагментарно піднімав у своїх виданнях, які носили в основному, мовознавчий та загальноісторичний характер. Зокрема, у 1927-

1928 рр. було опубліковано два томи монографії “Історія церковно-слов’янської мови: Костянтин і Мефодій”¹². Хоча наведені праці становлять інтерес передусім для філологів, а також тих дослідників, які простежують зародження та розвиток письма серед східних слов’ян, однак, для тематики початків християнства серед давньоруського населення даний доробок також містить чималий інтерес. Так, спираючись на давньоруські літописи, І.Огієнко стверджував, що поява писемності була зумовлена місіонерською діяльністю Кирила та Мефодія, які розробили азбуку для східних слов’ян з метою поширення Святого письма серед язичників. Це, в свою чергу, автоматично ставило питання про початки християнства і появу перших церков на Русі в “аскольдовий” період.

В той же час, діяльність Кирила та Мефодія, на думку дослідника, була також спрямована на пропагування ідеї всеслов’янської культурно-духовної єдності. Свої наміри вони намагалися реалізувати через навчання та просвіту рідною мовою, через створення власної культури, ведення Богослужіння слов’янською мовою та здійснення перекладів Святого письма “на живу народну мову”¹³. На думку Івана Огієнка, сприятливий ґрунт для цього міг виникнути тільки у Візантії, “яка виплекала Кирило-Мефодієвську ідею..., заснувала окремі Православні Церкви, і давала їм широку церковну автономію, а то й волю чи автокефальність. Найголовніше – давала їм рідну для церковного вжитку мову, щоб швидше й глибше християнізувався народ”¹⁴.

Фактично, вищенаведені дослідження і сформували перші наукові розробки з історії розбудови православної церкви Русі-України. Лише в 1942 р. виходить в світ двотомна монографія І.Огієнка “Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви”¹⁵. В монографії дослідник ґрунтовно подає історію становлення православної церкви в Україні, починаючи з короткого аналізу дохристиянських вірувань та закінчуючи становищем української православної церкви початку ХІХ ст. Слід зауважити, що дане дослідження базувалося на попередніх напрацюваннях І.Огієнка, які зазнали кардинального переосмислення та набули науковості, що свідчить про тривалу розробку проблеми дослідником. В першому томі “Української церкви” розглядалися питання появи християнства на теренах майбутньої Русі-України, дохристиянські вірування слов’ян, проникнення християнства, хрещення і поширення християнства в Київській Русі Х-ХІІІ ст. та становище української церкви в ХІV-ХІVІ ст. На відміну від перших напрацювань І.Огієнка, опублікованих у 1925-1927 рр. (“Початки християнства серед українського роду” та “Хрещення українського народу”), які, хоча і були включені до першого тому, однак зазнали кардинального редагування. Так, зникає науково-популярний виклад, а сам матеріал, який подає дослідник, на підставі глибокого аналізу джерельної бази науково підкріплений та логічно-обґрунтований, що слабо спостерігалось в перших розробках. Однак

майже через все дослідження проходить теза про канонічність Української православної церкви та негативний вплив на неї російської церкви, що було проголошено І.Огієнком ще в 1918 р. Також в першому томі дослідник піднімає питання реформації в Україні та Польщі, розкриває історію церковного руху та церковних братств України в XVI ст. Окремий розділ присвячений Острозькій Біблії 1581 р., яку І.Огієнко вважає унікальною пам'яткою українського народу.

В другому томі викладається занепад української православної церкви, скасування “соборноправності” та фактичне знищення української православної церкви. Однак, якщо відкинути суто політичні тези “дерусифікації”, “відмоскалення”, то вихід “Української церкви” є фактично першим самостійним дослідженням історії Української церкви.

Слід зауважити, що одночасно охопити всі аспекти історії української православної церкви, як неможливо. Тому, в цьому ж, 1942 р. виходить у світ невелика стаття “Церква під монголами”¹⁶, в якій було висвітлено стан християнства і української церкви зокрема в середині XIII – XV ст. Характеризуючи даний період, І.Огієнко приходить до логічного висновку, що населення України, як і місцева церква, стає заручником у боротьбі між Великим князівством Литовським, Польщею (згодом Річчю Посполитою) та Московським князівством. Фактично, з другої половини XIV ст. українська церква зазнавала шаленого тиску з боку вищенаведених держав, однак змогла зберегти свою автентичність. Однак, орієнтація українських ієрархів на Великих князів Північно-Східної Русі (Московської держави), які офіційно вважалися васалами Золотої Орди, на думку І.Огієнка, була цілком логічною. Так, татаро-монгольські хани, які переважно сповідували магометанство, були більш релігійнотерпимі, ніж, наприклад, західні християни-католики. Таким чином, ординська орієнтація Володимиро-Суздальських князів була вигідною для церкви, саме тому київські митрополити підтримували її, а згодом перенесли кафедру у Володимир.¹⁷

Наступний етап дослідження історії української церкви припадає на 50-60-ті роки XX ст. Саме в цей час виходить ряд праць І.Огієнка “Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання”¹⁸, “Князь Володимир прийняв православіє, а не католицтво”¹⁹, “Українська церква за Б.Хмельницького. 1647-1657”²⁰, “Українська церква за час Руїни (1657–1687)”²¹, “Дохристиянські вірування українського народу”²² тощо, “Українське монашество”²³ та ін. Фактично, дані праці повинні були скласти кістяк для третього, або навіть і четвертого томів “Історії Української церкви”, які сьогодні вважаються втраченими. В цілому, даний доробок досить суттєво доповнив і розширив “Історію Української церкви” 1942 р. видання. Окрім того, дослідження І.Огієнка з історії української церкви наприкінці 60-х рр. XX ст. були практично завершені, хоча публікація окремих проповідей, де викладалися утвердження та розвиток хри-

стіянства в Україні тривав ще деякий час. Проте проповіді, на кшталт “Християнство і поганство: Чого на світі спокою немає”²⁴ були орієнтовані на широкий загал читачів і носили скоріше популярний, ніж науково-популярний характер.

Загалом, у своїх працях український вчений і богослов не лише описував зародження і еволюцію релігії в цілому чи окремих її елементів, а намагався, насамперед, осмислити сутність і сенс дійсного процесу розвитку релігійного феномена. Це дає підстави стверджувати те, що, незважаючи на відсутність в наукових та богословських статтях і працях митрополита І.Огієнка звичної для академічних релігієзнавчих видань дефініції релігії, визначення її структурних елементів, основних функцій тощо, тут міститься не лише суто історичне бачення реального релігійного процесу в Україні. Як традиціоналіст за своїми поглядами, І.Огієнко у збереженні і підтриманні візантійського православного духу Українською Церквою вбачає єдиний із можливих шляхів до національної самоідентифікації українців і збереження та розвитку їхньої самобутньої культури. Наголошуючи на тому, що Православ'я за своєю природою, на відміну від Католицизму, є релігією, котра сприяє розвитку національної самобутності народів, вчений доводить, що це жодною мірою не означає відхід Української Православної Церкви від канонів і догматів християнської віри. Більше того, саме національний характер Православ'я визначає вселенськість Візантійського християнства, його наближеність до істинного.

Отже, Іван Огієнко залишив нам велику наукову спадщину, яка потребує осмислення і подальших розробок у сфері з'ясування історичної справедливості та об'єктивності викладу з історії саме української православної церкви.

Примітки

- ¹ Макарий (Булгаков Михаил Петрович). История русской церкви / [соч.] Макария, еп. Винницкого. – СПб : Тип. Имп. акад. наук, 1857-1883. Т. 10: Период самостоятельности русской церкви. Патриаршество в России, кн. 1. – 1881. – [4], XVI, 500 с.
- ² Добронравин К. Очерк истории русской церкви от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года) / К. Добронравин. – СПб: Тип.духовного журнала “Странник”, 1863. – 325 с.
- ³ Лавров А. Очерк истории христианской церкви. 3-е изд. / А. Лавров. – Ярославль: Типография Г.В.Фальк, 1885. – 279 с.
- ⁴ Протоиерей Петр Смирнов. История христианской православной церкви / П.Смирнов. – СПб.: Типолитография М.П.Фроловой, 1916. – 304 с.
- ⁵ Голубинский Е.Е. История Русской церкви / Е.Е. Голубинский. – Спб.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т.1. – 616 с.
- ⁶ Георгиевский Г.П. Христианство в понимании русских людей в домонгольский период / Григорий Георгиевский. – М.: Тип. А.И. Снегиревой, 1893. – 170 с.

- ⁷ Карташев А. Лекции по истории русской церкви, 1900-1901 акад. г. [Текст] / А. В. Карташов. – СПб.: Дух. акад., ценз. 1901. – 415 с.
- ⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – С.4.
- ⁹ Тимошик М. Історія УПЦ в працях митрополита Іларіона (Огієнка) / М.Тимошик [Електронний ресур]. – Режим доступу: // <http://christian-culture.in.ua/content/view/103/81/>
- ¹⁰ Огієнко І. Початки християнства серед українського роду / І. Огієнко // Київ. старовина. – 1992. – № 1. – С. 124–137; № 2. – С. 110–120.
- ¹¹ Огієнко І. Хрещення українського народу: Духовна бесіда / І. Огієнко. – Варшава, 1925. – 71 с.
- ¹² Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій: Їх життя та діяльність: Іст.-літ. монографія / І. Огієнко. – [Фотодрук з вид. 1927 р.]. – Вінніпег: Волинь, 1970. – Т. 1, ч. 1. – 324 с.; Т. 2, ч. 2. – 400 с.: іл.
- ¹³ Тюрменко І. Наукова спадщина Івана Огієнка в світлі Кирило-Мефодіївської проблематики / І.Тюрменко // Проблеми слав'янознавства. – К., 1999. – Вип. 50. – С.36-45.
- ¹⁴ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Візантія і Україна: До праджерел української православної віри й культури / І. Огієнко. – Вінніпег, 1954. – С.69.
- ¹⁵ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква: Нариси з історії Укр. православної церкви. У 2 т. Т. 1-2 / І.Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
- ¹⁶ Огієнко І. Церква під монголами / І. Огієнко. – О., 1942. – 33 с.
- ¹⁷ Огієнко І. Церква під монголами в XIII-XVI с. / І.Огієнко // Збірник. Тисячоліття християнства в Україні 988-1988 / І. Огієнко. – К.: Вінніпег, 1991. – С. 55-78.
- ¹⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її: Іст.-канон. монографія / І. Огієнко. – Вінніпег, 1952. – 384 с.
- ¹⁹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Князь Володимир прийняв православ'я, а не католицтво. – 2-е вид., доповн. / І. Огієнко. – Вінніпег, 1952. – 32 с.
- ²⁰ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за Б.Хмельницького. 1647-1657 / І. Огієнко. – Вінніпег, 1955. – 180 с.
- ²¹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни (1657–1687) / Фондація імені митрополита Іларіона (Огієнка); Упоряд., авт. передм. М. Тимошик / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 467 с.
- ²² Огієнко І. (митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія / І. Огієнко. – Вінніпег: Волинь, 1965. – 424 с.
- ²³ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українське монашество / Фондація імені митрополита Іларіона (Огієнка); Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і комент. М. Тимошик / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 396 с.
- ²⁴ Огієнко І. (митрополит Іларіон) Християнство і поганство: Чого на світі спокою немає: Проповіді / І. Огієнко. – Вінніпег: Віра й культура, 1961. – 64 с.

Summary

In the article activity of I.Ogienka is examined on a background creation of history of the Ukrainian Orthodox Church. Basic scientific work of researcher is analysed, him historical looks.

Keywords: *Ukrainian orthodox church, I.Ogienko, christianity, church.*

Одержано 27 вересня 2011 р.

ЯНУШ КУРТИКА – ІСТОРИК ПОДІЛЛЯ

В статті розглядається творчий доробок польського дослідника Я. Куртики у вивченні пізньосередньовічної історії Поділля.

Ключові слова: Я. Куртика, середньовіччя, Поділля, історіографія, документи, архіви.

Вивчення Поділля і подільської старовини істориками межами України є доволі рідкісним явищем. Брак монографічних історичних досліджень про цей регіон упродовж більшої частини ХХ століття призвів до практичного забуття у зарубіжній історіографії про Подільське князівство, Подільське воєводство та й загалом про Велике Поділля. Певним винятком, яке тільки підтверджує правило, були у першій половині 90-х рр. ХХ ст. дві монографії польських дослідників з Ягеллонського університету у Кракові Ярослава Столицького¹ і Варшавського університету Даріуша Колодзейчика², що присвячені вивченню драматичних сторінок історії краю в останній третині ХVII ст., коли край було окуповано Османською імперією.

Пізньосередньовічне Поділля упродовж останніх 15 років перебувало у полі дослідницьких інтересів сучасного польського історика Януша Куртики (1960-2010)³. І хоча своє ім'я у науці він "зробив" не завдяки вивченню Поділля⁴, але за широтою проблематики і глибиною розробки проблем пізньосередньовічної та ранньомодерної історії цього регіону, його можна поставити в одну шеренгу з такими істориками, як Олександр Яблонівський, Михайло Грушевський, Микола Крикун⁵.

Першою поділлезнавчою публікацією стала робота над томом урядників Подільського воєводства в ХIV–ХVІІІ ст., де йому належить більша частина передмови та усталення урядників Подільського князівства і Подільського воєводства до 1572 р. (разом з Анною Сохацькою)⁶. Це видання стало одним з найкращих у серії "Урядники давньої Речі Посполитої ХII–ХVІІІ ст.", започаткованої 1985 р. за редакцією Антонія Гонсьоровського. Принциповим моментом у виданні тому, присвяченого Подільському воєводству, був той факт, що 1994 р. Казімеж Пшибось видав поза цією серію, але на таких самих засадах, том, присвячений цій території⁷. Том, виданий Пшибосем, був підготовлений переважно на опублікованих джерелах та на невеликій кількості тих, що знаходилися в польських архівах⁸. На відміну від нього, том, виданий у серії, містить активий матеріал з Центрального історичного архіву в м. Києві (книги кам'янецького земського і гродського судів). Тай назва тому, підготовленого колективом з Любліна і Кракова⁹, для розрізнення з публікацією Пшибося звучала як "Подільські урядники".

Те, що робота над подільським урядниками, яка збагатила поінформованість Куртики над новим для себе об'єктом дослідження, була не новою, бо ще наприкінці 1980-х років, він був залучений до роботи над одним томом цієї серії “Малопольські урядники у XII-XV ст.”¹⁰. Другим великим проектом, який, на превеликий жаль, так і не дочекався публікації, була робота над іменним і географічним покажчиками до восьмитомного видання джерел “Зібрання малопольських документів”, де у 6-8 частинах¹¹ опубліковано чимало документів дотичних до давньої історії Поділля (до 1450). Відсутність такого покажчика значно обмежує дослідницькі можливості у вивченні історії руських земель в складі Польського Королівства у другій половині XIV – першій половині XV ст. Адже ця документальна серія є одним з найповніших джерельних комплексів до історії українських земель у цей час.

Захопившись новою для себе територію, Куртика упродовж наступного десятиліття публікує ґрунтовні статті та джерельні матеріали з подільської тематики. Серед них “Поділля між Польщею і Литвою в XIV і першій половині XV ст.”¹², яка стала своєрідним підсумком дослідження історії Поділля у польській, українській, російській історіографіях і мала стати одним з розділів ненаписаної ним монографії про Поділля у Ягеллонську епоху. У цій праці видно одну з важливих рис Куртики історика – тотальне опрацювання історіографії питання (що видно з поданої ним у примітках бібліографії проблеми), а отже, знання усього того, що було написано попередниками на цю тему і про цю епоху.

Загалом, працюючи тривалий час над історико-географічним словником Краківського воєводства у середньовіччі, він сформулював кілька важливих критеріїв для своєї роботи. Серед них, окрім вже зазначеного тотального вивчення літератури предмета, варто додати опрацювання генеалогії дійових осіб його історичних сюжетів, їхніх клієнтарних стосунків з можновладцями і монархом, інформацією про маєтки якими вони і їхні родини володіли, а також принципове дослідження того що діялося у центрі – тобто у столиці і при дворі монарха. Тільки так, на його переконання, можна було вивчати будь-яку частину, землю, воєводство тощо у XIV-XVI ст. в тих державних утвореннях у які входили українські землі в цей час – Польське Королівство та Велике князівство Литовське.

Може виникнути цілком просте запитання: чому саме Поділля стало об'єктом дослідницьких зацікавлень вже відомого історика? Ймовірно, для Куртики це був новий виклик як для професійного дослідника. Дослідити те, що вважалося не тільки малодослідженим, а цілком ймовірно і неможливим. Йому було цікаво прослідкувати, як ті суспільно-політичні практики, котрі вже пройшли випробування часом у відродженому Польському Королівстві, працюють на Сході. На тих землях, які від середини XIV ст. поступово інкорпоровалися до складу Корони Польської, і де феодалізм західного типу запроваджувався чи не найпізніше у Європі.

У джерельній розвідці “З історії боротьби руської шляхти за рівноправ’я: репресії з 1426–1427 і сеймики у 1439 р.”¹³ він публікує список подільської шляхти з докладними коментарями й біографіями учасників сеймику в Кам’янці 1439 р. Це перший відомий дотепер перелік подільської шляхти, що зібралася на сеймик, а також найперший колективний перелік місцевих урядників, які зібралися у центрі воеводства. Важливість цього унікального документа полягає ще й в тому, що, завдяки ньому, ми маємо можливість не тільки знати персональний склад урядницької і наближеної до неї шляхти, а й спробувати прослідкувати шляхи поповнення подільської шляхетської корпорації у цей час новими представниками як з поза меж Поділля, так і з поза Польського Королівства. Цікавою особливістю є те, що серед присутніх тут шляхтичів були ті, котрі користувалися сілезьким гербом Сверчик. Їхня кількість складала 10% від загальної кількості присутніх¹⁴. Чи були вони родичам ці прибульці з Сілезії? Ймовірно, що так. Адже важко собі припустити, що така кількість шляхтичів з доволі рідкісним, як на руських землях, гербом, з’явилася тут випадково. Та ще так далеко від основних місць проживання Сверчиків (Свірчів). Варто пам’ятати, що у цей час усі, хто користувався однаковим гербом, вважалися родичами. Тому застосований тут прозораграфічний метод дослідження є найбільш продуктивним для з’ясування місць прибуття шляхти на Поділля та їх зв’язків з родинними місцями.

У наступній роботі, присвяченій Поділлю, він опублікував, на підставі зіставлення багатьох копій, найдавніші документи для кам’янецьких францисканців з 1400–1402 рр.¹⁵ На підставі аналізу цих джерел йому вдалося підтвердити свідчення Яна Длугоша про старостування на Поділлі старости Рафала. У цій статті він уперше зазначив цікавий, з огляду на численні псевдонаукові теорії, факт, що саме 1400 р. ми маємо першу документальну згадку про замковий міст у Кам’янці. Що вкотре підтверджує те, що насамперед варто вивчати джерела з епохи, а не будувати якість фантастичні теорії, що не мають під собою не те що джерел, а загалом виходять за межі наукового дискурсу.

Влучна назва “Змінне (ротаційне) прикордоння”, яку він дав своїй англomовній публікації про Поділля¹⁶, стала певною мірою ключовою в його спробі дати оцінку тим процесам і особам, які творили історію у цій частині “християнської Європи”. Для нього Поділля було дуже пізнім, як на європейські реалії того часу, експериментом із запровадження нових суспільних практик. Він це називав чистим феодалізмом західного зразка, який прийшов на ці землі у другій половині XIV ст. Цим дослідник відновив через 100 років підхід А. Прохаски до вивчення історії руських земель у складі Польського Королівства. Цієї публікацією Куртика зробив велику справу для популяризації Поділля і подільської пізньосередньовічної та ранньомодерної історії за кордоном, адже в англomовному історичному просторі практично відсутні праці про цей регіон, а отже, у

більшості синтетичних праць з історії XIV–XVI ст. не має інформації про один з найбільших європейських фронтів.

Двічі він звертався до однієї з ключових постатей подільської історії середина XV ст. – Теодорика з Бучача герба Абданк. Опублікований ним привілей для Теодорика на генеральне подільське староство є тим документом, який дає змогу побачити механізми осадження й передачі контролю верховним володарем своєму намісникові широких повноважень на прикордонні, перекладаючи на нього з-поміж інших обов'язків, такі, як-от роздачу вільних королівщин із записом суми на ній до 50 гривень у монеті¹⁷, та сплату щорічних упоминків ханові¹⁸. Ці публікації дозволили привернути увагу до однієї з малодосліджених тем у вітчизняній історіографії, а саме ролі і місцю королівських намісників – старост на нових землях у Польському Королівстві¹⁹.

Працюючи над монографічним дослідженням, присвяченим історії Поділля, 2004 р. Януш Куртика опублікував реєстри усіх відомих йому документів від середини XIV і до 1430 р. (часу остаточного переходу Західного Поділля під владу короля Владислава II Ягайла). Розлогі й ґрунтовні коментарі, вичерпна джерельна і бібліографічна інформація, зробили цю працю унікальною в сучасній історіографії²⁰. Адже ні для кого не є секретом, що публікація середньовічних і ранньомодерних джерел сьогодні є своєрідним мистецтвом серед істориків, де зусилля, прикладені до появи кінцевого результату, часом є неспівмірними з написанням історичної праці аналогічного обсягу. Йдеться не про переписування (перифотографування) тексту документа, а, насамперед, про коментування практично усього, що є в тексті. Сучасні історики давно вже не такі “наївні” як їхні великі попередники, що могли замовити копіювання потрібних їм документів, а потім, провівши редагування, публікувати їх. Тому методика, обрана Янушем Куртикою для систематизації усіх відомих йому документів дотичних до історії Поділля від середини XIV і до 1430 р., видається дуже вдалою. Вона дозволяє нам ознайомитися зі змістом самого документа, бібліографією його публікацій, а також авторським коментарем щодо нього.

Упродовж останніх років Куртика же був керівником групи краківських дослідників, які працювали у Центральному державному історичному архіві у м. Києві над описом судових книг з XVI–XVIII століть. Він був ідеологом і рушійною силою цієї грандіозної за обсягом програми²¹. І хоча в останні кілька років через зайнятість на посаді голови Інституту Національної Пам'яті (від грудня 2005 р.) він менше приділяв уваги цьому проекту, але згодом, передбачаючи своє непереобрання на посаді голови Інституту, планував активно долучитися до цієї справи...

Його останньою публікацією (зокрема й поділлезнавчою) стала піонерська розвідка “Вірність і зрада на пограниччі. Боротьба за Брацлав у 1430–1437 рр.”²² У цій розлогій статті, на підставі аналізу титулатури

свідків одного невідомого раніше документа, він зробив низку фундаментальних для історії цієї території висновків, які дали змогу хронологічно впорядкувати наявні свідчення, переважно з “Хроніки” Яна Длугоша. Тут Куртика в черговий раз показав себе майстром історичної інтерпретації. Адже мало хто міг би з такого обсягу витягнути бодай кілька сторінок тексту.

В річницю смерті Януша Куртики, більшість його поділлєзнавчих досліджень було опубліковано окремим томом “Поділля в Ягеллонських часах”. Разом з ними, до цієї збірки було включено попередній варіант другої частини “Repertorium” подільських документів за 1430-1447 рр.²³. Цінність публікації другої частини “Repertorium” полягає в тому, що вона демонструє нам творчу майстерню Куртики – історика у процесі роботи. Видно, як він ретельно і систематично добирив матеріал до чергової джерельної публікації, котра б стала основою для розділу планованої ним книги про Поділля у пізньому середньовіччі та ранньомодерній добі.

Завершуючи огляд поділлєзнавчих робіт Януша Куртики, можна лише пожалкувати, що трагічний збіг обставин забрав життя талановитого історика у розквіті сил. Адже він був сповнений планів продовжувати свою роботу в цьому напрямку й надалі.

Примітки

- ¹ Stolicki J. Egzulanci podolscy (1672-1699): znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej. — Kraków, 1994. — 157 s. Варто пригадати й його джерелознавчу публікацію про подільський сеймик, котрий діяв у вигнанні: Akta sejmiku podolskiego in hostico, 1672–1698 / Wyd. J. Stolicki. — Kraków, 2002. — XC+238 s.
- ² Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. — Warszawa, 1994. — 256 s. Див. Також його україномовну публікацію, присвячену цій темі: Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: Турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 113-118. Він також опублікував цінне джерело з часу османського панування на Поділлі: Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) = Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe. — Cambridge, MA, 2004. — Vol. 1. — XV+672 p.
- ³ Януш Куртика трагічно загинув 10 квітня 2010 р. під Смоленськом.
- ⁴ Kurtyka J. Tęczyński. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu. — Kraków, 1997. — 674 s.; Ibidem. Lutyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek). — Kraków, 1999. — 295 s. Перша монографія була доопрацьованим варіантом докторської дисертації, захищеної під керівництвом професора Антонія Гонсьоровського в 1995 р., а друга – стала підставою для отримання в 2000 р. наукового ступеня доктора габлітованого.
- ⁵ Нещодавно побачила світ збірка статей Миколи Крикуна під назвою «Подільське воєводство», у котрій зібрано усі його поділлєзнавчі дослідження: Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. — Львів, 2011. — 732 с.
- ⁶ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. — Kórnik, 1998. — S. 7–28 (окрім азбачів позначених «-*» на S. 25, 26, 27, 28, які належать Еугеніюшу Янасу та Вітольдові Клачевському).

- ⁷ Urzędnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku (powiaty Czerwonogrodzki, Kamieniecki, Latyczowski). Spisy / Opr. K. Przyboś. – Kraków, 1994. – 214 s.
- ⁸ Казімеж Пшибось пояснював брак джерел з українських архівів неможливістю фізичного доступу на той час до них. Варто зазначити, що він є упорядником тому урядників Руського воєводства (без холмської землі), який також було видано без використання документів з українських архівів. Певним виправданням для К. Пшибося є рік видання тому урядників Руського воєводства, 1987, коли годі було мріяти про будь-які тривалі дослідження у радянських архівах.
- ⁹ На той час Януш Куртика працював у колективі Історико-географічного словника Краківського воєводства у пізньому середньовіччі, а Анна Сохачька, Вітольд Клячевський та Євгеніуш Янас і досі є викладачами Університету імені Марії Кюри-Склодовської у Любліні.
- ¹⁰ Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy / Opracował J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. K. Wojciechowski, B. Wyrozumka. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990. – 378 s.
- ¹¹ Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. Cz. VI. Dokumenty z lat 1386–1417. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1974. – XXXIV+496 s.; ZDM. – Cz. VII. Dokumenty z lat 1418–1434. – Wrocław, 1975. – XXXI+438 s.; ZDM. – Cz. VIII. Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286–1442. – Wrocław, 1975. – XL+400 s.
- ¹² Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Red. F. Kiryk. – Kraków 2000. – T. I. – S. 9–59.
- ¹³ Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439 // Roczniki Historyczne. – R. 66. – 2000. – S. 83–120.
- ¹⁴ Цими шляхтичами були Миколай Бедрих з Бедриховець, Пехно з Вахновець, Миколай з Гуменців, Юрко зі Свирчковець – відомі й впливові особи у тогочасному соціумі Поділля.
- ¹⁵ Kurtyka J. Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400 i 1402 // Roczniki Historyczne. – R. 67. – 2001. – S. 149–168.
- ¹⁶ Kurtyka J. Podolia: the «Rotating Borderland» at the Crossroads of Civilizations in the Middle Ages and in the Modern Period // On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 – An der Grenze des lateinischen Europa. Integration und Segregation in Rotreussen, 1350–1600 / Eds. Th. Wunsch, A. Janeczek. – Warsaw 2004. – S. 119–187.
- ¹⁷ У старостинських документах XV–XVI ст. часто використовувався подільський гріш, подільська копа, що було певним архаїзмом. Так, у документі, що регламентував покарання злочинців у XVI ст. між Короною Польською і Молдавським князівством, використано саме подільську копу, як міру лічби. Див.: Acta Tomiciana / Ed. T. Działyński etc. – Poznaniae, 1855. – T. V. – № XC. – P. 90–93: «*It. gdibi kto s obogiej strony dziewkę, zonę abo wdowę sgwalcill abo gwaltem wziąll, tedy taki gwałtownyk ma placyc osmnasie kop Podolskich a na Valaską lidzbą aspramy szesc dziesiąt złotych Valaskich*». – Ibidem. – P. 92.
- ¹⁸ Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku) // Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka (Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Wydanie specjalne, Folia 21:

- Studia Historica III 2004) – Kraków, 2004. – S. 69–102; Ejusdem. Z dziejów królewskiej i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.) // Rocznik Przemyski. – T. 43. – 2007. – Z. 1. Historia wojskowości. – S. 3–52.
- ¹⁹ Про старост у сусідньому руському воєводстві та їх стосунки з місцевою шляхтою див.: Зауляк Ю. Львівська конфедерація 1464 року: спроба прозорографічного дослідження її учасників // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 396–415.
- ²⁰ Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. – R. 40. – Zesz. 4. Historia. – Przemyśl 2004. – S. 127–269.
- ²¹ Kurtyka J. Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Zespoły ksiąg sądowych «szlacheckich» i miejskich z czasów I Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.) w Kijowie // Rocznik Krakowski. – R. 71. – 2005. – S. 93–114.
- ²² Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430–1437 // Historia vero testis temporum. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70. rocznicę urodzin, red. J. Smolucha, A. Waško, T. Graff, P. S. Nowakowski. – Kraków 2008. – S. 675–714.
- ²³ Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały / Opr. M. Wilamowski // Maiestas. Potestas. Communitas. – Kraków, 2011. – T. IV. – 640 s. Упорядник видання Мацей Вілямовський провів величезну роботу, аби цей збірник побачив світ. Чого варті іменний та географічний покажчики, що опрацьовані доктором Боженою Чвойдрак. Складним був і зворотній переклад фрагментів англійської публікації *Podolia: the «Rotating Borderland» at the Crossroads of Civilizations in the Middle Ages and in the Modern Period*, адже не зберігся польський варіант цієї статті, який робився для публікації англійською мовою у збірнику «On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 – An der Grenze des lateinischen Europa. Integration und Segregation in Rotreussen, 1350–1600 / Eds. Th. Wunsch, A. Janeczek. – Warsaw 2004.».

Резюме

В статті розглядається творче спадщина польського дослідника Я. Куртьки в вивченні пізньосередньовічної історії Подолля.

Ключеві слова: Я. Куртька, середньовіччя, Подолля, історіографія, документи, архиви.

Одержано 1 листопада 2011 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ ІНОЗЕМНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розглядається історіографія іноземного підприємництва в Подільській губернії, зокрема, дослідження його правового регулювання, основних етапів і напрямів розвитку, організаційних форм і масштабів прямих іноземних інвестицій в економіку краю, ролі іноземного капіталу в господарському житті та індустріалізації.

Ключові слова: підприємництво, іноземні підприємці, промислове виробництво, Подільська губернія.

Діяльність зарубіжних підприємців і роль іноземного капіталу в соціально-економічному розвитку Подільської губернії висвітлені в історіографії недостатньо. Вітчизняні й зарубіжні автори, як правило, обмежувалися лише констатацією окремих фактів участі іноземних підприємців в економічному житті Поділля і спеціально не досліджували їх ролі в господарському житті регіону в XIX – на початку XX ст. Відсутність інтересу дослідників до вказаної проблеми пояснюється кількома чинниками: по-перше, значною розпорошеністю джерельної бази по різних фондах центральних і регіональних архівів України і Росії, що значно ускладнювало вивчення цієї проблеми; по-друге, “вибірковою” увагою авторів до проблеми функціонування іноземного капіталу лише в галузях важкої промисловості й транспорту Лівобережної та Правобережної України, тоді як західні губернії, зокрема Подільська, залишалися поза увагою дослідників через відсутність тут великих промислових підприємств. Відтак, метою статті є з’ясування ступеня висвітлення в історіографії проблеми іноземного підприємництва в економічному розвитку Подільської губернії XIX – початку XX ст.

Вивчення окремих аспектів визначеної в статті проблеми було започатковано наприкінці 1870-х рр. українським вченим-економістом, громадівцем С. Подолинським. У книзі “Ремесла і фабрики на Україні” (1870), присвяченій дослідженню витоків і тогочасного становища промислового виробництва в Україні, було відзначено, що переважно ремісниками були не українці, а “москвіни, ляхи, німці або жида”¹. Вказуючи на те, що автор підкреслював, що у ремісників-німців в меншій мірі зберігся господарський “громадський порядок”, ніж у євреїв, серед яких превальювали тісні міжжетнічні і релігійні зв’язки². За спостереженням дослідника, становище ремісників німців було найкращим і “для власників і навіть для робітників, коли вони теж німці”. Це пояснювалося й тим, що, зазвичай, німці працювали машиністами, чавунниками, годинникарями та ін., які забезпечували їм більш високий статус.

Вищесказане, а також повсякчасна підтримка ними представників свого етносу, не дозволяли ремісникам з числа українців і поляків стати господарями в галузі ремісничого виробництва за умов повсякчасної боротьби з конкурентами, вважав автор дослідження³.

На думку С. Подолинського Подільська губернія займала третє місце серед українських губерній (після Чернігівської і Київської) за обсягом виробництва сукна на середину 1870-х рр. (на загальну суму 378471 крб.), що виготовлялося на 78 заводах, на яких працювали 777 робітників⁴. Але не вказав, що значна його частка вироблялась на німецьких суконних фабриках в м. Дунаївці. Автор звернув увагу на розвиток підприємств цукрової галузі Подільської губернії, що в середині й другій половині 70-х рр. XIX ст. за показниками розвитку (33 цукрових і 4 рафінадних заводи, 11,3 тис. працюючих, загальна вартість продукції – 7,8 млн крб.) посідала друге місце після Київської⁵. Зокрема, дослідник досить докладно описав Степанівський цукровий завод поблизу Брацлава, що перебував у власності акціонерного Товариства Степанівських цукрового і рафінадного заводів. За інформацією одного із дописувачів, С. Подолинський повідомляв, що “сахарня понаймала на службу економів і прикажчиків з польської шляхти, а тамтешнього жида Мошку Дубицького запросила до себе в підрядчики”, який разом із заводським і повітовим лікарями та власником “обшахраювали” робітників⁶. Також С. Подолинський визначив питому вагу винокурень, пивоварних заводів, борошномельних підприємств, кількох паперових фабрик і чавуноливарних заводів і машинних фабрик в економіці Поділля⁷. Однак не вказав національної приналежності їх власників і персоналу. Утім, за даними Подільського статистичного комітету, у 1883 р. на цукрових заводах губернії працювало 139 іноземців-службовців, а на винокурених заводах – 17 осіб⁸.

Економічний розвиток адміністративного центру Подільської губернії досліджував Ю. Сіцінський. За його спостереженням, на початку 1890-х рр. у Кам'янці мешкало 3 купця першої гільдії, 144 – другої, 418 осіб, які займалися роздрібною торгівлею, а також 2860 ремісників, відзначивши, що “найкращі муляри в місті – пришельці великороси”⁹. Він також перерахував усі працюючі в місті заводи.

Цікаві данні про іноземне підприємництво в Подільській губернії наводилися в працях 20–30-х рр., присвячених різним аспектам соціально-економічного розвитку України XIX – початку XX ст. Так, М. Слабченко вказав, що в першій третині XIX ст. “захожі російські чи єврейські купці-підприємці” започаткували на Поділлі міські фабрики: в Ольгополі – сукнар купець К. Йокиш, в Вінниці – Л. Поляк і Ю. Каппель, в Кам'янці – капелюшник Фізелвальтер і Бергман, в Могилеві-Подільському – фабрикант люлька Тункель і Гольденштейн та ін.¹⁰. Дослідник зараховував цих осіб до числа “російських чи єврейських купців”, що вірно лише частково. Зокрема К. Йокиш був підданим Габсбурзької імперії¹¹, а прізвища Каппель,

Кізевальтер, Бергман, Тункель вказували на іноземне походження цих підприємців. Аналогічні факти були наведені й в дослідженні В. Жирмунського “Німецькі колоністи в Україні” (1928)¹².

У 1927 р. побачила світ друга частина монографії В. Гериновича “Кам’яниччина”, присвячена економічному розвитку регіону¹³. Автор також звернув увагу на участь іноземців в економічному житті краю. Зокрема, зазначав, що подільські поміщики особливу увагу звернули “на використання м’якого підсоння країни для садівництва і городництва”, а в їх господарствах “під керуванням спеціалістів з Франції і Італії” засновано значну кількість садів і розведено інтенсивне і дуже прибуткове садівництво, городництво, закладено основи шовківництва та ін.¹⁴. Виявлений дослідником щоденник німецького текстильника А.К. Екснера, дозволив підготувати нарис “До історії текстильної промисловості Дунаївець”¹⁵, в якому визначив головні етапи розвитку текстильної промисловості й участь в цьому німецьких підприємців. Так, сприятливими чинниками розвитку текстильних фабрик в Дунаївцях В. Геринович вважав наявність вовни в господарствах подільських поміщиків, широкий ринок збуту, новозбудовані виробничі приміщення і житлові будинки, дешеві продукти харчування¹⁶. Важливими етапами розвитку дунаївецької текстильної промисловості він визначив: ввезення і використання в 1840-х рр. машини для стрижки овець, впровадження в 1867 р. першої парової машини (в 1870-х рр. тут вже налічувалося 27 машин різних найменувань), конкуренцію місцевого капіталу за контроль над текстильним виробництвом, починаючи з 70-х рр. XIX ст.¹⁷. Великого руйнування промисловості Дунаївців, за спостереженням дослідника, завдала Перша світова війна, руйнування декількох фабрик військами Петлюри, а також їх націоналізація в 1923 р.¹⁸.

У монографії І. Бровера з історії становлення промислового капіталізму в Україні відзначена участь іноземних фабрикантів і майстрів, запрошених російським урядом, у зародженні сукняної промисловості на Україні, зокрема Поділлі. За його підрахунками, в 1845 р. у Немирові діяло 16 сукнярень, що виробляли продукції на 48 тис. крб. в рік. В Дунаївцях їх число становило 55, а вартість їх продукції – 155 тис. крб.¹⁹. І. Бровер відзначив “видатну роль” чужоземних капіталів в організації купецької промисловості в Україні у період після наполеонівських війн, зокрема вказав на участь іноземних купців в організації на Поділлі паперової фабрики, чинбарень, сукнярень і підприємств з виробництва капелюхів²⁰. На увагу заслуговує міркування І. Бровера, що чужоземці були не лише організаторами промислових підприємств, але й орендарями поміщицьких підприємств, зокрема, із 18 орендованих у 1848 р. українських цукроварень 16 орендували чужинці²¹. Цілком погоджуємося із думкою дослідника, що “чужоземні капітали приносили з собою на Україну “дух запевнятості”, якого так бракувало українському купецтву, й що це

відіграло важливішу роль, ніж грошові капітали, що вони їх суди довозили”. Також звертаємо увагу на його тезу, що “упривілейоване становище чужоземних підприємств, що користувались цілою низкою пільг” сприяло їх швидкому розвитку на Україні²².

Розвиток цукрового виробництва в Україні було докладно проаналізовано в монографії К. Воблого, який відзначив участь представників іноземного капіталу, які діяли через акціонерні товариства, в облаштуванні цукрових заводів Поділля в другій половині XIX ст.²³.

У 50–60-х рр. побачили світ фундаментальні розвідки українського дослідника О. Нестеренка з історії розвитку промисловості на Україні в XIX – на початку XX ст. В роботі звертається увага на зацікавленість іноземних підприємців в оренді окремих виробничих потужностей в Подільській губернії, зокрема, що наприкінці 1840-х рр. з 36 цукроварень губернії “вісім перебувало в оренді, в тому числі шість – в оренді у іноземців, а дві – у дворян²⁴. На це також звернув Т. Дерев’янкін, вказавши, що в 1819 р. австрійський підданий К. Іокіш утримував у тимчасовому володінні, розташовану в Ольгопільському повіті, Бершадську мануфактуру, де за його “панування” було зайнято 13 майстрів та 50 селян, “найманих з економії поміщика Мошинського”²⁵. Він же вказав, що в першій третині XIX ст. Поділля стало одним із осередків розселення німців, які з 1829 р. почали оселятися в містечку Дунаївці²⁶.

Участь іноземців у суконних, пострігальних і фарбувальних фабриках, а також в каретному виробництві Дунаївців була також відзначена авторами багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”²⁷. Водночас автори тритомної “Історії народного господарства Української РСР” вказали на низький рівень запровадження машинної техніки на дунаєвських суконних мануфактурах, де перші машини з’явилися лише в середині 40-х рр. XIX ст.²⁸.

Окремі аспекти історії іноземного підприємництва в Подільській губернії висвітлювалися сучасними українськими дослідниками. Так, І. Рибак одним із перших вказав на недостатню вивченість питання присутності іноземців на Поділлі. Однак, на що звернув увагу вчений, вивчення матеріалів Державного архіву Хмельницької області дозволило дослідити виробництво німецьких суконних фабрик в Дунаївцях у 60-х рр. XIX ст., що “залишалися відсталими у технічному відношенні”²⁹. Він також відзначив роль чеського підприємця В. Дівішека у відкритті медопивоварного заводу в м. Зінькові³⁰. Участь іноземців в організації фабрично-заводського виробництва в Дунаївцях наприкінці XVIII – XIX ст. дослідив А. Філінюк³¹. А. Задорожнюк і О. Реєнт дослідили промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – XIX ст., зокрема відзначили участь іноземних підприємців у тушешних промислових виробництвах³². Серед останніх був відзначений один із організаторів промисловості в Кам’янець-Подільському, власник чавуно-

ливарного механічного заводу, пруський підданий Фрідріх Крамм, який був також майстром слюсарного цеху, що було “обов’язковою умовою для легального заняття в подільському місті виробничою діяльністю”³³.

У монографії О. Машкіна проаналізовано роль іноземців у соціально-економічному житті Східної Наддніпрянщини наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Водночас автор звернув увагу на окремі факти участі вихідців з-за кордону в економічному житті Південно-Західного краю, що в першій половині XIX ст. став одним із осередків розселення німців, які з 1829 р. почали оселятися в подільському містечку Дунаївцях, а невдовзі повністю освоїли Ушицький повіт. Він також вказав на участь іноземців в оренді виробничих потужностей на Поділлі в першій половині XIX ст.³⁴.

На підставі матеріалів торгово-промислової статистики XIX ст. Т. Лазанська дослідила індустріальний розвиток України XIX ст. і пов’язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, а також з’ясувала її національний склад. Автор відзначила проникнення іноземного капіталу “навіть у харчову промисловість, яка тривалий час була прерогативою місцевих підприємців. Так, французи придбали три цукрових і два цукрорафінадних заводи, німці – два цукрових і один цукрорафінадний, бельгійці разом з французами – Тростянецький завод”³⁵. Останній, за спостереженням дослідниці, був одним із двох цукрових заводів Подільської губернії, що в останні роки XIX ст. контролювалися іноземцями, тоді як в руках євреїв знаходилося 14, у росіян – 8, у поляків – 11³⁶.

На участь іноземного капіталу в новостворених акціонерних товариствах, що споруджували на території Подільської губернії цукрові заводи, вказав Л. Раковський. Було з’ясовано, що засновниками Грушевського товариства (1873 р.) були граф Строганов, дворянин С. Велицький, французький підданий, одеський купець I-ї гільдії І. Буйсу, бельгійський підданий, московський купець I-ї гільдії Г. Ван Дер Мейлен і швейцарець Ф. Енні³⁷. Загалом, за його спостереженням, у 1873 р. в Київській і Подільській губерніях було створено 14 товариств, серед 60 засновників яких 17 осіб були іноземцями, а в 14 випадках їх походження не було встановлено³⁸. Участь французьких підприємців-іммігрантів у заснуванні чотирьох цукрових заводів в Подільській губернії відзначив і сучасний російський дослідник В. Бовикін³⁹.

Чималий внесок німецьких поселенців у розвиток господарського життя Подільської губернії був відзначений авторами дослідження про історію німецьких колоній в Україні І. Кулінічем та Н. Кривець. За їх підрахунками, у Подільській губернії наприкінці XIX ст. німці володіли 24920 десятинами, тобто 0,65% загальної площі земельних володінь (у Київській губернії ці цифри становили 33552 десятини і 0,72%)⁴⁰. Було з’ясовано, що на території Поділля особливого поширення набула оренда землі під плантації цукрових буряків, а деякі німецькі фірми, враховуючи

родючість місцевих ґрунтів і сприятливий клімат, купували великі масиви землі, на яких займалися вирощуванням насіння, яке потім вивозили до Німеччини або продавали українським господарствам. Реалізацією насіння цукрового буряку особливо активно займався торговий дім “Раббетге і Гізеке”, який мав своє представництво у Вінниці⁴¹. Водночас Г. Васильчук відзначив, що на Волині, Поділлі, в Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях велика кількість німецьких підприємців володіли лісопильними заводами, в які вкладали значні капітали⁴².

Роль та участь іноземців та іноземного капіталу в економічному розвитку України привертала увагу зарубіжних авторів. Так, у Ваймарській Німеччині з'явилася ціла низка досліджень з історії німецької колонізації в Росії. Так, у 1920 р. в Берліні була видана книга Е. Єнни “Німці в економічному житті Росії”, в якій особлива увага приділялася колоністам, а Інститут з вивчення зарубіжних країн у Штутгарті видав наукові записки, а також праці К. Ліндемана, Г. Лайббрандта, К. Штумпа, Й. Маліновски, Г. Бонвеч, присвячені цьому питанню⁴³.

Деякі дані щодо іноземного підприємництва на території Поділля наводяться в дослідженнях французького історика Д. Бовуа. Зокрема, відзначено, що перепис іноземців, проведений київським генерал-губернатором Ф. Треповим у 1911 р., засвідчив їх стабільну кількість упродовж 12 років – 191 660 колоністів або технічних працівників; з їх числа на Поділлі проживало 4223, з них 752 по селах і мали у володінні 19033 десятин та орендували 22 296 десятин⁴⁴.

Отже, в працях вітчизняних і зарубіжних авторів було з'ясовано, що ХІХ – початок ХХ ст. стали періодом пристосування іноземців до умов життя й господарювання на території Подільської губернії. Наведені ними факти засвідчують, що в цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, котра суттєво вплинула на соціально-економічний розвиток губернії. Втім, існує потреба підготовки спеціального дослідження, присвяченого проблемі іноземного підприємництва в Подільській губернії.

Примітки

- ¹ Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні / С. Подолинський. – Женева, 1880.
- ² Там само. – С.66-67.
- ³ Там само. – С.68.
- ⁴ Там само. – С.107.
- ⁵ Там само. – С.124.
- ⁶ Там само. – С.131-133.
- ⁷ Там само. – С.134-139.
- ⁸ Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып.3. – Каменец-Подольский, 1884. – Табл.7.
- ⁹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – С.233.

- ¹⁰ Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М.С.Слабченко. – Т.І. – Одеса, 1925. – С.206-207.
- ¹¹ Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII–першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Т.І.Дерев'янкін. – К., 1960. – С.63.
- ¹² Жирмунский В.М. Die deutschen Kolonisten in der Ukraine. – Moskau, 1928. – 161 s.
- ¹³ Геринович В. Кам'янецьчина. – Ч.ІІ: Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти. – Т.2. – Кам'янець на Поділлю, 1927. – С.1-168.
- ¹⁴ Там само. – С.93.
- ¹⁵ Геринович В. Додаток: До історії текстильної промисловости Дунаївець // Там само. – С.130-152.
- ¹⁶ Там само. – С.135-136.
- ¹⁷ Там само. – С.136.
- ¹⁸ Там само. – С.137.
- ¹⁹ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали / І.М.Бровер. – Одеса, 1931. – С.54, 46
- ²⁰ Там само. – 83.
- ²¹ Там само. – С.84.
- ²² Там само. – С.85.
- ²³ Воблий К. Нариси з історії російсько-українського цукробуякової промисловості / К. Воблий. – Т.2. – К., 1930. – С.132.
- ²⁴ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 2-х ч. – Ч.1: Ремесло і мануфактура / О.О.Нестеренко. – К., 1959. – С.335.
- ²⁵ Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII–першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Т.І.Дерев'янкін. – К., 1960. – С.63.
- ²⁶ Там само. – С.55
- ²⁷ Дунаївці // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін. – К., 1971. – С.239.
- ²⁸ Мануфактура на завершальному етапі феодалізму // Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4 кн. – Т.1: Економіка досоціалістичних формацій / Ред. кол. Луканов І.І. (гол. ред.) та ін. – К., 1983. – С.242.
- ²⁹ Рибак І.В. Німецькі суконні фабрики в Дунаївцях в 60-х роках XIX ст. // Творчі вершини вченого: До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.205-212; його ж. Німецька колонія в Дунаївцях // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С.48-49.
- ³⁰ Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля / І.В.Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.66-67.
- ³¹ Філінюк А.Г. Фабрично-заводське виробництво міста Дунаєвець наприкінці XVIII–XIX ст. / А.Г.Філінюк // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків. – С.50-52.
- ³² Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII–XIX ст. / А.Б.Задорожнюк, О.П.Реєнт.– Кам'янець-Подільський, 2008. – С.103, 144, 187 та ін.
- ³³ Там само. – С.145.
- ³⁵ Машкін О.М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII–першої половини XIX ст. / О.М.Машкін. – К., 2008. – С.34, 185 та ін.

- ³⁶ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.Лазанська. – К., 1999. – С.167.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века (Социально-экономический очерк). – 1994. – С.78.
- ³⁹ Там само. – С.130.
- ⁴⁰ Бовыкин В.И. Французское предпринимательство в России // Иностранное предпринимательство и zahraniчные инвестиции в России: Очерки / В.И.Бовыкин. – М., 1997. – С.154.
- ⁴¹ Кулинич І. Нариси з історії німецьких колоній / І.Кулинич, Н.Кривець. – К., 1995. – С.185, 181.
- ⁴² Васильчук Г. Господарство і повсякденний побут німецьких поселенців в Україні у XIX–XX ст. // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – Вип.1-2. – С.186.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Кулинич І.М. Німецькі колонії в Україні: історіографія, основні джерела // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.3. – К., 1993. – С.103.
- ⁴⁵ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Пер. з фр. З. Борисюк. – К., 1998. – С.296.

Резюме

В статье рассматривается историография иностранного предпринимательства в Подольской губернии, в частности, исследования его правового регулирования, основных этапов и направлений развития, организационных форм и масштабов прямых иностранных инвестиций в экономику края, роли иностранного капитала в хозяйственной жизни и индустриализации.

Ключевые слова: предпринимательство, иностранные предприниматели, промышленное производство, Подольская губерния.

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК027.021 (477.83-25)

Н.Е. Кунанець

БІБЛІОТЕКА БОГОСЛОВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

У статті проаналізовано джерельну базу історії бібліотеки Богословського наукового товариства у Львові в контексті діяльності самої книгозбірні та спілки.

Ключові слова: бібліотека, Богословське наукове товариство, Львів, греко-католики духовна семінарія.

Національне відродження, яке розпочалося в Галичині і на перший план поставило розвиток освіти та культури, було пов'язане з фор-

муванням свідомості національної інтелігенції, здатної визначити стан культури в краї і запропонувати реальну програму її покращення. Передова інтелігенція Галичини визначила необхідність об'єднання в товариства, які в умовах австро-угорського панування виступили вагомими чинниками збереження національної культури. У Львові діяло понад 100 наукових товариств, які об'єднували своїх членів за фаховим чи фахово-національним принципом. Розвиток цих товариств не міг активно розгортатися без створення бібліотек та формування релевантних фондів. Поряд з українськими, створюються й польські та єврейські товариства. Понад 80 товариств організовували наукові бібліотеки, фонди яких різнилися тематикою та кількістю видань. Функції цих бібліотек обумовлювалися статутами товариств і були аналогічними. У першу чергу на них покладалося завдання інформаційного забезпечення наукових досліджень членів товариства та сприяння підвищенню їх фаху. Впродовж існування в залежності від того, як змінювалися обставини, книгозбірні товариств ставили перед собою відповідні завдання та визначали методи їх досягнення. Цьому в деякій мірі сприяли, як вважав І. Франко, “перебудова конституції, заведення нового закону про товариства”¹. Виникають “організації зразу освітні, далі політичні та економічні”, а потім фахово-наукові, які переходять від “сентиментального ентузіазму” до “методичної праці”². У цій справі вони отримували активну підтримку прогресивних сил української культури та науки з Наддніпрянщини. При об'єднанні формувалися збірки фахових видань. І наскільки це стало можливим в умовах австро-угорського правління в другій половині XIX ст. розпочався розквіт наукових і культурних інституцій та їх бібліотек.

Бібліотечна діяльність наукових товариств Галичини цікава і багатогранна. Цим інформаційним установам вдалося створити особливий соціокультурний мікроклімат для розвитку наукових та творчих шкіл краю. Бібліотека Наукового богословського товариства зайняла чільне місце в цій когорті, до її створення причетні видатні постаті української культури, оскільки саме товариство було засноване при Греко-католицькій духовній семінарії у Львові. Його очолювали ректори семінарії Т. Галуцинський і Йосиф Сліпий.

Діяльність бібліотеки Наукового богословського товариства відразу була помічена громадськістю³. Члени товариства формували українську богословську наукову думку, проводили наукові дискусії. Товариство отримало загальне визнання в науковому світі, готувало молоде покоління науковців. А все це потребувало певної інформаційної бази.

Історія діяльності цієї книгозбірні подається в коротких інформаційних повідомленнях, частково дотичними є наукові статті. Проте цілісної картини історичного розвитку даної бібліотеки сьогодні немає.

Мета статті – розкрити джерельну базу історії бібліотеки Наукового богословського товариства.

Ще С. Шах, досліджуючи діяльність М.Шашкевича, торкнувся мотиваційних чинників створення бібліотеки наукового богословського товариства (НБТ) та зазначив, що ідея заснування самого товариства зародилася в час, коли українське духовенство – як за часів “Руської трійці”⁴ – вдруге в історії Галичини активно включилося в культурне життя. Керівництво Української греко-католицької церкви виділило для організації наукової роботи певні кошти. Це і послужило важливою передумовою заснування книгозбірні.

В.Янів одним з вагомих чинників її створення вважав сприяння А.Шептицького талановитим молодим священикам у здобутті доброї освіти на богословських факультетах західноєвропейських університетів і залучення їх до самостійних наукових досліджень⁵. Без фахово сформованого бібліотечного фонду це було б достатньо складно. Заснуванню в Галичині богословського товариства українських священиків та формуванню фонду його бібліотеки всіляко сприяли НТШ та кураторія Національного музею⁶.

Необхідність створення наукової бібліотеки Товариства обговорювалася вже на першому з’їзді професорів-богословів, що відбувся 29-30 вересня 1922 р. у Львові⁷. На сторінках часопису Товариства постійно з’являлися повідомлення про діяльність книгозбірні. Зокрема зазначалося, що заснування бібліотеки випередило організацію самого Товариства⁸, оскільки перші дари до бібліотеки почали надходити відразу ж після прийняття цим з’їздом відповідної постанови. Доктор Й.Сліпий у своєму слові про передісторію товариства звітував, що бібліотека вже нараховує 562 примірники⁹.

Статутом товариства не лише визначалася мета – “плекання та розвиток богословських наук, видавання богословських книжок, видання періодичних письм”¹⁰, а й завдання, зокрема – “удержування архіву, бібліотеки і читальні наукових часописів”¹¹. У коментарях до статуту наголошувалося на суспільній потребі організації наукових сил, примноженні їх наукового потенціалу, а для цього головна увага мала бути звернена на видання наукових праць та на бібліотеку¹². Засновник товариства Митрополит А. Шептицький вважав, що НБТ “промостить дорогу і стане предтечею нашої Богословської академії... Науковою культурною працею ми кладемо чи не найсильніші підвалини нашому національному і державному життю”¹³. БНТ будувалася за зразком академій наук, наукова праця зосереджувалася в секціях¹⁴. Це й спонукало до накопичення видань, тематика яких мала б інформаційно забезпечувати наукові дослідження членів біблійної, філософічно-догматичної, історично-правничої та практично-богословської секції¹⁵. Для практично-богословської секції формувався фонд з питань з педагогіки, катехізації, літургії та літератури для проповідництва. Значна увага приділялася формуванню фонду читального залу наукових богословських журналів.

1939 року аналіз роботи книгозбірні зробив В. Янів¹⁶. На той час книгозбірня не мала власного приміщення і розташовувалась у Духовній семінарії. Й.Сліпий, який був директором цієї бібліотеки впродовж 1923-1926 рр., запропонував “переглянути всі церкви та парафіяльні бібліотеки, в яких ще криються не раз великі цінності, заховані в воєнним лихоліттям, а які товариство, безумовно, мусить стягнути і врятувати перед загибеллю”¹⁷. І, насправді, у деяких парафіях були справді цінні скарби. В. Янів згадував: “У 1925 р., як гімназійний учень, бачив я на дзвіниці у Старому Самборі залишені без ніякої опіки книжки старої бібліотеки, серед яких дослівно валялися стародруки з XVI ст.”¹⁸. М.Колянковський зазначав, що директор бібліотеки відвідав з цією метою близько 30 церков, як звітував на II Загальних зборах, не подавши кількісного еквівалента цих поїздок¹⁹. Як стверджує О. Колосовська, принаймні 19 кириличних стародруків надійшли до бібліотеки цим шляхом, оскільки в маргіналіях на стародруківаних виданнях з печаткою товариства, які зберігаються у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, зазначається, що “книги надійшли з парафіяльних бібліотек і церков Львівської та Франківської парафій”²⁰. На думку О. Колосовської, у фондах ЛННБУ збереглися наступні стародруківаних видання, які належали бібліотеці НБТ: Апостол (Львів, 1636), Євангеліє (Львів, 1636), Служебники (Львів, 1646, 1666, 1681, 1691, Київ, 1629), Тріодь (Львів, 1642, Чернігів, 1685), Требники (Львів, 1682, 1695, 1761, Київ, 1646), Октоїхи (Львів, 1671, 1715), твір А. Радивиловського “Венец Христов” (Києво-Печерська лавра, 1688) та ін.²¹. Ці раритети були виділені в окремий відділ богословської орієнталістики і богословської літератури.

Зростання фонду бібліотеки можна простежити на основі регулярних звітів директорів на загальних зборах, що публікувалися на сторінках часопису «Богословія». У 1925 р. він нараховував 1040 прим., 32 стародруки, 10 рукописів²², у 1928 р. – 1539 прим.²³, у 1929 р. – 4000 прим.²⁴, у 1931 р. – 4004 прим. у 3854 назвах і 147 стародруків²⁵. 30.VI. 1933 р. – 5898 скаталогізованих назв у 10035 прим., а крім того, 115 од.зб. рідкісних рукописів і 125 стародруків²⁶, у 1935 р. – 6579 назв у 11109 прим., 143 рукописи і 172 стародруки²⁷. Лише за 1934 р. фонд зріс на 720 прим²⁸.

Й.Сліпий зазначав, що зібрання періодичних видань нараховувало 71 назву українських, 10–російських, 22–польських, 8–німецьких, 3–італійських, 5–французьких, 2–англійських, 1–голландську, 8–латинських, 7–чеських, 6–сербських та хорватських, 4–білоруських²⁹ з теології та суміжних галузей знань.

Звіт про роботу товариства за перше десятиліття подавав список прізвищ добродіїв бібліотеки, а також 91 жертводавця³⁰, які разом подарували бібліотеці 2745 примірників³¹. Масив подарованих видань у фонді книгозбірні богословського товариства складав 27,3%.

Публікації свідчать, що завдяки Митрополиту Андрею Шептицькому фонд зріс на 225 прим., митрополит О.Бачинський передав до бібліотеки 216 прим. Постійно надходили дарунки від церковних та світських діячів³². Зокрема у 1925 р. бібліотека отримала в подарунок видання від О.Хвистуна, Я.Княгиницького³³, Є.Громницького, Т.Галущинського, І.Павлюка³⁴, священників Ганушевського, Гуляй, Луціва, В.Кулика та ін³⁵. Списки видань, надісланих бібліотеці, подавалися майже в кожному випуску “Богословія”³⁶.

Книгозбірня Богословського наукового товариства досить добре налагодила обмін з видавництвами та бібліотеками, завдяки виданню часопису “Богословія”. У 1938 р. її партнерами з книгообміну було 16 українських, 11 польських та 30 закордонних видавництв богословської літератури³⁷, що сприяло створенню читальні наукових богословських часописів, що вже на початку заснування самого Товариства належала до найкращих у Львові³⁸. Підтвердженням широких обмінних зв’язків може служити наявність часопису “Богословія” в багатьох бібліотеках Західної Європи³⁹. Як свідчать архівні документи, Богословське товариство зверталось також до Бібліотеки Народного дому з метою налагодження обміну. У відповідь на це звернення було делеговано одного з членів Народного дому, щоб визначити, “які саме твори чи журнали найбільш потрібні товариству”⁴⁰.

Слід відзначити, що до 1934 року кількість публікацій про бібліотеку була незначною, і містили вони надзвичайно скупі відомості про бібліотеку. Поступово їх кількість почала зростати. Та все ж вони продовжували подавати лише короткі відомості. Зверталася увага, що бібліотеці БНТ так і не вдалося придбати свого помешкання, а приміщення Духовної Семінарії стало для неї фатальним. 14 вересня 1939 р. бомба, що впала на церкву та будинок Духовної Семінарії, зруйнувала кімнати, де розташовувалася бібліотека БНТ і “безповоротно пропав науковий дорібок Товариства від 1923-1939 рр.”⁴¹. Спроба відновити бібліотеку БНТ була невдалою.

Звіт останніх Загальних зборів (1939) не дав інформації про стан бібліотеки, очевидно, у ці роки було небагато надходжень, оскільки в статті архієпископа Йосипа про відновлення праці після перших двох років війни говориться, що бібліотека нараховувала 12 000 прим. і 300 рукописів та стародруків⁴².

У 40-70 роки ХХ ст. бібліотека залишилася поза увагою дослідників. Згодом вони висвітлювали лише деякі аспекти її діяльності.

Отже, діяльність книгозбірні привертала увагу дослідників, короткі інформативні публікації розкривали деякі моменти її діяльності з часу заснування. Більшість з них увійшла до наукового обігу завдяки часопису «Богословія». Однак цілісного дослідження теми не проводилося – книгозбірня чекає на свого дослідника.

Примітки

- ¹ Франко І. З історії української молодіжи в Галичині, 1871-1884 // Записки НТШ. – 1903. – Кн.V. – Т.55. – С.2.
- ² Там само.
- ³ Звідомлення із з'їзду // Богословія. – 1923. – Т.1. – С.92.
- ⁴ Шах С. Маркіян Шашкевич та Галицьке Відродження / Шах С. – Ч.2.-Париж; Мюнхен, 1961. – С. 5.
- ⁵ Нарис історії Українського богословського наукового товариства: В 45-ліття заснування // Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії / Янів В.; З передмовою Н. Полянської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С.6.
- ⁶ Сліпий Й. Богословське наукове товариство та його статuti / Й.Сліпий. – Львів, 1924. – С.9.
- ⁷ Там само. – С.7.
- ⁸ Нарис історії Українського богословського наукового товариства: В 45-ліття заснування // Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії / Янів В.; З передмовою Н. Полянської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С.27-30.
- ⁹ Богословія. – Т.ІІ. – 1925. – С.85.
- ¹⁰ Звідомлення із з'їзду // Богословія. – 1923. – Т.1. – С.92.
- ¹¹ Сліпий Й. Богословське наукове товариство та його статuti / Й.Сліпий. – Львів, 1924. – С.6.
- ¹² Там само. – С.7.
- ¹³ Там само. – С.10.
- ¹⁴ Там само. – С.6.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ В.В. Українське Богословське наукове товариство у Львові / В.В. // Сьогоднішнє й минуле: Вісник українознавства / НТШ у Львові. – Львів, 1939. – Ч.І. – С.122.
- ¹⁷ Сліпий Й. Богословське наукове товариство та його статuti / Й.Сліпий. – Львів, 1924. – С.9.
- ¹⁸ Нарис історії Українського богословського наукового товариства: В 45-ліття заснування // Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії / В.Янів; З передмовою Н. Полянської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С.28.
- ¹⁹ Колянковський М. Про долю бібліотеки Богословської Академії / М.Колянковський // Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові: 1928-1944. З нагоди її 50-літнього ювілею.-Торонто; Чикаго, 1983. – С.524.
- ²⁰ Колосовська О.М. Кириличні стародруки з бібліотеки Богословського наукового товариства у Львові (на матеріалах Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника АН України) / О.М.Колосовська // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень ІV круглого столу, 9-10 травня 1994, Львів. – Львів; Київ, 1994. – С. 98.
- ²¹ Там само.
- ²² ІІ Загальні збори // Богословія. – Т.ІІІ. – 1925. – С.267.
- ²³ ІV Загальні збори //Богословія. – Т.ІVІ. – 1928. – С.119.
- ²⁴ V Загальні збори // Богословія. – Т.ІVІІ. – 1929. – С.263.
- ²⁵ VI Загальні збори // Богословія. – Т.ІVІ. – 1932. – С. 90.
- ²⁶ Богословське наукове товариство у Львові в першій десятиліттю свого існування (1923-1933 / опрацювали: о. д-р Лев Глинка та д-р К.Чехович. – Львів, 1934. – С.30.

- ²⁷ VIII Загальні збори // Богословія. – Т. XIV. – 1936. – С. 76.
- ²⁸ Богословське наукове товариство // Богословія. – Т. XII. – кн. 1. – 1934. – С. 86
- ²⁹ Йосиф [Сліпий] По довголітній перерві / Йосиф // Богословія. – Т. XVII–XX. – Львів, 1943. – кн. 2–3. – С. 91.
- ³⁰ Богословське наукове товариство у Львові в першому десятилітті свого існування (1923-1933) / опрацювали: о. д-р Лев Глинка та д-р К. Чехович. – Львів, 1934. – С. 32-35.
- ³¹ Там само. – С. 30.
- ³² Богословське наукове товариство // Богословія. – 1936. – Т. 14, кн. 4. – С. 274.
- ³³ Богословське наукове товариство. Бібліотека // Богословія. – 1925. – Т. 3, кн. 1 / 2. – С. 170.
- ³⁴ Богословське наукове товариство. Дари до бібліотеки // Богословія. – 1925. – Т. 3, кн. 3 – С. 266.
- ³⁵ Богословське наукове товариство. Пожертви для бібліотеки // Богословія. – 1925. – Т. 3, кн. 4. – С. 350.
- ³⁶ Список надісланих видань // Богословія. – 1936. – Т. 14, кн. 1. – С. 82-88; Список надісланих видань // Богословія. – 1936. – Т. 14, кн. 2/3 – С. 195-202; Список надісланих видань // Богословія. – 1936. – Т. 14, кн. 4. – С. 277-286.
- ³⁷ Богословське наукове товариство у Львові в першому десятилітті свого існування (1923-1933) / опрацювали: о. д-р Лев Глинка та д-р К. Чехович. – Львів, 1934. – С. 30-32.
- ³⁸ Сліпий Й. Богословське наукове товариство та його статuti / Й. Сліпий. – Львів, 1924. – С. 9.
- ³⁹ Нарис історії Українського богословського наукового товариства: В 45-ліття заснування // В. Янів. Студії та матеріали до новішої української історії / З передмовою Н. Полянської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С. 29; Струтинська М. Чужі й свої про “Богословію” та її видання: З приводу десятиліття // Дзвони. – 1934. – С. 179-185, 248-250, 333-336.
- ⁴⁰ ЦДДА України. – Ф. 130, оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 50.
- ⁴¹ Йосиф [Сліпий] По довголітній перерві / Йосиф // Богословія. – 1943. – Т. 17 / 20, кн. 2/3. – С. 92.
- ⁴² Там само. – С. 91.

Summary

The paper explores the history of the spring base library Theological Research Society in Lviv, in the context of the same book collection and unions.

Keywords: *Library, Academic Theological Society, Lviv, Greek-Catholic, Theological Seminary.*

Одержано 14 вересня 2011 р.

СЕЛО ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР: СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ (1939-1941 РР.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлюється історіографія суспільно-політичного життя західноукраїнського села в 1939-1941 рр. Радянські вчені, сучасні дослідники та історики діаспори з різних концептуальних позицій підходили до висвітлення цього процесу.

Ключові слова: західні області України, радянські історики, вітчизняні науковці, пакт Молотова-Ріббентропа, поділ Європи, дослідники діаспори, західні вчені.

Входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у вересні 1939 р. – доленосна історична подія. Радянські історики, незважаючи на доступ до архівних матеріалів, змушені були підходити до висвітлення процесу “радянізації” виключно з позицій політичної кон’юнктури, постійно критикувати “буржуазну” науку та “націоналістичні” погляди. Історики діаспори, не маючи доступу до архівних матеріалів, мали свободу творчого пошуку і розглядали події з інших теоретичних позицій. Наукові праці дослідників незалежної України акумулювали кращі традиції як вітчизняної, так і зарубіжної історичної думки. Неупереджене й багатопланове вивчення проблеми стало можливе в нових історичних умовах – відкрилися сприятливі перспективи вільного вибору кожним дослідником методологічної орієнтації. У них на основі великої джерельної бази акцентується увага на оцінці політичних, економічних, релігійних, соціальних, культурних аспектах проблеми. Проте, як зауважує Л. Зашкільняк: “На ділі, спостерігаємо в історіографії нові спроби “загнати” істориків у вузькі рамки “державницької” чи “національної” методологічних доктрин, жорстко підпорядкувавши історичні знання політичній або ідеологічній кон’юктурі. Не ставлячи під сумнів потребу “підкріплення духу словом”, а державницьких прагнень – відповідною ідеологією, хочемо підкреслити відмінність завдань політики та ідеології від історичної науки” [1].

У 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ століть підготовлено ряд дисертацій, автори яких досліджували окремі аспекти суспільно-політичного, державно-правового, соціально-економічного та культурно-освітнього життя регіону. Це – докторські дисертації С. Білоконя [2], В. Гриневича [3], І. Ільюшина [4], В. Макарчука [5] і кандидатські В. Вісина [6], О. Гуменюк [7], Т. Гуменюк [8], В. Ковалюка [9], В. Ковалика [10], С. Кондратюка [11], І. Лукачівського [12], Н. Мизака [13], В. Півоварчука [14], Й. Надольського [15], С. Якіма [16] та ін.

Особливої уваги заслуговує об'ємна праця В. Барана і В. Токарського “Україна: західні землі: 1939–1941 рр.” [17], яка написана на великому фактичному матеріалі, в тому числі на архівах Російської Федерації. Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що проходили на західноукраїнських землях охарактеризовано в окремих монографічних дослідженнях – І. Андрухива і А. Француза [18], О. Малярчука [19], І. Рибачака [20], О. Рубльова і Ю. Черченка [21], М. Сеньківця [22], В. Нечитайла [23], Б. Яроша [24] та ін. У вказаних працях дослідники об'єктивно аналізують документи центральних партійних, господарських, радянських органів влади й управління, місцевих партійних комітетів, Рад депутатів трудящих та періодику. Це був поворотний етап в історії, як українського народу, так і численних національних меншин краю. Масових переслідувань, арештів та депортацій зазнали представники усіх національностей. У Волинській і Ровенській областях не була винятком і російська меншина, перш за все, біла еміграція. За кілька місяців соціальна і національна структура регіону зазнала суттєвих змін, переоцінці підлягали вікові світоглядні позиції та державно-церковні відносини.

Мета статті – окреслити коло актуальних проблем і охарактеризувати доробки дослідників, які вивчали дану тематику за трьома вказаними умовними групами.

До першої групи ми відносимо праці радянської історіографії, а також узагальнюючі видання, де ці питання порушувалися частково, принагідно. Нагромадження історіографічного матеріалу проходило в два етапи. Перший – від 1939 р. до середини 80-х років ХХ ст. – період офіційної радянської науки, позначеної ідеологічним контролем Комуністичної партії та однобічністю підходів. Другий період – від другої половини 80-х до початку 90-х років – характеризувався поступовим переглядом концептуальних підходів і поміркованою критикою “деформацій” соціалізму.

У вересні 1939 р. відбулося “омріяне возз'єднання” – Східної Галичини та Західної Волині з УРСР. У наспіх виданих брошурах В. Мінаєва [25], І. Трайніна [26], збірнику “Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України” [27] розпочалося формування міфу про тріумфальний визвольний похід Червоної армії. Наукова робота над окремими питаннями радянзації західноукраїнського регіону позначена особливою заполітизованістю. Офіційна радянська пропаганда та історична наука досить широко висвітлювали “визвольний похід Червоної Армії”, “відновлення Радянської влади”, “початок соціалістичних перетворень”, “боротьбу трудящих проти ворогів соціалізму” і т. д.

У 40 – 50-х роках минулого століття з'являються перші монографічні й дисертаційні дослідження. Історики сталінської епохи головними джерелами своїх праць вважали твори класиків марксизму-ленінізму,

постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, публікації офіційних видань, матеріали преси, а не фонди архівів. У працях Б. Бабія [28], С. Білоусова [29], В. Валусева [30], М. Герасименка і Б. Дудикевича [31], П. Йови [32], М. Кравця [33], Л. Корнієць [34], К. Сироциньського [35] та інших давалася відверта одностороння оцінка подій. У багатьох із них не було жодного посилання на архівні документи, зате більшість – на праці К. Маркса, В. Леніна та Й. Сталіна. В історичному плані проаналізовано й узагальнено революційно-визвольну боротьбу на західноукраїнських землях, виокремлено робітничий і антифашистський рух в кандидатських дисертаціях С. Бродоцького [36], О. Цибка [37].

Наукові роботи, опубліковані до 1956 р., витримані в дусі ленінсько-сталінської методології і мають чіткий апологетичний характер, який, на нашу думку, не дозволяє їм претендувати на об'єктивність. Інститут суспільних наук Академії наук Української РСР у 1957 р. розпочинає друкування серії збірників наукових праць під назвою “З історії західноукраїнських земель”. У збірниках висвітлюються окремі питання з історії визвольної боротьби “трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення”, починаючи з XVI ст. і до возз'єднання їх у єдиній Українській РСР.

Значно ширшими за тематичною спрямованістю і характеристикою стали праці В. Варецького [38], М. Івасюти [39], Й. Черниша [40], І. Шульги [41], Ф. Чернявського [42], П. Костика [43], П. Панченка і Є. Талан [44], В. Масловського [45] та ін. Праці радянських істориків висвітлюють широкий спектр питань розвитку західних областей України. Проте, розкриваючи питання “соціалістичного будівництва” в регіоні, вчені зосереджували головну увагу на заходах партії та уряду в справі індустріалізації та колективізації сільського господарства, докорінних змінах у сфері освіти та культури. В роботах українських радянських істориків не порушувалися питання міжнаціональних відносин, духовно-релігійного життя села, а окремі публікації мали тенденційну атеїстичну спрямованість.

З огляду на хронологічні рамки дослідження слід виділити праці І. Кошарного “У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.)” [46] та “Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади)” [47]. Автор, знаходячись у “міцних обіймах” політики та ідеології Комуністичної партії, досліджував культурні й економічні зрушення в західноукраїнських областях як складову частину загальних суспільно-політичних процесів.

Помітне місце в радянській історіографії того часу зайняла праця В. Маланчука “Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР)” [48]. Упродовж двох десятиріч за набором апологетичних

догм вона стала своєрідним еталоном для радянських дослідників. У другій частині монографії “Комуністична партія – організатор боротьби за розв’язання національного питання в західних областях УРСР (1939–1953 рр.)” висвітлюється “революційно-перетворююча роль партії”, нещадна боротьба з “буржуазно-націоналістичним охвістям”. Загалом, дана праця давала викривлене уявлення про стан західноукраїнського села, однак у ній подавалися кількісні показники економічних досягнень у сільському господарстві.

Різні аспекти політики Комуністичної партії і радянської держави на селі західних областей УРСР розкриті у дисертаційних дослідженнях Л. Кісельової [49], В. Ульянич [50], Н. Петруні [51] та ін. У зазначених дисертаціях досліджувалися не стільки реальні процеси і явища, скільки вибиралися факти для підтвердження “революційно-перетворюючої ролі більшовицької партії”. Незважаючи на ідеологічну тенденційність, до наукового обігу вводилося чимало документів, котрі давали додаткову інформацію про діяльність різноманітних політичних партій і товариств.

Значний фактичний матеріал зібрано колективом дослідників Інституту історії АН УРСР у праці “Історія селянства Української РСР” [52] у трьох томах. Вказана об’ємна праця у своїх основних положеннях дублювала ідеологічні положення, типові для вищезгаданих робіт. Здобутки радянської історичної науки узагальнили праці – “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі” [53], “За частина оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979” [54], “Розквіт народної освіти в західних областях України” [55], “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною” [56] та ін.

Вказані праці були написані з використанням широкого кола джерел та є фактично єдиними ґрунтовними дослідженнями комуністичної історіографії, в яких докладно проаналізовано міжнародне, економічне, соціокультурне становище краю в контексті політики СРСР. Недоліки цих праць були зумовлені використанням тенденційних марксистсько-ленінських методологічних підходів в оцінці “перетворюючої ролі Комуністичної партії”. Поза історичним дослідженням залишилася справжня суть процесу “соціалістичного будівництва” на селі, характеристика радянського кадрового корпусу, зрушень і змін, що проявилися згодом.

Чимало різноманітних відомостей про соціально-економічні відносини, здобутки в галузі освіти і культури західноукраїнського села містить багатотомна “Історія міст і сіл Української РСР”. У розрізі областей, районів регіону можна простежити особливості розвитку політичних і економічних процесів, творчу діяльність видатних культурних і громадських діячів. Проте, зібраний матеріал не торкається болючих і гострих проблем.

Успіхи і здобутки радянської влади широко ілюструються у виданнях з історії обласних партійних організацій, спеціальної ідеологічної літературі. У них всіляко вихваляється політика КПРС–КПУ та замовчуються глибокі внутрішні суперечності, що мали місце в західних областях України. “Єдиновірна” марксистсько-ленінська теорія трактувала по-своєму історичне мислення і стояла на заваді наукового пізнання минулого.

Праці радянських дослідників різнилися хіба що ступенем джерельних пошуків і “різновидом аргументацій”. Їм притаманне постійне прагнення переконати читача, що проведення народних зборів Західної України було ініційоване місцевим населенням, а рішення – волевиявленням всього народу. У працях радянських істориків домінує теза про те, що радянський уряд не втручався у загальнонародне волевиявлення [57-59].

У радянській історіографії виділилися цілий напрям досліджень, який спеціалізувався з історії українського націоналістичного руху і Греко-католицької церкви. Як окремі публікації, так і узагальнюючі нариси діяльності “українських буржуазних націоналістів і ієрархів уніатської церкви” прагнули дати деякі радянські автори, зокрема К. Дмитрук [60], С. Даниленко [61], В. Добрецова [62], В. Замлинський [63], І. Мигович [64], В. Чередниченко [65] й ін. У дослідженнях “націоналістичних злочинів”, критиці “буржуазних фальсифікацій історії України”, крім преси, листування та спогадів, вони використовували документальні джерела радянських спецорганів. Звичайно, що на замовлення компартії подавалася викривлена інтерпретація джерел, з котрої націоналізм поставав невеликою групою, “бандою наймачів”, котра прагнула влади та грошей від Німеччини, Польщі чи Ватикану.

Значно інформативнішими та ціннішими, з огляду на рівень науковості, є праці С. Макаручука [66], В. Трощинського [67], Ю. Сливки [68], П. Сардачука і М. Швагуляка [69]. Автори позбуваються лайливої фразеології, перекручення цитат, фальсифікації фактів. Незважаючи на ідеологічну зашореність, дослідники роблять більш об’єктивні висновки про причини й наслідки співпраці Української військової організації і Організації українських націоналістів (УВО і ОУН) із Німеччиною, розглядають “українське питання” в політиці Польщі. Варто зазначити, що така кількість праць із цієї проблеми підкреслювала її значимість та актуальність у радянський час.

У 70 – 80-х роках ХХ ст. акценти у дослідженнях зміщуються на республіканський та всесоюзний рівні. У цей час виходять такі узагальнюючі праці, як “Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.)” [70], “Проблемы истории советского крестьянства” [71], “Історія народного господарства Української РСР” [72] та ін.

У другій половині 80-х років минулого століття в українській історіографії посилюється критичний погляд на реальний соціалізм і

окремі проблеми радянської доби. Відкриття спецховищ, розширений доступ до архівних фондів дозволило вченим інтенсивно заповнювати “білі плями” історії. У період горбачовської перебудови почався поступовий перегляд концептуальних підходів до історії радянського періоду. У численних статтях і наукових розвідках робилася спроба переоцінки політики Комуністичної партії та уряду СРСР, неупередженого аналізу історії західноукраїнського села. Серед новаторських публікацій слід виокремити праці В. Даниленка, С. Кульчицького, В. Сергійчука, Ю. Шаповала та ін.

Слід наголосити, що в радянській історіографії до 1989 р. таємний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа про фактичний поділ Європи між А. Гітлером і Й. Сталіним 23 серпня 1939 р. не був визнаним і лише після його відкриття у 1992 р. склалися умови для переосмислення тих історичних подій. Однак серед істориків не досягнуто концептуального консенсусу. Більшість сучасних вітчизняних науковців доводить, що возз'єднання частини західноукраїнських земель з основним масивом української території у вересні 1939 р. стало наслідком радянсько-німецької угоди про поділ Східної Європи. Це було зроблено в експансіоністських інтересах більшовицької імперії, а не в ім'я “розділеного Збручем” українського народу. Одним із перших українських істориків М. Панчук при аналізі серпневих подій 1939 р. визначив радянсько-німецькі угоди прямим відступом від загальноприйнятих принципів зовнішньої політики. Він назвав аморальними заяви В. Молотова і Й. Сталіна на прийомах, а також надіслані А. Гітлеру поздоровлення. Підсумовуючи результати воєнно-дипломатичних заходів СРСР, автор вважав акт входження західноукраїнських земель до складу УРСР історично справедливим і доленосним для української соборності [73].

Львівський історик М. Швагуляк, розглядаючи й аналізуючи радянсько-німецькі угоди 1939 р., звернув увагу на український чинник проблеми: “Ведучи торг із Гітлером за території у Східній Європі, Сталін мав на меті свої цілі. Західна Україна цікавила його передусім як нове володіння імперії і “зона безпеки” на її західних рубежах. А водночас сталінський режим прагнув якомога скоріше покласти край ненависним йому національній свідомості та визвольному рухові українського населення. Гасла возз'єднання українських земель були використані при цьому як прикриття злочинних намірів” [74].

З відновленням незалежності України вітчизняна історична наука підійшла з нових позицій до оцінки періоду 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях. Серед низки цікавих праць слід назвати роботи В. Барана, А. Боляновського, П. Брицького, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, А. Кентія, С. Кульчицького, М. Кучерепи, М. Кугутяка, О. Лисенка, В. Литвина, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, І. Патрільяка, О. Рубльова, Ю. Сливки, В. Холодницького та ін.

Дослідження українських вчених переконливо довели, що, укладаючи договір про ненапад із Німеччиною, Й. Сталін вдало скористався історичними обставинами. Львівські історики М. Литвин, О. Луцький і К. Науменко в праці “1939: Західні землі України” зауважують, що “настрої, сподівання, власне виборча поведінка населення від Збруча до Сяну були лише тим тлом, на якому здійснювалася інкорпорація краю до СРСР. Більшовицькому керівництву зовсім не йшлося про національні інтереси українського народу, а насамперед про поліпшення геополітичної ситуації своєї держави. Результати виборів і декларації Народних Зборів дали Кремлю поважний аргумент щодо законності радянських територіальних надбань, досягнутих у 1939 р., і формальні підстави продовження взятого політичного курсу” [75, с. 132.].

Завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, професор С. Кульчицький стверджує, що “визвольний похід” Червоної армії був безсумнівним актом агресії. Однак переважна більшість українців і білорусів, на землю яких прийшла війна, вітала червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя і майно. Ця цілком природна реакція населення служила моральним виправданням діям сталінського уряду. “Передбачуваний злочинною змовою двох диктаторів вступ Червоної армії у Польщу був замаскований під “визвольний похід” не відразу, а тільки після того, як Друга світова війна стала фактом... Приєднання Західної України і Західної Білорусії не варто називати “возз’єднанням”. Навіть національно свідомі українці у вересні 1939 р. розглядали “визвольний похід” як четвертий поділ Польщі” [76].

Привертають увагу праці Д. Веденеєва і І. Биструхіна “Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945” [77]; Д. Архієрейського, О. Бажан, Т. Бикова “Політичний терор в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси” [78], О. Андрощука, В. Барана, О. Веселової “Історія українського селянства” [79], які написані на великому фактичному матеріалі, в тому числі на розсекречених документах центральних державних архівів України та Російської Федерації. Радянізація призвела до встановлення тоталітарного режиму сталінського зразка, вістря репресій спрямовувалося проти національних еліт. Тоталітаризм знищив цілі соціальні верстви, які формувалися впродовж багатьох десятиріч і сторіч у винятково несприятливих умовах австро-угорського і польського панування.

Все ж, першість у дослідженні окреслених проблем закономірно належить західноукраїнським науковцям, які складні й суперечливі суспільно-політичні процеси висвітлили у колективних працях “Галичина у Другій світовій війні (1939–1945)” [80], “Прикарпаття; спадщина віків” [81], а також у численній кількості видань з історії окремих населених пунктів і міст краю.

Третю групу в історіографії проблеми становлять багатогранні й неоднозначні роботи зарубіжних вчених. Перш за все, слід звернути увагу на дослідження представників західної української діаспори, які умовно можна позначити як україноцентричні. Західні науковці, перебуваючи в умовах демократичного державного устрою, не лише вільно висловлювали своє бачення актуальних проблем, а й зібрали численні матеріали з вуст тих, кому вдалося виїхати з території регіону. Їхні праці відзначаються як методологічними підходами, так і високим теоретичним рівнем. Історики діаспори, на відміну від радянських вчених, маючи мінімальні можливості доступу до архівних матеріалів, розглядали проблеми різнопланово.

Багатий матеріал з історії України досліджуваного періоду порушено у наукових розвідках Б. Боцюрківа [82], Л. Винара [83], С. Галамая [84], З. Книша [85], В. Косика [86], В. Кубійовича [87], І. Лисяка-Рудницького [88], П. Мірчука [89], М. Прокопа [90] та ін. Праці відзначаються сміливою власною інтерпретацією, осмисленням української історії у європейському та загальносвітовому контексті. Проте, в роботах відсутні фактичні чи кількісні показники, що характеризують сільське господарство, охорону здоров'я, освіту, культуру, релігію тощо. Оригінальні теоретичні висновки крізь призму історичного досвіду становлення і взаємодії східно-європейських націй, передусім України, Росії, Польщі і Білорусії робить Р. Шпорлюк [91-92].

Заслугують уваги праці російських істориків, які зробили чималий вклад в історіографію проблеми, зокрема оцінку одіозного пакту Молотова-Ріббентропа. Щоправда, навіть достатньо відомий своєю оригінальною працею “Тріумф і трагедія” Д. Волкогонов, на початку 90-х років дотримувався старих постулатів: “З точки зору державних інтересів і реального розкладу сил СРСР на той момент прийнятного вибору не мав” [93, с. 28]. Сучасний російський дослідник М. Мельтюхов убачає в пакті навіть позитивний аспект, що “завдяки цій угоді Радянський Союз уперше за всю свою історію домігся визнання своїх інтересів у Східній Європі з боку великої європейської держави. Москві вдалося... знизити для СРСР загрозу загальноєвропейської консолідації на антирадянській основі” [94, с. 279]. Утім, більшість російських вчених, на основі методу систематичного аналізу, відійшли від заідеологізованих підходів, що світову війну зупинити було неможливо з вини західних держав і Польщі. Отже, СРСР змушений був в односторонньому порядку забезпечити себе від нападу Німеччини.

Доволі докладно висвітлюють політичну систему, економічне, соціальне, культурне і релігійне життя СРСР сучасні російські історики. “Дух радянської епохи”, механізм і внутрішню динаміку суспільних процесів окреслюють праці Д. Волкогонова [95], В. Жухрая [96], І. Земцова [97], В. Земскова [98], В. Кожина [99], Г. Костирченка [100], Р. Піхой

[101] та ін. Роботи названих дослідників написані на великій джерельній базі. У них використані неопубліковані документи ряду російських архівів. Вони проаналізували суть і наслідки сталінських методів керівництва. Фактичний матеріал з історії України у цих працях доволі незначний, але вони розкривають витoki і тенденції тоталітарної системи.

Цінний матеріал з розвитку радянського села містять праці М. Безніна [102], Д. Валового [103], О. Вербицької [104], І. Волкова [105], Г. Шмельова [106]. Їх виокремлено з ряду інших тому, що вони опираються на широку джерельну базу і роблять незаполітизовані висновки. Водночас російські дослідники обмежуються побіжним розглядом питань, що стосуються теми нашого дослідження. Згадані роботи не вичерпують перелік праць, які стосуються різних аспектів досліджуваних проблем.

В останні роки з'явилося багато праць польських дослідників, які цікавляться “східними кресами”. Аналізуючи праці польських істориків, на категоріально-понятійному рівні простежується діаметрально протилежні “принципи історизму”. У роботі Я. Ібужевського “Креси”, правобережна Україна називається “втраченими кресами”, а Галичина – “одвічні польські землі, які зараз перебувають у складі іншої держави” [107, s. 101]. Історик з великим стажем роботи у архівах Ч. Гжеляк передає детальний перебіг усієї радянсько-польської військової кампанії періоду осені 1939 р. [108]. Багатий і різноплановий матеріал з історії України досліджуваного періоду містять праці В. Бонусяка, А. Гловацького, А. Кнорр-Кованого, В. Матерського, А. Сребраковського, Т. Стшембоша та ін.

Ізраїльський історик Г. Городецький захищає військово-політичний статус СРСР у 1939–1941 рр. Й. Сталін, на його думку, підтримуючи колективну безпеку, “прагнув дипломатичними способами створити буферну зону від Галичини до Чорного моря”, а пакт Молотова-Ріббентропа не був ні “військовим союзом з Німеччиною, ні відродженням старої мрії про безмежну експансію” [109]. Глибоким аналізом суспільно-політичних процесів в широкому міжнародному контексті відзначаються праці західних дослідників: Дж. Армстронга, Б. Вегнера, Д. Марплза, Дж. Санфорда та ін.

Один із найвідоміших фахівців з історії Центральної і Східної Європи британський вчений Н. Девіс підкреслював, що “не варто довіряти тим людям, котрі з апломбом стверджують, що їхнє розуміння історії є істиною в останній інстанції і що кожна інша інтерпретація є фальшивою...”. “Найважливішим є те, – продовжував Н. Девіс, – щоб дослідник чітко зазначав, що, на його думку, в його концепції у своїй основі є незаперечним, що припущенням, а що особистою думкою” [110]. Дуже часто в історичних працях останнє відсутнє.

Таким чином, здійснений нами історіографічний аналіз дозволяє констатувати, що в працях істориків радянського періоду, діаспори і сучасній історичній науці висвітлено доволі широкий спектр питань

розвитку тогочасного західноукраїнського села. Однак, радянська історіографія постійно декларувала такі зусилля, а українська діаспора не маючи доступу до джерельної бази, не могла зробити ґрунтовні узагальнення та неупереджений науковий аналіз. Зроблений огляд історіографії свідчить, що історія села західних областей УРСР у 1939–1941 рр. досліджена недостатньо, а спеціальні праці з вказаних проблем відсутні. Навіть поодинокі різнопланові публікації не розкривають суті аграрної та соціальної політики, наслідків та уроків. До цього часу соціальні трансформації у західноукраїнському селі вересня 1939 – червня 1941 рр. не стали предметом спеціального дослідження. Сьогодні особливо актуальним є комплексне дослідження процесу соборизації України через призму історичного досвіду.

За останні два десятиліття вітчизняна історична наука збагатилася новими ціннісними дослідженнями на якісно новому теоретико-методологічному рівні. Вважаємо, що назріла потреба підготовки комплексного дослідження, яке б підсумувало історіографічний масив та визначило зміни, перспективи подальшого вивчення історичного досвіду селянства західних областей України. Цій важливій історичній проблемі необхідно, у перспективі присвятити спеціальне академічне видання, що могло б згуртувати науково-інтелектуальний потенціал країни.

Примітки

1. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Л. Зашкільняк. – Л. : Держ. ун-тет ім. І. Франка, 1999. – С. 7.
2. Білокінь С. І. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / С. І. Білокінь; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 35 с.
3. Гриневич В. А. *Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук / В. А. Гриневич; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2008. – 31 с.
4. Ільшшин І. І. *Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939 – 1945 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / І. І. Ільшшин; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 36 с.
5. Макарчук В. С. *Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)* : історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / В. С. Макарчук; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 35 с.
6. Вісин В. В. *Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Вісин; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1997. – 26 с.
7. Гуменюк О. В. *Радянська західноукраїнських земель у 1939 – 1941 рр. : методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. В. Гуменюк; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2009. – 20 с.

8. Гуменюк Т. І. Західноукраїнські землі в 1939 – 1941 рр. : історіографічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Т. І. Гуменюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2007. – 20 с.
9. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. Р. Ковалюк; Ужгород. ун-т. – Ужгород, 1994. – 22 с.
10. Ковалик В. В. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939 – 1946 роках. Історико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Ковалик; Ужгород. ун-т. – Ужгород, 2008. – 20 с.
11. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939 – 1941 рр. (державно-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. К. Кондратюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 18 с.
12. Лукачівський І. Л. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Л. Лукачівський; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 20 с.
13. Мизак Н. С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939 – 1953 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Н. С. Мизак; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 19 с.
14. Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. М. Півоварчук; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л., 2000. – 16 с.
15. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Й. Е. Надольський; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2006. – 20 с.
16. Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні : військово-історичний аспект (1939 – 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / С. С. Яким; нац. ун-т “Львівська політехніка”, Ін-т гуманіт. та соц. наук. – Л., 2002. – 19 с.
17. Баран В. Україна : західні землі : 1939–1941рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
18. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина : двадцять буремних літ (1939 – 1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ ; Рівне : Таля, 2001. – 336 с.
19. Мальярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Мальярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
20. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села : зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К. : Рідний край, 1997. – 166 с.
21. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 60-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 350 с.; Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних

- та культурних процесах (1914 – 1939) / О. С. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
22. Сеньків М. В. Західноукраїнське село : насильницька колективізація 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. / М. В. Сеньків. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
  23. Нечитайло В. Українське селянство : важкий шлях до волі / В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Апостроф, 1995. – 192 с.
  24. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.
  25. Минаев В. Западная Белоруссия и Западная Украина под гнетом панской Польши / В. Минаев. – М., 1939. – 48 с.
  26. Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии / И. Трайнин. – М., 1939. – 80 с.
  27. Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України / Ред. С. Гутман. – К., 1939. – 48 с.
  28. Бабій Б. М. Воз'єднання Західної України з Українською РСР / Б. М. Бабій – К., 1954. – 130 с.
  29. Білоусов С. М. Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / С. М. Білоусов. – К., 1951, – 166 с.
  30. Валуєв В. М. Західні області України в новій Сталінській п'ятирічці / В. М. Валуєв. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 29 с.
  31. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – К. : Наук. думка, 1955. – 246 с.
  32. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною (1917–1939) / П. Йова. – Л., 1954. – 116 с.
  33. Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. / М. М. Кравець. – К. : Наук. думка, 1959. – 233 с.
  34. Корнієць Л. Р. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Л. Р. Корнієць. – К. : Держполітвидав, 1950. – 31 с.
  35. Сирочинський К. Є. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / К. Є. Сирочинський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.
  36. Бродоцький С. Антифашистське движение в Западной Украине (1929–1937) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / С. Бродоцький; Львов. гос. ун-т им. И. Франка. – Л., 1953. – 20 с.
  37. Цибко А. Революционная борьба трудящихся Западной Украины против фашизма за воссоединение с Советской Украиной (1934–1939) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / А. Цибко; Львов. гос. ун-т им. И. Франка. – Л., 1953. – 20 с.
  38. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період) / В. Л. Варецький. К., 1960. – 138 с.
  39. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 316 с.
  40. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі західних областей Української РСР (1939–1958 рр.) / Й. Д. Черниш. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 267 с.

41. Шульга І. В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951–1965 рр.) / І. В. Шульга. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 149 с.
42. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950) / Ф.Ф. Чернявский. – Л.: Высшая шк., 1978. – 239 с.
43. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939–1975 рр. / П. С. Костик. – Л.: Держ. ун-тет ім. І. Франка, 1980. – 165 с.
44. Панченко П. П. Світлий час колгоспного селянства / П. П. Панченко, Є. П. Талан. – К.: Політвидав України, 1980. – 111 с.
45. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. И. Масловский – Л.: Гос. ун-тет им. И. Франко, 1984. – 187 с.
46. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Л.: Вища шк., 1975. – 239 с.
47. Кошарний І. Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади) / І. Я. Кошарний. – Л.: Каменяр, 1974. – 280 с.
48. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Ю. Маланчук. – Л.: Книжково-журнальне вид-во, 1963. – 696 с.
49. Киселева Л. П. Историография борьбы Коммунистической партии за культурные преобразования в западных областях УССР в 1939–1958 гг.: дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Л. П. Киселева; гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1976. – 230 с.
50. Ульянич В. И. Историография деятельности Коммунистической партии западных областей Украинской ССР (1939–1958 гг.): дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В. И. Ульянич; гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1981. – 262 с.
51. Петруня Н. Я. Комсомол – активный помощник партии в строительстве социализма в западных областях УССР (1939–1958 гг.). Историография проблемы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Н. Я. Петруня; гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1986. – 22 с.
52. Історія селянства Української РСР: у 2 т. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / АН УРСР. Ін-т історії; редкол.: І. Компанієць (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – 536 с.
53. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. Олексюк. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1968. – 803 с.
54. За щастя оновленої землі: нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / М. Івасюта, В. Масловський, А. Маргинюк; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – К. Наук. думка, 1979. – 210 с.
55. Розквіт народної освіти в західних областях України / [Д. Яремчук, Л. Байк, В. Санивець та ін.]. – К.: Радян. шк., 1979. – 192 с.

56. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [редкол. Ю. Ю. Сливка та ін.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 488 с.
57. Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) / Д. М. Бурлуцький // УІЖ. – 1979. – № 5. – С. 17–25.
58. Гайковський М. І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) / М. І. Гайковський, М. І. Слободян // УІЖ. – 1979. – № 6. – С. 34–41.
59. Добрик В. Ф. Воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі – видатна перемога ленінської політики КПРС / В. Ф. Добрик // УІЖ. – 1979. – № 9. – С. 5–15.
60. Дмитрук К. Е. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Е. Дмитрук. – Л. : Каменяр, 1974. – 239 с.
61. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Т. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1970. – 360 с.
62. Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму : Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил / В. В. Добрецова. – Л. : Вища шк., 1976. – 204 с.
63. Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Л. : Каменяр, 1969. – 168 с.
64. Мигович И. И. Преступный альянс : О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма / И. И. Мигович. – М. : Политиздат, 1985. – 190 с.
65. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1978. – 336 с.
66. Макарчук С. А. Етносоціальне розвитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Л. : [б. в.], 1983. – 255 с.
67. Троцинський В. П. Найманці фашизму (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.) / В. П. Троцинський. – К. : Наук. думка, 1981. – 140 с.
68. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 272 с.
69. Сардачук П. Д. Насувалась воєнна гроза... / П. Д. Сардачук, М. М. Швагуляк. – Ужгород : Карпати, 1984. – 208 с.
70. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.) / Под. ред. В. Волкова. – М. : Мысль, Политиздат, 1977. – 318 с.
71. Проблемы истории советского крестьянства / под. ред. В. Шерстобитова. – М. : Наук, 1981. – 350 с.
72. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1985. – Кн. 1. – 464 с.
73. Панчук М. Повертаючись до вересня 1939-го року / М. Панчук // Вільна Україна. – 1990. – 18 вересня. – С. 1–2.
74. Швагуляк М. М. “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 91–95.

75. Литвин М. 1939 : Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
76. Кульчицький С. В. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР / С. В. Кульчицький // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 121–139.
77. Веденєєв Д. В. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, І. Г. Битрухін. – К. : Генеза, 2006. – 408 с.
78. Політичний терор в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архї-ерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова [та ін.] ; відпов. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка. – 952.
79. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / [О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін.] ; НАН України; Ін-т історії України / В. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – 652 с.
80. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945). – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 116 с.
81. Прикарпаття спадщина віків / за ред. М. Кугутяка. – Л. Манускрипт – Львів, 2006. – 568 с.
82. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950 рр.) ; за ред. О. Турія / Б. Боцюрків. – Л. : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
83. Винар Л. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі, Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка / за ред. Л. Винара. – Нью-Йорк ; Париж ; Львів : [б. в.], 2005. – 476 с.
84. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989 / С. Галамай. – Л. : Каменяр, 1993. – 343 с.
85. Книш З. Розбрат : Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940 – 1941 роках / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1993. – 431 с.
86. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993.
87. Кубійович В. Наукові праці. – Т. 1 / за ред. О. Шаблія. – Париж ; Львів : Фенкіс, 1996. – 800 с.
88. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – 573 с.
89. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. – 639 с.
90. Прокоп М. Рух опору і відродження в Україні / М. Прокоп // Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : [б. в.], 1993. – С. 291–416.
91. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм : Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк. – К. : [б. в.], 1998. – 120 с.
92. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Р. Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.
93. Волгогонов Д. А. Тріумф і трагедія : Політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2-х кн. / Д. А. Волгогонов. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1990. – Кн. 2. – С. 28.
94. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М. Мельтюхов. – М. : [б. и.], 2001. – С. 279.
95. Волгогонов Д. Семь вождей : Галерея лидеров СССР : [в 2-х кн.] / Д. Волгогонов. – М. : Новости, 1995. – 496 с. + 480 с.

96. Жухрай В. Сталин : правда и ложь / В. Жухрай. – М. : Сварог, 1996. – 352 с.
97. Земцов И. Крах эпохи : [в 2 кн.]. – Кн. 1 : Андропов, Черненко, Горбачев... последние коммунисты в Кремле / И.Земцов. – М. : Наука, 1999. – 399 с.
98. Земсков В. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект / В. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–165.
99. Кожин В. Россия. Век XX (1939–1964) / В. Кожин. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 446 с.
100. Костырченко Г. Тайная политика Сталина / Г. Костырченко. – М. : Международные отношения, 2001. – 779 с.
101. Пихоя Р. Г. Советский Союз : история власти. 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – 684 с.
102. Безнин М. Социальный протест колхозного крестьянства (40-е – 60-е гг.) / М. Безнин, Т. Димони // Отечественная история. – 1999. – № 3. – С. 81–100.
103. Валовой Д. Экономика : Взгляды разных лет (становление, развитие и перестройка хозяйственного механизма) / Д.Валовой. – М. : Наука, 1989. – 454 с.
104. Вербицкая О. Российское крестьянство : от Сталина к Хрущеву : середина 40-х – начало 60-х годов / О.Вербицкая. – М. : Наука, 1992. – 224 с.
105. Волков И. Сельское хозяйство и крестьянство СССР в послевоенные годы в работах советских историков / И. Волков // Проблемы истории современной советской деревни (1946–1973). – М. : Наука, 1975. – С. 102–130.
106. Шмелев Г. Подсобное сельскохозяйственное производство населения / Г. Шмелев // Вопр. экономики. – 1993. – № 10. – С. 110–116.
107. Ibuszewski J. Kresy / J. Ibuszewski. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnoslaskie, 1998. – 256 s.
108. Grzelak C. K. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polske w 1939 roku / С. К. Grzelak. – Warswa, 1998. – 588 s.
109. Городецкий Г. “Ледокол” Сталин и путь к войне / Г. Городецкий // Война и политика. 1939–1941. – М. : Наука, 1999. – С. 244–252.
110. Davies N. The Misunderstood Victory in Europe / N. Davies. // New York Review of Books. – 1995. – May 25. – P. 10.

Summary

The article attempts to give an overall review of historical judgements upon social and political life of a Western Ukrainian village within the abovementioned period. Historiography underlines a particular role of integration of Ukrainian lands into a united country and assesses the impact of Ribbentrop-Molotov Pact that actually split Europe into the Hitler and Stalin areas of influence. Different backgrounds explain diverse judgements regarding this process by Soviet scientists and Diaspora historians. Different publications use diverse terms such as “reunification”, “liberation campaign”, “golden September” alongside with the terms like “revolution from abroad”, “invasion”, “annexation”, “western occupancy campaign of the Red Army”, etc. Publications on history can be roughly divided into three groups: Soviet, modern Ukrainian and foreign.

Keywords: *western parts of Ukraine, Soviet historians, domestic scientists, Ribbentrop-Molotov Pact, split of Europe, Diaspora researchers, western scientists.*

Одержано 15 жовтня 2011 р.

ІСТОРІОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТ. У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У пропонованій статті аналізуються наукові погляди вчених різних поколінь на історіографічну ситуацію в історичній науці України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: історична наука, історіографічна ситуація, інтелектуальна криза, методологічний плюралізм, злам ХІХ–ХХ ст.

Рубіж ХІХ – ХХ ст. ознаменувався фундаментальними науковими відкриттями щодо сформованої на той час наукової картини світу, які посприяли посиленню релятивізму в оцінці об'єктивності наукових знань й виникненню кризи світоглядних орієнтацій. Розпочався перегляд попередніх методологічних підвалин науки в цілому та історичної, зокрема, формується плюралізм у виборі дослідницьких моделей.

Питання методологічних та історіософських пошуків на зламі ХІХ – ХХ ст. в європейській історіографії залишається одним із дискусійних в історії історичної науки, й оцінки цього процесу продовжують залишатися діаметрально протилежними. У пропонованій статті аналізуються погляди вчених на історіографічну ситуацію в Україні, коли під час бурхливих наукових дискусій відбувалося становлення принципів методологічного плюралізму. Окремі аспекти означеної проблеми висвітлювалися в працях М. Алпатова, Д. Багалія, Д. Дорошенка, Я. Калакури, Л. Коваленка, П. Лаптіна, М. Нечкіної, О. Оглоблина, В. Потульницького, М. Рубінштейна, С. Стельмаха та ін.

Одним із перших спробу схарактеризувати головні методологічні концепції історичної науки ХІХ – початку ХХ ст. зробив доцент кафедри загальної історії Університету Св. Володимира, історик-славіст В. Новодворський. У праці "Деякі слова про напрями в сучасній історіографії" (1909) він виокремив три основних течії: марксизм, позитивізм й неокантіанство, аналізуючи які, висловив ґрунтовне знання предмета¹. Одним з перших показав вплив нових позитивістських течій на розгляд питання про співвідношення історії й соціології. На відміну від класичних позитивістів, розмежовував їх предметну сферу: "Історія досліджує суспільні явища, їх розвиток у певних умовах простору і часу, соціологія – абстрактно. Історія може бути названа конкретною соціологією, якщо під цим терміном розуміти не абстрактну науку, а науку взагалі про розвиток форм і явищ людського співжиття". Його погляди вирізнялися спробами більш ширшого підходу до з'ясування історичної проблематики, ніж цього вимагали постулати класичного позитивізму².

Після потрясінь 1917–1921 рр. професійній історичній науці в радянській Україні випала важка доля: “стара” наука була відкинута з класових міркувань, а “нова” лише формувалася. Ідеологічна заостреність і класова спрямованість нової марксистської історіографії визначили статус історії історичної науки як другорядної, а тому історіографічна проблематика залишилася поза увагою дослідників. У видавництвах загинули рукописи монографії Д. Багалія “Українська історіографія XIX – XX ст.” й історіографічна частина “Нарису історії України” О. Оглобина³. Втім, він спромігся опублікувати “Нарис української історіографії” (1923-1925, вип.1, 2), а також історіографічний вступ до “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928). Зокрема, в останньому, проаналізувавши розвиток “української дореволюційної історіографії” упродовж XIX – початку XX ст., визначив наступні її найприкметніші риси: по-перше, “ідеологічною” основою старої української історичної школи був не соціально-економічний, а національний момент, у висвітленні якого ця школа мала великі заслуги; по-друге, “українська історіографія до революції висвітлила, хоч і не в однаковій мірі, майже всі епохи українського історичного процесу, *виключаючи, одначе, новітню добу*, як із боку джерел, так і з боку розвідок”⁴. Водночас вже з “сучасного марксистського погляду” Д. Багалій відзначив кілька прогалин тогочасної історичної науки в Україні: відсутність праць з історії епохи після Гетьманщини, “недооцінення соціально-економічного фактора, якому принципово не надавалося значення основи-базиса, а на його місце виставлено політичний фактор”⁵.

Упродовж міжвоєнного періоду в умовах тоталітарної політичної системи й утвердження радянської історичної науки українська історіографія зазнала певної метаморфози. Історіографія, як історія ідей, думок та концепцій, була підмінена проблемною історіографією з питань історії України. Результатом цих необґрунтованих перетворень стало зникнення на довгий час з наукового обігу українських радянських істориків терміна “українська історіографія”, а також віднесення останньої під впливом імперських стереотипів до структури російської історичної науки.

На початку 30-х років радянськими істориками була озвучена теза про ідейну кризу на рубежі XIX – XX ст. російської історіографії, а відтак й української. Одним із перших її теоретично обґрунтував М. Рубінштейн у фундаментальній праці “Російська історіографія” (1941). Він зазначив, що внутрішній розвиток науки чимало сприяв “розширенню конкретного історичного знання, зокрема в галузі економічної і соціальної історії”. А на початку XX ст. буржуазна наука висунула низку крупних представників, позитивне значення праць яких полягало в накопиченні конкретних знань⁶. Водночас, на його думку, стихійна відбувався процес “заострення ідейної кризи буржуазної історичної науки”, що виявився в еволюції наукових поглядів окремих авторів, а також спрямуванні буржуазної історичної думки на знищення основних теоретичних досягнень наукової

думки XIX ст. Як підкреслював М. Рубінштейн, “відзначені суперечності західноєвропейської філософської і наукової думки більш різкіше проявилися в Росії”⁷ і характеризували як представників московської школи істориків, так і вчених-істориків Петербурзького університету й місцевих центрів історичних досліджень. До числа останніх він відніс істориків київської школи (М. Довнар-Запольський, П. Смірнов, А. Гневушев), І. Линниченка, Д. Багалія, історика права М. Володимирського-Буданова.

Подібною точки зору щодо історіографічної ситуації початку XX ст. дотримувався М. Алпатов. “В епоху імперіалізму, – писав він, – у зв’язку з посиленням реакції, російська буржуазна історична наука, в тому числі й медієвістика, вступає в смугу кризи”⁸. Її проявом стало зростання реакційних філософських тенденцій, відмова російських медієвістів від визнання закономірностей історичного процесу, попередньої проблематики й методології. А в “Нарисах історії історичної науки в СРСР” він уже назвав еволюцію поглядів російських істориків-медієвістів ідейною кризою⁹. Цілковитими солідарними зі своїм колегою в цьому питанні виявилися І. Кон та О. Шапіро, котрі вважали, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в Росії очевидно окреслилась криза буржуазної історичної думки, викликана загальною кризою буржуазної ідеології в епоху імперіалізму¹⁰. Аналогічну думку висловив І. Галкін, який стверджував, що на початку XX ст. в “буржуазній історіографії намітилися ознаки її кризи”¹¹.

Своєрідним рубежем розвитку російської історичної науки доби імперіалізму автори були схильні вважати революцію 1905–1907 рр. Так, Б. Могільницький стверджував, що з початком першої російської революції завершується висхідна лінія розвитку ліберальної російської медієвістики й вона відразу потрапляє у період глибокого занепаду¹². Його думку розвинула М. Нечкіна, котра підкреслювала, що криза дворянсько-буржуазної історичної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. “була тісно пов’язана з революцією 1905–1907 рр. і з революційною ситуацією напередодні Великого Жовтня”¹³.

Одним із перших в повесній історіографії цілісний сюжет розвитку української історіографії вказаного періоду розробив Л. Коваленко¹⁴. В третьому томі “Нарисів історії історичної науки в СРСР” він визначив наступні риси розвитку історичної думки в Україні на початку 1900-х рр.: “наростання розмаху історичних досліджень і одночасно яскраво виражені атрибути ідейної кризи буржуазної історіографії”, “багатогранність у постановці проблем у поєднанні з збільшенням реакційних і націоналістичних тенденцій”, поява і розвиток марксистсько-ленінського напрямку¹⁵. Тож дослідник солідаризувався з тезою про ідейну кризу буржуазної історіографії доби імперіалізму, але справедливо визнав багатогранність проблематики досліджень і зростання “реакційних” і “націоналістичних” тенденцій.

Головних учасників історіографічного процесу в Україні вищевказаного періоду Л. Коваленко структурував за такими напрямками і школами: 1) марксистська історіографія; 2) історики революційно-демократичного (демократичного) напрямку (І. Франко, О. Єфіменко, С. Подолінський, П. Грабовський, Л. Українка); 3) буржуазні історики (В. Іконников, Д. Багалій, Є. Перфецький, М. Довнар-Запольський, Ф. Титов); 4) українські буржуазні історики (І. Каманін, Л. Падалка, І. Павловський, М. Слабченко, В. Пархоменко та ін.); 5) історики-народники (О. Єфіменко, О. Левицький); 6) націоналістичні історики (В. Антонович, М. Грушевський, А. Лотоцький, В. Липинський, Д. Дорошенко, Б. Гринченко, С. Єфремов); 7) галицькі націоналістичні історики (Б. Барвінський, В. Герасимчук, І. Джиджора, В. Доманіцький, С. Томашевський, М. Кордуба); 8) прогресивні історики молодшого покоління (В. Барвінський, В. Пічета).

І все ж такі оцінки історіографічної ситуації в Росії та Україні на зламі двох століть не стали для українських радянських істориків однозначно прийнятними. Попри загальну тенденцію, у низці створених на даному історіографічному етапі праць простежуються дещо відмінні трактовки. Так, професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту П. Лаптін у монографії “Община в російській історіографії російської позитивістської історіографії третини ХІХ – початку ХХ ст.” (1971) обґрунтував думку, що доля останньої у певному ступені склалась інакше, ніж інших напрямків російської буржуазної історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., а тому перенесення всіх проявів кризового процесу в російській буржуазній історіографії періоду довоєнного імперіалізму на позитивістську історіографію “не завжди правомірно”¹⁶. Вчений не лише звернув увагу на те, що висновки радянських вчених відносно наукового доробку окремих медієвістів-позитивістів “не завжди співпадають із загальними уявленнями про кризу в російській буржуазній історичній науці кінця ХІХ – початку ХХ ст.”¹⁷, але й аргументував цю думку.

П. Лаптіну належить безсумнівний пріоритет у характеристиці змісту дефініції “криза в буржуазній історичній науці”. На його переконання, кризовий процес міг мати різні етапи свого розвитку (окремі прояви; початковий етап; повний розквіт), а його ознаками були: 1) розвал тієї чи іншої прогресивної історичної школи та перехід її представників на позиції іншої (реакційної) ідейно-методологічної системи, що прирікало історичну науку на повну безперспективність її подальшого розвитку; 2) різке зниження теоретичного рівня творчості вчених, ревізія вже завойованих досягнень історичної науки, перехід на позиції антиісторизму, фальшування історичної дійсності. Лише врахування всіх цих відмінностей в долі буржуазної історичної науки, вважав вчений, є вкрай важливим, а їх ігнорування може призвести до втрати історичної перспективи і серйозних прорахунків в історіографічному аналізі¹⁸.

Ретельний аналіз історіографічних джерел дозволив П. Лаптіну сформулювати й обґрунтувати наступний висновок: по-перше, російська позитивістська історіографія на межі двох століть залишалася за межами кризи, а медієвістика “зберігала свої колишні прогресивні позиції”; по-друге, мали місце лише певні перемини в поглядах істориків-позитивістів і ця еволюція проявлялася лише у формі “окремих проявів кризового процесу”; по-третє, еволюція поглядів істориків-позитивістів посилилась особливо під впливом російської революції 1905-1907 р., протікав цей процес дуже складно і виявлявся у кожного історика своєрідно; по-четверте, на межі двох століть еволюція ідейно-методологічних поглядів російських істориків не призвела до кризи в позитивістській медієвістиці¹⁹.

Втім, погляди більшості радянських істориків 70–80-х рр. щодо загальної оцінки історіографічної ситуації в Європі на зламі XIX–XX ст. залишалися незмінними і не зазнавали принципових змін. Так, у підручнику “Історіографія історії нового часу країн Європи і Америки” (1990) А. Патрушев акцентував увагу на двох протилежних тенденціях розвитку історичної науки цього періоду: 1) виникнення лєнінізму та вихід на нову ступінь марксистської історичної думки; 2) поява в західній історіографії ознак методологічної кризи внаслідок серйозної критики й істотного перегляду основних принципів методології історії, характерних для другої половини XIX ст. Він зазначав, що на початку XX ст. позитивістська методологія зазнає помітних змін, а відтак позитивістські історики “висунули на перший план плюралістичну інтерпретацію історії і все частіше підкреслювали важливість і цінність психологічного пояснення історичного процесу”²⁰. Втім згадані риси стосувалися творчості західноєвропейських і американських істориків.

Оцінку розвитку української історіографії на зламі двох століть давали дослідники, які з різних причин і в різний час мусили залишити Україну й продовжити свої історичні дослідження в закордонних українськознавчих центрах. У 1923 р. Д. Дорошенком було видрукувано “Огляд української історіографії”, у якому подано аналіз розвитку вітчизняної історіографії до 1920-х рр. Автор відзначав, що 80–90-ті рр. XIX ст. стали “добою не тільки видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття”²¹. За його спостереженням, після 1905 року в Наддніпрянській Україні виникли сприятливі умови для культурно-національної роботи, а відтак організації наукової роботи в суто українській національній формі²². Згодом, вчений розвинув свою думку, відзначивши у співавторстві з О. Оглоблиним, що найголовнішим наслідком потужного зросту українства на початку XX ст. стала державницька традиція – провідна ідея новітньої української історіографії, що визначила весь її подальший розвиток²³.

Загальну характеристику історіографічної процесу на рубежі XIX – XX ст. висловили окремі західні автори. Зокрема, американський дослідник Г. Вернадський у праці “Російська історіографія” теж відніс науковий доробок українських істориків до здобутків російської історіографії, а вказаний етап її розвитку вважав “визначним моментом”, “періодом її творчого бродіння і перегляду основ історичного світогляду”²⁴.

В сучасній російській історіографії загальноприйнятими стали міркування, що зрушення в історичній науці на початку XX ст. були симптомом “зміни парадигм” історичного мислення. Термін “криза” теж використовується при описі історіографічної ситуації на рубежі XIX–XX ст., але її характеризують як “кризу позитивізму”, як відхід істориків від пануючої позитивістської парадигми історичного мислення²⁵. Дослідниками з’ясовано, що на початку XX ст. російські історики вслід за їх зарубіжними колегами пропонували кілька моделей історичного мислення, які могли змінити позитивізм: неокантіанство²⁶ й ірраціоналізм²⁷. Також висловлюється теза, що перехід до нових моделей історичного мислення не міг за своєю суттю бути різким: між ними існували проміжні ланки, серед яких називаються “критичний позитивізм” і “суб’єктивна школа”²⁸.

У новітній українській історичній науці інтерес до розвитку історіографічного процесу в Україні помітно зріс, а історична ситуація на рубежі XIX – XX ст. стала предметом аналізу сучасних учених. Так, Л. Зашкільняк у книзі “Методологія історії від давнини до сучасності” (1999) зауважив, що фундаментальні наукові відкриття на зламі століть не лише підважили попередні уявлення щодо сформованої на той час наукової картини світу та змінили більшість фундаментальних категорій наукових теорій, але й посилили релятивізм в оцінці об’єктивності наукових знань; спричинили світоглядно-методологічну кризу, яка вимагала переоцінки позитивістських принципів еволюціонізму та натуралізму. Під час наукових дискусій історія “опинилася в епіцентрі теоретичних пошуків, оскільки її об’єкт і предмет мали найбільш комплексний характер серед тогочасних гуманітарних дисциплін”. Він відзначив, що на початку XX ст. виникло багато нових інтерпретацій історії (історіософських доктрин), кожна з яких претендувала на особливе бачення минулого, а українська історична думка на рубежі двох століть була представлена фундаментальними дослідженнями національної історії М. Грушевського, який “розробив власну методологічну доктрину, котру можна назвати “етно-соціальною історією”²⁹

І. Колесник переконана, що доба з початку 90-х років XIX ст. й перших десятиліть XX ст. є “вирішальним періодом у процесі витвору національної української історіографії, яка характеризується її остаточним ідейно-концептуальним та організаційним оформленням”. Найбільшим доробком української історіографії цього часу вона назвала утворення модерної

концепції української історії. За її спостереженням, до ідейного і фактуального обґрунтування цієї концепції причетні В. Антонович і його школа київських документалістів та автори і діячі редакційного гуртка довкола “Киевской старины”. Однак, провідну роль у цьому процесі відіграв М. Грушевський та його львівська школа³⁰.

Важливою подією українського історіографічного процесу на рубежі двох століть Я. Калакура вважав перенесення наприкінці XIX ст. центру українського руху в Галичину, де, завдяки діяльності М. Грушевського, була сформована історична школа. Остання стала “ядром першого національного осередку української історичної науки академічного характеру”, а її представники “започаткували науковий синтез історії України з позицій позитивізму та національної ідеї”. Відтак, на його думку, на рубежі століть українська історична наука остаточно утверджується як національна за спрямуванням і європейська за історіософією³¹.

Сюжетів, пов'язаних з формуванням принципів методологічного плюралізму в Україні на зламі XIX–XX ст., торкнувся і С. Стельмах. Він визначив, що найбільше вплинули неокантіанство баденської школи та ідеї М. Вебера на українського правознавця і соціолога Б. Кістяківського, котрий репрезентував філософську думку України і Росії початку XX ст. в Європі і “став своєрідним посередником між німецьким суспільством і російською політичною еміграцією”³². Було з'ясовано, що вже в докторській дисертації “Суспільство і індивідуальність. Методологічне дослідження” (1898) той впритул підійшов до визнання методологічного плюралізму як головної інтенції його творчості; крім того, він не виокремлював проблем методології історії, а розглядав їх у контексті методології соціальних наук³³. Цілком погоджуємося з думкою С. Стельмаха, що “утвердження Б. Кістяківським методологічного плюралізму в пізнанні соціальних наук і історії обумовлювалося його ціннісними ідеалами – високим рівнем свободи і неприйняттям догматизму. Саме з цих позицій учений критикував благовірних позитивістів і марксистів у сфері науки, обстоював права і свободи людини у громадянському житті”³⁴.

Заслугою С. Стельмаха є визначення характерних рис методологічної дискусії у вітчизняній історіографії початку XX ст.: вплив неокантіанської методології історії; домінування соціально-економічного напрямку в історіографії і намагання вітчизняних істориків “позбутися впливу однієї концепції і на основі синтезу протилежних теорій створити власне бачення історичного процесу”; безпосередня залежність історичної науки від соціально-політичних реалій російського суспільства початку XX ст. Водночас в його монографії наголошувалося на тому, що “пануючою тенденцією вітчизняної історіографії стало визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез”. Свідченням цього він вважав нове трактування предмета

історії та її методів Д. Багалієм, П. Ардашевим, В. Новодворським і М. Бубновим³⁵.

Прихильність В. Кістяківського до неокантіанства у в його баденському варіанті, що ґрунтувався на теорії цінностей, а також усвідомлення ним “необхідності методологічного плюралізму, взаємодоповнення і взаємозбагачення різних концептів і методів” підкреслював І. Усенко. Він же назвав ученого предтечею інтегральної філософії та інтегральної юриспруденції³⁶.

Отже, оцінки історіографічної ситуації в Україні на зламі XIX–XX ст. суттєво змінювалися в спеціальній літературі: від констатації авторами першої третини століття існуючих напрямів і шкіл; відзначенні української національної форми наукової роботи початку 1900-х рр. (Д. Дорошенко); обґрунтуванні тези про ідейну кризу російської історіографії, до якої була віднесена українська наука (радянські вчені, за окремим виключенням) до зміщення акцентів сучасних авторів у напрямку визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму.

Примітки

- ¹ Новодворский В.В. Несколько слов о направлениях в современной историографии. – К., 1909 [Отд. оттиск из “Университетские известия”].
- ² Там само. – С.20.
- ³ Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С.195.
- ⁴ Багалій Д.І. Історіографічний вступ [До «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Д.І. Багалій // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків, 2001. – С.295, 294.
- ⁵ Там само. – С.295.
- ⁶ Рубинштейн Н.Л. Русская историография / Н.Л. Рубинштейн. – СПб., 2008. – С.546.
- ⁷ Там само. – С.547, 549.
- ⁸ Алпатов М.А. Кризис русской буржуазной медиевистики в начале XX века / М.А. Алпатов // Проблемы историографии: Тезисы и авторефераты докладов и сообщений на межвузовской конференции. – Воронеж, 1960. – С.23, 24.
- ⁹ Алпатов М.А. Русская медиевистика / М.А. Алпатов // Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.3. – М., 1963. – С.412, 448.
- ¹⁰ Кон И.С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли / И.С. Кон. – М., 1959. – С.1-16 та ін.; Шапиро А.Л. Русская историография в период империализма / А.Л. Шапиро. – Л., 1962. – С.125-131.
- ¹¹ Галкин И.С. Введение / И.С. Галкин // Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов вузов / Отв. ред. И.С. Галкин. – М., 1967. – С.404.
- ¹² Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX в. – начала 1900-х годов / Б.Г. Могильницкий. – Томск, 1969. – С.11, 406.
- ¹³ Нечкина М.В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) / М.В. Нечкина // История и историки: Историография истории СССР. Сб. статей. – М., 1965. – С.8.

- ¹⁴ Коваленко Л.А. *Историография Украины / Л.А. Коваленко // Очерки истории исторической науки в СССР / Под. ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.), М.А. Алпатова, Б.Г. Вебера. – Т.3. – М., 1963. – С.641-656.*
- ¹⁵ Там само. – С.656.
- ¹⁶ Лаптин П.Ф. *Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / П.Ф. Лаптин. – К., 1971. – С.57.*
- ¹⁷ Там само. – С.57-58.
- ¹⁸ Там само. – С.59-60.
- ¹⁹ Там само. – С.60, 98-99.
- ²⁰ Патрушев А.И. *Введение / А.И. Патрушев // Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов вузов / Под ред. И.П. Дементьева. – М., 1990. – С.334-335, 341.*
- ²¹ Дорошенко Д. *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. Дорошенко. – К., 1996. – С.153*
- ²² Там само. – С.200.
- ²³ Дорошенко Д. *Джерела й історіографія / Д. Дорошенко, О. Оглоблин // Енциклопедія українознавства. – Т.2 [Репринтне відтворення видання 1949 року]. – К., 1995. – С.403.*
- ²⁴ Вернадский Г. *Русская историография / Г. Вернадский. – М., 1998. – С.166-169, 172-173, 314.*
- ²⁵ Рамазанов С.П. *Методологический кризис в российской историографии начала XX века: сущность и основные этапы. Автореф. дис... д-ра ист. наук. – Томск, 1995; Рамазанов С.П. Кризис в российской историографии начала XX века: В 2 ч. – Ч.1: Постановка и попутка решения проблемы / С.П. Рамазанов. – Волгоград, 1999; Жигунин В.Д. Между монизмом и плюрализмом: Российская историческая мысль на рубеже XIX–XX вв./ В.Д. Жигунин, Г.П. Мягков // Диалог со временем. – М., 1999. – Ч.1. – С.215-222; Репина Л.П. История исторического знания: Пособие для вузов / Л.П. Репина, В.В. Зверев, М.Ю. Парамонова. – М., 2004. – С.206-209.*
- ²⁶ Сеницын О.В. *Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв. / О.В. Сеницын. – Казань, 1998; Малинов А.В. Александр Лаппо-Данилевский: историк и философ / А.В. Малинов, С.Н. Погодин. – СПб., 2001.*
- ²⁷ Дорошенко Н.М. *Философия и методология русской истории (начало XX века): Учеб. пособие / Н.М. Дорошенко. – СПб., 1995; Його ж. Философия и методология истории в России (конец XIX–начало XX в.): Учеб. пособие / Н.М. Дорошенко. – СПб., 1997.*
- ²⁸ Нечухрин А.Н. *Смена парадигм в русской историографии (90-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А.Н. Нечухрин. – Гродно, 1992. – С.161-162 (Деп. в ИНИОН РАН за № 47748 от 22.02.93); Леонтьева О.Б. Субъективная школа и проблема кризиса позитивизма в русской исторической науке рубежа XIX–XX вв. / О.Б. Леонтьева // Историческая наука и методология истории в России XX века: К 140-летию со дня рождения академика А.С. Лаппо-Данилевского. – СПб, 2003. – С.261-275.*
- ²⁹ Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів, 1999. – С.151.*
- ³⁰ Колесник І.І. *Українська історіографія (XVIII–початок XX століття) / І.І. Колесник. – К., 2000. – С.252-253.*

- ³¹ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К., 2004. – С.211, 219, 212.
- ³² Стельмах С.І. Богдан Кістяківський і історична наука / С.І. Стельмах // Київська старовина. – 1997. – №1-2. – С.28-39; Його ж. Історична наука в Україні епохи класичного історизму ХІХ – початок ХХ століття: Монографія / С.І. Стельмах. – К., 2005. – С.289.
- ³³ Стельмах С.І. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. – С.290-291.
- ³⁴ Там само. – С.295.
- ³⁵ Там само. – С.302-303 та ін.
- ³⁶ Усенко І.Б. Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович / І.Б. Усенко // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.335.

Резюме

В предлагаемой статье анализируются научные взгляды ученых разных поколений на историографическую ситуацию в исторической науке Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв.

Ключевые слова: историческая наука, историографическая ситуация, интеллектуальный кризис, методологический плюрализм, рубеж ХІХ–ХХ вв.

Одержано 17 жовтня 2011 р.

УДК 94(477) “16”

І.А. Найчук

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА В ОЦІНЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлюється погляд сучасних істориків на передумови, хід і наслідки Пилявецької битви.

Ключові слова: Військо Запорозьке, татари, Б. Хмельницький, Пилявці, битва, історики.

Пилявецька битва є однією із яскравих сторінок історії боротьби українського народу за незалежність, що викликала і викликає закономірний інтерес науковців. Певний доробок у дослідженні зазначеної проблеми було зроблено ще у 50 – 60-х рр. ХХ ст. у працях О. Апанович¹, І. Крип'якевича², В. Легкого³. Л. Полухіна⁴ та ін. авторів. Проте, слід відмітити, що з'ясування перипетій битви в працях науковців розглядалося або в контексті загального ходу Визвольної війни, або через призму діяльності, як самого гетьмана Б. Хмельницького, так і його сподвижників.

Здобуття Україною незалежності ознаменувало в історіографії процес переосмислення історичного минулого, в тому числі й подій, пов'язаних з Українською національною революцією XVII століття. Протягом 90-х р. XX ст. – першої декади XXI століття виходять з друку праці О. Дана⁵, Ю. Мицика, І. Стороженка⁶, В. Смолія⁷, В. Степанкова⁸ та ін. авторів, в яких, без ідеологічної упередженості висвітлювалися події Пилявецької битви. Важливим вкладом у її дослідження стало проведення всеукраїнських науково-практичних конференцій “Пилявецька битва в історії України” у 1995, 1997, 2003, 2008 роках та видання відповідних наукових збірників⁹.

Метою даної статті є аналіз поглядів сучасних істориків щодо підготовки, ходу та наслідків битви під Пилявцями.

Після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем Б. Хмельницький зумів раціонально використати тимчасове перемир'я для створення боєздатної армії¹⁰, що безсумнівно позитивно позначилося на перебігу Пилявецької битви. За спостереженням І. Стороженка, “Пилявецька битва відрізняється від битв, що їй передували, насамперед, рівнем оперативно-стратегічного її вирішення... Битва під Пилявцями була складовою концепції виснажливої війни, яку обрав Б. Хмельницький влітку 1648 р. як основного засобу боротьби з Річчю Посполитою”¹¹. Однією зі складових “концепції виснажливої війни” стало проведення, відповідно до концепції І. Стороженка, “битви, як одного з етапів виснаження та деморалізації ворога...”¹².

Тепер торкнемося поглядів українських істориків на підготовку обох сторін до битви під Пилявцями. В кінці серпня – на початку вересня 1648 р. для Б. Хмельницького стала зрозуміла неминучість відновлення воєнних дій з Річчю Посполитою. Мирні переговори зайшли в глухий кут, польський сейм “відхилив вимоги Війська Запорізького” і польська комісія, яка мала брати участь у переговорах, фактично отримала доручення “домагатися від переможців почесної капітуляції”¹³. Як зазначає В. Степанков, “По дорозі до Старокостянтинова Б. Хмельницький отримав листи від ради сенату, примаса і канцлера й відразу їм відписав. Ознайомившись з їхнім змістом, зрозумів, що слід готуватися до воєнних дій”¹⁴. Водночас Б. Хмельницький, з одного боку, ведучи переговори з А. Киселем, який очолював польську комісію, “провів переговори з турецьким послом (котрий прибув з посольством Ф. Джеджалія), який обіцяв “дружбу й допомогу турецького султана””¹⁵, з іншого, “аби збити ворога з пантелику”, постійно маневрував, вишукуючи місце для заняття табором позиції¹⁶. Його знайшов неподалік Старокостянтинова, на правому березі р. Ікви біля м. Пиляви¹⁷. Основний табір було розташовано, як з'ясувала Л. Виногородська, за 1,5 км від греблі на височині “Бутова”. З одного боку, як підкреслюють дослідники, вона була захищена водою, з протилежного боку мала широку долину¹⁸. Табір, як визначив І. Сто-

роженко, становив собою чотирикутник, кожна із сторін якого була понад 1 км. При цьому він був укріплений шанцями і возами у шість рядів¹⁹. Надійне сполучення зв'язувало його із командним пунктом Б. Хмельницького, розташованим у замку. Щоб утруднити наступ ворога на табір, гетьман наказав перекопати найближчі пагорби й долини, а в чагарниках розмістити піхоту²⁰.

На лівому березі розташувався табір М. Кривоноса, зв'язок з яким підтримувався греблею, захищеною гарматами й шанцями з піхотою²¹. Польському війську була залишена тут “нерівна, горбкувата місцевість, порізана струмками та озерами, вкрита осінньою багниюкою”²², яка, на думку О. Апанович, враховуючи одну з переваг польської армії – наявність важкої кінноти, мала ускладнити її маневри²³. Загальна кількість українського війська складала 100-110 тис. осіб при 100 гарматах. Проте, як з'ясував В. Степанков, “... серед них лише 50-60 тис. вояків мали належне озброєння й бойовий досвід, а решту становили “селяни від плуга””²⁴. При цьому, щоб уникнути “витоку інформації”, в таборі була запроваджена сувора дисципліна²⁵.

Стратегічний задум Б. Хмельницького, на думку істориків, полягав у наступному:

– по-перше, як зауважував Ф. Ступак, використавши “тактику активної оборони табору, щоб вимотати сили ворога, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару. Така тактика мала шанси на успіх”²⁶. Адже, як констатує науковець, “стійкості й мужності української піхоти, коли вона билася під захистом возів і ґрунтових фортифікацій, не було рівних в Європі”²⁷;

– по-друге, “щоб заманити польське військо на невигідну для нього позицію, Б. Хмельницький почав вдавати ніби хоче розташувати війська в районі Старокостянтинова”. Для цього він направляє туди кілька тисяч вояків, які “спочатку зайняли Красилів, а потім відступили до Старокостянтинова й почали укріплюватися”²⁸.

Польська армія на початку вересня 1648 р. знаходилася у двох таборах. І. Вишневецький формував свої підрозділи на півдні Волині у таборі під Чолганським Каменем, де налічувалося 14 тис. вояків²⁹. 4 вересня сюди підійшли підрозділи, які знаходилися під Глинянами³⁰. В результаті тривалих переговорів 11 вересня відбулося об'єднання військ³¹, в результаті чого загальна чисельність його склала, за підрахунками В. Степанкова, близько 80-90 тис. осіб при 100 гарматах, з яких 60 тис. складала кіннота³². Водночас до нього приєдналися сотні шляхтичів, котрі сподівалися повернутися у свої маєтки на Брацлавщині, Київщині, Лівобережжі. Вражала недооцінка військової потуги українського війська у польському таборі. Адже “більшість шляхти збиралася у похід як на банкет”, в обозі знаходилося “щонайменше 60-80 тис. возів (найбідніший шляхтич брав із собою 2 селянських вози, 3-4 коней і 2-х слуг) та для

скрашування буденної одноманітності та незручності табірної життя 5 тис. щедрих на сексуальні втіхи жінок”³³. Кидалася у вічі розкіш шляхти. Ю. Мицик, характеризуючи зазначену ситуацію, цитує уривки із щоденника А. Радзивілла: “... хоч майже поруч була їхня поразка під Корсунем, на яку вони нарікали, де вони втратили багато добра і срібного посуду, все одно прибули (сюди) з незрівнянно більшою препишністю золота, срібла, (дрогоціного) каміння, прекрасних наметів і всілякого роду (цінного) непотребу”³⁴. Щодо загальної ситуації в таборі, то, як встановили вчені, “серед воєначальників панувало повне безладдя, що, в свою чергу, з одного боку, спричиняло до падіння “військового авторитету серед офіцерів і жовнірів”, з іншого, призводило до втрати військової дисципліни”³⁵.

Щоб спонукати супротивника до виступу, Б. Хмельницький пішов на його дезінформацію. Відповідно до свого задуму, він направив козаків, котрі навмисне потрапили до полону, і під час катувань повідомили “про намір Б. Хмельницького підійти з військом до Старокостянтинова й узяти під контроль переправу під Росолівцями”³⁶. Даний хід спрацював і 14 вересня О. Конецпольський та М. Остророг з 5 тис. жовнірами і 6 гарматами направилися до неї й оволоділи переправою. За даними І. Стороженка, “до Старокостянтинова був посланий роз’їзд, який повідомив, що місто захищає 5 тисяч козаків”³⁷. В результаті двогодинного бою, “який козаки вели з оборонних споруд”³⁸, польський загін змушений був відступити до обозу. Вночі козаки, на чолі з Д. Нечаєм, залишили місто. 15 вересня польські частини його зайняли³⁹. Як зазначав Ю. Мицик, “... головна мета задачі Старокостянтинова – психологічний вплив на ворога, створення в нього враження, що українська армія піддалася паніці, польська шляхта розглядала здачу міста як ганебну втечу козацького гарнізону”⁴⁰. Щоб не дати польському війську стати табором під Старокостянтиновим, Б. Хмельницький спрямував до міста загін під приводом М. Кривоноса та П. Головацького з наказом зав’язати бій та відступити⁴¹. Польський розвідувальний загін “легко розгромив” козаків, що остаточно переконало польське командування у необхідності “негайно вирушити під Пиляву”, не звертаючи уваги на інформацію командира розвідувального загону М. Зацвіліховського, що місцевість під Пилявцями непридатна до табору⁴². Відтак Б. Хмельницький досяг своєї мети, військова кампанія проходила за його планом.

19 вересня польське військо, як з’ясувала О. Апанович, зупинилося в 7-8 км від українських позицій, де впродовж двох днів, “закладався просторий табір на незручній, пересічній, заболоченій місцевості”⁴³. На думку І. Стороженка, сюди “очікувався підхід військових підрозділів, котрі запізнилися з прибуттям до Човганського Каменю”⁴⁴. Але, виходячи з того, що “кожний полковник ставав там, де йому хотілося, й створював власний обоз, окремо від інших”⁴⁵, польський табір був не суцільним, і

розтягувався “на добру милю”, наблизившись до розташування козацького табору на 3-4 км.⁴⁶

Зранку 21 вересня польське військо вийшло з табору й вишикувалося в бойовий порядок. Центр очолив Д. Заславський, ліве крило – О. Коцепопольський, праве – М. Остророг. В цей час київський воевода Я. Тишкевич, не повідомивши командування, направив на штурм греблі через р. Ікву “декілька сотень піхотинців та драгунів свого полку”⁴⁷. Кілька разів вона переходила із рук в руки. Зрозумівши, що “лобові атаки успіху не приносять”, Д. Заславський в обхід греблі направляє кінноту на чолі з С. Корецьким та С. Лащом, яка раптово атакувала козацькі підрозділи. Останні, щоб не потрапити в оточення, змушені були відійти до табору. Д. Заславський, для зміцнення захоплених позицій, направляє туди 1200 піхотинців на чолі з Осинським та 6 гармат⁴⁸. В цей же день польські підрозділи повели наступ і на табір М. Кривоноса, проте були відбиті. Поділяємо міркування В. Степанкова, що “втрата переправи стала відчутною невдачею для Б. Хмельницького, оскільки розривала зв’язок з табором М. Кривоноса, відкривала шлях до обозу основних сил армії й могла позбавити психологічної стійкості вояків”⁴⁹.

День 22 вересня виявився туманним. Б. Хмельницький, як з’ясували сучасні дослідники, використав його для зміцнення табору: попереду і позаду табору викопуються рови, які наповнюються водою; вищими досипаються вали⁵⁰. Водночас відбувалися герці між козаками та жовнірами, які призвели до втрат, як з одного, так і з іншого боку⁵¹. В кінці дня до табору гетьмана прибувають 5-6 тис. бджацьких татар на чолі з Аутимір-мурзою й Аджамет-мурзою. В цей час до польських жовнірів в полон потрапляє священник, який повідомив, що до табору Б. Хмельницького прибуде 30 тис. татар. Дана інформація породила в командування польськими військами тривогу⁵², які протримали в бойовій готовності більшість підрозділів. Готуючись до контрнаступу на обох берегах р. Ікви, Б. Хмельницький переправляє частину татар до табору М. Кривоноса і, “щоб нагнати страху на жовнірів, звелів перевдягнути частину козаків татарами”⁵³.

23 вересня, під час заміни польських підрозділів на греблі і поряд з нею, українсько-татарські підрозділи розпочали наступ. Коротки Мазовецького полку, що безпосередньо захищали підходи до греблі, були розгромлені. Охоплені панікою, знесилені від “бойового чергування”, жовніри почали відступати. Спроба польського командування надати допомогу окремими підрозділами, обернулася для них загибеллю⁵⁴. Тому, як пише Ю. Мицик, “хоругви стали відмовлятися від участі у цьому двобої”⁵⁵. Успішно розвивався наступ і полків М. Кривоноса⁵⁶. У цей час татарська кіннота вийшла на фланги і тил супротивника. Серед польських офіцерів і жовнірів з’явилася розгубленість, що перетворилася на паніку, яка охопила польське військо, особливо під вечір, коли почали ширитися відомості про появу українсько-татарських загонів в тилу табору, що в

результаті призвело до втрати польським командуванням контролю над військом⁵⁷. Скликана ввечері нарада приймає рішення про відступ, який перетворюється на панічну втечу⁵⁸. Першими, потай від війська, залишили поле бою головнокомандувачі. Помітивши відсутність командирів, кинулася втікати кіннота, залишивши зброю і припаси. Піхотинці, обозні, слуги були залишені напризволяще. Розрахунки дослідників промовляють, що “втікачі рухалися зі швидкістю 120 км на добу, тобто з максимальною швидкістю вершника – 12 км на годину”⁵⁹.

Отримавши відомості про залишення обозу жовнірами, Б. Хмельницький запідозрив можливість пастки і заборонив воякам наблизитися до табору, а “чекав світанку, бо розпочинати бойові дії в таборі, розташованому на складній місцевості, і до того ж у темряві, було недоцільно”⁶⁰. Лише вранці козаки зайняли табір, здобувши великі трофеї (92 гармати, гетьманська булава В. Заславського, велика кількість вогнепальної зброї та пороху тощо), загальна вартість яких перевищувала 7 млн злотих⁶¹.

Отже, українська армія одержала блискучу перемогу над армією Речі Посполитої. В. Степанков спростовує версію, начебто головною причиною “панічного відступу поляків були невмілі й потужні дії українців і татар, а морально-психологічна нестійкість командування і жовнів”⁶². Як і в попередніх битвах, у підготовці і проведенні Пилявецької битви виявився полководчий талант Б. Хмельницького, високий рівень українського військового мистецтва⁶³. Даної позиції дотримується й І. Стороженко, який поразку польської армії вбачає у наступному:

– по-перше, невдалим розташуванням польського війська в районі Пилявців, на місцевості, непридатній ні для обрання укріпленого табору, ні для використання кінноти. Особливо значна психологічна напруга створювалася від можливої небезпеки нападу українців на неукріплений табір вночі;

– по-друге, вдало вибраною й добре укріпленою позицією українського табору, штурм якого був неможливий через відсутність у польському війську необхідної для цього кількості піхоти. Крім цього, правому флангу польського війська загрожував М. Кривоніс, який розташувався вище по течії Ікви на цьому ж (лівому) березі;

– по-третє, усвідомленням більшістю польських воїнів, що їх ошукали, що Б. Хмельницький навмисно удавав втечу з Росоловицької переправи, Старокостянтинова та з шляху, що веде до Пилявців, щоб заманити їх сюди, в район зі складним рельєфом місцевості, на якій неможливо організувати ні оборони, ні наступу;

– по-четверте, відсутністю у польського війська плану бойових дій, єдиноначальності, виконавчої дисципліни, керованості військом⁶⁴. Сама ж перемога сприяла наростанню національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

Примітки

- ¹ Апанович Е. М. Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Е. М. Апанович. – К.: Из-во АН УССР, 1954. – 102 с.
- ² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с.
- ³ Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 гг. / В. И. Легкий. – Ленинград: Из-во Ленинградского ун.-та, 1959. – 175 с.
- ⁴ Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни / Л. М. Полухін. – К.: Держполітвид УРСР, 1954. – 40 с.; Його ж. Максим Кривоніс – герой Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / Л. М. Полухін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – 20 с.
- ⁵ Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.) / О. Ю. Дан. – К.: Вид. дім “Стилос”, 2004. – 288 с.
- ⁶ Мицик Ю. А. Сполохи козацької звитяги: Нариси / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.
- ⁷ Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.; Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Хроніка життя та діяльності) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Наукова Думка, 1994. – 263 с.; Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім “Альтернатива”, 1999. – 352 с.; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с.; іл.
- ⁸ Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси) / В. С. Степанков. – К.: Інститут СВ України, 1995. – 203 с.
- ⁹ Пилявецька битва 1648 р. в історії України. – Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького, 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява: МП “Офсет”, 1995. – 185 с.; Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – 330 с.
- ¹⁰ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 66-77; Степанков В. С. Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.) / В. С. Степанков // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: науковий збірник. – Хмельницький: “Доля”, 1995. – С. 25-27.
- ¹¹ Стороженко І. До історії битви під Пилявцями 1648 р. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / І. Стороженко // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня, 1991). – К.: Ін-тут історії АН України, 1993. – С. 113.
- ¹² Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 85.
- ¹³ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 152; Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення /

- В. С. Степанков // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – С. 14.
- ¹⁴ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 153.
- ¹⁵ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 15.
- ¹⁶ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 153.
- ¹⁷ Виногородська Л. І. Археологічні дослідження у с. Пилява Хмельницької області Старосинявського району / Л. І. Виногородська // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – С. 31.
- ¹⁸ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 16-18; Виногородська Л. І. Названа праця / Л. І. Виногородська. – С. 31-32.
- ¹⁹ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І. С. Стороженко. – Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – Кн. 1. – С. 9.
- ²⁰ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 16.
- ²¹ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 155.
- ²² Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років / О. М. Апанович // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – С. 9.
- ²³ Там само. – С. 9-10.
- ²⁴ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 155.
- ²⁵ Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 92.
- ²⁶ Ступак Ф. Я. Воєнне мистецтво епохи козаччини / Ф. Я. Ступак // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII століття / Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 42.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 16-17.
- ²⁹ Там само. – С. 17.
- ³⁰ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 112.
- ³¹ Мицик Ю. А. Незнаний публіцистичний твір про Пилявецьку битву / Ю. А. Мицик // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської

- науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – С. 42.
- ³² Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 17.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Мицик Ю. А. Щоденники Пилявецької битви 1648 р. / Ю. А. Мицик // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції. 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 58.
- ³⁵ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 17.
- ³⁶ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 156-157.
- ³⁷ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 118.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – С. 118-119; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 157.
- ⁴⁰ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 119.
- ⁴¹ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 157; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 119.
- ⁴² Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 119-120.
- ⁴³ Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 10.
- ⁴⁴ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 120.
- ⁴⁵ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 18.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 121.
- ⁴⁸ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 19; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 21; Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 10.
- ⁴⁹ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 19.
- ⁵⁰ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 160.
- ⁵¹ Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 11; Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 19.
- ⁵² Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 20.

- ⁵³ Там само; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 128.
- ⁵⁴ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 20; Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 11-12.
- ⁵⁵ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 134.
- ⁵⁶ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 20.
- ⁵⁷ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 161; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 136.
- ⁵⁸ Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 13.
- ⁵⁹ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 136-137.
- ⁶⁰ Там само. – С. 140; Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2009. – С. 95.
- ⁶¹ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 21; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 140.
- ⁶² Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2009. – С. 95-96.
- ⁶³ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 141.
- ⁶⁴ Стороженко І. До історії битви під Пилявцями 1648 р. ... / І. Стороженко. – С. 115.

Резюме

В статтє раскрывається взгляд современных историков на предпосылки, ход и последствия Пилявецкой битвы.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, татары, Б. Хмельницкий, Пилявцы, битва, историки.*

Одержано 5 листопада 2011 р.

“ВЕДОМОСТЬ ГОРОДАМ, МЕСТЕЧКАМ, СЕЛЕНИЯМ И ДЕРЕВНЯМ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ... 1830 Г.” – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

У статті подається аналіз рукопису документа “Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии... 1830 г.”, визначено його інформаційний потенціал як важливого історичного джерела з історії Поділля першої половини і середини ХІХ ст.

Ключові слова: міста, містечка, військові поселення, населення, Подільська губернія.

У Відділі рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (інв. № 2739) знаходиться цікавий рукопис, що має назву “Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии по уездам с показанием числа домов, душ и расстояний верст от реки Збруча пределов Австрийского владения и реки Днестра пределов Бессарабской области. 1830 г.”. Він представляє собою 36 аркушів цупкого паперу (розмір аркушів 36 x 23 см), списаного з обох боків, прошитих і скріплених твердою палітуркою. Аркуші мають водяні знаки (філіграні), що відтворюють герб власника папірні (стоячий на задніх лапах лев у геральдичному картуші), літерами **К I**, написом **PRO PATRIA** і роком **1828**. Знак Pro Patria (герб республіки Нідерландів) був розповсюджений на філігранях з українських папірень кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.¹.

У рукопису, який слід класифікувати документом поточної діловодної документації канцелярії Подільської губернії, подано повний перелік усіх населених пунктів Подільської губернії по повітах, з фіксацією кількості будинків і мешканців в них, а також відстані до річок Збруч і Дністер, що одночасно слугували і кордоном. В якості додатка тут була розміщена генеральна карта Подільської губернії.

Лише щодо Літинського повіту відсутня інформація про кількість мешканців у населених пунктах повіту, а вказано лише кількість будинків. Згідно даних вказаного документа, найбільшим населеним пунктом краю було містечко Меджибіж, населення якого складало понад 4 тис. чол. (895 будинків), тоді як в губернському центрі мешкало близько 2,5 тис. осіб (710 будинків). Найбільшим містом Поділля була Вінниця, де нараховувалося 907 садіб і 3815 мешканців.

Документ був складений у 1830 р. і прив'язаний до генеральної карти Подільської губернії, проте упродовж наступних кількох десятків років зазнав не менше трьох редакцій. Перша редакція подавала лише назви населених пунктів, кількість будинків і населення в них. Під час другої

було уточнено статус поселень, поправлено окремі назви, а також подана нова уточнена кількість будинків і мешканців. Згодом було зроблено переоблік усіх населених пунктів, їх обміри та прив'язано до карти, що додавалася до документа. При цьому зазначалося, що окремі населені пункти, подані в “Ведомости...”, на карті не позначені, а деякі подані в реєстрі кілька разів. Ще пізнішим редактором вказано, що окремі поселення набули статусу військових. Отже, пізнішими редакціями було, по-перше, уточнено статус населених пунктів (місто, містечко, селище, село, передмістя, присілок, військове поселення), кількість будинків і мешканців, здійснена прив'язка до карти губернії. На нашу думку, “Ведомость...” складалася для губернської канцелярії і упродовж кількох десятків років слугувала робочим документом щодо визначення кількості населених пунктів Подільської губернії. “Ведомость...” потрапила до університетської бібліотеки в період організації Українського університету в 1918 р., про що свідчать печатки із зображенням Тризуба і написом “Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету” (Арк. 2 і Арк. 13). Після закриття університету документ потрапив до обласного державного архіву, а в процесі перевезення останнього з Кам'янця-Подільського до Хмельницького був повернутий до бібліотеки університету.

Виявлений рукопис є надзвичайно цінним джерелом з історії Подільського краю, оскільки чітко фіксує відомості про наш край на період 30-х рр. XIX ст., та наступні роки. Це чи не єдиний документ, який подає назви понад двох тисяч населених пунктів Поділля, і стверджує, що населення краю на період 1830 р. складало понад 500 тис. чоловік. “Ведомость...” називає 15 категорій поселень в краї, а саме: “губернский город, поветовый город, приписной город, заштатный город, местечко, военное поселение, деревня, селение, село, предместье, приселок, юридика, хутор, слобода, слободка”. Тут також подавалося трактування губернськими чиновниками поняття містечка як торгового села. Кількість населених пунктів Подільської губернії та число їх мешканців на 1830 р. відображено в таблиці № 1.

**Табл. 1. Кількість населених пунктів та число мешканців
Подільської губернії на 1830 рік**

Назва повіту	Військові поселення		
	кількість	Назва поселення	Число мешканців
Кам'янецький повіт			
Проскурівський повіт	2	Ружична, Ружичанка	915
Ушицький повіт			

Летичівський повіт	23	Меджибож, Бахматівці, Волосівці, Голосків, Давидківці, Западинці, Копачівка, Колистин, Лісянівці, Лисогірка, Маломолінці, Масівці, Митківці, Паньківці, Парахомівці, Переговці, Редвинці, Русановці, Ставниця, Терешівці, Шпичинці, Шрубків, Ярославка	11352
Літинський повіт			
Вінницький повіт			
Могилівський повіт			
Ямпільський повіт			
Брацлавський повіт			
Гайсинський повіт	9	Гранов, Ладизжин, Івангород, Губник, Леухи, Михайлівка, Севаст'янівка, Слободище, Четвертинівка	7733
Ольгопільський повіт	3	Бондурівка, Жабокричка, Пятківка	1895
Балтський повіт	15	Піщана, Саврань, Бондурова, Бурилова, Дубинова, Каменовата, Казавчин, Концеба, Красеньке, Ольшанка, Очеретна, Полянецьке, Пужайков, Секретарка, Тридуби	4755
Всього	52		26650

Щодо визначення в “Ведомости...” військових поселень, відносно яких вживається термін колишне, можна припустити про значно пізнішу від 1830 р. редакцію цього документа, що залишався складовою поточного документообігу. Так, у Подільській губернії військові поселення з’явилися після Польського повстання 1830 р. та конфіскації земель у князя Адама Чарторийського (1770–1861). Останній став одним із його найактивніших керівників польського національно-визвольного руху і очолював національний уряд. На Поділлі Чарторийський володів двома великими маєтками: Меджибізьким у Летичівському та Гранівським у Гайсинському повітах. Після повстання князь змушений був емігрувати до Парижа, а його маєтки у квітні 1836 року відійшли у підпорядкування військового міністерства.

У 1837 році були затверджені правила конфіскації маєтків, власники яких брали активну участь у польському заколоті. В результаті, до військового відомства перейшли близько 86 тисяч душ селян чоловічої статі лише на території Київської й Подільської губерній. Для здійснення керування конфісковані маєтки були розділені на 5 округів і дві окремі дільниці, головне управління розмістилося в Умані, а села були перетворені на “військові поселення” з розміщенням в них кавалерії.

На підставі спеціального “Положення”, жителі цих округів продовжували значитися в селянському стані, при цьому чоловіча частина

підлягала військовій юрисдикції. Рекрутська повинність відбувалась на загальних підставах, проте, за місцем проживання. Селяни були зобов'язані 3 дні в тиждень працювати на загальних роботах, платити державні податки 1 руб. 23 коп. сріблом з душі на рік, а також забезпечувати фуражем і продовольством війська, що перебували на постой.

Найбільше постраждав Меджибізький маєток Чарторийського. Тут не лише кількість селян, а й число населених пунктів не відповідали “штатному розкладу”. Тож лише найбільші села стали військовими поселеннями, а менші були ліквідовані. Так, у 1840–1841 рр. з карти Поділля зникло 17 сіл. Сьогодні лише завдяки джерелам є можливість визначити назви ліквідованих сіл: Довжок, Любомирка, Чарторийка, Журавлинці, Завойки, Дашківці, Калинівка, Бозулинці, Головачівка, Вацева, Золотаренки, Банашки, Підлісці, Юначинці, Грабівці, Михунки-Польові, Пронилів. Розміщувалися вони в різних куточках величезної території, що сьогодні входить до складу Деражнянського, Летичівського, Хмельницького районів Хмельницької області.

Як відбувалось створення військових поселень на практиці, можна побачити на прикладі історії села Голосків. З давніх часів село компактно розміщувалося у вигині Південного Бугу. Але, згідно з проектними документами, військові поселення повинні були мати лінійне планування – прямі вулиці з рівномірним розміщенням будинків. Покручені мальовничі вулички старого Голоскова не відповідали цьому. Не вагаючись, військове керівництво видало розпорядження, за яким село перенесли на розміщену поруч рівнину, збудували прямі вулиці та типові будинки. Типове житло, згідно з нормативами, мало бути повернуто вікнами чільної стіни на південь, а причілком – на схід. Будинок мав фіксовані розміри: довжина – від 10 до 16 аршинів (аршин – 0,71 м), ширина – від 6 до 12 аршинів; господарський двір: довжина від 6 до 10 аршинів і ширина – до 10 аршинів. Стіни всіх споруд зводили з глини і саману та білили, дахи вкривали соломною або очеретом. Дані про кількість військових поселень на території губернії за “Ведомостью... 1830 г.” наведені у таблиці № 2.

Табл. 2. Військові поселення в Подільській губернії

Назва повіту	міста		містечка		Сільські поселення	
	кількість	Число мешканців	кількість	Число мешканців	кількість	Число мешканців
Кам'янецький повіт	2	3283	14	8931	221	33477
Проскурівський повіт	1	1909	8	9509	193	40493
Ушицький повіт	3	1307	15	11292	220	31464

Летичівський повіт	1	935	7	6942	174	31832
Літинський повіт	3	4699	6			
Вінницький повіт	1	3815	9	5652	152	32947
Могиливіський повіт	2	6940	7	2898	151	29585
Ямпільський повіт	2	1042	13	6123	156	33995
Брацлавський повіт	1	1173	7	9221	192	38248
Гайсинський повіт	1	1465	11	10473	126	40909
Ольгопольський повіт	1	582	10	13061	116	34518
Балтський повіт	1	1831	14	4963	215	41099
Всього	19	28951	121	89065	1916	388567

На початку 1842 року в округах Київської й Подільської губернії були розміщені 4-а легка кавалерійська дивізія, кінно-артилерійська бригада й дві Донські козачі артилерійські бригади. У Меджибожі розмістилося управління 4-го округу, якому підкорялися 3 волості (штаби у Ставниці, Бахматівцях, Волосівцях). Усього в Меджибізькій окрузі на військовому поселенні у 1846 році мешкало до 20 тисяч людей (з них – 8931 селян-господарів), чисельність розквартированих на забезпеченні військ дорівнювала 1376.

У 1857 році Микола I видав указ про ліквідацію військових поселень, а до 1859 року всі села перейшли в підпорядкування відомства державних маєтностей, а військовопоселенців перевели у стан державних селян з правом отримання земельного наділу.

Зрештою, вказаний рукопис не лише зафіксував існування на території Подільської губернії військових поселень, але й дозволяє датувати період їх ліквідації на межі 50–60-х рр. XIX ст. У документі також було частково відображені монастирські землеволодіння, зафіксовані під назвою поселень-юридик, що не отримали належного вивчення в історичній літературі.

Отже, “Ведомости... 1830 р.” містять важливу інформацію про топографію Подільської губернії, кількість і статус поселень, чисельність їх мешканців. Це джерело не отримало належного вивчення в літературі і вводиться до наукового обігу вперше.

Примітки

- ¹ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.) / О.Я. Мацюк – К., 1974. – С. 22.

Резюме

В статті аналізується рукопис документа «Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии...1830 г.», определено его информационный потенциал как важного исторического источника по истории Подолья первой половины и середины XIX в.

Ключевые слова: города, поселки, военные поселения, населения, Подольская губерния.

Одержано 3 листопада 2011 р.

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 903.5'16(477.43)

А.Ф. Гуцал

РОБОТИ НА ПАМ'ЯТКАХ АРХЕОЛОГІЇ В РАЙОНІ САТАНІВСЬКИХ ТОВТР

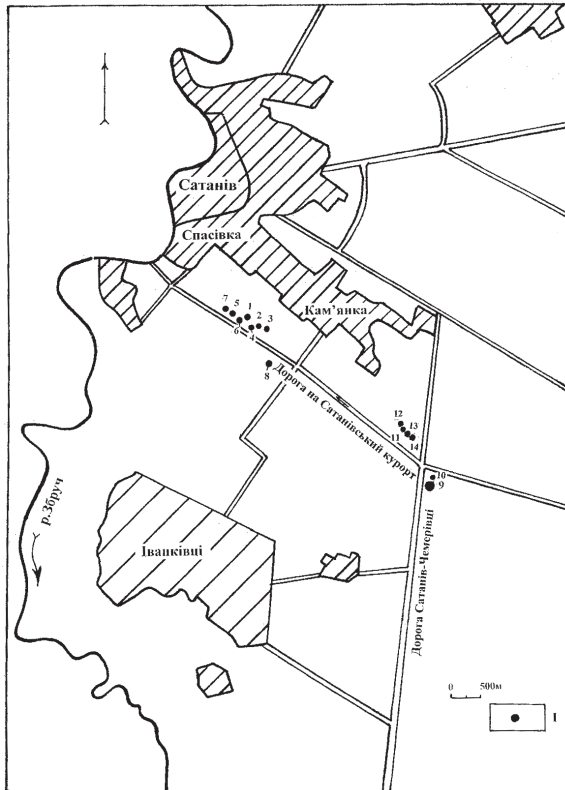
В районі сіл Кам'янка–Іванківці–Спасівка Городоцького р-ну Хмельницької області впродовж 2007–2011 рр. проводились дослідження курганів ранньоскіфського часу і розпочато роботи на багатошаровому поселенні. Розкрито одинадцять кам'яно-земляних насипів, під якими знаходились дерев'яні склепи. Знахідки представлені керамікою, бронзовими і залізними наконечниками стріл, кістяними виробами.

Ключові слова: кургани, поселення, склепи, кераміка.

Територія Позбруччя поблизу м.Сатанова надзвичайно багата на пам'ятки археології. Природа подбала про те, щоб наділити цей край всім необхідним для задоволення людських потреб. Рельєф місцевості створював комфортні умови на випадок непогоди, потужні чорноземи і оптимальна кількість опадів гарантували стабільні врожаї, розгалужена орографічна система сприяла рибальству і розведенню тваринництва. Тому не дивно, що землі вздовж середньої течії Збруча містять старожитності різних часів. Особливо часто зустрічаються сліди трипільських поселень, не поступаються їм числом селища скіфського часу та черняхівської культури, є вони і з епохи ранніх слов'ян, давньоруські. На косогорах збереглись, руїни стародавніх оборонних споруд, зведених за кілька кілометрів одна від одної. Чимало тут і курганів, окремі з яких, зокрема у сс.Шидлівці, Новосілка Гримайлівська, були розкопані на рубежі ХІХ–ХХ ст. різними дослідниками¹. У другій половині ХХ ст. епізодично велись роботи на деяких курганах². Всі вони відносяться до Західноподільської культурної групи скіфського періоду. За роки дослідження отримано важливі відомості щодо життя місцевого населення того часу, але багато питань соціально–економічного, культурного розвитку потребують подальшого вивчення. Серед них поховальний обряд, який може прояснити особливості не тільки духовної, але й матеріальної культури, показати рівень господарства, побуту тощо. Тому розкопки нових об'єктів такого типу мають значний науковий інтерес. Над даною проблемою останні роки працює експедиція Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка, яка у 2007 р. розпочала рятувчі роботи на курганах ранньоскіфського часу, розташованих в околицях Сатанова,

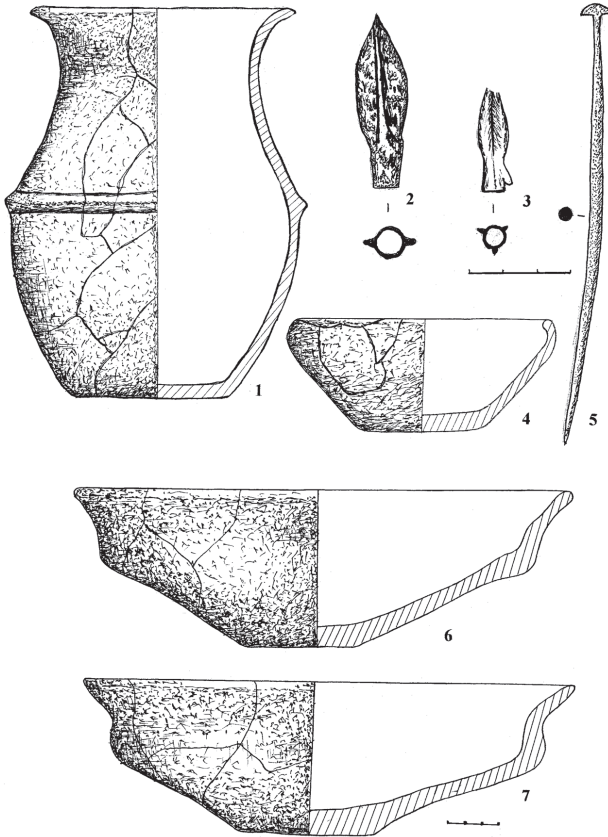
на полях, що прилягають до сіл Кам'янка, Спасівка та Іванківці Городоцького району Хмельницької області, де ще з кінця XIX ст. було відомо більше десятка насипів³. Під час археологічних розвідок в середині 80-х років минулого століття більшість із них візуально ще добре простежувались. Але при повторному огляді через кілька років фіксувалось вже лише два кургани, які були пограбовані весною 2007 р. Щоб не допустити повної руйнації вказаних пам'яток, було прийнято невідкладне рішення про їх дослідження.

Кургани займають висотні місця. Одна група (8 насипів під номерами 1–8) розміщена за 1 км південніше сіл Кам'янка–Спасівка, на підвищеному пасмі, що тягнеться із північного заходу на південний схід паралельно лівому берегу р. Шандрова, друга (зафіксовано 8 курганів, польова нумерація 9–16) – в районі Гусикової гори, обабіч дороги Сатанів–Чемерівці, на землях с. Іванківці (рис. 1). Роботи проведено на 11 курганах.

Рис.1. Схематичний план розташування курганів в околицях с. Сатанова

Курган № 1 займав, можна вважати, центральне місце в групі. Він ще височів над горизонтом на 0,5 м, але був розтягнутий плугами і мав овальну форму – 20х25 м. В центрі виявлено скупчення каміння (залишки колишнього кам'яного насипу) розмірами 10х10,5 м. Як і в інших подільських курганах, кам'яна конструкція складалась із більших каменів, які утворювали коло, і менших, що заповнювали центральну частину насипу. Під цим кам'яним завалом знаходилась поховальна камера, заповнена перепаленим до оранжевого кольору шаром землі і глини.

Рис. 2. 1, 4–7 – керамічний посуд та бронзова шпилька із кургану №1;
2, 3 – залізний та бронзовий наконечники стріл із кургану №9

Камера була квадратною в плані. Орієнтована сторонами майже по сторонах світу з незначним відхиленням у північній точці до сходу.

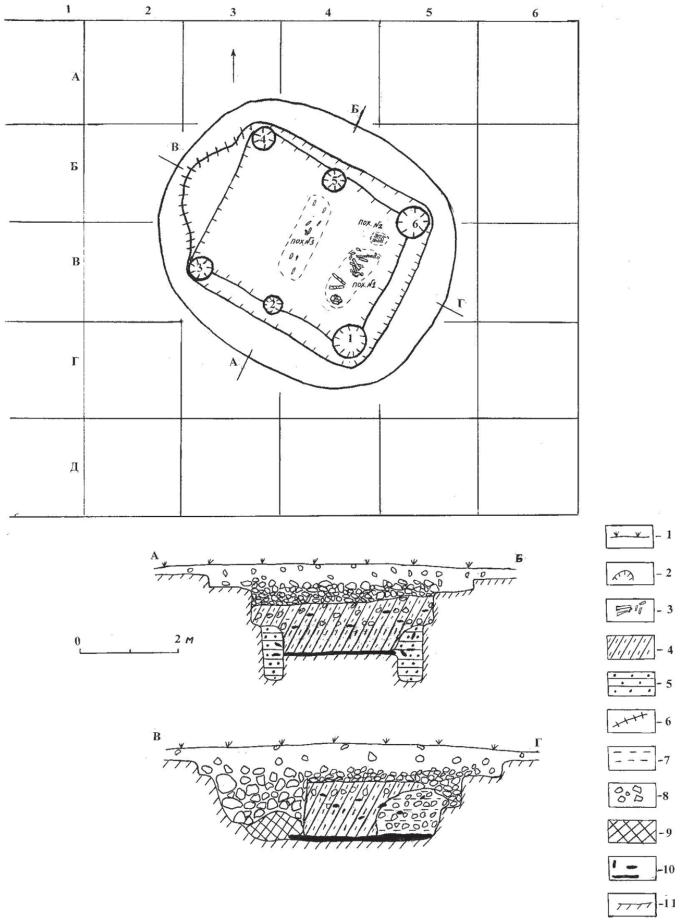
Збереглась кам'яна підлога площею 2,4x2,5 м, яка складалась у південній частині з трьох-чотирьох шарів плит. У південно-східному кутку стояла урна з кальцинованими кістками. Серед них знаходились дві бронзові цвяховидні серезжки, більше п'ятдесяти каолінових намистин. Під урною знайдена бронзова шпилька (рис.2,5), поряд стояла корчага з дещо розширеним корпусом, декорованим гладким валиком, а під північною стінкою камери – три миски з відхиленим назовні краєм (рис. 2,1,4,6,7). В різних місцях лежали уламки ще кількох посудин (мисок, черпака). У центральній частині виявлено біля 350 залізних панцирних пластин, чотири кістяних та шість, сильно оплавлених у вогні, бронзових наконечників стріл.

Курган № 2. Висота – 0,25 м, діаметр– 12x14 м. На глибині 0,3 м виявлено скупчення каміння на площі 4,5x5 м. Під цим завалом знаходилась поховальна камера, заповнена камінням, частина якого була перепаленою. Особливо це було помітно в центральній частині, де каміння виявилось випаленим до стану вапна і являло собою, по суті, монолітну масу. Тут, на глибині 0,5 м від давнього горизонту, простежено прожилки випаленого до червоного кольору ґрунту та деревного вугілля, а на глибині 0,7 м почали зустрічатись шматки вапна та ошлакованої маси ґрунту і каміння.

Поховальна камера розмірами 3,7x4,4 м, була введена в материк на 1,3 м. Після її зачистки виявлено 6 стовпових ям діаметрами– 0,5–0,65 м, глибиною, від дна могили, біля 0,7 м. На дні могили уціліли рештки трьох похованих. Один скелет лежав уздовж східної стінки, скорчено на лівому боці, практично в шарі деревного вугілля, але явних ознак спалення на ньому не було. Уздовж витягнутих вперед рук знайдено дві бронзових цвяхоподібних шпильки та дві скляні біконічні намистинки, а ще одна така ж сама знаходилась біля колін. У південному куті на глибині 1,2 м в шарі чорної землі знайдено глиняну корчагу, кам'яну плитку, одна сторона якої зашліфована до блиску, та банкоподібну посудину із наліпним валиком по вінчику.

В ногах цього ж скелета знаходився ще один кістяк, який належав дитині. В західній частині камери знайдено фрагменти кальцинованих кісток, які належать третій особі (рис.3).

Курган № 3, при висоті 0,2 м та діаметрі 6 м, ледь проглядався на фоні горизонту. Відразу після прокопування орного шару на глибині 0,3 м вдалось натрапити на каміння, яке займало площу 2x2,2 м. В подальшому з'ясувалось, що тут знаходився чотиристовповий склеп розмірами 2,1x2,6 м. Збереглась частково кам'яна підлога. Під час розчистки внутрішнього простору склепу було знайдено фрагмент черепної коробки, кальциновану кісточку та пастову намистину, невиразний уламок керамічної посудини червоного кольору, скляну намистину та фрагмент залізної шпильки.

Рис.3. План та розрізи кургану №2:

- 1) трав'яний покрив; 2) ями; 3) кістки; 4) монолітно цегляковий шар; 5) земляно-глиняне заповнення; 6) грабіжницька яма; 7) випалений шар червоного кольору; 8) каміння; 9) випалений шар сірого кольору; 10) деревне вугілля; 11) материк**

Курган №4. Висота – 0,3 м, діаметр біля 12 м. У верхньому шарі серед каменів було виявлено уламок кам'яної зернотерки, залізні вудила та декілька фрагментів керамічного посуду. В центрі, на глибині 0,2 м, під скупченням каміння на ділянці 10х10 м розташовувалась дерев'яна поховальна камера, долівка якої була вимощена кам'яними плитками, що краще збереглись у західному куті склепу. Загальна площа вцілілої

вистомки дорівнює 3х1,9 м. По кутах поховальної камери, орієнтованої кутами по сторонах світу, знаходились 4 стовпових ями глибини біля 1 м, діаметром – 1,05–1,2 м.

У різних частинах кургану виявлено перепалений до оранжевого кольору шар землі і глини товщиною 8–10 см, під яким зустрічаються вкраплення вуглинок. Найпотужнішим виявився цей пласт у східній частині гробниці, де він має площу 0,5х1,2 м. З південної сторони кургану, за межами склепу, виявлено два поховання у могилах, стінки яких обкладені камінням.

Курган № 5. Насип виділявся на поверхні лише незначними виходами дрібного каміння. На глибині 0,2 м виявлено розтягнуте плугами кам'яне скупчення майже овальної форми розмірами 4,47 х 3,5 м, основу якого складало коло діаметром 3,67х3,5 м, викладене з трохи більших каменів. З південного сходу до нього примикала кам'яна майже прямокутна площадка – 1,77х0,84 м. Під круглою кам'яною конструкцією знаходилась підквадратна могильна яма зі сторонами 2,7х2,37 м, завглибшки 1 м від сучасного рівня. У західній частині могили відкрито грабіжницьку яму. Заповнення могили у нижньому двадцятисантиметровому шарі було із чорнозему, в якому знайдено купку кальцинованих кісток, дві бронзові цвяхоподібні сережки та глиняний кухоль. Вище йшло каміння впереміжку з чорноземом. У заповненні траплялись окремі людські кістки. На деяких із них помітні сліди дії вогню.

Курган №6 повністю розораний. Залишки кам'яного насипу діаметром до 11 м зафіксовано на 0,25 м від сучасної поверхні. У центрі частково збереглась вимощена камінням підлога, де знайдено фрагменти трубчастих кісток та залишки трупоспалення, що супроводжувались кількома глиняними посудинами.

Курган №8. Висота – 1,45 м, діаметр – 24х20 м. Під курганом виявлено сліди склепу. Він являв собою, викопану в материк у яму глибиною до 2,4 м з довжиною сторін 5,8х4,5 м, вздовж яких стояла дерев'яна конструкція, що опиралась на сім стовпів. З усіх сторін гробниця була оточена овальним в плані кам'яним валом. Він досягає розмірів в плані 11,5х9,2 м при висоті до 1,1 м. З півдня у валу виявили два розриви, тут був вхід у склеп. Навколо валу було зроблено земляну підсіпку майже до його повної висоти, яка поступово понижувалась у зовнішню сторону. На підсіпку накидане в один шар дрібне каміння. Це створювало ілюзію наявності суцільного кам'яного насипу і водночас економило витрати каміння.

В результаті дії потужного вогнища камінь в окремих місцях перетворився у вапно. У самій могилі, яка вцент спустошена грабіжниками, нічого не збереглося. У заповненні знайшлося кілька фрагментів кераміки, рештки декількох уламків людських кісток від тілопокладення і масивний бронзовий двохлопастний наконечник стріли з формою пера подібною до шестикутника.

При розчистці ділянок під валом із західного та східного боку від склепу, виявлено по одному захороненню, які знаходились у шарі випаленого до цегляного забарвлення ґрунту. Спалений кістяк першого поховання простежувався на площі 0,9х0,7 м. Із супровідного інвентарю виявлено дві бронзові цвяхоподібні шпильки, кілька десятків пастових і скляних намистин, кістяна посудинка (піксидка).

Згорілі кістки другого захоронення лежали серед пропаленої ґрунтової маси. Збереженість дуже погана. Разом з кістками виявились частини розчавленої корчаги біконічної форми.

Курган №9. Висота – 4,5 м, діаметр з півночі на південь – 56 м, з заходу на схід – 60 м. Вершина пласка, північна сторона крутіша, південна більш похила. Навколо кургану був рів. Розкоп в центрі насипу, розмірами 26х13 м виявив, що верхній шар його на глибину 2,5 – 3 м в центрі і на – 1,2 – 1,5 м на схилах складався з чистого чорнозему з окремими каменями. Глибше йшов суцільний пласт каміння, який особливо щільно залягав з північного і південного краю розкопу. Як з'ясувалось пізніше, це були частини кам'яного валу, який кільцем оточував дерев'яну стовпову гробницю. За відкритими ділянками валу можна судити, що його висота досягала 2–х і навіть більше метрів, ширина в основі біля 10 м, діаметр по зовнішньому периметру – 26 м. Складається він із чистого каміння, без будь-яких домішок землі.

Гробниця, площею більше 50 кв. м, була впущена в ґрунт на 0,35–0,4 м нижче давнього горизонту. В її конструкцію входило два ряди стовпів, які з чотирьох сторін підтримували споруду. Деякі ями зовнішньої лінії говорять за те, що в них стовпи були нахилені в сторону внутрішнього ряду, тобто вони виконували роль підпор, які запобігали розповзанню будівлі. Частково збереглись залишки зотлілих дубових стовпів, ущільнених камінням. Підлога склепу була заощена кам'яними плитами і замазана глиною. Проте, більша її частина, смугою 4х2,5 м, була зруйнована ще в давнину. Під північною стороною гробниці знайдено залізний і бронзовий наконечники стріл (рис. 2,2,3). З чотирьох кутів склепу (за його межами) в кам'яному валу залягав потужний шар перепаленої до яскравого червоного кольору глини, в якій простежуються тонкі прожилки вугілля.

З південного боку у вал вривається коридор, обмежений з двох сторін кам'яними, мурованими насухо, стінами. Коридор звужується в сторону склепу (ширина близько 2–х м) і розширюється у протилежний бік (6 м). На його долівці залишилися відбитки від настилу із колод, у вигляді ровиків шириною 20–25 см.

До південно-західного кута склепу примикав невеликий (висота – 1,9 м, діаметр – біля 4,3 м) курган, який був перекритий загальним насипом. Тут виявлені залишки трупоспалення, висипаного на долівку, встелену тонким шаром дрібного піску з білою глиною. Захоронення супроводжувалось чорнолощеними мисками, унікальним блюдом,

виготовленим із рога лося, кістяними туалетними лопатками–ложечками, кістяними деталями горита та деякими іншими предметами. Дослідження кургану не завершене. Але вже зараз можна вважати, що за всіма ознаками він функціонував як обрядово–поховальний храм.

Курган №10 досягав у висоту 0,2 м, при діаметрі 6,5 м. При знятті верхнього орного шару майже по всій площі траплялися камені різних розмірів, більші із них, зосереджені по краю скупчення, утворювали коло діаметром 5х5 м. Кам'яний накид викладений на рівні давнього горизонту, який знаходився нижче сучасного на 0,2–0,25 м, а розташування каменів відповідає всім ознакам кам'яних конструкцій, які відомі нам за іншими курганами. Ніяких прямих вказівок на те, що у ньому були поховання, немає. У культурному шарі зустрічались окремі вуглинки, кілька уламків кісток дрібних тварин. В центрі знайдено декілька фрагментів оплавленої бронзи. Із них два уламки у формі деформованих пластин, які належали дзеркалу. Спостереження показують, що курган міг відігравати важливу роль у забезпеченні нормального існування такого багатофункціонального об'єкта як храмово–поховальний комплекс курган № 9.

Два інші кургани (№ 11,12) розташовані на вершині Гусикової гори, яка найвище піднімається над навколишньою місцевістю і є складовою частиною Товтровоного кряжу. Курган № 11 мав висоту 0,4 м і діаметр 12х13 м. На глибині 0,4–0,5 м у насипі почало зустрічатись каміння, яке безсистемно зосереджувалось по всій площі кургану, де виявились залишки двох захоронень. Деякі ознаки вказують на скороченість похованих. В заповненні знайдено крем'яну пилочку та дві пластини.

Курган № 12 розміщений північно–західніше від одинадцятого, мав висоту 0,25 м і діаметр біля 13 м. Кам'яна конструкція в насипі стала проявлятися на глибині 0,2 м і, як з'ясувалось, в деяких місцях мала товщину від 0,5 до 0,8 м при діаметрі 11 м. В центральній частині деякі камені стояли на ребрі, утворюючи щось на зразок ящика. У північно–західному секторі на глибині 0,35 м від поверхні насипу розчищено трупопокладення (поховання 1). Кістяк був орієнтований на захід, лежав скорчено на правому боці. В голові перед черепом стояв горщик, прикрашений геометричним орнаментом із заштрихованих трикутників і горизонтальних ліній. Поряд, але ближче до курганного центру, знаходились рештки щонайменше ще двох кістяків (поховання 2). Біля них знайдено шліфовану кам'яну сокиру з отвором та крем'яний відщеп.

Отже, практично у кожному кургані для захоронень було споруджено дерев'яні усипальниці. Їхня архітектура та розміри залежали від знатності похованого, його ролі у суспільстві. Тому склепи за конструкцією і убранством могли варіювати від зовсім скромних, при площі у кілька квадратних метрів, до великих і багатих інтер'єром будівель. Найбільш складною така споруда виявилась у кургані № 9. Із подністровських пам'яток найближче до неї стоять гробниці із курганів № 1 і 2 в

Перебіківцях, досліджених Г.І.Смирновою⁴. Це особливий тип усяпальниць, який призначений для дуже поважних членів громади, таких як вожді, жреці тощо.

Стосовно різних категорій поховального інвентаря, то вони відомі на інших старожитностях з українського Правобережжя. Миски з розхиленими назовні вінцями представлені як на Середньому Дністрі (Теклівка⁵, Перебіківці⁶), так і у Побужжі (Немирів⁷) й у Подніпров'ї (Жаботин⁸) та ін. Типовими є і наконечники стріл⁹, кістяні деталі горита¹⁰. Рогове блюдо відноситься до рідкісних знахідок. Походять вони, наприклад, з Новозаведенного, що на Північному Кавказі¹¹, трапляються у сарматських комплексах, правда, пізнішого часу¹².

Розкопані об'єкти представляють два хронологічні горизонти. Кургани № 11 і 12 – відносяться до епохи пізньої бронзи (XII–XI ст. до н.е., комарівська культура), інші – до скіфської епохи (VII–VI до н.е.). Але між конструктивними особливостями курганних насипів цих двох хронологічних горизонтів є багато спільного, що пояснюється генетичними зв'язками між ними.

У 2011р. також велись роботи на ділянці будівництва дороги Іванківці–Сатанів, де знаходиться поселення з культурними нашаруваннями трипільського, пізньобронзового, скіфського та ранньослов'янського періодів. Тут вдалося розкрити площу у 1200 кв.м. і виявити вісім об'єктів житлового й господарського призначення. Особливо цікаво те, що у скіфську пору тут проживали племена, яким і належав вищезгаданий курганний некрополь, що підтверджується здобутими матеріалами. Дослідження цих пам'яток, як єдиного історико–культурного цілого, дозволить зробити ґрунтовні висновки щодо різних аспектів діяльності тутешніх мешканців на початку раннього залізного віку.

Примітки

- ¹ Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu. Lwow / T.Sulimirski. – Lwow, 1936. – S. 1–136.
- ² Малеев Ю.Н. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч / Ю.Н.Малеев // Курганы Степной Скифии. – 1991. – К., – С. 132–130.; Бандрівський М., Захар'єв В. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокілець у 1999 році) / М.Бандрівський, В.Захар'єв // Записки НТШ, праці археологічної комісії. – Львів, – Т. ССXLIV, 2002.
- ³ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е.Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М. – 1901. – С.201.
- ⁴ Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Г.И. Смирнова // ТГЭ. – Т. 20, – 1979. – С.39–43.
- ⁵ Гуцал А.Ф. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с.Теклівка на Поділлі / А.Ф.Гуцал, В.А.Гуцал, В.П. Мегей, О.Д.Могилов // Археологічні відкриття в Україні 2000–2002 рр. – К., –2003. – С. 90–92.

- ⁶ Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы... – С. 53. – Рис. 12,9.
- ⁷ Смирнова Г.И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) / Г.И. Смирнова // РА., №4. – 2001. – С.33–44. – Рис.1,10.
- ⁸ Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый. – К. – 1989. – С. 52–56.
- ⁹ Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы... – С. 53. – Рис. 10,8,9.
- ¹⁰ Там само. – С. 48. – Рис. 10,16–21.
- ¹¹ Петренко В.Г., Роговые блюда могильника Новозаведенное II / В.Г. Петренко, В.Е. Маслов // Евразийские древности. 100 лет Б.Н.Гракову. Архивные материалы, публикации, статьи. – М., – 1999. – С. 250–259.
- ¹² Смирнов К.Ф. Савроматы / К.Ф. Смирнов. – М., – 1964. – С.340. – Рис.46,16.

Резюме

В районе сел Каменка–Иванковцы–Спасовка Городокского района Хмельницкой области в течении 2007–2011 гг. проводились исследования курганов раннескифского времени и начаты работы на многослойном поселении. Раскрыто одиннадцать каменно–земляных насыпей, под которыми находились деревянные склепы. Находки представлены керамикой, бронзовыми и железными наконечниками стрел, костяными изделиями.

Ключевые слова: курганы, поселения, склепы, керамика.

Одержано 6 листопада 2011 р.

УДК 94 (477.8)“11”

О.Б.Головка

ГАЛИЧ І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ У ПОЛІТИЦІ КНЯЗІВ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ РУСІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XII СТ.)

У статті аналізується місце Галицької землі в політиці князів Придніпровської та Північної Русі в останній чверті XII ст., особливо під час громадянської війни у Прикарпатті в 1187-1189 рр.

Ключові слова: Галич, Галицька земля, князі Придніпровської та Північної Русі, громадянська війна 1187-1189 рр.

Наприкінці XI ст. на політичній арені Східної Європи у Прикарпатті з'являються три невеликі князівства – Перемишльське, Звенигородське та Терехівське, які виокремилися з до цього єдиного Волинського князівства-намісництва, що входило до складу держави-імперії Русь.

Належали ці князівства князям Ростиславичам: Рюрику, Володарю Васильку, які були синами князя Ростислава, внуками старшого сина київського князя Ярослава Володимировича (1019 – 1054 рр.) Володимира, який з 1034 по 1052 рр. був князем у Новгороді.

Протягом першої половини та третьої чверті XII ст. значення князівств Прикарпаття у житті східного слов'янства зростає. Не дивлячись на постійні спроби сусідів, перш за все Київської та Волинської земель, підкорити володіння Ростиславичів, прикарпатські князівства зберігають значну суверенність у складі Русі, а з 40-х років означеного століття за правління князів Володимирка Ростиславича та його сина Ярослава на карті Русі функціонує могутня Галицька земля-князівство. Нове об'єднане князівство увібрало до свого складу означені вище Перемишльське, Звенигородське, Теревовльське, а також власне Галицьке удільне князівство (волость), що ймовірно, виникло у другій чверті XII ст. В 40-х – 70-х роках XII ст. Галицька земля провадить активну політичну діяльність відносно інших регіонів Русі, підтримує інтенсивні міжнародні взаємини з країнами Центральної Європи та Візантійською імперією, веде активну “степову” політику¹.

Проте, після смерті 1 жовтня 1187 р. галицького князя Ярослава Володимировича Галицька земля перетворюється у значній мірі із суб'єкта на об'єкт політичного життя Центрально-Східної Європи: все князівство або окремі його частини прагнуть завоювати сусіди, перш за все володарі Королівства Угорщина, польських князівств, сусідніх з Галицькою землею земель-князівств Русі².

Проблема захисту суверенітету Галицької землі від втручання сусідів особливо гостро постала пізніше в першій половині XIII ст. У зв'язку з цим в історичній літературі давно і плідно розглядається тема відновлення “спадщини” князя Романа Мстиславича його дітьми Данилом та Васильком, східної політики Польщі та Угорщини наприкінці XII – першої половини XIII ст., проте потребує додаткового дослідження тема про роль Галича і Галицької землі у політичному житті всієї Східної Європи, зокрема Прикарпаття у політичних планах київських, чернігівських, смоленських та суздальських князів в останніх десятиліттях XII ст.³.

Перебіг політичних подій у Галицькій землі, які передували війні за “галицьку спадщину” наприкінці 80-х років XII ст., не були таємницею для сусідніх монархів. Вони, безумовно, цікавились розвитком ситуації у прикарпатському краї, а у деяких сусідніх князівствах знаходили притулок князі-ізгої – претенденти на галицький стіл. Про це яскраво свідчать сторінки політичного життя Володимира Ярославича, законного спадкоємця галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла. В 70-80-х роках XII ст. цей князь неодноразово виступав проти свого батька, спираючись при цьому на галицькі боярські кола, які хотіли обмежити владу Ярослава Володимировича.

В 1184 р. князь Володимир, не добившись в черговий раз успіху у конфронтації з батьком, почав шукати допомоги або притулку у князя Романа Мстиславича у Володимирі, згодом із такою ж метою побував у князя Ингвара Ярославича у Дорогобужі, у князя Святослава Юрійовича в Турові, у князя Давида Ростиславича в Смоленську, у князя Всеволода Юрійовича в Суздалі. Врешті-решт, галицький княжич прибув до свого родича путивльського князя Ігоря Святославича (головного героя “Слова о полку Ігоревім”), де перебував два роки⁴. Цікаво, що, з одного боку, ніхто з цих володарів (крім Ігоря Святославича) Володимирі Ярославичу не допоміг, але, з другого – ніхто його не захопив, щоб передати батькові. Це можна пояснити спочатку побоюванням або небажанням втручатися у справи могутнього прикарпатського князівства, а безпосередньо в 1186 – 1187 рр., коли стало відомо про хворобу князя Ярослава Володимировича, вичікуванням багатьох князів з династії Рюриковичів подальшого розвитку подій у Галичі.

В 1186 р. після двох років перебування в Путивлі місцевому князеві Ігорю Святославичу вдалося примирити батька з сином. Літопис повідомляє, що до Галича Ігор Святославич “посла с ним (Володимиром. – авт.) на свого зятя Рюрикова Святослава”⁵, який, ймовірно, повинен був виконати дипломатичні функції у плані примирення батька з сином.

Сигналом для активізації дій сусідів відносно Прикарпаття стала смерть Ярослава Осмомисла 1 жовтня 1187 р., а головне конфлікт, що розгорнувся в Галицькій землі серед його нащадків Володимиром та Олегом⁶. “Быс мятеж велик в Галичкй земли, – пише Київський літопис, – и сдѹмав же мѹжи Галичкыи с Володимеромъ перестѹпишеть хрстѹное целованне и вѣэгнаша Олга из Галича. И вежа Олег отгѹдѹ во Врѹчни к Рюрикови, а Володимеръ седе в Галиче на столе деда своего и отца своего”⁷.

Головним фігурантом зазіхань на Галицьку землю з середовища Рюриковичів став волинський князь Роман Мстиславич, який зробив невдалу спробу оволодіти багатим Галичем, але події у Галичі не залишили байдужими і володарів інших земель Русі.

Одним з перших про конфлікт у Галичі дізнався овруцький князь Рюрик Ростиславич, оскільки до нього після зіткнення з братом Володимиром Ярославичем прибув князь Олег, якого Ярослав Осмомисл хотів зробити своїм наступником на галицькому столі. Невдовзі Рюрику довелося займатися долею іншого невдахи у боротьбі за “галицьку спадщину”. Роман Мстиславич, який покинув Галич, злякавшись звістки про вторгнення до Галицької землі війська угорського короля Бели III, повернувся на Волинь, але не зміг повернути собі місто Володимир (на Волині), в якому князем став його молодший брат Всеволод Мстиславич. Не маючи достатньо власних сил, щоб приборкати брата, Роман звертається за підтримкою до свого тестя Рюрика.

Проте, під час перебування в Овручі Роман та його волинські і галицькі союзники домовляються з Рюриком Ростиславичем про спільні дії не за

повернення міста Володимира, а спрямовані на боротьбу з угорцями, які захопили Галицьку землю. Такий поворот подій влаштував в той момент Романа, оскільки тоді він ще мав підтримку певної частини населення Галицької землі. “Рюрик же пүсти с ним (Романом. – авт.) сына своего (Ростислава. – авт.) и Главна Борисовича воеводу”. Але під Пліснеском відбулася битва з угорцями, де полки Романа та Ростислава були розбиті⁸.

Згодом угорці, не дивлячись на перемогу над Романом Мстиславичем і Ростиславом Рюриковичем під Пліснеском, відчули, що у них немає достатньо підтримки з боку галичан для утримання позицій на захопленій території. Знову організувати похід на Русь угорська адміністрація не могла, оскільки Угорщина знаходилася перед серйозним випробуванням: через країну мала пройти величезна армія хрестоносців на чолі з Фрідріхом I Барбаросою, яка направлялася на Схід (перехід цього війська через угорські землі відбувся 24 травня – 2 липня 1189 р.).

Тому угорський король Бела III вирішив вдаватися до засобів дипломатії у стосунках з руською верхівкою. Бела III таємно вступив у переговори з київським князем Святославом Володимировичем. На початку 1189 р. до Києва прийшло посольство від угорців, які запросили до Галича на переговори про подальшу долю Галицької землі сина Святослава Гліба. “Святослав же ұтанвса Рюрника, ұхотяся творяше, ако же дадять емү Галичъ, и посла сына своего Глеба ко королеви”⁹. Отже, князь Святослав хотів в обхід Рюрика і Романа добитися поширення свого впливу на Прикарпаття. З джерел складно напевно уявити зміст цих переговорів, але можна припускати, судячи з тексту літопису, що тоді планувалося створення системи спільного угорсько-київського контролю над Галицькою землею.

Цим планам угорського короля та київського князя не судилося здійснитися, бо про таємну дипломатію Бели III, Святослава та Гліба довідався Рюрик. Овруцький князь звинуватив Святослава Всеволодовича у порушенні спільних угод. В боротьбі проти створення альянсу Святослава з угорцями Рюрик Ростиславич широко використовує “громадську думку”: в справу втрутилася верхівка православної церкви.

Київський митрополит Никифор у зверненні до Святослава і Рюрика заявив, що є неприпустимим, щоб “отчину” тримали іноземці і закликав князів почати боротьбу з ними. “Молвясеть бо и митрополитъ Святославү и Рюрикови: Се иноплемьеници отгяли отчинуү вашу, а лепо вы бы потрудитися, и тако здумавше поидоша к Галичю”¹⁰. В Густинському літопису вміщено цікаве свідчення, що, крім вимоги боротьби з іноземцями, київський митрополит наполягав на передачі Галича Роману¹¹. Враховуючи тісні зв’язки князя Рюрика та митрополита Никифора, остання інформація виглядає цілком реальною.

Звернення митрополита Никифора примусило Святослава шукати компроміс з Рюриком. Святослав і Рюрик домовилися про спільні дії у

Прикарпатті, зібрали свої полки і вирушили з ними до Галицької землі. Проте проведенню військової кампанії завадили особисті амбіції її керівників. По дорозі у Галичину Рюрик і Святослав почали “ділити шкуру невбитого ведмедя”: вирішувати кому буде належати після походу Галич. В літопису розповідається про прагнення Святослава стати одноосібним володарем “Руської землі”, для чого він **даяшеть Галичъ Рюрику**, а останній, в свою чергу, повинен був віддати свої володіння довкола Києва (**“а собе (Святославу. – авт.) хотяшеть всен Руской земли около Києва”**¹²).

Така позиція київського князя, реалізація якої значно б посилювала владу Святослава Всеволодовича, перетворювала його в єдиного володаря Києва та Київської землі, викликала невдоволення овруцького князя Рюрика Ростиславича, бо той не хотів “лишитися отчины”. Ймовірно, Рюрик, як і раніше, планував передати Галич Романові. Не досягши згоди, два наймогутніші на той час володарі Південної Русі розсварилися, а їх війська повернулися додому.

Не дочекавшись допомоги від сильних південноруських князів, галицькі бояри з антиугорської партії запрошують до себе сина відомого борця за владу в Галицькій землі середини XII ст. Івана Ростиславича “Берладника” – молодого князя Ростислава Івановича (**“Берладника”**). Цей претендент на галицький стіл мав незаперечні правові підстави виборювати галицький стіл, оскільки Ростислав був представником найстарішої гілки Ростиславичів, а його дід Ростислав Володаревич був навіть старшим братом галицького князя Володимирка, батька Ярослава Осмомисла¹³.

У боротьбу за Галич, “галицьку спадщину” вступив забутий всіма молодий князь, який тривалий час мешкав при дворі брата Рюрика Ростиславича смоленського князя Давида. Отже, Галич тепер виявився у полі зору володаря Смоленського князівства. Ростислав, як пише літопис, **“испросися у Давыда, бешеть бо Давыд приял его у себе”**¹⁴. З панегіричної розповіді літопису складається враження, що молодий князь не отримав підтримки від опікуна, проте навряд чи без належної підготовки, не маючи військової допомоги Ростислав відважився здійснити виправу до Галицької землі. Інша річ, що, вірогідно, князю Ростиславу не вдалося зібрати достатньо потужної дружини, що позначилося на його подальшій невдачі у боротьбі з угорцями. Правда, завойовникам вдалося лише ціною величезних зусиль завойовникам на чолі з королевичем Андрієм подолати Ростислава Рюриковича, який під час битви був тяжко поранений. Його було захоплено в полон і згодом отруєно¹⁵. Суспільне напруження у Галичі досягло піка. Тому доля угорців тут була вже визначена. І тут на політичному обрії знову з’явилася постать Володимира Ярославича, якого у 1188 р. з Галича вигнав князь Роман Мстиславич.

Розглядаючи літописне повідомлення про обставини повернення Володимира Ярославича на батьківщину, невільно починаєш ставити під сумнів вкрай негативні характеристики князя сучасниками: **“Князящц**

Володимеру в Галичкон земли и ве бо любезнив питию многому и думы не любяшегы с мужми своими и пое у попа жену и постави себе жену и родися у нее два сына”¹⁶. Дійсно, без певної вдачі, таланту, енергії йому навряд чи вдалося би подолати величезні перешкоди на шляху до реалізації своїх намірів.

Історія повернення Володимира Ярославича до Галича цікава і в іншому відношенні: її перебіг був пов’язаний з доволі широкою за географією дипломатією князя від Германської імперії до Володимиро-Суздальського князівства, володарі яких доклали чи не найважливіших зусиль у вирішенні питання про галицьку спадщину.

Захопивши Галич і посадивши там королевича Андрія, угорський король Бела III обманув князя Володимира Ярославича, якому обіцяв допомогу, але вивіз його до Угорщини і заточив у вежі. Однак весною 1189 р. Володимир, розрізавши шатер на вежі і зробивши вірьовку, спустився з башти і втік. В цьому руському князеві сприяли два місцеві охоронця, яких він підкупив. Саме останні через невеликий час допомогли Володимиру дістатися до германського імператора Фрідріха I Барбаросси. “Царь же (Фрідріх. – авт.), – розповідає літопис, – уведав, оже есть сестричичь великому князю Всеволоду Суздальскому, и прия его с любовь и с великою чстью и преставя к нему мужь свои и посла его Казимиру в Ляхи, веля ему доправити Галича по своей воле. Ял бося вьяшь давати цареви по 2000 гривен себра до года”¹⁷.

Думається, що обіцянка величезного трибуту, а не родині зв’язки Володимира з суздальським князем Всеволодом Юрійовичем вплинули на прихильне ставлення імператора до вигнанця. Фрідріх I в той час не міг надати безпосередньої військової допомоги Володимиру, оскільки готувався взяти участь у третьому хрестовому поході, однак доручив реалізацію намірів Володимира залежному від себе малопольському князю Казимиру II Справедливому.

У серпні 1189 р. на вимогу германського імператора Фрідріха II Барбаросси краківський князь Казимир надав допомогу галицькому князю вигнанцю Володимиру Ярославичу. Краківський воєвода Миколай направився з польським військом до Галича, вигнав звідти угорський гарнізон з королевичем Андрієм (майбутнім королем Андрієм II) і відновив тут владу князя Володимира¹⁸.

Для повернення Володимира до Галича склалися влітку 1189 р. дуже сприятливі умови, оскільки позиції угорців у Галичі були слабкими, а місцеве населення прагнуло появи тут свого князя. Тому сподіванням Казимира добитися посилення позицій Краківської землі в Галицькому краї не судилося здійснитися. Володимир отримав зразу ж тут значну підтримку галичан, які не хотіли владу угорців міняти на якісь зазіхання на Прикарпаття поляків. До того ж Володимир, ставши знову галицьким володарем, тепер показав здібності дипломата.

Одразу ж після повернення до Галича Володимир Ярославич звернувся за протегуванням до свого дяді суздальського князя Всеволода Юрійовича.

Це було зроблено дуже завчасно, бо перший патрон галицького князя германський імператор Фрідріх I перебував у хрестовому поході (10 червня 1190 р. при переправі через невелику гірську річку Сальеф на кордоні Малої Азії та Сирії Фрідріх I потонув). Смерть Фрідріха I фактично поставила хрест на всіх обіцянках, що давав Володимир імператору в плані залежності і виплати щорічної данини.

Володимир Ярославич визнав себе васалом суздальського володаря Всеволода Юрійовича, який в цей час прагнув зміцнити свої позиції на півдні Русі, у тому числі і у Прикарпатті. Згідно літопису, Всеволод звернувся до всіх руських князів, польського та угорського монархів з вимогою відмовитися від будь-яких зазіхань на Галич. **“Всеволод же Сүждальский присла ко всем княземъ и ко королеви в Ляхы и води я ко крстѹ на своемъ сестричиче, Галича не искати николи же под ним. Володимер же ѹтвердился в Галиче и оттого не быс на нь никого же”**¹⁹.

Але реальну залежність Галича від Суздаля не варто перебільшувати. Попри те, що джерела майже нічого не повідомляють про десятилітнє правління Володимира Ярославича в Галичі, відомо, що в 1196 р. князь Володимир допомагав тоді вже київському князю Рюрику Ростиславичу у війні з волинським князем Романом Мстиславичем. Тоді разом з трипільським князем Мстиславом Мстиславичем (майбутнім Удатним) Володимир Ярославич здійснив напад на волинську Перемильську волость: **“Володимер ехав со Мстиславом, повоева и поуже волость Романовѹ около Перемиле, а отселе Ростислав Рюриковичъ с Володимеричъ и с Чернымъ Клобѹком ехавше и повоеваша и пожгоша волость Романовѹ около Каменця. И тако ополонившеса челядью и скотом, и отместившеса, возвратишаса во свояси”**²⁰.

Отже, літописний запис зафіксував тісну взаємодію Володимира Ярославича з князем Рюриком Ростиславичем. Це є доказом того, що залежність галицького князя від суздальського володаря Всеволода Юрійовича, яка, за даними тенденційного на користь Всеволода суздальського хроніста, виникла в 1189 р., вже на середину 90-х років зникла. Тому ми не можемо погодитися з поглядом М.Ф.Котляра про те, що князь Володимир Ярославич сидів **“за широкою спиною володимирського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р.”**²¹.

Після смерті у 1198 р. (може 1199 р.) князя Володимира Ярославича Галич знову стає об'єктом уваги багатьох князівських родин Русі²². Крім волинського князя Романа, який досить швидко завоював місто і утворив об'єднане Галицько-Волинське князівство, Галич у черговий раз привернув увагу князів з інших земель Русі, перш за все Придніпровської Русі. Відзначаючи це, необхідно зазначити, що автор цих рядків не може погодитися з думкою А.А.Горського, який вважає, що Галицьке князівство належало до тих руських земель, яке з кінця XII ст. не мало власної династії і стало спільним **“загальноруським”** володінням²³. Насправді в 1199 р. у Галичі припинилась династія Ростиславичів, носії якої отримали

Прикарпаття за рішенням Любецького з'їзду, а після короткого володарювання Романа Мстиславича у 1205 р. Галицька земля стала на тривалий час яблуком розбрату між численними претендентами. Але наявність величезної конфронтації між різними феодалними володарями не є доказом існування якогось особливого статусу Галичини серед інших давньоруських земель. Подібними конфліктами рясніє вся історія середньовіччя, коли часто законні володарі позбавлялися престолу конкурентами.

Отже, наведені у цій статті факти засвідчують, що впродовж останньої чверті XII ст., особливо під час громадянської війни у Прикарпатті в 1187 – 1189 рр., Галицька земля знаходилася у полі зору діяльності князів Придніпровської та Північної Русі.

Примітки

- ¹ Головка О.Б. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX – XII ст.) /О.Б. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К., 2005. – С.87-131; його ж. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний світ. – 2004. – №1. – С.60-72.
- ² Головка О.Б. Війна за «галицьку спадщину» (1187-1189) /О.Б. Головка// Княжа доба. – Т.3. – Львів, 2010. – С.116-132.
- ³ Про відносини Галицького та Чернігівського князівств у XII – XIII ст. див.: Коваленко В.П. Політичне становище південноруських земель в XII – XIII ст. / В.П.Коваленко// Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до XVIII ст. – Вип.2. – К., 2002. – С.77-101; його ж. Чернігів і Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С.154-164; його ж. Чернігівсько-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII – XIII ст.: До питання про перші осередки української державності // Другий Міжнародний конгрес україністів: Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С.20-23; та ін.
- ⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.633-634.
- ⁵ Там же. – Стб. 634.
- ⁶ Там же. – Стб.656,657, 659-661.
- ⁷ Там же. – Стб.657.
- ⁸ Там же. – Стб.661-662.
- ⁹ Там же. – Стб.662.
- ¹⁰ Там же. – Стб.663.
- ¹¹ Густынская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.322.
- ¹² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.663.
- ¹³ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Table III. – P.14 (помилково надруковано 13); Рапов О.М. Княжеские династии на Руси в X – первой половине XIII вв. – Москва, 1977. – С.79-80.
- ¹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.663.
- ¹⁵ Там же. – Стб.664-665.
- ¹⁶ Там же. – Стб.660.
- ¹⁷ Там же. – Стб.666.

- ¹⁸ Vincentii Chronicon. – L.IV,15 (Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за вид.: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica / Ed. A.Bielowski. – Т.2.– Lwów, 1872. – Р.193-449); Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т.Пашуто. – Москва, 1968. – С.162; Головка О.Б. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX – XII ст.) / О.Б.Головка. – С.123.
- ¹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.667.
- ²⁰ Там же. – Стб.698.
- ²¹ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII – XIII ст. / М.Ф.Котляр // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С.14.
- ²² Густинская летопись. – С. 327; Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Т.5-6. – Warszawa, 1973. – S.213; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.2. – Львів, 1905. – С.454; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Atenium Wilenskie. – R.XII. – №3. – 1937. – S.3-20; Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.) / О.Б.Головка. – К., 2006. – С. 225.
- ²³ Горский А.А. Русские земли в XIII – XIV веках. Пути политического развития / А.А.Горский. – Москва, 1996. – С.7.

Резюме

В статті аналізується місце Галицької землі в політиці князів Придніпровської і Северної Русі в останній чверті XII в., особливо во время громадянської війни в Прикарпаття в 1187-1189 гг.

Ключевые слова: Галич, Галицька земля, князів Придніпровської і Северної Русі, громадянська війна 1187-1189 гг.

Одержано 8 листопада 2011 р.

УДК 94 (477) «8/12» (=16)

В.Г. Балушок

ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ В ПІВДЕННІЙ РУСІ В УДІЛЬНИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується етнічна ситуація в Південній Русі в період XI – XII ст., час відомий як період удільних земель. Звертається увага на прояв етнічної окремішності, що формується на теренах Руської держави.

Ключові слова: Давня Русь, знать, етноси, князівства.

Те, що для етнічної ситуації епохи раннього й початку розвинутого Середньовіччя була характерна яскраво виражена етнічна дрібність, дослідники, щоправда, на західноєвропейському матеріалі, довели досить давно¹. Зокрема, М. Колесницький показав, що тоді існували обласні, як

він їх називає, народності, які виникли, наприклад у Германії, на основі колишніх племінних етносів і відповідали політичній дрібності епохи феодальної роздробленості². А дещо пізніше О. Головка і автор цих рядків паралельно та незалежно один від одного прийшли до висновку, що політичному членуванню Давньої Русі відповідала етнічна дрібність – групи локальних етносів, як це було і в країнах Західної та Центральної Європи³.

На момент утворення Київської Русі як величезної держави, як відомо, на території України проживало кілька слов'янських співплемінностей (великих груп генетично споріднених племен)⁴. Це поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, деревляни, західні сіверяни, частина дреговичів (південніше Прип'яті), можливо, також бужани й дуліби (яких частина дослідників вважає попередниками волинян). Історики, як правило, називають давньослов'янські співплемінності союзами племен. Проте ця назва відбиває політичний, а не етнічний аспект. До того ж не кожна співплемінність, відома етнологам, є союзом племен. Таким вона виступає лише тоді, коли в наявності є відповідні органи племінної й союзної влади⁵. Привертає увагу, що за літописом не всі слов'янські “племена” Східної Європи мали свої княжіння, тобто, очевидно, справжніми союзами племен, в усякому разі у якийсь момент своєї історії, про який інформація потрапила до літописців, не були. Зазначені співплемінності і виступали окремими етносами. Це твердження знаходиться у повній відповідності з даними етнологічної науки, а саме, що в добу фінальної первісності й становлення державної цивілізації співплемінності є окремими етносами (так було й у сусідів слов'ян – германців, кельтів, фракійців та ін.)⁶. Крім того, про це свідчать слова літописця, який відзначає у кожній слов'янської співплемінності “обычая своя”, “предания каждо своя норов”⁷.

Названі племінні етноси на час утворення Київської Русі об'єднувалися в метаєтнічну спільність (сіверяни і деревляни, очевидно, входили до неї лише частково) і були на шляху до утворення в перспективі єдиного етносу, що розглянуто автором цих рядків у окремих роботах⁸. З утворенням наприкінці IX – на початку X ст. Київської Русі, що об'єднала всю слов'янську територію Східної Європи, етногенетичний процес на українських (як і на російських та білоруських) землях зазнав певних деформацій. Єдина княжа династія Рюриковичів, яка утверджується не лише в Києві, а й у переважній більшості місцевих центрів, і яка мала єдину, “руську”, самосвідомість, витворила і єдину систему інформаційних комунікацій⁹, що обслуговувала її потреби в масштабах усєї Києворуської держави. Паралельно з Руссю у вузькому значенні (в основному, колишня земля полян) виникає те явище, яке історики назвали Руссю в широкому розумінні, що охоплювало, в першу чергу, політичну сферу, так, певною мірою, й сферу етнічну. Етнонім “русь” (збірна форма множини), що закріпився за населенням Середнього Подніпров'я (вузьке значення),

починає вживатися і в широкому розумінні, але, як правило, лише у певних порубіжних ситуаціях. Найчастіше, при стиканні жителів Русі, наприклад воїнів із Новгородом, Ростова, Полоцька чи інших міст і земель, з чужинцями з-поза меж Русі в широкому розумінні. Це є свідченням існування певної самосвідомості етнічного типу. А раз так, то, дійсно, на території усєї Київської Русі в той час виникає спільність етнічного характеру¹⁰. Свого часу її охрестили “давньоруською народністю”. Проте, чи була вона й справді народністю, тобто власне етносом?

Найперше, слід мати на увазі, що давні етноніми племінного типу ще довго продовжують вживатися й після утворення Києворуської держави, етнонім же “русь” у вузькому значенні закріплюється лише за жителями Середнього Подніпров'я (в основному, в землі полян). А раз так, то досить довго продовжували існувати й ці етноси, що, до речі, чітко видно з контексту вживання даних етнонімів у літописах. Самі етноси, можливо, як це відзначає Г. Хабургаєв, перетворюються з племінних на територіальні утворення, проте і в такому вигляді продовжують ще тривалий час існувати. При цьому, якщо назви південно-західних співплемінностей, як правило, зникають уже в X ст., і на їх місці виникають нові назви територіально-земельного типу, то назви “племен” північних і північно-східних, з часом, можливо, вже як територіальних утворень, зустрічаються в літописах до XII ст. включно (остання згадка про словен – 1036 р., кривичів – 1127 р., дреговичів – 1149 р., радимичів – 1169 р., сіверян – 1183 р., в'ятичів – 1197 р.¹¹).

І хоч поступово давні племінні етноніми виходять із вжитку, але замість них з'являються нові регіональні етнонімічні назви. Утворення нових етнонімів територіально-крайового типу збігається в часі з настанням періоду удільної роздробленості. І це не випадково. Адже, – як зазначає Л. Войтович, – “залишалися (з часів існування племінних етносів і їх князів – В. Б.) системи шляхів і давні сформовані ринки, до яких тяжіли новосформовані еліти”¹². Вирішальним чинником, що зумовив виникнення й існування цих, уже нових, утворень, був соціально-політичний, а не власне етнокультурний, оскільки етнокультурні особливості у населення окремих земель хоч і виступають досить чітко, та все ж не настільки сильно, як, скажімо, між Південною, Північною і Північно-Східною Руссю в цілому¹³.

Саме виникнення на основі колишніх співплемінностей та їх князів нових соціально-історичних організмів, які дістали назву “земель”, зумовило появу і нових етнічних утворень територіально-земельного типу. При цьому термін “земля” використовувався саме стосовно самостійних, фактично незалежних утворень державного типу. Вживання його відносно окремих частин Київської Русі, як встановив сучасний російський історик А. Горський, простежується з другої чверті XII ст. Він, зокрема, відзначає: “Очевидно, термін (“земля” – В. Б.), що позначав суверенні держави, був

перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні”¹⁴. Землі виступають тотожними сучасному поняттю “країн”.

Основними землями на теренах України в удільний період були Руська, Галицька, Володимирська (Волинська), Чернігівська (виділилася з Руської землі у середині XI ст.) та частково Турово-Пінська (південні райони). Руську землю складали Київське і Переяславське князівства¹⁵. У складі Чернігівської землі відособлювалася Сіверщина. Ще можна виділити невелику Болохівську землю, якій вдалося “вижити” на київсько-волинсько-галицькому прикордонні. Хоч вона літописцями й не розглядалася як окрема земля, проте фактично такою постає в літописних записах початку XIII ст.

Місцеві політичні еліти, вкорінюючися на підвладних землях (що було пов’язано з утворенням окремих княжих династій у межах метадинастії Рюриковичів), сприяли витворенню регіональних мереж комунікацій (княжі адміністрації з їх канцеляріями і штатами писарів, єпископії, мережі торгових шляхів), у яких велику роль відігравала писемність¹⁶. Ці мережі комунікацій, охоплюючи території кожної із земель, об’єднували і згуртовували місцеві громади, сприяли усвідомленню ними своєї єдності і окремішності від громад сусідніх земель.

Землі слід відрізнити від князівств, як суто державно-політичних утворень, що виникли на їхній базі. Земельні громади мали, причому кожна свої, власні інтереси, що часто не збігалися з інтересами правлячих у них князів. Це, зокрема, досить часто проявлялося у не таких вже й рідкісних випадках, коли віче позбавляло князя чи його спадкоємців столу або втручалася в ті чи інші розпорядження князя і змушувало його діяти відповідно до волі громади. Як відзначає М. Грушевський, “громади, вибираючи князів і умовляючися з ними, зовсім не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу”. Причому, “се право громади – закликати до себе князя, до певної міри признавалося серед князів”¹⁷. А князівство виступало лише формою державності даної землі. Разом з тим князівство, як форма державності землі, відігравало важливу роль у її самостійному існуванні. Тому земельні громади, як правило, намагалися закріпити за землею певну, “свою” династію. Слід також мати на увазі той факт, що етнічна самосвідомість у середньовічні часи виявлялася великою мірою в формі підлеглості певній владі і, зокрема, певному “своєму” володареві¹⁸. А значить поділ на землі-князівства тягнув за собою і появу відповідних самосвідомостей. Цю тезу може підтвердити вживання термінів “челядь”, “чадь” у літописах не тільки в родинній сфері, а і як таких, що “ними означували взагалі всі низші верстви” князівства¹⁹.

Існування окремих, фактично незалежних, земельних спільнот відбилося у факті появи і окремих земельних літописань та в характері

цих літописань. Звичайно, такі літописання, що велися в окремих землях відбивали існування самостійних князівств та їх династій²⁰, але не лише їх. В удільних літописах літописці приділяють вже основну увагу саме подіям, що відбувалися у їх землі, і набагато менше – подіям в інших землях, у тому числі і в Києві. В цих літописах описуються такі значні (з точки зору літописця) події, як правління “своїх” князів і їхні сімейні справи; будівництво в “своїх” містах церков та “свої” церковні справи; війни “своїх” князів і “своїх” земельних громад проти сусідніх (“чужих”) князів і громад, а також проти всіляких “ляхів”, “угрів”, “поганих” та інших чужинців з-поза меж Русі (в широкому значенні); стихійні лиха, моровиці, пожежі і т. п., а також різні “чуда” у своїх землях, і лише зрідка (коли подія дійсно надзвичайна) в землях “чужих”. У таких описах “своїм” (містам, князям, військам, та ін.), переважно, приписуються все позитивне. Державні, церковні та інші діячі зі свого князівства характеризуються позитивно, інколи аж занадто. Коли ж знаходився який “окаянний”, то лише як виняток. Дуже промовистими є в цьому плані характеристики “своїх” князів у літописах, як правило, вельми розлогі. Це, наприклад, характеристика Романа Мстиславича, Данила Романовича та інших галицько-волинських князів у Галицько-Волинському літопису, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича й інших ростово-суздальських і володимирських князів у Лаврентіївському і Радзивілівському літописах. Усі вони, як правило, грізні для ворогів “яко левъ” чи “яко рысь”, хоробрі “яко орель”, розумні – “ума мудростю ходяща по заповѣдемъ божіимъ”, а також “христоролюбиви”, “кормитель бѣ чернцем и чернцем и убогим”, “яко возлюбленны бяше о(те)ць”, “правдивый”, блговѣрны” і т. д.²¹ Особливо типовою видається характеристика Рюрика Ростиславича в Київському літописі, де його зображено і христоролюбцем, і братолюбцем, і мудрим, і добродієм, і милосердним, і смиренним, та ще й підкреслено, що він нічого згорда не чинив, любив мир на протигагу війні й т. п.²² У той же час цей князь, як відомо, 1203 р. виступив ініціатором захоплення й плюндрування Києва, не кажучи вже про спустошення його військами волостей супротивників у ході усобиць. Міста і церкви в “своїх” землях літописець зображає такими прекрасними й величними, що рівних їм немає в сусідніх землях (“ниже н(ѣ)с мощи и сказати”)²³. Тобто, як бачимо, в земельних літописах присутні чіткі риси земельного етноцентризму, який у домодерні часи виступав стрижнем етнічної самосвідомості²⁴.

Воєнні конфлікти і суперництво між землями теж виникали далеко не завжди з вини князів і не зводилися до міжкнязівських чвар. Зокрема, відомий історик М. Владимирський-Буданов свого часу на основі літописів визначив, що довготривалі ворожі відносини і протиріччя існували між новгородцями й ростовцями; між смольнянами, з одного боку, і новгородцями, суздальцями й полочанами – з іншого; між суздальцями і киянами

(руссю)²⁵. А у випадку міжкнязівських чвар князь легко міг набрати ополчення в своїй землі і вести його проти князя сусіднього землекнязівства, саме “тому що у тих, кого він збере під своїм стягом, відчувались також свого роду ворожі спонукання проти тих, які ополчилися за супротивного князя”²⁶.

Прикладом такої ворожнечі населення різних земель можуть бути відносини між новгородцями й ростово-суздальцями, які в ході конфліктів не раз спонукували своїх, у той час мирно налаштованих, князів плюндрувати волості супротивника. І саме тому, що взаємна ворожнеча витікала “не з князівських, а з народних спонукань”, “новгородці, – за словами М. Костомарова, – відбивши суздальців від стін свого міста, швидко сходилися з суздальськими князями і, навпаки, шалено мстили суздальцям, продаючи кожного (полоненого – В. Б.) суздальця за дві ноги”²⁷. При цьому літописці, описуючи конфлікти між земельними спільнотами, називають не воюючих князів і їхні дружини (які, можливо, в деяких таких баталіях участі й не брали), а відповідні спільноти. Наприклад, під 1135 р. у Лаврентіївському і Радзивілівському літописах зазначено: “Тое же зими бишася Новгородци с Ростовци [на Ж(д)ни горѣ] и побиш(а) мно(ж)ство ихъ и воротишася Ростовци с побѣдою великою”²⁸. Під 1137 р. у Новгородському першому літопису найстаршої редакції літописець зазначив, що у новгородців “не бе мира съ ними [псковичами – “пльсковици” – В. Б.], ни съ суждальци, ни съ смольяны, ни съ полояны, ни с кыяны”²⁹. Під 1138 р. значиться, що новгородці “съ пльсковици съмиришася”, а під 1195 р. читаємо: “Тои же зимѣ бишася смольяне съ черниговъци, и поможе богъ църниговъцемъ”³⁰. У таких війнах літописець називає воїнів своєї землі “нашими”, наприклад: “...и многы избиша от наши(х)”, “си же видѣвше полкъ наш отступиша...”³¹. Він радіє з поразок “чужих” земельних громад у міжземельних війнах. Так, новгородський літописець, описуючи війни з давніми ворогами новгородців – суздальцями, із задоволенням відзначає під 1149 р.: “И много леже обоихъ, нъ суждальць бещисла”³², а під 1170 р. пише: “И бѣше (в битві – В. Б.) новгородьць 400, а суждальць 7000; и пособи богъ новгородцемъ, и паде ихъ (суздальців – В. Б.) 300 и 1000, а новгородьць 15 муж”³³. Дії “своїх” воїнів і князів по відношенню до “чужих” із сусідніх земель-князівств літописці, як правило, прославляють і виправдовують, якими б кривавими та розбійницькими вони не були. Наприклад, описуючи війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами під 1169 р. літописець у Радзивілівському літопису (укладений в Ростово-Суздальській землі) зазначає, що ростово-суздальці у Новгородській землі “села вся взяша и пожгоша, а люд(и) по селом иссекоша, а жены, и дѣти, и имѣния, и скоты поимаша...” і пояснює, що це Бог “за грехи навель і наказаль по д(о)стоянию рукою бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя (Юрійовича Боголюбського – В. Б.)”³⁴. Водночас, коли таке робили в його землі

“чужі” – війська сусідніх земель, він вважає це за несправедливість та порушення встановлених Богом порядків і засуджує нападників. Наприклад, у тому ж Раздивілівському літопису читаємо, що рязанський князь Гліб Ростиславич в союзі з половцями 1177 р., вторгнувшись в Ростово-Суздальську землю, “много зла сотвори”, (...) “И так(о) Глѣб б(о)га прогневи и с(вя)тую Б(огоро)д(и)цю”³⁵.

Воєнні конфлікти між спільнотами слід вважати за одну з головних ознак існування в давньоруську епоху земельних етносів. Адже у феодальних усобицях на Русі масово брали участь не лише воєнні дружини князів, а й ополчення, що склалися з усіх охочих до війни та залучених більш чи менш примусово до воєнних дій мешканців земель-князівств. У ході воєнних дій війська супротивника плюндрували землі своїх ворогів, палили міста і села, грабували їх жителів, брали у полон, убивали тощо. Згадаймо хоча б масове винищення військом київського князя Ізяслава галичан, взятих у полон в битві під Теробовлею 1154 р.³⁶ А така ситуація можлива лише або в ході громадянської війни, або ж коли між собою воюють і справді етнічно «чужі». Громадянська війна, як показують події і всесвітньої, й української історії, є винятком у цілком мирному житті етносу, коли «брат іде на брата». Ця ситуація аж ніяк не є нормою для життя народу, вона є справжнім потрясінням для спільноти, рани від якого вона дуже довго й болісно загоєє. До речі, в ході громадянських війн, особливо якщо вони затягуються, чітко проглядає тенденція до відособлення і навіть сепаратизму ворогуючих регіонів, тобто до етноутворення. А оскільки феодальна (удільна) роздробленість, з неодмінними війнами між суб'єктами цієї роздробленості, є закономірним етапом суспільної еволюції, в усякому разі для країн Європейського континенту, то громадянською війною її назвати не можна. Та й тривала б ця громадянська війна, якби її визнали за таку, дуже вже довго – цілими століттями. Отже, залишається лише констатувати, що кожне самостійне політичне утворення епохи роздробленості (на Русі – “землю”) заселяла окрема етнічна спільнота, для якої воювати з сусідньою такою спільнотою не означало порушення правил етнічного співжиття.

Ворожість між населенням різних земель проявлялася також у випадках, коли княжий стіл займав князь, який прибув з іншої землі. Він часто приводив із собою з тієї землі і “мужів”, які посідали в його адміністрації різні відповідальні посади. При цьому, будучи чужинцями, ці люди творили різні неподобства по відношенню до жителів землі, які, в свою чергу, платили їм відвертою ворожістю. Тому після смерті князя досить частими були вибухи гніву ображеного населення, спрямовані проти цих урядовців. Такі конфлікти, звичайно, виникали і на соціальному ґрунті, але ворожнеча між представниками різних земель у них виступає також дуже чітко. Тим більше, якщо при цьому стикалися інтереси боярсько-патриціанських олігархій різних земель, підтри-

муваних простолюдом. Описуючи заворушення, літописці спеціально підкреслюють чужинність цих людей у даній землі. Наприклад, 1158 р., коли помер Юрій Довгорукий, що саме захопив був Київ, жителі Київської землі, незадоволені засиллям чужих, і, як видно, ворожих до них, суздальців, що їм цей суздальський князь роздав в управління міста й села на Київщині, накинулися на чужинців і перебили їх, а добро розграбували³⁷. В. Ключевський відзначав, що в цих подіях відбився “розрив народності” і “відчуження” між киянами й суздальцями³⁸. М. Костомаров відзначав, що аналогічні події сталися в Києві й у 1113 та 1146 роках 1113 р., коли в Києві помер князь Святослав Ізяславич, кияни кинулися громити двори його урядовців, що прибули з ним із Турівської землі³⁹. Те ж саме сталося 1146 р. по смерті Всеволода Ольговича, який, прибувши з Чернігівської землі, оточив себе в Києві чернігівцями. Тоді кияни взялися громити й грабувати двори тивунів Ратші й Тудора, а також Всеволодових мечників⁴⁰. Прояви подібної ворожнечі відзначають і літописці Ростово-Суздальської землі, зокрема під 1176 р. Тоді в цю землю, після смерті Андрія Боголюбського, прибули на княжіння Мстислав та Ярополк Ростиславичі і “раздвала бяста посадничества Роускымъ дѣтскимъ”, тобто вихідцям з Русі у вузькому значенні. І ці останні “многую тяготу людемъ симъ (ростово-суздальцям – В. Б.) сътвориша”⁴¹.

Наведені факти свідчать про те, що населення окремих давньоруських земель становило окремі спільноти етнічного типу, які володіли особливими самосвідомостями, зокрема виділяючи “своїх” – жителів рідної землі і “чужих” – мешканців інших земель. До висновку про існування у Давній Русі земельних етнічних спільнот свого часу прийшли М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, О. Єфименко. Це добре видно з праць цих вчених, хоч вони й не вживають знайомої нам етнологічної термінології, що пояснюється станом розробленості в їх часи термінологічного апарату й теорії етнологічної науки. Зокрема, О. Єфименко писала щодо цього: “Але безсумнівно тим не менш, що була якась сила, яка тягла області (землі – В. Б.) до відособлення. Слід гадати, що силою цією, яка об’єднувала область в обласну одиницю, були перш за все племінне почуття, усвідомлення племінної спорідненості, згодом, ймовірно, спільність торгових, промислових та інших інтересів”⁴². М. Грушевський теж зазначав, що “в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами”⁴³.

Означеній етнополітичній ситуації в Давній Русі відповідала й ситуація лінгвістична. Як зазначає відомий лінгвіст О. Ткаченко, на теренах Давньої Русі тоді існували групи “мікромов”, які відповідали земельним етносам. “Процес утворення трьох східнослов’янських мов (що проходив у давньоруські часи – В. Б.) був не стільки процесом диференціації того, що вже було диференційоване, скільки процесом

інтеграції цих реальних (прото)українських, (прото)російських і (прото)білоруських мікромов у пізніші єдині українську, російську і білоруську мови”⁴⁴.

У відповідності із земельним поділом, в XI–XII ст. на теренах України фіксується кілька земельних етнічних утворень. Це, передусім, “русь” (в однині “русин”), “чернігівці”, “володимирці” (“волинці”), “галичани”, дрібна спільнота “болохівці”, а також частини периферійних спільнот – “сіверян” (згодом “севрюків”) і “турівців”, які проживали і в суміжних областях майбутніх Росії та Білорусі⁴⁵. Назви більшості земельних етнічних спільнот, якщо виходити з літописів, як бачимо, були пов’язані з головним (стольним) містом землі. О. Толочко вважає, що відомі нам з літописів етноніми земельних спільнот “суть перспектива літописця”, а насправді у них продовжували існувати давні назви⁴⁶. Це, дійсно, у ряді випадків могло мати місце, можливо з деякою видозміною давніх етнонімів, на доказ чого додаю, що аналогічні земельні етнічні спільноти того ж історичного періоду, наприклад у Германії, часто мали назви, утворені на основі назв колишніх племінних етносів, на базі яких вони виникли⁴⁷. На території Південної Русі такими назвами були “сіверяни-севрюки”, а також, можливо, “волинці”, оскільки ця назва зустрічається в літописах, хоч і рідше, ніж “володимирці”⁴⁸. Етнонім “русь” також, судячи з усього, виступав назвою середньонаддніпрянської земельної спільноти. Стосовно ж назв інших земельних етнічних спільнот маємо задовольнитися тим, що повідомляють літописи. Тим більше, що такі земельні спільноти, як чернігівці і галичани, які утворилися з кількох співплемінностей чи їх частин (див. далі), могли і не успадкувати давніх племінних етнонімів. Те, що означені назви дійсно були земельними етнонімами, підтверджує спостереження дослідника кінця XIX – початку XX ст. М. Кордуби над вживанням терміна “галичани”. Ця назва вживалася в літопису у трьох значеннях, позначаючи: 1) лише міщан Галича; 2) галицьке боярство; 3) “цілу людність Галичини”. Для позначення всього населення Галицької землі цей термін найчастіше вживався, коли мова йшла про земельне військо, у якому служили різні верстви, включно з селянами⁴⁹.

Русь (киязи) займала територію Київської землі, яка лежала переважно на Правобережжі в області полян і включала також терени колишніх деревлян та ряд територій на заході аж до рік Горині і Случі, а на сході – частину Лівобережжя⁵⁰. Населення колишніх деревлянських областей, включених до складу Київської землі, за спостереженням М. Грушевського, не дає прикладів виявлення яскравої самосвідомості, ні власної деревлянської, ні киянсько-руської. Водночас, він зазначає, що “деревліяни швидко “русіли” (в полянському смислі)”, чому сприяли культурні впливи з власне Київщини, включаючи християнство, а також адміністративна залежність і “природне тяготіння до тих торгових шляхів,

які знаходилися в руках полян”⁵¹. Населення віддалених західних областей так і не ввійшло до складу Русі в етнічному плані. Зокрема, там збереглася спільнота болохівців (див. далі).

На Лівобережжі Руська земля, що складала великокняжий домен, до початку XI ст. включала і Чернігів та Переяслав з округами. Людність цих лівобережних територій також була в минулому етнічно полянською, або ж близькою до полян. Зокрема, В. Седов і В. Петрашенко за археологічними даними визначають, що наддніпрянська Переяславщина була заселена полянами, а на півночі Лівобережжя полянські землі сягали Чернігова, що виріс на межі територій полян і сіверян⁵². У середині XI ст. відбувся поділ Руської землі і утворилися Чернігівське землекнязівство та Переяславське князівство⁵³, яке самостійною землею не стало⁵⁴. І якщо на території Чернігівської землі це супроводжувалося формуванням окремої земельної етнічної спільноти, то переяславці такої спільноти не утворили, надалі примикаючи в етнічному плані до киян-русі. Цьому сприяла їхня полянська спорідненість, а також той факт, що Переяславщині так і не вдалося повністю виділитися в самостійну землю. Вона залишалася на становищі великокняжого домену, фактично підлягаючи Києву впродовж майже усього періоду феодальної роздробленості. А її заселення і освоєння, особливо враховуючи розташування на кордоні зі Степом, знаходилося в залежності від діяльності київського столу⁵⁵. Причому, якщо спочатку Переяславське князівство простягалося далеко на схід і включало населене сіверянами Посейм’я, то пізніше ця, спірна з Чернігово-Сіверщиною, територія була втрачена ним на користь останньої. Тому, очевидно, правильним буде вважати, що етнічно населення Переяславської землі належало до Середньонаддніпрянської Русі, можливо включивши, особливо на сході, деякі сіверянські домішки. М. Костомаров у цьому плані писав: “Давні поляни утворили два княжіння: Руське і Переяславське, але народність їх була одна”⁵⁶.

Про існування етнічної земельної самосвідомості киян-русі свідчать наведені вище приклади ворожого ставлення до княжих “мужів”, що походили з інших земель. Окрім цих прикладів, виявленням такої самосвідомості є намагання київської земельної громади закріпити за Києвом одну династію (Мономаховичів, зокрема “старшу лінію її Мстиславу”⁵⁷). Закріплення за землею однієї княжої династії вело до відособлення її від інших земель, чого й добивалася земельна громада. Коли ж це зробити не вдалося, киянсько-руська громада відсторонилася від міжкнязівських чвар і повела політику, спрямовану на те, щоб “не ризикувати і найменше взагалі влязати в княжу боротьбу”⁵⁸.

Окремим етнічним утворенням земельного типу виступили чернігівці, які розселялися на південному заході Чернігово-Сіверщини, у власне Чернігівській землі, навколо її стольного міста. Самостійні інтереси чернігівської земельної громади проявилися в тому, що вона ще з середини

XI – початку XII ст. тримається за власну княжу династію – нащадків Святослава Ярославича, зокрема за Олега Святославича і його спадкоємців (Ольговичів). “Очевидно земля бажала конче задержатися при династії Святослава й при своїй окремішності під її управою”⁵⁹, – зазначав М. Грушевський. О. Єфименко пише про “відособленість цієї землі від землі Київської: очевидно, політичні відносини тут приховували племінний (тобто етнічний – В. Б.) антагонізм”⁶⁰. Однією з причин етнічної відмінності між киянами-руссю й чернігівцями вчені кінця XIX – початку XX ст. вважали те, що перші були нащадками полян, а другі – сіверян. Проте, як уже зазначалося, новітні дослідження показують, що поляни на Лівобережжі замешкували території аж до Чернігова. Західні сіверяни, землі яких лежали поблизу міста, в етнокультурному плані теж були близькі до полян⁶¹. Разом з тим, той факт, що до складу чернігівців, окрім полян, увійшли також сіверяни, вочевидь сприяв виділенню їх у самостійну земельну етнічну спільноту.

До складу Чернігівського князівства входили слабко розвинуті економічно й політично землі радимичів і в'ятичів. Проте, вони не становили органічного цілого з власне Чернігівською землею. Зокрема, М. Брайчевський зазначає, що ареал радимичів на археологічному матеріалі простежується впродовж усього давньоруського періоду⁶². Те ж саме відзначають дослідники відносно в'ятичів (простежуються до XIV ст.)⁶³. А в літописах радимичі згадуються, як уже говорилося, до 1169 р., а в'ятичі – до 1197 р. Не випадково “переважне право” на землю в'ятичів періодично переходить до Києва⁶⁴, а в другій половині XIII – XIV ст. області в'ятичів і радимичів Чернігівське князівство втрачає зовсім⁶⁵.

Східні райони Чернігівського князівства займала відносно самостійна Сіверщина. Її населення склали східні сіверяни. Вони заселяли нинішні північно-східні терени України і сусідні місцевості Росії в районі Курська. Сіверяни ще з докиєворуських часів зберігали етнічну відособленість, чому сприяла і політична автономність у межах Чернігівського князівства. Зокрема, Сіверська земля мала своїх князів, з якими її населення виявляє солідарність. І коли ці князі зазнали поразки під час відомого походу князя Ігоря 1185 р. проти половців, літописець повідомляє, що “взмятоша(с)[я] горо(ди) Посе(м)ськіе, и бы(с)[ть] скръбь и туга люта”⁶⁶. Східні сіверяни, займали периферійне становище, будучи задіяними в етногенезі і українців, і росіян. Останній раз етнонім “сіверяни” в літописах згадується під 1024 р., можливо під 1183 р.⁶⁷. Але, очевидно, назва сіверян не зникла після цього, просто для літописців, які самі проживали не в Сіверській землі, вони виступають частиною чернігівців і етноніма “сіверяни” вони не вживають. Крім того, в літописах населення Сіверської землі позначається за більш локальними крайовими назвами – “новгородці” (від Новгород-Сіверського), “куряни”. Разом із тим серед самого населення Сіверщини та найближчих сусідів етнонім “сіверяни” цілком ймовірно,

що продовжував і далі вживатися, оскільки ще в XV–XVII ст. тутешня людність відома під назвою “севрюків” чи “севруків”⁶⁸. А Сіверщина (Сѣвера, Сівера, Сівер, Сѣверъ), як окрема територіальна одиниця, продовжує існувати аж до ранньомодерних часів⁶⁹.

На заході південноруської території великими земельними етнічними спільнотами виступають володимирці (волинці) і галичани. Етнічною підосною володимирців були волиняни давньослов'янської доби⁷⁰. У складі володимирсько-волинської спільноти, до речі, як і в інших землях, літописцями виділяються дрібніші громади – лучани, берестяни та інші. Проте всі вони, групуючись навколо громади стольного міста, склали одну спільноту. Незважаючи на те, що контроль над волинською землею довго зберігають у своїх руках київські князі, уже з XI ст. чітко виступає тенденція до відособлення місцевої земельної громади. Зокрема, як відзначав М. Грушевський, володимирці спочатку тримаються за династію Ігоря Ярославича, незважаючи на те, що це було наслідком війни з іншими князями та їх воєнні походи на Волинь, як, приміром, 1098 р.⁷¹. Втративши династію Ігоря, володимирці визнали своєю династію Мстиславичів, які осіли тут із середини XII ст. У ході багаторазових намагань інших князів здобути собі Волинь, місцева громада завзято билася за своїх князів, не бажаючи втратити “політичної окремішності” і приєднання до іншого князівства, зокрема до Києва⁷².

Земельна етнічна спільнота галичан утворилася на базі давньослов'янської співплемінності хорватів, а також тиверців і, можливо, частини уличів, які відступили на територію Галицької землі з півдня під натиском кочівників⁷³. Відособленість галичан від інших земельних громад, у тому числі від сусідніх володимирців (волинців), досить чітко проглядає з літописів, хоча звістки про Галицьку землю в них (не в останню чергу, очевидно, через це) порівняно скупі. Це також добре видно з того, як швидко, з настанням роздробленості, відособилася Галичина від інших земель Південної Русі. При цьому Галицька земля відірвалася від Волині, з якою вона була об'єднана ще Володимиром Святославичем. Про її окремішність і органічну цілісність свідчить, як пише Л. Войтович, те, що “досить було незначних зусиль князів-ізгоїв Ростиславичів, щоб хорватські землі відірвалися від волинських”⁷⁴. З іншого боку, утворення в Галичині сильного князівства, де здавна правила одна династія, сприяло усвідомленню галичанами своєї окремішності⁷⁵.

Ще однією земельною етнічною спільнотою, що, як і сіверяни, займала периферійне становище й географічне положення, виступали турівці. Ця нава вживається в літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі, яка лежала понад Прип'яттю і включала, в основному, території нинішнього центрального Полісся, впираючись на заході у східний кордон Волинської землі (Берестейська волость) у верхів'ях рік Лісної та Ясельди, а на півночі – доходячи до верхів'їв Німану

(нинішня Білорусь)⁷⁶. Турівське князівство не належало до сильних. Так, воно довгий час фактично підлягало Києву. Етнічну підоснову турівців, зокрема південніше Прип'яті (на території України), склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково – деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав М. Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами⁷⁷. Населення ж північної частини Турівської землі (північніше Прип'яті), хоч і склалося також на основі дреговичів, але включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів.

Турівці, як і сіверяни, були периферійною етнічною спільнотою, що знаходилася на прикордонні між двома великими етносами, що перебували на етапі свого становлення – українцями на півдні й білорусами на півночі. Турівці, зокрема ті, що проживали в басейні Прип'яті й південніше, є, очевидно, предками пізніших поліщуків із Центрального Полісся, з територією розселення яких в основному співпадає їх ареал. До речі, М. Костомаров називає поліщуків серед інших “народностей” Південної Русі, вважаючи їх, правда, нащадками деревлян⁷⁸.

Ще однією, невеликою, але самостійною, спільнотою етнічного типу були болохівці. Болохівська земля знаходилася на прикордонні між Волинською, Галицькою і Київською землями, займаючи верхів'я Південного Бугу, де нині сходяться Житомирська, Хмельницька та Вінницька області⁷⁹. При цьому вона входила до складу Київської землі. Але завдяки віддаленості від Києва, як і від центрів Волинської та Галицької земель, невеликій болохівській громаді вдалося зберегтися як окремій спільноті, осібній в етнічному плані від киян-русів, володимирців (волинців) та галичан. На сторінки літописів болохівці потрапляють на початку XIII ст., “коли влада київських князів ослабла, а Данило (Галицький – В. Б.) ще не встиг повністю впорядкувати Галицько-Волинське князівство”⁸⁰. Тоді Болохівська земля вийшла з-під влади, як київських, так і галицько-волинських князів і постала в джерелах самостійним утворенням зі своїми князями. Населення цієї землі, очевидно, було нащадками колишніх уличів⁸¹, “може, – як вважав М. Грушевський, – з деякою чорноклобуцькою домішкою”⁸². На думку відомого лінгвіста К. Тищенка, болохівці мали власну давню етнічну підоснову (субстрат), а саме якусь кельтську групу⁸³. Болохівці в літопису постають спільнотою, що усвідомлює свої окремі інтереси і завзято боронить їх. Зокрема, вони беруть участь у “коромолах” проти Данила Галицького, вступають у спілку з монголо-татарами. Військо Данила, придушуючи непокірних болохівців, які знову й знову намагаються вибороти собі незалежність, теж ставиться до них як до “несвоїх”⁸⁴. М. Костомаров також вважав болохівців окремою “народністю”⁸⁵.

Слід зазначити, що земельна самосвідомість названих етнічних спільнот, очевидно, проявлялася нерівномірно. Найчіткіше вона

виявлялася, звичайно, у жителів столиці землі та прилеглих до неї районів, а також в зонах частих воєнних конфліктів на порубіжжі. У сільських же жителів, та ще й віддалених районів, а також у мешканців невеликих провінційних міст земельна самосвідомість могла виявлятися слабше. На віддаленому ж порубіжжі земель, думається, могла існувати ситуація, близька до етнічної неперервності⁸⁶. Особливо етнічна неперервність, яка виявляється у відсутності чітко вираженої етнічної самосвідомості, її дифузності, гадаємо, проявлялася в період, коли давні племінні етноси (співплемінності) вже зникали, а нові (земельні) етнічні спільноти лише утворювалися. Саме в такий спосіб слід пояснювати ситуацію, що її О. Моця характеризує, як таку, коли “досить значна частина населення була безетнічною”⁸⁷.

На російських і білоруських землях в епоху роздробленості існували свої земельні етнічні утворення, аналогічні розглянутим. Так, М. Костомаров виділяє в Білорусі “народності” полочан і смолян, у Росії – новгородців, псковичів, ростово-суздальців і в’ятичів, які поділялися на дві гілки – східну, або рязанську, і західну⁸⁸. Можливо, цей поділ в подальшому буде уточненим, але, думається, не настільки кардинально, оскільки базується на солідній джерельній базі й детальному її аналізу.

Слід зазначити, що намальована етнічна картина є типовою для епохи раннього і почати розвинутого Середньовіччя, й наші предки в цьому аж ніяк не були оригінальними. Так, у Франції в той час, окрім північно-французької етнічної спільноти, існували провансальці, бургундці, гасконці, нормандці, пікардійці, лангедокційці та ін.; у Чехії – чехи і моравани; в Германії тоді фіксуються саксонці, алемани, баварці, шваби, тюринги, гессенці та інші, як їх називає М. Колесницький, ранньосередньовічні обласні народності⁸⁹. І приклади такого роду можна продовжити.

Чим же були з точки зору етнічної класифікації названі утворення Давньої Русі? Як уже зазначалося, ряд дослідників вважає вищевказані земельні етнічні спільноти раннього середньовіччя групами близько-споріднених етносів, котрі, як правило, групуються навколо центрального етносу й, будучи об’єднаними з ним асоціативними зв’язками та маючи дуже близьку етнічну культуру, поступово зближуються й інтегруються в один етнос. Воднораз існує точка зору, у відповідності з якою, сукупність зазначених (у рамках кожної з названих країн) етнічних спільностей розглядається як один етнос, проте аморфний, зате поділений на яскраво виражені субетноси. А ще існує думка, що в рамках кожної з країн тоді існував єдиний етнос, який, включав у себе етноси нижчого рівня⁹⁰. Остання точка зору видається найдалшою від істини, адже етнос, навіть середньовічний, не може складатися з етносів. Гадаємо, етнос вищого рівня, який нібито складається з етносів нижчого рівня, є просто метаєтнічною спільністю. З метаєтнічною спільністю ми, судячи з усього,

маємо справу і у формулюванні, коли спільності, що визначаються як субетнічні, виступають настільки яскраво, що їх власне етнічні риси проглядаються набагато чіткіше за риси того етносу, який вони нібито утворюють. Адже у співвідношенні етносу, субетносу і метаєтнічної спільності етнічні риси виступають найчіткіше саме у етносу, тобто чіткіше ніж етнічні риси субетносу і метаєтнічної спільності⁹¹. Тому ми схилиємося до першої точки зору. Тим більше, що на її користь свідчить матеріал, не лише наведений авторами, які її відстоюють, а, як ми бачили вище, і той, що стосується Давньої Русі. Згідно з даною точкою зору, названі вище етнічні утворення, що існували в XI–XII ст. на території України, слід визначити як групу близькоспоріднених етносів. Серед них центральним етносом була середньонадніпряньська русь, що заселяла територію Русі у вузькому розумінні – ядро Давньої Русі. З киянами-руссю чернігівці, володимирці (волинці) та галичани інтенсивно взаємодіяли і поступово інтегрувалися в єдиний етнос. Невелика спільнота болохівців, без сумніву, етнічно була близькою до володимирців, галичан та русі і, незважаючи на відзначену боротьбу за політичну незалежність, інтенсивно взаємодіяла з цими великими земельними спільнотами в етнічному плані. Сіверяни й турівці займали периферійне становище. Разом з тим західні сіверяни і південні турівці теж поступово втягувалися в етноінтеграційні процеси з сусідніми чернігівцями, руссю й володимирцями.

Існуючі на теренах України етноси були близькими між собою, а також, очевидно, мали певний рівень спільної самосвідомості. І, таким чином, вони становили метаєтнічну спільність. На користь цього свідчить не лише їх етнокультурна спорідненість⁹², а й такий факт. Літописці північних земель ще до поширення на всі південноруські землі терміна “Русь” і похідних від нього, як власних назв, нерідко вживали цей термін для позначення південних земель, або таких їх частин, які тоді (у XI – середині XII ст.) в розумінні самого південноруського населення до складу Русі у вузькому значенні не входили – Галича, Чернігівщини (наприклад, у Лаврентіївському літопису під 1059 р. чернігівських князів Святослава Ольговича і Святослава Всеволодовича названо “Русский князи”)⁹³. Тобто для жителів Північної Русі, і зокрема для літописців, уся Південна Русь становила певну спільність, відмінну від інших земель Русі.

Етнічна ж спільність у межах Русі в широкому сенсі була типовою метаєтнічною (в першу чергу етнополітичною та етноконфесійною) спільністю. Причому такою, що об'єднувала не лише цілий ряд власне етносів, а й метаєтнічних спільностей, однією з яких, очевидно, була розглянута українська метаєтнічна спільність. Ця давньоруська метаєтнічна у масштабах усієї Давньої Русі спільність характеризувалася відповідною самосвідомістю метаєтнічного типу – самосвідомістю “русі” в широкому розумінні. Це й була перша форма східнослов'янської самосвідомості. Річ у тім, що до її появи такої самосвідомості не існувало.

Східнослов'янська самосвідомість (і, відповідно, східні слов'яни не як географічне, а як етнокультурне і метаєтнічне явище) з'являється лише після утворення Київської Русі під дією політичних обставин, і залишатиметься завжди самосвідомістю не власне етнічною, а метаєтнічною. Відносно загальнооруської самосвідомості, яку фіксують літописи, слід також мати на увазі, що була вона передусім самосвідомістю правлячої княжої еліти, яка виступала, кажучи словами Е. Сміта, латеральною (від лат. *lateralis* – бічний) етнічною спільнотою⁹⁴. Стосовно таких етнічних спільностей, як та, що існувала у Давній Русі, дуже точним є висновок Ю. Бромлея, зроблений ним свого часу: “Разом з тим, у межах розглядуваних соціально-історичних утворень (держав, які об'єднували багато країн і народів – В. Б.), окрім народностей, що входять до них, нерідко складається етнічна спільність, яка ніби стоїть над ними (пізніше вона отримала назву метаєтнічної – В. Б.), що виражається у появі спільних для всіх народностей етнічних рис. Але ці риси, порівняно з етнічними властивостями народностей, – усього лише тонка амальгама, до того ж поширена далеко не рівномірно. Як наслідок, відповідні утворення в етнічному відношенні не становлять “органічного” цілого”⁹⁵. До речі, належала давньоруська метаєтнічна спільність до такого типу цих спільностей, які з часом розпадаються, оскільки охоплювала кілька зовсім різних природно-географічних регіонів, населення яких мало власні, відмінні між собою, глибокі етнокультурні традиції (етногенетичні ніші, які не могли злитися в одну)⁹⁶.

Названа етнічна ситуація в Давній Русі є закономірною й типовою для свого часу (інша справа, що якби не варяги, що бажали контролювати всю Східну Європу, то на її території могло б виникнути кілька слов'янських державних утворень, а не одне). В епоху раннього Середньовіччя і навіть пізніше, таких величезних за територією розселення етносів, як так звана “давньоруська народність”, зокрема в Європі, просто не існувало, та й не могло існувати, з огляду на нерозвиненість засобів і мереж комунікацій, у тому числі інформаційних, малу територіальну мобільність більшості населення, тенденцію до натуральногосподарської замкнутості соціальних організмів та політичний партикуляризм. Навіть зараз, при сучасному рівні розвитку наймодерніших інформаційних та інших комунікацій і незрівнянно вищому ступені територіальної мобільності населення, збереження етнічної єдності великих за територією розселення етносів є проблематичним⁹⁷, а що вже казати про Середньовіччя. Всі тодішні великі за територією етнічні спільності були не власне етносами, а метаєтнічними спільностями того чи іншого порядку й типу, або ж становили зони етнічних і мовно-культурних неперервностей. Етнос у той час, розселившись на великі території, під дією місцевих етнічних ніш і внаслідок втрати зв'язків між тепер уже віддаленими його частинами, одразу ж починав ділитися на частини і утворював групу споріднених етносів.

Інкони, очевидно, спостерігалось утворення етнічних неперервностей, сама поява яких пов'язана з ситуацією швидкого розселення певного етнічного угруповання⁹⁸. Такі неперервності з часом породжували групи споріднених етносів.

Земельні етнічні спільноти, що відповідали епосі удільної роздробленості зникають разом з переборенням останньої, інтегруючись в єдиний етнос у межах цілої країни. На землях України це відбулося в часовому проміжку з кінця XII – до рубежу XIII/XIV ст., коли тут виникає етнополітична спільність у формі двох “інтеграційних центрів” (термін М. Брайчевського) – галицько-волинського й чернігівського, об'єднаних боротьбою за Київ, і формується загальнопівденноруська мережа комунікацій. Тоді зазначена метаетнічна спільність у межах Південної Русі перетворюється на власне етнос (український етнос, який мав у той час самоназву “русь”/“русин”), що автором детально розглянуто в інших роботах⁹⁹. І лише з наступом на цю територію хана Токти в 1300–1301 роках та загибеллю могутнього монгольського темника Ногая, васалові якого галицькому князю Леву Даниловичу вдалося тримати під своєю владою практично всю Південну Русь, це об'єднання розпадається. І, до речі, землі України залишалися роз'єднаними політично аж до 1569 р. Причому об'єднання підпольських та підлитовських земель України за Люблінською унією протривало лише сто років, а Закарпаття та Буковина залишалися від'єднаними від решти українських теренів аж до XX ст. Тобто умов для утворення єдиного етносу на землях України не було аж до XX ст. Проте на всіх цих, роз'єднаних політично, українських теренах після XIII ст. фіксується єдина самоназва населення – «русь»/«русин», пізніше «русини», яка була ендоетнонімом українського народу до зміни його під тиском обставин на «українці» в XIX–XX ст. А існування єдиної для всього населення самоназви і є свідченням існування єдиного етносу.

Примітки

- ¹ Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М., 1989. – С. 85, 94.
- ² Колесницкий Н.Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) / Н.Ф. Колесницкий // Расы и народы. – М., 1978. – Вып. 8.
- ³ Головки О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. / О. Головки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вып. 4. – С. 85; Балушок В. Етногенез українців / В. Балушок. – К., 2004. – С. 149–165.
- ⁴ Навіть якщо в чомусь картина розселення давньослов'янських “племен”, намальована літописцем, не зовсім відповідала дійсності, то, думається, не настільки кардинально, як це вважають деякі дослідники (див.: Толочко А. Воображенная народность // Ruthenika. – К., 2002. – Т. I. – С. 112-113), особливо на землях України, тобто порівняно недалеко від Києва.

- ⁵ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю.В.Бромлей. – М., 1983. – С. 268; Куббель Л. Е. Очерки постегарно-политической этнографии / Л. Е.Куббель. – М., 1988. – С. 180, 184 та ін.
- ⁶ Див.: Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Раса, популяция, этнос. – М., 1970. – С. 11-12; Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 25; див.дещо інше формулювання, але по суті та ж точка зору: Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 253, 267; История первобытного общества. Т. 3. Эпоха классового образования. – М., 1988. – С. 320-321.
- ⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908 (далі – ПСРЛ. 2). – Стб. 12. Про давньослов'янські “племена” як окремі етноси див.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Ісаєвич. – Львів, 1996. – С. 33-34, 42 (прим. 33); Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – С. 267, 279; Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры / И.А.Чебоксарова, Н.Н.Чебоксаров. – М., 1971. – С. 72.
- ⁸ Балущок В. Етноцентризм полян в “Повісті временних літ” і проблема витоків етнічної самосвідомості українців // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3; Його ж. Українська етнічна спільнота; етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С 129–140. Про метаєтнічні спільноти див.: Брук С. И. Метаэтнические общности / С.И.Брук, Н.Н.Чебоксаров// Расы и народы. – М., 1976. – Вып. 6.
- ⁹ Про роль інформаційних комунікацій у творенні етнічних спільнот див.: Арутюнов С.А. Народы и культуры. – С. 17-40; Szykiewicz S. Silva ethnicum // Konflikty etniczne. Zrodła – typy – sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1996. – S. 320.
- ¹⁰ Про відображення етнічної самосвідомості в самоназві див.: Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза / М.В.Крюков// Расы и народы. – М., 1976. – Вып. 6.
- ¹¹ Див.: Бужане // Советская историческая энциклопедия (далі – СІЕ). – М., 1969. – Т. 2. – С. 798; Третьяков П. Н. Древляне // СІЕ. – М., 1964. – Т. 5. – С. 325-326; Його ж. Дреговичи // СІЕ. – М., 1965. – Т. 8. – С. 150; Його ж. Поляне // СІЕ. – М., 1968. – Т. 11. – С. 394; Його ж. Радимичи // СІЕ. – М., 1968. – Т. 11. – С. 826; Його ж. Северяне // СІЕ. – М., 1969. – Т. 12. – С. 679; Уличи // СІЕ. – М., 1973. – Т. 14. – С. 782; Авдусин Д. А. Вятичи // СІЕ. – М., 1963. – Т. 3. – С. 974; Жиромский Б. Б. Тиверцы // СІЕ. – М., 1973. – Т. 14. – С. 213; Каштанов С. М. Вольняне // СІЕ – М., 1963. – Т. 3. – С. 679. Г.Хабургаєв відстоює точку зору, що етнімії слов'янських “племен” зникають раніше, ніж це було прийнято вважати, а ті назви, які, в основному, фігурують у літописах є насправді не племінними етніміями, а назвами “територіальних об'єднань”, на які “племена” перетворилися (див.: Хабургаєв Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г. А. Хабургаев. – М., 1979. – С. 165-166). Але, по-перше, для нас різниця між “територіальними” і племінними спільнотами є неістотною; суттєво те, що і ті й ті виступають окремими етнічно-етнографічними одиницями. А по-друге, у зникненні власне племінних (за Хабургаєвим) етніміїв простежується та ж закономірність: південно-західні племінні етнімії виходять із ужитку раніше.
- ¹² Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів XII–XVI ст. / Л.Войтович. – Львів, 1996. – С. 28.

- ¹³ Про етнокультурні відмінності між слов'янами на територіях майбутніх України, Росії і Білорусі див.: Валушок В. Українська етнічна спільнота / В.Валушок. – С. 87–127.
- ¹⁴ Горский А. О древнерусских “землях” / А.Горский // *Ruthenica*. – К., 2002. – Т. I. – С. 63.
- ¹⁵ Там само. – С. 57–62.
- ¹⁶ Про механізм дії таких комунікацій і роль у них писемності в Давній Русі див.: Висоцький С. О. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів; К; Нью-Йорк, 1998.
- ¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – С. 201; див. також: Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 54–55.
- ¹⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 122, 124; Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 231–257.
- ¹⁹ Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 28; значення термінів “челядь” і “чадь” див.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / М.Кордуба. – СПб., 1903. – Т. III. – С. 1469–1470, 1497–1498.
- ²⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. – М., 1982. – С. 482.
- ²¹ ПСРЛ. 2. – СПб. 715; Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962 (далі – ПСРЛ. 1). – СПб. 348, 355, 357, 367, 403, 408, 419, 448; Полное собрание русских летописей. – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Ленинград, 1989 (далі – ПСРЛ. 38). – С. 137.
- ²² ПСРЛ. 2. – Стб. 624, 714.
- ²³ Див., напр.: ПСРЛ. 1. – Стб. 348, 351, 458 та ін.
- ²⁴ Про етноцентризм, який усе позитивне пов'язує зі своїм етносом, який ставить у центр світобудови, а сусідні народи наділяє негативними й навіть деструктивними рисами див.: Stagl J. *Kulturantropologie und Eurozentrismus // Wiener volkerkundliche Mitteilungen*. – 1986. – Bd. 28. – S. 33–35.
- ²⁵ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М.Владимирский-Буданов. – СПб.; К.; 1909. – С. 14.
- ²⁶ Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 53.
- ²⁷ Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И.Костомаров. – К.; Харьков. – 1991. – С. 26. Як записано в Новгородському першому літопису найстаршої редакції: “И купляху суждалець по 2 ногатѣ” (*Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352. Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift im Nachdruck*. – Leipzig, 1971. – С. 33 (S. 163)). Це був викуп за звільнення з полону (Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 66).
- ²⁸ ПСРЛ. 1. – Стб. 303; ПСРЛ. 38. – С. 108.
- ²⁹ *Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion*. – С. 25 (S. 155).
- ³⁰ *Ibidem*. – С. 25 (S. 155), С. 42 (S. 172).
- ³¹ ПСРЛ. 1. – Стб. 361, 432.
- ³² *Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion*. – С. 28 (S. 158).

- ³³ Ibidem. – С. 33 (S. 163).
- ³⁴ ПСРЛ. 38. – С. 134-135; див. також: ПСРЛ. 1. – Стб. 362.
- ³⁵ ПСРЛ. 38. – С. 145. В епоху Середньовіччя вважалося, що люди повинні жити за порядками, введеними Богом; ті ж, хто порушує Божий порядок, творячи “самі собі закон”, виступали фактично великими злочинцями (Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 121-122).
- ³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 174.
- ³⁷ ПСРЛ. 2. – Стб. 350.
- ³⁸ Ключевский В. Курс русской истории / В.Ключевский. – М., 1937. – Ч. 1. – С. 330; див. також: Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории / Н. И.Костомаров. – С. 75; Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – К., 1992. – Т. II. – С. 181.
- ³⁹ Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории / Н. И.Костомаров. – С. 67-68; див. також: ПСРЛ. 2. – Стб. 204.
- ⁴⁰ Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории / Н. И.Костомаров. – С. 74; див. також: ПСРЛ. 2. – Стб. 237.
- ⁴¹ Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. – М., 1851. – С. 86; ПСРЛ. 1. – СПб. 374; ПСРЛ. 38. – С. 141.
- ⁴² Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я.Ефименко. – С. 43.
- ⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. II. – С. 255.
- ⁴⁴ Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 16-17.
- ⁴⁵ Практично такий же поділ на окремі “народності” населення Південної Русі в удільний період дає М. Костомаров (Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С. 134).
- ⁴⁶ Толочко А. Воображённая народность / А.Толочко. – С. 114.
- ⁴⁷ Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности / Н. Ф.Колесницкий. Див.: ПСРЛ. 2. – Стб. 503; ПСРЛ. 1. – Стб. 506; ПСРЛ. 38. – С. 13.
- ⁴⁸ Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькiм князівствi / М.Кордуба. – С. 27.
- ⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 255, 258, 259; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів. – С. 62.
- ⁵¹ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М.Грушевський. – К., 1991. – С. 299, див.також С. 3-4, 297.
- ⁵² Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В.Седов. – М., 1982. – С. 108; Петрашенко В. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян / В.Петрашенко // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 186; Ї ж. Літописні поляни – міф чи реальність // Археологія. – 1998. № 2.
- ⁵³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 114.
- ⁵⁴ Горский А. О древнерусских “землях” / А.Горский. – С. 61-62.
- ⁵⁵ Толочко П. П. Киев и Киевская земля... / П. П.Толочко. – С. 117.
- ⁵⁶ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси / Н.И.Костомаров. – С. 134.
- ⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. II. – С. 291.
- ⁵⁸ Там само. – С. 292-293.
- ⁵⁹ Там само. – С. 317.

- ⁶⁰ Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я.Ефименко. – С. 42.
- ⁶¹ Толочко П. Київська Русь / П.Толочко. – К., 1996. – С. 244; див. також: Баран В. Давні слов'яни / В.Баран. – К., 1998. – С. 107, 109, 147, 212.
- ⁶² Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю.Брайчевський. – К., 1968. – С. 132.
- ⁶³ Авдусин Д. А. Вятичи // Советская историческая энциклопедия / Д. А.Авдусин. – М., 1963. – Т. 3. – С. 474.
- ⁶⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля... / П. П.Толочко. – С. 120.
- ⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. III. – С. 179-181.
- ⁶⁶ Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упор., текстол. дослідж. та переклади В. Ю. Франчук. – К., 1988. – С. 100.
- ⁶⁷ Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” / Г. А.Хабургаев. – С. 166.
- ⁶⁸ Грушевський Г. Історія України-Руси / Г.Грушевський. – Т. III. – С. 153; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XVI века) / В. В.Мавродин. – М., 1940. – С. 62; Рыбаков Б. А. Поляне и северяне / Б. А.Рыбаков // Советская этнография. Сб.статей. – М.; Ленинград, 1947. – Вып. VI-VII. – С. 86–88.
- ⁶⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О.Русина. – К., 1998. – С. 29.
- ⁷⁰ Седов В. В. Восточные славяне / В.В.Седов. – С. 96 та ін.; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 312; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів / Л.Войтович. – С. 27-28.
- ⁷¹ ПСРЛ. 2. – Стб. 184–196; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 395.
- ⁷² Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. II. – С. 396–397.
- ⁷³ Седов В. В. Восточные славяне / В. .Седов. – С. 128; Славяне Юго-Восточной Европы... – С. 316; Баран В. Давні слов'яни. – С. 126.
- ⁷⁴ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів / Л.Войтович. – С. 27.
- ⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. II. – С. 478, 479.
- ⁷⁶ Толочко П. Киев и Киевская земля... / П.Толочко. – С. 120-121; Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. II. – С. 308 і наст.; Ефименко А. Я. История украинского народа / А.Я.Ефименко. – С. 53, 73–74.
- ⁷⁷ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... / М.Грушевський. – С. 3–4; див. також: Седов В.В. Восточные славяне / В.В.Седов. – С. 116 і наст.; Славяне Юго-Восточной Европы... – С. 317; Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” / Г. А.Хабургаев. – С. 149.
- ⁷⁸ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси / Н.Костомаров. – С. 134.
- ⁷⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В.Т.Пашуто. – [б. р.], 1950. – С. 151, 227; Крип'якевич І. П. Галицко-Волинське князівство / І.П.Крип'якевич. – К., 1984. – С. 55; Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. III. – С. 155.
- ⁸⁰ Крип'якевич І. П. Галицко-Волинське князівство / І. П.Крип'якевич. – С.55.
- ⁸¹ Седов В. В. Восточные славяне / В. В.Седов. – С. 132; Славяне Юго-Восточной Европы... – С. 314; Толочко П. П. Киев и Киевская земля... / П. П.Толочко. – С. 114, 126.
- ⁸² Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т. III. – С. 155.
- ⁸³ Тищенко К. Етномова історія прадавньої України / К.Тищенко. – К., 2008. – С. 12, 137, 246–247, 254–258, 266, 268, 473–474.

- ⁸⁴ ПСРЛ. 2. – Стб. 523, 533; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 157–160.
- ⁸⁵ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси / Н.Костомаров. – С. 134.
- ⁸⁶ Етнічні неперервності демонструють поступовість змін, коли чітка мовно-культурна межа відсутня, але крайні протилежні точки етнічного масиву значно різняться між собою (див.: Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности / В. А.Шнирельман // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 33 і наст.; Арутюнов С. А. Фантом безэтничности / С. А. Арутюнов // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 22–24).
- ⁸⁷ Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи / О. П.Моця // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 47. Взагалі, на нашу думку, теза про безетнічність якихось груп населення у будь-якому регіоні світу є неправильною. Адже в культурі, побуті, стереотипах мислення, ціннісних орієнтаціях і т. д. цих людей так чи інакше присутні певні етнічні риси. І досить опинитися такому етнічному маргіналові, скажімо з Європи, десь в Азії, Африці, Південній, чи навіть найближчій Північній Америці, як одразу ж його етнічність проявиться – як для оточуючих, так і для нього самого. Це якраз той випадок, коли етнічність перебуває в латентному стані (див.: Бромлей Ю. В. Еще раз о многообразии этничности / Ю. В.Бромлей // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 27-28).
- ⁸⁸ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 130-134.
- ⁸⁹ Народы Зарубежной Европы. – М., 1964. – Т. I. – С. 62–63; Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 85, 93; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 123, 127, 129, 146, 150, 153-156 та ін. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – М., 1989. – С. 183, 276 та ін.; Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности. В цьому відношенні показово є ситуація серед переселенців із німецьких земель у Трансільванії (Румунія), яка відбиває етнічну картину в Германії у часи їх переселення. Так, у джерелах значиться, що в XII–XIII ст. до Трансільванії переселялися “гевтони” (тобто, з певною долею умовності, німці), але також і “фландрці”, “алемани”, а пізніше – “шваби” та інші. Цікаво, що на нових місцях розселення вони всі разом витворили окрему етнічну групу, яка зветься не “німцями”, а “саксами” (Eisenburger E. Betrachtungen zur spezifischen Kultur der Rumanien- und Deutschen // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1982. – Bd. 25. – Nr. 1–2. – S. 13–14).
- ⁹⁰ Див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры / С. А.Арутюнов. – С. 85; Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В.Бромлей. – С. 278 та ін.
- ⁹¹ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В.Бромлей. – С. 81-83; Этнические процессы в современном мире. – М., 1987. – С. 11 та ін.; Брук С. И. Мегаэтнические общности / С. И.Брук, Н. Н.Чебоксаров.
- ⁹² Балущок В. Українська етнічна спільнота / В.Балущок. – С. 87–127.
- ⁹³ ПСРЛ. 1. – Стб. 350; див. також: Генсьорський А. І. Термін “Русь” (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 16,29.
- ⁹⁴ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д.Сміт. – К., 1994. – С. 60-61. Відносно характеристики спільності, що існувала в масштабах усієї Давньої Русі і пов’язувалася в першу чергу з елітою, як “уявленого співтовариства”, що

“реалізується в серії дій і щогодинно підтверджується в людському досвіді”, яку, за Б.Андерсоном, дає їй О. Толочко (Толочко А. Воображённая народность. – С. 116), відзначимо, що вона не суперечить істині, проте для розуміння дійсної етнічної ситуації в той час мало що дає. Гадаємо, накреслене автором “уявлене співтовариство” Давньої Русі швидше подібне до такого утворення, як “політичний (шляхетський) народ” чи “політична нація” Речі Посполитої, до складу якого, як відомо, входила і етнічно польська, і українська, і білоруська, і литовська шляхта. А застосування новітніх концепцій нації для аналізу етнічної ситуації в домодерні часи взагалі мало годиться. Адже модерні нації і етнічні спільності Середньовіччя дуже суттєво різняться між собою, як і взагалі феномени національного й етнічного, різними є й механізми формування національної і етнічної самосвідомостей.

- ⁹⁵ Бромлей Ю. В. Опыт типологизации этнических общностей / Ю. В. Бромлей // Советская этнография. – 1972. – № 5. – С. 73.
- ⁹⁶ Про етногенетичні і етнічні ніші див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота / В.Балушок. – С. 25–32, 48–86.
- ⁹⁷ Див., напр., деякі цікаві спостереження й міркування стосовно сумнівної єдності таких великих сучасних “етносів”, як американці: Шнирельман В. А. (реп.) Hollinger D. Postethnic America. Beyond multiculturalism. – N. Y., 1995 / В.А.Шнирельман // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4; росіяни: Сусоколов А. А. Структурные факторы самоорганизации этноса / А. А.Сусоколов// Расы и народы. – М., 1990. – Вып. 20. – С. 34; Заринов И. Ю. Социум – этнос – этничность – нация – национализм / И. Ю.Заринов// Этнографическое обозрение. – 2002. – № 1. – С. 28 (прим. 52); євреї: Чебоксаров Н. И. Народы, расы, культуры / Н.И.Чебоксаров, И.А.Чебокасарова. – М., 1971. – С. 20; Матвеев В. І. Іудаїзм: мови і культура / В. І.Матвеев// Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 51 та ін. Гадаємо, що в цих випадках є підстави говорити вже не про власне етноси, а про утворення метаєтнічних спільностей, які складаються не тільки з етносів, а і з діаспорних етнічних груп, які, як у випадку з американцями, можуть взагалі складати переважну більшість спільноти.
- ⁹⁸ Див.: Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы / В. А.Шнирельман. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 33 і наст.
- ⁹⁹ Балушок В. Українська етнічна спільнота / В.Балушок. – С. 165–175, 197–200; Його ж. “Давньоруська народність”: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Вип. 20). – Львів, 2011. – С. 81–83.

Резюме

В статті аналізується етнічна ситуація в Южній Русі в період XI – XII ст., це время известно как период земельных уделов. Обращается внимание на проявление этнической окремшенности, что формируется на попрощах Руского государства.

Ключевые слова: Давня Русь, знать, этносы, княжества.

Одержано: 11 жовтня 2011 р.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:334.7] (477) "1648/1676"

В.А. Смолій, В.С. Степанков

СЕЛО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ.: СУПЕРЕЧЛИВІ ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ГОСПОДАРЮВАННЯ Й СПІВЖИТТЯ

У статті висвітлюється комплекс питань, пов'язаних із становленням нової моделі соціально-економічних відносин у селі в роки революції (1648-1676). Зокрема, розкрито характер перетворень у формах власності на землю, утвердження нового типу господарювання, зміну соціального статусу селянина, набуття його ментальністю нових рис.

Ключові слова: революція, селянин, козаки, земля, власність, фільварок, займаницина.

Не можна сказати, що порушена в статті проблема не вивчалася в історіографії. Адже у працях О. Апанович, В. Борисенка, В. Голобуцького, О. Гуржія, І. Крип'якевича, В. Маркіної, В. М'якотіна, В. Нечитайла, А. Смолки, К. Стецюк й ін. авторів висвітлювалися ті чи інші її аспекти. Однак, вона не ставала об'єктом спеціального дослідження, внаслідок чого відсутня цілісна картина перемін, що сталися в селі козацької України в добу Національної революції XVII ст. А відтак автори статті роблять спробу окреслити в основних рисах характер і сутність перетворень, що відбувалися у різних сферах життя сільського населення.

Процес переростання козацького повстання у Національну революцію став можливим лише завдяки масовому втягуванню (з власної ініціативи) у вир боротьби сотень тисяч селян, внаслідок чого вона відразу ж набрала яскраво вираженого соціального характеру. Їхні надзвичайно рішучі дії влітку-восени 1648 р. дають підстави стверджувати про розгортання Селянської війни як складової революції. Адже вони, знищуючи шляхту й "ляхів", хотіли звільнити від них "Руську землю", домогтися "відокремлення Русі від Корони"¹. Взятись за зброю, селяни намагалися докорінним чином змінити свій соціально-економічний статус. У їхньому світобаченні сформувався цілком земний ідеал життя: набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності. Тому спостерігалось масове покаяння поспільства. Як занотував у своєму рукописі казимирівський райця М. Голінський, "хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло"². Майже

дослівно цю думку повторив на початку 1649 р. у Москві український посол С. Мужилівський: “посполство дочувшисе, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на суй стороне, як і на туй Днепра”³.

Виникнення Української держави відіграло винятково важливу роль в істотному поліпшенні економічного й соціального становища селян і переестрових козаків. Вперше й востаннє в історії Східної і Центральної Європи на її теренах Селянська війна завершилася на користь посполитих. Внаслідок чого у сутності й формах земельної власності, а відтак і в економічній підвалині господарювання, в селі сталися кардинальні зміни. Магнати і майже вся шляхта, котрі володіли землею (бл. 4 тис. сімей), втратили її, як і католицька Церква, польська держава (королівщини) й орендарі⁴. Земля перейшла до рук посполитих, козаків і військового Скарбу, в основному, шляхом займанщини – звичаєвого права, “яке давало змогу на підставі першого “займу” володіти чи користуватися землею”⁵. Як значно пізніше згадували селяни Покошиць, “Ці ж займи малоросіяни розними позначали способами: одні оборували, другі – копцями обносили і ровом окопували, кляками обмежували і що хотіли у тих займах зводили, гаї вирощували і сади заводили, хутори, слободи, селища, села на своє ім’я селили, собі на користь приводили...”⁶

Даний перерозподіл землі носив масовий характер. У 1650 р. венеційський посол А. Віміна, побувавши у козацькій Україні, у своїх записках констатував, що на раніше нерозділених полях з’явилися встромлені у землю жердини “для попередження перехожих не випасати там худоби... Подібні знаки вживають у тих місцях, де проходити заборонено, і порушникам загрожує сувора кримінальна кара”⁷. П. Халєбський, котрий 1654 р. супроводжував батька – антиохійського патріарха до Москви й проїхав її з південного заходу на північний схід, звернув увагу на той факт, що козаки, визволивши країну, “поділили землю й угіддя поміж собою”, вирубуючи ліс, спалюють пні і “нову ділянку засівають хлібом”⁸. Отже, вперше в історії український селянин – крайній прагматик, індивідуаліст й консерватор – упродовж багатьох століть вкорінений у землю не лише господарюванням, але й духовним життям, котрий споконвіків прагнув, аби “та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому”⁹, досяг сповнення своїх мрій. Правда, в окремих районах Лівобережжя (переважно північних) оволодівали землею не окремі особи, а сільські громади (общини) чи об’єднання кількох сімей чи осіб (сябринне землеволодіння)¹⁰.

Ліквідувавши фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й різні форми феодальної залежності, селяни й козаки розгорнули надзвичайно активну господарську діяльність, включаючи заняття промислами. Вона переконливо демонструвала переваги економічної ефективності праці вільної людини на власній землі над працею кріпака у фільварку й власному господарстві на українських землях, що залишалися

в складі Речі Посполитої. Згадуваний П. Халебський, проїжджаючи ліс між Буками й Лисянкою, занотував у щоденнику, що посолиті й козаки вирубували дерева, “корчували і спалювали пні (на поташ – М. Р.), вируби орали й ріллю засівали”. На його переконання, “так робили посолиті по всій цій землі”. Вони розподіляли ліс на ділянки, які відмежовувалися загорожею, й викорчувували їх “з ранку до ночі”. Мандрівник не приховував свого захоплення численними садами, млинами й ставами, великою кількістю домашньої птиці й худоби, а також неозорими полями посівів збіжжя¹¹.

Відповідним чином якісно поліпшувався добробут посполитих і козаків, рівень якого став незрівнянно вищим, порівняно з матеріальним становищем селян окупованого поляками регіону. І ця різниця вразила жовнірів польської армії у серпні 1651 р., яка вторгнулася у козацьку Україну. Зазнавши нестерпного голоду під час просування півднем Волині, вони, перейшовши кордон, за визнанням аноніма, “застали інший край: копи на полі густі, достаток всякого збіжжя і худоби на полях”. Трохи далі (в околицях Ружина) “засягнули начебто обітованої землі, повної збіжжя й пасік”. Саме містечко виявилось “повним старого збіжжя й іншої живності, пива й меду...”¹². Неподалік Триліс помітили “неохоплене оком збіжжя” й через годину обоз війська “наповнився всілякою живністю”. Польські воєначальники не могли надивуватися надзвичайній дешевизні у краї продуктів харчування й напоїв¹³.

Надзвичайно складним залишається з’ясування наступного питання: селяни були власниками землі чи лише її користувачами (тимчасовими володільцями)? Безсумнівно, в їх свідомості, відповідно до звичаєвого права, займанщина трактувалася легітимною приватною власністю. Навіть через сотню літ (у середині XVIII ст.) Генеральна військова канцелярія підтверджувала, що у вільних військових містечках, селах і селищах “посполитим дворам і ґрунтам вільній продажі і купівлі належало бути”¹⁴. Отже, держава продовжувала на офіційному рівні визнавати “законність такої купівлі-продажу землі”¹⁵. Невипадково також кошовий отаман І. Брюховецький (майбутній гетьман) у розмові з російським послом (кінець 1662 – початок 1663 рр.) наголошував, що кожен “хто де займе пустуюче місце землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім’єю”, то може вільно проживати¹⁶. Як засвідчує зміст актової книги полтавського уряду 1664 – 1671 рр., селяни справді нарівні з міщанами й козаками вільно продавали й купували садиби й землі¹⁷.

І все ж їхня власність не була повною. Справа в тому, що держава також вважала всі ці землі своєю власністю, а точніше: власністю військового Скарбу, якою розпоряджалися гетьман, а на місцях – частково старшини (полковники). В результаті склалася ситуація, за якої селяни й держава виявилися співвласниками землі. Водночас поселення (села й невеликі містечка), що були до революції власністю феодалів і Корони, набувають

якісно нового статусу – статусу вільних військових поселень, посполиті яких підлягали тепер сотенному, полковому й гетьманському урядам (перебували “під управлінням сотенним, у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській (переклад авторський – Авт.)”)¹⁸. Правда, віднайдені нами джерела не фіксують цієї назви поселень у Правобережжі, але, з іншого боку, дають підстави стверджувати про існування там такої або дуже подібної до неї моделі функціонування поселень з вільним населенням.

Не все так просто і з повнотою козацької власності на землю. Право вільного володіння нею не було беззастережним. Воно обумовлювалося двома чинниками: по-перше, кожен козак мав бути реєстровим, себто занесеним до складеного у сотнях реєстру; по-друге, обов’язком особистого виконання військової служби. Якщо випадав з реєстру чи ігнорував військовий обов’язок (направляючи замість себе до війська іншу особу), то втрачав усі козацькі права й свободи, включаючи право приватної власності на землю. Показовою у цьому відношенні стала ухвала восени 1663 р. старшинської ради Правобережної гетьманщини позбавити козацьких свобод усіх осіб, котрі не з’являються до війська¹⁹. Інше питання, що в умовах масового покозачення поспільства й незавершеності процесу правового виокремлення реєстрового козацтва у привілейований стан ухвали подібного змісту залишалися нереалізованими.

Економічна активність посполитих зумовлювалася перетвореннями революційного характеру у сферах соціальних відносин, духовного життя й побуту. Ліквідація феодальної залежності й доменального суду, чинності правових норм, що традиційно визначали стан “підданства” селян, особиста свобода й можливість “покозачення” змінювали їхні поведінкові стереотипи, ламали чи наповнювали новим змістом традиційні уявлення про правові й етичні норми та цінності, включаючи такі як “право”, “справедливість”, “звикле послушенство”, “стародавні права і вольності” тощо²⁰. Тепер саме “займанщина” постає у їхній свідомості як найсправедливіший спосіб розв’язання земельного питання. Вважали, що панам немає місця в суспільному устрої, в якому вони хотіли жити, тому твердо стояли на тому, “аби жодного шляхтича не було”. Ідеал особистої свободи стає альфою й омегою їх соціальної поведінки, а відтак рішуче боролися проти поновлення дореволюційної моделі не лише економічних, але і соціальних відносин.

Показово: селяни намагалися зректися традиційних назв “хлопи”, “мужики”, “піддані” тощо. Покозачуючись, одні називали себе козаками, інші – міщанами. З 60-х рр. поширюється самоназва – “посполиті”. Воднораз у самосвідомості посполитих і козаків утверджувався ідеал соціальної рівності й справедливості. А тому рішуче виступали проти намагань частини старшин і козаків виокремитися у привілейовану групу (на кшталт шляхти), яка б володіла маєтками з підданими. Відомо, що

козацька спільнота не сприйняла факту отримання у Варшаві групою старшин і козаків у травні 1659 р. нобілітації й володінь. Обурені козаки заявляли: “всі ми є рівними, жоден із нас пана мати не хоче і працювати на нього не буде...”²¹. Витворені якісно нові підвалини життя вкарбовувалися у свідомість поспільства як ідеал справедливого суспільства. Він знайшов відображення у наступних словах однієї з тогочасних пісень:

Та немає лучче, та не має краще, як в нас на Україні;

*Та немає ляха, та немає пана, не буде зміни*²².

В силу багатьох причин (соціально-політичного й геополітичного характеру) здобути завоювання у наступні десятиріччя, по-перше, не набули правової легітимації з боку політичної еліти, що таїло латентну загрозу поновлення юридичних норм дореволюційного часу, а, по-друге, не отримуючи внутрішніх імпульсів для утвердження й розвитку, повільно, але неухильно, піддавалися феодалізації, внаслідок еволюції старшин у володільців маєтків та політики гетьманського уряду й московської бюрократії. З початку 60-х почали окреслюватися відмінності в напрямках соціально-економічних процесів, що відбувалися у селах Лівобережної та Правобережної України. У Лівобережній гетьманщині із закінченням громадянської війни 1658–1663 рр. й провалом походу польського короля (березень 1664 р.) виникають більш-менш сприятливі умови для відбудови зруйнованих поселень й функціонування селянських і козацьких господарств. Саме сюди (а також у Слобідську Україну) переселяються сотні тисяч посполитих і козаків (особливо у 1672–1676 рр.) з Правобережжя, рятуючись від страхітливих спустошень воєнних дій. Помітно зростають площі освоєваних земель, засновуються нові села й хутори, розвиваються землеробство, тваринництво, городництво й садівництво²³.

Основна маса селян проживала у вільних військових поселеннях (разом із мешканцями містечок у 1666 р. налічували 24604 двори)²⁴. Переважна більшість із них (80–90%) мала орні землі й обробляла їх своєю робочою худобою (1 – 3 коней чи волів). Ті, котрі не мали її, склали категорію “бобилів”. Окрім останніх, до прошарку бідніших мешканців села входили також підсусідки, городники, захребетники й наймити. Незначна група сільських жителів займалася промислами й ремеслами²⁵. Заможні селяни (котрі мали по 6–8 і більше волів і коней) використовували найману робочу силу, а надлишок продукції продавали. Адже, володіючи водночас коровами, козами, пасіками й млинами²⁶, вони не могли вести таке велике господарство лише власними силами й споживати усю вироблену продукцію. Товаром стає й земля, яку нерідко продавали (траплялося, що із примусу) селяни, міщани і козаки. Так, упродовж 1664–1680 рр. у Полтавському міському суді зафіксовано 170 актів продажу земельних ділянок²⁷.

Будучи особисто вільними, селяни платили податки й виконували повинності на користь держави, а інколи й старшин: виплачували кошти

на утримання вояків, перевозили військові вантажі, надавали підводи урядовцям, заготовляли сіно, лагодили мости й ін.²⁸ Частина селян проживала у селах, що належали Києву, Ніжину, Чернігову й іншим містам (магістратські й ратушні), за винятком міст Миргородського полку, які не мали у володінні сіл. Їхня чисельність у кінці століття становила бл. 100. У них “не існувало якоїсь певної одиниці оподаткування – в одних з них податок збирався в залежності від кількості коней, у других – волів, у третіх – землі”²⁹. У помітно важчому соціально-економічному становищі перебували селяни, що проживали у маєтках монастирів, старшин, представників духовенства й міської верхівки, чисельність яких невинно зростала упродовж другої половини 50-х – першої половини 70-х рр.

Окрему привілейовану групу сільського населення складали козаки. Де-юре вони не належали до “підданського” (податного) стану, користувалися різними правами і свободами, звільнялися від виконання усіх повинностей та виплати поборів і податків (інколи за винятком стації), отримували пільги на заняття промислами і торгівлею, мали свій суд. Зможніші з-поміж них і старшини скупляли землю й угіддя, розводили худобу, бджіл і рибу, володіли млинами, виробляли спиртні напої, займалися торгівлею, використовували у господарствах найману робочу силу. Саме козацьке господарство лягло в основу розвитку хутірської системи господарства, що мала в собі “могутній потенціал для розвитку”³⁰, насамперед у сфері трансформації (за обставин формування буржуазних відносин) у фермерський тип господарства. Адже “саме в малій селянській сім’ї, відрубному хутірському козацькому господарстві найповніше реалізовувалися індивідуалістські інтереси господаря-власника, головного суб’єкта економічних відносин, який брав на себе повну відповідальність за результати виробничої діяльності всієї сім’ї”³¹.

Проте породжені революційною енергією й творчістю козацько-селянських мас паростки якісно нових форм власності й господарювання потрапили під всезростаючий тиск (особливо помітний з початку 70-х рр.) феодалізації соціально-економічних відносин, що всіляко живилася й підтримувалася політикою російського уряду. По-перше, проходив нестримний процес перетворення покозаченої шляхти, козацької старшини й окремих “військових товаришів”, представників вищого православного духовенства та монастирів у типових феодалів з формуванням у них відповідної психології й свідомості. По-друге, у руках останніх неухильно зростала кількість маєтків (особливо у північних районах) з феодалсько-залежними підданими, якими користувалися на правах приватної власності чи умовного володіння (рангового). Так, у Чернігівському полку упродовж 1657–1672 рр. у володіння “нових феодалів” потрапило 62 поселення, а в 1673–1708 рр. – 153; у Стародубському полку до 1672 р. – бл. 80 поселень; у Ніжинському полку з 1657 до 1672 р. – 51 поселення. Збільшувалася земельна власність старшин

і в Прилуцькому, Переяславському, Лубенському, Миргородському полках. На початку XVIII ст. у власності старшини уже знаходилося 518 поселень³².

У великих землевласників перетворювалися й монастирі, землеволодіння яких істотно зросло у всіх полках. На кінець XVII століття київським монастирям лише на території Київського полку належало 88 сіл; у 70-х рр. у Чернігівському полку монастирі володіли бл. 40 селами і слобідками³³. Основними джерелами становлення середнього й великого феодального землеволодіння були: надання царя, гетьманів і полковників, скупівля землі та її насильницьке захоплення у посполитих і козаків. По-третє, запускається в дію механізм втрати вільними посполитими й біднішими козаками своїх соціально-економічних завоювань, їх обезземелення й перетворення у різні групи феодально-залежного населення, окремі з яких примушуються до виконання панщизняних робіт.

Нестача джерел не дозволяє відтворити картини економічних процесів у правобережному селі 60-х – першої половини 70-х рр. Найважливішим чинником (на превеликий жаль, руйнівного характеру) впливу на них стали спустошливі наслідки воєнних дій з польськими, російськими, татарськими й турецькими підрозділами; міжусобиці, породжені боротьбою за булаву; грабежі татар й епідемії. На середину 70-х рр. майже всі села й хутори були знищені, а їхні мешканці або загинули, або переселилися (сотні тисяч) до Лівобережної й Слобідської України та Молдавії. Загальні втрати населення складали не менше 90 – 95%. Тому не без підстав польський король Ян III Собеський у лютому 1675 р. назвав Правобережну гетьманщину “жахливою пустелею”³⁴.

Зрозуміло, за таких катастрофічних обставин не могло бути й мови як про економічний розвиток краю в цілому, так й сільського господарства зокрема. Все ж в районах, які хоча б частково й тимчасово обминали названі лихоліття, упродовж другої половини 50-х – 60-х рр. селяни продовжували господарювати помітно ефективніше ніж у регіонах, що залишалися в складі Речі Посполитої. Можемо про це стверджувати на основі опосередкованих джерел. Так, шведський посол К. Гільденбрандт, проїжджаючи у січні 1657 р. страхітливо спустошену у 1654–1655 рр. Брацлавщину, констатував, що жителі кожного поселення приносили їм “кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питтєвий мед та овес і сіно для коней”³⁵. Німецький найманець у польському війську Г. Гольштен із задоволенням згадував, що взимку 1661 р., перебуваючи на постої в одному із поселень Київщини, вони, жовніри, мали за звичну їжу “добрі м’ясо і хліб, мед, горілку і тютюн”³⁶.

Проливають децицію світла на економічне становище селян відомості джерел про вчинені жовнірами грабунки їхнього майна. Наприклад, 1665 р. на північно-західних теренах Брацлавського полку вони забрали у 19 селян Запинців 27 волів і 27 корів й телят; у 22 селян Микудинців – 18

волів, 31 корову, 50 овець, 2 коней; у 16 селян Боркова – 14 волів, 88 корів і телят, 168 овець; у 19 селян Новоселиці – 22 воли, 22 корови, 10 кіз, 4 коней, 166 овець тощо. Заможніші з-поміж них мали по 4-5 голів худоби й 10-30 овець³⁷. Восени 1671 р. жовніри відібрали у селян Журавлева (поблизу Вінниці) 1244 пуди збіжжя й 13 “конячих возів з упряжжю”³⁸. До речі, підрозділи польського війська, що на кілька тижнів розташувалися у цей же час у Вінниці та її околицях, за визначенням жовніра Я. Дробиша-Тушинського, мали “у великій кількості збіжжя, худоби, (плодів) садів, пасік”³⁹. Також у “Щоденнику” німецького дворянина У. Вердума, котрий у складі війська Я. Собеського у серпні – листопаді 1671 р. побував у Брацлавщині, знаходимо відомості про стан сільського господарства. Зокрема, є згадки про численні “чудові сади і городи з деревами” у вщент зруйнованих Маньківцях (неподалік Станіславчика); наявність добре оброблених і дуже врожайних полів та “гарних фруктових садів” у селах по обох берегах Південного Бугу, починаючи від Брацлава й до Ладизина. У менш спустошеному районі Брацлав – Іллінці – Карбівка він помітив “гарний і багатий на збіжжя край”, “дуже багато гарно утримуваних садів, багатих найдобрішими фруктами” тощо⁴⁰.

У певній мірі показовим щодо ефективності господарювання вільних людей на вільній землі може слугувати приклад економічних здобутків селян Мизякова й Супруніва (розташованих у Брацлавському полку неподалік Вінниці на березі р. Згар), осаджених шляхом займанщини переселенцями посеред великого лісу на початку 50-х рр. XVII ст. Взимку 1675 р. тут розташувалася на постій польська корогва, у складі якої перебував вище згадуваний Я. Дробиш-Тушинський. За його свідченням, зробленим у “Спогадах”, він був вражений величезною кількістю у них запасів збіжжя, сіна і “всілякої живності”, якої могло б вистачити для утримання “ледь не всього війська” (не менше 10 тис. вояків – Авт.). За його спостереженням, “... так у лісах врубалися, що поробили з дерева вали, вулиці, перехрестя, переходи. Через кілька десятиліть то так позаростало, що коли б навіть три хани з такими військами, як цей один є, прийшли, то б їх там не здобули. Ліси дуже на кілька миль великі, а посеред лісів поля під сіно повиробляли; (зробили) млини, ставки, винокурні, броварні, пасіки, мають дуже добрі й великі сади, в яких знаходяться фрукти різних сортів і так селянин рік позарік може не виходити з лісу, бо має великий достаток всього для прохарчування. Дуже багато було овець, стад худоби – незліченно. Там мають оздоблено збудовані церкви й монастирі”⁴¹.

Політика поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, передбачених Чуднівською угодою, що проводилася урядами Ю. Хмельницького й П. Тетері, повернення шляхти й урядників, відродження фільварково-панщинного господарства й кріпацтва спричинили на початку 60-х рр. масовий спротив поспільства й нереєстрового козацтва,

який вилився у Паволоцьке повстання (травень – червень 1663 р.). Незважаючи на його придушення, ситуація залишилася вибухонебезпечною. Влітку цього ж року шляхтич М. Калушовський попереджав невідомого адресата, аби той не думав повертатися на проживання в Україну (Українську державу – Авт.), “хіба, щоб у день і в ніч стояв кінь осідланий, і то, аби був дуже прудким, загнudzаним і вправним; а спати (слід) в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш”. Бо у цьому “непокірному і бунтівному” краї “хоча б езуїтів посіяли, всерівно народяться опришки”⁴². Весною 1664 р. у Правобережжі стався спалах потужного повстання. За свідченням П. Тетері, “Україна (Правобережна – Авт.) ще не палала таким страхітливим бунтом як тепер” й посполиті, незважаючи на власну погибель, продовжують боротися, “аби не мати панів”; вони не хочуть, щоб пани тримали їх “під своєю владою” й користувалися “їхньою працею”⁴³. Вона завершилася перемогою: П. Тетеря втратив владу, а шляхтичі й урядники разом з підрозділами польської армії влітку наступного року залишили Правобережню гетьманщину.

Новий гетьман П. Дорошенко під різними приводами відмовлявся допускати шляхту й урядників до маєтків. А відтак посполиті й козаки сповна користувалися соціально-економічними плодами революції. Описуючи їх становище у другій половині 60-х рр., анонімний автор трактату “Думка певної особи” констатував: “Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуї! А якщо й випадє податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайменш – два (податки) на тих, котрі не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищують цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків...” Невипадково на ці терени переселялися селяни й міщани не лише із західноукраїнських, але і польських земель⁴⁴. “Скаже хтось на це: “А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?” – відзначав автор “Думки певної особи”. – Відповідь: “Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: “Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів”. Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк...”⁴⁵

Отже, маємо підстави стверджувати, що в селі козацької України у роки революції сталися переміни революційного характеру. Було ліквідовано соціально-економічну модель, яка ґрунтувалася на великій феодальній власності на землю, фільварково-панщинному господарстві й праці закріпаченого селянина. Почалося утвердження нової моделі, в основі функціонування якої були дрібна селянська (розділена з державою) й козацька власність на землю й праця вільної людини. Однак, у

Лівобережній гетьманщині, внаслідок політики російського уряду й козацької старшини, розпочався процес феодалізації соціально-економічних відносин. У Правобережній гетьманщині поспільство й козаки захистили свої основні економічні й соціальні завоювання. Інше питання, що внаслідок воєнних дій, реалізувати їх потенційні можливості не вдалося, адже на середину 70-х рр. остання була майже повністю зруйнована й обезлюднена.

Примітки

- ¹ Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 183; Франко І. Хмельницина 1648 – 1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1898. – Т. XXIII – XXIV. – С. 18, 20.
- ² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 189/П. – Арк. 133.
- ³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т. II. – С. 129.
- ⁴ Смолій В. А. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648-1657 рр.) / В.А.Смолій, В.С.Степанков// Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 221.
- ⁵ Гуржій О. І. Займанщина / О. І.Гуржій// Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 197.
- ⁶ Цит. за: Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII – XVIII ст. / В. А.Смолій – К., 1985. – С. 191.
- ⁷ Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III. – С. 193.
- ⁸ Халебський П. Україна – земля козаків / Упор. М. Рябий. – К., 2008. – С. 64.
- ⁹ Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолінського та Володимира Вернадського) / О.Апанович. – Севастополь, 1999. – С. 6-8.
- ¹⁰ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 88-95; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. / В. Й.Борисенко. – Прага, 1926. – Т. I. – С. 131-156; Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. М.Сироткін // Укр. іст. жур. – 1987. – № 6. – С. 112-114, 117.
- ¹¹ Халебський П. Назв. пр. – С. 64-67, 80-81, 90-91, 93-95.
- ¹² Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. II. – С. 390, 391, 593, 594; Grabowski A. Starożytność i historyczne Polski. – Kraków, 1840. – Т. I. – S. 276-281.
- ¹³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. II. – Кн. № 18. – Арк. 158; Бібліотека музею Чарторийських (далі – ВМЧ) (Краків). – Спр. № 145. – Арк. 268.
- ¹⁴ Цит. за: Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 106.
- ¹⁵ Гуржій О. І. Українське селянство в часи соціокультурних трансформацій в другій половині XVII – XVIII ст. / О. І.Гуржій // Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 249.

- ¹⁶ Акты Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 349.
- ¹⁷ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века: Справы поточныя 1664 – 1671 годов. – Чернигов, 1912. – Вып. II. – С. 4-76.
- ¹⁸ Стецюк К. І. Вільні військові села – соціальний наслідок визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Зб. наук. пр. – К., 1986. – С. 117.
- ¹⁹ Библиотека Института Оссолинських (далі – БІО). ВР. – Спр. № 237/II. – Арк. 211: БН. ВМФ. – № 4214; БМЧ. ВР. – Спр. № 157. – Арк. 68: БН. ВМФ. – № 7632.
- ²⁰ Гуржій О. Правова культура / О.Гуржій, Ю.Гошко, А.Гурбик// Історія української культури. – Т. 3. – С. 196-198.
- ²¹ Библиотека Ягеллонського університету (далі – БЯУ) (Краків). ВР. – Спр. № 5. – Арк. 895; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/II. – Арк. 1140.
- ²² Історичні пісні. – К., 1961. – С. 195.
- ²³ Борисенко В. Й. Назв. пр. – С. 57-58, 62-63.
- ²⁴ Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) / В. А.Романовский // Воссоединение Украины с Россией 1654 – 1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 397.
- ²⁵ Борисенко В. Й. Назв. пр. – С. 205-206; Гуржій О. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / В. Й.Борисенко. – Черкаси, 2009. – С. 29-35; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П.Крип'якевич. – Львів, 1990. – Вид. друге, випр. і доп. – С. 166-169.
- ²⁶ Борисенко В. Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко// Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 111; Нечитайло В. В. Назв пр. – С. 110.
- ²⁷ Борисенко В. Й. Назв пр. – С. 87; Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці, 2009. – С. 80.
- ²⁸ Стецюк К. І. Назв. пр. – С. 120-121; Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. 2. – С. 125-126.
- ²⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток ... – С. 185; Гуржій О. Податне населення... – С. 23-24; Стецюк К. І. Назв. пр. – С. 119.
- ³⁰ Гуржій О. Податне населення... – С. 143.
- ³¹ Нечитайло В. В. Назв. пр. – С. 116.
- ³² Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток ... – С. 71-77; Лановик В. Д. Економічна історія України / В. Д.Лановик, М. В.Лазарович, Р. М.Матейко, З. М.Матисякевич. – К., 2004. – С. 134.
- ³³ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 78-82.
- ³⁴ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 224.
- ³⁵ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 – 1657 р. // ЗНТШ. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 52.
- ³⁶ Holsten H. Przygody wojenne 1655 – 1666. – Warszawa, 1980. – S. 65.
- ³⁷ Центральний державний історичний архів України. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 61 зв. – 64, 91-91 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 162 зв.
- ³⁹ Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku. – Wrocław, Kraków, 1954. – S. 51.
- ⁴⁰ Вердум У. Щоденник // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 90-93.

⁴¹ Pamiętnik ... – S. 62, 63.

⁴² БМЧ. ВР. – Спр. № 1657. – Арк. 311: БН. ВМФ. – № 9163.

⁴³ БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 514-516.

⁴⁴ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка / Ю.Мицик// Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.

⁴⁵ Там само.

Summary

The article highlights the complex issues associated with the formation of a new model of socio-economic relations in the village during the Revolution (1648-1676). In particular, disclosed the nature of changes in the forms of land ownership, the establishment of a new type of management, changing social status of peasant mentality of its acquisition of new features.

Keywords: *revolution, the peasant, the Cossacks, land, property, grange, zaupanschyna.*

Одержано 3 листопада 2011 р.

УДК 94(438):94(477) "1649"

О.А. Юга

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1649 Р. В ПЕРЕЯСЛАВІ: ПОЗИЦІЇ СТОРІН ТА ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ

В статті висвітлюється процес переговорів між представниками польського й українського урядів в лютому 1649 року у Переяславі та визначаються їх результати.

Ключові слова: *Річ Посполита, Україна, еліта, король, гетьман, переговори.*

Однією з важливих подій в історії польсько-українських відносин середини XVII століття були лютневі переговори 1649 року в Переяславі, які мали визначити характер подальших стосунків між Річчю Посполитою та козацькою Україною. В українській історіографії дане питання висвітлювалося в основному в контексті державотворчої діяльності Б. Хмельницького¹. Водночас, ряд питань, які торкаються сприйняття представниками польської політичної еліти переяславських переговорів як засобу розв'язання "української проблеми" та їх оцінок досягнутих результатів з точки зору впливу на і так доволі складне внутрішньо-політичне становище Речі Посполитої, не знайшли належного висвітлення та потребують подальшого дослідження.

Відзначимо, що зважаючи на виснажливу для обох сторін військову кампанію осені 1648 року, польський король й український гетьман вирішили вдатися до переговорів, вирішальний етап яких мав відбутися в січні 1649 р. Щодо діяльності майбутньої комісії, то в листах до Б. Хмельницького Ян Казимир запевняв, що польські та литовські війська залишаться “на своїх місцях”, щоб вона була “спокійно відправлена”². Ян Казимир обіцяв, що все, “що на тій комісії буде обговорене, те за суплікою послів від Війська Запорозького, на коронаційному сеймі хочемо затвердити”³.

Водночас, якісно нових рис набули і плани Б. Хмельницького, який під впливом розмов з єрусалимським патріархом Паїсієм (позиція, з якою патріарх виступав в українській справі, була результатом значного впливу київських кіл тогочасної інтелігенції, які і були власне виразниками національної ідеї⁴) утвердився в намірах сформувати на звільненій з-під влади польської адміністрації українській території національну державу.

Таким чином, подальша доля польсько-українських відносин залежала від переговорів, які за пропозицією Б. Хмельницького мали відбутися в Переяславі. До складу польської делегації входили брацлавський воєвода А. Кисіль (голова), київський каштелян Максимиліан Бжозовський, новгород-сіверський хорунжий Микола Кисіль, львівський підкоморій Войцех Мясковський і брацлавський підчаший Якуб Зелінський, а також два королівські секретарі: Якуб Смяровський і Захарій Четвертинський⁵. Як зазначає польський дослідник Я. Качмарчик, “такий її склад, здавалось би, свідчив про те, що цього разу вогонь на Україні вдасться погасити остаточно”⁶. Проте, вже на початку подорожі її голова почав сумніватися, чи відбудуться переговори взагалі – суспільно-політична обстановка для них в Україні складалася несприятливо. Так, в одному з листів А. Кисіль писав: “весь український плебс залишається до цього часу у війську в козацькому титулі й не підкоряється своїм панам..., а підпорядковується самому Хмельницькому”⁷. Комісари підкреслювали, що “бунтівні селяни... не бажають миру, а швидше постаралися б убити Хмельницького (якби він уклав мир)”⁸. 11 лютого 1649 р. в листі до короля брацлавський воєвода зазначав, що “поки що нічого не змінилося на краще (в Україні – О.Ю.), все залишається як раніше”. Підкреслював, що “важко сподіватися на мир. Проте, що можливо, робимо через ксьондза митрополита й інших доброзичливих руських”⁹. За його словами, Б. Хмельницький “свідомо зволікає, роздумуючи, що буде краще – комісія чи різні хитрощі”. Відтак, робив висновок А. Кисіль, “чи не в останні дні місяця (лютого – О.Ю.) можна чекати вирішення всіх питань”¹⁰. Також попереджав, що “напоготові багато козаків і орда, і якщо б наші що-небудь задумали, в першу чергу небезпека буде загрожувати нам”¹¹ (маючи на увазі склад комісії). Завершуючи листа, його автор зазначав: “так як привезли те, що він (Б. Хмельницький – О.Ю.) вимагав, тобто згоду на

збільшення кількості реєстрового війська на 12 тисяч і відміну унії”, тому “зобов’язав його, щоб більше ніяких пунктів не пропонував, бо ходять чутки, що він збирається вимагати провінції, які сам захопив...”¹² (мабуть, мова йде про звільнену від поляків територію Брацлавського, Київського, Волинського, Подільського і Чернігівського воєводств).

Попри все, А. Кисіль прагнув виконати свою місію ще до військової ради, яка мала відбуватися на Водохреща¹³. Проте, на перешкоді комісарам став брак коштів, через що вони вирушили в дорогу значно пізніше запланованого часу.

До Переяслава польська делегація прибула 19 лютого¹⁴. Одним з важливих заходів А. Киселя по приїзді до міста стала видача універсалу до польських хоругв, які перебували в Подільському і Брацлавському воєводствах. У ньому воєвода повідомляв про початок діяльності комісії, висловлював надії, що вона “принесе заспокоєння, і той внутрішній вогонь буде погашений, і спільні сили на спільних неприятелів буде повернено”. Відтак наказував їм королівським іменем утриматися від “жодних під’їздів і наїздів, не чинити шкідливого замішання, ані не наближатися в київські краї”, бо відомості про таке зближення викликають “великий рух у війську Запорозькому” і можуть зашкодити переговорам. Кисіль погрожував покаранням кожному, хто б наважився “порушити комісію”¹⁵.

Наступного дня, “щоб задобрити Хмельницького милістю короля”, йому було вручено передані Яном Казимиром атрибути гетьманської влади – булаву та корогву¹⁶. У своїй промові до гетьмана А. Кисіль підкреслив, “наскільки великі дари, яких він бажав і сьогодні отримав від короля: прощення всіх його попередніх вчинків, свобода давньої грецької релігії, збільшення реєстрового війська, відновлення попередніх прав і свобод запорозьких, нарешті – командування військом”¹⁷. Тому, на думку воєводи, було б справедливо, щоб гетьман, “як вірнопідданий його королівської милості, проявив вдячність за королівські милості” та постарався не допускати подальшого кровопролиття, не приймав би простих селян під своє заступництво, а сам приступив би “до укладення з комісарами договору”¹⁸. Також закликав гетьмана “не віддавати в руки поганству земель і з ними православної віри й церков святих”; застерігав, що “як Польща і Литва не можуть встояти перед поганством без Запорожжя, так і Запорожжя не може захиститися від поганства без польського жовніра”; радив прийняти королівську ласку, задовільнитися 12-тисячним (а хоч би і 15-тисячним) реєстром, відступити від черні та обернути зброю проти татар¹⁹.

Проте, не все так складалося, як того прагнули король, канцлер, примас та брацлавський воєвода. Справа в тому, що станом на другу половину лютого 1649 р. український керманіч завершив, в основному, розробку нової політичної програми, суть якої зводилася до визволення усіх етнічних українських земель з-під влади Речі Посполитої та утворення

з них національної держави. Так, 23 лютого, у відповідь на пропозиції А. Киселя, Б. Хмельницький відверто зазначав, що “тепер вже часу нема (для переговорів і розмов – О.Ю.), вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: виб’ю з лядської неволі народ весь руський...”. Відзначив також міцність союзу з татарами, який “світ не розірве”, зауваживши при цьому: “за границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не піднесу”²⁰.

Найбільше А. Киселя стурбувало підкреслення гетьманом непорушності (“вічності”) союзу з татарами. Нагадаємо, що особисто воєвода та помірковане угруповання, до якого він належав, відстоювали концепцію, зміст якої полягав в залученні козацтва (шляхом переговорів та укладення відповідних угод) на свою сторону, з подальшим спільним виступом проти “невірних”. Проголошена гетьманом політична програма перешкождала реалізації такого задуму.

Загалом, польська делегація була приголомшена заявами гетьмана. Як свідчить В. Мясковський, після такого “неприємного засідання” посли “повністю втратили надію на укладення мирного договору”²¹.

Відтак, зважаючи на непримиренний настрій і гетьмана і всієї старшини, комісари всі свої зусилля спрямували на те, щоб укласти хоч якийсь перемир’я і не стягнути на Річ Посполиту замість очікуваного миру війни. Щодо цього Б. Хмельницький спочатку рішуче заявляв, що ніякого перемир’я укладати не буде, тільки передасть лист до короля²². Але у відповідь на постійні прохання А. Киселя врешті-решт погодився підписати пункти перемир’я. Вони були наступні:

- скасувати унію в Київському воєводстві, призначити православному митрополитові місце в сенаті, гарантувати, що воєвода й каштелян в Київському воєводстві будуть православні;

- заборонити єзуїтам мешкати в Київському воєводстві;

- не призначати князя Вишневецького великим коронним гетьманом;

- відкласти завершення комісії та формування реєстру до Зелених

Свят;

- на час перемир’я коронне і литовське війська не повинні входити в Київське воєводство, не переходити річок Горинь і Прип’ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств – за Кам’янець. Українське військо також не мало права порушувати визначену лінію розмежування²³.

Комісари розцінювали запропоновані їм умови неможливими для реалізації. Різними способами переконували гетьмана, але нічого не могли вдіяти: “перекреслив наші пункти, сказав нам готуватися в дорогу з самим тільки листом, з війною швидко готовою”²⁴. У такій ситуації, щоб попередити Річ Посполиту про небезпеку, а Б. Хмельницького “тим перемир’ям, хоч би й непевним” затримати над Дніпром, як пояснював Мясковський, комісари погодилися на запропоновані їм умови²⁵. Як зазначає М. Грушевський, “постава козацька й цілого краю була така

грізна, все так дихало близькою війною, що треба було годитися на все, коли не хотілося прискорити розриву”²⁶. 24 лютого від імені комісарів було видано універсал, що повідомляв про укладене перемир'я й наказував польським військам “не порушувати тих пактів, і не переходити визначених місць під сеймовим і військовим каранням” та “не стинати людей по містечках і волостях”²⁷.

Пізніше, на початку березня, в листі до короля польські комісари пояснювали причини, які змусили їх погодитись на укладення перемир'я на умовах продиктованих українським гетьманом, відзначаючи, що “війна вже була вирішена наперед, а бажанням Хмельницького було тільки затримати у себе комісарів, а тим часом рушити свої полки на Польщу”²⁸. Відтак, укладене перемир'я вважали позитивним здобутком, оскільки з його допомогою вдалося відтягнути війну, і Річ Посполита отримала можливість приготуватися до подальших подій. Водночас зазначали, що навіть виконання запропонованих Б. Хмельницьким умов не гарантувало спокою, оскільки, на їх думку, все буде залежати від впливів орди, котрій Хмельницький повністю підлягає, а також від відносин в самому гетьманському війську, які можуть принести “якусь несподіванку”²⁹.

Остання зустріч комісарів з гетьманом відбулася 26 лютого 1649 р. Б. Хмельницький передав їм підписані ним умови перемир'я і два листи – один до короля, другий до канцлера³⁰. Лист до короля містив умови гетьмана: “насамперед неволя, котру терпить наш руський (український – О.Ю.) народ, гірше турецької, у вірі своїй старожитній грецькій через унію, аби була знесена; тобто аби була одна Русь старинного грецького закону, владичтва і всі церкви скрізь в Короні й на Литві аби при народі руським залишалися. Імені унії щоб не було; тільки римський і грецький закон, так як з'єдналася була Русь з Польщею. Владики, котрі схочуть зістатися при римським законі, нехай здорові зістаються, віддавши Русі соборні церкви старинної фундації. А котрі хочуть зіставатися при грецьким законі, нехай зістаються при Русі. Повернувши, що чие, коли зістануться тільки два закони, римський і грецький, як давно бувало, без унії, без якої жили в згоді, річ слухна буде”³¹. Крім того, “воевода київський аби був народу руського і закону грецького: щоб не наступав на церкви божі як теперішній воевода, що з замку церкви викидав і будувати не дозволяв. Також аби митрополит наш київський мав місце в сенаті його королівської милості; щоб ми принаймні мали трьох сенаторів руських: між духовними митрополита, а між світськими воеводу й каштеляна київського, для охорони віри нашої й прав народу руського. Щоб в Києві всі костели й кляштори, які є, так нехай в цілості зістаються, тільки аби єзуїтів ніколи не було. Просимо, аби ті всі пункти були з ласки королівської і всієї Речі Посполитої нам дозволені й затверджені. А ми готові закінчити комісію”³².

У результаті перемовин було досягнуто перемир'я, суть якого зводилася до того, що:

– гетьман, прийнявши хоругву й булаву, залишався з Військом Запорозьким у підданстві короля;

– комісія відкладалася до Зелених свят: тоді мало бути відокремлено поспільство від козацького війська і сформовано реєстр;

– лініями розмежування визначалися річки Горинь, Прип'ять та місто Кам'янець-Подільський; коронні й литовські війська не повинні були їх переходити, “а коли б переступили, повинні повернутися назад; також і Військо Запорозьке не має переходити цієї граничної лінії, і не повинно бути з обох сторін ніяких наїздів. Державці до того часу – Зелених свят, також не мають в'їздити до своїх домів за визначену граничну лінію, аби не доходило до жодного замішання”³³.

Варто відзначити, що вже остання зустріч гетьмана з комісарами не передбачала нічого доброго. Так, коли А. Кисіль нагадав йому, “щоб того перемир'я до Зелених свят дотримано”, Хмельницький відповів: “не знаю, що то буде з другої комісії, коли молодці не схочуть вдоволитися двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового війська й удільним своїм панством (державою – О.Ю.). Побачимо!”³⁴

На цьому переговори завершилися та розпочався процес втілення в життя визначених умов перемир'я обома сторонами.

Отже, проаналізувавши хід переговорів в Переяславі приходимо до висновку, що польська сторона залишилася в програті. Ще під час переговорного етапу влітку 1648 р. лідер поміркованого угруповання Є. Осолінський закликав протидіяти можливим спробам Війська Запорозького відірвати “від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння”³⁵. Лютнева ж угода про перемир'я яскраво засвідчила офіційне визнання Б. Хмельницького з боку польського уряду як фактичного правителя українських земель (відвойованих в Речі Посполитої в ході національно-визвольної боротьби). Таким чином, спроби Яна Казимира та діячів поміркованого угруповання польської еліти мінімальними поступками розв'язати “українську проблему” зазнали невдачі.

Попри все, вважаємо, що можливість остаточно розв'язати польсько-український конфлікт під час переговорів в Переяславі (не відтягуючи до весни) була. Ще 19 січня царський посол до Варшави Г. Кунаков повідомляв, що “у гетьмана у Богдана Хмельницького... і у всього Війська Запорозького вирішено: лише захоче король з ним війну замирити і заспокоїти навіки, і він би першу і головну справу вчинив, церкви ... християнської віри в Києві і у всій Білій Русі (Україні) всі від унії вчинив вільними, і костелів би й унії зовсім не було. І передав би Київської і Білої Русі правління на їх гетьманську волю, а сам би король до Києва і до всіх... міст ні в суд і ні в що не вступався (не втручався – О.Ю.). І на тому б король і пани рада (сенатори – О.Ю.) присягнули і записю укріпили...”³⁶. Як бачимо, сценарій подальшого мирного співіснування був, потрібно було лише реалізувати його. Проте, аналіз дій короля та представників

поміркюваних кіл еліти засвідчує, що вони (попри всю свою помірко-ваність) не готові були піти на такі поступки. Відтак, невизначеність польсько-українських відносин залишалася.

Примітки

- ¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – Львів, 1990; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Либідь, 1995; Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (видання друге, доопрацьоване) / Т.В. Чухліб. – К.: Арістей, 2005.
- ² Michalowski J. Księga pamiętnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864. – S. 219.
- ³ Ibidem.
- ⁴ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 133.
- ⁵ Там само. – С. 121.
- ⁶ Качмарчик Я. Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль – Львів, 1996. – С. 96.
- ⁷ Цит. за: Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – С. 200.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі ДОВ). – К., 1965. – С. 202.
- ¹⁰ Там само. – С. 203.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 139.
- ¹⁴ Michalowski J. Op. cit. – S. 370-371.
- ¹⁵ Grabowski A. Ojczyście spominki / A. Grabowski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – S. 12-13.
- ¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі ВУсР). – М., 1953. – Т. II. – С. 115.
- ¹⁷ Там само. – С. 116.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Michalowski J. Op. cit. – S. 375.
- ²⁰ ВУсР. – Т. II. – С. 118.
- ²¹ Там само. – С. 119.
- ²² Michalowski J. Op. cit. – S. 380.
- ²³ Ibidem. – S. 380-381.
- ²⁴ Ibidem. – S. 381.
- ²⁵ Ibidem.
- ²⁶ Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 141-142.
- ²⁷ Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 13-14.
- ²⁸ Zbiór pamiętnikow do dziejów polskich. –Warszawa, 1859. – Т. IV. – S. 381.
- ²⁹ Ibidem.
- ³⁰ Michalowski J. Op. cit. – S. 382.
- ³¹ Ibidem. – S. 366.

³² Ibidem. – S. 367.

³³ Ibidem. – S. 367-368.

³⁴ Ibidem. – S. 383.

³⁵ Radziwill A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647-1656 / A. S. Radziwill. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – S. 103.

³⁶ Цит. за: Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 174.

Summary

In the article the process of negotiations is illuminated between the representatives of the Polish and Ukrainian governments in February, 1649 in Perejaslaw and their results are determined.

Keywords: *Rich Pospolita, Ukraine, elite, king, hetman, negotiations.*

Одержано 6 листопада 2011 р.

УДК 94(438):327 “1654-1667”

В.В.Газін

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” В ПОЛІТИЧНОМУ КОНЦЕПТІ А. ОРДІН-НАЩОКІНА

У статті здійснено аналіз концепції шляхів розв’язання польсько-російських суперечностей, зокрема, вирішення “українського питання”, які пропонувалися й втілювалися відомим московським дипломатом другої половини XVII ст. Афанасієм Ордін-Нащокіним.

Ключові слова: *Москва, Варшава, російсько-польські переговори, А. Ордін-Нащокін, козацька Україна.*

У ході польсько-російської війни 1654 – 1667 рр., яка фактично стала боротьбою за першість в регіоні Центрально-Східної Європи, гостро постало “українське питання”. Саме від військово-політичного становища на українських землях, від того, хто ними володітиме, залежав результат протистояння між Москвою та Варшавою. “Українське питання” неодноразово поставало в ході різноманітних посольських з’їздів, від його вирішення безпосередньо залежали перспективи укладення миру.

І у Варшаві, і у Москві політичними колами двох держав розроблялися різноманітні концепції вирішення “українського питання”. Через жорсткі й тривалі дипломатичні дискусії, криваві воєнні кампанії сторони йшли до компромісного поділу українських земель, зафіксованого Андрусівським перемир’ям 1667 р. Одним з ідеологів цього компромісу став Афанасій Ордін-Нащокін. Його діяльність доволі повно відображена, зокрема, в російській історіографії. У цьому плані можна назвати праці

Іконнікова, І.Галактіонова, Є.Чістякової¹. Нащокін постає в якості видатного російського політика допетровської епохи, котрий заклав основи російської зовнішньополітичної діяльності. Його часто ставлять на один рівень з визначним французьким кардиналом, називаючи “російським Ришельє”.

На нашу думку, в російській історіографії присутнє значне перебільшення ролі та впливу Нащокіна, а його ідеї набувають таких собі ідеальних концепцій європейського розвитку Росії. Водночас не враховується те, яку ціну пропонував провідник московської зовнішньої політики за поступ Росії в напрямку Європи. А між тим саме цією ціною й виступала козацька Україна. Відтак, у даній розвідці ставимо собі за мету проаналізувати концепції шляхів розв’язання польсько-російських суперечностей, зокрема саме вирішення “українського питання”, які пропонувалися й втілювалися московським дипломатом другої половини XVII ст.

Афанасій Ордін-Нащокін в середині 1650-х років був призначений воєводою в невелике містечко Полоцького воєводства Друю, яке було розташоване неподалік шведських володінь в Прибалтиці. Невдовзі він обійняв посаду воєводи в Кокнесі. У його підпорядкуванні на той час перебували всі завойовані росіянами землі в Лівонії. Перебуваючи безпосередньо в епіцентрі російсько-шведського суперництва за Прибалтику, Нащокін демонстрував відкриту неприязнь до Швеції й вважав, що найголовнішим завданням російської політики є саме утвердження на берегах Балтійського моря. Власне ця ідея й стала визначальною в концептуальних положеннях Нащокіна щодо вирішення суперечностей з Польщею.

У квітні 1658 р. Афанасія Ордін-Нащокіна, зважаючи на його доволі успішні дії на посаді воєводи в сенсі вирішення прикордонних суперечок з шведами, було включено до складу московської посольської делегації (керівник – виконувач обов’язків начальника Посольського приказу, думний посольський дяк Ларіон Дмитрович Лопухін) на переговорах зі Стокгольмом на предмет укладення миру між двома країнами². Уже тоді він задекларував своє бачення основних напрямків та завдань зовнішньої політики Росії. Зокрема, мова йшла про стосунки зі Швецією та Польщею. Так, будучи гарячим прихильником балтійської політики Росії, в листі, адресованому царю, намагався переконати його, що мир зі Швецією не є пріоритетним завданням для Росії. На його думку, важливішим є якнайшвидше укладення миру з Польщею. При цьому російський дипломат вважав, що каменем розбрату між Польщею та Росією є Україна. І тут він наприкінці 50-х рр. почав висловлювати думку про доцільність досягнення компромісу з поляками за рахунок українських земель. Він вважав за можливе поступитися малим, заради досягнення великого. На його думку, якщо козаки і так зрадили царю, то нема потреби наполягати на збереженні “зверхності” над ними і в інтересах Росії поступитися

Україною, або її частиною Польщі. А мир з Річчю Посполитою, згідно концепції Нащокіна, сприятиме зміцненню позицій Росії стосовно Криму й Туреччини. “Якщо цар готовий за мир зі Швецією віддати їй міста інфлянтські, то чому не можна піти на поступки Польщі?” Нащокін підкреслював важливе значення для Росії Інфлянт (Ліфляндії) й доступу до Балтійського моря. Тому виступав за те, щоб коштом поступок Польщі, утвердитися у цьому регіоні³.

Однак, лінія Нащокіна на той час не відповідала офіційній позиції Москви. Його політичний противник боярин Артамон Сергеевич Матвеев репрезентував курс на зближення зі Швецією та боротьбу з Польщею за Україну. Також яскравими прихильниками ідеї безкомпромісної боротьби проти Польщі були князі Нікіта Одоевський, Юрій Долгорукий та ін., які на той час і визначали спрямування зовнішньої політики Московської держави. Антипольська ідея домінувала в російській політичній думці в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. Саме ця концепція лягла в основі Віленського трактату 1656 р. У результаті чого позиція Нащокіна не вплинула на результати переговорів. Останнього було відкликано й російські послы уже без основного опонента замирення зі шведами, під страхом можливого укладення шведсько-польського миру, поступилися. Відтак, переговори, які відбувалися в селі Валіесар (вірніше Валлісаарі), що північніше витоку р. Нарви, завершилися укладенням 21 грудня 1658 р. відповідного перемир'я на 20 років. Встановлювалося розмежування територій за принципом: “хто чим володіє”⁴.

Черговий етап війни з Польщею та погіршення позицій Москви створили для Швеції сприятливі умови в переговорному процесі. Концепція Нащокіна, який продовжував наполягати на пошуку шляхів укладення миру з Польщею та зосередженні сил на боротьбі проти Швеції, не знаходила підтримки в урядових колах Росії. Відтак, 21 червня 1661 р. укладається Кардиський вічний мир між Швецією та Московською державою⁵. Для Москви ціна миру виявилася доволі високою. Вона поступалася на користь Швеції всіма своїми завоюваннями в Прибалтиці. Зокрема, втрачала все Правобережжя Західної Двіни від м. Кокнес (Кукейнос, Кокенгаузен, він же Царевичев-Дмитрієв) та естонські землі на схід від лінії Кокнес – Виртсярв до їх кордону з Естляндією. Те, що росіяни пішли на його укладення, промовляло про їх надзвичайну зацікавленість добитися миру зі шведами за будь-яку ціну. Але мир давав значно більше – можливість сконцентрувати сили в боротьбі з Польщею. Адже сторони (Швеція та Росія), згідно Кардиського договору, зобов'язувалися не здійснювати жодних ворожих дій одна проти одної в пограничних районах, однаково інонаціональних як для Росії, так і для Швеції⁶. Відтак, ціною втрати позицій у Прибалтиці Москва здобувала можливість боротися проти Польщі, що розглядалося першочерговим завданням її політики.

Попри те, що на даному етапі російську зовнішню політику визначали опоненти Нащокіна – боярин Артамон Матвеев, князь Нікіта Одоевський та ін, Афанасій Ордін-Нащокін з'являється в складі посольств на переговорах з поляками (хоча й в другорядній ролі). Очевидно, це стало виявом того, що при збереженні стратегічної лінії, московське керівництво не виключало можливості пошуку тактичних компромісів, які й мав забезпечити Нащокін. Так, разом з ближнім боярином князем Нікітою Одоевським, боярином князем Іваном Прозоровським, думним дяком Алмазом Івановим та дяком Богданом Михайловим в лютому 1662 р. він направився в Смоленськ на переговори з польськими комісарами⁷. Спроба їх розпочати виявилася невдалою. Після перемог над російськими військами в кампаніях 1660 р., відновлення впливу на український уряд та встановлення своєї влади на Правобережній Україні, Варшава не вельми поспішала йти на поступки Росії й намагалася розмовляти з супротивником з позиції сили.

Водночас московське керівництво прагнуло будь-що відновити переговорний процес з поляками й добитися хоча б укладення перемир'я, яке дало б змогу кардинально покращити як зовнішні, так і внутрішні справи. За таких умов саме Ордін-Нащокін, на думку царя, був людиною, здатною повернути Варшаву до столу переговорів. Чергова спроба Москви повернути російсько-польські стосунки в бік мирних переговорів припала на кінець 1662 – початок 1663 р. Характерним є те, що активізація російського керівництва в цьому напрямку завжди співпадала з погіршенням позицій Росії в ході військового протистояння з Варшавою.

У жовтні 1662 р. в Москві було скликано засідання Боярської Думи⁸, головним питанням на якому стало формування інструкції послам на переговори з поляками⁹. На нашу думку, варто акцентувати увагу на тому, що очільником посольства, а відтак особою, від позиції якої залежав хід переговорів та їх результат, призначається саме Афанасій Ордін-Нащокін. Як зауважував З.Вуйцік, це символізувало готовність царя до певних компромісів¹⁰. Звичайно, московське керівництво не хотіло йти на якісь значні поступки щодо Польщі. Не був готовий на це і сам Нащокін, який, з одного боку, заради Балтики готовий був поступитися Україною та Києвом, проте, з другого, – мав надію, що важка ситуація в Польщі через загрозу з боку Туреччини і Криму спонукає її на поступки заради того, щоб добитися союзу з Москвою, або нейтралітету останньої.

У посольській інструкції, даній Нащокіну, головним його завданням значилося укладення миру з Річчю Посполитою й утворення союзу проти спільних супротивників. Умовою оформлення останнього російське керівництво виставляло відмову польського короля від Смоленська й сіверських міст (так, як це було до смутних часів). Також Нащокін мав запропонувати, щоб Річ Посполита віддала Росії Південні Інфлянти (Південна Лівонія), зі свого боку цар пропонував виплатити сконфедерованому польському війську заборговану платню¹¹.

Стосовно одного з найгостріших у стосунках між обома державами “українського питання”, то в інструкції зазначалося, що в разі виникнення труднощів у його вирішенні “...черкас би поділити для заспокоєння” і, щоб вони “...поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися”¹². Отже фактично, передбачалося встановити кордони між Московською державою та Річчю Посполитою по Дніпру й Двіні. При цьому під владою царя мали залишатися Вітебськ, Полоцьк, Бихов, Київ та Запоріжжя. А 19 жовтня (у день відправки посольства¹³) Нащокін отримав особливу інструкцію, яка надавала йому право у випадку відмови польських комісарів ділити Україну й погроз з їх боку об’єднатися з татарами “.. їм полякам й інша сторона (Лівобережжя – В.Г.) буде віддана, як буде з’їзд у государевих великих послів с королівськими комісарами”.

Нащокін також мав докласти зусиль для того, щоб добитися розриву відносин між Польщею та Кримом. Зокрема, мав переконати поляків у ворожих намірах їхніх союзників та у змові кримського керівництва з козацькою верхівкою, “...що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми”¹⁴.

Місія А.Ордин-Нащокіна тривала з кінця лютого до середини травня 1663 р. у Львові¹⁵ (саме там на той час перебував польський король Ян Казимир) і відбувалася у вкрай складних умовах, коли польське керівництво не виявляло жодного бажання йти на діалог. Нащокін заради порятунку переговального процесу намагався задіяти весь свій дипломатичний талант. Будучи обізнаним стосовно того, що більш прихильною ідеї миру з Москвою є саме литовська верхівка, він намагався апелювати окремо до представників Литви. 10 квітня передав литовському канцлеру Криштофу Пацу список статей (10), в яких обґрунтовувалася позиція Москви та містилися пропозиції щодо умов укладення миру¹⁶.

Ставлячи за мету переконати своїх опонентів, що єдиним надійним союзником Речі Посполитої є саме Московська держава, російський дипломат у даному документі наводив чимало прикладів підступності шведів (росіян вкрай непокоїла можливість укладення польсько-шведського антимосковського договору). Зокрема, йшлося про те, що в “... 167-му році (1658 р. – В.Г.) в запису про перемир’я Валієсарського договору в четвертій та в двадцять третій статтях свейського миру з Великою Росією Південні Ліфлянти, Динабург з містами віддавалися Великій Росії...”. Проте, вже через деякий час “...в 168-му році (1660 р. – В.Г.) в мирному записі Олівського договору в п’ятій статті ті ж Південні Ліфлянти, Динабург з містами віддавалися навіки від свейського королівства до Корони Польської... а після того в 169-му році (1661 р. – В.Г.) в мировій Кардієського договору написано: ті ж Південні Ліфлянти, Динабург з містами, як і за Валієсарським договором навіки приналежні

Великій Росії” Нащокін пропонував, щоб поляки відмовилися від цих земель на користь Росії, за що отримали б грошову компенсацію в кілька млн. золотих¹⁷.

Стосовно можливого польсько-російського союзу Нащокін яскраво змальовував усі його перспективи. Даний альянс, на його думку (дана теза містилася у 2-й статті декларації), дасть змогу покарати шведів за такі хитрощі й підступність. Відтак, кожна зі сторін, і Польща, і Росія, зможуть отримати бажані для них шведські землі: “А тих двох держав [союз] буде страшний і швидко вчинить розплату”. При цьому союзникам не слід остерегатися негативної реакції з боку цесаря, Данії, Англії чи Бранденбургу, які “...завжди над шведами помсту раді бачити”¹⁸.

Нащокін переконував своїх опонентів, що в Польщі і Росії одні вороги – Туреччина і Крим. Звертав увагу на ті переваги, які обіцяє польсько-російський союз. Зокрема, наголошував, що він підірве могутність Туреччини на Балканах, а також убезпечить Польщу від будь-яких ворожих дій з боку “мунтян, волохів та Семигородської землі”, які, навпаки, будуть дивитися на Росію та Польщу, як на своїх захисників. Об’єднані польсько-російські сили, на його думку, змогли б надати велику допомогу в боротьбі цесаря проти Туреччини та протистояли б негативному впливові Криму (він наголошував, що союзні Польщі татари грабують Україну, чим сприяють поширенню там антипольських настроїв): “... почуе хан про союз між тими обома державами (Польщею та Росією – В.Г.), відкладе свої великі запити, а радий буде без шкоди дружбу тримати”.

Також, згідно аргументів Нащокіна, польсько-російське порозуміння здійснювало б істотний позитивний вплив на внутрішньополітичну ситуацію в самій Польщі. Воно привело б до заспокоєння шляхти, на що цар московський не пожаліє грошей. При цьому наголошувалося, що на землях, які Польща віддасть Росії, польська шляхта у повній мірі збереже свої маєтності та давні права й привілеї. Без сумніву, ці слова адресувалися литовцям, для яких ці питання були особливо актуальними. Також, будучи добре обізнаним з тогочасними фінансовими труднощами польського уряду (великий борг перед військом), Нащокін тут же висловлював пропозицію, що Москва може допомогти вирішити цю проблему: “як належить на жалування ратних людей казною ссудить та допоможе...”. Як можливий з варіантів пропонувалося також, що Москва заплатить полякам за ті польські провінції, які у свій час були зайняті російськими військами¹⁹.

У декларації Нащокіна містилися чіткі пропозиції щодо вирішення територіальних суперечностей. Після аргументації всіх переваг польсько-російського союзу наголошувалося, що для його досягнення Корона Польська має все ж піти на зустріч російським вимогам і передати царю Сіверські міста та Смоленськ, а також погодитися на те, щоб Південна Ліфляндія та Динабург мають належати Московській державі²⁰. Насам-

кінець, на переконання Нащокіна, саме польсько-московське порозуміння є найкращим засобом вирішення “українського питання”: “...козаки у великому послушанстві будуть”. У разі відмови поляків, російські послы зазначали, що Москва змушена буде шукати порозуміння з Кримом, що не буде в інтересах Варшави.²¹

Однак, поляків не вдалося налякати небезпеками, що їх змалював Нащокін. У відповідь комісари зазначили, якщо росіяни прагнуть зірвати Полянівські пакти, то польська сторона також може їх не дотримуватися, а пригадавши про право польського короля на московську корону, може започаткувати нові довготривалі війни між двома країнами. Вони вкотре наполягали на тому, що мир можливий лише за умови повернення Польщі всіх забраних у неї земель і виплати грошового відшкодування.

Офіційна позиція польської влади залишалася непоступливою. Причиною цього було те, що уряд Речі Посполитої сприймав самі переговори лише як засіб для того, щоб виграти час. У відповіді Нащокіну литовський канцлер К. Пац дорікав, що Москва не лише не погоджується повернути Польщі землі, що їй належать, але натомість ще й вимагає віддати їй південні Інфлянти. Як єдину умову миру Пац назвав визнання умов Полянівського договору 1634 р. і грошове відшкодування. Він відзначав, що росіяни з якими у поляків міцний мир бажають зіштовхнути Польщу з Швецією. А щодо турецько-татарської загрози, якою росіяни лякають, то вона, на думку канцлера, є безпідставною. Польща має з цими країнами угоди, яких дотримується і буде дотримуватися. А росіяни нехай не стараються прихилити до себе татар, бо вони давні вороги Московії, “бо частину земель їх тримає”.

Після невдачі місії Нащокіна нові російсько-польські переговори відбулися вже у 1664 р. в Дуровичах. На той час ситуація докорінним чином змінилася. Невдалий похід польських військ на Лівобережжя став останньою крапкою в спробах Варшави силовим шляхом вирішити суперечку з Московією за українські землі, а повстання на Правобережній Україні поклато під сумнів збереження польської влади і в цьому регіоні. Нова розстановка сил позначилася й на позиції московського керівництва, виробленій для даного раунду переговорів. Про це свідчив, насамперед, склад царського повноважного посольства, яке очолив ближній боярин і намісник астраханський князь Нікіта Одоевський. До нього входив також ближній боярин і намісник суздальський князь Юрій Долгорукий. Обидва були переконаними противниками будь-яких компромісів з Польщею. Водночас до посольства було включено і Афанасія Ордін-Нащокіна та думного дяка Алмаза Іванова, які уособлювали “партію компромісу з Польщею”²². Склад російської делегації свідчив, що офіційна Москва, під впливом успіхів у війні проти поляків на Лівобережній Україні, прорахувавши слабкість польських позицій на майбутніх переговорах, прагнула повернутися до концепцій, що домінували на попередніх

переговорах з поляками, починаючи з 1656 р. Очільник московської делегації Нікіта Одоєвський завжди був прихильником жорсткої лінії проти Польщі. Його характеризувала не поступливість, зокрема, в питаннях статусу українських земель. Водночас, перебування в складі посольства Афанасія Ордін-Нащокіна (не в основній ролі) свідчило про те, що царський уряд розглядав можливість досягнення з поляками і компромісної угоди. Ціною такого компромісу могла стати частина козацької України, тобто реалізовувалася концепція, сформована Москвою в жовтні 1662 р., спроба обговорення якої відбувалася в березні 1663 р. під час перебування Нащокіна у Львові.

Перед від'їздом Ордін-Нащокін подав царю записку, в якій вкотре виклав своє бачення суті російсько-польських відносин та місця в них "українського питання". Він наполягав на необхідності тісного союзу з Польщею і звертав увагу царя на ворожі дії Швеції, якої, на його думку, слід було найбільше остерегатися²³. На думку З.Вуйціка, цей політичний меморіал Нащокіна є одним з найцікавіших документів російської дипломатичної думки допетровської епохи. Він складався з понад 50 пунктів та його головною ідеєю стала теза, що мир чи навіть перемир'я з Польщею є справою великої ваги для Росії. Розігруючи релігійний чинник та ідею православної єдності, Нащокін зазначав, що лише в умовах миру з Польщею Росія зможе виконати свою головну місію – взяти під опіку та протекторат усіх православних, що мешкали на теренах Великого князівства Литовського та України²⁴.

Він наголошував, що багато православних мешкають на Балканах, звертав увагу, що молдавани, волохи та ін., відокремлені від своєї захисниці Росії теренами ворожої Речі Посполитої і виявилися відданими під владу Туреччини. На його переконання, становище радикально зміниться, коли Польща і Росія примиряться. Православне населення Балкан відразу відійде від Туреччини і примкне до дружніх держав. А "...це буде мати величезне значення у справі об'єднання усіх православних народів від Дунаю до Великої Росії. Тісно будуть пов'язані між собою Волощина, Молдавія, Поділля, Червона Русь, Волинь, Малоросія і Великої Росія". Тут слід відзначити, що в сенсі реалізації балканських планів Росії, Нащокін значну роль покладав на статус Москви, як центру православ'я. На його думку, саме релігійний чинник мав сприяти поширенню впливу і на неслов'янські народи, які належали до Східної Церкви (Молдавія, Волощина). У своєму політичному меморіалі зазначав: "Союз з Польщею необхідний тому, що лише за таких умов ми можемо здійснювати покровительство православ'ю в польських областях. Єдиновірні молдавани і волохи, які відділені тепер від нас ворожою Польщею, почувши про наш союз з нею, приєднаються до союзних держав і від'єднаються від турка. Таким чином з'єднається такий багаточисельний християнський народ, однієї матері, східної церкви, діти: від самого Дунаю

всі волохи і через Дністер, Поділля, Червону Русь, Волинь і Малу Росію, яка вже приєднана до Великої”.

Нащокін підкреслював, що польсько-російський союз буде мати не менше значення в сенсі стосунків Росії з Швецією. Звертав увагу царя на ворожість позиції останньої (таємні контакти шведів з Кримом та спрямування вістря цього союзу проти Росії, друкування у Стокгольмі книг і брошур з ворожою пропагандою проти Москви, підмовляння шведськими дипломатами поляків, щоб вони проявляли непоступливість стосовно Росії). Взагалі вважав, що всі біди Росії спровоковані саме шведською політикою.

На останок Нащокін торкнувся безпосередньо й “українського питання”. Вважав, що після укладення миру з Польщею, значно зросте російський вплив на Україні. Однак, застерігав від покладання великих надій на козаків. Вважав, що вони ніколи не будуть вірними підданими і союзниками Росії, бо є потенційними союзниками Криму і Швеції. Останні колись спільно розпочнуть війну проти Росії. На його думку, задля кращого контролю над ненадійним українським козацтвом, а також для оптимального розв’язання суперечки з Варшавою, доцільно відмовитися від України. При цьому зазначав, що відмова від частини українських земель в ході переговорів з поляками є, водночас умовою опанування цього краю. Через польсько-російський союз та становлення спільної для обох країн церкви Нащокін вбачав шлях для проникнення російського впливу за Дніпро і на Дністер²⁵.

Меморіал мав би створити найкращі умови для майбутніх польсько-російських переговорів. Проте, офіційна позиція царського уряду була іншою. Відзначимо, що погляди Нащокіна не поділяли, як керівники російської делегації князі Нікіта Одоевський та Юрій Долгорукий (сам Нащокін писав царю, що “...мене не люблять і справою моєю нехтують”), так і сам цар. Відтак Алексей Михайлович у відповідь на пропозиції Нащокіна вказав, що всі зауваження прийняті, окрім останнього. Цар відповів: “Собаці не гоже їсти й одного куска хліба православного (тобто полякам негідно володіти західною частиною України)²⁶”.

Серед чинників, які визначали позицію царського уряду слід назвати, по-перше, доволі значний вплив на царя Одоевського. По-друге, у Москві за три роки після Кардіського трактату не вважали доцільним іти на подібні поступки й Польщі. По-третє, до жорстких дій проти Польщі російське керівництво підштовхували військові невдачі поляків в Україні. З одного боку, в Москві відчували, що їх владі на Лівобережній Україні вже нічого не загрожує, а з другого – на квітень-травень 1664 р. зі всією повнотою окреслилися масштаби антипольського повстання на Правобережжі, яке дало росіянам підстави сподіватися не те, що воно створить передумови для можливості розмовляти з поляками з позиції сили. У Москві вважали, що саме польська сторона, яка на даний момент є більше

зацікавленою в укладенні миру, змушена буде погодитися на жорсткі й безкомпромісні вимоги Москви.

В “українському питанні” російські послы мали зайняти тверду позицію й вимагати, щоб поляки визнали її приналежність Росії: “Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати”. Звичайно, передбачалася можливість і певних компромісів. Як значилося в інструкції, в разі, якщо комісари стали би чинити опір і це загрожувало б зривом переговорів, російські послы мали право скорегувати свої вимоги. Вони в такому разі могли б погодитися на перебування Правобережної України під владою короля, але при цьому вимагати, щоб король надав гарантії дотримання прав і вольностей православної релігії на Правобережжі (поляки мали відмовитися від перетворення церков на костели, а також не віддавати православних храмів уніатам). Також польська влада мала обіцяти не чинити жодних переслідувань козакам, міщанам і містам українським (“...щоб там церков в костели не перетворювати і уніатам не віддавати, міста і черкас нічим не утискати, дати волю”).

Стосовно ж Лівобережжя, то позиція Москви була однозначна – у цьому питанні не могло бути й мови про жодні компроміси. Воно мало безумовно належати Росії. При цьому наказувалося, що в разі, якщо поляки не погодяться на це, російська делегація мала припинити будь-які переговори. Безкомпромісність росіян стосовно українських земель проявлялася в титулатурі. Зокрема говорилося, що титули білоруський і малоросійський мають належати саме царю, “щоб тими титулами писатися нам, великому государю, тому що міста Малої і Білої Русі до Московської держави здавна, а тепер під нашою високою рукою багато з них”²⁷.

Визначивши генеральну лінію на переговори з поляками, царський уряд залишив можливості для дискусії стосовно методів досягнення поставленої мети. Саме різне бачення тактики російських послів проявилось у концепціях А.Ордіна-Нащокіна та Ю.Долгорукого. Так, перший, залишаючись послідовним прихильником ідеї польсько-російського союзу, наполягав, що комісарів можна схилити до поступок лише обіцянкою утворення такого. У свою чергу Долгорукий, засвідчуючи позицію опонентів Нащокіна, наголошував, що вплинути на позицію поляків можна лише активізацією військових дій та досягненням в них успіху. Він, зокрема, писав: “Поляки напевне знають, що у боярина князя Якова Куденетовича Черкаського в полках закінчуються припаси, стоячи на одному місці, втіхи собі і прибутку жодного не мають; завжди рать тішитися вступаючи в чужу землю і бачачи собі прибуток і ситість, а не на одному місці стоячи на своїх хлібах...”. Тому краще до закінчення літа Черкаському перейти Дніпро між Могилевом та Биховим і тут дати битву, “литовське військо пожати, а комісарів понизити”.

Нащокін також вважав, що для схилення комісарів до поступок необхідний воєнний успіх, проте, в свою чергу, він розходився з Долгоруким щодо місця битви. “Якщо від російських ратних людей буде промисел по Двіні-річці, то Литва злякається, а запаси війську можна везти ріками Касплею та Двіною”. Він зазначав, що на Двіні хати, жінки і діти литовців і туди вони побояться привести союзних татар²⁸.

Нащокін вкотре послідовно підтверджував свою позицію, яка полягала в активному наступі Росії на Балтику. Він також радив діяти наступними засобами: “Для отримання Смоленської та Сіверської землі слід послати до шляхти, у якої в тих повітах є маєтності, обнадіяти її можливістю повернення цих маєтностей, обіцяти, що суд і розправа залишаться у них як раніше; війську польському слід пообіцяти грошової казни, а сенаторам уже і оголошено, слід дати государеве жалування литовському референтарію Бростовському, він може все зробити, тому що литовці його люблять і у всьому йому вірять”²⁹.

Російсько-польські переговори, які тривали в Дуровичах з червня по вересень 1664 р., вкотре засвідчили наявність гострих протиріч між сторонами. Каменем спотикання залишалося “українське питання”, дискусії між сторонами повсякчас заходили у глухий кут, наштотуючись на безкомпромисні позиції керівників польської та російської делегацій. За таких умов Нащокін намагався вжити можливих заходів для досягнення порозуміння. Він намагався переконати поляків, що козацька Україна не може залишатися нерозв’язною проблемою у стосунках між Москвою та Варшавою. Говорив: “..А в Україні ми мало маємо потребу. Якщо ми козаків не отримаємо, то вони підуть до татар і турок, пішовши під їх поганську протекцію, й можуть стати загрозою і нам, і їм (полякам – В.Г.) самим, а тому що цей народ вільний, від присяги Його Королівській Величності звільнений, коли їх Зборівський договір порушили”. Нащокін наголошував, що в разі відмови царя від козаків, останні не опиняться під владою короля, а віддадуться під протекцію кримського хана й турецького султана, що, безумовно, створить проблеми і для Польщі, і для Росії³⁰.

Під впливом Нащокіна була сформована офіційна пропозиція, яка зводилася до того, що росіяни погоджувалися поступитися Києвом та всіма містами на правому боці Дніпра, за умови, що віра православна не буде зазнавати там жодних кривд та утисків, а козакам будуть збережені давні вольності (даний компроміс передбачався царською інструкцією, даною напередодні переговорів). Сіверщина та Лівобережна Україна разом з Запоріжжям мали перебувати під владою царя. Також Росія наполягала на своїх правах на Смоленськ та 14 інших міст на Смоленщині³¹. Окрім цього, росіяни розглядали можливість передачі полякам Вітебська з повітом, а за Полоцьк та Динабург компенсувати Речі Посполитій грошима для видачі платні війську.

На думку З.Вуйціка, ця російська декларація була дуже близькою до умов Андрусівського договору 1667 р. Вона ґрунтувалася на політичному

реалізмі, який виражався в остаточній відмові Кремля від ідей звільнення з-під Польщі всіх руських земель. При цьому польський історик зазначає, що вперше після 1654 р. Росія офіційно виразила згоду віддати Польщі велику частину України, краю, що складав головний предмет суперечки між двома державами. Слід погодитися з його висновком, що дана декларація була зумовлена, насамперед, тією ситуацією, що склалася на сході Європи в 1663 – на початку 1664 рр. Зокрема, це значне посилення московської влади на Лівобережжі, що відбулося після обрання гетьманом Івана Брюховецького, й зростання впливу Польщі на Правобережжі. Фактично, декларація була виразом розуміння з боку московської еліти неможливості реставрації своєї влади на Правобережній Україні, а відтак – безперспективності в той момент боротьби з Польщею з цю частину українських земель. На думку Вуйціка, російська декларація від 5 (15) липня 1664 р. була значним кроком в напрямку порозуміння з Річчю Посполитою³².

Слід відзначити, що така позиція стала результатом діяльності саме Афанасія Ордін-Нащокіна, який цілеспрямовано працював з метою реалізації своїх політичних концептів, в основі яких лежала теза про утвердження союзу з Польщею, як засобу протистояння шведському впливові. Відзначимо, що під час перерви в переговорах він їздив до Москви і зустрічався з царем. Саме після цього до послів надійшли офіційні інструкції, які спрямовували їх на пошук компромісу.

Хоча переговори в Дуровичах завершилися безрезультатно, проте вони означили рішучий поворот московського керівництва до прийняття політичних ідей Ордін-Нащокіна й окреслили контури майбутньої російсько-польської угоди. Відтак вже наступна зустріч великих і повноважних послів Речі Посполитої та Московської держави пройшла під егідою реалізації концепту Нащокіна. Останній очолив російську делегацію, яка 5 лютого 1666 р. відбула до Андрусова. Також до її складу входили Богдан Нащокін та дяк Григорій Богданов (представники “партії” Ордін-Нащокіна)³³.

Загалом, тривале дипломатичне протистояння завершилося укладенням 30 січня 1667 року Андрусівського перемир'я, яке підвело ризик під тривалу російсько-польською війною. Сторони погодилися на поділ українських земель. Фактично була реалізована концепція Афанасія Ордін-Нащокіна, яка, виходячи з політичних інтересів Москви, грубо порушувала права українців на збереження цілісної держави.

Примітки

¹ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года) / И.В.Галактионов. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1960. – 106 с.; Його ж. Ранняя переписка А.Л.Ордин-Нащокіна (1642-1645 гг.). – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1968. – 92 с.; Галактионов И. А.Л.Ордин-Нащекін

- русский дипломат XVII в. / И. Галактионов, Е. Чистякова. – М.: Изд. социально-экономической литературы, 1961. – 134 с.; Иконников В. Ближний боярин Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин один из предшественников Петровской реформы // Историчні портрети. – К.: Либідь, 2004. – С. 293-334.
- ² Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. – М.: Международные отношения, 1995. – Режим доступа [Электронный ресурс]: <http://kirjzh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm>
- ³ Wujcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa: PWN, 1959. – S. 87.
- ⁴ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 4. – М.: Тип. Э.Лиснера и А.Гешеля, 1902. – С.175-176.
- ⁵ Там само. – С.180-181.
- ⁶ Внешняя политика Руси, России и СССР.
- ⁷ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н.Бантыш-Каменский. – Ч. 3. – М.: Тип. Э.Лиснера и Ю.Романа, 1897. – С.136.
- ⁸ Яковлева Т.Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т.Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.184.
- ⁹ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... – С.58.
- ¹⁰ Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 119.
- ¹¹ Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 121.
- ¹² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 79. Отношения России с Польшей 1662 г. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 24-25.
- ¹³ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – С.137.
- ¹⁴ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... – С.59-60.
- ¹⁵ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. – 2106. – S. 285-288, Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 128
- ¹⁶ РГАДА. – Ф.79. Отношения России с Польшей 1663 г., д.8. – Л. 1-7.; Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. / И.В.Галактионов // Исторический архив. – 1959. – № 6. – С. 83-85.
- ¹⁷ РГАДА. – Ф.79. Отношения России с Польшей 1663 г., д.8. – Л.1.; Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 83.
- ¹⁸ РГАДА. – Ф.79. Отношения России с Польшей 1663 г., д.8. – Л. 2-3; Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. / И.В.Галактионов. – С. 84; Wujcik Z. Traktat andruszowski... – S. 127; Яковлева Т.Украинский вопрос ... – С.185.
- ¹⁹ РГАДА. – Ф.79. Отношения России с Польшей 1663 г., д.8. – Л. 3-5; Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 84.
- ²⁰ РГАДА. – Ф.79. Отношения России с Польшей 1663 г., д.8. – Л. 6-7; Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. – С. 85.
- ²¹ Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tyماعza w skróceniu na polski język przeGożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznan: Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 2. – S.197; Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 126; Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... – С.58.

- ²² Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археологической экспедицией Императорской академии наук. – СПб. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – Т.4. – С. 198.
- ²³ Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 156.
- ²⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 159.
- ²⁵ Ibid. – S. 160-161.
- ²⁶ Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 157.
- ²⁷ Там само. – С. 158.
- ²⁸ Там само. – С. 160.
- ²⁹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 177; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 161.
- ³⁰ Яковлева Т.Украинский вопрос ... – С.189.
- ³¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... – S. 173.
- ³² Ibid. – S. 173-174.
- ³³ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н.Бантыш-Каменский. – Ч. 3. – С.139.

Summary

The analysis of conception of ways of decision of Polish-Russian contradictions is carried out in the article, in particular, decisions of the “Ukrainian question”, which was offered and incarnated the known Moscow diplomat of the second half of the XVII item Afanasiem Ordin-Naschokinim.

Keywords: *Moscow, Warsaw, Russian-Polish negotiations, A. Ordin-Naschokin, cossack Ukraine.*

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 94 (477.8) “1849/1850”

P. I. Майор

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ У ВІДНІ 1849 Р. Й УТВОРЕННЯ “РУСЬКОГО ОКРУГУ”

У статті проаналізовано діяльність закарпатської делегації на чолі з Адольфом Добрянським у Відні в жовтні 1849 р., висвітлено процес утворення “Руського округу” та здобутки “будителів” у пробудженні національно-політичного життя в Закарпатті.

Ключові слова: *А. Добрянський, русини, “будителі”, “Руський (Ужгородський) округ”, національне пробудження.*

Революційні події в Європі 1848-1849 рр., які ввійшли в історію під назвою “Весна народів”, торкнулися й Західної України, яка входила до складу Австрійської імперії. Вони проявилися у пробудженні українського

національно-політичного життя, підвищенні рівня національної самосвідомості українців та активізації їхньої боротьби за свої національні та культурні права в Габсбурзькій монархії. Саме на цей період припадає початок активної громадсько-політичної діяльності ще молодого, але вже визнаного, політичного діяча та юриста А. Добрянського. Разом з іншими закарпатськими “будителями” він відіграв основну роль у національному пробудженні українців Закарпаття в 1848-1850 рр., що відобразилося в утворенні та діяльності “Руського округу”. Свою увагу “будителі” зосередили на відродженні національно-політичного життя в краї, підвищенні рівня національної самосвідомості українського населення, розвитку культурно-освітньої галузі.

Найбільш ґрунтовно порушена автором проблема висвітлена у працях наступних українських та зарубіжних вчених: С. Добоша¹, Ф. Заплетала², М. Кашки³, С. Пап⁴ та ін. Хоча жоден із зазначених авторів не приділив даній проблемі окремої розвідки, однак, їм вдалося висвітлити ряд важливих аспектів діяльності закарпатської делегації на чолі з Адольфом Добрянським у Відні в жовтні 1849 р., процесу утворення того ж року в Австрійській імперії закарпатської адміністративно-територіальної одиниці “Руський (Ужгородський) округ” й пробудження національно-політичного життя в даному регіоні.

З початком революційних подій 1848-1849 р. в Європі активізується національний рух і в Закарпатті. Чимало молоді інтелігенції слов’янських народів захопилося гаслами угорської революції, проте шовіністичний характер угорського руху штовхав її на союз із Віднем. Серед закарпатців, які негативно поставилися до неї, були такі видатні постаті ХІХ ст. як письменник і невтомний освітній діяч о. О. Духнович та енергійний політик А. Добрянський. Саме під впливом останнього словацькі учасники Слов’янського конгресу в Празі 1848 р. висунули проект, щоб у складі Угорщини була створена автономна словацько-українська область. У квітні 1849 р. А. Добрянський відстоював перед Головною Руською Радою у Львові програму об’єднання Галичини й Закарпаття в окремий автономний “коронний край” у складі Габсбурзької монархії. Згодом, у жовтні 1849 р.⁵, він очолив делегацію українців Закарпаття до цісаря Франца Йосифа І, щоб за її посередництва представити віденському урядові свої національно-культурні вимоги. Конкретні причини від’їзду делегації до Відня не відомі. На думку С. Добоша, ця ініціатива вийшла від Адольфа Добрянського⁶. За іншими даними, був відданий таємний наказ з боку австрійського уряду вислати таку депутацію⁷. На жаль, в самому джерелі (рукопис Олександра Яницького, який описує ці події) не має чіткої відповіді на дане питання. Скоріше за все, безпосереднім поштовхом до вислання депутації українців Угорщини став приклад інших поневолених народів монархії, які після забезпечення їм в Конституції 4-го березня 1849 р. національної рівності,

відправили до Відня депутації для представлення урядові своїх національно-культурних і політичних вимог, реалізація яких гарантувалася відповідними конституційними положеннями.

Після прибуття 9 жовтня до Відня члени закарпатської депутації, до якої входили Адольф Добрянський, Йосиф Шолтис, Віктор Добрянський, Олександр Яницький та Михайло Висяник з Вінкентом Алексовичем, котрі приєдналися до делегації уже у столиці, зустрілися з галичанами та словацьким урядовим радником міністерства внутрішніх справ Яном Главачем⁸. Після того, як були вислухані їх зауваження та пропозиції, закарпатська делегація 13 жовтня оформила остаточний зміст своєї петиції до імператора у вигляді меморандуму “Пам’ятника Русинів Угорських”, який був підписаний кожним членом делегації і пізніше опублікований у “Зорі Галицькій”⁹. Цілком ймовірно, що в початковій версії петиції, яка була сформульована ще в Закарпатті, була зафіксована важлива вимога про об’єднання Угорської та Галицької Русі, від якої, після наради у Відні з галицькими діячами та Я. Главачем, закарпатська делегація вирішила тимчасово відмовитися. Так, в меморандумі депутація зазначала наступне: “Ми маємо наших братів у Галичині, вірних русинів, і до них передусім звертається наше серце, і ми бажаємо з ними об’єднатися політично і адміністративно в окремий “Руський коронний край”¹⁰. Вона ж була зафіксована ще раніше в пропозиції від 29 січня 1849 р. до Франца-Йосифа та в листі від 20 квітня того ж року від Головної Руської Ради, який був переданий імператорові через губернатора Галичини графа Голуховського, однак, вона так і залишилася не розглянутою віденським урядом. Мотивувати відмову делегації від ідеї об’єднання українських земель у меморандумі можна наступними причинами: по-перше, тим, що Конституція 4-го березня не передбачала зміни кордонів адміністративно-територіальних одиниць держави, і, по-друге, українська депутація, за словами О. Яницького, відмовлялася від своєї ідеї заради “загальнодержавного блага”, допоки не покращиться державне становище та зникнуть перепони до об’єднання Галичини і Закарпаття¹¹.

У “Пам’ятнику Русинів Угорських” зазначалося, що русини становлять майже десятку частину (800 тис. осіб) всього населення Угорщини і відрізняються від угорців як мовою, так і церковним обрядом¹². Далі характеризувалося складне становище українців, які зазнавали постійного гноблення з боку угорців, котрі займали більшість державних посад, що призводило до неможливості отримання русинами будь-якої державної допомоги, оскільки угорські службовці в основному не володіли руською мовою і з явною неприязню відносилися до русинів¹³. В певній мірі дані чинники і послугували причиною приїзду делегації до Відня, яка надіялася, відповідно до гарантованих новою Конституцією положень про національну рівноправність, отримати допомогу від імператора. Для того, щоб добитися більшої лояльності австрійського уряду, в меморандумі

визначалося, що русини завжди були вірні габсбурзькій династії, а ідеалом для них залишається сильна об'єднана Австрія¹⁴.

Захищаючи національні та політичні права свого народу, депутація виголосила наступні прагнення угорських русинів: 1) оголошення Конституції 4-го березня на всій території, заселеній русинами; 2) визнання руської народності в Угорському коронному краї; 3) виділення окремої руської адміністративної області; 4) запровадження руської мови в школах і адміністрації на цій території, створення руських гімназій та відкриття в Ужгороді Академії Руської (в той час під академією розуміли юридичний факультет) за державні кошти, а також надання русинам Угорщини можливості навчатись у Львівському університеті; державні посади в руських округах мали займатися переважно корінними русинами, а тим, хто руською мовою не володів, таких посад не надавати; 5) видання разом з галицькими русинами у Відні "Вісника", при необхідності за державні кошти; 6) скасування обмежень на друкування книг кирилицею; 7) зрівняння русинських чиновників, священників, учителів і дяків стосовно зарплати у відповідності із зарплатою і чином з іншими жителями краю; 8) надання русинам можливості служити в армії на офіцерських посадах і в адміністративних органах у Відні; 9) забезпечення в армії місця для капеланів греко-католиків; 10) пропорційне представництво русинів в адміністрації тих округів, в яких вони є тільки меншиною¹⁵.

Як бачимо, вимоги української делегації носили справедливий і досить поміркований характер, оскільки не відходили від закріплених в Конституції 4-го березня положень, але саме на них і базувались. В кінці меморандуму зазначалося, що русини віддають свою долю під охорону імператора, якому бажають вірно служити й на чю допомогу покладають велику надію¹⁶. 14 жовтня 1849 р. відбулася аудієнція закарпатської делегації у вищого політичного імператорського комісара Угорщини барона Карола Герінгера. Вона вручила йому екземпляр "Пам'ятника Русинів Угорських", а той, у свою чергу, запевняв її, що положення Конституції 4-го березня будуть виконані¹⁷. Герінгер, як урядовий комісар, при заслуханні депутації попросив список українців, які не брали участі в угорській революції і здатних ("в силу своїх знань") стати державними чиновниками. В той же час він запитав, хто міг би для українців в Угорщині стати головою уряду. У відповідь доктор Висяник вказав на А. Добрянського, і сказав: "Народ руський угорський на цю людину всю надію покладає і очікує, що він єдиний, який можливий, як для урядових, так і для всіх інших управлінських справ"¹⁸. Уже 16 жовтня А. Добрянський був призначений референтом і урядовим радником при окружному Ужгородському надзупані¹⁹, який очолював Ігнац Вілец, що мало неабияке значення для подальшого розвитку, так званого, Руського округу в національній, культурній та політичній сферах.

З 15 по 18 жовтня делегація була прийнята майже всіма міністрами: Олександром Бахом²⁰, Шмерлінгом²¹, Кравцом²², Шварценбергом²³,

Леонем Туном²⁴, Кулмером²⁵, Тінфельдом²⁶, а також сербським патріархом Раячічом²⁷. З міністром військових справ графом Дюлаї²⁸ та міністром торгівлі, промисловості і будівництва Бруком, який в той час перебував за межами Відня, делегації зустрітись не вдалося²⁹. Під час аудієнції з міністрами від імені делегації говорив на німецькій мові блискучий оратор Віктор Добрянський – брат Адольфа Добрянського. Кожному міністрові, для детального ознайомлення з національно-культурними вимогами українців було передано по одному екземпляру “Пам’ятника Русинів Угорських”. 19 жовтня делегація була прийнята імператором Францом-Йосифом. Від імені делегації знову виступив Віктор Добрянський. Імператорові були передані привітання з нагоди перемоги над угорським повстанням. Підкресливши традиційну відданість русинів Угорщини Габсбурзькій династії, він зазначив, що “наші наміри ті самі, які були у батьків наших і які у братів наших у Галичині”³⁰. Франц-Йосиф, тримаючи в руках переданий йому “Пам’ятник Русинів Угорських”, відповів делегації: “Мені дуже приємно чути побажання народу русько-угорського, народ руський завжди був вірний Австрійському дому і тому можете бути впевнені в тому, що Ваші виправдані бажання будуть виконані”³¹.

Характеризуючи аудієнцію членів делегації в окремих міністрів та імператора, приходиться констатувати, що всі вони відзначаються спільною рисою: жоден з міністрів та й сам імператор нічого конкретного не пообіцяли, а лише загальними фразами запевнювали делегацію у своєму прагненні допомогти задовольнити вимоги українців Угорщини. Виняток становлять лише політичний комісар Угорщини Герінгер, котрий призначив А. Добрянського референтом Ужгородського округу, міністр теології та освіти граф Леон Тун та міністр сільського господарства і гірництва Тінфельд. Леон Тун запропонував делегації розробити план для реформування шкіл на своїй території, який він з великою вдячністю від них прийме³². Дещо пізніше план був розроблений Віктором Добрянським. Міністру теології та освіти його мав переслати єпископ Гаганець. Цей “План Заведення на образование Учителей сельских” згадував у своєму листі до Гаганця від 16-го вересня 1850 р. В. Добрянський, в якому він просив єпископа доповнити його примітками і вислати міністру³³. Також і міністр сільського господарства і гірництва Тінфельд, вислухавши членів делегації, попросив їх розробити і вислати йому письмовий план заходів покращення становища сільського господарства в гірських районах Закарпаття. Цей обов’язок взяв на себе доктор Алексович, який, окрім медицини, займався діяльністю і в сфері сільського господарства. У свою чергу, міністр пообіцяв зробити для розв’язання даного питання все від нього залежне³⁴. На сьогодні не відомо чи В. Алексович своє зобов’язання виконав і чи такий план колись був представлений австрійському уряду.

Після аудієнції в імператора члени делегації зустрілися з визначними представниками слов’янських народів: українцями, сербами та словаками,

які в той час перебували у Відні³⁵. Відбулося спільне святкування успішної аудієнції з імператором, налагодження товариських контактів, які, безперечно, були не лише традиційним проявом слов'янської дружби, але мали, передусім, забезпечити належну підтримку українських вимог з боку впливових слов'янських кіл. 21 жовтня члени депутації покинули Відень, а Адольф Добрянський разом зі своєю сім'єю переїхав на місце нової роботи до Ужгорода³⁶.

Як бачимо, поїздка української делегації до Відня дала позитивні результати. Австрійська влада частково задовольнила домагання делегації. 25 листопада 1849 р. в Ужгороді офіційно була проголошена рівноправність русинів. На основі Конституції народи Австро-Угорщини визнавалися рівноправними, всі національності проголошувалися рівними у правах і кожний народ мав право непорушно зберігати й розвивати свою національність і мову. Високий урядник краю зобов'язувався стежити за тим, щоб дотримувалася Конституція³⁷. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1849 р., Угорщина поділяється на п'ять військових дистриктів і в складі Кошицького дистрикту було виділено "Руський (Ужгородський) округ" (до якого увійшли Марамороський, Угочанський, Березький та Ужанський комітати і прилеглі райони Земплинського, Шариського, Списького та Абу-Торнянського комітатів з переважаючим українським населенням) з центром в Ужгороді³⁸. Територія, заселена русинами, була розділена на дві зони. Руський округ очолив Ігнацій Віллец, як владний комісар, родом чех, а його заступником і директором канцелярії став Адольф Добрянський, який фактично і управляв округом, оскільки Віллец тільки фігурував на чолі уряду³⁹.

А. Добрянський займав цю посаду в Ужгороді, починаючи від грудня 1849 р.⁴⁰. Він відразу ж почав проводити "русинам корисні заходи". Насамперед, у всій Ужгородській зоні офіційною мовою запровадив руську⁴¹. До цього часу урядовою мовою, відповідно до закону 1844 р., була угорська. Всі написи в Ужгороді і в селах замінюються на руські. В багатьох місцевостях створювалися двокласні народні школи і недільні відділи для дорослих з руською мовою викладання. В гімназіях викладання ряду предметів також проводилося по-руськи. Відкривалися парохіальні школи, де вчителями були дяки⁴². Судові рішення в окрузі проголошувалися й оформлялися руською мовою, як і всі публікації для народу. Духовенство вело метрики й кореспонденцію на руській мові⁴³.

Завдяки організаційному таланту Добрянського, Ужгород вдалося перетворити на центр політичного та культурного життя українців Закарпаття⁴⁴. Український політик почав заміну угорських чиновників на русинських⁴⁵, бо поставив основну вимогу для службової кар'єри – знання руської мови. В деяких округах майже всі урядовці були русинами. "Це всі чесні й ревні русини, – писав Духнович, і додав – Так і для бідних русинів відчинились ворота до публічних урядів, які перед тим були

заперті залізними замками”⁴⁶. В результаті проведення такої політики знання руської мови відкривало шлях русинському населенню до державних посадових місць, що не могло позитивно не позначитися на процесі відродження національно-політичного життя українців Закарпаття.

Ситуація сприяла тому, що А. Добрянського визнали своїм лідером як світська українська інтелігенція, так і духовенство. Для ужгородського духовенства, яке під час революції тісно співпрацювало з угорською революційною владою, стати на сторону А. Добрянського, як визнаного Віднем діяча, означало і спосіб реабілітації, демонстрацію повернення до прогабсбурзької орієнтації. Пряшівський єпископ Й. Гаганець писав у своєму обіжнику (“посланню”) для священників єпархії, що організація “Руського округу” свідчить про те, що “для русинів настали кращі часи” і закликав їх брати активну участь в діяльності на “народній ниві”⁴⁷.

Заміну угорських чиновників на українських А. Добрянський аргументував тим, що останні під час революції проявили вірність династії Габсбургів, а тому, як до революції, так, більше того, під час неї їх активно витісняло мадярське чиновництво. Проти такої аргументації А. Добрянського гостро виступили угорське комітатське дворянство і шляхта, що втратили свої місця на користь українців⁴⁸. Реакція на такі дії Добрянського з боку угорців була, м’яко кажучи, негативною. Так, “Словенске Новіни” писали 1850 року: “Праця Добрянського на народнім полі наповнила великою ненавистю верстви мадярського народу, провідники яких віддавна і невтомно працюють над ліквідацією впливу і звалення авторитету Добрянського”⁴⁹. Як бачимо, діяльність Добрянського не подобалася угорцям, однак, кожний вірний русин любив його щирим серцем. Доказом цієї любові є записка із Ужгорода, яка була опублікована в газеті “Зоря Галицька” 1850-го року: “Сталося, замість русинів урядників нам багатьох таких послали, які в заколотний період найбільшими недругами були Австрії, сьогодні нас за русинів записувати забороняють (згадуються події після ліквідації “Руського округу” – авт.)!!! Нашого ж милого Адольфа Добрянського, який свою непохитну вірність не тільки під час заколоту показав, але і тепер і завжди, того мужа, якого народ руський завжди благословить, хвалить, красномовить за його благодіяння, того ж мужа від нас відняли, його нам не повернуть, воістину є хвороба це наша невиліковна! Чи не може він нам, багатьом русинам за президента бути?”⁵⁰.

Політика А. Добрянського на заміну угорських чиновників в апараті управління Руського округу і в комітатських управліннях виявилася доволі успішною. Уже в перші місяці 1850 р. в адміністрації їх уже була значна кількість. Важливо звернути увагу на те, що проти такої політики протестували не лише мадярські дворяни і шляхта, але й окремі представники греко-католицького духовенства. Так, Мукачівська єпископська канцелярія прийшла до висновку, що надмірні зусилля

А. Добрянського в цьому напрямі можуть мати негативні наслідки для греко-католицької церкви, зокрема серед її вірних мадярів і словаків, відштовхуючи їх від “руської віри”. Для заспокоєння ситуації А. Добрянський був змушений офіційно визнати справедливість цих вимог ієрархів і надалі розширити коло чиновництва і за рахунок греко-католиків – мадярів та словаків, тобто призначати чиновників не за національним, а за конфесійним принципом⁵¹.

Головним інспектором шкіл “Руського округу” в грудні 1849 р. призначається Віктор Добрянський. Завдяки його активній діяльності, в окрузі відкривали двокласні народні школи з рідною мовою навчання, які підпорядковувалися керівництву “руських консисторій”, було переглянуто стан вивчення рідної мови в учительській семінарії та гімназії⁵². Олександр Духнович, згадуючи події цього періоду, писав, що після придушення Угорської революції “угорські русини... почали по-народному думати та розвивати, хоча й слабкими силами, свою писемність... Молодь стала душевно ревнувати за руський дух і за руське слово. Дівчата вже не соромилися співати руські пісні, а пісня моя народна “Я русин є, був, і буду” по всюди співалась серед людей, навіть вже і жиди починали вивчати руську мову”⁵³. Саме це спонукало його видавати різні твори: “Книжица для починаючих”, “Альманах”, “Місяцеслов”, “Молитовник”⁵⁴ та ін., що сприяло ще більшому розвитку народної мови серед українців.

Мукачівська і Пряшівська єпархії стали вживати руську мову як офіційну в своїй адміністративній переписці. Хоча, насправді, це була суміш церковнослов’янської мови з народно-розмовною. В “Руському окрузі” розпочалася в кінці 1849 р. “битва” за руську мову. На думку М. Кашки, її суть можна зрозуміти тільки в співвідношенні з “битвою” за місце в адміністративному управлінні, з намаганням руської світської інтелігенції при підтримці духовенства витіснити з чиновницьких місць мадярів. Дослідниця вважає, що ця “битва” насправді була “далекою від платонічної любові до своєї рідної мови”⁵⁵, оскільки мала й суто прагматичний характер – боротьбу за посадові місця. Це можна наглядно продемонструвати на відношенні руських учасників “битви за мову” до руської преси, яка видавалась спеціально для них же. Так, “Зоря Галицька” розчаровано писала, що в Руському окрузі не проявляють жодного інтересу до руського часопису, до “Вістника”. Стоси його лежали нерозібраними на фарах Мукачівської єпархії⁵⁶. При цьому найменший інтерес до преси на “руській мові” проявляли світська і духовна руська інтелігенція в комітатах Березь, Угоча і Мараморош, тобто на основній території Руського округу. Як не дивно, але більший інтерес до неї виявляли греко-католицькі священники та українська інтелігенція в східнославацьких комітатах⁵⁷.

Мовна ситуація в окрузі була досить складною. Однак, це не була невдача одного чи кількох урядовців, а наслідком того, що руська мова

була запроваджена поспішно. Вона виявилася ненормованою й не кодифікованою. Справа в тому, що тоді в Закарпатті на відносно малому територіальному просторі існувала (та й досі існує) велика кількість різних діалектів, що ускладнювало процес оформлення єдиної спільної для місцевого населення мови. Потрібен був час, щоб взятий владою за основу офіційної мови діалект був чітко внормований та кодифікований. Ще більше часу знадобилося б для того, щоб все населення регіону вивчило й почало використовувати її як в усному спілкуванні, так і в письмі. Однак, навіть з вибором одного з діалектів за основу офіційної руської мови була серйозна проблема, оскільки, за словами історика Ю. Бача, “жоден з закарпатських діалектів не був тоді ані економічно значно сильнішим, ані географічно значно поширенішим, ані граматично бодай трохи унормованим”⁵⁸. Як бачимо, проблеми із запровадженням і використанням в “Ужгородському окрузі” руської мови були пов’язані насамперед з рядом вагомих внутрішніх чинників, а не тільки з певною зовнішньою протидією з боку влади. Та для вирішення цього питання був потрібний тривалий час, якого в русинської інтелігенції на чолі з Добрянським, на жаль, не було.

Справа полягала в тому, що віденська влада роздратовано реагувала на таку національну активність українських діячів і вже до кінця 1850 р. витіснила з адміністрації північно-східних комітатів значну частину руського чиновництва⁵⁹. Чи можна пояснити таку реакцію австрійської влади лише схвальною відповіддю Відня на звинувачення русинів угорськими урядовцями, які не визнавали ні їхньої мови, ні їхньої національності? На нашу думку, ні, оскільки така оцінка подій не відповідатиме об’єктивному аналізу даних процесів. Ми вважаємо, що причина такої поведінки австрійської влади крилася значно глибше: вона побачила в українсько-угорському протистоянні за державні посади та запровадженні в окрузі руської мови, як офіційної, появу руського (українського) націоналізму. Незважаючи на те, що український національний рух в Закарпатті був цілком легітимний і носив про-габсбурзький характер, імперський абсолютистський режим вирішив не допустити його подальшого розвитку і ліквідувати ще в зародку. Відень побачив у цьому рухові не лише розвиток національної самосвідомості українців, пробудження їх національного та суспільно-політичного життя, але й безпосередню загрозу для територіальної цілісності Австрійської імперії, зважаючи на недавні події, пов’язані з угорською революцією, спрямованою на визволення Угорщини з-під австрійського панування та проголошення мадярами цілковитої незалежності. Саме ці причини і відіграли основну роль у політиці віденської влади стосовно українців.

28 березня 1850 р. рішенням міністра О. Баха про ліквідацію цивільних округів на території Угорського королівства була розпущена адміністрація “Руського округу”, а потім ліквідований і сам округ⁶⁰. Його

фактичний керівник А. Добрянський у квітні був переведений до Кошиць (а через рік до Будапешта), де почав працювати референтом міністерського комісара Ф. Сведенного. Пізніше тут працював і його брат В. Добрянський⁶¹. Таким чином, автономія Руського округу проіснувала не повних чотири місяці: від середини грудня 1849 р. до кінця березня 1850 р. Віденська влада, після переговорів і домовленостей з угорцями, відкликала із займаної посади не тільки Добрянського, але й Віллеца, а на їхнє місце призначила до Ужгорода мадяра Павола Табоді, а до Кошиць – Форгача. Руських урядників було відсторонено⁶², а замість руської мови знову почала вживатися угорська⁶³. Так розпочалася нова хвиля мадяризації. Нечисленна закарпатська українська інтелігенція кваліфікувала такий крок австрійської влади, як “катастрофу в Ужгороді”. Це була дійсно катастрофа для національного руху українців, які мешкали в Угорщині, нищівний удар для їх національного відродження.

Такий крок О. Баха, який, ймовірно, був узгоджений з імператором Францем-Йосифом, шокував навіть віденських журналістів. Один з них писав, що ніхто з журналістів не міг знайти відповіді про причини таких дій австрійських властей, адже як барон І. фон Віллец, так і А. Добрянський були найлояльнішими виконавцями волі Відня. “Нам не залишається нічого іншого, як вірити неприятелям (русинів – Авт.), що уряд визнає діяльність цих осіб на ниві “просвіти русинів” шкідливою для монархії. Для русинів звільнення цих діячів (Віллеца і Добрянського – Авт.) з адміністративних місць є великою втратою, бо тепер в урядових колах немає нікого, хто підтримував би русинів”⁶⁴. Віденський журналіст був близький до істини. Режим, який утвердився в Австрійській імперії після поразки революції 1848-1849 рр., не бажав бачити жодного прояву національного руху жодної національності імперії, зокрема й української. Інший сучасник тих подій, словак Йонаш Заборський (приятель А. Добрянського) причину ліквідації Руського округу бачив в інтригах угорського чиновництва та не згуртованості слов’ян⁶⁵.

20 червня 1850 року ужгородські активісти на чолі з А. Добрянським напрацювали і склали “Меморандум” на ім’я імператора, в якому висували вимоги урівноважити право закарпатських українців, відповідно до Конституції за 4 березня 1849 року, за якою всі народи Австрійської держави мали стати рівноправними. В ньому лунало звинувачення розпорядження прем’єра Баха відносно призупинення карпатоукраїнського національного відродження. В “Меморандумі” знаходимо такі тези: “Число руської (тобто української) національності в Мадярщині далеко перевищує один мільйон. В своїх змаганнях і в політичному огляді ми єдині і цілком згоджуємося з нашими братами в Галичині... Уряди почали дійсно нагітку проти руської національності. Ми перед цим були рабами мадярів, а нашим виступленням як народ ми їх, наших панів, ще більше нагнали проти себе. Наслідком того їх погорда, яку до нас виявляли

дотепер, зросла в найбільшу ненависть, яку тепер вони можуть вільно виявляти, тому що якраз вони, мадяри, є на чолі всіх акцій для нашого поневолення і політичного знищення. Мадяризуються шкільна молодь. Ми домагаємося повернення руських урядників на свої місця, призначення руських владних комісарів, захисту проти насильної мадяризації. У випадку, коли б достатнє число наших русинів не мало довір'я у влади на функції комісарів, маємо відвагу просити іменувати галицьких руських і німецьких урядників, лише просимо не назначувати мадярів або ще гірших мадяронів. Домагаємося реорганізації Ужгородської гімназії на цілковито руську установу з руською мовою навчання в нижчих класах, а з руською й німецькою у вищих класах”⁶⁶. У ньому підкреслювалися кривди, які чинилися на Закарпатті після відсторонення А. Добрянського й руських урядників. Згадуючи Мадярщину, “Меморандум” додає: “До якої маємо нещастя ще належати”. О. Духнович тоді писав, що русини “знову впали в ярмо азійських ворогів ще в більшій мірі, ніж перед 1849 роком”⁶⁷. Приблизно в цей же час був створений ще один меморандум невідомого автора на ім'я імператора про створення автономної області для проживання на північному сході Австрії українців⁶⁸. Однак, акції закарпатських діячів не дали ніякого результату. Після ліквідації “Руського округу” Добрянський на довгі роки відійшов від політичної активності на теренах Західної України.

Підсумовуючи вищесказане, слід зауважити на тому, що революційні виступи в Європі 1848-49 рр., які дістали назву “Весни народів”, викликали національне піднесення і на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської імперії. В цей час важливе значення у суспільно-політичному житті краю відіграє ще молодий, але вже визнаний закарпатський політичний діяч, урядовець, правник А. Добрянський. 1849 р. разом з діячами Головної Руської Ради, членом якої він був, виступив ініціатором утворення з Галичини, Закарпаття і Буковини окремого автономного краю в Австрійській монархії. Очолюючи 1849-1850 рр. “Руський округ”, він спромігся проявити себе талановитим адміністратором та реформатором: у всьому окрузі замість угорської мови ввів руську, мадярських чиновників замінював на русинських, відкривав школи та ін. Все це сприяло і свідчило про національне піднесення українців. Однак, згідно з рішенням О. Баха, “Руський округ” було ліквідовано. Ця подія стала яскравим прикладом того, що австрійський абсолютистський режим проявив себе ворогом національних рухів. З метою недопущення подальшого національного руху українців Відень вирішив придушити його ще в зародковому стані.

Примітки

¹ Добош С. Адольф Иванович Добрянский: Очерк жизни и деятельности / Степан Добош. – 1956. – 168 с.

- ² Zapletal, Florian. A.I. Dobrjanskij a naši rusíni r. 1849-51. V Praze, Nákladem vlastním, 1927. – 96.
- ³ Кашка М.Ю. Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2008. – 227 с.
- ⁴ Пап С. Історія Закарпаття / о. Степан Пап: Том III. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 648 с.
- ⁵ Высланста Русинов Угорских в Відні пред высоким министерством и всевітлым его величества тронем ділання місяца октобрія 1849 // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 66.
- ⁶ Добош С. Названа праця. – С. 43.
- ⁷ Русинко М. Історія «Высланства Русинів Угорських у Відні 1849 р.» // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.64.
- ⁸ Высланста Русинов Угорских в Відні пред высоким министерством и всевітлым его величества тронем ділання місяца октобрія 1849 // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 66-68.
- ⁹ Памятникъ Русиновъ Угорскихъ // Зоря Галицка. – Львовъ. – 1849. – №90, 91.
- ¹⁰ Памятник Русинов Угорских // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 70.
- ¹¹ Памятник Русинов Угорских // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 70.
- ¹² Там само. – С. 68.
- ¹³ Там само. – С. 69.
- ¹⁴ Там само. – С. 70.
- ¹⁵ Памятник Русинов Угорских // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 70-71.
- ¹⁶ Там само. – С. 71.
- ¹⁷ Послушаніе Высланства у наивышаго Политического Царскаго Комисара в Угорщині Г. Барона Карола Геренгера // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 72
- ¹⁸ Послушаніе Высланства у наивышаго Политического Царскаго Комисара в Угорщині Г. Барона Карола Геренгера // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 72
- ¹⁹ Отход Висланства Русинов Угорских з Відня – Домов // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 86.
- ²⁰ Послушаніе Высланства у Министра справ внутренних Г. Александра Баха // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 73-74.
- ²¹ Послушаніе Высланства у Министра Правосудия Г. Шмерланга // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 74.
- ²² Послушаніе Высланства у Министра Финанцов Г. Барона Кравза // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 75.
- ²³ Послушаніе Высланства у Министра справ Вншних Г. Князя Фелікса Швацегнберга // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 75-77.
- ²⁴ Послушаніе Высланства у Министра Богослуженія, и Просвіщенія Г. Графа Леона Туна // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.77.

- 25 Послушаніє Высланства у Министра Преходов Г. Барона Кулмера // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.77-78
- 26 Послушаніє Высланства у Министра Земледілення, и Рудокопия Г. Тинфелда // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 78-79.
- 27 Торжественное Посіщеніє Высланства у Патріархи Сербском Г. Раячича // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.79-80.
- 28 Воин Министер Граф Дюлаи // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.79.
- 29 Русинко М. Історія “Висланства Русинів Угорських у Відні 1849 р.” / М.Русинко // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.66
- 30 Послушаніє торжественное Высланства у Его Величества Всемилоствейшего Царя Франц Иосифа I-го // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.82
- 31 Там само. – С.82
- 32 Послушаніє Высланства у Министра Богослуженія, и Просвіщенія Г. Графа Леона Туна // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.77.
- 33 Русинко М. Названа праця. – С. 65
- 34 Послушаніє Высланства у Министра Земледілення, и Рудокопия Г. Тинфелда // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 78-79.
- 35 Еще никаковая до Высланства сего принадлежащая // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С. 84-85.
- 36 Отход Висланства Русинов Угорских з Відня – Домов // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1972. – № 6. – С.85-86.
- 37 Пап С. Названа праця . – С. 329
- 38 Макаренко Н. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867-1914 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 176.
- 39 Лелекач М. Нові причинки до політичної діяльності А.Добрянського / М. Лелекач // НЗТП. – Ужгород, 1938. – Річник 13 – 14. – С.160.
- 40 Зілинський Богдан. П'ять листів із Закарпаття в чеській пресі 70-их років ХІХ століття / Богдан Зілинський // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1990. – № 15 (кн. 1). – С. 97.
- 41 І ми в Європі: протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // До історії національних меншин Австро-Угорщини (ХІХ – поч. ХХ ст.) / Упорядкування Каболя Й.В.; передм. Худанича В.І. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – С. 21.
- 42 Там само. – С. 20.
- 43 Пап С. Названа праця. – С. 330.
- 44 Корча Иванъ. Адольфъ Ив. Добрянскій // Молодая Русь. Періодическій журналъ общества Карпаторусскихъ студентовъ “Возрожденія” в Праге. – 1931. – № 7-8. – с. 18.
- 45 Штраус Франтішек. Йонанаш Заборський (1812–1876) та українці // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1985. – № 12. – С. 161.

- ⁴⁶ Цит. за: Пап С. Названа праця. – С. 329.
- ⁴⁷ Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 143.
- ⁴⁸ Там само. – С. 148
- ⁴⁹ Цит. за: Пап С. Названа праця. – С. 330
- ⁵⁰ Цит. за: Тихій Ф. Адольфъ Ивановичъ Добрянскій // Мѣсяцесловъ. KALENDAR' PROSVITY. 1922. – С. 146.
- ⁵¹ Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 148
- ⁵² Білак П.І. Добрянського в суспільно-політичному Русі Закарпаття в середині та другій половині XIX ст. / П.І.Білак, В.В.Пальок, А.І.Роль // CARPATIKA – KARPATYKA. Випуск 3. Ужгород. – 1995. – С. 47.
- ⁵³ Записка. Александра Духновича. Отъ года 1861. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1995. – № 20. – С.529.
- ⁵⁴ Там само. – С.529.
- ⁵⁵ Кашка М.Ю. Названа праця. – С.146.
- ⁵⁶ Зоря Галицька. – Львів. – 1850. – № 91.
- ⁵⁷ Кашка М.Ю. Названа праця. – С.146-147
- ⁵⁸ Цит. за: Бача Ю. До питання мови Олександра Духновича // <http://jurbaca.sk/index.php/naukam/22-ad01.html>
- ⁵⁹ Кашка М.Ю. Названа праця. – С.149.
- ⁶⁰ Там само. – С. 150.
- ⁶¹ Франтішек Штраус. Названа праця. – С. 149, 152.
- ⁶² Петиція жителів надзупану про надання посад тим, хто знає руську мову. 17 IX 1850 р. // Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 4. – Оп. 17. – Спр. 627. – Арк. 1-6.
- ⁶³ Франтішек Штраус. Названа праця. – С. 150.
- ⁶⁴ Цит. за: Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 150
- ⁶⁵ Франтішек Штраус. Названа праця. – С. 151.
- ⁶⁶ Цит. за: Пап С. Названа праця. – С. 352-353.
- ⁶⁷ Олександр Духнович. Состоянье русинов в Угорщині // Зоря Галицька 1849 р. – № 31 // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XX ст.) / Упорядкування Кобаля Й.В.; передм. Худанича В.І. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2001. – С. 10.
- ⁶⁸ Меморандум невідомого автора імператору про створення автономної області для проживання на північному сході українців. Не раніше 1850 – не пізніше 1867 р. // ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 17. – Спр. 626. – Арк. 1-10.

Summary

The article analyzes the activities of Carpathian delegation headed by Adolf Dobriansky in Vienna in October 1849, shows the formation of “Rus district” and achievements “adherents” in the awakening of national political life in Transcarpathia.

Keywords: *A. Dobriansky, Ruthenians, “adherents”, “Ruska (Uzhgorod) District”, a national movement.*

Одержано 4 жовтня 2011 р.

PRÓBY PODPORZĄDKOWANIA LEWOBRZEŻA W CZASACH HETMAŃSTWA JERZEGO CHMIELNICKIEGO

У статті на основі праць українських та польських істориків здійснено аналіз політики гетьмана Юрія Хмельницького, спрямованої на поширення своєї влади на Лівобережну Україну впродовж 1660 – 1662 рр.

Ключові слова: *Юрій Хмельницький, Лівобережжя, козаки, Військо Запорозьке, Польща, Кримський ханат.*

Drogi Kozaczyzny zaporoskiej rozchodziły się powoli lecz konsekwentnie. Ten proces miał poważne konsekwencje dla całych dziejów ziem ukraińskich. Społeczeństwo kozackie coraz widoczniej dzieliło się na Lewobrzeże - podporządkowane Moskwie oraz Prawobrzeże znajdujące się w orbicie wpływów Rzeczypospolitej¹. Dniepr zamiast łączyć zaczął dzielić. Coraz bardziej dostrzegalne były wszelkie negatywne znamiona czasów „Ruiny”. Pierwsze symptomy tego procesu widoczne było już za czasów hetmaństwa Jana Wyhowskiego². Choć jego źródła sięgają czasów Bohdana Chmielnickiego.

Celem tego artykułu jest omówienie oraz ocena prób jakie podjął Jerzy Chmielnicki w celu podporządkowania sobie Lewobrzeża w latach 1659-1662. W związku z tym istotne będzie ukazanie samych tych inicjatyw oraz sposobu ich realizacji. Należy zastanowić się nad realnością tych posunięć i konsekwencjami jakie przyniosły, co pozwoli na lepsze zilustrowanie i pełniejszą ocenę podjętych przez Chmielnickiego wysiłków.

Pomimo zwycięstwa konotopskiego sytuacja Jana Wyhowskiego stawała się coraz bardziej skomplikowana. Tym bardziej, że pułki lewobrzeżne pod wodzą Tymosza Ciecziury podniosły powstanie antyhetmańskie i opowiedziały się po stronie cara moskiewskiego³. Przed prawobrzeżną starszyzną - zagrożoną wkroczeniem na ziemie ukraińskie wojsk moskiewskich wspieranych przez pułki lewobrzeżne i jednocześnie wobec braku pomocy ze strony wojsk koronnych - stanął poważny problem dalszego postępowania. Wyjściem ze skomplikowanej sytuacji było wybranie nowego hetmana, który mógłby rozpocząć pertraktacje z carem - to m.in. dlatego Wyhowski nie mógł utrzymać buławy. Postawił jednak warunek - Kozacy mieli pozostać wierni Rzeczypospolitej. Nowym hetmanem wojska zaporoskiego został syn Bohdana Chmielnickiego – Jerzy. Jego osobą była skłonna zaakceptować zarówno strona polska jak i moskiewska⁴.

Z takiego obrotu sytuacji nie do końca zadowolony był T. Ciecziura, który miał prawo sądzić, że w nagrodę za wierną służbę carowi i wywołanie powstania na Lewobrzeżnych ziemiach ukraińskich otrzyma upragnioną buławę hetmańską. Wobec ambicji pułkownika młody Chmielnicki, zaraz po swoim wyborze, musiał podjąć pierwszą próbę uznania swej władzy na Zadnieprzu. W tym celu polecił Hrehoremu Hulniackiemu, aby za pomocą perswazji osiągnął zamierzony cel⁵. Jego akcje

umiejętnie blokował jednak Cieciora. Sytuacja była dziwna, ponieważ z Cieciorą łączyły Chmielnickiego związki rodzinne. Pod tym względem Chmielnicki nie miał szczęścia - kolejny lider opozycyjnych pułków lewobrzeżnych, czyli Jakim Somko był jego wujem. Sytuacja zmieniła się, kiedy to Jerzy Chmielnicki w Perejasławiu zawarł nową ugodę z carem moskiewskim. Tym sposobem został hetmanem uznawanym przez Kozaków.

W wyniku kampanii cudnowskiej oraz zawarcia przez Jerzego Chmielnickiego nowego układu z Rzeczpospolitą pogłębiła się przepaść i podział pomiędzy Prawobrzeżną a Lewobrzeżną Ukrainą⁶. Na czele wiernych carowi Kozaków stał pułkownik perejasławski Jakim Somka. Do takiej decyzji popychała go oprócz osobistej ambicji także postawa państwa moskiewskiego, które nie mogło dopuścić do odzyskania przez Rzeczpospolitą całej Ukrainy⁷. W Perejasławiu na zwołanej radzie kozackiej wybrano hetmanem nakażnym Somkę⁸. Podczas trwania tej rady zdecydowano się oprzeć się na Moskwie. Lewobrzeżni Kozacy byli przeciwni wszelkim porozumieniom z Polakami⁹. Oznaczało to wypowiedzenie posłuszeństwa Chmielnickiemu. Takiej decyzji nie mógł zaakceptować młody hetman.

Postawa pułków lewobrzeżnych oznaczała rozpad Kozaczyzny zaporoskiej. Odtąd Kozacy posiadali dwa niezależne od siebie ośrodki, które pretendowały do zwierzchności nad nimi. Jerzy Chmielnicki musiał zrobić wszystko by podporządkować sobie Lewobrzeże, dążyć do zjednoczenia ziem ukraińskich i uzyskać uznanie swojej władzy przez pułki lewobrzeżne.

W październiku 1660 roku Prawobrzeżna Kozaczyzna zawarła układ z Tatarami, w którym obok postanowień o nienaruszalności granic znalazł się punkt dotyczący pomocy wojskowej dla Chmielnickiego w walce z Moskwą i pułkami zadnieprzańskimi¹⁰. Na radzie generalnej w Korsuniu zdecydowano o wyprawie na Lewobrzeże. Wydano także odpowiednie uniwersały do ludności zadnieprzańskiej¹¹.

7 XII 1660 roku wyruszyła wyprawa dowodzona przez Piotra Doroszenka¹². 5-tysięczny oddział Kozaków wspierali Tatarzy. Brakowało wojsk koronnych, które w tym czasie dopuszczały się różnych okrucieństw i nadużyć na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich. Wpływając tym samym na zaostrzenie się sytuacji na tych ziemiach. Tym bardziej, że wojska koronne przeprowadzały pacyfikację miejscowej ludności¹³. Sytuacja stawała coraz bardziej napięta tym bardziej, że wbrew wcześniejszym ustaleniom żołnierze urządzali postoje w dobrach kozackich, a na dodatek usuwali Kozaków z dóbr szlacheckich¹⁴. Sytuacji nie poprawiała również obecność Tatarów, którzy pod pozorem pomocy, tradycyjnie, rabowali okolice¹⁵. W skutek takiego rozwoju sytuacji na Prawobrzeżu na wyprawę mogła wyruszyć tylko ograniczona liczba Kozaków, ponieważ „gości żołnierzy i Tatarów w domu mają, trudno iść na wojnę, nie wiedząc, komu żony i dzieci zostawić”¹⁶. Zresztą Chmielnicki interweniował w tej sprawie u Jana Kazimierza¹⁷.

Doroszenko zdołał opanować większość obszarów południowego Zadnieprza. Oddziały kozacko-tatarskie zajęły Zinków, gdzie pokonały P. Skuratowa oraz doszły do Romna i Hadziacza. Natomiast pułkownik połtański Fedor Żuczenko spustoszył ziemie na północ od Połtawy¹⁸. Sukcesy sił kozacko-tatarskich możliwe były dzięki życzliwej postawie ludności oraz przejściu na stronę Chmielnickiego pułków

połtawskiego, hadziackiego, łubnieńskiego, mirhrodzkiego, a nawet aschtyńskiego. Co więcej Doroszenko ostro zakazał Tatarom rabunków ludności oraz brania jasyru¹⁹.

W styczniu 1661 roku odbyła się rada w Śmiej²⁰. Uczestniczyli w niej przedstawiciele Kozaków oraz Polaków. Zdecydowano się na wsparcie wyprawy Doroszenki na Zadnieprzu. Tym razem wojska kozackie miały otrzymać pomoc oddziałów polskich dowodzonych przez regimentarza księcia Dymitra Wiśniowieckiego. Podczas wyprawy Kozakami miał dowodzić Hrehory Hulniacki a Tatarami Kammembet murza²¹. W liście do króla Chmielnicki podkreślił, że jest gotowy osobiście wyruszyć przeciwko nieprzyjacielowi, „który kilka razy już od Doroszenki i wojska naszego ... znacznie potracony”²². Celem wojsk kozacko-tatarsko-polskich było zdobycie Perejasławia, Niżyna i Czernihowa. Stefan Czarniecki podczas swojego pochodu bezskutecznie próbował zdobyć Kozielec oraz właśnie Czernihów²³. Do odwrotu z Czernihowszczyzny zmusił go pułkownik Wasyl Zołotarenko. Mimo wysiłków rezultaty wyprawy były niekorzystne dla Chmielnickiego. Nie udało się opanować ani Niżyna ani Czernihowa. Spowodowane było to tym, że pułki lewobrzeżne, który pozostały wiernie Moskwie, skutecznie walczyły z napastnikami. Otrzymały również wsparcie oddziałów moskiewskich. Somko rozbił oddziały pod dowództwem Bereżyckiego i Makuchy. Dlatego jedynie krótkotrwałe udało się podporządkować Chmielnickiemu miejscowości w rejonie perejasławskim. Niestety już wkrótce zostały one odbite przez hetmana nakażnego. W dodatku Somko przeprowadził się przez Dniepr i uderzył na Trechtymirów i Stajki. Zagrożone zostały prawobrzeżne ziemie ukraińskie. Wobec kolejnych niepowodzeń Chmielnicki zmuszony został do odwołania z Zadnieprza wojsk pod dowództwem Doroszenki co ostatecznie przekreśliło jakiekolwiek zdobycze na Lewobrzeżu. Z kolei w marcu 1661 roku rozbito pod Perejasławiem oddziały dowodzone przez pułkownika Sulimę. Na przełomie marca i kwietnia oddziały moskiewskie i wspierający ją Kozacy opanowali całe Zadnieprze. Pułki mirhrodzki, łubnieński i przyłucki podporządkowały się carowi. Najdłużej, bo do maja, opór stawiał pułkownik połtawski. Wówczas to Kozacy z jego pułku zmusili pułkownika do przejścia na stronę moskiewską.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że Czarniecki próbował również pozyskać lewobrzeżnych Kozaków przed wyprawą. Dlatego wydał uniwersały do Silicza i Zołotorenki ofiarując w nich łaskę królewską pod warunkiem przejścia pod władzę Rzeczypospolitej²⁴. Jednak wysiłki te okazały się nieskuteczne - obaj pozostali wierni carowi. W tych pokojowych próbach zjednania sobie lewobrzeżnych Kozaków nie był Czarniecki jednak odosobniony. Podobne próby podejmował m.in. Hulniacki²⁵.

Na skutek niepowodzenia wyprawy, która dobitnie pokazała, że hetman zaporoski nie podporządkuje sobie tych ziem dzięki wyprawie wojskowej Chmielnicki musiał szukać innej drogi do osiągnięcia swojego celu. Tym bardziej, że zdano sobie jednocześnie sprawę z niemożliwości podporządkowania tych ziem za pomocą agitacji i propagandy. Przyczyną tego były aspiracje polityczne dwóch głównych pretendentów do osiągnięcia władzy Somki oraz Zołotarenka czy później także Brzuchowieckiego. Chmielnicki i jego otoczenie zdecydowało się na zdobycie silnego atutu, który miał umożliwić włączenie lewobrzeżnych ziem ukraińskich pod zwierzchność hetmana. Tym argumentem miało być uporządkowanie statusu kozackiego w ramach Rzeczypos-

politej²⁶. Dlatego w poselstwie wysłanym na sejm Rzeczypospolitej proszono o to by Kozacy jako grupa cieszyła się tymi prawami co szlachta. Zrezygnowano z żądań o utworzenie Księstwa Ruskiego. Starszyzna kozacka domyśliła się, że Rzeczypospolita nie zgodzi się na wydzielenie tego obszaru spod swojej kontroli. Dążono do autonomii Kozaczyzny Zaporowskiej w ramach Rzeczypospolitej. Jednak mimo poparcia części posłów sejm zatwierdził w pierwotnym brzmieniu układ cudnowski²⁷. Przekreślając tym samym plany Chmielnickiego.

Hetman kozacki postanowił kolejny raz spróbować militarnie podporządkować sobie Zadnieprze. Już w marcu na Ukrainę wkroczyły pierwsze czambuły tatarskie. W sierpniu 1661 roku rozpoczęły się przygotowania do wielkiej wyprawy na Zadnieprze. Wysłano Hulniackiego do opanowania przeprawy przez Dniepr koło Rżyszczewa²⁸. Udało mu się także pokonać oddział pod dowództwem Brzechowieckiego, który w wyniku porażki, uciekł do Perejasławia. W tym czasie przybył chan i wraz z Kozakami oczekiwał przybycia wojsk koronnych. W konsekwencji przedłużającego się pobytu wojsk tatarskich na Prawobrzeżu Jerzy Chmielnicki zwrócił się do króla o posiłki wojskowe dla ochronny ludności przed czambułami²⁹. Hetman również zawarł we wrześnie układ z chanem pod Stawiszczami³⁰. Ustalono w nim plan przyszłej walki z Moskwą, zakazano Tatarom wszelkich rabunków na terenie tych pułków, które wyruszają w pochód na Lewobrzeże oraz jakichkolwiek nadużyć wobec ludności Lewobrzeża, która przejdzie na stronę Chmielnickiego. Hetman zastrzegł także, że czambuły tatarskie muszą wracać na Krym przez Zadnieprze. Uzgodniono również, że w przypadku zwycięstwa pokój z Moskwą podpiszą razem z Janem Kazimierzem. Układ ten był wynikiem zniecierpliwienia strony kozacko-tatarskiej wciąż oczekującej na wsparcie ze strony wojsk koronnych³¹. Zgodnie z postanowieniami tego układu Hulniacki z częścią wojsk miał uderzyć na Kijów a główne siły miały skoncentrować się na zdobyciu Perejasławia.

Pochód na Zadnieprze uzyskał kolejny nowy wymiar. Był on formą obrony prawobrzeżnej ludności przed Tatarami i okazją do pozbycia się uciążliwych sojuszników. Tym czasem w Warszawie wystawiono listy adresowane do Somka i Sirka.

W październiku główne siły ruszyły na Perejasław. Tu doszło do trzykrotnego spotkania Jerzego Chmielnickiego z Jakimem Somkiem³². Podczas rozmów zarówno pułkownik perejasławski jak i hetman próbowali siebie nawzajem przekonać do zakończenia wojny oraz do złożenie przysięgi czy to królowi polskiemu czy carowi moskiewskiemu. Wysiłki te okazały się bezowocne. Na straży wierności Chmielnickiego stał zarówno chan jak i propolsko nastawiona starszyzna. Wedle słów Pieskowa gdyby posiłki moskiewskie nie nadeszły Somka przeszedł by na stronę polską³³. Dla wojewodów moskiewskich samo podjęcie rozmów z Chmielnickim było podejrzane. Wzmogło to ich czujność i nieufność w stosunku do osoby hetmana nakażonego. Z drugiej strony samo postępowanie Somki podczas tego oblężenia było dziwne. Nie uczestniczył w walkach, a nawet wyganiał swoich podkomendnych z wałów³⁴.

W wyniku bezskutecznego oblężenia miasta w drugiej połowie listopada odstąpiono od Perejasławia. Ruszono na Niżyn. Oddziały kozacko-tatarskie rozlały się

po całym Zadnieprzu grabiąc i paląc. Co z kolei musiało wpłynąć na wzrost oporu miejscowej ludności. Nie powiodły się również próby opanowania uromocnionych miejsc. Na pomoc oddziałom Somki wyruszył z wojskiem Romandowski. Po otrzymaniu informacji o pochodzie wojsk moskiewskich i na skutek nikłych sukcesów w połowie stycznia 1662 roku Chmielnicki rozpoczął odwrót na Prawobrzeże. W czasie trwania tego pochodu Romandowskiemu udało się zaskoczyć część sił Chmielnickiego.

Na skutek niepowodzeń na Zadnieprzu oraz pogarszającej się sytuacji na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich pozycja Chmielnickiego słabła.

Kolejną próbą podporządkowania Lewobrzeża była wyprawa Bohuna i Bereżeńskiego. W jej wyniku udało się opanować część terytorium pułków perejasławskiego oraz połtawskiego. Jednak i te sukcesy okazały się krótkotrwałe. Odsiecz przyprowadzona przez Romandowskiego wyparła Bohuna z Zadnieprza. Wyprawa ta dobitnie ukazała jak niewystarczające były siły kozackie do osiągnięcia celu. Stało się jasne, że pełny sukces był możliwy tylko z pomocą Rzeczypospolitej i Krymu.

Mimo to Chmielnicki początkowo zdecydował się samotnie, po raz kolejny, zaatakować Perejasław. Wpływ na taką decyzję miały informacje o gotowości Somka do poddania miasta. Sama sytuacja na Lewobrzeżu zdawała się sprzyjać Chmielnickiemu. Ziemie te pogrążone były w toczącej się walce o buławę rozgrywanej się pomiędzy Somką, Zołotarenką oraz Brzuchowieckim. Chciano wykorzystać panujący chaos i opanować Zadnieprze. Zatem moment kolejnej wyprawy zdawał się być starannie dobrany.

Chmielnicki wyruszył w czerwcu 1662 roku. Prowadził ze sobą około 15-20 tysięcy Kozaków, 17 chorągwi koronnych oraz tysięcy Tatarów³⁵. Mimo wcześniejszym zapewnieniom Somka nie poddał miasta. Oblężenie trwało cztery tygodnie. Przybycie pod miasto posiłków Zołotarenki i Romandowskiego zmusiły do odwrotu siły Chmielnickiego. Na domiar złego wyprawa ta zakończyła się klęską. Podczas odwrotu 26 lipca siły Chmielnickiego zostały pokonane przez wojska moskiewsko-kozackie w bitwie pod Kaniowem³⁶. Hetman poniósł klęskę także pod Rzeszczewem³⁷. Siły nieprzyjacielskie przeprowiły się przez Dniepr. Na szczęście dla Chmielnickiego na pomoc przybyli Tatarzy i w dwóch bitwach pod Kryłowem i Bużynem pokonali wojska moskiewskie³⁸. Orda ruszyła w pościg za pokonanym nieprzyjacielem, który trwał aż do Łubniów. W podzięce za pomoc pozwolono Tatarom na wzięcie jasyru w okolicach Kaniowa³⁹.

Ostatnią wyprawę na Zadnieprze Chmielnicki zorganizował w celu pozbycia się nadopiekuńczych i kłopotliwych Tatarów pod dowództwem Selim Gereja⁴⁰. Oddziały tatarskie wróciły na ziemie ukraińskie na polecenie chana miały tu bowiem przetrzymać⁴¹. Podczas przygotowań tej wyprawy Chmielnicki postawił warunek, którym było przybycie wojsk koronnych. Atak planowano na drugą połowę września 1662 roku. W połowie października przeprowiono się przez Dniepr w okolicach Desny. Tutaj zostały rozpuszczone czambuły. Z jednej strony miały one ukarać miejscową ludność za niepodporządkowanie się Chmielnickiemu a z drugiej strony tym posunięciem hetman ratował Prawobrzeże przed obecnością tatarską⁴².

Wobec coraz bardziej skomplikowanej i napiętej sytuacji społeczno-politycznej Jerzy Chmielnicki zrezygnował z hetmaństwa, a jego miejsce zajął Paweł Tetera.

W omawianym okresie próby jakie podejmował hetman i jego najbliższe otoczenie w celu podporządkowania Lewobrzeża obejmowały wszelkie możliwe i dostępne sfery życia społeczno-politycznego. Wśród nich mamy pokojowe dążenia do uznania władz hetmańskiej Jerzego Chmielnickiego oraz próby militarne. To właśnie siłowa koncepcja rozwiązania tego problemu przeważyła. Najprawdopodobniej jej przeciwnikiem był Piotr Doroszenko wycofany z Zadnieprza⁴³.

W przebiegu kolejnych wypraw na Lewobrzeże dostrzega się stały schemat. Głównymi celami było zdobycie miast Perejaśławia i Niżyna. Opanowanie Perejaśławia miało olbrzymie znaczenie szczególnie psychologiczne. Miasto to było siedzibą Somki - jednego z głównych pretendentów do buławy hetmańskiej. Podobnie sprawa wygląda z podporządkowaniem Niżyna, które było miastem pułkowym Wasyla Zołotarenki. Dodatkowo obie miejscowości stanowiły niejako symbol buntu wobec władzy Chmielnickiego. Zdobycie i wprowadzenie w tych miastach swoich oddziałów mogło ułatwić opanowanie sytuacji na Lewobrzeżu i doprowadzić do podporządkowania Zadnieprza. Tłumaczy to upór z jakim dążono do zdobycia owych miast. Młody hetman musiał podporządkować sobie liderów pułków zadnieprzańskich czy to na drodze pertraktacji czy też za pomocą siły. Obaj pułkownicy byli przywódcami opozycji, która jawnie wypowiedziała mu posłuszeństwo. Musieli więc uznać jego zwierzchność. Bez tego nie było co myśleć o rozciągnięciu swojej władzy nad tym terytorium. Wszystkie te wyprawy były zatem formą walki z opozycją. Hetman starał się także porozumieć z przywódcami opozycji (za pomocą listów, uniwersałów, pertraktacji) jednak te poczynania wspierały głównie wyprawy wojskowe.

Niestety dla Chmielnickiego wszystkiego jego próby opanowania Lewobrzeża były nieskuteczne. Kto ponosi za to odpowiedzialność? Odpowiedź nie jest taka prosta i oczywista. Chmielnicki nie był osoba, która w tym okresie mogła stać na czele Kozaczyzny. Brakowało mu doświadczenia oraz odpowiednich cech charakteru. Dlatego trudno oczekiwać, aby doświadczeni przywódcy opozycji dobrowolnie podporządkowali się jemu. Nie wolno zapominać też o pogłębiającej się przepaści pomiędzy Lewobrzeżną i Prawobrzeżną Kozaczną, która nie ułatwiała realizacji planów Chmielnickiego. To w tym okresie wyraźnie dostrzega się cechy „Ruiny”. Zabrakło również Chmielnickiemu odpowiedniej ilości wojska by móc opanować i obsadzić swoje zdobycze. Dodatkowo i te posiłki, które nadchodziły z Rzeczpospolitej czy z Krymu realizowały raczej własne plany niż koncepcje hetmańskie. Oddziały biorące udział w wyprawie z reguły zachowywały się jak w kraju podbitym – grabiły, paliły i brały ludność do niewoli. A to bezwątpienia wpływało na wzrost wrogiego nastawienie ludności wobec Chmielnickiego i zwiększało opór. Jednocześnie trzeba pamiętać o tym, że na pomoc pułkom lewobrzeżnym przychodziły oddziały moskiewskie, gdy tymczasem Chmielnicki w gruncie rzeczy zdany był na trudną i kłopotliwą pomoc tatarską oraz bardzo nieliczne wsparcie oddziałów koronnych.

Walki o zjednoczenie ziem ukraińskich nie powiodły się. Spowodowały tylko pogorszenie istniejącej sytuacji. W ich wyniku zwiększyła się istniejąca przepaść pomiędzy Lewobrzeżem a Prawobrzeżem oraz przyczyniły się do upadku autorytetu Chmielnickiego na Prawobrzeżu. Ukoronowaniem procesu i formalnym przyznaniem

się do rozpadu Kozaczyzny będzie zwołanie czarnej rady do Niżyna i wybór Brzuchowieckiego na hetmana lewobrzeżnej Kozaczyzny. Kolejni hetmani, czy to Tetera czy Brzuchowiecki, nadal będą starali się zjednoczyć Ukrainę, ale będą to czynić w oparciu o siłę militarną. Hasło jednoczenia ziem ukraińskich stanie się wygodnym pretekstem do walki.

Trudno w tym miejscu rozstrzygnąć czy droga pokojowa miała większe szanse powodzenia. Na przeszkodzie do realizacji planów Chmielnickiego stała bowiem ambicja i żądza władzy początkowo dwóch a potem trzech głównych pretendentów do buławy. To oni, czyli Somko, Zołotarenko i Brzuchowiecki, stali na czele zwolenników zwierzchności cara. Trudno w tym miejscu orzec czy byli oni wierni Moskwie ze względu na możliwe korzyści czy w wyniku orientacji politycznej. Ani tym bardziej jakie kierowały nimi intencje i czym dobrem się kierowali. Znane i pewne są jedynie skutki ich decyzji, które przyczyniły się do ostatecznego podziału Kozaczyzny, którym formalnym potwierdzeniem była rada niżyńska z 1663 roku.

Przy ocenie realności prób podjętych przez Jerzego Chmielnickiego należy zwrócić uwagę także na rozdrobnienie panujące wówczas na Lewobrzeżu. Tym samym ocena wysiłków i możliwość ich realizacji musi być rozpatrywana także przez pryzmat podziału lewobrzeżnej Kozaczyzny na zwolenników poszczególnych pretendentów do władzy. A to w konsekwencji oznaczało długą walkę. Stawia to pod znakiem zapytania samą możliwość odzyskania władzy nad całością ziem ukraińskich. Bez stałego wsparcia ze strony Rzeczypospolitej czy Chanatu Krymskiego wydaje się to wręcz niemożliwe. Jeśli chodzi o Rzeczypospolitą to w tym okresie nie była w stanie udzielić jakiegokolwiek wsparcia, oprócz moralnego. Co więcej Jan Kazimierz sam oczekiwał pomocy wojskowej od Kozaczyzny. Natomiast pomoc Tatarów oznaczała wzrost niechęci i oporu wobec osoby Jerzego Chmielnickiego. Nie wolno zapominać o tym, że o ile Tatarzy okazali się jedyną liczną i w miarę pewną pomocą wojskową to ich wojska niekoniecznie były przydatne w trakcie długotrwałych oblężeń, które musiały mieć swoje miejsce.

Nie wolno zapominać także o działalności samego państwa moskiewskiego, które wprawdzie było zainteresowane przeciągnięciem na swoją stronę samego Chmielnickiego, a tym samym odzyskaniu przez cara kontroli nad całością ziem ukraińskich. Taki też pogląd przebija się z latopisu Wieliczka⁴⁴. Wobec niepowodzenia tych planów Moskwa zdecydowana była na wybór własnego hetmana⁴⁵. Jednak początkowo nie poparła zdecydowanie żadnego z pretendentów. Przyjęła postawę wyczekującą by ostatecznie poprzeć Iwana Brzuchowieckiego. Złożoności sytuacji politycznej z jaką przyszło się zmierzyć Chmielnickiemu potęgowały także pierwsze próby Tatarów zhołdowania ziem ukraińskich oraz polityka Rzeczypospolitej.

Jerzy Chmielnicki wraz ze swoim otoczeniem podejmował liczne próby uznania swej władzy przez lewobrzeżne pułki. Był to też jeden z głównych kierunków działalności hetmańskiej. Proces rozkładu Kozaczyzny stawał się coraz bardziej widocznym. W omawianym okresie Kozacy potrzebowali silnej osobowości potrafiącej umiejętnie lawirować pomiędzy Rzeczypospolitą, Moskwą a Krymem a Chmielnicki oprócz nazwiska tak naprawdę nie miał nic do zaoferowania. Nie można jednak w tym miejscu odmówić mu starań aby zrealizować swój cel. Przerosła go sytuacja w jakiej

pograżyła się Kozaczyzna. Niewątpliwie również te niepowodzenia negatywnie odbiły się na jego pozycji na Prawobrzeżu oraz na jego stanie psychicznym.

Uwagi

- ¹ W tym miejscu jako osobną siłę można wyliczyć także Zaporozże, które nadal marzyło o odegraniu istotnej roli w dziejach Kozaczyzny. Zresztą niedługo na scenie politycznej zjawiał się człowiek, który umiejętnie potrafił zużytkować ich pragnienia. Chodzi tutaj o Iwana Brzuchowieckiego. W tym miejscu również świadomie zostały pominięte próby tatarsko-tureckie podporządkowania sobie Kozaczyzny.
- ² W okresie rządów Bohdana Chmielnickiego wszystkie te procesy zostały zapoczątkowane, ale były powstrzymywane przez samą osobę Chmielnickiego.
- ³ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660*, Warszawa 2008, s. 273-290.
- ⁴ *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 279.
- ⁵ Tamże, s. 282.
- ⁶ Nie będę w tym miejscu omawiać sytuacji społeczno-politycznej panującej wówczas na Prawobrzeżu. Warto jedynie pamiętać, że była ona coraz bardziej skomplikowana i napięta. W tym okresie cała Kozaczyzna pograżona była w pogłębiającym się kryzysie polityczno-społecznym. Nie wolno zapominać także o tym, że społeczeństwo kozackie było wewnętrznie podzielone na różne ugrupowania, które dążyły do zdobycia władzy.
- ⁷ В. В. Газін, Яким Сомко, [w:] *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.*, Київ 2004, s. 153.
- ⁸ Z. Wójcik, *Ukraina w latach 1660-1663. Przyczynek do dziejów możnowładczej polityki stanowej na Wschodzie*, Warszawa 1950, s. 81. Wedle autora latopisu Somko samowolnie uczynił siebie hetmanem, patrz; Літописец Дворецких- пам'ятник українського летописання XVII в., [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).
- ⁹ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959, s. 57.
- ¹⁰ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 291.
- ¹¹ Przykładem takiego uniwersału jest wydany przez Chmielnickiego uniwersał skierowany do Kozaków i mieszkańców z pułku przyłuckiego, patrz; *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*, Київ – Львів 2004, s. 167-169.
- ¹² Nie będę tu omawiać szczegółowo każdej wyprawy wojskowej na Lewobrzeże. Zostaną tutaj przedstawione najważniejsze ich momenty potrzebne do opracowania niniejszego tematu. Przebieg poszczególnych wypraw omawiam w oparciu o; Літописец Дворецких ..., [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); Чернігівський Літопис, підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); Літопис Самовидця, видання підготував Я. І. Дзира, Київ 1971, s. 84-88; С. Величко, Літопис, т. 2, пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука, Київ 1991, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 293-300; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000, s. 48-55; В. В. Газін, Яким Сомко, [w:] *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.*, Київ 2004, s. 155 – 157. *Opis wyprawy Doroszenki i Hulniackiego z przełomu 166 roku*, patrz; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 165-177.
- ¹³ Powodem rasyfikacji był wybuch oporu miejscowej ludności niezadowolonej z samego pojawienia się na tych obszarach żołnierzy koronnych; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko ...*, s. 48.

- ¹⁴ Tamże.
- ¹⁵ Tamże.
- ¹⁶ Універсали українських гетманів ..., s. 175.
- ¹⁷ Informacja do JE K. Mei Pana N. Młwego odemnie Hetmana u wszytkiego Woyska Zaporoskiego Stephanowi Oparze, Setnikowi Niedzwadowskiemu dla pamięci dana, [w:] Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов, t. IV, cz.3, Kijów 1859, s. 74-77; J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 49.
- ¹⁸ J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 49.
- ¹⁹ Ten zakaz miał wpłynąć na odejście Tatarów na Krym; T. Яковлева, Руїна гетьманщини ..., s. 167; Полководці Війська Запорозького, кн. 1, Київ 1998, s. 106.
- ²⁰ J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 49; Z. Wójcik, Ukraina w latach 1660-1663..., s. 67.
- ²¹ Z. Wójcik podaje, że dowódcą wojsk koronnych był Stefan Czarniecki a sama wyprawa odbyła się zimą 1660 roku; Z. Wójcik, Ukraina w latach 1660-1663..., s. 81-82.
- ²² Z. Wójcik podaje, że dowódcą wojsk koronnych był Stefan Czarniecki a sama wyprawa odbyła się zimą 1660 roku; Z. Wójcik, Ukraina w latach 1660-1663..., s. 81-82.
- ²³ Wybór Czarnieckiego na dowódcę w tej wyprawie był nieszczęśliwy – na Ukrainie pamiętano mu poprzednie wyprawy i idące za tym okrucieństwa.
- ²⁴ T. Яковлева, Руїна гетьманщини..., s. 168; Z. Wójcik, Ukraina w latach 1660-1663..., s. 82.
- ²⁵ T. Яковлева, Руїна гетьманщини..., s. 177.
- ²⁶ Hetmani zaporoscy w służbie ..., s. 295.
- ²⁷ Hetmani zaporoscy w służbie ..., s. 295; J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 51.
- ²⁸ Полководці Війська Запорозького..., s. 94.
- ²⁹ J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 51.
- ³⁰ Hetmani zaporoscy w służbie ..., s. 296; Z. Wójcik, Ukraina w latach 1660-1663..., s. 109-110; J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 51-52.
- ³¹ Rzeczpospolita nie była w stanie udzielić pomocy wojskowej Chmielnickiemu. W tym czasie kraj ogarnięty był konfederacją wojskową.
- ³² В. В. Газін, Яким Сомко..., [w:] Полководці Війська Запорозького..., s. 156.
- ³³ Tamże.
- ³⁴ Fr. R. Gawroński, Ostatni Chmielniczenko. Zarys monograficzny 1640-1679, Poznań 1919, s. 72-73.
- ³⁵ Hetmani zaporoscy w służbie ..., s. 298; В. В. Газін, Яким Сомко..., [w:] Полководці Війська Запорозького..., s. 156.
- ³⁶ Літопис Самовидця ..., s. 85-86; С. Величко, Літопис..., [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); Літопис гадяцького полковника ..., [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); J. Jerlicz, Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, t. 2, Warszawa 1853, s. 65-67.
- ³⁷ В. В. Газін, Яким Сомко..., [w:] Полководці Війська Запорозького..., s. 157.
- ³⁸ List Jerzego Chmielnickiego H.W.Z. do Krola 11/8 1662, oddany we Lwowie podczas Komisiei przez Janenka 11 Septemb.t.r, [w] Памятники изданные Временною ..., s. 190-191.
- ³⁹ J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 55. Według autorów Усі гетьмани України, легенд, міфи, біографії hetman nie miał czym opłacić pomocy wojskowej Tatarów i to właśnie jasyr miał stanowić zapłatę dla Tatarów, patrz; O. P. Реєнт, І. А. Коляда, Усі гетьмани України, легенд, міфи, біографії, Харків 2008, s. 144.
- ⁴⁰ Hetmani zaporoscy w służbie ..., s. 300.
- ⁴¹ J. Perdania podejrzewa, że Tatarzy chcieli wykorzystać sytuację i zająć Ukrainę, patrz; J. Perdania, Hetman Piotr Doroszenko ..., s. 55.

⁴² Hetmani zaporoscy w służbie ..., s. 300.

⁴³ Możliwe, że Doroszenko po prostu bał się wojny domowej; Полководці Війська Запорозького..., s. 106.

⁴⁴ С. Величко, Літопис..., [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁴⁵ Zresztą na wyraźną prośbę samych Kozaków, a ściślej to J. Somki, patrz; В. А. Смолій, В. С. Степанков, Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.), т. 7, Київ 1999, s. 250.

In the article on the basis of labours of Ukrainian and Polish historians the analysis of policy of hetman George Khmel'nickogo, directed on distribution of the power on Left-bank Ukraine during 1660 – 1662 is carried out

Keywords: *George Khmel'nickiy, Left-bankness, cossacks, Army of Zaporoz'ke, Poland, Crimean chanat.*

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 281.9.(477.43)“17-18”

А. Г. Філінюк

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVIII – XIX СТОЛІТЬ

У статті досліджуються соціально-демографічні зміни у Правобережній Україні, що відбулись на зламі XVIII – XIX століть під впливом внутрішніх причин і зовнішніх чинників, зумовлених приєднанням до Російської імперії та інкорпораційної політики самодержавства.

Ключові слова: *соціально-демографічний розвиток, Правобережна Україна, народжуваність, смертність, міграційні потоки.*

В сучасному розвитку та перспективах України як цивілізованої, демократичної держави зростають роль і значення соціально-демографічних та етнонаціональних чинників. Їх урахування значною мірою залежить від того, наскільки будуть враховані уроки історичного минулого, особливо періоду, коли більшість українських земель входила до складу Російської імперії і саме цей чинник справляв чималий вплив на динаміку народонаселення, етнічні зміни в його середовищі та їх місце в суспільному поступі корінних і прибулих мешканців. Цим зумовлюється актуальність і практичне значення дослідження проблеми, винесеної у назву цієї статті.

До питань щодо населення Правобережної України після її приєднання до складу Росії за другим і третім поділами Речі Посполитої,

закономірності та особливості збільшення загальної чисельності й частки в його складі національних меншин неодноразово звертались вітчизняні, російські та зарубіжні дослідники упродовж останніх 150 років, зокрема Я. Е. Водарський, Н. К. Імеретинський, Л. Похилевич, І. Фундуклей, А. Д. Бачинський, С. И. Брук, І. О. Гуржій, В. М. Кабузан, П. Г. Перковський, М. Є. Слабченко, С. М. Троїцький та ін.

До 1991 р. українські історики, на жаль, лише зосереджували свої зусилля на відстоюванні окремих фрагментів соціально-демографічного розвитку України і її окремих частин, у тому числі й Правобережжя, і в силу об'єктивних обставин не змогли здійснити об'єктивного наукового аналізу глибинних явищ у середовищі його народонаселення, осмислити домінуючі тенденції всього етнонаціонального горизонту та зробити комплексну оцінку відповідного дискурсу у великому українському регіоні.

В сучасній історичній науці спостерігається зростаючий інтерес до регіональних проблем, у тому числі й до демографічних і етнонаціональних трансформацій у Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої та її приєднання до Російської імперії. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в працях В. Б. Євтуха, С. А. Макарчука, А. П. Пономарьова, В. О. Романцова, Н. О. Щербак. Проте проблема соціально-демографічного розвитку Правобережжя в перших десятиліттях після приєднання до Російської імперії не була предметом спеціального вивчення в історичній літературі. Зокрема, не сформовано цілісного уявлення про демографічні зміни на його території в умовах інкорпораційної політики російського самодержавства.

Метою статті є визначення на основі аналізу опублікованих праць, документальних джерел і архівних матеріалів характеру та особливостей соціально-демографічного та етнонаціонального розвитку Правобережжя у перших десятиліттях після приєднання до Російської імперії.

Події 90-х рр. XVIII ст. і приєднання Правобережної України до Росії внесли помітні зміни в існуючу структуру соціальних відносин¹. Керівництво нової метрополії загалом усвідомлювало, що політична система будь-якої держави, в тому числі й Російської імперії, не може існувати без закорінення в соціальну структуру так, щоб у громадській думці вона сприймалася законною. Інкorporація Правобережжя була неможлива без розв'язання демографічної проблеми. Перешкодою на цьому шляху стала соціально-демографічна структура суспільства, де абсолютну більшість населення складали корінні мешканці – українські селяни та міщани. Таку ситуацію царський уряд намагався змінити на свою користь різноманітними засобами. Спочатку він освоював регіон з військово-адміністративної точки зору, а починаючи з 1795 – 1796 рр. розгорнув господарське освоєння в поєднанні з інкорпораційними заходами у соціально-демографічній і етнонаціональній сферах, покли-

каними поглинути і переварити його суспільство як чужорідне політичне тіло, та переслідування її етнографічних відмінностей². Соціально-демографічний розвиток регіону відбувався під впливом насильницької русифікації при збереженні і навіть посиленні польського чинника. При цьому русифікація стримувалась поляками, а полонізація – росіянами, що було вигідно корінним мешканцям.

Загалом соціально-демографічний розвиток Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. визначався:

- засадами великодержавної інкорпораційної політики російського самодержавства та механізмами її реалізації;
- абсолютною перевагою в масі населення титульної нації;
- безконфліктним (за поодинокими випадками) співіснуванням українців з представниками національних меншин, що спостерігалось впродовж усієї першої половини XIX ст., чисельність і частка яких на території регіону дедалі збільшувалася;
- підлеглистю та національним пригнобленням українців з боку прибулих російських колонізаторів, поляків і здебільшого євреїв;
- зростаючою чисельністю росіян, євреїв та іноземців у містах і містечках, що певною мірою інтернаціоналізувало їх населення і деукраїнізувало терени всього регіону;
- можливостями взаємодії представників корінного етносу з різними частинами етносів, які наповнювали споконвічний український хліборобський край.

За підрахунками В. М. Кабузана, загальна чисельність мешканців Правобережної України в 1795 р. становила 1737609 осіб чол. статі, у 1811 відповідно – 1762196, а станом на 1815 р. вона зросла до 1957045 ревізьких душ³. Фактичний приріст населення упродовж перших 15 років був надзвичайно низьким і склав лише 1,4 %, тоді як щорічне його збільшення не перевищувало 0,09 %. Щоправда, ситуація в кращий бік змінилася у наступні 5 років. Внаслідок цього упродовж двох десятиліть збільшення мешканців склало 219436 осіб чоловічої статі, а у відсотковому вимірі – на 12,6. Однак, і в цей період щорічний приріст у Правобережжі не перевищував 0,63 %.

Інші статистичні показники динаміки народонаселення Правобережжя наведено у монографії Я. Е. Водарського: з 1795 по 1811 р. чисельність чоловічого населення Правобережної України зросла з 1737609 до 1822196 ревізьких душ, або на 84587 осіб чи на 104,9 %. Отже, упродовж 18-літнього періоду щорічний приріст складав 0,27 %. Усіх жителів регіону в 1795 р. налічувалося 3422000, а у 1815 р. – 3796000 осіб чи більше майже на 10,1 %⁴. При цьому, збільшення населення відбувалося переважно за рахунок жіночої частини, що перевищувало темпи зростання чисельності чоловіків, хоча різниця між часткою чоловічого та жіночого населення, зазвичай, коливалася в межах кількох відсотків⁵. Так, у

Київській губернії жіноча частина населення серед поміщицьких селян у 1803 р. була на 3 % більшою від чоловічої⁶. Зрозуміло, що таку істотну різницю в показниках між зростанням чоловічого та жіночого населення лише народжуваністю і смертністю пояснити не можна. Однак, автор умотивованого пояснення цьому не дає.

Збільшення мешканців у Київській губернії за цей час склало 46889 осіб чол. статі (майже 8,0 %), у Волинській – 24020 (4,2 %) і Подільській губернії – 13678 чи 2,4 %. Зазначені показники ілюструють істотні відмінності в темпах приросту населення серед губерній регіону. Найбільше зростання відбулось у Київській, а найменше – в Подільській губернії. Протягом 20-річного періоду кількість селян у Київській губернії зросла на 41697 чол. душ (8,3 %), в Подільській – на 1370 ревизьких душ (0,3 %), а у Волинській губернії, навпаки, відбулось їх зменшення на 29181 чол. душу (– 0,6 %)⁷.

Загалом, природний приріст населення Правобережної України сповільнювався: у 1804 – 1810 рр. він склав 12,9 %, у 1811 – 1820 рр. – 12,0 і в 1831 – 1840 рр. – 9,8 %⁸. Порівнюючи показники приросту населення регіону в періоди з 1796 по 1816 і з 1816 по 1834 рр., цілком очевидно, що впродовж перших двадцяти років його темпи були значно нижчими, ніж у наступні вісімнадцять років. Ще більш помітною була різниця в прирості жителів у розрізі губерній. Якщо протягом 1796 – 1816 рр. у Київській губернії він складав 17,8 %, у Волинській – 11,1, тобто був вищим за середній показник по Правобережжю, то в Подільській губернії він не перевищував 3,4 %, або був нижчим від двох інших губерній відповідно у 5,2 від Київської і в 3,4 рази – від Волинської губернії. В наступні п'ятнадцять років темпи приросту мешканців Київської та Волинської губерній суттєвих змін не зазнали, тоді як у Подільській він склав аж 30,9 % і перевищив попередній показник більш ніж у 9 разів (майже в 1,8 рази Київську та у 2,5 рази Волинську губернії)⁹.

Серед населення Правобережної України на межі двох століть найбільшою була чисельність і питома вага селян. У 1795 році вони склали 1473201 осіб чол. статі (понад 84,8 %), в тому числі 1255633 поміщицьких селян (72,2 %), 217508 (12,6 %) непоміщицьких селян, 177474 (10,29 %) державних селян і 40004 (2,3 %) інших селян. Найбільше поміщицьких селян налічувалось у Київській губернії, дещо менше в Подільській і Волинській губерніях. За даними М. Є. Слабченка, в період між 1794 і 1803 рр. чисельність поміщицьких селян зросла у Київській губернії і зменшилась на Волині та Поділлі¹⁰. Цю тенденцію учений пояснив масовим переселенням до інших місцевостей, що є недостатньо аргументованим, оскільки у наступні роки чисельність селян змінилася в бік зростання, хоча переселенський рух не припинився. Так, до 1793 р. в Правобережжі кріпаків було менше 10 %, а вже в 1795 році їх частка в загальній масі населення різко зросла і переважала 72, 2 %. І тільки в

1817 р. питома вага кріпосних селян набула тенденції до незначного скорочення й склала близько 68,3 %. Але й тоді частка кріпаків тут була вищою від Лівобережжя майже на третину. Водночас, питома вага дворян була майже в 5,9 більшою ніж у Лівобережжі і в 10,4 рази більше, ніж загалом по Росії. Станом на 1817 р. ситуація змінилася таким чином. Доля кріпаків зменшилась на 4 % і склала 68,26 %, але навіть при цьому їх було на 38,0 % більше ніж у Лівобережжі та – на 35,1 %, як загалом по Росії. За цей час частка дворян у складі населення скоротилася на 0,93 %, однак переважала в 4 рази Лівобережну Україну і в 7,5 рази – інші регіони Росії¹¹. Загалом, у губерніях Правобережжя проживало близько 56 % усього кріпосного населення України¹².

Кількісні зміни у селянському середовищі Правобережної України були неоднаковими як по роках, так і губерніях. Так, у 1795 – 1811 рр. чисельність селян регіону збільшилася на 13886 осіб чоловічої статі, а в період з 1811 по 1815 рр. – на 81291 особу, загалом – на 95177 осіб чол. статі. При цьому їх частка у загальній кількості чоловічого населення в першому випадку скоротилася з 84,8 до 84,36 %, а в другому – з 84,36 до 80,94 %, разом на – 3,86 %. На фоні зазначеного збільшення усіх категорій селян упродовж 1795 – 1811 рр. кількість поміщицьких селян зросла на 17669, за 1811 – 1815 рр. – на 65518 осіб, а за весь період – 83187 ревізьких душ. Водночас, з 1795 по 1811 р. державних селян стало на 3690 осіб чол. статі.

За повідомленням І. Фундукля, в Київській губернії кількість поміщицьких селян зросла з 443976 у 1797 до 487984 ревізьких душ або на 44008 осіб чол. статі в 1811 р., тоді як селян інших категорій за цей час збільшилось із 22175 до 54761 ревізької душі чи на 32586 осіб. Упродовж 1811 – 1816 рр. чисельність поміщицьких селян скоротилася на 37707 душ або на 7,7 %. За цей самий період число інших селян зменшилося на 7990 осіб чол. статі чи на 14,6 %¹³. Разом з тим, у Київській губернії з 1795 по 1815 р. чисельність селян зросла на 61940 ревізьких душ, у Подільській – на 41685 і лише в Волинській вона скоротилася на 8448 осіб¹⁴.

З 1795 по 1811 р. кількість поміщицьких селян у Київській губернії зросла на 40478 ревізьких душ, тоді упродовж 1811 – 1815 рр. зменшилась на 37883 особи чол. статі. Загальне збільшення поміщицьких кріпаків у губернії за 20 років склало 2595 душ. У Волинській губернії упродовж 1795 – 1811 рр. кількість поміщицьких селян зменшилася на 27702 ревізьких душ, а за 1811 – 1815 рр., навпаки, зросла аж на 92630 осіб чол. статі. Відтак, загальне збільшення поміщицьких кріпаків за два десятиліття склало 64928 ревізьких душ. У Подільській губернії упродовж 1795 – 1811 рр. зростання поміщицьких селян склало 4893 чол. душ, за 1811 – 1815 рр. – 7771, а за 20 років загалом – 12664 ревізькі душ. Відтак, у період війни Росії з наполеонівською Францією відбулось істотне скорочення не тільки селян, а й усього населення Правобережної України.

Пояснити його можна, знову ж таки, головним чином рекрутськими наборами.

Починаючи з кінця XVIII ст., темпи зростання чисельності державних посполитих почали випереджувати приріст поміщицьких селян, хоча їх кількість і частка в загальній масі селянства залишалася незначною. Головною причиною збільшення державних селян О. І. Гуржій вважав переведення монастирських підданих і рядового козацтва на становище державних¹⁵. Ймовірно, ця категорія селян поповнювалася і за рахунок частини збіднілої шляхти, котра втратила всякі надії на отримання дворянського статусу. Тим більше, що чимало з них займалося сільсько-господарським виробництвом і за своїм матеріальним становищем особливо не відрізнялося від селян. У Київській губернії, де зростання поміщицьких селян відбувалося найбільш динамічно, протягом 1795 – 1811 рр. їх частка збільшилася з 33445 до 51040 осіб, або на 17595 ревізьких душ, а за 1811 – 1815 рр. – аж на 51653. Кількісне зростання за двадцятирічний період склало 69248 осіб або більш як у два рази. У Подільській губернії в 1795 – 1811 рр. відбулося деяке зменшення чисельності державних селян, а у 1811 – 1815 рр. їх кількість знову зросла на 32272 ревізьких душі. Упродовж двадцяти років зростання державних селян склало 26740 осіб чол. статті. Лише у Волинській губернії їх чисельність за цей час скоротилася з 107094 ревізьких душ у 1795 р. до 29792 в 1815 р. Тож, що на межі XVIII – XIX ст. у Правобережжі відбувався складний і водночас суперечливий процес закріпачення населення¹⁶, що позначився не лише на станових, а й на демографічних змінах.

На межі XVIII – XIX ст. посилилась тенденція до кількісних та якісних змін у середовищі міщан регіону, станові права яких поступово зміцнювалися. Так, за першу чверть міське громадянство у Волинській губернії виросло на 47 тис. і Подільській – на 47 тис. осіб¹⁷. Якщо у 1800 р. в трьох губерніях Правобережжя налічувалося 92267 купців і міщан, у 1808 – 99799, в 1816 – 108350, у 1824 – 189339, то в 1825 – 229253 душі. За підрахунками П. Г. Ридзюньського, ріст чисельності міського населення у Правобережній Україні був дещо вищим, ніж у середньому по Росії¹⁸. Ми, в свою чергу, зазначимо, що за 1800 – 1808 рр. зростання мешканців міст склало трохи більше 8,1 %, в наступні 8 років (1809-1815) – понад 8,5 %, а станом на 1824 рік – майже 17,5 %. Серед міст регіону, населення яких збільшувалося більш динамічно, помітно виділявся Київ. У 1811 р. тут числилося 1854 новоприписаних¹⁹.

Зауважимо, що міщанами нерідко ставали селяни при перетворенні сіл у міста, що стало в 1797 р. з Васильковом Київської губернії, який отримав статус міста. При цьому в міщани виявив бажання записатися 351 селянин (менше 24 відсотків), решта 1145 залишилася в попередньому стані²⁰.

Інколи нові власники помість, особливо з числа росіян, навпаки, не визнавали міщанських прав у подарованих їм старостинських помістях.

Зокрема, права заболоцьких міщан, що належали А. Маркову, були визнані лише через 60 років²¹.

Зазвичай, головними у демографічних змінах є народжуваність і смертність. У Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. їх визначали переважно зовнішні фактори, зокрема політика російського самодержавства, продовження її освоєння представниками титульної нації з Волині та Галичини²², польської й єврейської меншин та іноземців, а також масові міграції з її теренів на інші українські землі та регіони Російської й Австрійської імперій.

Незважаючи на припинення масової колонізації південно-східної частини регіону ще в першій половині XVIII ст., в Правобережжі після 1793 р. існував прошарок вільних людей, котрі мігрували в межах регіону, промишляючи роботою по найму²³. Їх чисельність була порівняно незначною, однак охоплювала неосілим населенням велику кількість населених пунктів²⁴. Більш динамічно збільшувалася чисельність мешканців населених пунктів, заснованих у XVIII ст. і особливо в другій його половині²⁵.

Один із міграційних потоків був зумовлений протекцією російського етносу. Як наслідок цього, демографічний розвиток Правобережжя відзначався припливом значної кількості росіян з центральних губерній Росії, наприклад, чиновників, священнослужителів, поміщиків, управителів, економів, купців і військових²⁶, а також російських розкольників – пилипонів. На постійне проживання в Подільській губернії залишались відставні солдати, а тих, які виявляли бажання, відправляли на проживання в Сибір²⁷.

Інший міграційний потік був зумовлений включенням Правобережної України до смуги осілости євреїв. Відтак, спорадичне розселення євреїв на її території стало доповнюватися значним їх переселенням із Білорусії²⁸. Ще один потік був викликаний заохоченням до поселення у давньому хліборобському регіоні²⁹ іноземних колоністів, переважно німців, а також менонітів³⁰. Не менш важливим був міграційний потік, пов'язаний з відтоком корінних мешканців Правобережжя через втечу селян на південь та інші регіони імперії і за кордон. Так, на півдні України селянство формувалось у процесі освоєння регіону, де лівову частку становили втікачі з Правобережної України. Величезні масштаби втеч селян окремі автори пов'язують із ревізією 1816 р.³¹.

Реалізуючи свою експансіоністську політику задля розширення своїх володінь, царизм цілеспрямовано залучав українських селян і міщан до здійснення завойовницьких планів й утримання різних етносів під своєю владою. Тому основний відтік мігрантів з Правобережжя у внутрішні губернії Росії був викликаний виконанням запровадженої в 1794 році рекрутської повинності.

Пояснити ці відмінності лише народжуваністю і смертністю населення, особливо в середовищі українців складно, оскільки особливої

різниці щодо народжуваності населення у трьох губерніях регіону в той час не спостерігалось. Тож, важко погодитися з В. М. Кабузаном, який такі відмінності пояснює невисоким природним приростом та асиміляцією з боку поляків³². Важко повірити, що такому авторитетному ученому невідомо, що на демографічні процеси впливають не тільки народжуваність і смертність, а й багато інших чинників зовнішнього характеру, зокрема соціально-економічні умови і зумовлене урядовою політикою зниження життєвого рівня податних станів. Така інтерпретація цим російським дослідником демографічної динаміки в Правобережжі, м'яко кажучи, є сумнівною, позбавленою аналізу причин і соціально-станових та етнонаціональних характеристик. Ймовірно, статистичні викладки вченого повинні були згладити розриви і конфлікти в російському історичному процесі.

По-перше, Правобережна Україна з кінця XVIII ст. була регіоном, який відзначався найбільшою чисельністю населення і високою народжуваністю дітей. Власне, у 1981 р. в одній зі статей В. М. Кабузан писав про збереження на території розселення українців (Правобережжя та Лівобережжя) високого рівня природного приросту³³. За підрахунками Л. Похилевича, в цей час у Київській губернії на один господарський двір приходилось від 6 до 12 душ³⁴. Наприкінці XVIII ст. на один двір тут припадало від 7,3 до 8,2 душ, а частка дітей до 16 років переважала 50 й інколи складала до 74 %³⁵. Приблизно така ж картина спостерігалася і в Подільській губернії, де один двір налічував від 7 до 8 душ³⁶.

По-друге, після 1793 року Правобережжя продовжувало наповнюватися мешканцями Волині та Галичини, а в складі населення багатьох слабозаселених населених пунктів переважала чоловіча частина. Фактично скрізь побутувала категорія мешканців під назвою “неосілі” – осіб, які тимчасово проживали в тому чи іншому населеному пункті. На користь цього свідчить і те, що в Галичині аж до другої половини XIX ст. була поширена поговорка “пішов на Поділля”, а на Волині – “пішов на Слободу”³⁷.

По-третє, не має об'єктивних підстав для висновку про масове ополячення та окатоличення українців Правобережжя на межі XVIII – XIX ст., котре завершувалося зміною їх етнічної приналежності у великих масштабах. Адже істотного кількісного зростання та збільшення питомої ваги поляків у складі населення регіону не відбувалося, навпаки, поляки поступилися місцем євреям, які, перемістились на другу сходинку після титульної нації регіону.

На демографічні зміни як у середовищі корінних мешканців – українців, так і інших етносів Правобережної України, впливав потік переселенців з її території у Новоросійську губернію і на Північний Кавказ³⁸ та інші регіони Російської держави. На помітне зменшення питомої ваги українців у трьох основних регіонах початкового зосередження українського етносу – Правобережній і Лівобережній Україні й

Східній Галичині – та істотне зростання їх частки в Новоросії і Кавказькому регіоні вказали С. І. Брук і В. М. Кабузан³⁹. Мабуть, саме тому в Правобережжі більш швидкими темпами скорочувалася частка українців порівняно з іншими українськими регіонами: в 1782 р. українці Правобережжя складали 30 % у їх загальній кількості на етнічних землях, а в 1815 р. – вже 27,4 %⁴⁰. При цьому кількість членів українських родин у краї майже не змінилась: вони як були, так і залишались доволі великими упродовж кінця XVIII – початку XIX ст.

Чи не найголовнішою рисою демографічних процесів у Правобережжі були повільні темпи зростання народонаселення, що, на наше переконання, зумовлювалося головним чином виконанням корінними мешканцями, починаючи з 1794 р., рекрутської повинності⁴¹ і котра, за оцінкою відомого російського історика О. Корнілова, була страшним тягарем, який повністю лягав на плечі податних станів і що бути зданим у солдати (“бути забритим” чи “попасти під червону шапку”) вважалось самим тяжким видом кримінальних покарань навіть для кріпосних селян⁴². Рекрутські жорна перетирали в регіоні сотні тисяч чоловічого населення, спричиняючи вимивання його трудових та етнонаціональних ресурсів.

За період 25-річної військової служби, фізично здорові, енергійні та перспективні для родинного життя та виробничої сфери юнаки або чоловіки ставали старими, хворими і немічними істотами. Чимало з них у кращому випадку оселялась у далеких краях, ставала інвалідами, а в гіршому – гинула у війнах, які майже безперервно вела Російська імперія. Тож рідні з бранцями прощались як з людьми, котрі назавжди йшли з життя⁴³.

Так, за один рекрутський набір у 1796 р. з губерній Правобережжя в російську армію було взято 11281 рекрута⁴⁴. Для створення достатньої армії для війни з Францією у 1805 р. уряд провів поспіль три рекрутських набори по 10 рекрутів із кожної тисячі душ чол. статі. За квотою по 5 осіб із 500 душ були проведені рекрутські набори в 1797 – 1798 рр.⁴⁵ Але оскільки в рекрути брали у віці від 20 до 35 років, то співвідношення числа бранців до кількості цієї групи населення фактично рівнялося 10 до 225⁴⁶. З точки зору демографічних наслідків рекрутчини вражаючими є факти по Новоград-Волинському тимчасовому присутствію Волинської губернії за 1798 р. в російську армію відправили: з Корця 1500, Любара – 1425, Острополя – 1162, Мирополя – 510, Кустовець – 478, Смогдинова – 307, Берездова – 299, Суемець – 270, Баранівки – 260, Курманіва – 256, Дубрівки – 240, Кутків – 235, Печивод – 229, Косеніва – 217, Красностава – 210, Оруня – 210, Зеленець – 205, Острожка – 204, Губина – 176, Курчиці – 175, Городниці – 167 тощо⁴⁷.

Велика хвиля рекрутчини пройшла в 1811 році, коли з регіону забрали в армію 14095 осіб. Ще важчим став 1812 рік, за перших шість місяців якого було проведено три рекрутських набори. Після цього у серпні в

Подільській і Волинській губерніях відбувся позачерговий набір по одному рекруту зі 100 душ⁴⁸, а у вересні в Київській губернії взяли ще по 2 рекрути зі 100 душ⁴⁹. Черговим маніфестом у листопаді був проведений набір рекрутів по 8 осіб із 500 душ⁵⁰. Загалом, упродовж року відбулось п'ять рекрутських наборів, у тому числі: весною по 1 з 500 душ, влітку – 2 зі 100, у листопаді – по 8 з 500 душ. Крім того, з числа вільних селян (поміщики нерідко замінювали їх кріпаками) Київської та Подільської губерній було сформовано 4 козацьких полки загальною кількістю 3 тис. осіб. У зв'язку із загибеллю на війні третини їх складу, для його поповнення з кожного уїзду набрали по 30 чоловіків, зрештою, в 1816 році полки були переформовані у регулярні уланські⁵¹. Наступного, 1813 року, з числа податного населення Правобережжя у солдати знову взяли по 8 осіб із 500 душ⁵². Не обминув рекрутський набір і приєднаного в 1810 р. Тернопільського округу, з якого в російську армію набрали по одному рекруту з 18 душ, загалом 2236 осіб⁵³.

Протягом 1802 – 1815 рр. із Правобережної України в імперську армію було рекрутовано 131287 чоловіків⁵⁴. За нашими підрахунками, упродовж 20 років після приєднання до Росії регіон з цієї причини втратив щонайменше 180 тисяч чоловічого населення. Вилучати з цивільного життя, “вимивати” з національного ґрунту та інтегрувати в державну систему митрополії таку кількість дорослого чоловічого населення могла лише окупаційна влада, що мислила виключно імперськими категоріями та керувалась у новоприєднаному регіоні принципом “одного дня”.

До того ж, на рубежі XVIII – XIX ст. рекрутську повинність самодержавство використовувало для організованого переселення українців за межі Правобережної України, зокрема волинських селян у білоруські губернії. Більш поширеною була практика переселення поміщиками своїх підданих в українські та російські губернії й поселення на їх місце селян з інших губерній. Так, у 1805 р. з Волинської губернії в Санкт-Петербурзьку, Костромську, Новгородську, Саратовську, Київську і Слобідсько-українську губернії було відправлено кілька сотень селян, а на Волинь поселено в кілька разів менше людей зі Смоленської та Київської губерній⁵⁵. Подібні акції проводилися задля зменшення чисельності титульної нації, найбільш активні представники якої могли стати на заваді колоніальній політиці уряду. Це ж саме стосувалося рекрутів, яких великими партіями відправляли на службу в інші регіони імперії. Зокрема, в 1796 р. з числа козаків і чиншової шляхти Поділля та Брацлавщини було сформоване Вознесенське військо, розділене на дві частини та переведене на південь країни⁵⁶. А Вознесенську кінно-козацьку дивізію, створену для участі у війні з Наполеоном, було переведено на Слобожанщину⁵⁷. У 1809 р. лише в Київській губернії було взято майже 9 тис. осіб чол. статті у так звану міліцію, яких згодом були передані в розпорядження військового відомства й відправлені за межі регіону⁵⁸.

Виконання рекрутської повинності мало гальмівне значення для соціально-економічного розвитку Правобережжя, її наслідки продовжували позначатись на усіх сферах суспільного життя. Рекрутуючи до російської армії сильних і здорових чоловіків для нових завоювань і анексій, російська влада не лише виснажувала фізичні можливості трудових ресурсів, а й підживляла генетичні можливості корінного етносу регіону. Якщо до 1793 р. український елемент Правобережної України зменшувався внаслідок економічної, культурної і політичної переваги польської державності, то після цього – головним чином за рахунок рекрутчини. Так, виключивши українців із кола своїх головних інтересів, самодержавство з допомогою цієї повинності перетворювало їх в інструмент імперської політики. В кінцевому рахунку це спричиняло загальні людські втрати і сповільнення темпів приросту населення.

Останній процес зумовлювався й масовими міграціями українського селянства, яке під тиском зростаючої експлуатації польських і російських магнатів і шляхти змушене було залишати батьківщину у пошуках кращого життя. Якщо ж колонізовані селяни і міщани залишалися на місці, то їх неодмінно чекала горезвісна рекрутська повинність.

На зламі століть почастишали масові втечі з Правобережжя. Найбільші з них, як доповідав подільський військовий губернатор О. Беклешов у грудні 1797 – січні 1798 р., відбувалися з маєтків генерал-майора Шереметьєва та поміщика Савицького⁵⁹. Масовий характер явища засвідчив те, що питання про втікачів щомісяця розглядалися на засіданнях місцевих органів влади⁶⁰.

Аналогічні процеси відбувалися на початку XIX ст. у Волинській губернії, де число втікачів становило від 2035 до 2760 пійманих бродячих осіб і дезертирів⁶¹. Лише на Київщині в березні 1816 р. налічувалось 25 тис. осіб втікачів⁶², а всього у цій губернії в 1816 р. “у втечах і невідомій відсутності” перебував кожний десятий мешканець⁶³.

Селяни тікали поодинокі, інколи сім'ями, і навіть цілими селами. З окремих сіл Київської губернії на південь втекло близько чверті всіх чоловіків⁶⁴. Основний потік втікачів, кількість яких зростала в період рекрутських наборів, спрямовувалися з Поділля, Волині та Київщини у Бессарабію, Молдавію, Волощину, Галичину, Південну Україну, Кубань і Дон, де вони оголошували себе вільними людьми⁶⁵. Так, лише за 1795-1811 рр. до Таврійської губернії нелегально переселилось близько 15 тис. селян і солдатів⁶⁶. Протягом 1810 – 1811 рр. у Буджак прибуло до 15 тисяч душ чоловічої статті.

Діючи за принципом “батоба і пряника”, царизм, з одного боку, намагався вести боротьбу із втечами, з іншого – низкою законодавчих актів санкціонував втікачам право притулку в Новоросії. Але найбільше уряд заохочував переселення українських селян на землі Південної України. Нерідко втечам селян регіону за межі держави допомагали на кордоні

солдати⁶⁷. Зокрема, не дивлячись на те, що стимулювання до переселення в різні регіони носило суперечливий характер, воно набуло чималих масштабів. На думку В. А. Смолія, втечі й переселення були однією з найбільш ефективних форм антифеодалного протесту і справляли помітний стримуючий вплив на політику панівного класу. Оскільки перед загрозою втрати робочих рук, а отже, і зменшення джерела прибутків (в орбіту міграційних рухів були втягнуті десятки тисяч людей) пани змушені були обмежувати непомірні апетити, переводити селян з панщини на чинш, запроваджувати, так звані, слободи тощо⁶⁸.

Масові втечі негативно позначилися на демографічних процесах у Правобережжі, в багатьох маєтках регіону, адже кількість втікачів доходила до третини кріпаків⁶⁹, а в господарствах окремих поміщиків кількість селян зменшилася вдвічі й більше. Втім, не викликала крайньої стурбованості поміщиків втратаю великої кількості кріпосних селян. Однак загальна чисельність втікачів не була настільки масштабною, щоб кардинально змінити демографічний та етнічний склад населення Правобережжя. Показово, що в загальному потоці переселенців у Новоросії були і євреї Південно-Західного краю⁷⁰.

Мало місце переселення мешканців Правобережжя в інші регіони імперії. Наприклад, згідно з імператорським указом у 1798 році мешканців 20 сіл Ковельського та Луцького уїздів Волинської губернії загальною кількістю 2150 душ було організовано переселено в Пінський уїзд Мінської губернії⁷¹. Крім того, частину населених пунктів включили в межі Мінської губернії⁷². Водночас, траплялись випадки переселення селян у межах Правобережжя⁷³, а також у Бессарабську область за їхнім проханням⁷⁴.

Сповільнення темпів приросту населення Правобережної України та зменшення в ньому частки саме українців було наслідком колонізаційної політики самодержавства і небаченої кріпосницької системи українського населення, які викликали помітне зниження його життєвого рівня й спричиняли зниження народжуваності, порівняно високу смертність і самогубства⁷⁵. На початку 1800-х рр. почастишали випадки смерті селян від надмірного вживання гарячого вина⁷⁶. Однак ці випадки неприродної смерті не виходили за рамки загального плину демографічні процесів, а відсоток українців на селі, навпаки, збільшувався: з одного боку, за рахунок еміграції неукраїнського елемента і натуралізації невеличких, розкиданих по країні етнографічних польських і російських острівців; з іншого, "українічення тих українців, котрі перейшли перші стадії колонізації"⁷⁷.

На демографічну ситуацію впливали епідемії, що неодноразово проходили Правобережжям. Однак, потребує додаткового вивчення твердження російських дослідників про те, що епідемії масово знищували людей і тим самим зумовлювали спад темпів приросту його населення, адже вони були характерними і для історичних російських губерній й

інших національних околиць великої імперії. Дещо сумнівний є й істотний вплив на сповільнення темпів природного приросту населення Правобережжя внутрішніх міграційних процесів, які стимулювались російським урядом для заселення інших регіонів, зокрема Південної України. Тим більше, що відбувалося не тільки переселення її мешканців в інші губернії, а й поселення на її території представників національних меншин та іноземців⁷⁸.

Отже, на межі XVIII – XIX ст. в Правобережній Україні відбулись істотні соціально-демографічні зміни, зумовлені приєднанням до Російської імперії. Соціально-демографічний розвиток регіону зумовлювався переважно зовнішніми чинниками, визначальне місце серед яких посідала інкорпораційна політика царизму та колоніальне становище, в якому опинилося корінне населення. На кількісні та етнічні зміни в народонаселенні Правобережжя головним чином вплинули рекрутська повинність, міграційні потоки та запровадження смути осілості для євреїв. Вже на початку XIX ст. визначилася тенденція до сповільнення темпів зростання населення регіону та зменшення в його складі частки українців і збільшення кількості й долі євреїв, росіян та іноземців, що вело до випереджувального збільшення чисельності й питомої ваги в складі населення національних меншин та іноземців. До того ж, народна колонізація регіону виступала важливим фактором не лише відновлення виробничих сил у південноукраїнських землях, а й розширення та освоєння нових просторів та етнічної території України.

Примітки

- ¹ Смолій В. А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В. А. Смолій // Akademia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. Історичні дослідження. Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 91-95.
- ² Вернадський В. Українське питання і російське суспільство / В. Вернадський // Науковий світ. – 1998. – № 4. – С. 3-12.
- ³ Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 23-25.
- ⁴ Там само. – С. 18.
- ⁵ Держархів Хмельницької області. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 116-120.
- ⁶ РДА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1-3.
- ⁷ Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.) / Я. Е. Водарский. – М.: Просвещение, 1973. – С. 97.
- ⁸ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – С. 174.
- ⁹ Там само. – С. 447.
- ¹⁰ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1 / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1925. – С. 122.

- ¹¹ Кабузан В. М. Изменения численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. / В. М. Кабузан, С. М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 165.
- ¹² Коцієвський І. О. Закріпачення селян Південної України (кінця XVIII – початку XIX ст.) / І. О. Коцієвський // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 75.
- ¹³ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – Ч. 1. – СПб.: Тип. МВД, 1852. – С. 179.
- ¹⁴ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – С. 115-117, 128-129, 140-141.
- ¹⁵ Гуржій О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. – С. 89.
- ¹⁶ Кабузан В. М. Украинцы в мире... – С. 115-117, 128-129, 152-153.
- ¹⁷ Ридзюньский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Ридзюньский. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 104.
- ¹⁸ Там само. – С. 101, 295.
- ¹⁹ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 31.
- ²⁰ ЦДДАУ у Києві. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 51. – Арк. 111.
- ²¹ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 11631. – Арк. 44.
- ²² Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк.. 75.
- ²³ Маркина В. А. Магнатское поместье на Правобережной Украине второй половины XVIII в. / В. А. Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – С. 141.
- ²⁴ ІР НБУВ. – Ф. 6. – Спр. 2633. – Арк. 2-5.
- ²⁵ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е И Сецинского. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1893. – Вып. 6. – С. 591.
- ²⁶ ЦДДАУ у Києві. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 51. – Арк.. 132-157; Державний архів Вінницької області. – Ф. 210. – Оп. 2. – Спр. 8 а. – Арк. 93.
- ²⁷ Держархів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 11. – Т. 1. – Арк. 63.
- ²⁸ Етнографія України: навч. посіб. / За ред. С. А. Макаручука. – Л.: Світ, 1994. – С. 457.
- ²⁹ ПСЗРИ-1. – Т. 28. – № 14254; Ридзюньский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Ридзюньский. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 13.
- ³⁰ ПСЗРИ-1. – Т. 25. – № 20843.
- ³¹ Історія українського селянства. Нариси в 3-х томах. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 1. – С. 322.
- ³² Кабузан В. М. Украинцы в мире... – С. 182.
- ³³ Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 22.
- ³⁴ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2009. – С. 57, 81.
- ³⁵ ІР НБУВ. – Ф. 6. – Спр. 2633. – Арк. 2-5.

- ³⁶ Там само; Держархів Хмельницької області. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.. 96-120.
- ³⁷ Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 689.
- ³⁸ Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття) / Володимир Романцов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 39.
- ³⁹ Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в... – С. 27.
- ⁴⁰ Там само. – С. 28.
- ⁴¹ РДА. – Ф. 1286. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк.. 1-18.
- ⁴² Корнилов А. А. Курс истории России XIX века; Вступ. ст. А. А. Левандовского / А. А. Корнилов. – М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – С. 566.
- ⁴³ Семенов В. А. Традиции русского народа / В. А. Семенов. – М.: АСТ, 1999. – С. 3.
- ⁴⁴ Столетие военного министерства 1802 – 1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование вооруженных сил России до 1902 г. – Ч. I. – Кн. I. – СПб.: Тип. “Бережливость”, 1902. – С. 258-268.
- ⁴⁵ РДА. – Ф. 1341. – Оп. 9. – Спр. 3286. – Арк. 1-14.
- ⁴⁶ Корнилов А. А. Курс истории России XIX века... – С. 155-156.
- ⁴⁷ Держархів Житомирської області. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 2-43.
- ⁴⁸ ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 25211. – С. 414.
- ⁴⁹ Т. 25. – № 25220. – С. 423. 49. Т. 25. – № 25220. – С. 423.
- ⁵⁰ Т. 25. – № 25279. – С. 466-467.
- ⁵¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1991. – С. 282.
- ⁵² Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні у 1794 – 1874 роках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Сергій Антонович Сидорук. – Кам’янець-Подільський, 2010. – Арк. 98-99.
- ⁵³ Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810 – 1815 рр.) / Ю. Г. Гошко. – Львів: Львів. держ. іст. музей, 1957. – С. 12.
- ⁵⁴ Журавский Д. П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности / Д. П. Журавский // Военный сборник. – 1859. – № 12. – С. 10.
- ⁵⁵ РДА. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 31. – Арк. 40-41.
- ⁵⁶ Держархів Вінницької області. – Ф. Д 678. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1-18; Там само. – Спр. 65. – Арк. 1-8.
- ⁵⁷ Верига В. В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Верига. – Львів: Світ, 1996. – С. 65.
- ⁵⁸ Статистические расходы на военные потребности с 1711 по 1825 год // Военный сборник. – 1859. – № 12. – С. 294.
- ⁵⁹ Бачинський А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) / А. Д. Бачинський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 97.
- ⁶⁰ Держархів Хмельницької області. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 8, 24, 84.
- ⁶¹ РДА. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Спр. 31. – Арк. 228-229; Там само. – Спр. 33. – Арк. 122-123.

- ⁶² История Украинской ССР: В 10-ти т. / Гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. Т. 4. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) / [Б. С. Аба-лихин, А. К. Волощенко, В. Ф. Горленко и др.]; Редкол.: Н. Н. Лещенко (отв. ред.) и др.] – К.: Наук. думка, 1983. – С. 72.
- ⁶³ Гуржий І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. Гуржий. – К.: Держполітвидав України 1954. – С. 405.
- ⁶⁴ Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / А. Л. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 40.
- ⁶⁵ Гуржий І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (З кінця 80-х років ХVІІІ до першої половини ХІХ ст.) / І. О. Гуржий. – К.: Наук. думка, 1958. – С. 16.
- ⁶⁶ Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / В. М. Кабузан // Укр. іст. журн. – 1969. – № 12. – С. 85-90.
- ⁶⁷ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 228-57. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 111.
- ⁶⁸ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст. / В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 85.
- ⁶⁹ Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні... – С. 40.
- ⁷⁰ Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині ХІХ ст. / В. П. Рибинський // Зб. праць єврейської історико-археографічної комісії / Під головуванням акад. А. Е. Кримського. – К.: Друкарня ВУАН, 1929. – Т. 2. – С. 200.
- ⁷¹ Держархів Житомирської області. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1-6.
- ⁷² Державний архів Житомирської області. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1-5.
- ⁷³ Держархів Вінницької області. – Ф. Д 533. – Оп. 3. – Спр. 26. – Арк. 1-16.
- ⁷⁴ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 817.
- ⁷⁵ Крип'якевич І. П. Історія України. Вид 2-е, переробл. і доп. / Іван Крип'якевич. – Львів:Світ,1992. – С. 281.
- ⁷⁶ ЦДДА у Києві. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 5, 9-10, 18.
- ⁷⁷ Геринович В. О. Кам'яничина. Ч. II / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Т. 2. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Леніна, 1927. – С. 22.
- ⁷⁸ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения... – С. 45.

Резюме

В статье сделана попытка исследовать характер и особенности социально-демографических изменений в Правобережной Украине, которые произошли на рубеже XVIII – XIX столетий под влиянием внутренних причин и внешних факторов, обусловленных присоединением к Российской империи и инкорпорационной политикой самодержавия.

Ключевые слова: *социально-демографическое развитие, Правобережная Украина, рождаемость, смертность, миграционные потоки.*

Одержано 8 листопада 2011 р.

ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ЦЕРКОВНИХ ПОКАРАННЯХ (ЄПИТИМІЯХ) ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті подано огляд церковних покарань (єпитимій), котрі накладалися на представників православної шляхти Правобережної України ХІХ століття. Автор акцентує увагу на відмінностях єпитимій шляхтичів та церковних покарань інших верств населення.

Ключові слова: єпитимія, шляхта, дворянство, парафія, монастир, Православна Церква, Священний Синод, архієрей.

Проблематика історії Церкви все частіше стає сюжетом наукових праць вітчизняних дослідників. Її актуальність є цілком закономірною як внаслідок маловивченості питань духовної історії, так і з огляду на те, що дослідження історії Церкви в умовах її невіддільності від державного механізму дає можливість глибше збагнути всю сукупність суспільно-державних відносин в тогочасних українських губерніях Російської імперії.

Сучасна історіографія все частіше звертає увагу не лише на традиційні для неї дослідження зовнішнього боку релігійної історії, але й на власне внутрішні аспекти церковного життя. Зокрема, в Україні з'являються праці з історії здійснення церковних таїнств, що вже частково межують з суто богословськими проблемами¹. При цьому нерідко опускаються різноманітні аспекти історичного розвитку наслідків здійснення цих таїнств, котрі деколи мали помітно більше відношення до громадського життя. Саме до таких належать церковні покарання (єпитимії), котрі століттями практикувалися в церковному житті України. Праці з церковного права, відповідаючи своєму призначенню, подають лише юридичні засади накладання єпитимій і зазвичай не вдаються до історичної конкретики². Історично-церковні дослідження ігнорують це питання, оскільки єпитимії мали суто індивідуальний характер і тому мінімально відобразилися на розвитку подій загальноцерковного значення³. Поодинокі ж спроби розглянути єпитимії в історичному ракурсі хибують практичною відсутністю історичної конкретики та відповідної джерельної бази⁴. Тобто, побутування єпитимій в церковному житті України ХІХ ст. ще не було предметом детального історичного наукового розгляду. Оскільки ж церковні стягнення у ХІХ ст. накладалися згідно станової приналежності, то розглядати даний аспект церковного життя найдоцільніше саме у стосунку певних верств населення.

Відповідно, метою даної статті є з'ясування причин накладення церковних покарань на представників шляхетського прошарку Правобережної України (на прикладі Київської митрополії) та різноманітних способів здійснення єпитимій.

Загалом церковне право визначає чіткий перелік причин церковних покарань. Найглибша розробка цих критеріїв належить авторитетному патристу IV ст. Василю Великому. Згідно його правил, навмисне вбивство тягнуло за собою покарання у вигляді відлучення від причастя на 20 років, ненавмисне вбивство або ж знищення плоду в утробі – на 10 літ, подружня зрада – на 15 років, блуд – на 7 років тощо⁵. Втім, подальша практика далеко не завжди дотримувалася даних правил. Так, згідно указних настанов імператора Петра I були заборонені довготривалі церковні покарання. Крім того, при визначенні покарань ще з часів Київської Русі враховувалось соціальне становище винного та постраждалого, що явно не практикувалося у перші століття існування християнства.

Ці нові парадигми діяли і в XIX ст. Дворянство, захищене привілеями, нерідко каралося м'якше, або ж не каралося зовсім. Крім того, привілейованим особам значно рідше призначали публічну епитимію. Хоча історичні документи знають і винятки з цього правила. Так, у 1846 році київська духовна консисторія призначила «частний образ покаяння» міщанину м. Василькова П. Кулиничу за подружню зраду з місцевою дворянкою Конферовською, котра нібито прижила з ним двох дітей. Самій же дворянці призначили семилітню епитимію. Поблажливість до міщанина пояснювалася тим, що його вину довести було важко і тому П. Кулиничу просто залишено «під підозрою»⁶. Тобто, в даному випадку дворянські привілеї не стали визначальним фактором.

Деколи не були особливо жорстокими і епитимії простолюдинів за злочини проти представників шляхти. Це стосувалося навіть вбивства. Так, у 1825 році селянин с. Шандри Богуславського повіту Київської губернії, Герасим О., перебуваючи у нетверезому стані, єдиним ударом кулака вбив місцевого шляхтича Федора Ловецького⁷. Проте, оскільки між злочинцем та жертвою ніколи не було ворожнечі й вбивство Герасимом О. було скоєно у несвідомому стані, то вбивцю покарали порівняно м'яко. Винний мав передати родині вбитого своє майно, зазнати 30-ти ударів нагайкою і відбутися дворічну епитимію (півроку у монастирі, а решту у рідній парафії). Порівняно з каторгою, яку часом призначали за свідоме вбивство це дійсно було порівняно м'яким покаранням. Герасим мав регулярно ходити до храму; щодня, крім неділі та великих свят, класти в церкві 30 земних поклонів, але причащатися в епитимійні роки він міг лише у випадку смертельної небезпеки⁸. Священнослужителі мали спонукати вбивцю до розкаяння у вчиненому.

Досить м'яко за необережні вбивства карали й жінок-шляхтянок. У 1823 р. у с. Макиївці Васильківського повіту Київської губернії тяжко хворий на туберкульоз селянин Ф. Гайдаєнко (його ж документи іменують Гайдаєвським, що дає підстави «підозрювати» фігуранта в шляхетському походженні) посварився з сусідкою-шляхтянкою Явдохою Обідовською, почавши її «ругать різними неблагоприсойними словами»⁹. Остання не

залишилася в боргу, шпурнувши у невихованого сусіда коромислом і влучивши прямо в носа. Селянин ще 10 днів прожив, скаржачись на біль, і помер. Діагноз лікаря був більш ніж нейтральним: «чахотка», проте Явдохю таки зайнявся кримінальний суд. Він не зміг довести, що Федір помер від удару коромислом, вирішивши «такову смерть его предать воле Божьей» і водночас попередити селянку, «дабы впредь на подобные поступки покушаться не осмеливалась»¹⁰. Про всяк випадок Явдоху Обідовську витримали у міській в'язниці м. Василькова за її ж власний рахунок. Після цього вона мала повернутися до с. Макіївки, висповідати священнику свій гріх і духівник, по мірі щирості її покаяння, мав самостійно призначити єпитимію¹¹.

Каралися єпитимією і невдалі спроби самогубства, яке церква також розглядала як тяжкий гріх. Так, у 1833 році у с. Храпачах Васильківського повіту Київської губернії 70-літнього шляхтича Болсуновського було несправедливо звинувачено у крадіжці коней, які він необачно придбав у циган. Шляхтичеві загрожував суд і в'язниця, а тому представник аристократії вирішив урятувати свою честь, перерізавши собі горло ножем. Місцевий економ доносив до повітового суду, що самогубець-невдаха «еще жив, но ничего не чувствует, а только харчит без всякой надежды остаться живым»¹². Це під присягою підтвердили і місцеві мешканці¹³. Життя Болсуновському врятував тупий ніж та майстерність лікаря. І незважаючи на те, що ще три місяці тому шляхтич був уніатом, його відправили на єпитимію до православного священника.

Втім, вбивство чи самогубство були порівняно рідкісними причинами для призначення церковних покарань правобережній шляхті. Значно популярнішою причиною виступали різноманітні блудні гріхи. Саме таким єпитиміям присвячена більшість єпитимійних справ у консисторських архівах. При цьому вони також характеризуються значною різноманітністю.

Якщо світським правом карався лише власне блуд, то канонічне законодавство призначало покарання навіть за його намір. У 1826 році шляхтянка з с. Житніх Гір Васильківського повіту Євдокія Б-ська була звинувачена у намірі блуду з місцевим шинкарем-євреєм Шапшою. При цьому вона вже встигла отримати гроші за свої суто жіночі «послуги»¹⁴. Її чоловік через це підозрював, що гріховний намір уже було реалізовано, а тому зчинив у шинку бійку, під час якої вигукував різні антисемітські гасла. Але, оскільки сам факт блуду не було встановлено, то шинкар взагалі залишився без покарання, а шляхтянку лише відправили на покаяння.

Встановлені ж факти блуду осіб шляхетного стану могли бути причиною для покарання обох сторін. Так, лакей могутніх магнатів графів Браницьких Яків Лащевський з м. Ставищ Таращанського повіту Київської губернії в 1870 р. «завел любовные связи без всяких насильий и по добровольному согласию» з місцевою молодою жінкою Гликерією Б.¹⁵

Як водиться, одноворець обіцяв з нею одружитися, якщо вона буде себе гідно поводити. Проте, Гликерія «занималась непотребством» з рядом дворових слуг графа Браницького (у справі фігурує цілий список), а тому Яків підшукав собі іншу пару. Ображена Глікерія не знайшла нічого іншого, як поскаржитися становому приставу. Після розбору справи обом було призначено 4-річну епитимію «за блудную жизнь», а колишньому шляхтичу Якову Лащевському – ще й за «обольщение»¹⁶.

Деколи на блудні гріхи жінок штовхала неможливість завагітніти від рідного чоловіка. Так, шляхтянка Уляна Ч-ська з с. Спендівки Васильківського повіту Київської губернії 16 років прожила в безплідному шлюбі з чоловіком Лукою. Їй вже було за 30, і, коли одного разу у них ночував перехожий заробітчанин Іван Євтушенко, вирішила скористатися ситуацією. У подальшому подружню зраду було продубльовано, але вагітною Уляна так і не стала. Зате одного разу чоловік несподівано повернувся додому і І. Євтушенко опинився у в'язниці, оскільки з'ясувалося, що заробітчанин ночував у багатьох селах і оселях, де чинив пограбування. Уляну ж спочатку віддали на поруки односельчанам, а потім відправили до священника, який мав призначити їй епитимію¹⁷.

Якщо ж подружня зрада шляхтича чи шляхтянки мала не фрагментарний, а систематичний характер, то епитимії могли бути й значно суворішими. Архівні справи з цього приводу містять чимало сюжетів для історичних мелодрам. Наприклад, шляхтич Гнат Черницький із с. Шкарівки Васильківського повіту Київської губернії торгував худобою, доставляючи її на продаж на ярмарки Пруссії. Проте залізниць тоді ще не було (1802 р.), а воли ніколи не поспішали до місця збуту. Його молода дружина Марина не могла змиритися з такою тривалою відсутністю чоловіка і зачатила до шинку, де, як свідчить слідча справа, «упражнялась в п'янстве и буянстве». Ще гіршим було те, що Гнат Черницький, повертаючись з далекої Пруссії, не звертав ніякої уваги на Марину, а пізніше став ще й виганяти її. Зрештою, шляхтянка Марина Черницька познайомилася з якоюсь п. Молочковською, котра працювала в одному з шинків Білої Церкви і мала репутацію підозрілої особи. Молода шляхтянка стала по кілька тижнів жити в оселях різних чоловіків, зокрема, в економа свого ж власного чоловіка – Рафаїла Домницького. Про всю цю історію Гнат Черницький, маючи шляхетські привілеї, написав імператорові, попросивши дозволу на розторгнення шлюбу. Марину допитали, але її не врятувало навіть зізнання, що вона «к распутной жизни приступила через частые его, Черницкого, отлучки»¹⁸. Шлюб було розірвано і шляхтянку-зрадницю назавжди відправили в монастир.

Довгий час розторгнути шлюб з вини перелюбу і покарати грішників було досить важко, оскільки потрібні були свідчення очевидців, яких переважно не існувало. Лише відверто блудне життя однієї зі сторін могло бути підставою шлюбнорозлучного процесу, оскільки тут свідків знахо-

дилося чимало. Причому в таких випадках справа деколи розглядалася не лише місцевою духовною консисторією чи архієреєм, але й вищими органами церковної влади. У 1888 р. Священний Синод розширив коло доказів перелюбу і поряд зі свідченнями очевидців тепер можна було використовувати й інші переконливі докази (речові і т. п.)¹⁹. Після цього розпоряджень церковної влади щодо розлучень з причини перелюбу стало в декілька разів більше. Але й після 1888 р. свідчення очевидців були головним доказом факту перелюбу і їх широко використовували при справочинстві – в тому числі і при накладанні церковних покарань. Так, у 1889 р. м. Білій Церкві дружина колезького асесора шляхтича Павла Сопоцинського Надія через 4 роки подружнього життя «оскорбила святость брака прелюбодееaniem, войдя в любовную связь со штабс-ротмистром 36-го Ахтырского драгунского полка Василием Золотаревым»²⁰. Надія не приховувала свого захоплення бравим ротмістром від прислуги. Четверо осіб виступили свідками в цій справі. Але з часом офіцер переїхав у Подільську губернію, а П. Сопоцинський розлучився з Надією, яку засудили на «всегдашнее безбрачие»²¹. Наприкінці XIX – на початку XX століття така церковна кара була модерним замінником довічного заслання у монастир.

Зрідка траплялося, що шляхтичі-блудники уникали покарань, а їх жертви таки зазнавали призначення єпитимій. Подібна історія трапилася у м. Білій Церкві в 1829 р. Тут мешканка сусіднього села Острійок Васильківського повіту Київської губернії Февронія П. перебувала у прислугі в білоцерківській єврейки-вдови Фрейди Пісової. В її сусіда єврея Веймана служив шляхтич-утікач М. Іваницький, котрий одного разу під дією алкоголю зґвалтував Февронію. (Сталося це в страстний четвер). Як свідчив білоцерківський соцький Ф. Яценко, Февронія недбало ставилася до свого майбутнього материнства, народжувала сама, без допомоги людей і народила мертву дитину²².

Оскільки це було «запрограмовано» недбалим ставленням, то Февронію піддали єпитимії за це, а також за блудне співжиття зі шляхтичем. Перший рік публічної єпитимії вона мала відбутися в своїй парафії, а решту – в монастирі. Поряд з цим, тюремним ув'язненням було покарано і її господиню Фрейду, «дабы прочие евреи не имели христиан обоего пола ни под каким видом в услужении», оскільки це було заборонено відразу кількома царськими указами²³. Тобто, було покарано жертву зґвалтування та її роботодавцю, а от шляхтич-утікач знову подався у мандри й залишився непокараним.

Призначалися церковні єпитимії і за деякі державні злочини – неправдиві свідчення під присягою, брутальні вислови на адресу влади тощо. Подібні архівні справи є рідкістю, проте стосуються переважно аристократії, оскільки селянам чимало пробачали через їхню неосвіченість. При цьому помітно, що навіть шляхті за такі злочини терміни єпитимії призначалися значно довші, ніж за необережне вбивство чи

спробу самогубства. Так, дворянину В. Чарномському у 1881 р. лише за одну недоведену судом підозру в неправді під присягою було призначено 5-річну епитимію²⁴.

Значно менші терміни епитимій призначали за дрібні злочини – зокрема, крадіжки. У даному випадку епитимії виступали у якості додаткового покарання. Так, в 1856 р. на монастирську епитимію було відправлено безпритульного підлітка шляхетського походження з м. Василькова Дмитра Здебського. Його було затримано місцевою поліцією за неодноразові крадіжки товару з торгових лавок²⁵.

Підліток ніколи не знав свого батька і поліція «по етапу» відпровадила його до Київської духовної консисторії. Звідти (оскільки там не було вартового приміщення) його знову перевезли до Василькова. Водночас духовною владою було прийнято відповідне рішення і незабаром підліток, що звик жити крадіжками, опинився у київському Миколаївському монастирі, де мав відбути 10-місячну епитимію, а потім поповнити ряди арештантських рот. Для того, щоб юний епитимієць мав чим харчуватися, монастиреві були відпущені казенні асигнування²⁶.

Духовенству, котре мало шляхетське походження, для отримання епитимії достатньо було порівняно невеликої провини на кшталт пиятики. (Скажімо, селянські епитимії з таких приводів були великою рідкістю. Тут правило «що дозволено Юпітеру, те не дозволено бичу» діяло навпаки).

Характерним у цьому відношенні був випадок із білоцерківським священиком з Успенського храму «сином шляхетським» о. Романом Зубчевським, що трапився у 1807 р. Його неодноразово штрафували за пристрасть до алкоголю, відправляючи на епитимію до Києва у митрополичий дім з наміром «употребить в чёрные работы», але марно. Тоді митрополит Серапіон (Александровський) розпорядився «запретить ему кошение к епитрахили, благословение рукой, ношение рясы и определить к васильковскому Феодосиевскому собору на праздное дьячковское место», де він мав перебувати під пильним наглядом місцевого духовенства та виконувати певні епитимійні настанови²⁷. Проте мирська спокуса виявилася сильнішою від церковного покарання. Заборонений у служінні священик проник через вікно в один з васильківських храмів, де взяв з церковного престолу оправлене сріблом «Євангеліє» і поніс його до шинку... Васильківські міщани таки зуміли повернути священну книгу, відібравши її у шинкаря-єврея і відправили о. Романа Зубчевського до городничого. Після цього митрополит, який так довго і терпляче чекав, виніс рішення про позбавлення сану хворого на алкоголізм священика. Останнього чекала страхітлива для священнослужителя кара: у консисторії його постригли, поголили, відібрали ставленницьку грамоту і взяли підписку, що зобов'язувала не іменувати себе священиком²⁸. Його сина, Федора Зубчевського, «как бы сироту», зарахували до київської академії на державне утримання.

У плані накладання епитимій на церковнослужителів духовна влада діяла більш оперативно. Розслідування провадилися швидше, ніж щодо священнослужителів і оскільки сану дячки та паламарі не мали, то їх просто виключали з духовного звання. Так, у 1826 р. на потреби губернського правління було відправлено дячка шляхетського походження Стефана Окуньського, котрий був помічений у крадіжці церковних грошей, а одного разу в нетверезому стані публічно назвав священика «не попом, а циганом і шельмою»²⁹.

Іншими видами церковних покарань для духовних осіб шляхетського походження було призначення прилюдних поклонів у повітовому соборі, переміщення на біднішу парафію тощо.

Траплялися й випадки накладення епитимій на священиків унаслідок конфліктів з особами шляхетського стану. Священику Петру Мацієвичу з с. Ружична Таращанського повіту Київської губернії чимало шкодили рейди сусідських свиней по його городу. Шкідники-поросята належали сусідній шляхтянці Юзефі Вітвіцькій. І одного разу у священика відбувся з нею гострий конфлікт, про наслідки якого шляхтянка в 1826 році написала імператору Ніколаю I. «По причине непорядочной огорожи мой собственный кабан убрался в его, священника, огород», а батюшка, «выбежав в оный огород, начал гоняться за кабаном и убивать» – змальовувала царю Юзефа³⁰. Відповідно, шляхтянка вибігла з дому, подалася до місця пригоди і просила священика, «чтобы он простил был кабана, обещаюсь при этом возместить всю шкоду деньгами»³¹.

Але духівник оглушив таки підсвинка дрючком і кинув його в канаву. Шляхтянці так було шкода непростенного кабана, що вона вчепилася священику у волосся. Той зумів якось вирватися, виламав лозину і ... не зовсім по-джентельменськи повівся з жінкою, про що та і сповістила російського царя. Імператора Ніколая I від розгляду цієї справи врятувало лише те, що скарга була написана не на гербовому, а звичайному папері. Втім, вона потрапила до рук митрополита і той розпорядився звільнити священика з парафії і оштрафувати 200 земними поклонами, які й склали церковну епитимію для пастиря-«свиноненависника».

Тобто, призначення церковних покарань особам шляхетського стану мало ряд особливостей. З однієї сторони шляхтичі, на відміну від простолюду, так і залишалися непокараними за певні досить серйозні провини. Крім того, Церква щадила шляхетський гонор і надзвичайно рідко призначала дворянству публічну епитимію. З іншого ж боку траплялося, що шляхту карали за ті гріхи, котрі рідко підлягали епитимії у селян, міщан та інших непривілейованих особистостей. Це було прямим наслідком становості суспільства українських губерній Російської імперії.

Примітки

¹ Романова О. О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.) / О. Романова. – К., 2009. – 20 с.

- ² В. А. Цыпин. Церковное право / В. А.Цыпин. – М. : Издательство МФТИ, 1994. – С. 393-404.
- ³ История Православной Церкви в XIX веке // [Авт.тексту Н. Рункевич]. – М., 1901. – Т. 2. Славянские Церкви. – 758 с.
- ⁴ Суворов О. Н. О церковных наказаниях / О. Н. Суворов. – СПб., 1876. – 242 с.
- ⁵ В. А. Цыпин. Указ. труд. – С. 396
- ⁶ Перерва В. С. Православне Надросся у XIX столітті / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2004. – С. 118-119
- ⁷ Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 28. – Спр. 52. – Арк. 1-2
- ⁸ Там само. – Арк. 2-3
- ⁹ Там само. – Ф. 127. – Оп. 84. – Спр. 9. – Арк. 1
- ¹⁰ Там само. – Арк. 1
- ¹¹ Там само. – Арк. 1-6
- ¹² Там само. – Ф. 127. – Оп. 79. – Спр. 27. – Арк. 1
- ¹³ Там само. – Арк. 26-27
- ¹⁴ Там само. – Ф. 127. – Оп. 72 – Спр. 3 – Арк. 6- 8
- ¹⁵ Там само. – Ф. 127. – Оп. 759. – Спр. 543. – Арк. 1
- ¹⁶ Там само. – Арк. 2
- ¹⁷ Там само. – Ф. 127. – Оп. 84. – Спр. 31. – Арк. 1-15
- ¹⁸ Там само. – Оп. 49. – Спр.68. – Арк.1-21
- ¹⁹ Руководство для сельских пастырей. – 1888 г. – №18. – С. 1-16
- ²⁰ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп.9 54. – Спр. 278. – Арк. 1-2
- ²¹ Там само. – Арк. 23-25
- ²² Там само. – Оп. 67. – Спр. 17. – Арк. 1-14
- ²³ Там само. – Арк. 1
- ²⁴ Там само. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 861. – Арк. 1-5
- ²⁵ Там само. – Ф. 127. – Оп. 896. – Спр. 116. – Арк. 1
- ²⁶ Там само. – Арк. 1-5
- ²⁷ Там само. – Ф. 127. – Оп. 54. – Спр. 53. – Арк. 61
- ²⁸ Там само. – Арк. 77-78
- ²⁹ Там само. – Оп. 448. – Спр. 18. – Арк. 4-5
- ³⁰ Там само. – Ф. 127. – Оп. 493. – Спр. 50. – Арк. 1
- ³¹ Там само. – Арк. 1

Summary

The article deals with the examination of the church punishments (penance), which to impose on the spokesman of orthodox nobility in Right-Bank Ukraine in the XIX century. Author to accentuate on the difference of penance nobility and church punishments of other section of the population.

Keywords: *penance, nobility, gentry, parish, monastery, orthodox church, Holy synod, bishop.*

Одержано 2 листопада 2011 р.

УКРАЇНЬСКА ЛІБЕРАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ МІЖРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (1907-1917 РР.)

У статті висвітлюється концепція вирішення аграрного питання в Наддніпрянщині українських лібералів. Здійснюється аналіз програм, брошур і статей їх представників, які були поширені в міжреволюційний період 1907-1917 рр.

Ключові слова: українські ліберали, ТУП, аграрне питання, автономія України, столипінська аграрна реформа, інтенсифікація, кооперативний рух.

Після перевороту 3 червня 1907 року столипінська аграрна реформа та політична реакція визначили зміст і форми діяльності представників різних напрямків української суспільно-політичної думки. Серед них однією з впливових залишалася ліберально-демократична течія.

Репресивна політика уряду П. Столипіна призводила до розчарування в політичній діяльності у середовищі української інтелігенції. Ця тенденція з особливою силою відбилася на діяльності УДРП. Оскільки до складу партії входили досить різномірні елементи, то в ній відбувався процес розмежування, в основі якого була дилема: чи продовжувати політичну діяльність легальними або нелегальними засобами, чи зосередити увагу на культурницькій діяльності. Перемогла, зрештою, друга тенденція. УДРП була реорганізована в 1908 р. у позапартійне Товариство українських поступовців (далі – ТУП). Слід також відзначити, що після створення ТУП до нього пристала й частина соціал-демократичної інтелігенції. Об'єднання складалося з окремих громад, які діяли в губернських і повітових містах України, а також у Петербурзі та Москві. Неофіційними органами ТУП були газета "Рада" у Києві і місячник "Украинская жизнь", який з 1910 року почав виходити у Москві.

Діяльність українських лібералів у розв'язанні аграрного питання на початку ХХ ст. знайшла часткове відображення в історіографії. Найбільше зробили у цьому відношенні Г. Касьянов, А. Павко, С. Данченко та В. Стрілець. Однак публікацій, які комплексно висвітлювали б українську ліберальну концепцію щодо вирішення саме аграрних проблем у підросійській Україні, немає. Тому в даній статті робиться спроба на основі аналізу брошур і публікацій міжреволюційного періоду дослідити доробок лібералів у розв'язанні аграрного питання в Наддніпрянщині.

Оскільки керівництво ТУП прагнуло до подальшого широкого об'єднання різномірних елементів, то формально Товариство не приймало програми як такої. Однак, за твердженням О. Лотоцького, ТУП певний час керувався програмою УДП¹. І тільки на виборах до IV Державної Думи

воно неофіційно виступило з деякими програмними положеннями УДРП². За свідченням Д. Дорошенка, “нова організація свідомо не виробляла своєї політичної програми, намагаючись об’єднати людей різних партій на одній спільній платформі: конституційно-демократичного ладу і автономної України”³. Однак, аналізуючи програмні положення ТУП, варто погодитися з твердженням українського ліберала С. Єфремова, котрий називав програму УДРП “невираженою” у багатьох положеннях. Серед таких, на його думку, було аграрне питання, “яке партія, власне кажучи, обминула опортуністичною формулюванням, а тактика й зовсім не позначалася”⁴. С. Єфремов був переконаний, що проблеми національного й аграрного характеру залишалися важливими для населення Наддніпрянщини. Так, він писав: “Земля і воля, уся земля і вся воля – такі народні потреби для нашого часу в найбільш загальній формі, і на те, щоб ці потреби задовольняли, повинно й направити всі змагання справжньої демократії в Україні”⁵.

На початку квітня 1912 року відбулася нарада Товариства, на якій було вироблено виборчу платформу та прийнято рішення взяти активну участь у виборах до IV Думи. Майже повністю, за винятком стислої передмови, вона була надрукована, в популярному викладі, у газеті “Рада”⁶. В аграрних перетвореннях особливих змін, порівняно з положеннями УДРП, українськими поступовцями не передбачалося, крім, хіба що, скасування окремих складових аграрної політики П. Столипіна. Так, у часописі читаємо про те, що “необхідно задовольнити аграрні потреби малоземельних і безземельних хліборобів і скасувати примусове землеустройство з його хуторами та відрубамі”⁷.

Лише в грудні 1916 року Товариство оприлюднило свої програмні положення, подібність яких до програми УДРП не викликає сумніву. В декларації Ради ТУП під назвою “Наша партія”, зокрема, зазначалося в національному контексті, що члени організації “боролись і боротимуться за демократичну автономію України”⁸. У питанні соціально-економічного характеру також особливих змін не пропонувалося. Вони писали, що “необхідно розвиватися й поступуватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя”⁹.

Як бачимо, щодо програми ідейних попередників особливих змін у програмних документах представників ТУП при вирішенні аграрного питання не спостерігалось. Не було також чітко визначено тактику та методи реалізації основних програмних положень. Тому ми вважаємо, що для з’ясування поглядів українських лібералів на шляхи розв’язання аграрних проблем слід, насамперед, враховувати думки й позиції окремих її представників. Так, у питанні права власності на землю більшість із них пропонували зберегти право приватної власності.

М. Кононенко, один із активних діячів ліберального руху, зазначав, що “у теперішніх панів-поміщиків залишити землі на кожне господарство

таку міру: 270 десятин поля і 30 десятин лісу”¹⁰. Щодо долі решти земель, то вона мала перейти безземельним і малоземельним селянам шляхом її викупу. Крім того, пропонувалося будь-які операції, пов’язані з землею, розв’язувати у спеціальних земельних комісіях або через нотаріат¹¹. Тим самим, як ми бачимо, вони залишались прихильниками неревольюційних закликів, а юридично виважених кроків вирішення всіх земельних питань на законних підставах.

Слід зауважити, що більшість лібералів дотримувалися думки про те, що при розподілі землі серед селян варто враховувати рівень їх забезпечення. Будучи прибічниками ринкової форми ведення господарства, вони повністю не відкидали ідею купівлі землі селянами, однак пропонували таке: “умови продажу удільних земель повинні опиратися не на фінансові, комерційні інтереси банку, а на дійсних грошових засобах малоземельного та безземельного, взагалі нужденного селянства”¹².

Отже, українські ліберали залишались на позиціях збереження приватної власності на землю та передачі землі селянам шляхом викупу, хоча деякі з них підтримували ідею її купівлі селянами.

Впровадження столипінської аграрної реформи спонукала багатьох діячів ліберального руху Наддніпрянщини до її оцінки. Більшість із них негативно поставилася до створення хутірських та відрубних господарств. На думку М. Гехтера, “що ж до питання про хутори взагалі, то з багатьох інших джерел ми давно знаємо, що ця справа мертворожденна”¹³. Тим більше він вважав, що не можна було руйнувати той економічний уклад, який існував і цілком “відповідав місцевим обставинам і потребам”¹⁴. Ф. Матушевський взагалі пропонував реалізувати ідею щодо запровадження фермерських господарств з урахуванням особливостей території України. Зокрема, він вважав, що у південно-західному краї слід враховувати положення сервітутного права¹⁵. На його думку, виселення селян на хутори вело до негативних наслідків. У газеті “Рада” читаємо: “виселення на хутори проводить ще глибиннішу межу між селянами-хліборобами не однакових достатків – багатіям на користь; бідних – пролетаризує...”¹⁶. Це спостереження відповідало дійсності, тому що столипінська реформа передбачала якраз різку соціальну диференціацію селянства.

На нашу думку, така постановка питання українськими лібералами щодо створення хутірських і відрубних господарств зумовлювалася тим, що вони не були прихильниками кардинальних змін, у тому числі в питанні землекористування, з одного боку, з другого – їх, напевно, індивідуально-громадське землекористування цілком задовольняло. При цьому слід враховувати постійне прагнення лібералів зберігати окремі звичаї та традиції в організації та веденні селянського господарства.

Українські ліберали також негативно оцінювали переселенську політику уряду. Неможливість розв’язувати аграрні проблеми таким

шляхом, на їх думку, полягала насамперед у тому, що цими питаннями займався сам уряд. “Добре поставити переселення могла б тільки яка-небудь громадська організація, розуміється при тій умові, коли б їй було доручено порядкувати цілою справою й коли б уряд зовсім сюди не втручався”, – наголошували вони¹⁷. М. Гехтер, відзначаючи зменшення переселенців з України у 1911 році, основну причину цього явища вбачав “не стільки в поряднім урожаї 1910 року, скільки в лихих порядках, що звили собі кубло в переселенській справі”¹⁸. Він негативно оцінював також спроби уряду активізувати переселення селян за рахунок запровадження на нових місцях поселення відрубних і хутірських господарств. У газеті “Рада” з цього приводу читаємо: “Можна собі уявити, які наслідки дасть цей експеримент у сибірських умовах, коли в набагато кращих умовах європейської Росії хutorське й одрубне господарство себе не виправдало”¹⁹. Ліберали засуджували практику збільшення тарифів на перевезення селян-переселенців і, навпаки, закликали до створення належних умов при організації їх переселення. Так, М. Гехтер писав: “Рівноваги, звичайно, як не було, так і не буде, а селяни-переселенці скоштують нового лиха”²⁰.

Наслідком невдалої, на думку лібералів, переселенської політики стало масове переселення селян Наддніпрянської України на американський континент. Окрім цієї причини, виділилися й інші, серед яких називалися такі: “Занепад дрібного селянського господарства, кепський урожай, брак грошей, збільшення державних податків і знищення надій на кращу буденність”²¹. Вагомим поштовхом активізації еміграції селян за кордон став також “зріст селянської свідомості за останні часи й поширення серед них відомостей про життя інших народів”²². На переконання лібералів, важливими заходами уряду, котрі допомогли б швидше вирішувати проблему переселення, могли бути: відкриття у великих містах еміграційних агенцій і надання допомоги самим селянам. На нашу думку, підтримку ліберальними діячами масової еміграції можна оцінювати позитивно. Це пояснювалося тим, що вона (еміграція. – В.Д.), нехай частково, однак регулювала б у цивілізованих рамках аграрне перенаселення серед селян, якщо це не міг здійснювати російський уряд.

Взагалі більшість українських лібералів вважали, що “переселення не може розв’язати земельного питання. Інший вихід, кращий і радикальний, потроху знаходять самі селяни” – це “рух до інтенсифікації свого господарства”²³.

Українські ліберальні діячі постійно, на відміну від представників інших політичних сил, підтримували ідею про зміни в культурі та засобах ведення господарства. Вони вважали, що цей шлях мав бути одним із пріоритетних напрямів політики уряду в розв’язанні багатьох аграрних проблем. Так, і у міжреволюційний період зустрічаємо заклики лібералів до подальшого поширення культурно-освітньої діяльності серед селян. В. Доманицький в одній із своїх статей писав: “Ми мусимо проробити з самого

початку те, що й інші нації: ширити національну свідомість усякими культурними способами, зв'язавши культурно-просвітну справу з економічним добробутом люду"²⁴. На його думку, складовими, які у своєму поєднанні будуть підвищувати культуру обробітку землі, мали бути "потреба справжньої господарської снасті, знаряддя, а з родинних потреб – потреба просвіти, бо без них і земля буде квола"²⁵. У ліберальній пресі дістало позитивну оцінку активне використання селянами сільськогосподарської техніки. У газеті "Рада" читаємо: "Для нас особливо цікаво те, що останніми часами машина стала прокладати собі шлях і в дрібне селянське господарство"²⁶.

Важливою умовою постійного відстоювання ідеї сільськогосподарської просвіти селян українськими лібералами було те, що якась частина з них сама мала певний досвід діяльності у цій сфері. Так, відомий поміщик Є. Чикаленко розглядав перехід поміщицьких земель у власність селян як крок, що може призвести до часткового зниження сільськогосподарської культури²⁷. Це, на його думку, позначиться тим, що "понизиться врожайність сих земель та поменшиться вивіз хліба за границю"²⁸. Тому він вважав, що запобігти виникненню цієї проблеми можна тільки шляхом поширення знань з агрономії та досвіду роботи в селянському господарстві. Вагоме місце в цьому мала відіграти "потреба видань сільськогосподарського характеру рідною мовою для нашого селянина"²⁹. Цікавими та ефективними формами просвітньої діяльності залишалися також: популяризація власного досвіду в плані впорядкування господарства у полі та опис традицій сівообігу³⁰, організація розмов на агрономічні теми з селянами та відкриття показових або зразкових полів³¹.

Отже, питання інтенсифікації сільського господарства, на думку лібералів, розглядалося як процес поширення та використання селянами техніки та збільшення ролі сільськогосподарської просвіти серед них при застосуванні різноманітних засобів і форм. В цьому вони вбачали шлях, який вів до прогресу в землеробстві.

Складовою частиною столипінської аграрної реформи був продаж землі селянам через Селянський банк. Однак більшість відгуків з боку лібералів щодо його діяльності мали негативний характер. Це стосувалося насамперед того, що власниками землі, в основному, ставали заможні селяни. Таким був, як правило, висновок щодо діяльності банку: "Земля продавалась переважно поодиноким селянам, найбільш заможним, з умовою завести на купленій землі хуторське або відрубне господарство"³². Однак, як ми вже зазначали, ставлення українських лібералів до створення хуторських і відрубних господарств також було негативним. А коли у 1912 році було запропоновано законопроект щодо поширення діяльності Селянського банку, то він був засуджений ними як такий, що веде до подальшого зuboжіння селян³³.

Слабким місцем українського ліберального руху часу Першої світової війни була, на нашу думку, відсутність матеріалів і розвідок науково-економічного характеру щодо розв'язання аграрних проблем у Наддніпрянщині. Єдиною публікацією, що носила такий характер, була стаття М.І. Туган-Барановського, надрукована в 1916 р. і присвячена проблемі створення ринку сільськогосподарської продукції в межах держави. Відомий економіст вважав, що вирішувати питання “жалюгідного стану нашого сільського господарства” можна тільки шляхом активізації діяльності держави на зовнішньому ринку. Він писав: “Багато думають, що наше сільське господарство не потребує зовнішнього ринку, тому що ми вивозимо не від ізбитку, а від недостатку”³⁴. Тому науковець і закликав поживавити процес укладання договорів про утворення внутрішнього ринку товарів сільського господарства та здійснювати заходи щодо його захисту. Ним зазначалося: “Завданням нашої торговельної політики повинна бути боротьба з германським аграрним протекціонізмом”³⁵. Активна зовнішня торгівля в умовах війни розглядалася автором як важлива складова виконання міжнародних зобов'язань. Інших матеріалів подібного характеру у представників ліберального руху ми не зустрічаємо.

Важливою складовою аграрного питання залишалось становище сільськогосподарських робітників. Дана проблема не особливо активно розглядалася українськими лібералами. На нашу думку, це зумовлювалося насамперед тим, що інтереси робітництва захищали переважно представники соціалістичного напрямку українського суспільно-політичного руху. Однак публікація М. Гехтера, котрий досить активно досліджував проблеми безробіття, земельного та національного питання, під назвою “Наші білі негри” викликала значний резонанс. Влада “відгукнулася” на публікацію накладанням на редакцію “Ради” штрафу в розмірі 500 карбованців. “Стаття була про робітників на бурякових плантаціях, які справді визискувались нелюдським способом і жили гірше безсловесної худоби. В основі лежав зібраний мною автентичний матеріал”, – згадував автор³⁶. Описуючи події в Кашперівській економії, автор вказував, насамперед, на відсутність законодавства, яке б регулювало відносини між робітниками та наймитами й захищало інтереси перших³⁷. Тому він і вважав, що розв'язати цю проблему можна тільки законодавчим шляхом через Державну Думу та створення організації, котра буде представляти інтереси сільськогосподарських робітників³⁸.

З-поміж легальних форм діяльності тупівці та інші представники ліберального напрямку віддавали перевагу участі в кооперативному русі. Ці сили надавали українській кооперації ідейного змісту і зробили її, завдяки цьому, помітним чинником не тільки в економічному, але й в культурно-політичному житті українського народу³⁹. Найпомітнішими діячами кооперативного руху були член ТУП, літератор В. Доманицький та економіст, науковець М. Туган-Барановський. На думку останнього,

кооперативні господарства були “єдиним прикладом нових форм господарських організацій, які виникли як результат свідомих зусиль широких суспільних груп, щоб перетворити в певному напрямку існуючу систему господарства”⁴⁰. Крім того, він вважав, що кооперація є не тільки “однією з форм самозахисту трудящих” від впливу капіталу, але й “єдино можливим засобом підняття їх економічного добробуту”⁴¹. У кооперативних товариствах охоче працювали вчителі та лікарі, і сфера їхньої діяльності виходила далеко за межі економічних і навіть соціально-культурних проблем. Кооперація, на думку ж М. Гехтера, відіграла значне місце у просвіті населення. Він писав: “Поліпшуючи матеріальний добробут селянина, кооперація поруч з цим і тим самим дає йому спромогу більше дбати про освіту свою та своїх дітей”⁴².

На Першому українському просвітньо-економічному конгресі у Львові, який у лютому 1909 року організувала галицька “Просвіта”, представники Наддніпрянщини обстоювали ідею виходу поза межі культурництва і збагачення національної ідеї через захист економічних інтересів робітників. “Кооперація, – зазначав М. Гехтер, – мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітиме у повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме”⁴³. Така постановка питання була дещо несподіваною для більшості галицьких делегатів, які бачили у привнесенні в кооперацію ліберально-демократичних ідей лише данину модним віянням. На конгресі було вирішено створити кооперативну спілку “Єдність”, яка мала координувати діяльність кооператорів обох частин України⁴⁴.

Ми вважаємо, що на ліберальних позиціях щодо розв’язання аграрних проблем стояв один із засновників кооперативного руху в Наддніпрянській Україні М. Левитський. Оцінюючи початковий етап становлення кооперації, він негативно зображав “однобокий” характер її діяльності. Так, в одній із своїх статей ним зверталася увага на рівні умови розвитку всіх видів кооперації, тому що “всі вони рівні, всі мають рівне право на існування”. На його думку, “треба складати та будувати ті кооперативні інституції, які викликає і показує потреба самого життя”⁴⁵. При цьому також пропонувалося, що для більш ефективного функціонування кооперативів слід створити спілку цих інституцій і спеціальне товариство, що буде здійснювати загальне керівництво в їх створенні та подальшій діяльності⁴⁶.

Українські ліберали у своїй діяльності досить активно розглядали питання, пов’язані зі створенням кооперативних господарств. На думку більшості з них, насамперед земські установи мали бути зацікавлені у розвитку селянської кооперації. Це зумовлювалося тим, що працювати і розвиватися органи місцевого самоврядування могли лише за умов

самодіяльності населення. Тому на сторінках земської преси з'являлися спеціальні рубрики: “Хроніка місцевої кооперації”, “Хроніка села”, “Земська допомога кооперативам” тощо. Крім того, земства кредитували селянські кооперативи на пільгових умовах, виступали гарантами кредитоспроможності при отриманні селянами позик для потреб кооперативного розвитку та ставили питання про розвиток дрібного кредиту на селі, скликали наради з питань кооперації у межах повіту та губернії.

Яскравим прикладом участі українських ліберально-демократичних діячів у роботі земств була робота М.І. Туган-Барановського у Лохвицькому товаристві сільського господарства на Полтавщині. Про його активність у цьому напрямку свідчило те, що він виступав з доповідями про кооперативну справу⁴⁷, представляв інтереси товариства у роботі всеросійської сільськогосподарської палати⁴⁸ та постійно брав участь у зібраннях товариства й проводив кооперативні курси⁴⁹. Щодо останнього, то у газеті “Лохвицкое слово” читаємо: “М.І. Т.-Б. (М.І. Туган-Барановський. – В.Д.) вважає, що курси з кооперативної справи, крім практичного значення, <...> можуть слугувати засобом для поширення знань про кооперацію загалом”⁵⁰.

Слід віддати належне представникам ліберально-демократичного руху, котрі були найпослідовнішими у питанні розповсюдження інформації щодо створення й діяльності кооперативних господарств. Так, у газеті “Рада” фактично за кожний рік подавалися відомості про здобутки селянської кооперації в Наддніпрянщині⁵¹. За своїм змістом матеріали були однаковими: вони висвітлювали процес заснування нових товариств та зміни, які відбувалися в самому кооперативному русі. Як правило, ці відгуки носили позитивний характер і визначали не тільки економічні здобутки, але й національні. В одному з чисел часопису читаємо: “Вже й тепер наша кооперація є українською не тільки номінально, а коли в цій справі почнеться планова робота – процес націоналізації нашого спілкового руху, сподіваємося, піде наперед ще швидше”⁵².

Ще одним позитивним моментом діяльності лібералів було те, що вони досить активно вивчали та поширювали досвід зарубіжних країн у розвитку сільського господарства, і особливо в питаннях кооперативної справи. Цьому присвячена брошура В. Доманицького та цілий ряд статей М. Гехтера. В усіх цих матеріалах ставилися проблеми історичного розвитку та особливостей кооперативної справи у країнах Європи, її місце й роль у вирішенні проблем економічного і культурного розвитку.

Поряд з розробкою теоретичних питань кооперації, популяризацією вітчизняного та зарубіжного досвіду важливою, на нашу думку, була й матеріальна підтримка самого кооперативного руху. За ініціативою М. Левитського було засновано кооперативний фонд імені В. Доманицького. Він був призначений “на видавництво, на стипендії і допомоги для вивчення кооперації, для допомоги українським кооперативним спілкам”⁵³.

Отже, українські ліберальні діячі найбільш послідовно відстоювали ідею щодо розвитку кооперації як системи заходів, що сприятиме вирішенню багатьох аграрних проблем у Наддніпрянщині.

Починаючи з 1912 року українські ліберальні кола досить активно почали відстоювати свою автономність від російської кооперативної системи. Це визначалося, насамперед, прагненням українських лібералів перетворити кооперативний рух в одну із важливих складових українського національного руху. Вимоги автономії українських кооперацій, окрім економічного значення, були основою майбутньої автономії України. Так, М. Левитський в одній із статей зазначав: “Тепер вже вчений свідомий українець добре розуміє і твердо знає, яку велику вагу в справі національного відродження має народна самосвідомість і самодіяльність та самоорганізація в справах економічних і яку величезну культурну роль відіграє кооперація на Україні і в цілім цивілізованім світі”⁵⁴. Про це також йшлося на кооперативному з’їзді в Києві 1913 року, ці самі ідеї активно пропагувала газета “Наша кооперація”, яку видавало однойменне видавничє товариство. Однак у перші ж дні світової війни разом з іншими виданнями газета була закрита⁵⁵.

В цілому ж українські ліберальні діячі у міжреволюційний період залишилися вірними своїм ідеям у розв’язанні аграрного питання. ТУП успадкувало основні положення програми УДРП, яка у багатьох аспектах була незмінною. Негативно оцінюючи основні складові столипінської аграрної реформи, українські ліберали закликали до збереження індивідуально-громадського землекористування та пропонували здійснювати перерозподіл землі поступовими методами. Вони були прихильниками збереження розвинутих поміщицьких господарств, при цьому вважали, що ці господарства залишатимуться основою для інтенсифікації сільського господарства та поширення сільськогосподарської освіти. Вагомою альтернативою капіталістичному господарству та сприятливою умовою для захисту прав і інтересів селян мала стати кооперація, котра до того ж повинна базуватися на національних автономістських підвалинах.

Примітки

¹ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В.В. Стрілець. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – С. 52.

² Там само.

³ Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Видання Фонду імені Є. Чикаленка, 1934. – С. 60.

⁴ Ефремов С. Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов. – Спб, 1909. – С. 60.

⁵ Там само. – С. 70.

⁶ Українська платформа // Рада. – 1912. – № 87. – 17(30) квітня. – С. 2.

⁷ Там само.

- ⁸ Стрілець В. В. – Вказана праця. – С.52.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Кононенко М. Замітка до аграрного питання / М. Кононенко // Рада. – 1907. – № 235. – 18 (31) жовтня. – С. 1-2.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Білоусенко О. Ліквідація удільних земель / О. Білоусенко // Рада. – 1908. – № 48. – 27 лютого (11 березня). – С. 1.
- ¹³ П.А. Допомога хуторянам / А. П. // Рада. – 1910. – № 221. – 30 вересня (13 жовтня). – С. 1.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Ф.М. Про хутори / М. Ф. // Рада. – 1908. – № 71. – 25 березня (7 квітня). – С. 1.
- ¹⁶ Ф.М. Про хутори / М.Ф. // Рада. – 1908. – № 72. – 27 березня (9 квітня). – С. 1.
- ¹⁷ Ст. Р. Переселенська криза/ Р. Ст. // Рада. – 1910. – № 191. – 24 серпня (6 вересня). – С. 1.
- ¹⁸ П.А. Крізіс переселення / А. П. // Рада. – 1912. – № 9. – 12 (25) січня. – С. 2.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ П.А. Неприємний сюрпріз / А. П. // Рада. – 1910. – № 53. – 6 (19) березня. – С. 1.
- ²¹ П.А. Нова справа / А. П. // Рада. – 1912. – № 51. – 2 (15) березня. – С. 1.
- ²² Там само.
- ²³ П.А. Хліборобська справа / А. П. // Рада. – 1910. – № 206. – 11 (24) вересня. – С. 1.
- ²⁴ Доманицький В. Чому я не негр? / В. Доманицький // Рада. – 1908. – № 237. – 17 (30) жовтня. – С. 2.
- ²⁵ Доманицький В. Як хазайнують селяни в чужих краях / В. Доманицький. – Львів: видавництво Львівського товариства «Просвіта», 1908. – С. 88.
- ²⁶ П.А. Новий податок / А. П. // Рада. – 1910. – № 70. – 27 березня (9 квітня). – С. 1.
- ²⁷ Чикаленко Є. Популярна хліборобська література на Україні / Є. Чикаленко // Рада. – 1908. – № 45. – 23 лютого (7 березня). – С. 1.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Чикаленко Є. Популярна хліборобська література на Україні / Є. Чикаленко // Рада. – 1908. – № 44. – 22 лютого (6 березня). – С. 1-2.
- ³⁰ Чикаленко Є. Як краще впорядкувати господарство у полі / Є. Чикаленко // Рілля. – 1911. – рік. II. – 4.5. – 1 січня. – С. 160-162.
- ³¹ Осипович Ф. П. Показні або зразкові поля / Ф. Осипович // Рада. – 1908. – № 226. – 4 (17) жовтня. – С. 1-2.
- ³² П.А. Селянський банк / А. П. // Рада. – 1912. – № 31. – 8 (21) лютого. – С. 1.
- ³³ П.А. Знов селянський банк / А. П. // Рада. – 1912. – № 269. – 26 листопада (9 грудня). – С. 1.
- ³⁴ Туган-Барановский М. Война и будущие торговые договоры / М. Туган-Барановский // Лохвицкое слово. – 1916. – № 20. – 8 марта. – С. 2-4.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського / М. Гехтер / [Упорядкування, вступ та примітки Ігоря Ткаченка]. – К., 2005. – С. 36.
- ³⁷ Гехтер М. Наші білі негри / М. Гехтер // Рада. – 1909. – № 158. – 14 (27 липня). – С. 1.
- ³⁸ Там само.

- ³⁹ Політична історія України ХХ ст.: Т. 1.: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / [Ю.А. Левенець (пер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна]. – К.: Генеза, 2002; Генеза, 2003. – С. 312.
- ⁴⁰ Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации / М. Туган-Барановский. – М., 1916. – С. 96.
- ⁴¹ Там само. – С. 96.
- ⁴² Гехтер М. Сільська кооперація / М. Гехтер // Рада. – 1908. – № 119. – 26 травня (6 червня). – С. 1.
- ⁴³ П.А. До кооперативного з'їзду / А. П. // Рада. – № 103. – 7 (20 травня). – С. 1.
- ⁴⁴ Політична історія України ХХ ст. – С. 312.
- ⁴⁵ Левитський М. Шкідливе доктринерство / М. Левитський // Рада. – 1908. – № 193. – 23 серпня (5 вересня). – С. 1.
- ⁴⁶ Левитський М. Товариство для допомоги кооперативній справі в Росії / М. Левитський // Рада. – 1908. – № 84. – 10 (23) квітня. – С. 1.
- ⁴⁷ Местная хроника // Лохвицкое слово. – 1915. – № 45. – 9 июня. – С. 3.
- ⁴⁸ Местная хроника // Лохвицкое слово. – 1915. – № 52. – 3 июля. – С. 3.
- ⁴⁹ Местная хроника // Лохвицкое слово. – 1915. – № 44. – 3 июня. – С. 5.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Гехтер М. Українська сільська кооперація в 1908 р. / М. Гехтер // Рада. – 1909. – № 28. – 5 (18) лютого. – С. 1.
- ⁵² П.А. Українська кооперація в 1912 р. / А. П. // Рада. – 1913. – № 3. – 4 (17) січня. – С. 2.
- ⁵³ В.Г. Фонд імені В.М. Доманицького / Г. В. // Рада. – 1910. – № 268. – 25 листопада (8 грудня). – С. 1.
- ⁵⁴ Левитський М. Наша кооперація / М. Левитський // Рада. – 1912. – № 237. – 18 жовтня (1 листопада). – С. 2-3.
- ⁵⁵ Політична історія України ХХ ст. – С. 312.

Резюме

В статтє освещаетсє концепция решения аграрного вопроса в Надднепрянщине украинских либералов. Проводитсє анализ программ, брошюр и статей их представителей, которые были распространены в межреволюционный период 1907-1917 гг.

Ключевые слова: украинские либералы, ТУП, аграрный вопрос, автономия Украины, столыпинская аграрная реформа, интенсификация, кооперативное движение.

Одержано 19 жовтня 2011 р.

ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ ТА СПРОБИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ КОМАНДУВАННЯМ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті аналізуються умови формування та діяльність робітничих команд з числа біженців в районі Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни, їх значення в господарстві та зміцненні обороноздатності краю.

Ключові слова: *Південно-Західний фронт, біженці, військові дії, робітничі команди, евакуація, іноземці.*

Справжньою трагедією для населення Правобережної України в роки Першої світової війни стало біженство. У 1915 р. в ході військових дій відбуваються переломні події. В середині травня розпочинається тривалий відступ російських військ із зайнятих територій Галичини. У зв'язку з цим виникла необхідність проводити евакуацію жителів прифронтових районів Правобережної України, що спричинило до масштабного пересування біженців у глиб країни.

Через брак детальної інформації важко відтворити повну картину біженського руху в регіоні. Більшість дослідників вважають, що поява втікачів стала наслідком паніки, яка охопила місцевих мешканців через постійні обстріли населених пунктів, проникнення інформації від російських вояків про "звір'яче" ставлення австро-угорських солдатів до мирного населення окупованих територій та з повідомлень у пресі. Маючи, в основному, пропагандистський характер, матеріали преси прагнули зображати діяння "ворога" жахливими, дикими, звірчими, варварськими, заперечуючи саму приналежність його до "культурного світу".

Певний вклад у розробку біженської проблематики внесли сучасні українські науковці. В їх працях розглянуто хід депортацій українського населення, за наказом військового командування¹, наводяться окремі факти щодо діяльності органів місцевого самоврядування та громадських організацій, спрямованої на допомогу біженцям², висвітлення масштабів біженського руху на території Правобережжя тощо³. Проте, в даних дослідженнях оминається проблема створення робітничих команд як одного із методів вирішення проблеми біженства в регіоні.

Мета дослідження зумовлена необхідністю визначення доцільності створення робітничих команд в районі Південно-Західного фронту з числа біженців та з'ясування значення даних структурних підрозділів у господарстві регіону.

Пік біженського руху через території Подільської, Волинської і Київської губерній припадав на серпень-вересень 1915 р. І вже в листопаді цього року процес стихійного масового руху біженців можна було вважати закінченим. В цей час значно скоротилось пересування не лише гужем, а й залізницею (особливо Південно-Західною). Так, наприклад, якщо через харчовий пункт в Фастові в 20-х числах вересня проходило в середньому 4 тис. осіб в день, то в листопаді кількість їх скоротилася до 300-400 осіб⁴.

У зв'язку з відміною примусової евакуації і відносною стабільністю фронту наприкінці осені чимало населення, вигнаного з місць постійного проживання, зупинялися на півдорозі. Так, на півночі Волинської губернії, на харчувальних пунктах комітету Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу в листопаді харчувалося щоденно до 30 тис. осілих біженців⁵. В Київській губернії Комітетом південно-західного фронту ВЗС було організовано роботу спеціального підвідділу, який займався транспортуванням біженців через Київ та розселенням їх в місцях виселення. Для цього було створено два етапні пункти в Деміївці та Віті-Поштової⁶.

Навесні 1916 р. перед військовою та цивільною владою постала нова проблема – повернення біженців з місць тимчасового перебування в місця постійного проживання. На засіданні Обласного комітету з облаштування біженців Південно-Західного краю 17 лютого 1916 р. обговорювалось питання про зворотнє перевезення біженців в місця постійного проживання. Було вирішено: земствам терміново розробити плани перевезення біженців у межах кожної губернії окремо, за умови узгодження прийомних та відправних пунктів. Для перевезення біженців до Дніпра дозволялось використання рухомого складу залізниці, а подальше пересування їх від Дніпра на захід мало здійснюватись гужовим транспортом та водними шляхами. Найбільш доцільним способом було визнано облаштування від місця висадки на залізничних станціях до водних пристаней пунктів, оснащених достатньою кількістю підвод і забезпечених харчуванням та медичним наглядом⁷.

З метою часткового сприяння поверненню біженців головноуповноваженим були вироблені правила про утворення в тилкових губерніях з осілих біженців Волинської губернії робітничих команд для військових і сільськогосподарських робіт у прифронтовій смузі. З огляду на це головнокомандувач дав доручення Комітету Південно-Західного фронту ВЗС сформувавати в губерніях тилу партії біженців і перевезти їх у розподільчий пункт міста Рівне⁸.

Робітничі команди формувалися і безпосередньо під час евакуації населення з прифронтових губерній Правобережної України. Формувалися вони, по-перше, з метою надання можливості населенню довше залишатися на місцях постійного проживання і покидати їх лише у випадку крайньої необхідності. По-друге, таким чином уряд намагався внести

порядок і певну систему в розподіл праці між працюючим населенням прикордонних місцевостей. До формування робітничих команд жителі регіону масово залучались до робіт, причому не враховувалась терміновість виконання того чи іншого завдання; працювали лише ті, кого підрядчикам вдалося “впіймати”; людей і коней не відпускали з робіт до тієї пори, поки вони, виснажені, не втрачали можливості працювати⁹.

Доказом цього слугує телеграма Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту від 24 серпня 1915 р. на ім'я Подільського губернатора: “З першої евакуаційної смуги виводити всіх чоловіків віком від 17 до 45 років, формуючи з них загони чисельністю 1000-1200 осіб. Якщо в районі виселення є оборонні чи дорожні роботи, то загони ці повинні залишатися для виконання їх чи завершувати евакуаційні перевезення. Після закінчення робіт загони повинні відводитися до лінії Вінниця, Жмеринка, Вапнярка або призначатися для виконання робіт в іншому районі губернії”¹⁰.

При комплектуванні робітничих команд було наказано уникати дроблення населення окремих пунктів, формуючи загони, по можливості, з цілих сіл¹¹. На підставі пункту шостого “Положення про робітничі команди” працівники сільськогосподарських економій, млинів, фабрик, міських організацій, цукрових заводів тощо не підлягали залученню в робітничі команди¹². Для врегулювання на місцях дій, пов'язаних з формуванням і управлінням загонів робітників, повіті поділялися на райони. Так, Кам'янецький повіт було розділено на 3 райони по 5 волостей в кожному¹³. Вже до кінця листопада 1915 р. на території повіту було сформовано 15 робітничих команд загальною чисельністю 20 480 осіб¹⁴.

З метою раціонального розподілення робочої сили і уникнення перевтоми серед працюючого населення, загони робітників розподілялись на дві зміни: “працюючих” і “відпочиваючих”. Робочий день тривав з ранку до заходу сонця, окрім перерв на сніданок і обід. Для нагляду за діяльністю в кожній з робітничих команд на 1000 осіб з відповідною кількістю возів призначався 1 начальник, 10 ротних і 20 їх помічників. Доставкою фуражу, одягу, харчуванням робітників та їх розквартируванням займалося Південно-Західне відділення ВЗС¹⁵.

Не зважаючи на активне формування робітничих команд, з подальшим перебігом війни дефіцит на робочі руки зростає. До того ж для казни стало обтяжливим утримання величезної маси біженців, що в силу обставин залишились без можливості заробляти на життя. Головний уповноважений з облаштування біженців в районі Південно-Західного фронту на нараді в Києві зазначив: “... Утримання цілком працездатних біженців не лише збиткове для держави, але й шкідливе в чисто моральному відношенні. Адже цілковита бездіяльність здорових біженців привчала їх до лінії і здійснювала деморалізуючий вплив на решту населення”¹⁶. На початковому етапі евакуації рішучі дії в цьому напрямі

не здійснювались, оскільки виникла проблема з нестачею теплового одягу і взуття, без чого в зимовий час направляти біженців на роботу заборонялось. З осені 1915 р. Тетянинський комітет і Комітет Південно-Західного фронту ВЗС розпочали роботу із забезпечення біженців одягом і взуттям. Таким чином, вже на початку лютого 1916 р. розпочалась робота з пошуків можливого заробітку для біженців¹⁷. Крім того, в цей час з ініціативи Тетянинського комітету в імперії, і на території Правобережних губерній зокрема, проводився всезагальний перепис біженців. Особливістю його було те, що, крім власне обліку біженців з метою надання їм допомоги на чоловіків віком від 17 до 60 і жінок від 17 до 45 років складала спеціальну картку, що засвідчувала їх працездатність¹⁸.

Праця біженців оплачувалась у розмірі 1 крб. для чоловіків, 75 коп. для жінок і 50 коп. для підлітків на день. За безперервну місячну роботу видавалась винагорода: 10 крб. чоловікові, 7,5 крб. жінці та 5 крб. підліткові¹⁹. Крім того, на харчування з казни виділялось в розрахунок 34 коп. для робітника і 60 коп. для коня²⁰. Команди надходили в розпорядження начальника інженерних військ фронту, їх перевезення здійснювалось за рахунок казни²¹.

Нарада також вирішила за необхідне позбавляти продовольчого пайка працездатних біженців, що ухиляються від запропонованої їм роботи, яка підбиралась відповідно до їх знань та навичок. Пайок зберігався лише для недієздатних дітей у віці до 14 років і одному працездатному члену сім'ї, змушеному залишатися вдома доглядати за дітьми²². Також право на пайок залишалось у біженців, які прийняли пропозицію йти на сільськогосподарську працю²³. До того ж, працівники і власники возів, які самовільно покидали місце роботи чи ухилялися від неї всупереч розпорядженням керівництва, піддавалися в адміністративному порядку тюремному ув'язненню до 3-х місяців або штрафу в розмірі 3 000 крб.²⁴

10 березня в районі Південно-Західного фронту було розіслане повідомлення населенню про можливість використання біженців як робочої сили²⁵. Важливість цього питання підкреслювалася повідомленням міністерства внутрішніх справ на ім'я Подільського губернатора в березні 1916 р.: "Належне використання праці біженців, осілих в місцях свого тимчасового виселення, на даний момент першочергове завдання, на виконання якого систематично і не покладаючи рук повинні бути спрямовані всі зусилля"²⁶.

Окрему категорію біженців в роки Першої світової війни на території Правобережної України становили вихідці з тих районів імперії, де проживали громадяни інших національностей. Основу їх складало польське населення. Відповідно до положень Закону про забезпечення потреб біженців від 30 серпня 1915 р., який став відправним пунктом розробки засад державної політики щодо їхнього соціального захисту у Російській імперії, було започатковано діяльність Центрального Обивательського

Комітету Царства Польського (далі – ЦОК), Польського центрального комітету допомоги жертвам війни, Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, Латиського комітету допомоги, Центрального комітету литовського товариства по наданню допомоги постраждалим від війни та ін. При цьому по одному із представників від цих інституцій увійшло до складу Особливої наради по влаштуванню біженців – вищої державної структури, яка під керівництвом міністра внутрішніх справ зосередила всі важелі управління справою біженців у Російській імперії²⁷.

Указом головнокомандувача від 25 червня 1916 р. дозволялось залучення до робіт в районі театру військових дій іноземців²⁸. Виселені раніше з території Правобережної України іноземні піддані розпорядженням військового міністра доправлялися в район фронту на розподільчі пункти. Таким пунктом для Південно-Західного фронту стала станція Харків, де майбутні робітники переходили у підпорядкування начальника постачання армій фронту²⁹.

Організовані з іноземців робітничі команди розподілялись між різними управліннями фронту. Відповідно до згадуваного розпорядження їм видавали грошове утримання, харчували та надавали житло. Сума оплати одного робочого дня такого працівника становила 1 крб. з вирахуванням коштів на взуття та одяг³⁰. Робітничі команди з іноземців складалися з управління партії і робітничих загонів. Кожний загін з 500 робітників формувал роту (5 взводів по 100 чоловік). В кожний загін призначався 1 фельдфебель, 1 каптенармус, 5 молодших унтер-офіцерів (взводних), 10 рядових і 1 фельдшер. Крім того, 5 сотенних, 5 писарів, 5 перекладачів і 5 кухарів – всього 538 осіб³¹.

Значного масштабу набула допомога біженцям регіону з боку Комітету Всеросійського земського союзу (ВЗС) Південно-Західного фронту: від організації харчувальних пунктів до надання юридичної консультації. З цією метою при Комітеті Південно-Західного фронту ВЗС було створено “Обласний комітет допомоги біженцям”. Він утворився для спільної та узгодженої роботи всіх громадських організацій, які займались допомогою біженцям. До його складу увійшли представники губернських комітетів евакуації, пересування і розселення біженців по одному від кожного; представники інших організацій обласного масштабу, які забезпечували потреби біженців – по одному від кожного; 4 представники комітету Південно-Західного фронту³².

Обласний комітет розпочав роботу у вересні 1915 р. облаштуванням пунктів харчування для біженців на шляху їх просування. Станом на січень 1916 р. всього таких пунктів на Правобережжі було відкрито: на Київщині – 58³³, на Волині – 28³⁴. З них Київським губернським комітетом ВЗС було утворено 36. Зазначимо, що 21 – перейшов від Комітету Південно-Західного фронту ВЗС і 1 від Всеросійського міського союзу. Ці пункти розташовувались приблизно на відстані 20 верст один від одного. Інколи

між двома пунктами, які були надто далеко один від одного, влаштувалися допоміжні (чайні)³⁵, а також практикувалось відкриття ряду продовольчих магазинів і споживчих крамниць спрощеного типу, які видавали біженцям продукти. За 4 місяці лише через пункти харчування Київщини пройшло 159 916 біженців, а обідів видано 370 413 (це пояснюється тим, що біженці, які затримувались в губернії, харчувались по декілька разів, а в грудні, хоч через територію губернії пройшло всього 847 осіб, нагородовано було 93 304 особи)³⁶. На Волині щодня в харчувальних пунктах отримували їжу 47 тис. осіб. До того ж тут було збудовано пекарню, яка в добу давала 1 500 пудів хліба³⁷.

Отже, наслідки Першої світової війни для населення Правобережної України виявилися у складних демографічних і міграційних процесах. Формування робітничих команд з числа біженців стало одним із дієвих методів боротьби зі стихійністю цих процесів, намаганням взяти їх під контроль та організувати оборонну і господарську діяльність в регіоні.

Примітки

- ¹ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV. – К., 2002. – 111-132; Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – №3. – С. 77-93.
- ² Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут Історії України, 2004. – Вип. IV. – С. 155-182.
- ³ Реєнт О.П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – XX ст.: – К.: Інститут історії України, 2004. – Вип. VII. – С. 5-47; Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 473 с.; Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV. – К., 2002. – 111-132.
- ⁴ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 54.
- ⁵ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 54.
- ⁶ Там само. – Арк. 54 зв.
- ⁷ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1.
- ⁸ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 91.
- ⁹ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 10.
- ¹⁰ Держархів Хмельницької області. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8594. – Арк. 8.
- ¹¹ Там само. – Арк. 35.
- ¹² Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 131.
- ¹³ Там само. – Арк. 212.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 70.
- ¹⁵ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 182-182 зв.
- ¹⁶ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

- ¹⁷ Там само. – Арк. 1-1 зв.
- ¹⁸ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 9.
- ¹⁹ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 21.
- ²⁰ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 410.
- ²¹ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 21.
- ²² Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1 зв.
- ²³ Там само. – Арк. 41 зв.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 6059. – Арк. 13.
- ²⁵ Держархів Хмельницької області. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 16.
- ²⁶ Там само. – Арк. 41.
- ²⁷ Жванко Л. Вказана праця. – С. 82.
- ²⁸ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 692. – Оп. 1. – Спр. 6201. – Арк. 9.
- ²⁹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1818. – Арк. 9 зв.
- ³⁰ Там само. – Арк. 9 зв., 13.
- ³¹ Там само. – Арк. 15-15 зв.
- ³² Киевская земская газета. – 1915. – №45. – 20 нояб. – С. 19.
- ³³ Из деятельности Киевского губернского комитета ВЗС (Помощь беженцам) // Киевская земская газета. – 1916. – №5. – 26 янв. – С. 6.
- ³⁴ Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС // Киевская земская газета. – 1916. – №3. – 19 янв. – С. 12-13.
- ³⁵ Из деятельности Киевского губернского комитета ВЗС (Помощь беженцам) // Киевская земская газета. – 1916. – №5. – 26 янв. – С. 6.
- ³⁶ Там само. – С. 7.
- ³⁷ Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС // Киевская земская газета. – 1916. – №3. – 19 янв. – С. 12.

Summary

In the article forming terms and activity of commands of worker are analysed from a number refugees in the district of South-west front in the years of First world war, their value economy and strengthening of обороноздатності of edge.

Keywords: *South-west front, refugees, military operations, commands of worker, evacuation, foreigners.*

Одержано 7 жовтня 2011 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) "1918" : 323. 32

В.С.Лозовий

СЕЛЯНСЬКІ ОРГАНИ ВЛАДИ ПІСЛЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ

У статті розглянуто організаційно-правові засади створення селянських владних структур, відтворено процес становлення сільського адміністративного апарату і крізь призму світоглядних настанов українського народу показано ставлення селянства до місцевих владних інституцій періоду Української Держави.

Ключові слова: селянські органи влади, волосні земства, старости, гетьманат.

Вивчення особливостей становлення та функціонування адміністративних структур є необхідною умовою всебічного дослідження державного будівництва у період революції 1917-1921 рр. в Україні. Велике значення має з'ясування процесу створення та діяльності сільських органів влади, як однієї з основних ланок механізму місцевого управління, в період гетьманату П.Скоропадського. У даній статті автор ставить мету розглянути організаційно-правові засади створення селянських владних структур, відтворити процес становлення сільського адміністративного апарату і, крізь призму світоглядних настанов українського народу, показати ставлення селянства до місцевих владних інституцій періоду Української Держави.

Історія селянських органів влади Української Держави не була предметом спеціального вивчення ні радянських, ні сучасних вітчизняних дослідників. Лише окремі аспекти формування системи влади у період гетьманату та ставлення до неї народних мас знайшли відображення у працях сучасних вітчизняних істориків В.Верстюка¹, В.Солдатенка², О.Рубльова і О.Реєнта³. Питання створення волосних владних структур частково висвітлено у праці О.Завальнюка та О.Комарницького, присвяченій дослідженню містечок в період Української революції⁴. Окремі питання взаємин земств і гетьманської влади з'ясовано у праці О.Завальнюка та В.Стецюка⁵. Процес формування та діяльність селянських земських самоврядувань на Правобережній Україні в добу революції 1917-1920 рр., зокрема й у гетьманський період, частково відтворила І.Верховцева⁶. Автор прослідкувала зміну ставлення влади до самоврядних земських структур за гетьманату. Становлення гетьманської системи

управління в Подільській губернії дослідив О.Кравчук⁷. Певна інформація про селянські органи влади зазначеного періоду міститься в “Історії українського селянства”⁸.

Окремі фактичні дані, що стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційній роботі Т.Харченко. З’ясовуючи проблему становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі, авторка не обійшла стороною й питання функціонування сільських владних структур. Дисертантка стверджує, що гетьманський уряд врахував негативний досвід періоду Центральної Ради, який підтвердив несвоєчасність демократичної виборчої системи, і система волосного самоврядування зазнала змін, що мали тимчасовий характер. Оскільки самоврядування волосного рівня на той час перебувало в хаотичному стані або взагалі не функціонувало – констатує автор – був посилений контроль за ним з боку виконавчої влади⁹. Як селяни реагували на політико-адміністративні заходи гетьманських органів щодо їх самоврядувань і на перспективи трансформації владних структур на відверто антидемократичних засадах у праці не зазначено.

Після повалення Центральної Ради 29 квітня 1918 р. прибічники гетьмана намагалися якнайшвидше поширити інформацію, особливо ж у сільській місцевості, про створення нового консервативного уряду в Україні і зміну політичних засад державного будівництва. Вже 3 травня 1918 р. у волості Полтавської губернії надійшов наказ про оголошення військового стану у зв’язку зі зміною влади у Києві. Населення закликалося до спокою, заборонялися мітинги та маніфестації. Наголошувалося, що винні в агітації проти нового уряду та німецького війська будуть віддаватися під суд. Волосні комісари мали стежити за виконанням даного наказу¹⁰.

Водночас йшла організація місцевого адміністративного апарату, проводився підбір кадрів. Звичайно ж, динаміка формування нових органів влади у різних регіонах була неоднаковою. 14 травня 1918 р. вийшов урядовий наказ про скасування посад комісарів Центральної Ради і призначення старост. Навіть зміна назви адміністративних посад свідчила, що з революційними означеннями органів влади “комісар”, “комітет”, які уособлювали колегіальність, покінчено. Натомість назва “староста” – мала певний відголосок патріархальності, старовини, консервативності і, за задумом гетьманців, повинна сприйматися селянами як близький і зрозумілий елемент владної ієрархії від сільського до губернського старости.

У регіони надходили розпорядження широко оповістити населення оголошеннями на волосних зборах, у газетах, листівками, розклеєними на видних місцях, що вся влада в Україні перейшла до гетьмана П.Скоропадського, котрий “визнаний німецьким та австрійським командуванням”¹¹.

Новопризначений Київський губернський староста наказав оголосити “всім сільським Совітам” про прихід нової адміністрації. Волосні управи отримали розпорядження надіслати по п’ять екземплярів друкованих оголошень про встановлення гетьманської влади в кожне село¹².

Оскільки в адміністративних органах Центральної Ради та земських установах домінували діячі лівих поглядів, на перших порах у поширенні влади на місцях гетьман намагався робити ставку на військові структури, у яких, хоча б відносно, збереглася дисципліна, передусім губернських і повітових комендантів. 15 травня 1918 р. вийшов наказ “офіції Української Держави”, яким губернські та повітові коменданти мали спрямовувати зусилля на охорону військового майна, допомогу цивільній владі та придушення анархії¹³.

Залежно від політичної ситуації у губерніях коменданти переймали владу до офіційного утворення гетьманських адміністративних структур. У деяких регіонах у травні 1918 р. саме коменданти репрезентували на місцях гетьманський уряд і проводили в життя його розпорядження. Так, Полтавський повітовий комендант своїм наказом оповістив, що влада перейшла до гетьмана П.Скоропадського, а інститут комісарів замінено старостами¹⁴. Всім головам волосних управ надійшло розпорядження зняти універсали Центральної Ради та розклеїти гетьманську грамоту, у якій зазначено основні пункти його політичної програми.

18 травня 1918 р. населення Маріупольського повіту Катеринославської губернії оповіщалося, що згідно наказу військового міністра, за згодою міністра внутрішніх справ, надалі повітові комісари (яких ще не встигли змінити на повітових старост) повинні працювати “під орудою” повітових комендантів. Відтак, вся цивільна влада у повіті має належати повітовому коменданту¹⁵.

Щоб не допустити вияву широкого невдоволення сільського населення державним переворотом, військові структури забороняли всі масові заходи. Херсонський повітовий комендант, через волосні правління, поширив оголошення, що згідно розпорядження влади, всі з’їзди та зібрання без згоди губернського старости заборонені¹⁶. Бердянський повітовий комендант Таврійської губернії також застеріг селян та заборонив сходи та мітинги без його дозволу¹⁷.

Майже не маючи власних збройних формувань, представники нових адміністративних органів – повітові коменданти та старости – у своїх перших оголошеннях констатуючи, що вся влада в Україні належить гетьману, обов’язково вказували на те, що його підтримує окупаційне командування, яке буде “суворо карати за непідкорення”¹⁸. Акцентування уваги на підтримці новопосталого режиму німецькими та австрійськими збройними силами мало на меті запобігти масовим виступам проти встановлення гетьманських адміністративних структур на місцях.

У деяких регіонах (Харківщина) фіксувалися випадки, коли коменданти та особовий склад їх загонів не підтримували новий політичний режим і не сприяли становленню гетьманської влади¹⁹.

На органи селянського самоврядування, які діяли у попередній період, гетьманська адміністрація дивилася як на провідників революційних перетворень, а саме “розсадників анархії”. Відтак у багатьох регіонах у волості надходив наказ про перевибори місцевих владних органів. Ставилася мета замінити ліві елементи, що прийшли до влади за часів Центральної Ради, на більш поміркованих, консервативно налаштованих посадових осіб.

Чиновники, які мали адміністративний досвід ще в царські часи, звичайно ж поверталися до старої, апробованої системи управління у сільській місцевості. Тобто, на волосному рівні влада мала перейти до старшин, а на сільському – до старост.

Для легітимації місцевої влади гетьманські посадовці еkleктично поєднували законодавчу базу як Тимчасового уряду, так і дореволюційних часів. Городнянський повітовий староста Чернігівської губернії зазначав, що згідно положення про губернських та повітових комісарів, на повітового старосту (який успадкував повноваження комісарів Тимчасового уряду та Центральної Ради) накладається обов'язок щодо нагляду за законністю дій і постанов сільського громадського управління та посадових осіб, передбачених положенням про завідування селянськими справами. На підставі загального положення про селянське громадське управління сільську владу повинні складати сход та староста. На основі зазначеного запропоновано сільські комітети, як самочинні організації, не передбачені законом, в усіх селах негайно розпустити, а в селах, де немає старост – їх обрати²⁰. Таким чином, колегіальні революційні органи влади замінити на дореволюційні. В руслі такої політичної лінії волосним земським управам Крелевецького повіту наказувалось повідомити сільські управління або сільським старостам, що вони повинні працювати згідно колишніх дореволюційних правових положень²¹. Уманський повітовий староста на Київщині у зверненні до волосних управ наголошував, що все сільське управління повинно обиратися згідно “загального положення про селян 1861 р.”²². Він наказав керуватися цим документом при розгляді та вирішенні всіх спірних питань до видання українським урядом нових законів стосовно адміністративного облаштування села.

Новопризначені губернські та повітові старости, маючи лише загальні вказівки щодо організації нової моделі влади, придивлялися до селянських адміністративних структур і ставилися до них залежно від того, наскільки активні вони були у період Центральної Ради і чи брали участь у розподілі поміщицької землі та майна. Так, Крелевецький повітовий староста Чернігівської губернії констатував, що до встановлення гетьманської влади у селах Понорнищинської волості існували сільські виконавчі

комітети. Вони виконували лише ті обов'язки, які покладалися на сільські управління або на сільських старост і “анархічних дій не проявляли”, а саме не ділили землю та майно власників. Тому про перевибори влади по селах Понорницької волості розпоряджень від повітового старости не надійшло.

Посадові особи місцевої гетьманської адміністрації вважали, що часті перевибори сільського керівництва у селах згубно впливають на вирішення місцевих справ. Лише в с. Крисках Крелевецького повіту за наполяганням офіцера-начальника загону козаків переобрали сільське керівництво. Тут представники влади зіштовхнулися з суттєвою проблемою. Ніхто з мешканців села не забажав добровільно бути обраним старостою. У такій ситуації селяни висунули декілька кандидатів проти їх бажання і, кинувши жереб, таким чином обрали сільського старосту. Волею випадку ним стала зовсім неписьменна людина. До того ж, присуд сходу не підписала третина господарів. Схожа картина спостерігалася в інших селах, де посадові особи відмовлялися “від своїх місць, оскільки така служба здебільшого безоплатна, але відповідальна”²³. Вони не бажали потрапити в ситуацію, коли, впроваджуючи накази державних органів влади, викличуть невдоволення громади. З іншого боку, члени управ та гласні часто відмовлялися від своїх посад, оскільки гетьманська влада досить жорстко вимагала від селянських самоврядувань виконання своїх розпоряджень, погрожуючи репресіями. Так, 24 червня 1918 р. на зборах гласних Костромського волосного земства констатовано, що “почалося самозвільнення складу управи”²⁴.

Часто селяни бойкотували перевибори сільської влади. Копії присудів сходів сіл Городнянського повіту Чернігівської губернії свідчили, що через бойкот частини селян вибори посадових осіб були не легітимними, оскільки замість потрібних за законом двох третин у сході брала участь лише половина домогосподарів²⁵. Отже, селяни застосовували стару, напрацьовану раніше, тактику “тихого опору”, коли владні структури ніби сформовано, але вони не мають законної сили через порушення процедури виборів.

Приблизно така ж картина спостерігалася на Баштецькому сільському сході Таращанського повіту Київської губернії, де у присутності 103 домогосподарів з 340, що мали право голосу, обрали сільського голову, касира та писаря. Ухвалено головою затвердити ту ж особу, яка виконувала ці функції раніш²⁶.

Ще в червні у циркулярі волосним старшинам Могилів-Подільський повітовий староста Подільської губернії, констатує становище на місцях стверджував, що селяни не з'являлись на сходи для вирішення різних питань (перевірки призовних списків тощо). Замість 100-150 чоловік на зібрання приходили 15-20 осіб, та й ті п'яні. Сільські голови часто змінюються громадою, населення їх розпоряджень не виконує. Для

наведення порядку на сільських сходах повинні бути присутні старшини і стежити, щоб справи там вирішувалися згідно закону та вказівок державної влади²⁷.

У с. Разлет на Чернігівщині намагалися провести перевибори місцевої влади, але все закінчилося лише переіменуванням сільського комітету на сільське управління²⁷. У даному випадку селяни змінювали лише форму владних структур, а не їх зміст, тобто склад управлінських органів. Констатувалися факти, що у деяких волостях на посадах перебували нові люди, які не були знайомі з адміністративною діяльністю та діловодством, що значно гальмувало роботу²⁸.

Ще одним явищем, що заважало налагодити функціонування органів влади, були часті перевибори керівництва на селі. Так, Новоушицький повітовий староста на Поділлі констатував, що волосні та сільські посадові особи залежать від населення і переобираються ледь не кожного тижня. Вони не встигають навіть ознайомитися зі своїми обов'язками. Відтак, "створюється анархія, ніхто нічого не визнає і нікому не підкоряється"²⁹.

Таку ж картину бачимо на Костромських волосних земських зборах Херсонської губернії. 20 та 24 червня 1918 р. тут відбулися чергові перевибори голови волосної земської управи³⁰.

Своїми наказами Маріупольський повітовий староста Катеринославської губернії заборонив обговорення волосними земськими зборами та сільськими сходами незатверджених ним питань, а також перевибори голів та членів управ волосного земства до закінчення терміну їх повноважень. Однак і надалі у волостях продовжувалися перевибори³¹.

Інкони селяни відверто саботували розпорядження гетьманської влади щодо переобрання сільських старост. Так, у с. Сичівці Христинівської волості на Київщині відбувся сход, який старосту так і не обрав³².

Аналізуючи суспільно-політичне становище на селі, що склалося наприкінці травня 1918 р., Новоушицький повітовий староста доповідав начальству, що для відновлення порядку треба налагодити роботу сільських та волосних органів влади. У 5 волостях повіту ще існували виконавчі комітети. У містечках, поряд з міщанськими старостами, існують виконавчі комітети. Останні, своєю боротьбою за владу, вносять плутанину в адміністративно-господарське життя. Крім того, в частині волостей була відсутня будь-яка влада, оскільки селяни відмовлялися брати участь у виборах. Повітовий староста вважав, що у місцевостях, де волосні управи не обрані – їх треба обрати, а якщо населення не захоче це зробити – призначити³³.

У частині сіл місцеву владу було змінено. У деяких селах Уманщини Київської губернії громади ухвалювали постанови про скасування сільських комітетів та обрання старост³⁴.

Зміна керівного складу відбулася у волосних органах Херсонського повіту. Однак, вибори проходили за іншою, більш прийнятною для селян

формулою. Так, у Костромській волості за Тимчасового уряду та Центральної Ради голову волосної управи обирали не волосні земські збори, як вимагав закон, а загальні народні збори волості, фактично сход. Селяни практикували стару, близьку їм форму обрання влади через загальні зібрання, а не через посередництво обраних усім населенням волосних земських зборів. За гетьманату продовжувала існувати попередня система виборів, тільки отримала іншу назву. Починаючи з 27 травня 1918 р. загальне зібрання волості вже називається не Народні Збори, а волосний сход³⁵.

У сільській місцевості гетьманська адміністрація ставила за мету створити лояльну собі владу, тому намагалася контролювати особовий склад сільського керівництва. Так, Київський повітовий староста звернувся 29 травня 1918 р. до голів волосних управ з вимогою надати списки членів волосних та сільських управ, а також документацію щодо їх виборів, з зазначенням ким і коли її затверджено³⁶. У червні 1918 р. згідно ухваленого закону посадовці волосних земських управ присягали на вірність Українській Державі і підписували текст присяги³⁷.

Вже на початку червня 1918 р. починається більш планомірна зміна сільських органів влади, як ключової ланки адміністративної системи та стабілізації суспільних відносин. Так, Кролевецький повітовий староста на Чернігівщині сповістив волосні земські управи, що у найближчі дні надасть детальні вказівки щодо організації сільського управління. Всі посадові особи, які надалі будуть обиратися у селах, повинні затверджуватися повітовим старостою³⁸. А староста Городнянського повіту пропонував волосним земським управам простежити на місцях за обранням сільських старост, десятських та польових сторожів “з людей вповні надійних” та приготувати списки кандидатур на затвердження. Особливо наголошувалося, щоб неписьменні не обиралися сільськими старостами³⁹.

Уманський повітовий староста Київської губернії видав волосним управам наказ, у якому зазначалося, що через усунення сільських Рад та земельних комітетів і відсутності в деяких селах будь-якої влади, сільським сходом треба обрати сільських старост та десятських. Сільські владні органи повинні точно й неухильно виконувати всі розпорядження повітової адміністрації. У випадку невиконання сільські старости будуть віддаватися до суду. На волосну та сільські влади покладається обов'язок підтримувати порядок і спокій, арештовувати агітаторів, стежити, щоб не було потрав⁴⁰.

Гетьманський уряд розумів, що для встановлення “твердого порядку” в розбурханому анархією селі треба сформувати дієві, відповідальні перед вищими адміністраціями, органи влади. Демократично обрані земські самоврядування, що склалися здебільшого з діячів лівих поглядів, не могли допомогти новій владі навести порядок. Ще наприкінці травня

1918 р. зустрічалися волості, де самоврядування не переобиралися, і місцеві владні структури, що лишилися з часів Центральної Ради, ігнорували розпорядження гетьманських адміністрацій. Так, Могилів-Подільський повітовий староста Подільської губернії зазначив, що волосні управи та начальники місцевої міліції “все більше нехтують” своїми обов’язками і попередив, що урядовці, які не виконуватимуть законних наказів влади, притягуватимуться до судової відповідальності⁴¹.

Уряд, обравши дореволюційну модель управління селом, мав намір усунути волосні земські структури. На місця, губернським та повітовим старостам, надіслано розпорядження “підібрати вірних людей”, яким будуть передані справи та кошти волосних земств, оскільки останні планується скасовувати⁴². І хоч мова йшла про перспективу, досить часто губернські та повітові старости розуміли цей документ як керівництво до дії і масово забороняли діяльність волосних земств, відновлюючи посаду волосного старшини. Так, 8 червня 1918 р. у повіті надійшла телеграма Подільського губернського старости, щоб у сільській місцевості влада перейшла до волосних старшин⁴³.

У регіонах Поділля до втілення зазначеного розпорядження підходили знову ж таки згідно місцевих умов. В одних повітах усували волосні земства і втілювали модель поновлення влади старшин та старост, в інших намагалися створити своєрідний симбіоз царських та революційних органів влади. Так, наказом старости Кам'янець-Подільського повіту всі волосні народні управи скасовано і замінено волосними правліннями⁴⁴. Натомість, Могилів-Подільський повітовий староста видав наказ, не припиняючи роботу волосних земств, також розпочати працю волосним старшинам та сільським старостам. Він закликав: “Хай селянство поставиться з довір’ям до своїх виборних людей, як до представників влади у волості”, яка повина допомогти гетьманській адміністрації навести “лад і спокій”. Повітовий староста Могилівщини поширив циркуляр, згідно якого волосні земства надалі, до особливого розпорядження, відають лише господарськими справами, а справи адміністративні та поліцейські переходять у відання старшин. Однак, пізніше він змінив своє рішення щодо спільної роботи волосних старшин з волосними земствами констатуючи, що вона неможлива, оскільки багато в чому коло їх компетенції співпадає, в результаті чого фіксуються неодноразові випадки протилежних розпоряджень з одних і тих же питань. Відтак це призводило до дезорганізації волосних справ, тому повітовий староста наказав “припинити діяльність волосних земств та передати всі адміністративні та господарські справи до волосних правлінь”⁴⁵. Таким чином, цим розпорядженням у Могилів-Подільському повіті також відновлено царську модель владних відносин на селі.

Незважаючи на чітку тенденцію до відновлення дореволюційних волосних владних структур на чолі з старшиною, в багатьох місцевостях

продовжували функціонувати обрані після революції волосні земства.

Херсонський повітовий староста своїм циркуляром нагадав волосним земським управам, що від деяких управ не надійшло копій присудів сільських громад про вибори посадових осіб та виконання наказу губернського старости про повернення майна власникам. Пропонувалося негайно надати відповідні свідчення про виконання розпоряджень⁴⁶.

Щоб ліві елементи не могли потрапити до нових органів влади і впливати на рішення громади, адміністративні органи Української Держави обмежували їх права. Так, 22 червня 1918 р. Уманський повітовий староста на Київщині у зверненні до волосних управ наказав, щоб селяни, які брали участь в грабунках поміщицького майна та агітації проти гетьманської влади, виключалися зі списків осіб, які мають право голосу на сходах. ВНУ ставилося в обов'язок доносити про ненадійних посадових осіб сільського рівня⁴⁷.

В одних регіонах, як на Уманщині Київської губернії, селяни збирали волосні сходи і обирали волосного старшину, в інших – старшин – одразу призначали гетьманські адміністративні органи. Так, Новоушицький повітовий староста Подільської губернії 16 червня 1918 р. призначив Рахновецького волосного старшину, наказав вступити в управління волостю і перебрати від волосної народної управи справи, гроші та майно. Старшини повіту отримали наказ: 1) в'язнити особовий склад волосних земельних комітетів, волосних і сільських посадових осіб; 2) вимагати з селян передачі майна землевласникам; 3) скласти списки тих, хто ухиляється від повернення майна для їх арешту. У Новоушицькому повіті передача влади від волосних народних управ до волосного старшини оформлювалася офіційно і фіксувалася відповідними документами⁴⁸.

У напруженій ситуації соціального протистояння на селі досить часто волосні старшини та старости відмовлялися від запропонованих посад, оскільки вони боялися вступати в конфлікт з селянами. Тоді повітовий староста, погрожуючи ув'язненням, призначав посадовців без їх згоди. Старшин, які активно проводили політику гетьманської влади, селяни залякували. Так у с. Кирнасівці Брацлавського повіту на Поділлі за енергійну діяльність по наведенню порядку 29 червня 1918 р. підпалено дім Тростянецького волосного старшини Ковальчука⁴⁹.

Отже, у перші місяці свого існування гетьманський уряд не зміг запровадити на селі єдиної моделі влади. Кожний повітовий староста діяв на власний розсуд. Одні – робили ставку на волосні земські установи, інші – вважали, що їх слід скасувати, як породження революційного часу, що призводить до анархії і повернутися до царської системи управління через волосних старшин і сільських старост.

Якщо за Тимчасового уряду та Центральної Ради сільські комітети були, в першу чергу, селянськими органами, а лише в другу – державними, причому функція державного представництва швидко нівелювалась, що

надалі й призвело до поширення анархії, то гетьманським урядом сільські адміністрації розглядалися передусім як репрезентанти державної влади. Гетьманська місцева адміністрація намагалася поставити під контроль селянські органи влади шляхом їх переобрання. Однак, переформатувати сільські органи влади і створити дієвий адміністративний апарат на селі, який би впроваджував в життя розпорядження вищих владних структур, не вдалось.

Примітки

- ¹ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т.2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / [В.Ф.Верстюк, В.Ф.Солдатенко]. – Київ.: Видавництво “Тенеза”, 2003. – Т. 2. – 488 с.
- ² Солдатенко В. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: У4-х т. – Т.І: Рік 1917. – Х.: Прапор, 2008. – 560 с.
- ³ Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917- 1921 рр. / О.С.Рубльов, О.П. Рєєнт. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.
- ⁴ Завальнюк О.М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
- ⁵ Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О.М.Завальнюк, В.Б.Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2009. – 220 с.
- ⁶ Верховцева І. Земства України у національно-демократичній революції 1917-1920 рр. // Матеріали V Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. У 2-х томах. Т.1 / І.Верховцева. – Чернівці: ХХІ, 2005. – С.185-193.
- ⁷ Кравчук О.М. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.) // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С.172-176.
- ⁸ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / О.В.Андрощук, В.К.Баран, А.В.Блануца та ін.. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.
- ⁹ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.О.Харченко . – Харків, 2000. – 21 с.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.294. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.31.
- ¹¹ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.
- ¹² Там само. – Ф.1480. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.14-15.
- ¹³ Там само. – Ф.2988. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.12.
- ¹⁴ Там само. – Ф.1405. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.62, 68.
- ¹⁵ Там само. – Ф.1556. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.94-95.
- ¹⁶ Там само. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.36.
- ¹⁷ Там само. – Ф.1550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.23.
- ¹⁸ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1-2, 11-12.
- ¹⁹ Там само. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.17.
- ²⁰ Там само. – Ф.1548. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.28.

- ²¹ Там само. – Ф.1523. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.38.
²² Там само. – Ф.1480. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.46.
²³ Там само. – Ф.1523. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.37-38.
²⁴ Там само. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.120-120 зв.
²⁵ Там само. – Ф.1548. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.4.
²⁶ Там само. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.6.
²⁷ Там само. – Ф.1514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.110 зв.
²⁸ Там само. – Ф.1523. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.38.
²⁹ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.9.
³⁰ Там само. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.114, 119.
³¹ Там само. – Ф.1556. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.32, 41.
³² Там само. – Ф.1480. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.5.
³³ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.9.
³⁴ Там само. – Ф.1480. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.7.
³⁵ Там само. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.83, 97
³⁶ Держархів Київської області. – Р-2794. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.13.
³⁷ ЦДАВО України. – Ф.1646. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.7-8.
³⁸ Там само. – Ф.1523. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.14-15.
³⁹ Там само. – Ф.1548. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.32, 35.
⁴⁰ Там само. – Ф.1480. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.26.
⁴¹ Там само. – Ф.1514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.88.
⁴² Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.205. – Арк.35.
⁴³ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.8.
⁴⁴ Там само. – Ф.543. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.4.
⁴⁵ Там само. – Ф.1514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.109, 118, 120.
⁴⁶ Там само. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.59.
⁴⁷ Там само. – Ф.1480. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.46.
⁴⁸ Держархів Хмельницької області. – Р-3205. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1-3.
⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.70; Спр.47. – Арк.198

Summary

The article examines the organizational and legal framework for the creation of rural power structures, reproduced the process of the rural administrative system and through the prism of ideological guidance of the Ukrainian people shows the attitude of the peasantry to the local government institutions during the Ukrainian State.

Keywords: *peasant authorities Township zemstvo, age, Hetmanate.*

Одержано 5 жовтня 2011 р.

ЄПИСКОП “ДХЦ” ВАСИЛЬ ПШЕНИЧНИЙ: ІСТОРИКО-РЕЛІГІЙНИЙ ПОРТРЕТ

Автором зроблена спроба реконструкції суспільно-релігійного шляху єпископа Василя Пшеничного, взаємин з УАПЦ та його роль у закладенні філії Братства “Діяльно-Христової Церкви”.

Ключові слова: єпископ, Братство “Діяльно-Христова Церква”, Українська Автокефальна Православна Церква, Всеукраїнська Православна Церковна Рада, Василь Пшеничний.

Останнім часом історико-релігійна біографістика перетворюється на самостійний напрям наукових зусиль. На жаль, вивченню історичних персоналій, пов’язаних з Українським Православним Церковним Братством “Діяльно-Христова Церква”, присвячено незначну кількість публікацій. Однак, церковна діяльність єпископа “ДХЦ” Василя Пшеничного (Халявко) побічно згадується у публікаціях сучасних вітчизняних дослідників Л. Пилявця¹, О. Ігнатуші², Д. Кузовенкова³, О. Балягузової⁴ та учасників церковних подій першої третини ХХ ст. І. Власовського⁵, В. Липківського⁶ тощо.

У документах церковного походження Центрального Державного Архіву Вищих Органів влади і управління України (Фонди 3984 та 4215) відсутні автобіографічні відомості з життя архієрея. В результаті цього, досі не з’ясовано, коли народився архієрей, які навчальні заклади закінчував, де працював до 20-х років ХХ ст. тощо. Втім, у деяких архівних справах зустрічаються фрагментарні згадки церковної праці отця Пшеничного. Тому, за допомогою виявлених нами архівних документів, які розкривають внутрішнє життя УАПЦ та УПЦ Братства “ДХЦ” як автокефальної течії, ми спробуємо реконструювати історико-церковний шлях єпископа Василя Пшеничного.

30 жовтня 1921 р. єпископом Волинської церковної округи був призначений відомий активний діяч УАПЦ С. Орлик (дещо пізніше був вшанований на архієпископа). За його участю, 23 листопада 1922 р. священник В. Пшеничний був висвячений в сан протоієрея УАПЦ згідно з проханням Парафіяльної Ради Церкви Святого Олексія при Коростенському вокзалі. Дане рішення було ухвалено на черговому засіданні сесії Малої Ради Всеукраїнської Православної Церковної Ради (протокол ч. 29) від 23 грудня 1922 р.⁷ Можливо, протоієрей Пшеничний мав значний авторитет серед Коростенської громади, оскільки з наступного року, він був обраний кандидатом на єпископа Коростенського Волинської губернії. З приводу цього, Пшеничним було надіслано відповідного листа на розгляд Малої Ради ВПЦР, яка мала відбутися 26 квітня 1923 р.⁸ Зауважимо, що

остаточно не відомо, яким чином відбулась дана висвята та чи відбулась вона взагалі. Справа в тім, що досі не виявлено жодного документа, в якому було би зафіксовано, що В. Пшеничний є дійсно єпископом УАПЦ з 1923 р. Втім, за свідченнями єпископа “ДХЦ” П. Тарнавського, отець Василь був висвячений ним на єпископа Коростенського⁹.

8 лютого 1924 р. Київським губернським МЕКОСО було зареєстровано статут УПЦ Братства “Діяльно-Христова Церква” (ч. 48), коріння якого сягають у 1920 рік. До основного складу Київського (Губернського) керівництва Братства увійшли: голова Ради Братства протоієрей М. Мороз, протоієрей К. Янушівський, єпископ В. Бржосньовський, єпископ П. Тарнавський, секретарі М. Донець, І. Виноградський та інші.

Поява на конфесійній карті України 20-х років Братства, як течії автокефального руху, викликало гострий дискусійний характер. Так, внаслідок конфліктогенного фактора у внутрішньоцерковному житті УАПЦ, який мав місце з 1922 р., діяльність “ДХЦ” стала сприйматись як “опозиційна”. Братство розглядалось як об’єднана група осіб, яка мала певні непорозуміння з Малою Радою ВПЦР, митрополитом В. Липківським та близьким його оточенням (В. Чехівський та інші). Якщо розглядати дане питання в призмі сучасного наукового пошуку та нових підходів, то конфліктно-амбіційний чинник у внутрішньому середовищі УАПЦ відходить абсолютно на другий план, поступаючись історико-еволюційним аспектам формування “ДХЦ”. Через те, змодельована нами ситуація 20-х років ХХ ст., яка висвітлена вище, сприяла негативній тенденції сприймання Братства “ДХЦ” та відношення до нього. Поєднання Пшеничного з “ДХЦ” було не виключенням з правил, позаяк (здебільшого, згідно аналізу мемуарних спогадів учасників подій) він приєднався у зв’язку з непорозумінням зі своєю парафією та архієпископом С. Орликом. Але про це мова піде пізніше.

1924 р. являв собою логічне завершення еволюційного формування “ДХЦ”, яка могла вже юридично функціонувати на підставі зареєстрованого статуту. Втім, наступні церковні кроки Пшеничного у 1924 р. нами не відстежені, у зв’язку з відсутністю інформаційного забезпечення в архівних документах.

Після дворічного “інформаційного провалу” в архівних документах ми дізнаємось, що з невідомих причин Крайова Церковна Рада Чернігівщини зацікавилась особою протоієрея В. Пшеничного. Так, на засіданні від 30 січня 1925 р. було доручено диякону І. Канюку “навести довідки про В. Пшеничного (Халяву) і подати негайно відомості до Крайцеради, в свою чергу про Пшеничного повідомити ВПЦР і Крайову Церковну Раду Волищини”¹⁰.

Зацікавлення особою Пшеничного було, можливо, викликане у зв’язку з протиріччями з архієпископом Волинської округи С. Орликом та Коростенською парафією. Як версія, члени Малої Ради ВПЦР мали

підозри, що отець Василь має тісні зв'язки з керівництвом “ДХЦ” та передбачає у майбутньому поєднатись з Братством.

Співпраця архієрея з “ДХЦ” все-таки мала місце. Протоієрей В. Пшеничний якось написав “страсну поему” та передав її протоієрею К. Янушівському (на вичитку як редактору). Але до останнього завітав додому делегат з особистих питань і, побачивши поему на столі, сказав: “О, хіба і Пшеничний член Братства?”¹¹. Архієпископ С. Орлик назвав тоді отця Пшеничного – контрреволюціонером. Наступного дня, протоієрей К. Янушівський та єпископ В. Бржосньовський підтвердили вислів Орлика. Можливо, знайшовши підтримку в особах головних проводирів “ДХЦ”, Пшеничний з амбіційних причин, вирішив приєднатися до церковної діяльності братської автокефальної течії.

20 жовтня 1925 р. протоієрей В. Пшеничний узяв участь у Всеукраїнському з'їзді делегатів Братських об'єднань Українського Православного Церковного Братства “Діяльно-Христова Церква” у м. Києві в соборі Золотоверхого Михайлівського монастиря. На з'їзді “ДХЦ” взяли участь 176 делегатів, серед яких було три єпископи та близько 22 церковників. 78% складало число мирян, з яких лише 42% були дійсними членами Братства. Інші присутні були не в складі “ДХЦ”. Загалом, на з'їзді були 58 членів УПЦ Братства “ДХЦ” та приблизно 500 автокефальних громад¹². Для делегатів було складено спеціальну “Програму”, в якій містились усі аспекти роботи жовтневого з'їзду. Серед доповідачів на з'їзді був й отець Василь.

В. Пшеничний активно піклувався про культурно-освітню діяльність. Окрім написання “страсної” поеми, Пшеничним було здійснено чимало релігійних напрацювань. Принагідно зауважимо, що Братство “ДХЦ” друкувало часопис – “Церковне життя”, який містив у собі релігійно-полемічні та історичні матеріали. Публікувалися й критичні статті на адресу УАПЦ. В. Пшеничним особисто було перекладено та опубліковано “Штопосалміє”¹³.

В листопаді цього року, з власних міркувань та особистих переконань, протоієрей В. Пшеничний зробив спробу налагодити стосунки з ВПЦР. Так, 23 листопада 1925 р. своє рішення він виклав в заяві до Ради, в якій вказав, що “вийшов зі складу Братства “ДХЦ” і рахую себе членом, як і до цього часу рахував, хоч у Братстві належав до УАПЦ”¹⁴. Бачачи при цьому, що його заява ігнорується, 18 грудня 1925 р. він надіслав аналогічного листа до ВПЦР, в якому нагадав, що 30 листопада цього року він збирався припинити працю в “ДХЦ” та перейти в лави УАПЦ. Пшеничний також зауважив про те, що його була якось запросила Церковна Рада м. Коростеня на службу до архієпископа С. Орлика, про що останній мав повідомити про це митрополита УАПЦ В. Липківського. Але, зустрівшись з митрополитом, отець Василь дізнався, що Липківський не отримував ніякого повідомлення від Орлика. Окрім цього, досить вороже до Пшеничного поставились члени Ради, які взагалі не хотіли вітатись з ним. Тому,

зрозумівши, що він є абсолютно небажаною особою у ВПЦР, вирішив відновити працю в Братстві: “І так, моя думка про шукання спільного шляху між членами вільної думки і думками Князьків Церкви – була пустою мрією, а через це, я цією заявою анулюю подану заяву до ВПЦР про залишення праці в Братстві “ДХЦ”¹⁵.

Отже, усі спроби налагодити стосунки залишились для протоієрея марними. Однак, Пшеничний залишався досить перспективним для праці у Братстві. Так, 24 грудня 1925 р. у Михайлівському Золотоверхому монастирі у м. Києві, отець Василь був висвячений на єпископа Миколаївського та Херсонського Всечесними Єпископами М. Ширяем Ніжинським, П. Тарнавським Київським, В. Бржосньовським Білоцерківським в присутності членів Ради Співки Братських Об’єднань (ВУРС) при головуванні єпископа П. Тарнавського. У цей же день, відбулась хіротонія Всечесного Теофана Хомжі на єпископа Новомиргорода й Зінов’євська¹⁶.

Отже, догляд усіх Миколаївських та Херсонських парафій-філії Братства “ДХЦ” в Одеській окрузі були доручені новообраному єпископу В. Пшеничному. На той час, в Одеській окрузі УАПЦ не набула широкого поширення, що викликано здебільшого домінуванням парафій течії РПЦ, перебування російського єпископа на території округи тощо. Тому, “скориставшись” такою ситуацією, члени Українського Православного Церковного Братства “Діяльно-Христова Церква” намагались активно закласти свої філії на терені південного краю. Вільний простір для організації парафій “ДХЦ” констатувало й Миколаївське відділення Державного Політичного Управління: “українська автокефальна церковна течія поширення в окрузі не має і тенденції, що місцями спостерігаються до українізації Церкви, можна буде порівняно легко направити по руслу “ДХЦ”¹⁷. З приводу цього, в листі до парафіяльних Рад, ВПЦР доручила священнику О. Філіповському, аби він зібрав усі відомості про (автокефальні) парафії. Утім, Мала Рада ВПЦР мала сумніви щодо прихильності його до УАПЦ: “Філіповський робить юдину справу, готуючи ґрунт для закликання діяльницького єпископа Пшеничного”¹⁸.

Єпископ Миколаївський та Херсонський В. Пшеничний намагався також закласти парафіяльну мережу “ДХЦ” на терені Молдавської АРСР, яка перебувала в складі Одеської округи. Доказом його намірів є лист від громади с. Кошари до ВПЦР: “Зараз нашу парафію, одиноку на Молдавщині не залишають вороги, коли вони раніше не змогли нас одужати ріжними (так у тексті – Д.К.) не справжніми наклепами на нашу Матір УАПЦ, то в цей час, на чолі зі своїм Єпископом “ДХЦ” В. Пшеничним пускаються на інші хитрощі, простягаючи нам свою (як вони кажуть) брацьку руку”¹⁹. Громада с. Кошари намагалась завадити “діяльному” єпископу Пшеничному організувати там “братські парафії”²⁰, але чи вдалось Пшеничному приєднати дану громаду не відомо.

Впродовж 1926 – 1927 рр. під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, парафіяльна мережа УПЦ Братства “ДХЦ” поступово занепадала. Окрім слабкої матеріальної бази, не останню роль відіграла й міжцерковна конкуренція, ідеологічна пропаганда тощо. Панотці та громади змушені були змінювати церковну орієнтацію в бік УАПЦ, парафії пустували. Братство “ДХЦ” програвало боротьбу за сфери впливу на міжконфесійній карті України. Подальша доля “ДХЦ” вирішувалась вже на Пленумі Президії ВПЦР (28 – 30 грудня 1926 р.), Великих Покровських Зборах УАПЦ (25 – 29 жовтня 1926 р.), Великих Микільських Зборах УАПЦ (11 – 13 травня 1927 р.), Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ (17 – 30 жовтня 1927 р.) тощо.

В справі поєднання УПЦ Братства “ДХЦ” до УАПЦ єпископ В. Пшеничний в листі до ВПЦР від 1 листопада 1926 р. зазначив, що він “подав три заяви до Всеукраїнської Комісії, – і прохав зачитати їх на Великих Покровських Зборах – ні одна із моїх заяв не читана Великими Зборами... Архієпископ С. Орлик докладав на Великих Зборах, що Коростенська Церква просить передати мене Церковному Суду. Це не Церква просить, а Орлик та священник Г. Овсійчук, мій Коростенський замісник”²¹.

Практично усі єпископи “ДХЦ” подали свої заяви на приєднання їх до складу єпископату УАПЦ та виявили своє щире бажання продовжити єпископську духовну працю на інших теренах православної України. Однак, нами не виявлено документів, в яких було б зафіксовано будь-які відомості стосовно складення єпископом Пшеничним заяви на вихід з “ДХЦ” та приєднання його до єпископату УАПЦ.

Принагідно зауважимо, що при розгляді справ щодо поєднання єпископів “ДХЦ”, були надіслані листи до округових церковних рад з проханням надіслати до ВПЦР інформацію про колишню діяльність там “ДХЦ” та їх керівників. Через те, Мала Рада рахувалась з думкою округових рад та приймала своє рішення щодо подальшої долі членів “ДХЦ”. Зокрема, до складу єпископату та священодіячів були прийняті не усі члени “ДХЦ”, враховуючи їх колишню діяльність, взаємини з УАПЦ тощо. Якщо отець Пшеничний і склав заяву на приєднання до єпископату УАПЦ, то можливо, ВПЦР відмовила йому, враховуючи думку Коростенської Церковної Ради Волинської округи. Утім, сам Василь Пшеничний якось розмірковував над тим, щоб покинути релігійну справу та займатися іншими цивільними справами.

Таким чином, підсумовано, що Василь Пшеничний, перебуваючи в лоні священодіячів УАПЦ, працював у Коростенській парафії Волинської округи. Утім, з невідомих причин, між отцем Василем та архієпископом С. Орликом виник конфлікт, в результаті чого протоіерей Пшеничний приєднався до УПЦ Братства “ДХЦ”, яке висвятило його на єпископа Миколаївського та Херсонського. Працюючи у Братстві, Пшеничний

неодноразово намагався налагодити стосунки з ВПЦР та митрополитом В. Липківським або зовсім вийти зі складу “ДХЦ”. Однак, цьому не судилось бути, позаяк Пшеничного розцінювали вже як ворога Церкви. Водночас, архієрей був людиною енергійною, вирізнявся організа-торськими здібностями, займався культурно-освітньою діяльністю, розвивав братські філії на Півдні України, мав значну повагу та авторитет серед членів Братства тощо. Утім, його стрімка кар’єра була завершена із інкорпорацією Братства “ДХЦ” до УАПЦ у 1927/1928 рр.

Примітки

- ¹ Пилявець Л. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової Церкви / Л. Пилявець // Людина і світ. – 1992. – № 5 – 6. – С. 26-29.
- ² Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.; *Його ж*: Видавнича діяльність Братства “Діяльно-Христова Церква” (1924 – 1927 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного столу (Львів, 12 – 14 травня 1997 року). – Львів, 1997. – С. 82-83.
- ³ Кузовенков Д. Українське Православне Церковне Братство “Діяльно-Христова Церква” : еволюційні та інсталяційні аспекти становлення особового складу (1920 – 1927 рр.) / Д. Кузовенков // Історія релігій України: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів : Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во “Логос”, 2011. – Книга I. – С. 445-453.
- ⁴ Балягузова О. Розкол в українському православ’ї у 1921 – 1930 рр. (на матеріалах Півдня України) : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.01 “Історія України” / Ольга Юріївна Балягузова. – Миколаїв, 2005. – 171 с.
- ⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : У 4 т., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1961 р./ Іван Власовський. – К. : “Либідь”, 1998. – Т. 4. – Кн. 1. – 368 с.
- ⁶ Липківський В. Відродження української церкви 1917 – 1930 рр. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.hram.kiev.ua/print.php?id=685.
- ⁷ Протоколи засідань Малої Ради ВПЦР // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 8 (зв.).
- ⁸ Протоколи поширеного засідання Малої Ради ВПЦР // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 412. – Арк. 5 (зв.).
- ⁹ Листування з Округними Церковними Радами про приєднання парафій до Автокефальної Церкви // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 418. – Арк. 1 (зв.).
- ¹⁰ Протоколи засідань Президії Чернігівської Крайової Церковної Ради // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 282. – Арк. 21 (зв.).
- ¹¹ Листування з Округними Церковними Радами про приєднання парафій до Автокефальної Церкви // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 418. – Арк. 1 (зв.).
- ¹² Докладные записки, справки Государственного Политического Управления СССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников в г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании УАПЦ и другим вопросам (январь – 22 октября 1926 г.). // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2318. – Арк. 31.

- ¹³ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 279;
- ¹⁴ Листування з братством “Діяльно-Христова Церква” про об’єднання з автокефальною церквою. Ч. 1 // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 235. – Арк. 17.
- ¹⁵ Листування з братством “Діяльно-Христова Церква” про об’єднання з автокефальною церквою. Ч. 1 // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 235. – Арк. 15.
- ¹⁶ Матеріали Ново-Миргородської єпархії Єлисаветградського округу // ЦДАВО України. – Ф. 4215. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 11.
- ¹⁷ Протоколи культпленумов, колегій окрполитпросвещения, планових комісій, совещаній заведуючими клубами. Інформаційні звіти о роботі середі молодіжи, о культработі Николаевського окружкома // ДАМО. – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 74.
- ¹⁸ Справа про перехід єпископа Балтського округу до Братства “Діяльно – Христова Церква” // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 343. – Арк. 7.
- ¹⁹ Справа про перехід єпископа Балтського округу до Братства “Діяльно – Христова Церква” // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 343. – Арк. 16.
- ²⁰ Протоколи засідань Президії Всеукраїнської православної церковної ради // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 395. – Арк. 10.
- ²¹ Листування з Окружними Церковними Радами про приєднання парафій до Автокефальної Церкви // ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 418. – Арк. 1.

Аннотація. Автором сделана попытка реконструкції общественно-религиозного пути єпископа Василя Пшеничного, отношения с УАПЦ и его роль в создании филиалов Братства “Діяльно-Христовой Церкви”.

Ключевые слова: єпископ, Братство “Діяльно-Христовая Церковь”, Украинская Автокефальная Православная Церковь, Всеукраинский Православный Церковный Совет, Василий Пшеничный.

The summary. An author is do the attempt of reconstruction of public-religious way of bishop Vasil’ Pshenichniy, relationships with UAOC and his role at creation of branches of Fraternity “Dijalno-Christova Cerkva”.

Key words: bishop, Fraternity “Dijalno-Christova Cerkva”, Ukrainian Autocephaly Orthodox Church, Allukrainian Orthodox Church Advice, Vasil’ Pshenichniy.

Одержано 6 вересня 2011 р.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАЛУЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (20-ТІ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті робиться спроба дослідити генезу становлення громадських організацій в СРСР на початку ХХ ст.; аналізуються стратегічні дії нової влади щодо залучення селянства до суспільно-політичного життя через громадські об'єднання; виокремлюються заходи більшовицької партії щодо організації та постановки під партійний контроль молодіжного та жіночого громадських рухів.

Ключові слова: громадські об'єднання, українське село, монопартійна влада.

Перемога більшовиків у революції та громадянській війні призвела до радикальної зміни орієнтирів суспільного життя колишньої Російської імперії.

Прискорена економічна модернізація суспільства (індустріалізація, колективізація, урбанізація і т.д.) істотно змінила соціальні відносини. У рамках комплексного дослідження реалізації більшовицької політики в українському селі (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) представляється важливим встановити роль громадських організацій у залученні населення, зокрема, селянства, молоді, жінок до громадсько-політичного життя суспільства.

У СРСР функціонування громадських об'єднань розглядалось як необхідний політичний інструмент легітимізації нової влади та здійснення диктатури пролетаріату. У коментарі до Конституції УСРР 1929 р. зазначалося: “У СРСР, протилежно Заходіві, не тільки немає антагонізму між урядовими органами й громадськими організаціями, але, навпаки, тут ми спостерігаємо цілковиту єдність інтересів. Громадські організації зовсім не ставлять собі завданням бути в опозиції до органів державної влади” [22].

Об'єднаннями громадян зазвичай є політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні, кооперативні та інші організації, які все ж дуже різняться між собою [5]. Сучасний тлумачний словник української мови словосполучення “громадські організації” та “громадські об'єднання” трактує тотожно [39].

Громадські об'єднання в СРСР визначалися як добровільні об'єднання трудящих, які мають на меті сприяти розвитку організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас [40].

У Конституції УСРР 1919 р. статус громадських об'єднань визначено не було. У Конституції УСРР 1929 р. вперше було окреслено головні функції громадських об'єднань: у ст. 125 зазначалося “з метою розвитку організаційної самодіяльності та політичної активності народних мас

громадянам УРСР забезпечується право об'єднання в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні і оборонні організації, культурні, технічні і наукові товариства” [21].

Для написання даної статті використовувались наступні методи: системний та порівняльний аналіз наукової літератури, статистичний та кореляційний аналіз.

Мета даної статті полягає у вивченні головних стратегічних чинників, за рахунок яких більшовицькій владі вдалось політизувати та взяти під контроль громадські об'єднання села.

Завдання статті – проаналізувати діяльність влади щодо залучення селянства до громадсько-політичного життя через громадські організації; дослідити заходи більшовицької партії стосовно організації та підпорядкування компартійному контролю молодіжного та жіночого громадсько-політичних рухів.

Дану проблематику у своїх наукових працях висвітлювали П. Бондарчук, Н. Гогохія, П. Григорчук, В. Даниленко, Н. Дащенко, М. Журба, О. Завальнюк, Г. Капустян, В. Коцур, Б. Кравченко, С. Кульчицький, В. Лозовий, О. Мовчан, Б. Москальов, П. Панченко, О. Пиріг, Р. Подкур, В. Прилуцький, І. Рибак, С. Свистович, Ю. Степанчук, Є. Шаталіна та ін.

Комплексний аналіз діяльності громадських об'єднань українського села у розрізі полінаціональності та через призму зовнішніх зв'язків здійснив український науковець М. Журба. Зокрема, у дисертації “Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20-30 рр. ХХ ст.)”, він розглянув історичні обставини створення та діяльності класових селянських спілок, кооперативних організацій та добровільних товариств національних меншин, показав участь громадських об'єднань радянського села в діяльності відповідних інтернаціональних структур [11].

Дані питання досліджує також Ю. Степанчук. У дисертації “Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.” автор дійшов висновку, що наприкінці 1920-х років у роботі громадських організацій відбулися прогнозовані трансформації: “Усі ці сили, раніше об'єднані під різними гаслами, партія влади кинула на “останній рубіж” капіталістичного ладу – село [36].” Він приділив також увагу особливостям соціальної політики КП(б)У в молодіжних організаціях, профспілкових, громадських товариствах, громадських об'єднаннях інтелігенції.

Наразі дослідженням даної тематики в Україні займається С. Свистович. У дисертації “Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму 20-30-х рр. ХХ ст.” на основі архівних джерел науковець проаналізував доктринальні засади функціонування системи громадських об'єднань радянської України та з'ясував їх місце в

політичній системі радянської держави. Автор роботи слухно зауважував, що “більшовицький режим намагався імітувати демократичну модель розбудови суспільного і державного життя, а тому створював ідеологічні міфи у форматі історії створення та функціонування громадських організацій УСРР у міжвоєнну добу [32].”

Проте, незважаючи на наявність великої кількості наукових праць щодо діяльності громадських об’єднань в СРСР та УСРР у міжвоєнну добу, варто здійснити окрему спробу аналізу функціонування громадських об’єднань УСРР у контексті залучення селянства, молоді та жіноцтва до громадсько-політичного життя тогочасного суспільства.

Найвищий статус у СРСР та УСРР наприкінці 20-х рр. мали такі громадські організації: “Пролетарська партія (ВКП) – громадська організація авангарду робітничого класу, класова пролетарська організація – Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ЛКСМ), комітети незаможних селян, селянські товариства взаємодопомоги” [23]. Повнозначення даних громадських організацій були досить широкими, наприклад, комуністичним партійним організаціям, професійним спілкам, кооперативам, організаціям молоді, культурним товариствам забезпечувалося право виставляти кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних та автономних республік і місцевих Рад депутатів трудящих.

У розрізі написання даної роботи окремо варто зупинитися на діяльності селянських товариств взаємодопомоги, комітетів бідноти. Саме вони виконували надзвичайно важливу політичну функцію і допомагали процесу легітимізації радянської влади на селі.

Наприкінці 20-х років власники заможних та середніх селянських господарств добровільно до колективних господарств вступати не бажали.

У другій половині 20-х рр. після розширення адміністративних прав сільрад українські селяни були позбавлені можливості вести сільське господарство, об’єднуючись у земельні громади. У записці Наркомзему до Раднаркому УСРР (1929 р.) зазначалося, що “земельні громади, як об’єднання селянських господарств, що користуються правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і є цілком зайвими та непотрібними” [8]. У 1930 р. земельні громади селян були ліквідовані.

Комуністична партія закликала до “хрестового походу” на село задля боротьби проти куркульства, а сільську бідноту – до створення своїх класових організацій. 11 червня 1918 р. ВЦВК затвердив декрет РНК “Про організацію постачання селянської бідноти.” Комітети бідноти в РРФСР відразу почали діяти як “бойова організація сільських пролетарів і напів-пролетарів,” “ставши опорним пунктом радянської влади на селі” [14].

В УСРР комбіді почали функціонувати наприкінці 1919 р. Компартія України, відповідно до постанов ЦК РКП (б) й розпоряджень В. Леніна у

березні 1920 р. на IV конференції, ухвалили рішення про створення на селі опорних пунктів диктатури пролетаріату в особі організації сільської бідноти. У рішенні IV конференції вони іменувалися союзами мало-земельних і безземельних селян, у квітні 1920 р. вони отримали назву комітети незаможних селян). Керівництво організацією та діяльністю комнезамів здійснював Наркомат внутрішніх справ та відділи управління виконкомів губернських і повітових рад. Органи радянської влади були зобов'язані надавати допомогу комнезамам. 18-22 жовтня 1920 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд комнезамів. Головними питаннями були: колективний обробіток, прокатні пункти, відбір землі у куркулів, зібрання надлишків хліба тощо [15].

Стратегічними щодо подальшої діяльності роботи комнезамів були II (1922 р.), III (1923 р.), IV (1924 р.) Всеукраїнські з'їзди КНС. Керівним органом КНС в межах України було визначено Центральну комісію незаможних селян при ВУЦВК (ЦКНС), а на місцях губернські, окружні і районні комісії незаможних селян.

10 червня 1920 р. ВЦВК звернувся до робітників України з відозвою: “утворити якнайскоріше летючі загони робітників – пропагандистів і агітаторів, щоб повести затуркану, загнану бідноту проти куркулів села” [16]. За короткий термін з міст було надіслано у села 10 576 чоловік, 6356 осіб мобілізовано лише у Полтавській, Одеській, Катеринославській губерніях [29].

Нова влада делегувала КНС повноваження вилучення хлібних надлишків у заможних селян, включаючи подвірний облік хліба і продуктів (визначення кількості хліба, який необхідно залишити селянинові на основі класового принципу), розподіл продрозкладки, боротьбу проти “спекуляції і мішечництва,” контроль за продажем хліба на базарах, з переходом до непу – збирання продподатку, боротьбу з “бандитськими зграями” (V Всеукраїнський з'їзд Рад нагородив Червоним прапором 49 комнезамів за “боротьбу з бандитизмом”) [17].

У голодні 1921-1922 рр. за ініціативою ВЦКНС було вирішено увесь зерновий фонд незаможних селян урожайних губерній, що утворювався з відсоткових відрахувань продподатку, передати на задоволення насінневих та продовольчих потреб населення неврожайних губерній та районів [18]. КНС брали активну участь у вилученні цінностей у церквах і монастирях на користь голодуючих, вводили добровільне самообкладання. Відповідно до різних статистичних матеріалів комнезами зібрали понад 250 тис. пудів хліба, що становило половину від загально зібраного по республіці.

Найінтенсивніше створення КНС відбувалося у Харківській та Полтавській губерніях. На початок липня 1920 р. тут було створено близько 700 КНС, на початок серпня – 3277, вересня – 5564, жовтня – 7681, листопада – 9599. Проте дана чисельність за різними джерелами коливається у межах 700-800 одиниць [19].

У квітні 1921 р. відповідно до Закону ВУЦВК про КНС комнезами були названі організаціями державного значення. У Законі від 13 квітня 1921 р. чітко визначаються права КНС, а Закон від 27 травня 1922 р. вносить корективи до діяльності КНС у зв'язку із запровадженням нової економічної політики. Постанова ВУЦВК від 5 грудня 1925 р. почала обмежувати адміністративні права комнезамів, відтепер їх основна діяльність зводилася до виробничо-господарської. Активізувалися чистки КНС: перша припала на кінець 1921 – початок 1922 р., друга – вересень 1922 р., третя – січень-травень 1923 р. Аналіз наявної літератури дозволяє констатувати, що було вичищено за згадані періоди понад 900 тис. осіб.

Із протоколів засідань правління комітету бідноти 1-го району (м. Кам'янець-Подільський) від 14 січня 1923 р. дізнаємося про обов'язкове виконання плану реквізицій зерна на користь Червоної Армії під час тижня шефства та про вилучення 9-тифунтового збору [10].

Липневий пленум ЦК КП(б)У 1925 р. у резолюції постановив реорганізувати КНС із організації державного значення в організацію громадську, звільнивши комнезами від адміністративно-державних функцій. IV пленум ЦКНС (серпень 1925 р.) ухвалив провести реорганізацію КНС. 16 листопада 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР видали постанову про КНС, у якій реорганізували їх у добровільні громадські організації, котрі працювали на підставі окремого статуту.

У 1929 р. у комнезамів відбирають наступні функції: право заарештовувати, обшукувати та конфіскувати майно громадян. Завдання КНС – захищати інтереси всього неможливого селянства, проводити культурно-освітню роботу серед своїх членів, брати активну участь в усіх кампаніях на селі, притягати неможливе селянство до роботи сільради, її комісій, до роботи місцевих громадських організацій [25]. КНС налагоджували роботу хат-читалень, сільбудів, посилали неможливі на навчання до вузів та інших учбових закладів, проводили самообілізації своїх членів для роботи на будівництві і в промисловості. Активною була участь комнезамівців у організації колгоспного руху.

У пленум ВЦКНС 16 лютого 1933 р. ухвалив ліквідувати організації КНС. 8 березня 1933 р. ВУЦВК у своїй постанові визнав вірним рішення пленуму ВЦКНС про самоліквідацію КНС, зазначивши, “уряд певен, що неможливі, тепер уже колгоспники, ще активніше боротимуться проти куркуля та його агентури, за успішне виконання плану другої більшовицької п'ятирічки, будуть у передових лавах колгоспного активу... за перевиховання колгоспників на справжніх будівників безкласового соціалістичного суспільства” [19].

Подібно до комітетів неможливіх селян, діяли селянські товариства взаємодопомоги. Вони були створені за постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. для покращення соціального забезпечення на селі, залучення широких селянських мас до нових структур на селі. Комітети

займалися організацією допомоги при неврожаях, пожежах, інших стихійних лихах, допомагали державним органам легітимізувати більшовицьку владу на селі.

У 1924 р. в УСРР комітети взаємодопомоги почали працювати поруч соцзабезу, допомагаючи йому в справі забезпечення непрощадних мешканців села. Селянські товариства взаємодопомоги утворювалися за постановою загальних зборів (сходу) громадян даного села, що не позбавлені виборчих прав конституцією. Органами керування селянських товариств взаємодопомоги були: загальні збори членів товариств, комітет товариства, що обирався із складу членів товариства. Кошти товариств були головним чином із членських внесків, добровільних надходжень і доходів від майна, що їм належало, закріпленої за ними землі, підприємств та ін. Основне завдання селянських товариств взаємодопомоги – допомогти незаможникові й середнякові забезпечити себе від випадкового лиха [26].

З 1924 р. побудова КВД здійснювалася на основі колективно-добровільного членства. Проте, як слушно зауважує М. Журба, “діяльність комітетів взаємодопомоги тривожила компартійне керівництво перспективою появи заможно-середняцької спілки, антиподом якої, при проведенні жорсткої класової селекції, могла стати ще одна незаможницька організація комбідівського зразка” [12]. Постановою ВЦВК та РНК УСРР від 13 серпня 1930 р. товариства взаємодопомоги були реорганізовані в каси взаємодопомоги колчленів.

У травні 1924 р. на XIII з’їзді РКП(б) Й. Сталін наголосив, що “з масових організацій, які облягають нашу партію, слід звернути особливу увагу на кооперацію і на об’єднання робітниць та селянок. Я виділяю ці організації тому, що вони є в даний момент найбільш загрожуваними” [33].

Партійним організаціям, починаючи з 1925 р., рекомендували сприяти утворенню колгоспно-кооперативних об’єднань. Проте відродження селянської кооперації не відбулося. Партійні і державні органи залучали кооперацію до примусової колективізації селянства [2].

Як слушно зауважує С. Кульчицький “у директивних документах партії, які приймалися в 1925 р., вже почалася зовні малопомітна, але істотна деформація концепції “кооперативного соціалізму.”

У 1930 р. Й. Сталін оголосив, що “в кооперації засів непманський дух і його треба з неї вибавити”. Вождь партії вимагав усунення тих, хто, за критеріями більшовиків, не відповідав інтересам пролетаріату [31].

Важливу роль в адаптації населення до нових реалій існування відігравали профспілкові організації. Проте їх вплив на селянство не мав всезагального характеру.

У своїй дисертації історик та політолог С. Білошицький зауважував наступне: “Завданням профспілкових організацій була не лише передача імпульсів від влади до мас й, що не менш важливо, постачання інформації

“верхам” щодо настроїв і потреб “низів”. В такому випадку партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи” [1].

Структурно всі працюючі на одному підприємстві або установі об’єднувалися в одну галузеву спілку та жорстко підпорядковувалися відповідному ЦК. Оновлений, зокрема, після вилучення меншовиків профспілковий апарат був не багаточисельним та добре контролювався “з гори”. У резолюції ІХ з’їзду КП(б)У, який відбувся в грудні 1925 р., зазначалося: “Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто в своїй роботі проявив здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона проводить у відношенні до профспілок” [13]. У 1928 р. комуністи у профспілковому апараті склали більшість й були повністю підконтрольними новій владі.

Профспілки брали участь у виборах і роботі рад, органів робітничо-селянської інспекції, у здійсненні шефства робітничих колективів над селянами. Так, активну шефську роботу здійснювали робітники Вінниці у селах Телепеньки, Майдан-Чапельський, Жигалівка, Гуменне, Михайлів, Лукашівка, Ксаверівка, а залізничники Жмеренки, робітники Степанівського цукрозаводу – у селі Зарудинці. Посилились також шефські зв’язки профспілок та інших громадських організацій з частинами Червоної армії [28].

Профспілки, комнезами, комсомол та інші громадські організації Поділля, як і всієї України, в 1920-х роках спільно з державними органами брали активну участь у розвитку культурно-освітньої роботи. Насамперед це стосується справи ліквідації неписьменності, що дісталась від дореволюційного минулого [38].

Проте влада добре розуміла, що найактивніше потрібно працювати із молоддю. Нові умови розвитку диктували такі завдання для молодіжних громадських організацій: прагнення до виховання радянської молоді відповідно до ідей марксизму-ленінізму, підготовка молоді до війни з імперіалізмом, виховання майбутніх партійних кадрів та ін.

Найактивнішу роль у залученні селянства до громадсько-політичного життя відіграла комсомольська організація. На думку історика Ю. Степанчука, “в основних програмних засадах цієї організації не приховувалося, що ЛКСМУ є класовою організацією лише робітничої молоді, завданням якої є боротьба за комунізм; ЛКСМУ має вертикальну централізовану організацію, втілює у життя політичний курс більшовицької партії, підлягає її політичному контролю тощо [37]”. Основним критерієм для членства у ЛКСМУ була соціальна приналежність. “Комсомол – це не партійна організація, але вона є класова пролетарська організація. Її основне й провідне ядро – робітнича молодь. Комсомол

приймає до своїх лав окремих представників дрібної міської буржуазії, що довели свою вірність пролетаріатові. На селі комсомол спирається на найбіднішу селянську й батрацьку молодь, приймаючи до своїх лав і найкращих представників середняцької молоді, що переходять на бік комунізму. Основне завдання комсомолу – це активна участь у діяльності держави, в реорганізації праці й освіти, а також вихованні робітничої молоді” [24].

Поступово саме члени ЛКСМУ на селі брали під власний контроль усі сфери життя сільської молоді: ідейно-політичну, соціальну, культурну тощо. З початку 20-х рр. була розгорнута потужна пропагандистська кампанія, у якій на комсомольські осередки покладалися великі сподівання. Наприклад, лише з 20 січня до 15 березня 1932 р. було мобілізовано 30 000 членів ВЛКСМУ на педагогічну роботу [7].

У Луганському окрузі комсомольцям доручили перевірку виконання сільрадами наказів виборців та “виховну роботу з куркулями й підкуркульниками.” Стратегічною метою роботи комсомольців було обрання “комсомольців-батраків до рад” [3]. Луганська окружна організація ЛКСМ відрядила 160 комсомольців на два роки як секретарів сільрад.

Й. Сталін у 1925 р. на комсомол покладав великі сподівання, щодо роботи на селі: “100 тисяч комсомольського активу на селі – це така сила, для якої не може бути небезпечним жодний вплив селянської молоді” [34].

У березні 1927 р. у промові на V Всесоюзній конференції ВЛКСМ очільник держави схвально відгукувався про роботу “легкої кавалерії,” зауважуючи наступне: “Комсомол завжди йшов у нас в перших рядах наших бійців. Будемо сподіватися, що комсомол стоятиме і надалі в перших рядах, високо несучи вперед прапор соціалізму” [35].

Компартійна влада залучала комсомольців до участі в нарадах, мітингах, конференціях бідноти, до роботи у ревізійних комісіях. Під керівництвом комсомолу проводилися передвиборчі карнавали, лижні пробіги тощо. Створювалися ударні комсомольські бригади та направлялися для передвиборчої роботи на село. “Легка кавалерія” брала активну участь у ревізійно-обстежувальній роботі рад тощо [4]. Професійні якості, знання сільського господарства до уваги не бралися, важливіше значення мало бажання беззастережно виконувати накази влади. Наслідками такої роботи комсомольців на селі ставали розпалювання громадянської війни на селі.

Допомагали легітимізувати нову владу і школярі-піонери. “Основне завдання піонерських організацій в тому, щоб перетворити вузькі особисті інтереси, зв’язані з родинним життям, в інтереси класово-громадські, щоб виробити із дитини активного борця й будівника соціалістичного суспільства” [6].

Значну роль у СРСР було відведено жіноцтву, яке розглядалося як потужний невикористаний резерв трудової сили. Відтак завдання з перетворення жіноцтва в організовану та керовану соціальну реальність

розглядалося керівниками радянської держави в якості одного з пріоритетів державної політики.

За ухвалою ЦК РКП(б) у вересні 1919 р. з “метою виховання робітниць і селянок у комуністичному дусі, залучення їх до соціалістичного будівництва” були створені жінвідділи (відділи парткомітетів по роботі серед трудящих жінок) [41]. Наприкінці 1919 р. в Україні при ЦК КП(б)У створено аналогічний відділ щодо роботи серед жінок. Однією із завідувачів жінвідділу при ЦК КП(б)У була відомий ідеолог соціальної рівності жінок О. Пілацька. Жінок долучали до розробки нових законів, пов’язаних з жіночою працею, сімейно-правовим становищем жінки у суспільстві, до участі у конференціях робітниць і селянок, проведення мітингів, пропагування спеціальної літератури, видання журналу “Комуністка” тощо.

Наприкінці 20-х років почали функціонувати жіночі професійні, культурно-просвітні товариства, що опікувалися питаннями соціалізації жінок, та жіночі ради, котрі залучали жінок до управління. Найчисельнішими товариствами були “Геть неписьменність”, “Друг дітей”. Їх створення відбувалося з ініціативи владних структур та під їх патронатом. Завдяки роботі товариств 5 мільйонів загальної кількості неписьменних по Україні жінок здобули початкову освіту [13].

Радянська влада, виокремивши активну частину жіночого населення та просуваючи її “на гору”, отримала прошарок жіночого населення, який повністю підтримував владу. Активістки, ударниці, комуністки, комсомолки очолювали жіночі відділи, спецкомісії по роботі з жінками, що відповідали за адаптацію жінок до нових реалій життя.

Таким чином, у 20 – 30-х рр. громадсько-політичні організації могли існувати у разі їхньої абсолютної більшовізації. Члени громадських організацій дотримувались прийнятих у них правил поведінки. Такі організації вимагали від своїх членів підпорядкування власних інтересів суспільним, пристосування до звичаїв і традицій організацій.

На селі у 20-х рр. головними політичними гравцями були сільради, волвиконкоми, комітети незаможних селян, селянські товариства взаємодопомоги. Найсуттєвішу допомогу радянська влада на селі отримала від комітетів незаможних селян. Більшовики впродовж 1920-1933 рр. використовували КНС УСРР як політичний елемент здійснення своєї диктатури та окремий орган, що мав допомогти консолідувати найбідніше населення села, “комітети незаможних селян – організація найбіднішого селянства... завданням яких було розшарувати село й боротися з куркулем [24].

Пріоритетне значення надавалося роботі з молоддю та її соціалізації через контрольовані громадські об’єднання, зокрема, ЛКСМУ, що функціонувала як громадська організація, проте мала всі ознаки партії.

У 20 – 30-х роках влада провела цілу низку заходів, спрямованих на залучення жінок до суспільно-громадського життя. Участь жінок у роботі

громадських організацій повинна була зламати традиційну жіночу аполітичність та допомогти легітимізації більшовицької влади, зокрема на селі.

Примітки

1. Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Володимирович Білошицький. – К., 2001. – С. 187.
2. Васильчук М. П. Кризь нашарування століття / М. П. Васильчук. – Хмельницький, 1997. – С. 38.
3. Выборы в Советы и состав органов власти в СССР в 1929 г. – М., 1929. – С. 23.
4. Там само. – С. 28.
5. Головатий М. Ф. Класи і партії: навч. посіб. / М. Ф. Головатий. – К., 2008. – С. 108.
6. Залужний О. С. Дитячі інтереси та як їх виявляти. Зміст піонерської роботи в СРСР / О. С. Залужний. – Х., 1927. – С. 16.
7. Збірка документів, виданих у розвиток постанови ЦК ВКП(б) / [упоряд. Ю. Черченко, О. Кошель]. – Х., 1932. – С. 109-110.
8. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А.В. та ін.] – К., 2006. – Т.1. – 2007. – С. 69.
9. Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької області). – Ф.П. 458. – Оп.1. – Спр. 324. – Арк. 34.
10. Держархів Хмельницької області. – Ф. Р. 2678. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3-4.
11. Журба М. А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30 рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. А. Журба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.disszakaz.com/obshchestvennie_ob_edineniya_ukrainskogo_sela.
12. Журба М. А. Селянські громадські об'єднання України в контексті між-республіканських зв'язків (20-ті рр. ХХ ст.) / М. А. Журба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_34/.../I12_doc.pdf.
13. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК в 2-х томах – К., 1976. – Т. 1. – С. 361.
14. Комітети незаможних селян України (1920-1933): зб. документів і матеріалів / [упоряд. Г. Т. Ісип, А. П. Карташова, А. З. Міщенко та ін.]. – К., 1968. – С. 4.
15. Там само. – С. 7.
16. Там само. – С. 9.
17. Там само. – С. 19.
18. Там само. – С. 21.
19. Там само. – С. 10.
20. Там само. – С. 397.
21. Конституція УССР (Основной закон). – Офиц. изд. – К.: ГИПЛ, 1939. – С. 27.
22. Конституція УСРР і СРСР / [За ред. проф. А. Л. Малиновського, Г. Александренка]. – Х., 1929. – С. 44.
23. Там само. – С. 40.
24. Там само. – С. 42.
25. Там само. – С. 43.

26. Там само. – С. 46-47.
27. Матеріали до звіту Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян. – Х., 1930. – С. 4.
28. Нариси історії Поділля [На допомогу вчителю] / [за ред. Л. В. Баженова, І. С. Винокура, С. К. Гуменюка, О. М. Завальнюка та ін.] – Хмельницький, 1990. – С. 232-233.
29. Отчет ЦК КП(б)У к V Всеукраинской партийной конференции / Приложение к журналу “Комунист”, 1920 – № 5 – С. 3.
30. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.]: відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 354.
31. Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років XX століття / В. Подолян, В. Беркут. – Вінниця, 2008. – С. 37.
32. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20-30-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. М. Свистович, 2007 – Режим доступу: http://www.dissland.info/.../obshestvennie_ob_edineniya_v_politike.
33. Сталін Й. XIII з'їзд РКП(б) 23-31 травня 1924 р. Організаційний звіт ЦК // Повне збір. творів. – Т. 6 / Й. Сталін. – К., 1948. – С. 208.
34. Сталін Й. Про комсомольський актив на селі. Промова на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 6 квітня 1925 р. / Й. Сталін // Повне збір. творів. – Т. 7. – К., 1948. – С. 85.
35. Сталін Й. Промова на V всесоюзній конференції ВЛКСМ 29 березня 1927 р. / Й. Сталін // Повне збір. творів. – Т. 9. – К., 1949. – С. 189.
36. Степанчук Ю. С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. С. Степанчук. – Черкаси, 2006 – С. 15.
37. Там само. – С.12.
38. Суровий А. Ф. Роль профспілок та інших громадських організацій Поділля в розвитку освіти у 1920-х роках / А. Ф. Суровий, О. С. Марчак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 4. – С. 321.
39. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / [за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського]. – Х., 2006. – С. 573.
40. Українська Радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 464.
41. Українська Радянська енциклопедія. – К., 1979. – Т. 4. – С. 134.

Summary

The article tries to explore the genesis of the formation of community organizations in the USSR in the early twentieth century, analyzes the tactical actions of the new government to attract the peasantry to the social and political life through associations, are isolated events of the Bolshevik Party to organize and set under party control youth and women social movements.

Keywords: *associations, Ukrainian village, one-party power.*

Одержано 5 вересня 2011 р.

СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ

В статті розповідається про трагічні сторінки в історії українського селянства в умовах радянської тоталітарної держави ХХ ст. Акцентується увага на передумови, хід, жертви і наслідки голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

Ключові слова: селянство, сільськогосподарське виробництво, комуністична диктатура, радянський тоталітаризм, політичні репресії, голодомор, геноцид.

Як тільки більшовики заволоділи Україною, вони негайно включили її в орбіту комуністичного проекту. Компарти́но-радянська диктатура не підпорядковувалася конституціям і звичайним законам, хоча в радянському суспільстві не можна було поскаржитися на їх відсутність. Воля ієрархічно побудованої державної партії якраз і була законом для позбавленого суверенності суспільства. “Наші закони, – говорив у липні 1930 р. відомий компарти́йний діяч, на той час – прокурор РСФФР М. Криленко, – це форми, в які партія втілює свою волю. Всі акти нашої партії, всі основні лозунги нашої партії негайно знаходили відбиття в радянських законах. Ці закони є не що інше, як вказівки партії”¹.

Правда про більш як 70-літнє перебування комуністичного режиму при владі жахає цивілізований світ. Український народ у ХХ ст. тричі пережив страшні роки голодоморів 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., однак другий був наймасовішим і найжорстокішим. Україна зазнала неймовірних національних втрат, було знищено цілі пласти національної культури і духовності. Мета голодоморів була однозначною – знищити вільнодумство, прагнення до незалежності, встановити безмірну покірність і страх серед українців.

Більшовицька тоталітарна система, що існувала в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, жорстоко переслідувала будь-які відступи від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, тим самим обстоюючи своє понаси́льницькому встановлене панування над народом. Тоталітаризм є однією з форм існування авторитарної держави, що характеризується абсолютно повним контролем з боку влади над всіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм у науковому осмисленні даної проблеми виявився невіддільним від природи соціалістичного способу виробництва. В ньому панував державнокапіталістичний спосіб матеріального виробництва, волюнтаризм в застосовуванні законів, ігнорування їх верхами чи використання в егоїстичних цілях, найжорстокіша заборона на інакомислення.

Масові політичні репресії та різноманітні утиски прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення, обірвали та скалічили

життя мільйонів громадян. Не обійшов стороною цей жахливий смерч і долю сільських трудівників, нещадно ламаючи їх життя, практично з самого утворення радянської влади. Радянські голодомори були жахливим нелюдським діянням компартійної верхівки, справжнім геноцидом проти селянства. На кістках мільйонів владоможці на чолі з “кормчим усіх мас” влаштували сатанинське дійство “соціалістичного будівництва” на селі.

Історіографія теми свідчить, що спільним недоліком літератури з даної проблеми, виданої до кінця 1980-х років, є те, що поза увагою авторів залишалися негативні явища, помилки, прорахунки, що були породжені волонтаристським підходом до вирішення питань аграрного сектора. В умовах однопартійної системи, обмеження свободи наукової творчості дослідники орієнтувалися на аналіз позитивних тенденцій, а спостереження і передбачення негативних явищ не були об’єктом їхньої уваги. При цьому важливо наголосити, що прогностична функція суспільствознавства ігнорувалася державою та її директивними органами. Неможливість вільного доступу до об’єктивної інформації, архівних документів створювала для науковців значні труднощі для об’єктивного наукового аналізу розвитку суспільства. Лише з розвитком демократичних процесів і краху в 1991 р. старої політичної системи дослідники одержали можливість для об’єктивної оцінки ролі правлячої партії і держави в усіх сферах суспільного життя. Коли остаточно розвалювалася суспільно-політична система в СРСР, почали з’являтися праці, в яких аналізувалися проблеми, що раніше нещадно викорчувалися цензурою. В 1990 р. була опублікована праця “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. На її сторінках вперше за багато десятиліть читачі побачили ті страхітливі злочини радянської тоталітарної держави проти українського селянства, що позбавлялись права бачити світ, ховались далеко у глухому затінку від людського ока. В цей же період вийшли праці С. Кульчицького, Р. Конквеста, І. Біласа, в яких на широкій джерелознавчій базі проаналізовані голодоморні жахи українського селянства. У 1995 р. світ побачила праця відомого сучасного українського історика П. Панченка “Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)”, в якій він виявив новаторський підхід до відображення найпекучіших проблем життєбутності народу, в тому числі трьох пережитих ним голодоморів, великих соціальних втрат, неординарно відтворюється довгий ланцюг його трагедій і незмінних тривог². Праці цього історика відзначаються творчим підходом до аналізу й узагальнення фактичного матеріалу, широтою, глибиною і новизною висновків.

З часом українські і зарубіжні дослідники видали значну кількість праць, в яких переконливо доводять, що голодомор 1932-1933 рр. був спеціально спланований і організований Москвою для винищення саме українського етносу, його кращого генофонду, збереженого на селі,

шляхом цілковитого вилучення зерна, продуктів харчування, що позбавляло селянина будь-якої надії вижити на найродючішій території в світі. Питання голодомору 1932-1933 рр., політичних репресій 1920-1950 рр. на Поділлі активно досліджують Л. В. Баженів, М. П. Вавринчук, В. І. Горбатюк, О. М. Завальнюк, К. В. Завальнюк, В. В. Нечитайло, В. С. Прокопчук, І. В. Рибак, І. М. Романюк, П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий, А. Г. Філінюк, П. М. Шкробот, І. Г. Шульга та інші науковці. С. В. Маркова та В. І. Петренко захистили дисертації, спеціально присвячені подіям голодомору-геноциду 1932-1933 рр. на Поділлі. У 2007-2010 рр. в Хмельницькій області відбулися чотири всеукраїнські науково-практичні конференції, де розглядалися передумови, хід, жертви і наслідки жахливого голодомору 1932-1933 рр., аналізувалися документи і свідчення учасників трагічних подій. Матеріали деяких із них вже побачили світ⁸. Дослідження істориків Подільського регіону є цінним надбанням для всієї української історичної науки.

Метою даної публікації є спроба акцентувати увагу читачів на найбільш суттєвих подіях дискримінаційної політики радянської тоталітарної держави стосовно українського села у 20-80-х рр. ХХ ст.

Монопартійна система функціонування органів радянської влади витворила специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, безжально і систематично тероризувала різні соціальні прошарки населення, що, на думку тодішніх владоможців, навіть своїм існуванням суперечили новій природі суспільства. Від імені диктатури пролетаріату, влада центру, а за нею слідом і владні структури на місцях застосовують диктатуру жорстокості і в абсолюті – позаправове свавілля, що знаходилося поза законами і правом, поза межами цивілізованих форм суспільних відносин. З цією метою владою використовувалися соціальні кризи, голод, економічні деформації, антивладні вибухи різних категорій населення. Свавілля супроводжувалося жорстокістю і беззаконням, бо доступним вважалось все, що народжувалося у верхніх ешелонах влади. Протинародні акції тоталітарної держави в українському селі продовжувалися з більшою або меншою силою в усі роки радянської влади. Тоталітаризм спочатку освячувався ленінізмом, а після смерті Леніна – сталінським вченням, тобто сталінізмом. Після смерті Сталіна – марксизмом – ленінізмом або, в іншій термінології, революційним вченням.

Українці, як етнос з глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив'язаністю до свого клаптика землі, не годилися для будівництва комунізму – і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Ганебна політика більшовицького керівництва тоталітарної держави щодо українського селянства переконаливо простежується з початку 1920-х років, бо воно не вписувалося в прокрустове ложе уявлення про соціалістичне суспільство. З приходом до влади Сталіна партія

фактично узурпує всю повноту влади. Він вважав своїм головним завданням приборкання селянства як “основної сили національного руху”⁴. З такого розуміння селянства логічно випливав взаємозв’язок національної та селянської політики радянської влади. Початком трагедії українського народу, що закінчилася штучним голодомором 1932-1933 рр., був так званий “рік великого перелому”, як офіційно було названо в СРСР 1929-1930 господарський рік – рік примусової колективізації, ліквідації куркульства як класу, рік, коли колгоспи перестали бути кооперативними підприємствами, а їхня продукція перестала належати працюючим у них. Сталін добре розумів, що в українському селі внаслідок його авантюрної політики можливий соціальний вибух. “Повторюю, ми можемо втратити Україну” – писав він у конфіденційному листі до Л. Кагановича 11 серпня 1932 р.⁵

Насильницька колективізація і голодомор 1932-1933 рр. були справжнім геноцидом проти українського селянства. Знищення мільйонів українських селян, свідомо здійснене владою Сталіна, мало вирішити кілька питань. Найважливіші з них такі: 1) загнати всіх селян в колгоспи; 2) отримати мільйони безкоштовних робочих рук селян для створення індустрії; 3) примусити селян працювати за наймізернішу платню; 4) зробити все населення покірним, щоб воно беззастережно виконувало всі розпорядження влади; 5) налякати всіх українців так, щоб вони боялися навіть мріяти про свої національні проблеми. За цей період померло від 5 до 12 мільйонів, за різним джерелами, приблизно в середньому 10 мільйонів людей⁶. Це означає, що було заморожено 10-25 % населення. Щодня вмирало по 25 тисяч, щогодини по тисячі, щохвилини – по 17 чоловік. В роки голодомору жінки трималися до останнього, намагаючись вберегти життя своїх дітей. А коли не ставало матерів, гинули осиротілі діти. А першими вмирали чоловіки. Якби Україна не переживала голодоморів, на сьогодні нас могло б бути близько 100 мільйонів чоловік. Це, мабуть, єдиний в світі випадок штучного голодомору в мирний час. Особливо постраждали східні та південні степові райони, які згодом були заселені росіянами. Ця “міна уповільненої дії” відчувається в державі особливо тепер.

Територія сучасної Хмельниччини в роки другого радянського голодомору входила до складу Вінницької області. У травні 1932 р. у Вінницькій області, за неповними офіційними даними, лютий голод охопив 400 населених пунктів, де голодувало 13852 людини. А в травні 1933 р. голодомором було охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26859 господарств, 120903 чоловік. Навіть у прикордонних районах, де були певні пільги і послаблення хлібозаготівель, зокрема у Проскурівському, голодувало населення 21 сільради з 57, в Новоушицькому – 11, Кам’янець-Подільському – 4 сільських рад⁷. Вимирали цілі сім’ї, зростала дитяча безпритульність. Люди втрачали людську подобу. В період голодомору

поширювалися такі аморальні явища, як масові крадіжки колективного та особистого майна громадян – худоби, зерна, по ночах з'являлись гурти витягачів із землі картоплі, буряків, іншої рослинності. Серед них були жінки, діти, старі. У відповідь з'явилося ще ганебніше духовно – моральне явище, яке породжувало соціальну конфронтацію, міжсімейну та міжродову ненависть і ворожість – самосуди, які населення здійснювало над крадіями. Антилюдська політика народжувала антилюдську психологію і мораль та відповідну поведінку. Масові порушення людської психіки, доведення людей до крайніх меж, до стану дикості і повної духовно – моральної деградації ілюструються численними фактами людожерства. До середини травня 1933 р. за досить заниженими офіційними даними було зафіксовано 71 випадок людожерства та 9 випадків труподства переважно у східних та центральних районах Поділля, тобто на найродючіших українських землях⁸.

Українського поета-неокласика, перекладача, літературознавця Юрія Клена (справжнє ім'я та прізвище Освальд Бургардт) без вагань можна назвати поетичним літописцем історії України. Проїнявшись болями і надіями української землі, де він народився і виріс, він – німець за походженням – пов'язав своє життя з її багатостраждальною долею. Кожна значна подія в рідному краї знайшла відгук в його поезіях і поемах. Не обминув поет і теми голодомору 1932-1933 років. Вона висвітлюється в його поемах “Україна”, “Прокляті роки”, “Попіл імперій”.

Так, у поемі “Україна” він стверджує, що до голодомору призвела воєнно-комуністична політика більшовиків, масові реквізиції і пограбування селянських господарств, руйнація усталених способів виробництва сільськогосподарської продукції. Звертаючись до України, він, зокрема, зазначає:

В нестямі божевілля	Де порожньо і голо
Який страшний ясир	Сірів безбарвний лан,
З Полтавщини й Поділля	Шугав безчолій голод
Стягав тоді Сибір!	За п'ятирічний план.
Розвіявши по нивах	Згадавши дні татарські,
Полову мертвих мрій,	За владу всіх рабів,
Гноїли в колективах	За “щастя пролетарське”
Весну твоїх надій ...	Твій темний люд згорів.

А куди ж дівся той хліб, якого в результаті хлібозаготівель, супроводжуваних репресіями, фізичним та моральним знущанням над селянами, було забрано? І на це питання поет дає відповідь:

Зерно у купах пріло під дощем,
Кудись у море, в безвість, за границю,
Щоб насадити скрізь цей наш едем.
Немов витріскуючи із криниці,
Переливаючись рідким вогнем,

Текло струмками золото пшениці.
 Ми тільки бачили той тьмянний блиск,
 На горлі ми ж відчули пальців стиск.

Пронизливі, жагучі до болю рядки поеми відтворюють картини апокаліпсису українського села:

Тоді дурні Грицьки і Опанаси
 Вмирили, як у зливу комарі.
 Тоді по селах їлось людське м'ясо,
 І хліб пекли з потертої кори.
 Дивилися голодні діти ласо
 На спухле тіло вмерлої сестри.
 Та ми, хоч і покинули печери,
 В двадцятім віці стали людожери.

Історичні рядки творів Юрія Клена – це не нудний перелік подій, увібганих у клітку віршованих строф – це, говорячи словами І. Франка, “огонь в одежі”, це художній літопис драматичних подій 1932-1933 років.

В історичній літературі переважає точка зору, що катастрофа штучного голодомору 1932-1933 рр. в Україні була наслідком спеціального національно-політичного курсу Москви у відношенні України. Комуністична партія втратила моральне право керувати країною не в серпні 1991 р., а ще тоді, в 1932-1933 рр. Звичайно, вина не всіх комуністів за той злочин однакова. Організацією голодомору власного народу здійснювали задурманені компартійною ідеологією, безграмотні радянські і комсомольські активісти. Адже, згідно з переписом 1927 р., понад 90% комуністів були безграмотними, або мали тільки початкову освіту. Як справедливо зауважує сучасний український історик П. Я. Слободянюк, “чи не в цьому також криється національна трагедія геноциду, підтриманого і здійсненого невігласами власної нації, адже високоосвічена, висококультурна, високодуховна людина ніколи не підніме руку на іншу безневинну людину, не поставить себе на службу ворогові, колонізаторові, загарбникові, не буде зрадником власного народу”⁹.

О. Гончар 26 липня 1989 р. в своїх “Щоденниках” записав: “То був наш перший Чорнобиль. За що це все тобі, Україно? Нічого подібного не знали ні поляки, ні чехи, ні навіть румуни – які вони щасливі! Бо колективізація страшна була не самим голодом; ще, може, страшнішим було те, що люди стали аморальні, вбили в собі милосердя, здатні були на все... Прийшов мор на всіх людей. Щось подібне – апокаліптичне – тоді почувалось. Перший Чорнобиль України...”

Голодомор-геноцид був небачений раніше не тільки фізичний, а й духовно-релігійний, етнічний геноцид українського селянина. Знищувались не лише одноосібні господарства та заможні і середні селяни, а й руйнувались багатотисячолітні гуманістичні традиції землеробів, знищувались їх сім'ї, які позбавлялися будь-яких засобів до існування, насильно

висилались з насиджених місць у інші регіони. Під лозунгами за колективізацію оголошувалась справжня війна релігії, яка захищала віковічні традиції та одвічний уклад селянського життя, засуджувала антилюдську політику колективізації. Були випадки, коли церква оголошувала анафему колгоспним і сільрадівським активістам.

Зрозуміло, церква стояла на заваді антиукраїнізму, антинародним методам колективізації, економічному розоренню, морально-політичному цькуванню, фізичному знищенню селян, як основи економічного добробуту, духовно-культурної й етнонаціональної стабільності України. Партійне керівництво було переконане, що колективізація буксує завдяки агітації ксьондзів і куркулів. Селяни довіряли своїм духовним пастирям більше, ніж представникам владних структур, які намагалися довести їм переваги колективної праці, шкідливість релігії тощо.

Трагедія голодомору-геноциду для України мала сумні наслідки: 1) порушено демографічний баланс української нації, бо від голоду вмирили переважно селяни-українці; 2) голодомор-геноцид остаточно зламав опір українського селянства колгоспно-феодальній системі; 3) ця трагедія остаточно підірвала сили українського народу в національно-визвольному русі. А якщо врахувати, що після вбивства С.Кірова в грудні 1934 р. почалися масові репресії проти інтелігенції та керівних кадрів, то стане зрозумілим, що генофонд української нації було пущено під ніж. Безпрецедентний етноцид 1932-1933 рр. зламав народ до такої міри, що будь-який спротив радянському тоталітарному режиму був унеможливлений.

Всемогутня радянська пропаганда і в ці страшні роки продовжувала виконувати свою чорну справу, обстрілюючи свій власний народ і світову спільноту. Наприклад, в шкільних програмах з української літератури вчителі задавали дітям вивчати напам'ять вірші, покликані продемонструвати торжество "мудрої" аграрної політики правлячої партії. Ось деякі уривки з них:

А сонечко сходить
Та все звідтіля:
Від Сталіна-батька,
З Москви, із Кремля.

* * *

У колгоспі добре жить –
Є що їсти, є що пить.
Чоловік чи молодиця,
Як одне, – веселі лица.

Селяни, котрі вже не мали сил чинити відкритий опір сталінським кампаніям, своє ставлення до влади передавали через усну народну творчість. Вони складали співомовки, частівки про реалії злиденного життя на рідній землі. В текстах відчувається відчай, безвихідь, туга, страх за своє майбутнє.

Комуни́сти на Україну
 Несуть чорну хмару,
 Безневинним хліборобам
 Голод – люту кару.

* * *

Повстаньте, гнані та голодні,
 Беріть кочерги й рогачі –
 Женіть буксирів з України –
 Щоб залишили нам харчі!

* * *

Ні корови, ні свині –
 Тільки Сталін на стіні.
 Він указує рукою,
 Куди їхати за мукою.

* * *

Голод косить Україну,
 Голод гірше смерті,
 Нема села, нема хати,
 Де б люди не мерли.

* * *

На стіні серп і молот,
 А у хаті смерть і голод.

Репресивні протинародні акції держави в українському селі продовжувалися і в наступні роки. Сталінська тоталітарна машина продовжувала набирати обертів. Третій “радянський голод” 1946-1947 рр., що виник внаслідок комплексу причин, зокрема, посухи, повоєнної розрухи, політики пограбування села посилив душогубний прес на селянство України. Надзвичайно важким для сільськогосподарського виробництва видався 1946 р. Неврожай у саме серце вразив більшість областей України. Критична ситуація, що склалася в сільському господарстві України, вимагала значного зменшення обов’язкових завдань щодо хлібозаготівель, які були доведені до колгоспів республіки ще навесні 1946 р. і були нереальними в обстановці, що склалася. Але сталінський уряд не хотів і слухати про це, хоча особисто М. Хрущов звертався до “батька всіх народів”. План не був зменшений ні на центнер.

Хлібозаготівлі проводилися під надзвичайно жорстким контролем центральних властей. Фактично, це була битва за вилучення з колгоспів та колгоспників усього вирощеного ними зерна, включаючи насінневі фонди та зернофураж. До голів колгоспів, що намагалися утаїти хоча б невелику частку вирощеного врожаю, широко застосовувалося судове переслідування. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув’язнений. Їх дії розглядалися як саботаж, що кваліфікувалось як “зрада загальній справі колгоспу і допомога ворогу народу”. Постановами партійних і

державних органів секретарі райкомів партії і голови райвиконкомів прямо попереджалися, що в разі зриву хлібозаготівель до них будуть вжиті заходи як до саботажників. В одній з обласних газет у редакційній статті суворо попереджалось, що “партія оцінює кожного керівника, кожного комуніста по тому, як він бореться за виконання хлібозаготівель”.

Взимку 1947 р. голод поширився майже на всю Україну. Страшна кара 1933 р. огорнула республіку. Голодне лихо окошувалося у селах значною кількістю смертей. Непоодинокими були випадки канібалізму. Надзвичайно високим був рівень дитячої смертності, особливо серед немовлят. У 1946-1947 рр. в сільській місцевості України від голоду померли більш як 900 тисяч чоловік. А всього загинуло в повоєнний голодомор в Україні близько 1,2 мільйонів осіб¹⁰. Найбільше потерпіло від голодного лиха сільське населення південнестепових областей і частково навіть лісостепової частини України.

Надзвичайно трагічне становище села багатьох областей України державною допомогою ніяк не компенсувалося. Навпаки, владні структури робили все для того, щоб про голод не було ніякої інформації. Редакції газет і журналів мали сувору вказівку про голодуючі села і райони не повідомляти і про голод не писати взагалі. У жодній із політичних акцій – з'їздів партії, пленумів ЦК КПУ, сесій Верховної Ради – в документах даних інституцій про голод не йшлося. Звернення М.Хрущова пом'якшити становище в Україні Сталін назвав наклепницьким. Хліб з України, де люди гинули голодною смертю, експортували в сусідню Польщу. Ванда Василевська, що їздила на батьківщину, розповідала М.Хрущову, що варшав'яни незадоволені радянським урядом: він посилає їм не тільки білий, а й чорний хліб. Вони не знали, зітхала вона, що “українці, чий хліб посилають у Польщу, в цей час пухнуть з голоду і людоїдствують”¹¹. В цей час зерно з СРСР експортувалося також до Франції, Болгарії, Чехо-Словаччини та інших країн в обсязі 2,5 мільйонів тонн. Хліб у країні був, голоду можна було запобігти, але політика Кремля стосовно України мала злочинний характер. Тільки навесні сорок сьомого, коли люди вже падали від вітру, було організовано громадське харчування на польових роботах. Із загального котла можна було посорбати затірку – суп з дрібними кльцоцками.

4 червня 1947 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна”. Згідно з цим указом за зрізання колосків можна було отримати від 8 до 20 років позбавлення волі. За жнивний період 1947 р. “за колоски” було засуджено 7119 чоловік. Це, в основному, були виснажені голодом трудівники-колгоспники та їх діти. Такими драконівськими засобами правлячий режим намагався вплинути на голодуюче селянство, яке масово виходило на поля, коли зернові викидали колоски.

Наприкінці 1947 р. становище з продовольством дещо покращилось. Комуністичний тоталітарний режим став використовувати створений запас

зерна, щоб раніше, ніж західні країни Європи скасувати карткову систему, продемонструвати світові переваги створеного й керованого ним “соціалізму”, подати допомогу ряду європейських країн як майбутнім союзникам.

Маховик наступу на сільських трудівників жорстокою державно-депортаційною машиною продовжувався і в подальший післявоєнний період. Нелегко жилося дітям репресованих, які також вважалися “ворогами народу”. З боку радянських органів їх людська гідність принижувалась, за ними був встановлений постійний контроль. У більшості випадків дітей репресованих не приймали на навчання до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, їх не висували на керівні посади, хоч багато з них володіли організаторськими здібностями. В таких умовах вони змушені були залишати рідні місця і вирушати за межі України по орнабору.

Селянство України було позбавлено права пересуватися в іншу місцевість, зокрема до міст, оскільки село було не паспортизоване, тоді як для міських жителів паспортна система була введена ще у 1932 р. Постійна прописка селян до села нагадувала закріпачення їх у колгоспи, з яких неможливо було вийти. Паспорти на селі вперше почали видавати на початку 1960 – х років лише тим особам, хто поступав вчитися в середні спеціальні та вищі навчальні заклади. Фактично паспортизація села була завершена у другій половині 1960-х років. Колгоспники України, на відміну від робітників і службовців, до травня 1965 р. не забезпечувалися пенсією.

Самовіддана праця українського селянства могла б бути ще значно ефективнішою, якби держава цю працю відповідно оцінювала. Хоч зовні держава ніби й піклувалася про людину праці. Наприклад, в 1971-1976 рр. понад 6 тисяч молодих трудівників села України були відзначені державними нагородами¹². Але це була лише одна сторона медалі. Протягом кількох десятиріч посилена тенденція до боротьби усього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 1980-ті роки в Україні фактично 70% заробленого трудівниками йшло в кишеню держави і тільки близько 30% – на оплату праці. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуататором найширших мас трудящих. Автор повністю поділяє точку зору відомого історика-аграрника П.П. Панченка, що “селянство було насправді найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності, порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 80-ті роки”. В 1960-1970-ті рр. в ланках і бригадах колгоспів і радгоспів широко застосовувалася практика оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в’їдався в життя всього українського суспільства.

З часу утвердження адміністративно-командної системи протягом багатьох десятиліть в нашій країні в наукових працях, в підручниках з політичної економії соціалізму і з економіки сільського господарства безапеляційно стверджувалася теза про безперечну перевагу великих сільськогосподарських підприємств, які забезпечують необмежений простір для концентрації праці і техніки, що, за усталеним в радянській економічній науці постулатом, було найважливішою умовою підвищення ефективності виробництва.

Соціалістичні форми організації сільськогосподарського виробництва категоричним чином протиставлялись досвіду розвинутих капіталістичних країн. Їх успіхи в розвитку продовольчої справи або замовчувалися, або пояснювалися більш сприятливими зовнішніми стосовно виробничого процесу умовами й обставинами – кращим біокліматичним потенціалом, історично більш високим рівнем розвитку галузей, які випускають технічні й інші засоби виробництва. Відзначалась і велика зацікавленість сільських трудівників в кращому використанні землі, в інтенсифікації виробництва. Однак, це пов'язувалося винятково з наявністю приватної власності на засоби виробництва, тобто з обставинами, повністю протилежними основам і цілям соціалізму.

Корисним з системи аграрного виробництва західних країн визнавались і отримували право на широку експериментальну перевірку лише ті пропозиції, які не вибивались з офіційно прийнятої концепції про соціалістичне сільськогосподарське виробництво як висококонцентроване, крупномасштабне, директивно кероване з єдиного центру. На всі інші сторони та елементи тривалий час було накладено табу. В першу чергу ігнорувався досвід фермерства¹³. Постулат про експлуататорську сутність фермерської системи не підлягав найменшому сумніву, здавався непорушним. Об'єктивна оцінка виробничих і економічних успіхів фермерів західних країн частіше всього замовчувалася. У відборі економічної інформації панував такий принцип: дрібні фермерські господарства не можуть ефективно використати наявні засоби виробництва, отже, за теорією, не можуть бути високопродуктивними. Факти високих результатів їх роботи суперечать теорії, є випадковими, тимчасовими, і тому їх не треба широко публікувати. Таке упереджене ставлення, перш за все пояснювалося категорично негативною позицією ідеологів, які боялися, що об'єктивна інформація про фермерство ввійде в суперечність з курсом на зміцнення великого соціалістичного господарства, на розвиток колективістських засад в організації сільськогосподарської праці, перешкоджатиме виховній роботі в колективах, буде сприяти відродженню низьких індивідуальних якостей, які витравлювалися в радянських селян протягом піввіку.

Принципові зміни в суспільній думці відбулися у 1980-ті роки. Цьому сприяло багато внутрішніх і зовнішніх обставин. Серйозною спонукальною

причиною став затягнутий у часі застій в розвитку сільського господарства. Факти, дійсність переконливо показували неможливість повсюдно забезпечити на основі старих підходів до організації праці необхідну старанність і творчу ініціативу працівників колгоспів і радгоспів. Приклади успішної роботи окремих господарств, які знаходилися в особливих умовах і були очолювані талановитими керівниками, перестали переконувати в істинності старих постулатів. Істотно допомогло переосмислити принципи організації сільськогосподарської праці відродження особистих підсобних господарств, які показали свою високу ефективність.

Починаючи з 1983 р., в країні розгорнулася широка робота зі створення підрядних ланок, бригад, ферм, різних форм оренди. Отримала певне поширення і сімейна форма оренди. Наприкінці 1980-х років почала утверджуватись багатокладність сільської економіки, поруч з колгоспами і радгоспами стали набирати права громадянства й інші форми господарювання. Тим самим створювалися серйозні передумови для подолання відриву відчуження сільського трудівника від землі, яка перетворилася, по суті з загальнонародної в нічию, казенну власність. Головне в нових формах господарювання – перетворення селянина з поденника, з міфічного в реального господаря виробництва, де панують матеріальна і моральна зацікавленість, самостійність, вільна конкуренція.

Репресії, депортації, голодомори, знищення церкви, тотальна русифікація вибили український етнос із нормального русла розвитку. Він досі не може від них оговтатися. Українське суспільство позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Пануюча культура й освіта – неукраїнська. Засоби масової інформації – неукраїнські. Найбільша Церква – неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу, за перемогу чужого війська.

Верховна Рада України 28 листопада 2006 р. прийняла Закон “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, у якому голодомор визнано геноцидом українського народу. Сімнадцять парламентів держав світу на різних континентах вже визнали голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Найкращою пам’яттю мільйонів невинних жертв радянських голодоморів є будівництво незалежної Української держави, яка спроможна гарантувати вільний розвиток українського народу. Найважливішим завданням для науковців-краєзнавців є глибоке дослідження проблеми радянських голодоморів у кожному населеному пункті: селі, селищі, містечку, районі, місті, вшанування пам’яті їх жертв, упорядкування могил убієнних лихоліттям, написання наукових та науково-популярних книг; створення на основі архівних документів та свідчень людей, які пережили самі чи були свідками народної трагедії експозицій в краєзнавчих музеях; використання матеріалів з історії радянських голодоморів в туристсько-екскурсійній роботі. Пам’ять про невинно убієнних хай завжди очищає й облагороджує наші душі, нашу думку, нашу свідомість.

Репресивна політика радянської тоталітарної держави щодо українського селянства була спрямована проти розбудови української державності та народу України в цілому. Сумнозвісна державна політика щодо селянства завдала величезної шкоди його моральному та інтелектуальному потенціалу, деформувала національний склад населення. Відновлення і розвиток продуктивних сил сільського господарства нашої країни є одним з найважливіших факторів розвитку молодої Української держави.

Примітки

- ¹ Литвин В. Історія України / В.Литвин. – К., 2009. – С. 485.
- ² Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П.Панченко. – К., 1995. – С. 232.
- ³ Голодомор 1932-1933 років в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – 252 с; Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2008. – 484 с; Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка. – Хмельницький, 2010. – 352 с.
- ⁴ Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос / И.Сталин. – М., 1935. – С. 152.
- ⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 274.
- ⁶ Щербак М.М. Україна в трансформаціях політики російського імпершовінізму // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 23-24.
- ⁷ Завальнюк О.М. Голодомор 1932-1933 років – геноцид проти українського селянства. (На матеріалах Поділля) / О.М.Завальнюк // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 78-84.
- ⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. П – 401, оп. 1, спр. 80, арк. 64 – 65.
- ⁹ Слободянюк П.Я. Голодомор 1932 – 1933 років – геноцид українського народу / П.Я.Слободянюк // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: соціально – демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С .15.
- ¹⁰ Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)/П.П.Панченко. – К., 1995. – С.29.
- ¹¹ Стреляний А. Останній романтик // Радянська Україна. – 1988. – 6 жовтня. – С. 3.
- ¹² Григоренко О.П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі / О.П.Григоренко. – Хмельницький, 1998. – С . 183.
- ¹³ Поняття «фермер» працівниками ідеологічного фронту асоціювалось виключно з поняттям «куркуль».

Summary

The article tells about the tragic pages in the history of the Ukrainian peasantry under the totalitarian Soviet state in the XX-th century. Emphasis is made on the pre-conditions, course, victims and consequences of the Famine-Genocide in 1932-1933.

Key words: *peasantry, agricultural production, communist dictatorship, Soviet totalitarianism, political repressions, Famine, genocide.*

Одержано 4 листопада 2011 р.

ДЕПОРТАЦІЯ СЕЛЯН УКРАЇНИ ПІД ЧАС ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ РОЗКУРКУЛЕННЯ (ТРАВЕНЬ 1933 – СЕРПЕНЬ 1936 РР.).

У статті проаналізовано головні етапи здійснення депортації селян України під час третьої хвилі розкуркулення. Встановлено масштаби, характер та методи здійснення виселення у віддалені райони СРСР, та переселення в межах України.

Ключові слова: депортація, розкуркулення, спецпоселення, прикордонна смуга, Головне управління таборів, колгоспи, одноосібники, індивідуальне селянське господарство, хлібозаготівлі.

Перша та друга хвилі розкуркулення, які проводилися у 1929-1933 рр. і були найбільш масовими, знайшли висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії.¹ Третя хвиля розкуркулення за своїми масштабами була не такою масовою, а звідси є менш дослідженою та вивченою.

Автор поставив за мету визначити хронологічні межі третьої хвилі розкуркулення, проаналізувати головні етапи здійснення депортацій селян України, встановити їх масштаби. Початок її поклала, на наш погляд, “Інструкція всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ суду і прокуратури” від 10 травня 1933 р. У ній був чіткий наказ про припинення масового розкуркулення, яке здійснювалося з кінця 1929 до весни 1933 року. Вину за надзвичайно широкі і масові масштаби розкуркулення було в черговий раз перекладено на плечі місцевих партійних і радянських працівників. З цього приводу зазначалося, що на селі здійснюються масові і хаотичні виселення. “Арешти проводять голови колгоспів і члени правління колгоспів, голови сільрад і секретарі партосередків, районні і крайові уповноважені. Арешти здійснюють всі, кому заманеться і хто, власне, не має жодного права це робити”.² Після засудження такої практики ЦК ВКП (б) і РНК СРСР зажадали припинити здійснювати арешти особам, які не мають на це права. Арешти відтепер могли здійснювати лише органи прокуратури, ОДПУ і начальники міліції. Далі вказувалося припинити негайно будь-які масові виселення селян. Виселення здійснювати лише “в індивідуальному і вибіркового порядку і у відношенні лише тих господарств, які ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від посівної компанії і заготівель. Було встановлено квоту для виселення лише з визначених областей і кількості 12 тисяч господарств з них 2 тисячі з України”³.

На наш погляд, саме цей документ поклав початок третій хвилі розкуркулення. Місцем заслання депортованих селян з України став Біломорсько-Балтійський комбінат. Рішення про його створення було

прийнято 17 серпня 1993 р.⁴ Проте вже 23 жовтня 1933 року кількість сімей, які підлягали виселенню, було збільшено до 20 тис. “родин куркулів”, з них в Україні підлягали депортації 9546.⁵ Порядок виселення було визначено двома документами. Перший – меморандум НКВС СРСР №150 заступнику наркому внутрішніх справ Української РСР З.Б. Кацнельсону про вислання одноосібників у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату від 5 листопада 1934 року. У ньому вказувалося, що виселенню підлягають одноосібники, “які злісно саботують і зривають господарсько-політичні компанії на селі, не займаються продуктивною працею, помічені у крадіжках соціалістичної власності, виключені з колгоспів”.⁶ Виселення селян мали здійснюватися в індивідуальному порядку за ухвалою органів НКВС і затвердження наркоматом внутрішніх справ УСРР щодо кожної конкретної сім’ї. Причому депортуванню підлягали лише ті сім’ї, які мали у своєму складі хоча б одного працездатного чоловіка.⁷ У меморандумі НКВС СРСР №216 наркому внутрішніх справ Української РСР В.А.Балицькому про виселення “антирадянських сімей” на Біломорсько-Балтійський комбінат від 28 грудня 1934 року зазначалося, що “виселенню підлягають сім’ї, які помічені в антирадянській діяльності, зокрема запідозрені у шпигунстві, націоналістичні антирадянські елементи, які здійснювали крадіжки соціалістичної власності, виключені з колгоспів, раніше репресовані куркулі, які втекли із заслання та особи, які проводять антирадянську агітацію і поширюють провокаційні чутки”.⁸ При цьому зазначалося, що під час здійснення операцій не допускати виселення колишніх червоних партизан, родин червоноармійців та підданих іноземних держав. Виселенню підлягали лише сім’ї, які мали у своєму складі не менше одного працездатного чоловіка.

Депортовані були – забезпечені двомісячним запасом продовольства, у тому числі печеним хлібом на весь період перебування в ешелоні, відповідним одягом і взуттям.⁹ У відповідності з меморандумами депортація мала бути здійснена поетапно. Про це, зокрема, йдеться в довідці НКВС СРСР у ЦК ВКП (б) “Про виселення куркульства та антирадянського елементу” від 1 січня 1935 року. У ній зазначено, що депортація здійснювалася з 1 лютого по 9 лютого 1935 року. В результаті було виселено із прикордонних регіонів України 2000 родин “куркулів та антирадянського елементу”, у кількості 8678 осіб, із – них: німців – 615 сімей, поляків 681 сім’я, українців 589 сімей та інших – чехів, молдован, болгар, євреїв – 115 сімей.

Депортовані були відправлені у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату. З 20 лютого по 10 березня 1935 року здійснено переселення “ненадійного елементу з 23 прикордонних районів Київської та Вінницької областей у східні райони УСРР” у кількості 8329 сімей або 38892 особи. З них за національною ознакою сімей поляків – 2866, німців –

1903, українців – 3434, інших 126 сімей.¹⁰ Підставою для виселення селян став лист ЦК КП(б)У керівникам низових партійних і радянських органів “Про заходи забезпечення виконання Закону про обов’язкові зернопоставки одноосібними господарствами” від 14 вересня 1934 року. У ньому дозволялося застосування репресій проти осіб, які “злісно не виконували свої зобов’язання із хлібоздачі, є більш заможними, тобто тих осіб, у відношенні яких застосування репресій дасть найбільш швидкий ефект і заохотить решту одноосібників до іншого якнайшвидшого виконання плану із здачі хліба”. Водночас в листі було попередження щодо застосування репресивних заходів у масовому порядку. Виселення і конфіскація майна одноосібників, які не виконали плану із хлібоздачі, мало застосовуватися лише у виключному індивідуальному порядку із дозволу райвиконкому та облвиконкому¹¹ 20 жовтня 1934 року надійшла телеграма секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Л.М.Кагановичу про “саботаж хлібоздачі” в деяких областях України. У ній зазначалося, що “у зв’язку з опором куркульських елементів у деяких районах і селах Вінницької, Чернігівської, Київської, Харківської областей проведенню хлібоздачі в одноосібному секторі змушені висунути вимогу про вислання за межі УСРР найбільш злісних нездавачів хліба”.¹² 23 жовтня 1934 року надійшла записка заступника наркома внутрішніх справ УСРР З.Б.Кацнельсона наркому внутрішніх справ СРСР Г.Г.Ягоді про “виселення 500 сімей одноосібників за межі України”. У ній стверджувалося, що хоча план хлібоздачі виконано, у Вінницькій, Чернігівській, Харківській та Київській областях є чимало одноосібників, які не обробляють польової землі, а живуть за рахунок присадибних ділянок та відхідництва. Через це вони не беруть участі у хлібоздачі і за рахунок високих заробітків сплачують податки. Далі зазначалося, що “одноосібники вперто не вступають в колгоспи і є надзвичайно небажаним прикладом для колгоспників. У зв’язку з цим по відношенню до них вирішено застосувати виселення”.¹³ Пропонувалося виселення здійснити у прикордонній смузі, спираючись на прикордонні загони. 31 жовтня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення “дозволити вислати з прикордонної смуги УСРР від 300 до 1000 одноосібників, зобов’язавши ЦК КП(б)У вжити заходів, щоб місця висланих були заміщені надійними елементами”. Відповідальність за це покладалося на Косіора, Постишева, Балицького. На цьому засіданні було прийнято рішення “зобов’язати ЦК КП(б)У і РНК України у 6-ти місячний термін перетворити місто Кам’янець-Подільський у передовий форпост радянського українського патріотизму проти польських панів та підсудчини”.¹⁴ 27 грудня 1934 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) знову було розглянуто питання про переселення та виселення господарств із західних прикордонних районів України. Зокрема, зобов’язувалося НКВС вислати в порядку репресії із західних прикордонних районів 2 тисячі антирадянських сімей та

одночасно переселити із західних прикордонних округів у східні райони УСРР 7-8 тисяч господарств ненадійного елементу.¹⁵ 23 січня 1935 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про першу чергу депортацій з Мархлевського району Київської області селян, запідозрених у ворожій антирадянській діяльності. Депортацію було здійснено весною 1935 р.¹⁶ (Политбюро і крест'янство: виселка, спецпоселення.... Кн. 1... С.682.).

20 серпня 1935 року був прийнятий меморандум НКВС СРСР №287 наркому внутрішніх справ України В.А.Балицькому про виселення та переселення частини населення з Мархлевського району УСРР. В ньому зазначалося, що згідно директиви заступника наркома внутрішніх справ СРСР Агранова необхідно переселити з Мархлевського району в інші області УСРР 300 господарств “ ворожого та ненадійного елементу і про виселення з Мархлевського району за межі УСРР на північ 50 господарств найбільш небезпечних антирадянських елементів”. Наказано було виселити ці родини у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату. Крім того, дозволялося виселити з Мархлевського району членів родин, чоловіки яких раніше засуджені і вислані в спецпоселення “за активну антирадянську та шкідницьку діяльність”¹⁷ 31 серпня 1935 року була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про переселення всередині України”. У ній дозволено було переселити з Мархлевського району в інші області України додатково до переселених 350 господарств¹⁸ Остання значна депортація селян відбулася згідно постанови РНК СРСР №776 - 120 с. “Про виселення з УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АСРР 15 польських і німецьких господарств”, яка була прийнята 28 квітня 1936 року. У ній зазначалося, що виселенню підлягає 45 тисяч осіб. Ними в Карагандинській області створюються сільськогосподарські поселення НКВС.

Депортовані селяни не обмежувалися в громадянських правах і мали право пересування в межах адміністративного району, але не мали права покидати місця поселення. Житлово-господарське та сільськогосподарське облаштування переселенців покладалося на Головне управління таборів НКВС із залученням сил і засобів переселенців. Було запропоновано ГУТАБУ НКВС при виконанні будівельної програми в селищах всіляко заохочувати будівництво житла, господарських будівель самими переселенцями. У зв'язку з абсолютною відсутністю житла для переселенців на першому етапі було виділено 250 великих наметів. Для облаштування переселенців виділялося 23 млн руб.¹⁹ Оскільки виділених коштів виявилось недостатньо для облаштування переселенців, наркомат внутрішніх справ та Карагандинський облвиконком звернулися у РНК СРСР про додаткове виділення коштів на переселення та облаштування польських та німецьких господарств з Українською СРР, проте дане прохання не було задоволене. 5 вересня 1936 року прийнято постанову РНК СРСР №1623 – 504 с. “Про переселення з УСРР в Караганду” в якій

запропоновано наркомату внутрішніх справ і РНК УСРР суворо при-
тримуватися постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 року як у частині
кількості переселенців, так і коштів асигнованих на переселення²⁰.

Характеризуючи становище депортованих селян з України під час
третьої хвилі розкуркулення, варто відзначити, що воно залишалося
важким, особливо у 1933-1934 рр. У поселеннях переселенців лютував
голод, хвороби, досить високою була смертність. У доповідній записці
заступника голови ОДПУ Г.Г. Ягоди в ЦК ВКП(б) про облаштування
спецпереселенців від 4 липня 1934 р. повідомлялося, що значна частина
спецпереселенців на Уралі продовжує проживати у тимчасових житлових
приміщеннях бараках в умовах неймовірної тісняви. У Наримському краї
більшість переселенців голодує, через відсутність продовольчого
постачання. Спецпереселенцям на лісорозробках нерегулярно видається
хліб. Депортовані селяни заняті на лісових та рибних промислах Східного
Сибіру отримують продовольство нерегулярно: “хліб не видається більше
місяця, а м’ясо, риба, крупа, цукор більше півроку.”²¹ Варто відзначити,
що з аналізу документів, зокрема справи “Про куркулів (спецпереселення
та працenasелення) 3 березня 1934 – по 9 травня 1940 р. ситуація у
поселеннях депортованих селян дещо поліпшується. Наприклад, у
довідній записці начальника відділу спецпоселень Я.Шкеле начальнику
ГУТАБ М.Д.Берману про результати сільськогосподарського облашту-
вання колишніх “куркулів” від 5 грудня 1934 року зазначалося, що “до
кінця 1934 року смертність не перевищує нормальних розмірів, а в жовтні
припинилися втечі, що пояснюється різким поліпшенням продовольчого
і матеріально-побутового становища, як результат доброго урожаю,
розширенням і поліпшенням житлового будівництва.”²² 23 жовтня 1934
року було прийнято постанову політбюро ЦК ВКП(б) “Про видачу хліба
НКВС для спецпереселенців нарима”. У ній передбачалося, що із
відкриттям навігації по річках нариму доставити 1500 т хліба, 240 т крупи
і 500 т вівса, а також залишити для внутрішніх потреб 9600 т зерна, що
підлягало здачі державі у районах нариму.”²³ У записці заступника наркому
внутрішніх справ СРСР Г.Е. Прокоф’єва в Політбюро ЦК ВКП(б) про
заходи із обслуговування спецпереселенців від 9 липня 1935 року було
відмічено деякі успіхи у самозабезпеченні депортованих селян продо-
вольством: “У поселеннях “Наримського краю, Уралу, Північного
Казахстану куркульський контингент повністю забезпечує свої потреби у
хлібі, фуражі, овочах зі свого урожаю. Сім’ї контингенту, переданого
промисловості, працюючи на артільних засадах в підсобному, сільському
господарстві, також забезпечують свої потреби в овочах. Поряд із цим є
окремі райони Півночі, Омської області, заселені у 1931, а особливо у
місцях пізнього заселення (1933-1934 рр.), де сільське господарство ще
недостатньо розвинуто. Необхідне розширення посівної площі в цих
районах вимагає значних капіталовкладень на використання та

осушення боліт і тривалого часу на їх освоєння”.²⁴ У доповідній записці начальника спецпоселень УННВС Карагандинської області начальнику ГУТАБ М.Д.Берману від 5 грудня 1934 року також було зазначено”, харчування спецпереселенців із контингенту колишніх, куркулів, порівняно з 1933 роком, різко поліпшилося, дякуючи повній забезпеченості вирощеного переселенцями врожаю хлібом, картоплею та овочами. Відчувається сильна нестача олії, жирів, цукру. Цих продуктів навіть не вистачає для задоволення потреб дитячого харчування хворих лікарень. Забезпеченість теплим одягом, взуттям, білизною дуже недостатня. Біля 50% населення зовсім не мають теплої одягу і взуття”.²⁵ Отже, становище депортованих селян з України під час третьої хвилі розкуркулення залишалося важким, але, порівняно з періодом 1930-1933 рр., дещо покращилося продовольче постачання за рахунок самозабезпечення спецпереселенців.

За час третьої хвилі розкуркулення та депортацій селян, яка тривала з травня 1933 до серпня 1936 року, з України було вивезено 35170 тис. сімей. Якщо взяти до уваги, що пересічна селянська родина складалася з 5-6 осіб, то загальна чисельність депортованих у розглядуваний період буде за нашими підрахунками, 180 – 200 тис. осіб. Звідси можна зробити такі узагальнюючі висновки: по-перше, депортації здійснювалися методом вибірково адресних репресій. Їх жертвами ставали передусім одноосібними, які не бажали вступати до колгоспу, але водночас вважали за доцільне ліквідувати індивідуальне господарство з метою уникнути виконання непосильних завдань і планів хлібоздачі. По-друге, районами поселення депортованих селян були передусім спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату Карагандинської області. По-третє, особлива увага була звернута на здійснення депортацій у зоні прикордонної смуги.

Примітки

¹ Григорчук П. Розкуркулення селян в період насильницької колективізації на Поділлі / П.Григорчук. – Вінниця, 1992. – 118 с. Жезицький В. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х / В.Жезицький. – К.: Рідний край, 1997. – 95 с. Рибак І.В. Трагічний перелом колективізації і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І.В.Рибак, А.Ю.Матвеев. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.; Шульга І.Г. Гірка правда: нариси з історії подільського селянства 1930-1932 років / І.Г.Шульга. – Вінниця: Континент-прим, 1997. – 152 с.

² Трагедия советской деревни. Т.3. – С.746.

³ Трагедия советской деревни Т.3. – С.747.

⁴ ДАРФ. – Ф. р. – 5446. – Оп. 1. – Спр. 470. – Арк. 145.

⁵ ЦА ФСБ РФ. – Ф.2. – Оп. 11. – Спр.538. – Арк. 76.

⁶ ЦА ФСБ РФ. Ф.3. – Оп.4. – Спр. 8. – Арк. 9.

⁷ ЦА ФСБ. РФ. – Ф.3. – Оп.4. Спр. 8. – Арк. 10.

- ⁸ ЦА ФСБ. – Ф.3. – Оп. 4. – Спр. 8. – Арк. 19.
- ⁹ ЦА ФСБ РФ Ф.3. Оп.4. – Спр.8. – Арк.19.
- ¹⁰ ЦА ФСБ РФ. – Оп.4. – Спр. 8. – Арк. 49.
- ¹¹ Политбюро и Крестьянство: выселка, спецпоселения 1930-1940. В 2-х книгах. Кн. 1. М.: РОССПЕН, 2005. – 639.
- ¹² Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Т.1. – С.652.
- ¹³ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Т.1. – С.650.
- ¹⁴ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Т.1. – С.652.
- ¹⁵ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Т.1. – С.660.
- ¹⁶ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения.... Кн. 1... С.682.
- ¹⁷ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940... Кн. 2. – С.441.
- ¹⁸ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения.... Кн. 1... С.682.
- ¹⁹ ДАРФ. – Ф.5446. – Оп.1. – Спр.486. – Арк. 116.
- ²⁰ ДАРФ. – Ф. Р. 9479. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 22.
- ²¹ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Кн. 1. – С.472-473.
- ²² Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Кн. 1. – С.653.
- ²³ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Кн. 1. – С. 648.
- ²⁴ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Кн. 1. – С.677.
- ²⁵ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселения. 1930-1940. – Кн. 1. – С.657.

Резюме

В статті проаналізовано основні етапи здійснення депортацій крестьян України во время третьей волны раскулачивания. Установлено масштабы, характер и методы осуществления в отдаленных районах СССР та переселения внутри Украины.

Ключевые слова: депортация, раскулачивания, спецпоселения, пограничная полоса, Главное управление лагерей, колхозы, индивидуальное сельское хозяйство, единоличники, хлебозаготовка.

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 94(477.82) «16»

Н.М.Лопачька

СТАНОВЛЕННЯ АНТИУНІЙНОЇ ОПОЗИЦІЇ НА ВОЛИНІ І КНЯЗЬ В.-К. ОСТРОЗЬКИЙ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення антиунійної опозиції на Волині і визначенню ролі в ньому патрона Дерманського монастиря князя В.-К. Острозького в кінці XVI – першій половині XVII ст.

Ключові слова: *Дерманський монастир, антиунійна опозиція, міжконфесійна боротьба, унія, культурно-освітній осередок.*

В історії Волині важливим і особливим є період кінця XVI – першої половини XVII ст., що пов'язано із релігійними протистояннями уніатів і православних. Важливу роль у створенні антиунійного табору на Волині відігравав князь В.-К. Острозький. Православне духовенство, в тому числі і очільники Дерманського монастиря (патроном якого був В.-К. Острозький) також долучались до антиунійної діяльності.

Метою даної статті є дослідження аспекту становлення антиунійної опозиції на Волині і ролі у цьому патрона Дерманського монастиря князя В.-К. Острозького, а також у визначенні місця даної духовної обителі в релігійних протистояннях кінця XVI – першої половини XVII ст. Варто зауважити, що сьогодні є чимало ґрунтовних праць, в яких висвітлюється процес протистояння між прихильниками і противниками унійного з'єднання. Однак мало уваги приділено проблемі значення та ролі у зазначеному процесі духовних обителей. Серед авторів, праці яких містять матеріали щодо релігійних протистоянь між прихильниками і противниками процесу з'єднання на Волині, варто назвати П. Жуковича¹, Т. Хінчевську-Геннель², М. Дмитрієва³, Б. Гудзяка⁴, Н.Яковенко⁵, А. Григоренка⁶.

До смерті князя В.-К. Острозького Дерманський монастир як самостійний осередок не виступав, оскільки патрон забезпечував його фінансово і матеріально. В зв'язку із цим діяльність монастирської братії розвивалась цілком у фарватері політики, яку проводив князь В.-К. Острозький. Щоб зрозуміти місце монастиря в релігійних протистояннях кінця XVI – першої половини XVII ст., слід дослідити основні антиунійні заходи на Волині, ініційовані князем В.-К. Острозьким і беззаперечно підтримані керівництвом та ченцями Дерманського монастиря. Відомо,

що В.-К. Острозький виступав одним з ініціаторів переговорів із Римською курією щодо укладення унії православної церкви з Римом. Відповідно представники Дерманського монастиря при проведенні різних релігійних з'їздів дотримувалися його позиції. Свідченням цього є підпис під актом Львівської декларації 1595 р. настоятеля монастиря Геннадія, який давав згоду на унію⁷.

Вже з перших днів проголошення Берестейської унії 1596 р. на Волині розпочалась суспільно-політична боротьба між прихильниками і противниками з'єднання. Князь В.-К. Острозький очолив православних, до складу яких входили численні представники волинського нобілітету. Це стало реакцією на свавілля католиків, які вдавалися до звичайних пограбувань, розорень земель, економічного та фінансового тиску на населення. В той час дерманське духовенство постало перед загрозою захоплення католиками та уніатами земельних угідь, що належали монастиреві, та його майна.

Наприкінці 1596 р. в Речі Посполитій проблема, що стосувалася визнання прав за православними та прихильниками унії, залишалася відкритою. Після Берестейського з'їзду 1596 р. розпочалося багаторічне протистояння щодо утримання унійних позицій у межах українських земель та Волині зокрема. У той час опоненти не припиняли протидії ініціаторам унії, вимагаючи її скасування. Отже, у східній церкві справа дійшла до розподілу на уніатів, які прийняли умови релігійного з'єднання, та на православних, що визнавали зверхність константинопольського патріарха. Обидві сторони, представлені своїми високопоставленими державними діячами, мали претензії щодо привілеїв, якими їх наділили ще у XIV ст., тому важко було сподіватись на певний компроміс⁸. Королівське оточення та шляхта, яка входила до управлінського апарату Речі Посполитої, постали перед проблемою. Вони прагнули легально залагодити наслідки непримиримого протистояння. Завдання було складним, оскільки полягало в тому, щоб здійснити офіційне з'єднання, уникаючи радикальних наслідків вирішення проблеми⁹.

Очевидно, що баталії навколо унійного питання проходили у кількох площинах. У результаті з'єднання церков розпочалися публіцистичні дебати¹⁰. Представники обох сторін писали полемічні твори, в яких висловлювали свої позиції. Унійні прихильники переконували, що визнання умов з'єднання надасть можливість православним ієрархам користуватися певними привілеями. Противники, в свою чергу, висловлювали своє невдоволення, не визнаючи правомірності умов Берестейського з'їзду, оскільки вони не отримали згоди константинопольського патріарха та інших вищих духовних представників. Чимало діячів волинського нобілітету стверджували, що до процесу обговорення умов договору у Бересті не залучили нижчого духовенства, світських осіб, які входили до складу церковних братств.

З огляду на те, що до складу антиунійної опозиції входила православна шляхта, боротьба між прихильниками та противниками з'єднання набрала рис політичного характеру. Великомасштабні протистояння у той час розгорнулись у судах різних інстанцій, оскільки висловлювались претензії щодо права володіння церковними маєтностями.

Від початку розгортання ідеологічних протистоянь захисником православних став князь В.-К. Острозький. Він залучив до “співпраці” і світських, і духовних осіб, а також дбав про те, щоб питання релігійного з'єднання неодноразово розглядались на сеймиках у Речі Посполитій. З ініціативи князя противник унії львівський владика Гедеон Балабан стежив за шляхетською опозицією у Руському воєводстві. З цією метою було здійснено крок щодо співпраці православних і протестантів. Представляв останніх К. Радзивіл, з яким князь В.-К. Острозький мав зустріч наприкінці листопада 1596 р.¹¹. На території Речі Посполитої його підтримували церковні братства, а за кордоном – патріарх александрійський Мелетій Пігас, який називав князя своїм світським екзархом. Як представник М. Пігаса, В.-К. Острозький планував зайнятися оновленням православної ієрархії, заручившись підтримкою владик, вірних Костянтинополеві¹². Однак масштабний задум київського воєводи, спрямований на збереження православних традицій, залишив багатьох байдужими. Необхідно зазначити й те, що “... виступи Острозького проти унії не означали неприйняття самої унійної ідеї як такої”¹³. Всупереч суспільній думці антиунійних авторів у перші місяці після укладення унії було написано відносно небагато полемічних творів-протестацій; а ті, що з'являлись на сеймиках, не мали великого впливу, оскільки розчинились у поточних справах. До протестів православних закликав, перебуваючи у м. Острозі, автор “Перестороги” Ю. Рогатинець. Останній радив звернути увагу на маніфестацію, укладену князями Адамом Вишневецьким і Кирилом Ружинським, вказуючи на кривду “грецької релігії”. Протест князів, оформлений у травні 1595 р., стосувався захисту прав православних львівських міщан, які не хотіли приймати умов унії¹⁴. З розгортанням конфлікту акції проти роз'єднання церкви набували неабиякої ваги.

Союз противників з'єднання східної церкви та протестантів відображений в ухвалах сеймиків перед сеймом 1597 р. Чималу роль у цьому зіграла впливова позиція князів В.-К. Острозького у Короні та К. Радзивіла – у Литві. На захист давніх прав православних одночасно виступала і шляхта, яка також брала участь у сеймиках. Серед таких осіб варто згадати про емісара київського воєводи, аріанина Миколу Казимірського. За церковне з'єднання натомість виступала шляхта мазовецька на сеймику Плоцького воєводства¹⁵.

Справжня баталія супроти унії розгорнулася на Волині, де зосередилось найчисленніше представництво противників з'єднання. На Луцькому сеймику, подібно як на синоді у Бересті, перебувало багато

шляхтичів з “гайдуками та мушкетерами”. Делегати не могли дійти спільної згоди, тому обрали два представництва, яким дали окремі інструкції на сейм. Дві ухвали по-різному розглядали процес унійного з’єднання. В одній із них волинська шляхта домагалася позбавлення прав унійних владик і пропонувала на їх місце нових, вірних “*starożytnej religii greckiej*”.

Отже, в ухвалі повторювалися умови противників з’єднання, висунуті на переговорах у Бересті. Її ініціатором став князь В.-К. Острозький, який і підписав її. Разом із князем це зробили ще вісім противників унійного з’єднання: Федір Чаплич-Шпанівський, луцький земський суддя, який на сеймик приїхав із братом Іваном, київським каштеляном; Іван Хрінницький, підсудок луцького земського суду; Федір Урсул-Рудецький, кременецький чашник; Ждан Боровицький, князь Юрій Пузина, Іван Чернчицький, луцький міщанин; Дем’ян Павлович, володимирський гродський суддя, та Василь Болбас. Їх представниками на засіданні сейму стали також учасники світського кола синоду з 1596 р.: кременецький підкоморій Адам Боговитин, Гаврило Гойський та Дем’ян Гулевич, якого підтримувало четверо родичів.

Протилежна інструкція складена, найвірогідніше, представниками прихильників унії, про що свідчать перші слова збереженого фрагмента ухвали: “*Używał też nas prośbami swoimi wielebny JMć ościec exarcha i episkop łucki i wielu inszych obywatelów tutesznych religiej greckiej, aby jako z łaski Bożej ...*”. Очевидно, що автори цієї інструкції підтримали одного з головних ініціаторів отримання привілеїв та визнань владику Кирила Терлецького¹⁶. Делегатом на сейм із цього кола обрали Миколу Семашка, сина Олександра, католика та агітатора з’єднання церков¹⁷. Уваги заслуговує те, що зрив засідання міг призвести до ворожнечі між деякими магнатськими родами. Саме в той час особливо загострився конфлікт родини Острозьких із канцлером Яном Замойським. На луцькому сеймику інтереси останнього могли репрезентувати згадувані Семашки, котрі входили до складу його клієнтури¹⁸.

Складніші стосунки склалися в релігійно-політичній сфері. Православний характер Свято-Троїцького Дерманського монастиря репрезентував князь В.-К. Острозький. Його активно підтримували місцеві протестанти Волинського воєводства. Ця мережа зв’язків між однодумцями склалася з часів Торунського з’їзду (серпень 1595 р.). Тому сейм, що проходив у 1597 р., засвідчив чисельне представництво православно-протестантської делегації з Волині. До неї входило шість осіб: князі Ю. Чарторийський та І. Корецький, Г. Гойський, Д. Гулевич, О. Загорівський, Я. Харлинський¹⁹. П’ятеро із шести обраних делегатів, підтримували на сеймі князя В.-К. Острозького, а протилежну сторону – тільки один Я. Харлинський²⁰. Відомо, що Д. Гулевич був кальвіністом²¹.

Позиції протестантів, які одвічно притримувались нейтралітету у міжконфесійних стосунках, здавалася дивною. Але якщо православ’я не

несло релігійно-догматичної загрози, а також мирно співіснувало із протестантами, то католики після з'їзду у Бересті почали відкрито обмежувати статус і права різних релігійних конфесій. Представників уніатського кола в особі воєводи Федора Скуміна-Тишкевича (член Сенату) не випадково насторожували непослідовність та дивна прихильність, яку виявляли протестанти до православної церкви²². Сейм 1597 р., перш за все, мав вирішувати участь Речі Посполитої у антитурецькій коаліції, запропонованій королем та папою. Після кількох роківних дискусій делегати розійшлися, не затвердивши конституції. Дебати, пов'язані з унією, теж не сприяли консолідації шляхти на сеймі. Згадуваних волинських делегатів підтримували і представники Київського і Брацлавського воєводств²³.

Найбільше загострення у стосунках учасників сейму спостерігалось 7 березня, коли представництво православних та протестантів, на чолі з кальвіністом Д. Гулевичем, відвідало будинок сенату, де намагалося викласти свої вимоги до короля. Волинський посол дорікав Сигізмунду III, що прихильники унії відкидали постанови варшавської конфедерації, та наполегливо вимагав усунути унійних владик. На захист політики монарха виступив литовський канцлер Лев Сапега, який доводив, що тільки владика є найвищим чином у православній ієрархії. Дискусія не залишила байдужим і Яна Замойського. Останній неприхильно ставився до Д. Гулевича, якому дорікав, що його син Олександр брав участь у козацьких заворушеннях під проводом С. Наливайка, хоча батько і намагався пояснити, що це сталося без його згоди²⁴. Заступився за нього і князь В.-К. Острозький. Київський воєвода прибув на сейм із великою військовою свитою. Охоплений недовірою, він засуджував владик, які виступали за знищення православ'я у Речі Посполитій²⁵. Тоді звинувачення Гулевича щодо королівської політики підтвердили й деякі інші послі²⁶.

На наступних засіданнях сейму увага православних була прикута до процесу протосингела Никифора в сеймовому суді. Делегований від патріарха на Берестейський синод, він прибув під охороною князя В.-К. Острозького щоб відповісти за шпигунство на користь Туреччини. Незважаючи на докази на користь Никифора, його засудили. Саме ця обставина спровокувала конфлікт між князем В.-К. Острозьким та К. Радзивілом. Останній наполягав на видачі протосингела королю. На знак протесту князь залишив засідання та виїхав із Варшави. Никифор постав перед сеймовим судом. У зв'язку із браком доказів, що могли б підтвердити вину звинуваченого, засідання було закрите. Винуватця тимчасово направили до в'язниці в Мальборку, але він там незабаром помер, так і не дочекавшись звільнення.

Сейм 1597 р. залишив відкритим питання щодо унії. Православні продовжували відстоювати свої права, тому, заручившись підтримкою

протестантів, неодноразово виступали на колегіальних засіданнях парламенту. Вирішення справи релігійного протистояння було призупинене на певний час, оскільки виникли питання, пов'язані з військовою обороною краю. Українські делегати виявили терпіння, очікуючи, коли почнуть розглядати поставлені ними питання та вимоги, оскільки сейм приймав рішення щодо захисту кордонів від татарських наїздів²⁷. Зрештою вимоги православно-протестантської делегації з Волині відхилили.

Наступного, 1598, року православний лідер Волині князь В.-К. Острозький змушений був піти на союз із протестантами. Метою спільного з'їзду стало обговорення спірних богослужбових питань. Але це рішення варто розглядати як тактичний хід, адже на перспективу передбачалося створення антикатолицького союзу. Православне духовенство одностайно не підтримало такі дії, тому згідно з рішенням з'їзду навесні 1599 р. був укладений світсько-протестантський союз на умовах конфедерації. На Віленський з'їзд, який приймав рішення, прибуло православне духовенство, підпорядковане В.-К. Острозькому. Зокрема, у його роботі брали участь дубенський ігумен Ісаак та дерманський настоятель Гедеон. Вони займали відверто консервативну позицію, називаючи протестантів еретиками. Але в ході переговорів під тиском свого патрона вони дали згоду на укладення союзу з протестантами за умови схвалення з боку константинопольського і александрійського патріархів²⁸.

Найбільшим осередком боротьби з унією став сеймик, що проходив у Луцьку, який підтримували на територіях Київського та Брацлавського воєводств та Великого Князівства Литовського. Незадовго до цієї події, у 1598 р., у Волинському воєводстві оформили проект подання скарги у сеймовий суд на головних унійних владик – І. Потія та К. Терлецького за звершення здійснення ними розколу у східній церкві. З цією метою від королівського імені підготували спеціальний позов до Володимира²⁹. Послами з Волині обрали делегатів Берестейського з'їзду: Дем'яна Гулевича, Гаврила Гойського і Ждана Боровського – слугу князя В.-К. Острозького, який згодом за його дорученням керуватиме перебудовою дзвіниці у Дерманському монастирі³⁰.

Обговорення, перш за все, стосувалося питання чергового від'їзду короля до Швеції, оскільки Сигізмундові III необхідно було ухвалити щодо цього конституцію. Однак король зволікав із вирішенням нагальних питань (процес конфедерації, судочинство над владиками), відкладаючи все до свого повернення зі Швеції³¹. Справа дійшла до конфронтації опозиції із королем. Як і на попередньому сеймі, волинська делегація послів не підтримала політики Сигізмунда III. Вона вимагала позбавити унійних владик привілеїв та відібрати в них церковні маєтки. З цим проханням виступив клієнт В.-К. Острозького, протестант Мартин Броневський, а допомагав йому один із волинських делегатів – Д. Гулевич. Коли сеймовий суд виносив рішення щодо справи над унійними влади-

ками, гостро відреагував Станіслав Карнковський, який вказував, що при обговоренні не вислухали думки всіх присутніх делегацій. У цьому його підтримали інші високопоставлені особи. В дискусії брав участь володимирський владика І. Потій, який намагався спростувати скаргу, оголошену проти нього. У той час проти унії активно виступав і князь В.-К. Острозький. Останній виголосив звинувачення на адресу “примаса” і наводив приклади переслідувань православних уніатами. Промова київського воєводи була досить емоційна, тому його сини Януш та Олександр заспокоювали князя³². Суперечка не вплинула на кінцеве рішення сейму, який лише прийняв заходи, спрямовані на підготовку держави на випадок відсутності в ній монарха.

До справи процесу над унійними владиками король обіцяв повернутися на сеймі у 1600 р. Вдруге подали позови на І. Потія та К. Терлецького у сеймовий суд. Чималу роль у цьому відіграла волинська шляхта, яка вимагала на передсеймовому засіданні остаточного вирішення справи³³. Д. Гулевича ще раз обрали послом, проте через участь у парламентських суперечках захисник противників унії не потрапив до Варшави. Після конфлікту з Семашками, на нього напали під час подорожі до сейму. Зав'язалася сутичка, в якій Д. Гулевич загинув³⁴. На той час уніати зміцнили свої позиції. По смерті Михайла Рогози король призначив митрополитом І. Потія. Останній посилив свій вплив, позбавивши противників релігійного з'єднання прав і маєтків³⁵. Зрештою, сейм 1600 р. суттєво обмежив права православних.

У супереч вимогам волинських та київських делегатів, король виправдав унійних владик, хоча знав, що духовні справи не належать до компетенції світського управителя. В такий спосіб Сигізмунд III повторно затвердив унію, визнавши її привілеї, якими до того часу користувалися православні³⁶. Про поразку противників з'єднання свідчила відсутність на сеймі головного їх речника – князя В.-К. Острозького, який не приїхав на засідання, оскільки на той час був вже похилого віку³⁷.

І. Потія, який очолював унійну церкву, турбувала позиція волинської шляхти. На її землях найважливішою особою залишався князь В.-К. Острозький, якого у справі релігійного протистояння змінив син Олександр. Перед сеймом 1603 р. посилилась опозиція щодо І. Потія, який, хоч і став митрополитом, продовжував залишатися і володимирським єпископом, що суперечило церковним канонам. Пріоритетне її завдання полягало у відновленні православної ієрархії. Також вона вимагала заборонити унійному духовенству апелювати у церковних справах до Рима, натомість проголошувалося, щоб конфлікт щодо привілеїв розглядався на місці в земських та гродських судах або в трибуналі³⁸. Проти І. Потія на волинському сеймику досить рішуче виступав знаний противник унії, кременецький підкоморій Адам Боговитин, який згідно зі словами унійного митрополита, сам прагнув виконувати обов'язки владика³⁹.

На краківському сеймі 1603 р. волинська делегація представила вимоги, що стосувались обмеження прав місцевих єпископів, особливо щодо контактів з папою. Послам допомагав О. Острозький, що призвело до заворушення під час засідання⁴⁰. Зрештою, за підтримки протестантів король та опозиція досягли згоди. На користь противників з'єднання надали певні привілеї. Сигізмунд III погодився, згідно з традиціями місцевого чернецтва та шляхти, на обрання архімандрита Києво-Печерської Лаври, найвпливовішого монастиря в Речі Посполитій, що унеможливило проникнення в монастир уніатів.

У 1605 р., напередодні засідання парламенту, багато сеймиків підтримали твердження щодо “заспокоєння грецької релігії”. Офіційно це задекларували в інструкції Белзького воєводства, складеній під впливом Я. Замойського. Вона містила програму антикоролівської опозиції. Велику допомогу надав старий князь В.-К. Острозький із протестантами, які намагались встановити контакти з опозиціонерами з інших сеймиків⁴¹. Сейм проходив у бурхливих суперечках короля з опозицією. Православні делегати подали проект конституції, в якій заклали основи ліквідації унії. Її автори пропонували позбавити унійних владик права отримувати прибутки з церковних володінь. А віддати їх, як це відбувалось за попередніх королів, прихильникам православ'я, які перебували під зверхністю константинопольського патріарха. Проте, таку пропозицію відхилили, тому сейм розійшовся, не ухваливши конституції⁴². Єдиним позитивом було те, що за клопотанням Януша та В.-К. Острозького Сигізмунд III погодився затвердити їх кандидата, Єлисея Плетенецького на архімандрита Печерської Лаври. І. Потій, який пішов із того монастиря, вимагав у короля привілею, підтвердженого раніше Сигізмундом I від 1511 р., що визнавав повноту влади митрополита над духовними та світськими вірними церкви у Речі Посполитій.

Питання унії стосувалося і культурно-просвітницьких гуртків. Наприкінці 1590-х років в Острозькому освітньому осередку робота у руслі видання праць пішла на спад: “... кількість людей, що довший час жили і працювали там, і якість їхньої продукції були вже не ті, що в перші роки, коли видавалася Біблія”, то “деякі з острожців перебралися до Дермані, де з 1602 по 1605 рр. продовжувалася праця над перекладами й публікаціями”⁴³. Тобто в зв'язку із унійними зазіханнями на територію князя В.-К. Острозького, останній подбав про просвітницькі центри, які були моральними репрезентами православних засад. Він сприяв, щоб такий осередок – культурно-просвітницький – функціонував у Дермані, де подбав про створення всіх необхідних умов для такої справи.

На Сандомирському з'їзді 1606 р. до волинської делегації входила велика кількість осіб⁴⁴. Там перебував противник унії Гаврило Гойський⁴⁵, а також Василь Семашко, якого обрали маршалком із числа волинської шляхти⁴⁶. Завдяки їх ініціативі було опрацьовано “артикули Київського і

Волинського воеводства”, які завіряли основні постулати у справі врегулювання ситуації православ'я у Речі Посполитій. Це стосувалось повернення попередніх прав православній церкві, що діяли до з'їзду у Бересті, та церковних маєтків, відібраних унійними власниками, анулювання рішень, що утискали права противників з'єднання, надання церковних володінь для осіб “грецької віри”. Згадувалося і про те, щоб шляхту не змушували виплачувати десятину православному духовенству, оскільки того вона не робила до 1569 р., а також вимагали скасувати подання до Рима чи Костянтинополя судових апеляцій, які стосувалися духовних справ як православних, так і католиків, оскільки їх можна розглядати в земських або ґродських судах, де вищою інстанцією був трибунал. Проте такі вимоги спровокували розпорошення і серед самої православної шляхти, тому що частина з них уклала протест проти таких вимог⁴⁷.

У 1607 р. відбувся сеймик у Луцьку. Волинська шляхта вимагала не враховувати вимог тих, які вдалися до саботажу на попередньому засіданні. Делегати православних були більш поміркованими, аніж на зібранні у Сандомирі. Вони вимагали знову скасування унії, однак робили це більш виважено. Православні погоджувалися на те, щоб залишались на посаді владик пожиттєво такі уніати: володимирський – І. Потій, луцький – К. Терлецький, але за умови, що ті не чинитимуть тиск на духовних осіб. На користь цих представників пропонувалось видавати третю частину доходів із церковних володінь. По смерті вся їх влада повинна перейти до відання православних єпископів. Як і на Сандомирському з'їзді, шляхта вимагала обрання своїх пасторів на земських сеймиках. Нижче унійне духовенство залишалось у своїх церквах до смерті, але лише в королівських маєтках, а те, що стосувалося приватних – повинна розглядати католицька капітула при духовних кафедрах. Вимагались у владика фундації для церковних шкіл руської шляхти. Особлива увага зверталася на непорушність власності православних духовних осередків⁴⁸. Делегатами обрали поміркованих противників унії, в тому числі князя Януша Порицького⁴⁹, який на сеймику 1597 р. належав до противників фракції князя В.-К. Острозького. Під оформленою інструкцією свої підписи поставили волинський чашник Лаврентій Древинський та волинський стольник Адрій Боговитин⁵⁰.

У травні 1607 р., по смерті луцького владика К. Терлецького, Сигізмунд III на його місце призначив відомого учасника з'їзду в Бересті Євстафія Єло-Малинського, екзарха. Однак ця подія викликала спротив волинської шляхти. На луцькому сеймику, який відбувся у серпні 1607 р., опозиціонери запропонували надіслати до короля двох делегатів: Олександра Хрінницького (сина Івана) та Романа Гойського (сина Гаврила). Вони просили короля про те, щоб схвалену на сеймі конституцію змінили згідно з вимогами православних, тобто повернули до традицій підпоряд-

кування східній церкві, а не до зверхності Рима. Волинські делегати вимагали припинення здійснення наїздів у їхніх воєводствах. Маршалком цього сеймику був Ян Єло-Малинський, який не хотів допускати розбійних нападів на свого родича. Разом із ним петицію до Сигізмунда III підписали давні противники унії: Василь Семашко, Іван Хрінницький, Андрій Боговитин, князь Януш Збаразький⁵¹.

Отже, у 1607 р. ситуація на території Волині з огляду на розподіл влади та володінь у процесі міжконфесійних відносин між православними та прихильниками унійного з'єднання вирізнялася двозначністю. Православні продовжували обстоювати свої права, а сеймик, який проходив 1607 р., вимагав дотримуватися “волинських артикулів” (як зазначалось, укладених 1606 р. під Сандомиром). Православні погодилися, щоб владики-уніати пожиттєво мали свої титули і отримували третину від прибутків із кафедральних маєтностей. У межах приватних володінь дозволялося притримуватись віри, яку провадить і сповідує власник. Для Дерманського монастиря на той час це був найкращий варіант, оскільки ця територія Волині перебувала у володіннях православного князя В.-К. Острозького.

1608 р. помер князь В.-К. Острозький – найбільший захисник православ'я та запеклий противник унії. До кінця свого життя київський воевода намагався спрямувати дії антиунійної опозиції. Він підтримував зв'язки зі східними патріархами, релігійними братствами, а також доклав багато зусиль, щоб налагодити співпрацю шляхти та протестантів. Ще у 1607 р. він делегував на сандомирський з'їзд печерського архімандрита Є. Плегенецького. Свого внука Януша Радзівіла князь просив опікуватися церковними справами⁵². За кілька місяців до своєї смерті він виступив посередником між І. Балабаном та львівськими міщанами. В.-К. Острозький ініціював пропозицію Львівського братства щодо обрання на посаду львівського владики І. Балабана по смерті його дядька Гедеона. Однак така спроба не увінчалася успіхом, оскільки владикою призначили королівського представника Євстафія Тисаровського⁵³. Смерть князя В.-К. Острозького дуже відчутно ослабила позиції православних у Речі Посполитій. Необхідно зазначити, що шляхетська опозиція на Волині не припинила своїх дій. Проти уніатів у той час нерідко виступали також і козаки⁵⁴.

Безперечно, з огляду на те, що укладення Берестейської унії відбулося без згоди князя В.-К. Острозького, останній доклав максимум зусиль для створення антиунійного табору на Волині. До його складу ввійшли православні шляхтичі, головне завдання яких князь вбачав у введенні ідеологічної боротьби на сеймиках і сеймах. Завдання це хоч і не було легким, але можливим, зважаючи на те, що значна частина середньо- та малозаможної волинської шляхти входила до його клієнтури. Православне духовенство, в тому числі й очільники Дерманського монастиря, постійно

опікувалися виданнями антиунійної літератури та погодженням віровизнавчих розходжень із протестантами, яких князь всіляко намагався прилучити до антиунійної опозиції. З огляду на те, що діяльність цієї опозиції у сучасників часто персоніфікувалася з князем В.-К. Острозьким, активність православного духовенства, в тому числі і Дерманського монастиря, в тогочасних джерелах проглядається невиразно і охоплює масштабні антиунійні акції, ініційовані князем.

Примітки

- ¹ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901.
- ² Chynczewska-Hennel T. “Do praw i przywilejów swoich dawnych”. Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. / T. Chynczewska-Hennel // *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI-XVII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1993. – S.53 – 60.
- ³ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом – Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / М.В. Дмитриев. – М., 2003.
- ⁴ Гудзяк Б. Криза та реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк. – Львів, 2000.
- ⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993.
- ⁶ Григоренко А. Уния в истории Украины-Руси: краткий исторический очерк / А. Григоренко. – Новосибирск, 1991.
- ⁷ Гудзяк Б. Криза та реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк. – Львів, 2000. – С. 289; Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом – Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / М.В. Дмитриев. – М., 2003. – С. 234.
- ⁸ Chynczewska-Hennel T. “Do praw i przywilejów swoich dawnych”. Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. / T. Chynczewska-Hennel // *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI-XVII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1993. – S.53 – 60.
- ⁹ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec unii brzeskiej i prawosławia / Z. Wójcik // *Przegląd Katolicki.* – 1988. – Nr 49. – S.4 – 5; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec unii brzeskiej i prawosławia / Z. Wójcik // *Przegląd Katolicki.* – 1988. – Nr 50. – S.4 – 5.
- ¹⁰ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М. Грушевський // *Духовна Україна.* – К., 1994. – С.210 – 228.
- ¹¹ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.245 – 246.
- ¹² Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S.346 – 348.
- ¹³ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом – Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / М.В. Дмитриев. – М., 2003. – С.237.
- ¹⁴ Supplementum ad Historia Rusiae Monumenta / Изд. А.И. Тургенев. – СПб., 1848. – S. 152 – 154.
- ¹⁵ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S.361 – 362; Левицький К. Князь Костянтин Острозький і унія Брестська 1596 р. / К. Левицький. – Львів, 1933. – С.185 – 190.
- ¹⁶ Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – T.20. – S.396 – 403; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S.364; Левицький К. Князь Костянтин Острозький і унія Брестська 1596 р. / К. Левицький. – Львів, 1933. – С.191; Jarmiński L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestanów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarmiński. – Warszawa, 1992. – S.165 – 166.

- ¹⁷ Kamiński A. Kariera rodu Siemaszków w XV-XVII wieku / A. Kamiński // *Lituan-Slavica Posnaniensia. Studia historica.* – 1989. – Т.3. – С.192 – 197.
- ¹⁸ Sokołowski W. Politycy schyłku wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574-1605 / W. Sokołowski. – Warszawa, 1997. – С.28, 54.
- ¹⁹ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.263; Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. Довбищенко М.В. – Вип.1. – К., 2001. – Т.3. – С. 14.
- ²⁰ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.6: (1629 – 1632). – СПб., 1912. – С. 11.
- ²¹ Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. Довбищенко М.В. – Вип.1. – К., 2001. – Т.3. – С. 14.
- ²² Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. Довбищенко М.В. – Вип.1. – К., 2001. – Т.3. – С.14; Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.264 – 267.
- ²³ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.263; Rzońca J. Sejm z lat 1597 i 1598 / J. Rzońca. – Cz. 1. – Opole, 1993. – S.23; Jarmański L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestanów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarmański. – Warszawa, 1992. – S.160 – 170.
- ²⁴ *Scriptores Rerum Polonicarum.* – Kraków, 1907. – Т.20. – S.101 – 102; Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.264 – 265; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S.366 – 367; Левицький К. Князь Костянтин Острозький і унія Брестська 1596 р. / К. Левицький. – Львів, 1933. – С. 195 – 196; Rzońca J. Sejm z lat 1597 i 1598 / J. Rzońca. – Cz. 1. – Opole, 1993. – S.80 – 82.
- ²⁵ Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997. – S. 149.
- ²⁶ Jarmański L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestanów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarmański. – Warszawa, 1992. – S.181 – 182.
- ²⁷ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.288 – 289, 300 – 301.
- ²⁸ Byliński J. Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III / J. Byliński. – Wrocław, 1994. – S. 83 – 84.
- ²⁹ *Dokumenta unionis berestensis eiusque autorum (1590-1600)* / Wyd. A.G.Velykyj. – Romae, 1970. – S. 460 – 462; Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.316 – 317.
- ³⁰ Sokołowski W. Politycy schyłku wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574-1605 / W. Sokołowski. – Warszawa, 1997. – S.176 – 178; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій / П. Кулаковський. – Острог-Львів, 2002. – С.239.
- ³¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – С.567 – 568; Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.339; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S.370 – 371.
- ³² Rzońca J. Sejm z lat 1597 i 1598 / J. Rzońca. – Cz. 1. – Opole, 1993. – S.55, 57; Jarmański L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestanów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarmański. – Warszawa, 1992. – S.227 – 228; Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997. – S. 155 – 156.

- ³³ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.372 – 373.
- ³⁴ Boniecki A. Herbarz polski / A. Boniecki. – Warszawa. – 1904. – Т.7. – С.402.
- ³⁵ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – С.374 – 375; Dziegielewski J. Pocięj Hipacy / J. Dziegielewski // Polski słownik biograficzny. – Wrocław, 1982-1983. – Т.27. – С.31.
- ³⁶ Dokumenta unionis berestensensis eiusque autorum (1590-1600) / Wyd. A.G.Velykyj. – Romae, 1970. – С.495 – 498; Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – С.571 – 572; Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.375; Likowski E. Unia Brzeska r.1596 / E. Likowski. – Warszawa, 1907. – С.180; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – С.373 – 374.
- ³⁷ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997. – С. 165.
- ³⁸ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.422 – 424.
- ³⁹ Archiwum domu Sapiechów (1575-1606) / Opracował. A.Prochaska. – Lwów, 1892 – Т.1. – XXV. – С.363; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – С.377.
- ⁴⁰ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.425 – 435; Janiszewska-Mincer B. Rzeczpospolita Polska w l. 1600 – 1603 / B. Janiszewska-Mincer. – Bydgoszcz, 1984. – С.114 – 115.
- ⁴¹ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – С.378 – 380.
- ⁴² Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.457 – 458; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – С. 381.
- ⁴³ Гудзяк Б. Криза та реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і гезепа Берестейської унії / Б. Гудзяк. – Львів, 2000. – С. 166.
- ⁴⁴ Жукович П. Сеймовая боротьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып.1: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С.492.
- ⁴⁵ Rembowski A. Rokosz Zebrzydowskiego / A. Rembowski. – Warszawa, 1983. – С. 99.
- ⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569 – 1654). – Т.1. – С. 72; Maciszewski J. Szlachta polska i jej państwo / J. Maciszewski. – Warszawa, 1986. – С. 315.
- ⁴⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569 – 1654). – Т.1. – С. 70.
- ⁴⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569 – 1654). – Т.1. – С. 72 – 75; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – С.392.
- ⁴⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569 – 1654). – Т.1. – С. 68.

- ⁵⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569 – 1654). – Т. I. – С. 81.
- ⁵¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569 – 1654). – Т. I. – С. 83 – 84; Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – Вып. I: (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С. 544 – 545; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S. 394.
- ⁵² Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997. – S. 168.
- ⁵³ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997. – S. 169.
- ⁵⁴ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934. – S. 406 – 407; Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie / W. Serczyk. – Kraków, 1981. – S. 179 – 183.

Резюме

Статья посвящена исследованию процесса становления антиуниинной оппозиции на Волыни и определения роли в нем патрона Дерманского монастыря князя В.-К. Острожского в конце XVI – первой половине XVII в.

Ключевые слова: Дерманский монастырь, антиуниатская оппозиция, межконфессиональная борьба, уния, культурно-образовательный центр.

Summary

This article is based on the reconstructs the circumstances connected with the Union opposition establishment in Volhynia and determines the role of Prince V.K. Ostrozky as the patron of the Derman Monastery at the End of the 16th Century at the First Half of the 17th Century.

Keywords: the Derman Monastery, Union opposition, interconfessional fight, Union, cultural and educational centre.

Одержано 14 вересня 2011 р.

ДЕКЛАСАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ТА ЇЇ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ВИКОНАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ

У статті висвітлено процес залучення частини польської шляхти до виконання рекрутської повинності в результаті зміни її соціального статусу.

Ключові слова: Правобережна Україна, рекрутчина, податні стани, шляхта.

До кінця XVIII століття, за більш ніж піввікову історію, рекрутська повинність у Росії поступово трансформувалась із обов'язкової військової повинності, якій підлягали “всі стани держави і всі класи суспільства”¹, у виключно станову. Запровадження рекрутської повинності у Правобережній Україні співпало у часі з тим, що за російськими нормативними документами основу призовного рекрутського контингенту складали селяни, які становили понад 90 % населення регіону. Саме вони мали найпридатнішу для рекрутчини соціальну організацію. Адже їх віднесли до податного стану, який і змушений був виконувати фізично рекрутську повинність. Виконували її також і мешканці міст, зокрема, ремісники українського походження. Водночас представники інших станів (дворяни, шляхта, купці тощо) і етносів (євреї, іноземці та інші неросійські піддані) регіону мали соціальний статус, який унеможлилював перетворення їх у рекрути або ускладнював їх призов до російської армії.

На проблему оформлення становості у виконанні рекрутської повинності дослідники звертали свою увагу ще у XIX ст. Зокрема, у 21 томі відомої 40-томної енциклопедії Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона зазначено, що з часу свого запровадження (1705 р.) рекрутська повинність стосувалася всіх прошарків і класів населення Росії. Для дворян вона була особистою повинністю і стосувалася кожного з них. Однак у 1672 р. дворяни від її виконання були звільнені, а згодом – купці, почесні громадяни, особи, які отримали певну освіту, колоністи, сім'ї церковнослужителів. До проблеми еволюції військової служби дворянства від часу, коли вона була обов'язковою й пожиттєвою до її скасування у 1874 р., звертався А. Романович-Славатинський. У працях істориків радянського періоду головним чином наголошувалося на класовому характері та органічному зв'язку рекрутчини з “кріпосницькими порядками”, які мали місце в імперській армії. Виконання ж рекрутської повинності в умовах суспільно-станових трансформацій, зумовлених політикою російського уряду в Правобережжі, залишалося поза увагою дослідників.

Досліджуючи проблеми суспільних та соціально-економічних змін у Правобережній Україні першої половини XIX століття, дають свою оцінку рекрутчині іноземні історики Д. Бовуа та Т. Мацумура.

Наближеними до даної проблематики є наукові розвідки сучасних російських істориків П. П. Щербініна, Ф. М. Іванова, Л. Є. Вакулової, В. В. Лапіна. Однак ці роботи виконані на матеріалах власне російських історичних регіонів і не мають за мету дослідження даної проблеми на українських теренах.

В українській історіографії обставини запровадження та умови виконання рекрутчини розкриті в працях А. Г. Філінюка, М. В. Бармака, В. Л. Цубенко, Н. В. Мацко, С. Лисенка та Є. Чернецького.

У першій половині XIX століття Правобережна Україна вирізнялася з-поміж інших регіонів тогочасної Росії строкатістю соціального та етнонаціонального складу населення, що було зумовлено геополітичним положенням регіону та його історичним розвитком. При цьому станова диференціація відповідала ще й етнічній розрізненості населення. В умовах нової метрополії суспільство Правобережної України зазнало уніфікаційних процесів, що зумовило низку особливостей у виконанні державних повинностей населенням краю. Тому метою даного дослідження є з'ясування способів і особливостей залучення до виконання рекрутчини представників різних суспільних верств Правобережжя.

На початку XIX століття, в силу внутрішньополітичних обставин, царський уряд був змушений коригувати свою соціально-економічну політику в Правобережжі, допускаючи у своїх діях ліберальніші кроки, порівняно з іншими регіонами держави. Це стосувалося поширення на території новоприєднаних земель державних і феодалних повинностей, розповсюджених по всій імперії. При їх запровадженні російська влада була змушена враховувати низку обставин, притаманних Правобережній Україні. По-перше, Правобережжя було чи не найбільш щільно заселеним регіоном імперії. На території площею 170 тис. км² проживало наприкінці XVIII століття 3,4 млн осіб², або приблизно по 20 осіб на 1 км². По-друге, тут була значна питома вага і чисельність поміщиків. Магнати та шляхта, які претендували на дворянські привілеї, у Правобережжі нараховували 135 тис. і складали третину від загальної кількості дворянства в державі³. По-третє, у Правобережжі імперська влада зіткнулася з великою і надзвичайно впливовою національною меншиною – поляками з їх виразною культурно-політичною ідентичністю та соціальною концентрацією привілейованого стану шляхетства. За даними ревізії 1795 року, кількість шляхти у Правобережній Україні складала 135332 особи чоловічої статі⁴. До того ж, польська колективна свідомість сприймала Правобережжя як кресові землі, як свою повсякденну реальність, а нерідко – як свою батьківщину⁵. При цьому в перші десятиліття шляхта, становлячи опозицію російській присутності, була одночасно опорою

кріпосницького режиму. Тому Санкт-Петербург був змушений миритися з домінуванням у краї заможної польської меншини. Відтак, в обмін на політичний, військовий і адміністративний контроль над правобережними українськими землями царський уряд терпів перевагу польської меншини в суспільному та культурному житті Південно-Західного краю. Таке становище залишалося незмінним аж до польського повстання 1830 – 1831 рр. й істотно впливало на виконання мешканцями регіону державних податей і повинностей, у тому числі й рекрутської.

Водночас, варто відзначити, що до спроб зменшення числа правобережної шляхти царський уряд вдавався ще у 1796 р. Для цього планувалося переселити 8000 родин польської дрібної чиншової шляхти у Вознесенську губернію для організації військових поселень, де вона мала перетворитися на військових поселенців. Щоб уникнути збільшення соціальної напруги в краї, фактична депортація мала виглядати як благо для переселенців. Саме тому ці сім'ї законодавчо не позбавлялися свого статусу, а їх фактичне переселення та переведення в стан військових поселенців виглядало як турбота уряду: щоб запобігти закабаленню економічно сильнішою частиною шляхти – дідичами⁶. Послідовність, з якою здійснювалася підготовка до означеного переселення не залишала ніяких сумнівів щодо впровадження в життя цього задуму. Лише смерть Катерини II та протилежний їй вектор політики Павла I врятували тисячі польських родин від депортації. 7 березня 1797 р. новий імператор своїм указом припинив експеримент з переселення чиншової шляхти колишніх польських губерній у Причорномор'я⁷.

Отже, ще наприкінці XVIII ст. здійснювалася підготовка до залучення частини польської шляхти щодо виконання військової повинності, яка, за тогочасним російським законодавством, розповсюджувалася лише на податні стани, до яких дрібна чиншова шляхта ще не належала. Це вказує на те, що в російських урядових колах визріла ідея залучення до виконання військових повинностей найменш захищених із привілейованих станів новоприєднаних земель. В разі успіху запланованого експерименту треба було б неминуче чекати кардинальних змін в законодавчому регулюванні відносин окремих суспільних станів і держави.

В науковій літературі проходить думка про те, що військова влада імперії з обережністю включала до лав збройних сил приєднане і завойоване населення, але була більш схильною інкорпорувати неросійську знать (особливо ту її частину, яка погоджувалася прийняти православ'я) до складу офіцерського корпусу. Такий підхід ми спостерігаємо щодо польських магнатів і шляхти Правобережжя, на яких наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. не була поширена натуральна рекрутська повинність, хоча питання підтвердження їх станової приналежності так і не було розв'язане до середини століття. Разом з тим чимало їх представників поповнювали ряди офіцерського складу російської армії.

В процесі інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії означилася низка обставин суспільно-політичного і економічного характеру, що вимагала від властей перегляду фіскальної політики держави щодо населення регіону, а це, в свою чергу, не могло не призвести до перегляду повинностей, які виконувало місцеве населення. У 1830-1831 рр. на Правобережжя поширилося польське повстання, яке пришвидшило широку кампанію російської столичної та місцевої адміністрацій проти зубожілого польського населення Південно-Західного краю, метою якої було декласувати загал дрібної шляхти й асимілювати її з категорією селян-однодворців⁸.

Прогнозованим результатом цілеспрямованої політики імперських властей у напрямку декласації польської шляхти став іменний указ про однодворців і громадян західних губерній від 19 жовтня 1831 р., у якому Микола I наказував негайно закінчити справу щодо “розбору” (впорядкування) польської шляхти⁹.

Примітно, що оподаткування та запровадження військової повинності для колишньої шляхти російська влада намагалася обґрунтувати давніми порядками Речі Посполитої, коли шляхта сплачувала подимне і брала участь у посполитому рушенні. При цьому очевидно, що указ 19 жовтня 1831 року мав, насамперед, фіскальне значення, а введенням рекрутчини для шляхти планувалося досягти радше політичної мети, ніж посилення армії. Проте згаданий указ мав своє логічне продовження в руслі політики декласації шляхти, і рекрутська повинність знайшла в ній свою нішу. Уже через півроку в Санкт-Петербурзі розглядалося питання про здійснення жорсткішої та радикальнішої політики щодо шляхти західних губерній. Зокрема, до тієї частини шляхти, що не довела своїх дворянських прав, пропонувалося застосувати підвищений рекрутський набір¹⁰. З цього часу він проводився з числа однодворців і громадян західних губерній за підвищеними квотами. А в 1849 р., за даними дослідника Горизонтова, квота набору з означених категорій населення сягнула рекордної цифри – 22 рекрути з кожної тисячі душ¹¹. Передбачалася віддача в рекрути в залік мешканців інших губерній, а також певні пільги щодо проходження служби¹². Проте чисельність незаможної шляхти була настільки великою, що уряд був змушений вдатися до радикальнішого засобу, ніж звичайні рекрутські набори, а саме – до масового її переселення¹³.

Закон 1836 р., яким правове становище польської шляхти було наближене до загальноімперських норм, зберігав таку істотну відмінність, як поширення на польських дворян військової повинності. Альтернативою їй виступала ідентична (10 років) цивільна служба. Повинності не виконували особи, які отримали дворянство за чином і їх нащадки. Характерним у цьому сенсі був указ від 2 грудня 1836 р. про розподіл добровольців, які виявили бажання піти в армію. В ньому достатньо чітко проходить диференційоване ставлення до дворян і недворян. Пред-

ставників привілейованого стану належало направляти виключно в піхотні корпуси, які, на відміну від інших, дислокувалися в межах колишніх земель Речі Посполитої. Недворяни могли служити в усіх підрозділах російської армії за вибором її головнокомандувача. При цьому діяла норма, згідно з якою максимально могло служити в піхотному полку 40, в кавалерійському полку – 30, в артилерійській бригаді – 10 поляків¹⁴. Але, як виявилось, в середині 40-х рр., у всіх дислокованих у Західному краї піхотних корпусах, виявилось 440 осіб польської шляхти, що перевищувало означені вище норми¹⁵.

В іменному указі Сенату від 3 травня 1852 р. ще раз зазначалося про залучення дворян польського походження до військової служби. Це положення передусім стосувалося сімей семи західних губерній, у тому числі Правобережної України, які володіли не менш ніж стала селянами. Від служби звільнялися поляки, якщо вони були єдиними синами в сім'ї, або якщо вони мали фізичні вади. Законом заохочувався добровільний вступ в армію польської шляхти 16-17-літнього віку. Добровольці отримували право на вибір місця військової служби, а ті, хто відправлявся за призивом, отримували призначення від військового департаменту. Термін служби для добровольців складав 5, а для призовників 10 років. Набір проводився два рази на рік. Учні державних освітніх закладів користувалися правом відстрочки до випуску¹⁶.

Вирішення питання чиншової шляхти на законодавчому рівні ще не означало його повного врегулювання взагалі, і стосовно рекрутської повинності, зокрема. Легітимізаційний процес тривав безперервно, будучи супутником декласації бідніючих шляхетських родів. Стан однодворців і громадян польського походження часто оновлювався цілими родинами, позбавленими дворянського звання. Але завдяки вадам бюрократичної системи, вони, втративши дворянські привілеї, мали можливість певний час відмежовуватись від загальної маси податних станів. Приміром, у 1850 р. Острозький земський суд Волинської губернії виявив 66 сімей однодворців ляховецької громади, не зарахованих до окладу, що давало їм можливість уникати сплати подушного податку та виконання рекрутської повинності¹⁷. Отже, залучення однодворців Правобережної України до виконання рекрутської повинності не мало на меті посилення армії, а було, радше наслідком і інструментом цілеспрямованої політики декласації частини польської шляхти.

Після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. рядовий склад російської армії, крім однодворців, був поповнений значною кількістю вихідців із дворянських родів польського походження. Сталося це завдяки тому, що велика частина арештованих повстанців отримала покарання відправкою в солдати. Загалом, у 1832 році до війська було віддано 8424 учасники повстання¹⁸. Однак, переважно їх служба тривала недовго, завдяки різного роду клопотанням родичів чи зацікавлених осіб¹⁹.

Архівні документи засвідчують існування величезного масиву клопотань про звільнення з військової служби учасників вищезгаданого повстання. Крім того, значна частина з них, маючи добру освіту, швидко дослужувалась до унтер-офіцерських звань і займала відповідні посади, виокремлюючись із загальної солдатської маси. Навіть особи, віддані у рекрути за участь у згадуваному польському повстанні та за приналежність до таємних польських політичних організацій, не залишались довго серед рядового складу солдатів²⁰.

Траплялись також випадки, коли під загрозою призову до армії опинялися нащадки дворян. Не дивлячись на повновладність поміщиків у своїх маєтках, система набору до війська, завдяки збігу життєвих обставин, позбавляла їх можливості запобігти призову нащадків власними силами. Схожа ситуація склалася у родині одного з поміщиків Київської губернії. Дворянин Ф. Білецький взяв шлюб із солдаткою, чоловік якої був відданий в рекрути 1806 р. і вважався загиблим у 1812 р. У подружжя поміщика та солдатки народилося кілька дітей. Та в 1821 р. повернувся живим додому солдат Г. Морозенко. Як наслідок, шлюб Білецького з Морозенковою був визнаний недійсним, і діти від цього союзу стали солдатськими, а отже, належними до військового відомства. За цієї обставини син дворянина, при досягненні визначеного законодавством віку, підлягав відправці до батальйону військових кантоністів. Батько-поміщик особисто запобігти цьому не міг. Тому через київського військового губернатора він звернувся особисто до Олександра I з проханням звільнити його сина від військової повинності. При цьому шляхтич пообіцяв взамін поставити рекрута без зарахування, на що отримав згоду імператора²¹.

Або інший приклад, який мав місце у Волинській губернії на початку 40-х рр. У 1841 р. волинський губернатор направив головному шефу жандармів Росії А. Х. Бенкендорфу прохання поміщика П. фон Мовеса віддати його непутячого сина в солдати й відправити на Кавказ за те, що той нібито зв'язався з особами сумнівної поведінки, грав у карти, залишив цивільну службу і навіть мав намір перейти з лютеранства в католицьку віру. Папери без з'ясування обставин потрапили до імператора, який наклав резолюцію направити С. фон Мовеса в Апшеронський піхотний полк. Коли юнак опинився за протекцією свого батька в самому пеклі й воював у складі піхотинців із горцями, до А. Х. Бенкендорфа надійшло звернення його матері до імператриці. У ньому містилося звинувачення чоловіка в розгульному способі життя, пияцтві, жорстокому поводженні з нею та дітьми, який, прагнучи покарати непокірну дружину і її найулюбленішого молодшого сина, віддав його у солдати. За таких обставин шеф жандармерії змушений був провести розслідування. Внаслідок його проведення було з'ясовано, що С. фон Мовес дійсно став жертвою конфлікту між батьками. Однак Микола I не змінив свого рішення, мотивуючи це небажанням потурати полякам-католикам²².

Аналізуючи ці факти, ми можемо співставити, з одного боку, жорсткість законодавства щодо рекрутської повинності та одну із її основних засад – становість, з другого – її етнонаціональний і релігійний аспекти. І це при тому, що держава ревно оберігала привілеї вищого стану суспільства та всю систему її внутрішнього устрою. Воднораз, у пошуках додаткових джерел поповнення рядового складу армії самодержавство не втрачало шансів використати декласацію, антидержавну діяльність чи навіть народження дітей у змішаних сім'ях для того, щоб поповнити ряди рекрутів.

Таким чином, рекрутська повинність, будучи уже сформованою як виключно станова, в Правобережній Україні в першій половині XIX століття частково спроектувалася на збіднілу частину польської шляхти. Остання до перегляду її прав на дворянство вважалася його складовою частиною. Проте в основі цього процесу було не стільки прагнення посилити армію, скільки прагнення зосередити державну політику на розширенні чисельності податного населення через декласацію чиншової шляхти. Наслідком її зарахування до стану однодворців і громадян стало оподаткування та залучення до виконання повинностей, серед них і рекрутської. Тому у виконанні військової повинності позбавлення значної частини правобережної шляхти дворянських прав залишався недо-торканим принципом становості.

Примітки

- ¹ Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. Издание третье / А.Редигер. – СПб.: Военная типография (Издание главного штаба), 1900. – С. 85.
- ² Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь / О.Субтельний. – 1991. – С. 172
- ³ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт, гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] / Я. Й.Грицак. – К.: Генеза, 2000. – С. 18-19.
- ⁴ Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. – С. 17.
- ⁵ Філінюк А.Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Історія України. Маловідомі імена, події факти (Збірник статей). – Випуск 9. – Київ: Рідний край. – 1999. – С. 44.
- ⁶ Лисенко С., Чернецький Є. Вказана праця. – С. 22.
- ⁷ Марта 7. Именный, объявленный Генерал Прокурором. – О остановлении переселения Чиншевой Шляхты в Вознесенскую Губернию. 1797 // ПЗЗРІ. – СПб., 1830. – Зібрання 1. – Т. XXIV. – № 17872. – С. 511.
- ⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К.: ІНТЕЛІ, 1996. – С. 145.
- ⁹ Бармак М. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Микола Бармак // Наукові записки: збірник. – К.: ІПіЕНД, 2005. – С. 246-259. (Сер. “Політологія і етнологія”: випуск 28. – С.225.
- ¹⁰ Бовуа Д. Шляхтич кріпак і ревізор... – С.159.

- ¹¹ Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – С. 39.
- ¹² Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства... Т. IV. Ч. II. Кн. I. Отд. 2. – СПб., 1907. – С. 144.
- ¹³ Горизонтов Л. Е. Вказ. праця. – С. 39.
- ¹⁴ Розпис сухопутніх військ. Іменний [указ] даний військовій колегії. 1836. Грудня 2 // ПЗЗРІ. – СПб., 1837. – Зібрання 2. – Т. IX. Відділення 2. – № 9752. – С. 242-243.
- ¹⁵ Горизонтов Л. Е. Вказ. праця. – С. 44.
- ¹⁶ Там само. – С. 45; Іменний [указ] даний Сенату 1852. Травня 3 // ПЗЗРІ. – СПб., 1853. – Зібрання 2. – Т. XXVII. Відділення I. – № 26190. – С. 285-286.
- ¹⁷ Справа по клопотанню 66 сімей, позбавлених права дворянства, про зарахування їх до однодворців Ляховецької громади Острозького повіту і переведенні у податний стан // ДАЖО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 918. – Арк. 1.
- ¹⁸ Щепетильников В.В. Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Т. IV., Ч. II. – Кн. 1. – Отд. II. – СПб., 1907. – С.2.
- ¹⁹ Переписка з начальником штабу окремого Кавказького корпусу і волинським губернатором. С. 2 прилож. – С.2. щодо розгляд прохання поміщиці Волинської губернії Цирини М. про звільнення від військової служби її сина... // ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 793. – Спр. 93. – Арк. 1.
- ²⁰ Переписка з воєнним міністерством і волинським губернатором щодо розгляду прохання родичів дворянина Волинської губ. Семашко О. про його звільнення від військової служби, засланою за участь в польському повстанні 1830-1831 рр. в Оренбурзький лінійний батальйон // ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 793. – Спр. 88. – Арк. 2-2 зв.; Переписка з воєнним міністерством, київським і волинським губернаторами щодо розгляду прохання родичів дворян Київської і Волинської губернії Заленського І. та Таубе про звільнення від військової служби, засланих за приналежність до польської таємної організації // ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 793. – Спр. 96. – Арк. 2.
- ²¹ Справа про дозвіл дворянину Білецькому поставити рекрута замість його сина Євстафія, що підлягав висилці до батальйону військових кантоністів // ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 392. – Арк. 1-4.
- ²² Лапин В. В. Солдаты имперской армии на окраинах империи / В. В. Лапин // Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество XVIII – XX веках: сб. ст. междунар. науч. конф. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – С. 42.

Summary

In the article the process of bringing in of part of the Polish gentry is reflected to implementation of recruit duty as a result of change of her social status.

Keywords: *Right-bank Ukraine, recruitment, inhabitants, gentry.*

Одержано 5 вересня 2011 р.

СІМ'Я БАРОНІВ ФОН МЕКК В ІСТОРІЇ МІСТЕЧКА БРАЇЛОВА

Розглядається вплив баронів фон Мекк на промисловий та культурний розвиток містечка Браїлова, тепер Жмеринського району Вінницької області в другій половині XIX ст., та перебування в цей час відомого російського композитора Петра Чайковського.

Ключові слова: Браїлів, фон Мекк, П. Чайковський, Вінниччина.

В XIX ст. велика кількість населених пунктів Поділля перебувала у володінні різних поміщицьких родин. Саме вони й відігравали найбільшу роль у зовнішньому формуванні села чи містечка, його промислового, господарського, культурного та в деякій мірі етноконфесійного вигляду. Інтенсивний розвиток сучасної історичної науки зумовлює науковців все частіше звертатись до вивчення регіональної історії, яка є беззаперечним помічником у кращому розумінні загальних історичних процесів в Україні.

При опрацюванні даної проблеми автор використовував статтю М. Гавліна, в якій розкриваються різноманітні аспекти з життя барона Карла фон Мекк, прослідковуються його родовід та етапи кар'єрного зросту¹. Т. Алексєєва, на відміну від попередньої праці, більшу уваги акцентує на Надії фон Мекк, її піклування про містечко та дружбу із Петром Чайковським². Перебування російського композитора в Браїлові та на хуторі Сьомаки висвітлено у монографіях Г. Тюменєвої³ та К. Майбурової⁴. Особливу цінність мають видання, в яких надрукована переписка П. Чайковського з його братом та Н. фон Мекк⁵.

Джерельну базу статті становлять справи з Центрального державного історичного архіву України у місті Києві та Державного архіву Вінницької області. За допомогою віднайдених документів вдалось відтворити загальний опис Браїлівських промислових, господарських об'єктів та парко-палацового комплексу, відкриття на кошти К. фон Мекк одно-класного училища.

Метою статті виступає розкриття впливу сім'ї баронів фон Мекк на економічний та культурний розвиток Браїлова. Тому в даній публікації не розглядаються питання, пов'язані із змінами в містечку, в яких не брали участь його власники.

Карл Федорович (Карл Оттон Георг) фон Мекк народився 22 червня 1821 р. Походив зі старовинної остейської дворянської сім'ї. Родона-чальником династії вважається сілезький канцлер Фрідріх фон Мекк (нар. 1493 р.). Його внук Яків, переселившись в Ліфляндію в кінці XVI ст., згодом став каштеляном ризьким. Багато представників династії

знаходились на військовій службі, спочатку в шведській, а згодом у російській армії. Батько К. фон Мекк обрав військову кар'єру, але пізніше перейшов працювати до Міністерства фінансів, чиновником митного округу. Помер він від холери, не дослужившись до пенсії і таким чином залишив вдову з малолітніми дітьми без засобів для існування.

В 19 років К. фон Мекк стає студентом Петербурзького інституту шляхосполучення, в 1844 р. успішно його закінчив і в чині поручика вступив на службу до однойменного відомства. Молодий інженер швидко отримав місце начальника дистанції Московсько-Варшавського шосе. Подальша його служба в державному відомстві була пов'язана з роботою в якості інженера та інспектора з будівництва стратегічних доріг у західній частині Росії.

14 січня 1848 р. в його житті відбулась важлива подія: він одружився з зовсім юною, сімнадцятилітньою Надією Філаретівною Фроловською⁶. Вона народилась 29 січня 1831 р. в сім'ї дрібного поміщика Смоленської губернії. Від батька, скрипаля-аматора, успадкувала палку любов до музики, отримала гарну музичну освіту, познайомилася з кращими творами великих класиків. Мати, яка походила з роду Потьомкіних, передала дочці сильний характер, уміння керувати людьми, владність і незалежність⁷. Надія Філаретівна відіграла важливу роль в житті свого чоловіка, ставши для нього вірною опорою і підтримкою протягом усього їхнього спільного життя. Подружжя було щасливим, свідченням чого були їхні одинадцятьох дітей, на виховання яких Н. фон Мекк віддала всі свої сили та душевну енергію.

Праця в державному відомстві, а також кволе просування по службі не задовольняла всіх професійних амбіцій К. фон Мекк. Тому в 1860 р. за проханням Надії Філаретівни він покидає державну службу, щоб зайнятись підприємницькою діяльністю.

Після початку будівництва в 1860 р. лінії Москва-Коломна Спільною Саратовської залізничної дороги, К. фон Мекк отримав підряди на проведення земляних робіт під залізницю. В цій сфері він зміг повністю реалізувати себе як талановитого організатора та інженера. Але Саратовська Спілька незабаром збанкрутувала і натомість утворилася нова Спілька Московсько-Рязанської залізничної дороги, головою правління якої став П. фон Дервіз. Він високо оцінював професіоналізм барона, тому саме К. фон Мекку довірив усі підряди по будівництву залізниці Коломна-Рязань вартістю 4,7 млн крб. Ця залізниця була закінчена в 1864 р. і принесла їй будівельникам по 1,5 млн крб.

Барон К. фон Мекк також знаходився серед співвласників компанії з прокладання Курсько-Київської залізниці 1866-1868 рр., а згодом в 1868 р. виграв тендер на будівництво Ландварово-Роменської залізниці, яка проходила через територію Поділля, зокрема Браїлова, що і стало однією з причин для купівлі містечка. Взагалі Карл Федорович, отримуючи

вигідні контракти і вмів організовувати справу, зумів накопити великі статки. Свої багатомільйонні капітали він тримав у акціях побудованих ним доріг: Ландварово-Роменської, Московсько-Рязанської, Рязансько-Козловської, Курсько-Київської та Моршанської⁸.

9 серпня 1868 р. між поміщиком Феліціаном Юковським та відставним підполковником бароном К. фон Мекк був укладений договір на продаж останньому містечка Браїлів з передмістями Москалівка, Козачівка, Чмелівка, Гамарня, Сохачівка, Завалля а також сіл Людавки та Новоселиці. За все барон мав сплатити 299 000 руб. сріблом⁹.

Після придбання містечка фон Мекки звели в Браїлові палац. Розташувались на підвищенні, навпроти монастиря, біля річки Рів, він виглядав досить ефектно. Побудований з трьома ризалітами з фасадної та тильної сторони. Стіни першого поверху рустовані, другого гладкі. Усі вікна в маєтку мають прямокутну форму, вставлені в ризаліти. Скромне зовнішнє оформлення перегукувалось з багатим внутрішнім інтер'єром.

Обидва поверхи вміщували по 15 кімнат та з'єднувалися дубовими, паркетними, сходами, підлогу покривав паркет. Частина дверей була пофарбована масляною фарбою в білий колір, а частина полакована. Будинок обігрівався за допомогою груб, яких на кожному поверсі нараховувалося по 12 штук. Під палацом знаходилися великі підвальні приміщення.

Кімнати були обставлені різноманітними меблями: диванами, столиками та шафами з дорогих порід деревини. Особливо вражав більярдний стіл з червоного дерева та кулями зі слонової кістки¹⁰. Для занять музикою в окремому залі стояв чорний рояль та фізгармонія. Колекція нот та величезна бібліотека вказували на велику освіченість господарів. Кабінет Н. фон Мекк прикрашали картини, особливою чарівністю вирізнялась скульптура сплячої дитини з мармуру. Усі речі в будинку від меблів до столового срібла та сервізів були новими. І взагалі обстановка нагадувала більш міський, аніж сільський маєток¹¹. В будинку знаходився зимовий сад, де мешканці могли відпочивати.

Маєток навколо ніби огортав новонасаджений фруктовий сад, оперезаний залізною огорожею, та молодий парк, оточений кам'яним муром. На схід від палацу розміщувався господарський двір з клунями, сараями, лідниками, конюшнями та іншими будівлями, яких в загальному нараховувалося 45 одиниць¹².

У 1872 р. фон Мекк збудував новий винокурний завод¹³, який розміщувався біля передмістя Козачівки, і те місце, де він знаходився, до цих пір серед населення називають "гуральня"¹⁴. Завод являв собою кам'яну будівлю довжиною 17, шириною 12 і висотою 4 сажень. В ньому знаходилось 5 відділень: апаратне, парове, мельне, перетерне та заквасне. Також поруч знаходилась солодівня, лідник та будинок для робітників. Браїлівська винокурня забезпечувала спиртним усі корчми волості, серед

яких по одній знаходились у містечку та передмістях Москалівка і Сохачівка¹⁵.

Крім цього, в Браїлові родина володіла цегельним заводом (розміщався на місці колишнього піонерського табору, в народі ця місцина носить місце гамарня). Цеглу виробляли у дерев'яному будинку 118 сажень довжини та 4 сажень ширини, дах покривала солома. Випалювання відбувалось у двох спеціальних печах, які стояли в окремому дерев'яному приміщенні. Біля заводу знаходились чотири невеликі будинки, в яких розміщувались робітники¹⁶. Цегла з Браїлівського заводу не продавалась, а використовувалася для особистих потреб власників містечка¹⁷. Також існують відомості, що в 1876 р. у Браїлові працювала лісопилна машина¹⁸. В містечку та його передмістях на р. Рів знаходилось чотири господарські кам'яні, двоповерхові водяні млини, дах яких покривала гонта.

В квітні 1875 р. граф Федір Сціпіо, директор цукрового заводу, орендував будинок та циліндричний млин на Москалівці строком на 1 рік з виплатою 1 000 руб. щорічно.

У свою чергу, управляючий Браїлівським маєтком Іван Лічковський в грудні 1875 р. від імені власників здав в оренду браїлівському купцю 2-ї гільдії Матусу Потоку іншого водяного млина з правом ловити рибу на р. Рів від Тартака до гамарні строком на 3 роки, з орендною платою 1 300 руб. в рік. Серед пунктів договору було зазначено, що зерно для службовців маєтку він мав молоти безкоштовно. В цей самий час М. Поток орендував у Браїлові шинок строком на 1 рік із виплатою 9 000 руб. сріблом. Йому було дозволено продавати спиртні напої, як вроздріб, так і гуртом з обов'язковою умовою, що напої купуватимуться у Браїлівській винокурні.

Безперечно, найбільшим підприємством у власності фон Мекків був цукровий завод. Побудований ще попередніми власниками у 1845 р., він розміщувався у чотирьохповерховому кам'яному будинку із залізною кривлею. У 1876 р. в ньому розташовувалось 21-е відділення: машинне, апаратне, різальне, розмельне, розливне, сушильне, пакувальне, дефузійне, фільтрне, рафінадне, лабораторне та ін. При цукроварні знаходились кузня, два склади, сараї, будинок для директора та службовців, також три казарми, де жили робітники¹⁹.

22 лютого 1870 р. відбулися збори десятидвірних селян сіл Козачівки та Москалівки. На цих зборах усі виявили бажання відкрити однокласне училище, на утримання якого передбачалось із кожної громади по 150 руб. сріблом в рік. Також селяни брали на себе зобов'язання за власні кошти до осені 1870 р. збудувати у Браїлові відповідне приміщення²⁰.

Справа із заснуванням навчального закладу затяглася і в 1873 р. барон К. фон Мекк вирішив допомогти місцевому населенню з проблемою освіти. Планувалось створити однокласне училище, для чого він пожертвував в селі Москалівці добротний будинок, в якому до січня 1869 р. проживали попередні власники містечка Юковські. Двоповерховий кам'яний будинок

ідеально підходив для створення в ньому навчального закладу. На нижньому поверсі знаходився коридор зі сходами на гору, вітальня, кімната для сторожа та велика світла кімната, в якій проводились заняття. Шість кімнат другого поверху залишались в розпорядженні вчителя. Опалення всієї будівлі забезпечували чотири труби, по дві на кожному поверсі. У користування вчителю передавався сад та город, які знаходились біля училища.

На прохання К. фон Мекк попечитель Київського навчального округу прислав до Браїлова вчителя Г. Золотова. В подарунок від власника містечка він отримав 150 руб. на обмундирування. Селяни сіл Козачівки і Москалівки, бажаючи, щоб училище отримало статус народного, зобов'язались виплачувати йому зарплатню у 400 руб. в рік. В свою чергу, власник містечка взяв на себе обов'язки забезпечувати навчальний заклад опаленням, освітленням та ремонтними роботами.

На посаду законовчителя спочатку планувалось запросити священника Браїлівського жіночого монастиря Северіана Белінського. Але управління Подільсько-Брацлавської єпархії посилаючись не те, що він займає посади благочинного та законовчителя при монастирській жіночій школі, скасувало його кандидатуру та порекомендувало священника Браїлівської Різдва-Богородицької церкви Михайла Судилковського, який пробув на цій посаді до своєї смерті в 1909 р.

Урочисте відкриття та освячення училища відбулося 6 листопада 1873 року. Влітку наступного року в ньому навчалось уже 70 дітей.

4 травня 1874 р. на сільському сході селяни вирішили підняти зарплатню вчителю до 450 руб. на рік. Також планувалось виплачувати 50 руб. вчителю співів. За ці кошти їхні діти мали право безкоштовно навчатись в училищі. Якщо ж хтось з іншої громади мав бажання віддати своїх дітей на навчання до цього навчального закладу, то був вимушений сплачувати на користь вчителя три крб. на рік²¹.

Смерть К. фон Мекк від важкого серцевого нападу 26 січня 1876 р. справила на Надію Філаретівну гнітюче враження. Великою розрадою для неї залишилася музика. В її московському будинку бували М. Рубінштейн, Г. Венявський та інші відомі музиканти. Надія Філаретівна надавала значну грошову допомогу Російському музичному товариству, яке опікувалось розвитком національної музичної культури, запровадила при Московській консерваторії стипендію фон Мекк.

Заочне знайомство баронеси з Петром Чайковським відбулося через Й. Котека – учня та приятеля композитора²². Петро Ілліч не був знайомий з нею особисто, але їхнє листування, розпочате ще у 1876 р. в зв'язку із невеликим замовленням П. Чайковському від Н. фон Мекк, поступово переросло у велику дружбу²³. Між Петром Іллічем та Надією Філаретівною була домовленість ніколи не зустрічатися, а спілкуватися виключно за допомогою листів, які писали одне одному з інтервалом 2-3 дні. П.

Чайковський написав упродовж свого листування баронесі 760 листів, а вона йому у відповідь – 451²⁴.

Н. фон Мекк, дізнавшись про важке матеріальне становище П. Чайковського, запропонувала йому свою допомогу: щорічну грошову субсидію у розмірі 6000 руб. до того часу, поки він не повернеться до консерваторії. Перше запрошення приїхати в Браїлів Петро Ілліч отримав весною 1878 р. і відразу відповів згодою²⁵.

У другій половині травня П. Чайковський приїхав до Браїлова. Надзвичайно приємне враження отримав композитор від палацу баронеси. Він вражав своєю чистотою та комфортом, де кожна кімната підтримувалася в ідеальній чистоті²⁶.

Н. фон Мекк потурбувалась про те, щоб композитор в містечку почував себе зручно. Управляючі і слуги були попереджені про його смаки і звички. Сніданок, обід і вечеря подавалися у вказаний ним час, страви готувались на замовлення. Все було наче призначено для того, щоб оберігати його спокій, попереджувати усі бажання²⁷.

Недалеко від маєтку знаходився чудовий здичавілий сад, в якому композитор після ранкової кави полюбляв прогулюватися на самоті. Після таких ранкових прогулянок, що тривали не більше години, він повертався до палацу натхнений місцевою природою, сідав за рояль і починав працювати²⁸.

Приїхавши у маєток, П. Чайковський зустрічає там ще невідомого випускника Паризької консерваторії Клода Дебюссі. Майбутнього композитора Надія Філаретівна привезла з Парижа для занять на піаніно з її молодшими дітьми та акомпанувати співакам і виконавцям на різних інструментах. К. Дебюссі, проживши в Браїлові два роки (1879-1881), був вимушений повернутись до Франції, бо Н. фон Мекк дізналась про його симпатії до п'ятнадцятирічної дочки Соні²⁹.

Цей випадок красномовно говорить про те, що у той час Браїлів своєю красою надихав на створення музики композиторів із найрізноманітнішими характерами та національностями.

У Браїлові П. Чайковський закінчив першу оркестрову сюїту опери “Орлеанська дівка”. А після від'їзду присвятив містечку невеликий цикл п'єс для скрипки і фортеп'яно – “Спогади про дороге місце”, до складу якого ввійшли три п'єси “Роздуми”, “Скерцо”, “Мелодія”³⁰. Після смерті П. Чайковського п'єси вийшли в світ після перекладу їх для скрипки з оркестром композитором Глазуновим³¹.

Наступного 1879 р., за настійливим запрошенням Н. фон Мекк, П. Чайковський знову приїхав до Браїлова і прогостював десять днів. У серпні цього ж року він втретє відвідує Поділля. Пропозиція Надії Філаретівни поселитися на хуторі біля села Сьомаки в той час, коли вона з сім'єю буде мешкати в Браїлові, композитор зустрів з великою радістю³².

П. Чайковського поселили у невеликому старому будиночку, біля якого росли вікові дуби та чудовий занедбанений сад. Житло складалося з вітальні, просторого кабінету, їдальні, спальні та кімнати для прислуги. Недалеко протікала річка, що надзвичайно подобалось Чайковському. У розпорядженні в композитора знаходилася коляска з четвіркою коней, якою він міг користуватися у будь-який момент³³.

В липні 1880 р. він знову приїхав у Сьомаки, зупинившись по дорозі лише на кілька днів у Браїлові³⁴. На хуторі Петро Ілліч зустрів свій будинок у ще кращому стані: були переклеєні шпалери та всюди розсажені квіти. Надія Філаретівна особисто керувала усім приготуванням за смаком композитора³⁵. Натхненний місцевою природою П. Чайковський написав сім чудових романсів, в яких переважають світлі, сповнені весняної свіжості, молодості, віри в життя настрої (“То було ранньою весною”, “Серед шумного балу”, і “Серенада Дон-Жуана” на слова О. Толстого “Пімпінелла”).

Це був останній приїзд Чайковського в Браїлів та Сьомаки. Незабаром, у 1881 р., Надія Філаретівна продасть свій маєток і композитор більше ніколи не відвідає містечко³⁶.

Н. фон Мекк після смерті чоловіка зіштовхнулася з низкою економічних проблем. По звільненні управляючого Тарашкевича в липні 1879 р., вона сама взялась до ведення справ у Браїлові. “З ранку до вечора я пишу, рахую, думаю, збираю відомості, вимагаю витяги з бухгалтерських книг, спілкуюсь з службовцями, так що ввечері я перебуваю в жалюгідному стані і можу тільки лягти спати ...” – писала вона до П. Чайковського.

Щоб якось вийти з становища, були здані в оренду чотири місцевих фільварки (крім Тартака та Сьомаків). Ціна складала 6-7 крб. в рік за одну десятину орної землі.

Незважаючи на нестачу коштів, продовжували організовувати свята з феєрверками, ілюмінацією та катанням на човнах. В ролі гребців виступали працівники цукрового заводу, переодягнені у спеціальні матроські костюми³⁷.

Навесні 1881 р. Н. фон Мекк зіштовхнулася із величезною проблемою – борги, яких було надзвичайно багато. Більшість з них пов’язані з залізницею і становили 4,5 млн руб. За Браїловом трималася сума у 1,5 млн руб. боргу. В Петербурзі та Москві всіма справами займався 21-річний син Володимир. Прикладаючи всі зусилля, йому не вдавалось врегулювати фінансові проблеми. Кредитори вимагали погашення боргів, відбувались постійні інтриги та чвари, що надзвичайно ускладнювали життя сім’ї баронеси³⁸.

Після сплатення боргу за Браїлів Надія Філаретівна вирішує продати містечко. Ціну встановили у розмірі 1,5 млн руб., але на його придбання знайшовся тільки один покупець, і то лише за 900 тис. руб. Сьомаки віддали в оренду з умовою залишення за Н. фон Мекк саду та будиночка,

де жив П. Чайковський. У всіх негараздах, пов'язаних з економічною кризою у містечку, власниця звинуватила графа Ф. Сціпіо, який перебував на посадах управляючого та директора цукрового заводу. Після його звільнення в квітні 1881 р., син Володимир Карлович привіз трьох бухгалтерів, юриста та техніка, щоб прийняти справи по економії та цукровому заводі. З огляду на те, що всі справи велись безвідповідально, розбір документів затягнувся на два тижні³⁹.

Не знаходячи покупця на Браїлів, Надія Філаретівна в червні 1881 р. почала клопотати у своїх знайомих в Москві, щоб взяти в борг гроші під заставу містечка і, таким чином, спростити процедуру продажу⁴⁰.

В той час замість управляючого всіма справами завідував присяжний повірений Олександр Воронеж. Як зазначає сама власниця, він мало підходив на дану посаду, але, не бажаючи залишатись зі всіма справами наодинці, не звільняла його. Роль особистого секретаря виконував домашній вчитель музики Владислав Похульський⁴¹.

В середині серпня 1881 р. після тривалих торгів (через кожную дрібницю, як стверджувала Н. фон Мекк) Браїлів разом з цукровим заводом за 1 млн 400 тис. руб. придбав син канцлера, світліший князь Олександр Горчаков.

Надія Філаретівна у своїх листах до П. Чайковського писала, що надзвичайно жалкує про продаж містечка: “Милый, дорогой друже! Як мені шкода і досадно повідомляти Вас, що Браїлів я продала, а відповідно і часті мати Вас своїм гостем для мене більше не можливе. Я пережила жахливо важкий період, поки відважилась продати, але, відважившись, я вже не даю волі своїй уяві згадувати про те, що я там залишила і що викликає печучу, нестримну біль в серці”⁴².

Сім'я фон Мекк за досить короткий період володіння Браїловом змогла в значній мірі розширити його промисловий потенціал. Зведення палацу та чудового парку з трьома озерами поставило містечко на рівні тодішніх найкращих дворянських резиденцій Поділля. Завдяки меценатській діяльності К. та Н. фон Мекк в Браїлові з'явилося однокласне училище, а відвідання його К. Дебюссі та П. Чайковським зробило відомим далеко за межами України.

Перспективи подальшого вивчення даного питання достатньо широкі, адже залишаються недослідженими документи з архівів Санкт-Петербургу та Москви, в яких дослідники можуть виявити досить багато цікавих і невідомих фактів, пов'язаних з життям та діяльністю сім'ї фон Мекк в Браїлові та за його межами.

Примітки

¹ Гавлин М.Л. Династия “железнодорожных королей” фон Мекк / М. Л. Гавлин // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. – Вып. 7. – М., 2001.

² Алексеева Т. Надія Філаретівна фон Мекк (1831-1894). До 170-річчя від дня народження / Т.Алексеева. – Вінниця, 2001.

- ³ Тюменева Г. Чайковський і Україна / Г. Тюменева. – К.: “Мистецтво”, 1955.
- ⁴ Майбурова К. В. Чайковський на Україні / К. Майбурова. – К.: “Знання”, 1965.
- ⁵ Чайковский П. И. Письма к близким / П.И. Чайковский. – М.: Государственное музыкальное издательство, 1955.
- ⁶ Гавлин М.Л. Вказана праця. – С. 135-136.
- ⁷ Алексеєва. Вказана праця. – С. 1.
- ⁸ Гавлин М.Л. Вказана праця. – С. 136-138.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУ м. Київ) – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 520. – Арк. 110-116.
- ¹⁰ Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО) – Ф. Д-274. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 12
- ¹¹ Чайковский П. И. Письма к близким. Вказана праця. – С. 165.
- ¹² ДАВО. – Ф. Д-274. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 12-25.
- ¹³ Там само. – Ф. Д-200. – Оп. 1. – Спр. 468. – Арк. 2.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 482. – Арк. 28.
- ¹⁵ Там само. – Ф. Д-274. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 260-265.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 261.
- ¹⁷ Там само. – Ф. Д-200. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 28.
- ¹⁸ Там сам. – Спр. 506. – Арк. 12.
- ¹⁹ Там само. – Ф. Д-274. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 183-185.
- ²⁰ Там само. – Ф. Д-205. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 204-205.
- ²¹ ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 99. – Арк. 2, 4, 17-19.
- ²² Алексеєва Т. Вказана праця. – С. 1.
- ²³ Майбурова К. Вказана праця. – С. 31.
- ²⁴ Рекрут Я. 760 листів Чайковського// Робітничка газета. – 2004. – 20 січня. – С. 4.
- ²⁵ Майбурова К. В. Вказана праця. – С. 31.
- ²⁶ Чайковский П. И. О музыке, о жизни, о себе. (Литературная композиция А. А. Орловой) / П.И. Чайковский. – Ленинград: Музыка, Ленинградское отделение, 1976. – С. 164.
- ²⁷ Майбурова К. В. Вказана праця. – С. 32.
- ²⁸ Чайковский П. И. О музыке, о жизни, о себе. Вказана праця. – С. 87-88.
- ²⁹ Курков Г. Подільський етюд Клода Дебюссі / Г. Курков // Комсомольське плем'я. – 1988. – 27 грудня. – С. 3.
- ³⁰ П. І. Чайковський і Україна: Збірник матеріалів. – К.: “Музична Україна”, 1990. – С. 196.
- ³¹ Чайковский П. И. О музыке, о жизни, о себе. Вказана праця. – С. 42.
- ³² Тюменева Г. Вказана праця. – С. 12.
- ³³ Чайковский П. И. Письма к близким. Вказана праця. – С. 231.
- ³⁴ Майбурова К. В. Вказана праця. – С. 34.
- ³⁵ Чайковский П. И. О музыке, о жизни, о себе. Вказана праця. – С. 125.
- ³⁶ Майбурова К. В. Вказана праця. – С. 34.
- ³⁷ Чайковський П. І. Листування із Н. Ф. фон Мекк: [Електронний ресурс]. – // http://profil-ua.com/index.phtml?action=view&art_id=978 – Доступно 26 березня 2010 р. – Лист від 17 червня 1879 р.
- ³⁸ Там само. – Лист від 28 лютого 1881р.
- ³⁹ Там само. – Лист від 10 квітня 1881 р.
- ⁴⁰ Там само. – Лист від 6 червня 1881 р.

⁴¹ Там само. – Лист від 12 червня 1881 р.

⁴² Там само. – Лист від 21 серпня 1881 р.

Резюме

В статтє рассматривается влияние баронов фон Мекк на промышленное и культурное развитие местечка Браилова, теперь Жмеринского района Винницкой области, во второй половине XIX в., и пребывание в это время известного русского композитора Петра Чайковского.

Ключевые слова: Браилов, фон Мекк, П. Чайковский, Винниччина.

Одержано 2 жовтня 2011 р.

УДК 027.7:373.58(477.43)-055.1"18/19"

О.Б. Айвазян

БІБЛІОТЕКА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті йдеться про діяльність бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії з комплектування й збереження книжкових фондів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: бібліотечна справа, Поділля, бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, фонд, краєзнавство.

Питання діяльності бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії вивчали І.В Сесак, О.Т. Щур, Л.В. Дитинник, С.Т. Стаднік, І.К. Міхалевич та ін., які висвітлювали, в основному, питання заснування та статистичного аналізу кількісного складу фондів книгозбірні.¹ Мета цієї статті – на прикладі бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії встановити цілісну картину способів комплектування фондів книгозбірень у Подільській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., роботи з ними.

Першими освітніми середніми навчальними закладами на Поділлі були дві чоловічі гімназії – Кам'янець-Подільська (1833 р.) та Немирівська (1838 р.), підпорядковані Дирекції народних училищ. Одночасно з гімназіями виникли і бібліотеки, які відігравали значну роль у навчально-виховному процесі.

Бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії розпочала діяльність 1834 року. Основу її фонду склала література закритих училищ та дублети Вінницької гімназії. Початковий фонд становив 1057 примірників.²

Впродовж досліджуваного періоду, до 1917 року, фонд книгозбірні збільшився до 20 тис. примірників, що робило її однією з найбільших у Подільській губернії на той час.

У 30 – 50-ті рр. XIX ст. бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії була єдиною як для вчителів, так і для учнів. Очолювали її спочатку вчитель російської мови Ф.С.Марчевський, а з 1852 р. – учитель історії Маліновський. У 60-х роках XIX ст. бібліотека поділилася на фундаментальну та учнівську. Оскільки в штаті гімназії посади бібліотекаря не було, його обов'язки виконували викладачі, обрані педагогічною радою. У різні роки фундаментальну бібліотеку гімназії очолювали А. Воробйов, Г. Голубовський, О. Васильєв, І. Міхалевич, П. Любарський, А. Макушин, учнівську – Є. Підговецький, Н. Грієльський, Г. Вергун, С. Ніколаєв.³

Враховуючи, що книгозбірнями опікувалися бібліотекарі за сумісництвом з викладацькою діяльністю, які іноді мали помічників, обов'язкова видача книг, як наприклад, в учнівській книгозбірні, проводилася переважно в неділю після обідні, а також в інші дні за потребою учнів та викладачів.⁴

Бібліотеки займали різні приміщення. Книги зберігались у шафах. 1901 року, крім книг, у бібліотеці були лексикони, атласи та мапи, 21 посібник для малювання, 23 – навчальних посібники, у тому числі 2 навчальні посібники – з російської історії (“Отечественная история в картинах”).⁵

Діяльність бібліотеки знаходилась під постійним контролем дирекції гімназії. Щороку завідувачі здавали звіти про роботу. Так, у звіті за 1913 рік завідувачі фундаментальною та учнівською бібліотеками Кам'янець-Подільської гімназії А.О.Макушин і С.І.Ніколаєв зафіксували дані про кількість книг і навчальних посібників, занесені в таблицю, список придбань вартістю понад 5 руб., потребу в поповненні новими виданнями.⁶

Найбільше уваги приділялося складу та наповненню фонду, який комплектувався з різних джерел за рекомендованими Міністерством народної освіти списками. 1874 року серед рекомендованих міністерством книг були: “Учебник немецкого языка” К. Билецкого, “Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуки” М.А.Тулова, “Учебник французского языка сравнительно с русским и латинским” В.С.Игнатовича, “Готовое умножение и деление в таблицах (на всякую желаемую величину)” в 3-х тетрадах” Г.О. Езерського та інші.⁷

Списки необхідних книг подавали викладачі, їх затверджувала педагогічна рада гімназії. Контроль за новонадходженнями до всіх навчальних закладів системи Міністерства народної освіти, крім дирекцій, здійснював і начальник Київського учбового округу, який в грудні 1878 року зауважив директору гімназії, що в поданих списках книг неодноразово бачив книги сумнівного змісту.⁸

Замовлені книги постачалися через магазини Києва (Літова, Південно-російський, книготоргівлі), Одеси (Августа Дейбнера, Єміла Берндта), у Ризі – через магазин Н. Кіммеля, у Берліні – через художній магазин Ю. Брокмана та ін.⁹

Поповнювався фонд гімназійних бібліотек і подарованими виданнями.

Серед дарувальників було багато товариств, зокрема, Санкт-Петербурзьке Товариство природодослідників при імператорському університеті, від якого в квітні 1875 р. надійшло 2 випуски наукових праць, Товариство здійснення допомоги при корабельних аваріях, яке 1880 року подарувало гімназії брошуру Саннікова “Святость подвига спасения утопающих”¹⁰ та ін. Дарували книги й окремі особи, як, наприклад, викладач Н.С. Конопацький, від якого 1882 року надійшло до фундаментальної бібліотеки 44 назви видань.¹¹ 1901 року В.К. Гульдман – член-кореспондент Імператорського Московського товариства археології та член-секретар Подільського губернського статистичного комітету подарував бібліотеці свою книгу “Памятники старины Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии”, видану в м. Кам’янці-Подільському того ж року.¹⁴ Купували книги і за рахунок грошових пожертв гімназії, з яких на бібліотеку виділявся можливий відсоток.

Фонди книгозбірні поповнювалися новою літературою, придбаною читачами на заміну втрачених книг.

Дані про найбільш цінні книгонадходження з початку ХХ ст. стали включати до звітів. Так, із звіту завідувача фундаментальної бібліотеки А.Макушина про роботу книгозбірні за 1913 р. видно, що за рік придбано 133 назви видань у 174 примірниках. З найбільш цінних відмічено: “Императорская охота на Руси (конец 18 и 19 в.в.)” Н.Кутепова, “Рукописи Пушкина. Автографы Пушкинского музея Императорского Александровского лицея”. “Альбом-книжка”, содержащий снимки из жизни цесаревича, “Русские пословицы и поговорки в рисунках В.Васнецова”, “Подвиг 300-летнего служения России Государей Дома Романовых”, “Выставка 1812 года”, “Естественная история насекомых” Н. Холодковского, “История гражданской и церковной жизни Подолии” М.І. Яворського та ін.¹³

До учнівської бібліотеки, зазвичай, книг надходило менше, іноді окремі видання передавалися з фундаментальної книгозбірні. 1864 року керівництво гімназії з метою збереження і поповнення фонду учнівської книгозбірні визначило низку заходів: а) зобов’язало канцелярію ні в якому разі не видавати учням свідоцтв і документів без довідки з бібліотеки про повний розрахунок, б) не видавало учням відпускних квитків, поки вони не здадуть книги до бібліотеки, в) зобов’язало бібліотекаря справно вести як хронологічний, так і систематичний каталоги, і щорічно звіряти їх з фондом на наявність книг, г) звернулось до опікуна за жертвою на

користь учнівської бібліотеки, д) запросило учнів четвертих вищих класів та їх батьків пожертвувати з тією ж метою по 1 крб. на рік, е) прийняло подаровані видання викладачів Троїцького, Куликовського, Кашинського, Стефановича, Полуніна, Шнейдера, Ковальського, Сереброва, Бергха, Гондалевського.¹⁴ У січні 1914 р. завідуючий учнівської бібліотеки С.І.Николаев представив перелік найбільш цінних видань, придбаних за 1913 р., зокрема, Сервантеса “Дон Кихот Ламанчский” у 2-х тт., “Романы, повести и рассказы Кота-Мурлыки” в 7-и тт., “Собрание сочинений И.Бунина” в 5-и тт. та інші. Потребували нових надходжень такі відділи фонду, як історичний, географічний, російської літератури, дитячих книг.¹⁵

Динаміку наповнення бібліотек – фундаментальної та учнівської - Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії засвідчує таблиця:

Бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії	У другій половині XIX ст.				На початку XX ст.			
	1864	1866	1868	1897	1901	1902	1913	1916
Фундаментальна:								
– назв	2737	2359	2840	5083	5184	5279	5817	6078
– примірників	5972	5397	6341	13353	13658	13864	15152	15554
Учнівська:								
– назв	79	285	315	951	1053	1056	2488	2725
– примірників	209	593	675	2300	2588	2595	4186	4480
РАЗОМ примірників	6181	5990	7016	15653	16246	16459	19338	20034

За складом та змістом фонд бібліотек був недосконалим. За свідченням директора фундаментальної книгозбірні, 1882 року в ній було чимало книг бідних за змістом, застарілих, більшість – латинською та польською мовами. У філологічному та історичному відділах бракувало наукових видань.¹⁶

Звіт 1901 року свідчить про суттєве поліпшення бібліотечних фондів: “Обидві бібліотеки за кількістю наявних книг та за їх різноманітним змістом можна назвати достатніми. Але подальше їх комплектування новими виданнями є бажаним. Найгірше в учнівській бібліотеці забезпечений книгами відділ для середнього віку: кількість книг цього відділу ледве задовольняє потреби учнів у читанні, тому і поповнення цього відділу новими книгами з року в рік становить основне завдання педагогічної ради”.¹⁷

У гімназійних бібліотеках практично була відсутня україномовна література. 1876 року на запит директора гімназії, які книги з історії та літератури на “малоросейском языке” знаходяться в бібліотеках, завідувач фундаментальною книгозбірнею Г.Васильев повідомив про наявність: “1.Энеиды” на малоросийском языке, перелицованной И. Котляревским;

2. Народных южно-русских сказок, изд. Рудченко”.¹⁸

Важливе місце в комплектуванні фундаментальної бібліотеки займала передплата періодичних видань. Вишукування коштів на передплату завжди було проблемою для керівництва. 1870 року збори директорів гімназій у своєму рішенні зазначили: “Кошти, призначені щорічно на виписку книг та журналів для гімназії, можна розподіляти наступним чином: у класичних гімназіях з 400 руб. використувувати 80 крб. (п’яту частину) на виписку журналів”.¹⁹ Дирекція гімназії дотримувалася цього рішення впродовж багатьох років. 1874 року, наприклад, кошторис Кам’янець-Подільської чоловічої гімназії передбачав на придбання й утримання книгозбірні та кабінетів 400 крб., зокрема, на придбання інструментів для фізичного кабінету – 114 крб. 56 коп., матеріалів для уроків – 15 крб., виготовлення посібників – 90 крб. 90 коп., на книги для фундаментальної бібліотеки – 219 крб., і лише 75 крб. – на періодичні видання “Журнал Министерства народного просвещения”, “Циркуляр по управлению Киевским учебным округом”, “Московские ведомости”, “Русский вестник”, “Русская старина” та ін.²⁰ А 1901 року на бібліотеки і фізичний кабінет було витрачено 755 крб. 96 коп., а саме: на придбання книг, навчальних посібників та періодичних видань – 456 крб. 62 коп., на придбання навчальних посібників з малювання – 32 крб. 54 коп., на оправу книг – 68 крб. 80 коп., на дві шафи – 70 крб.²¹

Аналіз надходжень періодичних видань до фундаментальної бібліотеки Кам’янець-Подільської чоловічої гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. свідчить про поступове їх збільшення в складі фонду:

Передплата до Фунд. бібліотеки	1864	1868	1870	1873	1875	1892	1901
Кількість назв	9	7	7	7	5	21	15
Сума (в крб.)	69,65	66,45	76,20	92,98	75	–	134,83

1901 року до фундаментальної книгозбірні окрім вищезазначених видань було виписано також “Русский филологический вестник”, “Вера и разум”, “Русский архив”, “Исторический вестник”, “Вопросы философии и психологии”, “Русская школа”, “Филологические записки”, “Этнографическое обозрение”, “Вестник воспитания”, “Образование”, “Вестник всемирной истории”.²² До учнівської бібліотеки надходило менше періодичних видань. 1871 року, наприклад, вона отримувала лише одну газету “Семейные вечера”, яка коштувала 10 крб. 35 коп.²³

Придбані книги заносились до каталогів – хронологічного та систематичного. Абетково-систематичний каталог книг і періодичних видань учнівської бібліотеки гімназії 1913 року складався з 11-ти розділів: 1. Книги релігійно-морального змісту; 2. Твори філософські та законодавчі; 3. Історія; 4. Географія; 5. Математика та природознавство; 6. Російська мова, російське мовознавство, класичне та загальне; 7. Книги французькою мовою;

8. Мистецтво; 9. Дитячі книги; 10. Періодичні видання; 11. Різні. Такі розділи, як історія, математика та природознавство, географія та російська мова поділялися на більш дрібні підрозділи. Найбільшу кількість книг включав 4-й розділ, записи якого займали в каталозі 33 сторінки.²⁴

Каталоги в той час велися в зошитах, записи робилися ручкою по мірі надходження літератури. Тому важко було передбачити, скільки місця залишити для того чи іншого розділу, що призводило до плутанини, нерідко в зошитах було важко розібратися. Усі недоліки облікової системи та помилки виявлялися під час перевірок керівництвом гімназії.

Так, у рапорті комісії за наслідками перевірки фундаментальної бібліотеки гімназії, проведеної 1864 року, було представлено список відсутніх книг, список книг, що рахуються за особами, які вже не служили або померли, список зіпсованих книг – 200 примірників. Загалом, йшлося про 600 томів книг та 182 періодичні видання – 13 % фонду фундаментальної книгозбірні. Комісія представила також список книг, визнаних корисними для читання учнів, та список книг, визнаних непридатними і призначених для вилучення з фонду. Крім того, комісія встановила, що в бібліотеці знаходилось 15 шаф, яких було недостатньо для бібліотеки, не було місця для видань великих форматів, більшість книг не мала оправи.²⁵

Перевірки за 1876-1877 рр. дають більш детальне уявлення про ведення каталогів. Статистичний каталог знаходився в хаотичному стані, що ускладнювало пошук книг і користування бібліотекою. Книги вписувались у відділи не за авторами і не в алфавітному порядку, а по мірі надходження, що призвело до того, що твори одного письменника, придбані в різний час, як в каталозі, так і в шафах, знаходились у різних місцях. Те ж з іноземною літературою, яка записувалась у різних відділах.²⁶

У роботі з каталогами бібліотеці досить часто допомагали викладачі гімназії, бо ця робота потребувала знання класифікації, системи розстановки книг у бібліотеці, а також терпіння і вільного часу. У квітні 1878 року, наприклад, учитель російської та латинської мов кандидат богословія Є. Бахайловський за дорученням педагогічної ради здійснив опис книг, які залишилися після колишнього директора гімназії Г.Б'якетера. Допомігав йому на добровільних засадах учитель гімназії Антон Жук. Книги були передані бібліотеці, внесені до хронологічного та систематичного Каталогів.²⁷ У 1880 році виникла необхідність переписати каталоги. Цю роботу тривалий час проводила комісія викладачів, створена за дорученням педагогічної ради.²⁸

Велика увага і надалі приділялася збереженню фондів. Активно велася боротьба з боржниками книгозбірні. Особливо багато книжок залишалось у викладачів, які звільнялися з гімназії. Складність полягала ще й в тому, що для списання втрачених видань завідувач бібліотеки повинен був отримати дозвіл Міністерства народної освіти та Київського учбового

округу. Так, наприклад, листом Міністерства народної освіти від 24 листопада 1865 р. за № 9452 вдову старшого вчителя Кам'янець-Подільської гімназії Юлію Маліношевську звільнили від сплати за втрачені книги з гімназійної книгозбірні під час завідування нею покійним чоловіком Маліношевським.²⁹ Траплялися випадки, коли бібліотечні книги знаходили в домівках співробітників. У 1866 році на квартирі викладача Каменського було знайдено 55 книг, 8 належали фундаментальній бібліотеці, окремі видання – книжковому магазину гімназії. Книги, що належали гімназії, були вилучені і повернуті до бібліотеки та магазину.³⁰ У лютому 1881 р. завідувач фундаментальної бібліотеки гімназії І.К. Міхалевич напередодні перевірки каталогів та майна книгозбірні звернувся до Києва з проханням дати дозвіл на списання 8 втрачених книг, яким він не міг зробити заміну через те, що вони відсутні в книжкових магазинах Києва та Москви. У березні надійшов дозвіл на списання цих видань.³¹

1867 року бібліотеки гімназій започаткували краєзнавчу роботу. У журналі Міністерства народної освіти за листопад 1867 р. було надруковано пропозицію міністра народної освіти про створення при гімназіях “Библиотеки о местном крае”. І вже в січні 1868 р. директор училищ Подільської губернії повідомляв керівнику Київського учбового округу, що на базі фундаментальної книгозбірні гімназії планувалося створити відділ, куди мали ввійти твори про Поділля, історичні та статистичні відомості про Подільську губернію та місто Кам'янець – Подільський. Відбір таких видань здійснювали вчителі В.Л.Бернштам і А.Г.Романовський-Романько. В рапорті на ім'я директора гімназії П.Д.Коленка вони повідомили, що список краєзнавчих книг склали, включивши твори польських авторів, “написані із значною долею фанатизму”, які часто надають значну кількість фактів, що можуть слугувати матеріалом для всебічного вивчення краю. У списку, в основному, книги російською мовою: “Поучительные слова и речи к подольской пастве, говоренные Кириллом, Архиепископом Подольским и Брацлавским”, изд.2, Москва, 1837, в двух томах, “История Малороссии” Николая Маркевича, “Акты, относящиеся к истории Западной России”, “Люблинская уния или последнее соединение мирского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г.” Кояловича, “Естественная история губерний Киевского учебного округа” проф. Кесслера, “О рыбах, водящихся в водах губерний Киевского учебного округа” та журнали “Міністерство народної освіти”, “Киевлянин”, всього 58 назв. Крім того, було складено також список книг, відсутніх у бібліотеці гімназії, але потрібних для краєзнавчого відділу.³²

Частину книг бібліотека передавала іншим книгозбірням. 1869 року передала до Царства Польського 87 назв книг з історії, в основному польською мовою; 16 томів – з географії, 5 – із статистики, 8 книг – з

російської літератури; 24 томи з Бібліотеки романів та історичних записок, “Рицарська клятва на труні, або два портрети”, “Поступове читання для дітей першого віку”, “Російська книга для освічених людей”, “Досвід в російському мовознавстві вихованців Варшавського навчального округу”, “Підручник російського мовознавства для середніх навчальних закладів”. А ще 17 назв з теорії літератури, 33 – (польською та російською мовами) з математики, 44 – з історії природознавства, 12 – з правознавства, 44 – з іноземної літератури та 24 книги грецьких та римських класиків. Загалом, до списку, складеного зав. фундаментальної бібліотеки А.Воробйовим, було включено близько 300 назв видань.³³

З початком Першої світової війни Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію було евакуйовано до м.Симбірська, звідки вона повернулася аж 1917 року.³⁴

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії була однією з найпотужніших книгозбірень краю і виконувала традиційні для бібліотеки функції – комплектування, наукова та технічна обробка літератури, створення допоміжного пошукового апарату, обслуговування користувачів, збереження фондів, надання допомоги іншим навчальним закладам та організаціям. У цей період було закладено основи краєзнавчої роботи бібліотеки. Однак, робота книгозбірні мала й недоліки – каталоги велися в зошитах. У комплектуванні фундаментальної та учнівської бібліотек гімназії проглядала ідеологічна спрямованість. Книги купувалися виключно російськомовні.

Примітки

- ¹ Дитинник Л.В. Становлення і розвиток бібліотек системи Дирекції народних училищ на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / Л. В. Дитинник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка, Наук. б-ка; редкол.: О.М.Завальнюк (голова), В.С.Прокопчук (відп.ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 137 – 143; Михалевич И.К. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833-1883). в 2-х ч. – Каменец-Подольск, 1883; Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. – Ч.1: Початкові школи Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / І.В.Сесак, Г.Д.Мітін. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 152 с.; Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х ч. – Ч.ІІ: Середні навчальні заклади Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – 184 с.; Сесак І.В. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (XIX ст.) / І.В.Сесак, С.Т.Стадник // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Ч.1. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-11 вересня 1994 р. – Кам'янець-Подільський; Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 234-235.; Щур О.Т. Стан гімназій та училищ на Поділлі в другій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: КПДУ, 2003. – Вип.2. Т.1. – С.99-102.

- ² Сесак І.В. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (XIX ст.). – С. 234.
- ³ Державний архів Хмельницької області, ф. 319, оп.1, спр.1027, арк. 91,93.
- ⁴ Там само, ф.67, оп.1, спр. 499, арк. 52-53.
- ⁵ Там само, ф.319, оп.1, спр.719, арк. 12.
- ⁶ Там само, спр.1027, арк. 2.
- ⁷ Там само, спр.91, арк. 3, 29, 30, 33.
- ⁸ Там само, арк. 229.
- ⁹ Там само, спр.246, арк. 2, 20, 41; спр.504, арк. 11, 76, 77, 84; спр.906, арк. 112.
- ¹⁰ Там само, спр. 91, арк. 59, 108.
- ¹¹ Там само, спр.276, арк.36.
- ¹² Там само, спр.719, арк. 13.
- ¹³ Там само, спр.1027, арк.18.
- ¹⁴ Там само, ф.67, оп.1, спр.293, арк. 5-9
- ¹⁵ Там само, ф.319, оп.1, спр.1027, арк. 8
- ¹⁶ Там само, спр.276, арк. 29.
- ¹⁷ Там само, спр.719, арк. 33.
- ¹⁸ Там само, спр.91, арк. 94, 115.
- ¹⁹ Там само, ф.67, оп.1, спр. 532, арк. 23.
- ²⁰ Там само, арк. 30.
- ²¹ Там само, ф.319, оп.1., спр.719, арк. 53.
- ²² Там само, арк. 13
- ²³ Там само, ф.67, оп.1, спр. 532, арк. 18.
- ²⁴ Алфавитно-систематический каталог книг и периодических изданий ученической библиотеки Каменец-Подольской мужской гимназии / сост. библиотечарь В.И.Гусовский. – Каменец – Подольский: Типогр. Кенигсберга и Фитермана, 1913. – 166 с.
- ²⁵ Держархів Хмельницької області, ф.67, оп.1, спр.315, арк. 14-15.
- ²⁶ Там само, ф.319, оп.1, спр.91, Арк.118.
- ²⁷ Там само, арк. 162.
- ²⁸ Там само, спр.246, арк. 12.
- ²⁹ Там само, ф.67, оп.1, спр.315., арк. 25.
- ³⁰ Там само, арк. 47.
- ³¹ Там само, ф.319, оп.1, спр.246, арк. 5, 10.
- ³² Там само, ф.67, оп.1. спр. 464, 19 арк.
- ³³ Там само, спр.315, арк. 26-37.
- ³⁴ Там само, ф.319, оп.1, спр. 1115, арк.15.

Summary

There is spoken in the article about the activity of the Libraries of Kamyanets-Podilskiy mail school with acquisition and preservation of book funds at the endy XIX at the beginning of XX centuries.

Keywords: Podilskiy Province, Libraries of Kamyanets-Podilskiy mail school, Li-brary foundation, Local History.

Одержано 27 жовтня 2011 р.

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ В ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано зміст і основні вектори освітньої та виховної діяльності протестантів Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., з'ясовано їх результативність та наслідки.

Ключові слова: баптисти, адвентисти, освіта, школа.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. пізньопротестантські громади, котрі існували на території Правобережної України, активізували усі напрямки своєї діяльності. Одним з них стає освітня та виховна робота. Втім вона, у більшості випадків, опинилася поза сферою інтересів науковців, які працювали в царині церковної історії. Лише загальні положення, що стосуються розвитку освіти та виховання у баптистів, євангельських християн, адвентистів, відображено у працях В. Любащенко¹, Ю. Решетнікова, С. Саннікова², О. Клібанова³. Тому існує потреба дослідити зміст діяльності віруючих пізньопротестантських громад у вказаній сфері, визначити її особливості та наслідки.

У досліджуваній період підвищення освітнього рівня adeptів пізнього протестантизму було одним з пріоритетних завдань, що стояли перед керівництвом релігійних громад. Адже віруючі мали самостійно вивчати біблійні тексти та поширювати ідеї свого віровчення серед оточуючих. На цю особливість вказували окремі діячі православної церкви, які аналізували причини розповсюдження сектантства. “Ближче знайомство з історією поширення штунди, – зазначав один з них, – привело мене до того переконання, що її ґрунт і силу становить грамотність. Єй неграмотні штундисти, але маса вміє читати... Грамотність, надаючи сили і значення громаді, слугує головною зброєю до поширення ересі”⁴.

На найнижчому ступені навчання ставилося завдання навчити віруючих та їхніх дітей читати й писати. Досить активно у цьому напрямку діяла євангелістка Ю. М. Карпінська. Вона, зокрема, відкрила у Києві чотири школи, в яких навчала молодь Закону Божому, грамоті тощо. Заняття, які часто проводила вона сама, відвідували й дорослі. Діяльність Ю. М. Карпінської постійно нашкоджувалася на протидію властей і православного духовенства. На неї накладали штрафи, вимагали негайного закриття шкіл. Київський митрополит Феогноз навіть наполягав на виселенні Ю. М. Карпінської за межі Києва та Київської єпархії⁵. Аналогічну діяльність у Києві проводила і донька полковника О. В. Зен-

кова. Взимку 1903 р. вона влаштувала у себе вдома школу, де навчала дітей сектантів. У 1904 р. у Києві певний час функціонувала сектантська школа по вулиці Фундуклеївській у будинку № 59⁶.

У період революції 1905 – 1907 рр. протестантські громади активували свою освітню діяльність. Так, баптисти м. Богуслава Канівського повіту Київської губернії відкрили власну школу при молитовному будинку, де діти вивчали основи читання та письма, Закон Божий і вчилися співати молитовні пісні. Така ж школа була організована і в с. Момоти того ж повіту О. Гордієнком у власному будинку. Усіх школярів налічувалося близько 20 осіб і всі вони походили з православних сімей. Батьки учнів були вдячні О. Гордієнку за його освітню працю і тому скептично ставилися до агітації місцевого священика проти нього. Деякі селяни при цьому заявляли священику: “Хто буде вчити, аби вчив грамоті! Тепер свобода! Тепер, яку хочеш віру собі вибирай! Ніхто не має права примусити нас розраховувати цього вчителя”⁷.

Після поразки революції, незважаючи на те, що умови діяльності протестантів погіршилися, вони не припинили освітньої праці, але були змушені проводити її таємно. Саме за таких обставин функціонували початкові навчальні заклади сектантів-українців. Так, наприкінці 1909 р. у с. Деремезні Васильківського повіту на Київщині декілька днів працювала таємна школа, відкрита Г. Карасем у власному будинку. Її відвідували не лише діти сектантів, але й православних. Внаслідок втручання поліції школу зачинили, а Г. Карася та багьків дітей, котрі відвідували заняття, притягнули до відповідальності⁸. У березні 1912 р. у с. Гурівці Бердичівського повіту цієї ж губернії була також викрита таємна школа в будинку місцевого євангеліста. Селянин П. Яцик надав приміщення для школи, а житель с. Пузирки А. Пасічник проповідував школярам Євангеліє і поширював збірник духовних пісень “Гусли”. За розпорядженням місцевої адміністрації школу зачинили⁹. Разом з тим школи сектантів-іноземців у той час діяли без перешкод, хоч їх було й небагато. Так, волинський губернатор повідомляв у Департамент духовних справ 9 жовтня 1910 р., що іноземці-баптисти мали школи у трьох повітах губернії у колоніях Сорочин, Холостна, Нова, В’язовець, Протівка, Нова Рудня й Олександрівка¹⁰.

У зв’язку з тим, що сектантських шкіл було дуже мало, частина протестантів навчала своїх дітей у державних і навіть церковно-парафіяльних школах, де навчання поєднувалося з вимогою обов’язкового виконання православних обрядів¹¹. Слід підкреслити, що ці вимоги нижчих органів влади і православного духовенства суперечили рішенням вищих інстанцій. Ще наприкінці 1905 р. Міністерство народної освіти відмінило всі обмеження накладені на сектантів у сфері шкільного навчання, зокрема, звільнило їхніх дітей від вивчення Закону Божого православного сповідання. Тоді ж ці рішення затвердив Сенат¹². Проте на

місяць ці вказівки часто не виконувалися, внаслідок чого значна частина сектантської молоді була позбавлена можливості отримати навіть середню освіту. Як зазначав з цього приводу І. П. Кушнеров, з його восьми дітей жоден не був у школі і всі залишилися без освіти¹³.

Школи, відкриті протестантами, хоча й не охопили широке коло слухачів, мали важливе значення. Вони не лише поширювали протестантські ідеї, але й сприяли загальному піднесенню рівня освіченості українців, котрий був надзвичайно низьким. Так, лише 18,9% населення України віком від 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – лише 13%. Рівень грамотності серед росіян був вдвічі, серед євреїв – утричі вищий, ніж серед українців¹⁴. На той час навіть елементарний рівень грамотності дозволяв зайняти впливове становище серед малоосвіченого селянства. Тому сектанти, більшість яких уміла читати, нерідко ставали тією народною інтелігенцією, яка була новатором у справі духовної освіти¹⁵.

Значну увагу протестанти надавали підготовці кваліфікованих проповідників для своїх громад. З цією метою відкривалися спеціальні учбові заклади – протестантські духовні семінарії. Зокрема, такий заклад було відкрито в м. Лодзі в 1907 р. для підготовки баптистських кадрів. Ця семінарія проіснувала декілька років і підготувала двадцять три випускники. З них один пресвітер почав здійснювати місійну працю на Волині. Враховуючи, що не всі бажаючі могли потрапити до цього навчального закладу, підготовка проповідників була покладена і на періодичні баптистські курси, на яких навчалися молоді особи від 21 до 35 років. Важливу роль у цьому процесі відігравали євангельські курси, котрі щорічно проходили в Петербурзі. Крім лекцій на богословські теми, тут викладалися загальна географія, географія Палестини та інші предмети. На початку ХХ ст. баптисти вже мали й вищу школу в м. Ризі, де могли отримати вищу освіту¹⁶. Часопис “Баптист” спеціально наголошував у 1911 р., що поширення слова Божого вимагає великої кількості людей з університетським дипломом. У зв’язку з цим громади мали пильнувати за появою обдарованих дітей у їхньому середовищі та всебічно допомагати їм в отриманні не лише середньої, але й вищої освіти¹⁷.

Кількісне зростання протестантських громад диктувало гостру необхідність розширення мережі відповідних навчальних закладів, наближення їх до місця проживання сектантів. Так, на з’їзді духовних наставників німецьких баптистів Росії, котрий мав місце восени 1909 р., приймається ухвала про будівництво баптистської семінарії на Волині. Для цього віруючими було виділено 50 тис. крб.¹⁸ Правда, частина учасників з’їзду обстоювала Одесу як найбільш придатне для його відкриття місце, проте завдяки перевазі волинських делегатів місцем будівництва майбутньої семінарії було обрано Житомир¹⁹. Не відставали від своїх волинських єдиновірців й протестанти Київщини. Так, київський баптист

Ф. Поллак у 1916 р. задумав будівництво школи для підготовки проповідників. З цією метою він придбав великий маєток у 4 тис. дес.²⁰ На жаль, інформацію про подальшу долю цього проекту віднайти не вдалося.

Важливість існування власних навчальних закладів чітко усвідомлювали й адвентисти. Зокрема, у першій половині 1906 р. 105 адвентистів Київської губернії зробили грошовий внесок на утримання власних суботніх шкіл²¹. Очолювали такі школи завідувачі, котрих вибирали з членів даної громади. На заняттях відбувалось читання та обговорення Біблії за участі дорослих віруючих та їхніх дітей. Саме так функціонувала адвентистська суботня школа в с. Дзенгелівці Уманського повіту Київської губернії²². Адвентистські громади сплачували спеціальні внески на розвиток суботніх шкіл. Наприклад, адвентисти м. Києва в період з 1 квітня до 1 липня 1907 р. на ці потреби здали 29 руб.²³

У 1906 р. при адвентистській семінарії в німецькому м. Фріденсау відкривається російське відділення для підготовки професійних місіонерів, куди одразу ж поступило 19 осіб²⁴. Проте це відділення не могло задовольнити зростаючу потребу у проповідниках. Тому на адвентистському з'їзді, котрий відбувся в Києві в лютому 1910 р., приймається спеціальна резолюція про необхідність відкриття і на території Росії школи для підготовки адвентистських кадрів. З'їзд звернувся до віруючих з проханням зробити пожертви на цю справу²⁵. Торкаючись ролі навчальних закладів у вихованні молоді, відомий діяч адвентизму Ю. Т. Бетхер говорив на цьому з'їзді: “Нам важливо лише отримати право організації наших шкіл у Росії. Нехай вони будуть без прав, без матеріальної підтримки з боку будь-кого, крім нас самих, проте це будуть наші школи, де ми зможемо виховувати наших дітей і давати освіту нашому юнацтву в душі нашого вчення”²⁶.

Цікаво, що сектанти, опанувавши ази грамоти, починали проявляти інтерес не лише до релігійної, але й до світської літератури. Як зазначали сучасники, “штундисти не лише не вважають за гріх мати світські книги, але навіть виписують газети, купують їх у євреїв і торгашів і випрошують у поміщиків. Місцеві, більш поширені в краї газети, читаються штундистами навіть на громадських зібраннях”²⁷. Зацікавленість сектантів матеріалами періодичних видань частково пояснювалася їхнім практичними потребами. З кінця ХІХ ст. у ліберальній пресі релігійне питання займає все більш помітне місце. Частіше лунають заклики на захист прав сектантів, піднімається проблема відсутності в імперії свободи совісті. У звіті обер-прокурора Св. Синоду К. П. Победоносцева за 1898 р. зазначалося, що з боку так званої “ліберальної частини суспільства” помічена агітація на користь сектантів, яка зміцнює переконання останніх у проголошенні повної свободи віросповідань. “Ця агітація, – продовжує далі обер-прокурор, – перейшла в пресу, в якій у 1898 р. з'явилося багато статей на підтримку розколу і сект і засудження наших місій, і тому

недивно, що і сектанти посилено слідкують за літературними течіями на їхню користь”²⁸.

Протестантські громади надавали надзвичайно важливого значення вихованню своїх членів, виробленню та зміцненню у них християнських рис милосердя, товариськості, взаємодопомоги. З цією метою кожен протестант, вступивши до громади, привчався підтримувати благодійницькі акції, виявляти турботу про інших віруючих. Адвентисти, наприклад, одне з головних завдань своєї виховної роботи вбачали у розширенні мережі медико-профілактичних та лікувальних закладів. Так, Київський адвентистський з'їзд 1910 р. прийняв рішення про необхідність будівництва великого дитячого санаторію і звернувся до віруючих з проханням матеріально підтримати реалізацію цього проекту²⁹. Саме адвентистське товариство виділило на його будівництво, а також на створення школи в Росії 15 тис. крб. Намагаючись заручитися підтримкою влади, Ю. Т. Бетхер у листі до директора Департаменту духовних справ МВС від 30 листопада 1907 р. наголошував, що адвентисти насамперед дбають про організацію лікувальних установ та шкіл³⁰.

Баптисти, в свою чергу, встановили спеціальний фонд для пожертвувань на дитячі притулки³¹. Всеросійський з'їзд баптистів 1908 р. прийняв рішення про збільшення коштів каси, створеної для утримання непрацездатних членів громад, а також вдів і сиріт³². Віруючі почали перераховувати кошти на благодійницькі фонди з самого початку їхнього утворення. Так, за непевними даними, баптисти Київської губернії внесли на дитячі притулки і в фонд допомоги голодуючим лише в 1907 – 1908 рр. 41 руб. 29 коп.³³ Баптистський молодіжний гурток м. Києва в 1909 – 1910 рр. зібрав близько 100 руб. на допомогу бідним віруючим³⁴. Не лишалися осторонь від благодійницьких акцій і євангельські християни. На початку 1910 р. у періодичній пресі з'явилася інформація про наміри євангельської громади м. Києва побудувати шпиталь для віруючих похилого віку³⁵.

Не викликає сумніву, що ефективність виховання безпосередньо залежить від системи використаних методів і прийомів. Коли мова йде про молодь, то найкращим з них є позитивний приклад батьків та сприятливий емоційно-психологічний клімат у сім'ї. За свідченням дослідників сектантства початку ХХ ст., у штундистських сім'ях вихованій процес здійснювався без застосування радикальних заходів. “Штундисти намагаються діяти на дітей словами і переконаннями, впливом на розумову і моральну сторону їх життя і взагалі живим прикладом справжнього християнина, людини люблячої; тому вони майже ніколи не карають своїх дітей”³⁶. Такий підхід до виховання приносив позитивні результати – “з самого раннього дитинства кожна дитина бачила перед собою людські стосунки і зивкала у своєму ближньому поважати людину”³⁷.

Взаємодопомога серед євангельських віруючих не обмежувалася лише своєю громадою, а поширювалася на одновірців у всій Російській імперії і

навіть за її межами. Керівництво євангельського руху намагалось усілякими методами активізувати віруючих у цьому напрямку. З цією метою на сторінках періодичних видань постійно вміщувалася інформація про осіб та громади, які виявляли благодійництво. Зокрема, лише у березні – квітні 1907 р. повідомлялось, що віруючі з Київської губернії Метелиця та Терлига передали для голодуючих разом 11 крб. На ці ж потреби Велико-Половецька громада виділила 4 руб., а три громади Таращанського повіту тієї ж губернії – 13 крб. 50 коп. У жовтні того ж року Богуславська громада з Київщини перерахувала у фонд голодуючих 12 крб. 19 коп. У квітні 1908 р. віруючий Змій з тієї ж губернії передав на притулок на станції Райвола у Фінляндії 60 коп.³⁸ Посильну матеріальну допомогу голодуючим надавали й адвентисти. Так, Ю. Т. Бетхер зазначав восени 1907 р., що “у випадку неврожаю чи голоду, як на Волзі у поточному році, російська уніон-конференція відправляє грошові суми на місця, котрі там потім розподіляються між тими, хто потребує допомоги...”³⁹.

Високий моральний рівень багатьох протестантів, особливо молоді, породжував неоднозначну оцінку їхньої виховної роботи з боку російської адміністрації. З одного боку, представники останньої бачили позитивний вплив у популяризації етичних норм християнства серед підростаючого покоління, а з другого – усвідомлювали, що він сприяє привабливості пізньопротестантських конфесій та подальшому їх поширенню серед православних. Суперечливий характер цієї оцінки чітко простежувався в листі прем'єр-міністра Столипіна до обер-прокурора Св. Синоду Лук'янова від 14 квітня 1910 р. Торкаючись діяльності сектантських організацій, він писав: “...Недільні школи сектантів, як і молодіжні гуртки, безумовно, мають благодійний вплив як джерело первісних знань віри та духовно-морального виховання серед дітей, позбавлених домашнього нагляду і релігійного керівництва з боку батьків... Разом з тим проте ці юнацькі організації, вочевидь, звеличують значення сектантства, виявляючи особливе піклування про підростаюче покоління і примушуючи багатьох батьків, які залишаються в лоні православної церкви, схилитися до відвідування їхніми дітьми сектантських молодіжних гуртків”. На думку російського прем'єра, активну протидію цьому явищу мали чинити православні священики⁴⁰.

Копітка виховна робота, котра здійснювалася в протестантських громадах, давала позитивні наслідки. Кожен віруючий брав активну участь у суспільно корисній праці, намагався з допомогою Біблії та своїм особистим прикладом перевиховувати інших членів суспільства. Так, восени 1906 р. військовою владою було дано дозвіл членам “Євангельського товариства для релігійного та морального напучення протестантів” відвідувати в'язниці військового відомства з метою релігійного виховання ув'язнених⁴¹. Аналогічну роботу у в'язницях в 1902 р. здійснювали сектанти м. Чигирини Київської губернії⁴².

Особливо яскраво суспільно-корисна праця сектантів проявилася під час Першої світової війни. Баптисти спільно з євангельськими християнами утворили фонд “Милосердний самарянин”, котрий збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими. Протестанти працювали санітарами, військовими будівельниками, “в обслузі” тощо⁴³. Керівництво євангельських громад усіяло заохочувало цю діяльність віруючих. На сторінках протестантських періодичних видань регулярно друкувалася інформація про їхню допомогу фронтові. Зокрема, в одному з номерів баптистського журналу “Гість” за 1914 р. повідомлялося про пожертвування Соболевською громадою Київської губернії для поранених воїнів 41 пари білизни. Суємецько-Хмельівська громада Волинської губернії в той же час надіслала до фонду “Милосердного самарянина” 26 крб. 63 коп. При цьому керівник громади І. Ковальчук просив вибачення за невеликий розмір внеску, виправдовуючись малочисельністю громади і бідністю її членів. Грошові внески у вищезгаданий фонд надсилалися не лише громадами, але й окремими віруючими. Так, у тому ж 1914 р. на потреби поранених і їх сімей від мешканки Київської губернії Г. Дейнеко було отримано 11 крб. 50 коп.⁴⁴

Подібну діяльність в період війни здійснювали й адвентисти. Голова церкви АСД у Росії, пресвітер київської громади Г. Лебсак писав: “Одразу ж після оголошення війни Німеччиною та Австрією київські адвентисти 7-го дня передали через губернатора його імператорській Величності свої вірнопідданські почуття... Адвентисти також брали участь у пожертвуванні білизни для поранених і досі займаються безкоштовним пошиттям білизни для Червоного Хреста... З міста Києва і губернії знаходяться на театрі воєнних дій близько 25-30 братів. Деякі з них потрапили до санітарних загонів, деякі до телеграфних частин, а решта... бере участь у боях”⁴⁵. Адвентисти надавали Червоному Хресту й грошову допомогу. Зокрема, русалівська громада Уманського повіту Київської губернії лише в 1915 р. перерахувала на користь цієї організації 22 крб.⁴⁶

Отже, освіті та вихованню членів своїх громад протестанти приділяли значну увагу. Навчання складалося з трьох ланок – початкової, середньої та вищої. Початкову освіту давали сектантські школи, які виникли в перших роках ХХ ст. Середню освіту можна було отримати в семінаріях, які переважно знаходилися за межами Правобережної України (Царство Польське, Німеччина). Щодо вищої освіти, то в той час існував лише єдиний протестантський вуз у м. Ризі. Виховна робота в громадах була зорієнтована на формування у віруючих рис справжнього християнина – милосердя, взаємодопомоги тощо. Протестанти здійснювали активну громадську роботу – відвідували в’язниці з метою релігійного виховання в’язнів, доглядали за пораненими під час Першої світової війни, допомагали організаціям Червоного Хреста. Їхня діяльність у цьому напрямку була важливою складовою гуманітарної місії християнських громад початку ХХ ст.

Примітки

- ¹ Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любашенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
- ² Решетніков Ю. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. Решетніков, С. Санніков. – Одеса : Богомисліє, 2000. – 230 с.
- ³ Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – 348 с.
- ⁴ Цитовано за: Пругавин А. С. Раскол и сектантство в русской народной жизни / А. С. Пругавин. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1905. – С. 91-92.
- ⁵ История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 114-115.
- ⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 220, спр. 100, арк. 8, 19.
- ⁷ Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1003, спр. 130, арк. 3 зв.; Белогорский Н. Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году / Н. Белогорский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 12. – С. 1777-1778.
- ⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1003, спр. 260, арк. 3-3 зв.
- ⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 77; ДАКО, ф. 2, оп. 78, спр. 8, арк. 73-73 зв.
- ¹⁰ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 821, оп. 133, д. 274, л. 120-121.
- ¹¹ РГИА, ф. 796, оп. 445, д. 709, л. 69; РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 199, л. 9, 14 об.
- ¹² Действия и распоряжения правительства // Баптист. – 1907. – № 6. – С. 16.
- ¹³ Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 2. – С. 36.
- ¹⁴ Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – С. 61.
- ¹⁵ Ясевич-Бородаевская В. И. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии с приложением статей закона и высочайших указов / В. И. Ясевич-Бородаевская. – СПб. : Государственная типография, 1912. – С. 363.
- ¹⁶ Белогорский Н. Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году / Н. Белогорский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 12. – С. 1778-1779; Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років : соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – С. 137; По епархии: Из поездок епархиального миссионера // Волыньские епархиальные ведомости. – 1911. – № 14, ч. неоф. – С. 315.
- ¹⁷ Иванов В. В. Положение баптистов / В. В. Иванов // Баптист. – 1911. – № 9. – С. 70.
- ¹⁸ История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 109, 117.
- ¹⁹ Письма с пути // Баптист. – 1909. – № 23. – С. 22.
- ²⁰ История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 120.
- ²¹ Белогорский Н. Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году / Н. Белогорский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 12. – С. 1778.
- ²² ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 78 зв.-79.
- ²³ РГИА, ф. 821, оп. 5, д. 1035, л. 71.

- ²⁴ Белогорский Н. А. Секта адвентистов / Н. А. Белогорский // Русские сектанты, их учение, культ и способы пропаганды. – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1911. – С. 146.
- ²⁵ Съезд адвентистов в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1910. – № 8-9, ч. неоф. – С. 216.
- ²⁶ Съезд адвентистов в Киеве // Речь. – 1910. – 23 февраля.
- ²⁷ Пругавин А. С. Назв. праця. – С. 92.
- ²⁸ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 год. – СПб., 1901. – С. 91.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 860, спр. 12, арк. 17.
- ³⁰ РГИА, ф. 821, оп. 5, д. 1035, л. 56, 133.
- ³¹ Белогорский Н. Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году / Н. Белогорский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 12. – С. 1782.
- ³² Наши миссионерские собрания в Киеве // Баптист. – 1908. – № 7. – С. 18-19; История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М. : Издание ВСЕХБ, 1989. – С. 144.
- ³³ Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 3. – С. 16; Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 4. – С. 31; Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 10. – С. 17; Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1908. – № 4. – С. 15.
- ³⁴ Аксенов Г. Г. Деятельность Киевского кружка христианской молодежи / Г. Г. Аксенов // Молодой виноградец (приложение к журналу “Христианин”). – 1910. – № 5. – С. 18.
- ³⁵ Евангелисты в Киеве // Речь. – 1910. – 7 января.
- ³⁶ Пругавин А. С. Назв. праця. – С. 88.
- ³⁷ Ясевич-Бородаевская В. И. Назв. праця. – С. 343-344.
- ³⁸ Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 3. – С. 16; Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 4. – С. 31; Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1907. – № 10. – С. 17; Братский листок (приложение к журналу “Христианин”). – 1908. – № 4. – С. 15.
- ³⁹ РГИА, ф. 821, оп. 5, д. 1035, л. 56-56 зв.
- ⁴⁰ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 199, л. 14-15.
- ⁴¹ История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 122-123.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 994, арк. 15.
- ⁴³ Любашенко В. І. Назв. праця. – С. 243-244.
- ⁴⁴ Фонд милосердного самарянина // Гость. – 1914. – № 11. – С. 282; Фонд милосердного самарянина // Гость. – 1914. – № 12. – С. 305.
- ⁴⁵ Любашенко В. І. Назв. праця. – С. 263.
- ⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 109 зв.

Summary

The article analyzes the content and the main vectors of education and educational activities of the Protestants of Right Bank Ukraine at the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries, found their effectiveness and impact.

Keywords: Baptists, Adventists, education, school.

Одержано 29 вересня 2011 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ЛЮДИНОЛЮБНОГО ТОВАРИСТВА У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядаються основні форми і методи діяльності Комісії Імператорського людинолюбного товариства у Подільській губернії з організації опіки та надання соціальної підтримки різним категоріям населення губернії.

Ключові слова: Імператорське людинолюбне товариство, Подільська губернія, опіка, благодійність, проблема бідності.

Становлення соціальної роботи в Україні потребує не лише поширення передового сучасного світового досвіду в цій сфері, а й дослідження багатой спадщини підтримки німецьких і нужденних, благодійності з власної історії. В Україні розробка історії соціальної роботи представлена дослідженнями А.Т. Горілого, Ю. І. Гузенко, О.М. Донік, С.І. Поляруш, Г.М. Попович, Ф.Я. Ступака, В.А.Поліщук, О.І. Янкович. Виокремлено основні віхи становлення державної, громадської, церковної, монастирської, парафіяльної, приватної добродійної діяльності, яку ми сьогодні класифікували б як соціальну роботу. Зокрема, окремі аспекти благодійної діяльності в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, зокрема приватна благодійність українських меценатів, досліджувалась О.М. Доніком¹, О.В. Ткаченко², Ю.М. Хорунжим³. Регіональні особливості благодійної діяльності знайшли своє відображення у наукових доробках Т.М. Курінної⁴, Г.Л. Махоріна⁵, Ю. І. Гузенко⁶, О.В. Хаустової⁷.

Однак, сьогодні у дослідженнях недостатньо висвітлені питання соціальної підтримки населення у Подільській губернії. Частково ці питання через призму діяльності Червоного Хреста в Україні⁸ розглядалися у дисертаційному дослідженні С.П. Кармалюка. Цього питання торкнулась С.Е. Баженова у дисертації, присвяченій життю та діяльності відомого філантропа, громадського діяча, історика Поділля Й. Ролле¹⁰.

Окремі питання налагодження медичної допомоги в Кам'янці-Подільському та Подільській губернії висвітлені у наукових розвідках О.Ф. Головка¹¹, Є.В. Мазурика¹².

Метою статті є дослідження діяльності Імператорського людинолюбного товариства в Подільській губернії з організації опіки та соціальної підтримки різних верств населення наприкінці XIX – на початку XX століття.

На території Подільської губернії, як і на територіях інших губерній Російської імперії наприкінці XIX – початку XX століття діяли відповідні державні установи, представництва напівдержавних організацій, таких як Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне

товариство, громадські благодійні товариства, існувала конфесійна, приватна доброчинність. Вивчення форм роботи установ і організацій, які забезпечували значною мірою соціальну допомогу і підтримку бідним, хворим, сиротам, калікам, бездомним, безробітним, біженцям та іншим категоріям знедолених, виявлення джерел їх фінансування має розкрити багатий історичний досвід поєднання можливостей держави, громади і приватної ініціативи у вирішенні соціальних питань.

Імператорське людинолюбне товариство було засноване у 1802 році Олександром I (з 1802 по 1814 мало назву “Благодійне товариство”) з метою надання допомоги бідним незалежно від віку, статі, віросповідання. Це була акушерська і медична допомога, піклування в спеціальних притулках для немовлят. Для дітей, позбавлених з різних причин батьківського піклування, це вже була опіка, турбота про їх виховання та освіту. Для дорослих, які нездатні самі прохарчуватися з власної праці по старості або у зв’язку з хворобою, організовувалось піклування у спеціальних притулках. Товариство опікувалось бездомними і голодними, надаючи їм житло та їжу, безробітними, підшуковуючи їм роботу, створюючи умови для самозабезпечення. Допомагали навіть працюючим – сприяли їм у збуті своїх товарів і хоч якось допомагали цим вилізти із злиднів.

За даними на 1905 рік у Російській імперії допомогу по лінії Імператорського людинолюбного товариства отримувало більш як 175 тис. осіб, витрачалось щороку на благодійну діяльність 1,5 млн крб.¹³ До 1917 року в цій організації нараховувалось 280 благодійних установи у Москві та Санкт-Петербурзі і 40 у губерніях¹⁴.

У Кам’янці-Подільському, адміністративному центрі Подільської губернії, комісія Імператорського людинолюбного товариства розпочала свою діяльність у 1884 році. Згодом вона була перейменована в піклувальний комітет Імператорського людинолюбного товариства.

Ним проводилася досить активна організаційна діяльність, турбуючись і про зростання кількості членів організації, і про постійну їх благочинну діяльність. Так, в одному із звітів про діяльність Комітету зазначалось, що внесок в 5 крб. доступний значній кількості населення Подільської губернії і тому він прагне бачити серед своїх членів всіх поміщиків, землевласників, чиновників, священнослужителів, торговців, підприємців – тих осіб, для яких 5 крб. не порушать їх бюджет¹⁵.

Основна увага Комітету спрямовувалася на ту частину населення Подільської губернії, яка перебувала у скрутному матеріальному становищі і потребувала фінансової допомоги. Імператорське людинолюбне товариство надавало допомогу “від народження до поховання, незалежно від роду, статі і віросповідання; при всіх проявах нужди всім тим, хто не міг обійтись без сторонньої допомоги”¹⁶. Товариство надавало допомогу при народженні – акушерську, лікарську, речову, здійснювало опіку дорослих, які у зв’язку з похилим віком або невиліковними

хворобами не могли себе утримувати, надавало безкоштовні або дешеві квартири та їжу особливо нужденним категоріям населення, підшукувало роботу працездатним безробітним, забезпечувало лікування хворих, особливо у випадку інфекційних хвороб, здійснювало опіку над каліками, глухонімими, надавало грошову допомогу тим, хто не міг обійтись без сторонньої допомоги¹⁷.

Однак суттєвої матеріальної підтримки Кам'янець-Подільський Комітет Імператорського людинолюбного товариства надати кожній нужденній сім'ї чи окремії людині був не в змозі, а дрібні виплати змінити кардинально ситуацію не могли. Та, незважаючи на обмеженість коштів на цей вид благодійницької діяльності, за перші 10 років за цією статтею було виплачено 10 924 крб. 88 коп. Близько 700 жителів краю отримали або одноразову допомогу (до 200 крб.), або щомісячні виплати по 2-5 крб. При цьому помітно зростала і щорічна кількість осіб, що отримувала грошову допомогу і самі суми виплат¹⁸.

За 10 років діяльності Кам'янець-Подільського комітету Імператорського людинолюбного товариства (з 1884 по 1893 роки) загальний обсяг грошових допомог зріс у 174 рази, хоча сума виплат в середньому на одну людину залишалась майже незмінною. Це не враховуючи те, що значна частина населення Подільської губернії отримувала допомогу в натуральному вигляді (їжа, одяг), що зазвичай не реєструвалося.

Матеріальна допомога надавалась і в екстрених випадках, коли вона дійсно була необхідна. Так, у 1905 році, наприклад, видано 150 крб. гімнастику для поїздки в Одесу і Петербург для лікування ноги, 20 крб. чиновнику, щоб переїхати на місце нової служби, 60 крб. прибулим з острова Сахалін, які були звільнені з каторжних робіт тощо¹⁹ Траплялись і випадки, коли гроші виділялись для придбання інструментів та засобів виробництва, що давало можливість людям своєю працею заробляти на прожиття. Цими кроками Комітет прагнув не допустити формування утриманських настроїв, а, навпаки, дати можливість людям самим вибратись із соціального дна. Згідно звітів діяльності Комітету за 10 років найчастіше кошти виділялись для придбання швейних машин. У деяких випадках видавались пільгові (зі знижкою до 75%) або безкоштовні квитки для проїзду залізницею. Це були переважно випадки, коли потерпілі від укусів тварин, хворих на сказ, їхали на Одеську бактеріологічну станцію²⁰.

Грошові виплати йшли також сім'ям померлих чиновників, священнослужителів, військових, в основному тим, хто прислужився в тій чи іншій мірі державі.

Мешканці Подільської губернії, могли відчутти на собі допомогу Кам'янець-Подільського комітету Імператорського людинолюбного товариства в голодні роки. Головним чином організовувались пункти харчування, роздавались продукти. Так, з грудня 1892 по березень 1893 року, наприклад, функціонувала безкоштовна чайна, на кошти Комітету

при Балтському відділені лікарні. За цей час було видано 39 980 порцій чаю з цукром (в середньому це 445 порцій в день). Подібна чайна була створена в Шаргороді. Вона, щоправда, не була, як Балтська, безкоштовною, але ціни в ній були символічними – 1 копійка за чайну порцію, куди входили 1/2 фунти хліба, 3 грудки цукру і чай з кип'ятком без обмежень. Та і за це не завжди бралась плата. Функціонувала ця чайна 4 місяці у 1893 і більш як 3 місяці у 1894 році. Цей вид благодійної діяльності Комітету продовжувався і в наступні роки. Так, коли, наприклад, у Балтському повіті 1901 рік виявився неврожайним, то було виділено 200 крб. для придбання харчів голодуючим²¹.

Починаючи з 1888 р., Кам'янець-Подільський Комітет Імператорського людинолюбного товариства опікувався сім'ями засуджених та особами, що повернулись з місць позбавлення волі. Таким особам видавались одноразові грошові допомоги, а дітей засуджених, які потребували догляду, брали на повну опіку, прилаштовуючи їх в притулки, в інші сім'ї, або у навчальні заклади при монастирях²².

За перші десять років (1184-1893) діяльності Комітету сума витрат на всі види благодійної діяльності становила 136 681 крб. 90 коп. Кошти, що використовував у своїй благодійній діяльності Кам'янець-Подільський комітет Імператорського людинолюбного товариства надходили від членських внесків, разових пожертвувань, зборів за підписними листками, карнавочних ("кружечных") зборів, виручки від свят, вистав, вечорів, розваг, лотарей-алегрі, від відсотків з капіталу, субсидій міської Думи, прибутку з продажу карт. Що стосується останнього джерела надходження коштів, то в 1903 році правління Комітету звернулося з проханням до всіх клубів, де основним заняттям була картярська гра, виписувати карти безпосередньо з Комітету, який вже давно був офіційним агентом в Подільській губернії з продажу карт. Було також оприлюднено прохання до всіх клубів "Громадських зібрань" про те, щоб з кожної гри в карти відраховувати незначну суму на користь Комітету. Лише в 1903 році дохід від продажу карт становив 580 крб. 92 коп.²³ Кошти з картярських надходжень направлялись виключно на оплату навчання учнів в навчальних закладах губернії.

Надходження від проведення розважальних заходів були незначними. Так, у 1899 році в м. Балта від вистави, яку дав цирк Безкоровайного, до Комітету надійшло 110 крб. 50 коп.; від вистави, яку дала трупа Компанійця – 11 крб. 15 коп.; від новорічної ялинки в Балтському міському клубі 3 січня – 1 крб. 10 коп.²⁴ Доходи від масових розважальних заходів у губернському місті були, звичайно, більшими, але вагомого значення ці надходження не мали.

Найбільше надходжень на потреби Комітету було від продажу детриту – вакцини проти віспи, яку виготовляли в Інституті щеплення віспи, заснованим Імператорським людинолюбним товариством у 1876

році в Кам'янці-Подільському. Його продукція отримала найвищі нагороди на Слов'янській природничо-медичній виставці у 1888 році у Львові (Австро-Угорщина) і на Першій Всеросійській виставці в Санкт-Петербурзі в 1893 році. На 1 січня 1904 року Інститутом було виготовлено вакцини, якої було достатньо, щоб зробити щеплення 5 млн 200 тис. пацієнтів. Кам'янець-Подільська вакцина мала попит не лише в Подільській губернії, але й у Сибіру та на Кавказі. В Подільській губернії Комітет забезпечував безплатне щеплення всім бажаючим²⁵.

Значні суми йшли на допомогу учням гімназій, семінарій, духовних і міських училищ, студентам, що навчалися в університетах в інших губерніях. Ця допомога полягала в оплаті за навчання, в забезпеченні одягом, взуттям, навчальними посібниками, навчальним приладдям. Інколи студенти університетів, учні гімназій та інших навчальних закладів отримували від Комітету гроші, які йшли на оплату квартир та харчування. Це, звичайно, стосувалось найбідніших, які не могли б навчатися без такої підтримки. Так, за 1899 рік 950 крб. було виділено на оплату за навчання для 47 чоловік Кам'янець-Подільської гімназії, 1 475 крб. – для 71 учениці жіночої гімназії, 40 крб. – для 2 учнів Подільської духовної семінарії, 6 крб. – для 2 учнів міського училища і 12 крб. – для 4 учениць цього училища, 15 крб. для 1 учня Білокриницької сільськогосподарської школи²⁶.

На цей вид допомоги Кам'янець-Подільський комітет Імператорського людинолюбного товариства витратив за 10 років (з 1884 по 1893 роки) 14 074 крб. 34 коп.²⁷. При цьому об'єм таких допомог постійно зростав. Так, якщо в 1899 році на підтримку учнів було виділено 2 498 крб., то в 1905 році ця сума вже становила 3 949 крб. Якщо в 1899 році допомогу отримало 125 учнів, то у 1905 році їх кількість вже становила 174. В цілому, за перші 20 років своєї діяльності (з 1884 по 1903 роки) Комітет витратив 41 259 крб. 55 коп. на підтримку учнівської молоді²⁸.

Децю меншими були витрати Кам'янець-Подільського комітету Імператорського людинолюбного товариства на утримання медичних установ і видачу безплатних ліків за рецептами, хоча значення такої благочинної діяльності важко переоцінити. Так, 1884 році було відкрито Кам'янець-Подільську безплатну лікарню. Її фундатором вважається Ю. А. Ролле. Перебуваючи на посаді постійного скарбника і дійсного члена Кам'янець-Подільського комітету Імператорського людинолюбного товариства і очолюючи лікарню, він чимало зробив для залучення коштів цього філантропічного осередку для надання матеріальної допомоги в справі поліпшення умов життя та організації належного медичного огляду дітям бідняків і сиротам, а також для підтримки інших малозабезпечених хворих²⁹.

При Кам'янець-Подільській лікарні Імператорського людинолюбного товариства консультували 20 місцевих лікарів, працювали окремих фельдшер і акушерка, функціонувала аптека, у якій ліки видавались безкоштовно не лише за рецептами лікарні, а й для місцевих притулків:

ремісничого, дитячого, притулку Товариства допомоги бідним. За перші 10 років своєї діяльності губернським Комітетом Імператорського людинолюбного товариства на утримання лікарні та аптеки, було видано 20 525 крб. 12 коп.³⁰ За 20 років лікарня Імператорського людинолюбного товариства прийняла 128 731 хворого³¹.

Аналогічна лікарня була заснована в Балті у 1888 році. Станом на 1 січня 1906 року в ній отримало безкоштовно допомогу 105 044 хворих³². Що стосується безкоштовних ліків з аптеки, то станом на 1 січня 1904 року їх було видано по 95 885 рецептах³³.

У 1891 році Імператорське людинолюбне товариство відкрило лікарню у Проскурові, а у 1901 у містечку Немирів Брацлавського повіту на кошти княгині Щербатової. Щоденно ці лікарні відвідувало від 15 до 20 хворих³⁴.

Витрати на утримання таких лікарень зростали. Так, у 1899 році на утримання Кам'янець-Подільської безкоштовної лікарні було затрачено 1 434 крб. 96 коп., Балтської – 1 266 крб. 60 коп., то у 1905 році ці суми становили вже відповідно 3 076 крб. 25 коп. і 1676 крб. 25 коп.³⁵

На початку ХХ ст. діяльність Ради імператорського людинолюбного товариства набула статусу державної служби. 14 грудня 1900 року нею були прийняті правила про членів-благодійників і членів-змагальників Товариства. Ці особи забезпечували функціонування на місцях комітетів зазначеного Товариства. Різниця між званням члена-благодійника і члена-змагальника полягала в тому, що перші брали участь в діяльності Товариства через грошові пожертвування, а другі – безкорисливою працею по обстеженню становища бідних, участю в зборах коштів, організації благодійних заходів, залученню жертводавців і т.д. Ці члени товариства мали право на присвоєння їм права носіння мундира VIII розряду, що можна вважати початком зародження державної соціальної служби.

Члени Товариства отримували і високі державні нагороди. Так, у 1903 році були нагороджені член Кам'янець-Подільського комітету В.І. Калишевич орденом св. Анни 2 ступеня, а консультант Балтської лікарні К. І. Миронович – орденом св. Станіслава 2 ступеня³⁶.

Підсумовуючи діяльність Кам'янець-Подільського комітету Імператорського людинолюбного товариства на рубежі ХІХ – ХХ ст., слід відзначити, що напрямків його благодійної діяльності було декілька. В основному, це опіка учнівської молоді, допомога хворим, голодуючим, найбіднішим верствам в спробі вирватись зі злиднів власною працею, особам, що повертались з місць позбавлення та їх сім'ям тощо. Це була своєрідна спроба поєднати можливості державного ресурсу і приватної благодійності. Значну роль в організації діяльності Кам'янець-Подільського Комітету Імператорського людинолюбного товариства відігравали вищі посадові особи губернії, державні службовці, заможні громадяни, інтелігенція, духовенство губернського міста і повітових містечок. Вони ж і вносили значну частину коштів, яка йшла на потреби

Товариства. Цей приклад наслідували інші верстви населення губернії, що давало можливість зібрати значні кошти.

Кам'янець-Подільський Комітет Імператорського людинолюбного товариства здійснював і широку популяризацію ідеї підтримки бідного населення, дітей-сиріт, хворих і немічних, вбачаючи в цьому і громадянський, і християнський обов'язок. Організовані масові акції уможлилювали не лише збір коштів, але й формували серед населення розуміння необхідності підтримки вказаних категорій співгромадян. Приватні особи долучались до роботи Комітету не лише через пожертвування, а й через безпосередню участь в наданні посильної допомоги по догляду за хворими, немічними, в організації та проведенні благочинних акцій, збір пожертвувань, матеріальних цінностей, їх впорядкування і поширення серед нужденних.

За 22 роки діяльності (з 1884 по 1905 рік) Кам'янець-Подільський Комітет Імператорського людинолюбного товариства витратив на благочинну діяльність 314 566 крб. 60 коп., прибутків надійшло в цей час на суму 321 918 крб. 12 коп.³⁷

Діяльність Кам'янець-Подільського піклувального комітету (колишньої Комісії) Імператорського людинолюбного товариства по відношенню бідних сьогодні заслуговує на увагу і вивчення у плані використання безцінного досвіду організації допомоги малозабезпеченим верствам населення, учнівській і студентській молоді, немічним, людям похилого віку, безробітним та іншим категоріям населення.

Примітки

- ¹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності / НАН України, Інститут історії України. – К. : [б.в.], 2004. – 314 с.
- ² Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 21 с.
- ³ Хорунжий Ю.М. Українські меценати: доброчинність – наша риса / Ю.М. Хорунжий. – К.: Вид. Дім “КМ Академія”, 2001. – 137 с.
- ⁴ Курінна Т.М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 18 с.
- ⁵ Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 19 с.
- ⁶ Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 18 с.
- ⁷ Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук:

- спец. 07.00.01 “Історія України” / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2006. – 19 с.
- 8 Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867-1920 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1998. – 16 с.
  - 9 Іскра С. І. Соціокультурна діяльність Римо-католицької Церкви у контексті духовної культури Поділля : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 26.00.01 / Львів. нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. – Л., 2010. – 19 с.
  - 10 Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість (наукове видання, 2-е доп., перероб.) / С.Е.Баженова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 180 с.
  - 11 Головка О.Ф. Медицина Поділля. Кінець ХУІІІ – початок ХХ ст. / О.Ф.Головка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 236 с.
  - 12 Мазурик Є.В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янця-Подільського і Хмельниччини / Є.В.Мазурик. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 1999. – 284 с.
  - 13 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1905 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1906. – 98 с. – С. 3
  - 14 Императорское Человеколюбивое общество [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.encspb.ru/article.php?kod=280400934>
  - 15 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 10.
  - 16 Иванова Н. П. Историко-педагогические предпосылки развития социальной работы в России, вторая половина ХІХ – начало ХХ века : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. – Москва, 1999. – 163 с.
  - 17 Костина Е.Ю. История социальной работы: Учебное пособие / Е.Ю.Костина. – Владивосток: ТИДОТ ДВГУ, 2003. – 110 с.
  - 18 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1893 год. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1894. – 111 с. – С. 12
  - 19 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1905 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1906. – 98 с. – С. 21.
  - 20 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1893 год. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1894. – 111 с. – С. 13-14.
  - 21 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 20.
  - 22 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1893 год. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1894. – 111 с. – С. 16.
  - 23 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 13.
  - 24 Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1905 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1906. – 98 с. – С. 24.

- ²⁵ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 18.
- ²⁶ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1899 год. – Каменец-Подольск: Типография наследников Д. Крайза. – 75 с. – С. 26.
- ²⁷ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 10.
- ²⁸ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1899 год. – Каменец-Подольск: Типография наследников Д. Крайза. – 75 с. – С. 3, 4, 19, 20, 26.
- ²⁹ Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість (наукове видання, 2-е доп., перероб.) / С.Е.Баженова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 180. – С 91.
- ³⁰ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 5.
- ³¹ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 16.
- ³² Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1905 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1906. – 98 с. – С. 22.
- ³³ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 16.
- ³⁴ Обзор Подольской губернии за 1901 год (Приложение ко всеподданейшему отчету Подольского губернатора). – Каменец-Подольск: типография Губернского правления, 1902. – 215 с. – С. 139.
- ³⁵ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1899 год. – Каменец-Подольск: Типография наследников Д. Крайза. – 75 с. – С. 4, 20, 26.
- ³⁶ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1904. – 90 с. – С. 11.
- ³⁷ Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1905 год. – Каменец-Подольск: Типография Л.Ландвигера, 1906. – 98 с. – С. 26.

Резюме

В статье рассмотрены основные формы и методы деятельности Комиссии Императорского человеколюбивого общества в Подольской губернии по организации опеки и оказания социальной поддержки разным категориям населения губернии.

Ключевые слова: *Императорское человеколюбивое общество, Подольская губерния, опека, благотворительность, проблема бедности.*

Одержано 7 жовтня 2011 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА КИЇВЩИНІ ТА ВОЛИНІ В 1905 Р.

Стаття висвітлює діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів у Волинській та Київській губерніях в кульмінаційний час Першої російської революції 1905 року. Написана на основі оригінальних архівних документів, містить відомості про форми та методи діяльності есерівських організацій, дає характеристику їхнім лідерам.

Ключові слова: Партія соціалістів-революціонерів, есери, комітет, група, бойова дружина, агітація, терор.

Доля Росії в першій чверті ХХ ст. значною мірою визначалася процесом глобального протистояння держави й суспільства, взаємного антагонізму, який проявився, зокрема, у напруженій і драматичній боротьбі, що розгорнулася між консервативними, ліберальними та соціалістичними силами. Партія соціалістів-революціонерів (далі ПСР), яка була однією з найвпливовіших та найчисельніших, в цей історичний період відіграла одну з провідних ролей. В подіях першої російської революції есери також брали активну участь, особливо ефективно та масово у вирішальному для неї 1905 році.

Російська імперія 1905 рік зустріла в тривожному очікуванні соціального вибуху. Частішали робітничі страйки, зростали революційні партії, дух революції ставав захопленням молодого покоління. Діяльність ПСР на Правобережжі через достатньо жорсткі та ефективні репресії з боку влади наприкінці 1904 р. характеризувалась певним затишшям, проте простежувалось поступове зростання кількості есерівських осередків та чисельності задіяних у них людських ресурсів.

В перші дні 1905 р. революційна напруженість у російському суспільстві досягала своєї критичної межі. Початок січня відзначався страйком робітників на Путилівському заводі у Санкт-Петербурзі, які висували не тільки економічні, але й політичні вимоги. На заклик петербурзьких комітетів більшовиків та есерів пролетаріат міста підтримав страйкуючих загальним політичним страйком.

Події "кривавої неділі" 9 січня 1905 р. сколихнули всю країну, різко зросла активність страйкового руху: у січні, за недостровірними офіційними даними, страйкувало понад 440 тис. робітників (з них від 30% до 60% – з політичних мотивів), а в лютому – близько 300 тис. чоловік. Загалом, кількість страйкуючих у січні-лютому майже на 200 тис. чоловік перевищила число учасників страйкового руху за попередні чотири роки (1901 – 1904 рр.). Помітно зростала кількість селянських виступів¹.

Після подій “кривавої неділі” активізувалось партійне життя. Помітно поживішала діяльність есерівських організацій взагалі і на Волині та Київщині зокрема, значно поживалася. На 1905 р. тут діяла досить розгалужена сітка есерівських осередків. Найпотужнішими з них були Київський та Волинський губернські комітети, які постачали коштами, кадрами та необхідним устаткуванням місцеві організації в регіоні. Серед локальних осередків найбільш впливовими на поч. 1905 р. були Київська, Білоцерківська та Житомирська організації. Вони мали власні друкарні, де тиражували прокламації, брошури та періодичні видання².

Майже усі великі партійні осередки (і серед них Волинський і Київський комітети, Білоцерківська та Житомирська організації) видавали прокламації, в яких агітували робітників Російської імперії підтримати загальнодержавний страйк, а селян – підніматись на боротьбу проти поміщиків. За першу половину 1905 р. на Правобережжі було утворено три нових комітети, більше 20 місцевих організацій. У великих містах (серед них Київ, Житомир) утворювались особливі організації робітників, селян, студентів і солдатів. Одним з найпотужніших осередків ПСР на Правобережжі був Київський комітет, а найбільш впливовими його членами стали міщани Іван Кіщенко та Олексій Стрілець³.

Комітет намагався організувати власну Бойову організацію (далі БО). З цією метою у Києві в квітні 1905 р. підпільно діяла майстерня для виготовлення бомб, проте викриття майстерні поліцією, а також постійні арешти есерівських діячів не дали можливості для створення повноцінної БО⁴ [20, с. 180-181]. Крім того, Київській комітет мав свою законспіровану друкарню (у лютому 1905 р. вона зазнала розгрому, проте дуже швидко відновилася), гектограф та мнемограф, за допомогою яких видавались як загальнопартійні, так і місцеві прокламації та відозви. Масово друкувались: програмний документ “Проект програми ПСР”; відозви до робітників (“В боротьбі здобудеш ти право своє”, “Доля працюючого люду”), солдат (“До усіх чинів армії та флоту”) і селян (“Селянський рух”, “Земля і Воля”, “Становище російського селянства”, “Щодо селянського повстання”, “Браття селяни”). Основний акцент в роботі комітету робився на розширення пропаганди серед усіх верств населення, передусім, селян. З цією метою всередині Київського комітету була сформована селянська група, яка займалась винятково діяльністю серед селян⁵.

Загалом, у Київській губернії пропаганда серед селянства була налагоджена ще до революційних подій початку 1905 р., що дало змогу ефективно та перманентно нарощувати сили в цьому напрямі. Найбільш масово пропаганда проводилась у Сквирському, Звенигородському, Канівському, Радомишльському, Чигиринському та Таращанському повітах. Поряд зі зростанням Київського губернського комітету, спостерігається також тенденція розширення структури ПСР, масове утворення

невеликих місцевих осередків. На Київщині місцеві організації есерів діяли майже у кожному місті та містечку. Так, влітку 1905 р. широку діяльність розгорнула Черкаська група ПСР, яка мала свій гектограф та печатку. У вересні 1905 р. лідера групи Х. Дранова заарештували, а в його квартирі поліція знайшла друкарське приладдя та есерівські прокламації. У зв'язку з арештами група розпалась⁶.

Особливо активно також розвивались організації у містах Біла Церква, Володарка, Канів, Васильків, Сміла та ін. Так, організація в Білій Церкві нараховувала 11 членів, більшість з яких були євреями за національністю. Її лідер Ф. Бас проводив гурткові заняття, агітував місцеву інтелігенцію та селян. Організація отримувала літературу від Київського комітету, яка розповсюджувалась по навколишнім селам, охоплюючи Васильківський та Канівський повіти. У травні-червні 1905 р. організація спеціально для селянського населення видавала "Селянську газету", розмножену на гектографі⁷.

За схожою схемою діяли й інші місцеві осередки. Основною сферою їх діяльності була пропаганда на місцях. Проте успішність пропаганди цілком залежала від наявності в організації працівника з ораторськими та організаторськими здібностями, що траплялось не так вже й часто.

Загалом, через посилену агітацію та підбурювання селян, на Київщині в першій половині 1905 р. відбулося близько 200 масових селянських виступів, які проходили у формі, як мирних демонстрацій, так і масових заворушень. Селяни виступали за скорочення робочого дня до 8 год., збільшення зарплатні у 4 рази до 1 крб. в день замість 20-25 коп. та покращення умов праці⁸.

Масовість народного руху серйозно налякала місцеву владу, яка діяла досить оперативно у справі "заспокоєння" селян, завдяки чому майже завжди вдавалось уникати кровопролиття. Зазвичай, арешт 10-15 найбільш активних учасників акції призводив до приборкання селянських заворушень. Проте страйковий рух із пульсуючим успіхом продовжувався усе літо.

Навесні та влітку 1905 р. БО ПСР виношувало плани замаху на Київського генерал-губернатора Клейгельса. Вже у травні за ним встановили постійне стеження. Були вивчені всі шляхи пересування губернатора протягом дня. Проте терористи, яким був доручений замах, так і не наважились його вчинити через присутність постійної, пильної охорони генерал-губернатора. У зв'язку з цим в серпні від замаху вирішили остаточно відмовитись⁹.

У серпні-вересні 1905 р. відбувся новий спалах масових селянських заворушень на Київщині, саме в пору напружених польових робіт. Тоді страйковий рух охопив десятки сіл і містечок, в основному в тих повітах, де агітація проходила найбільш ефективно. Так, 6 серпня в містечках Макарів та Гостоліп відбулися демонстрації, в якій взяло участь більше

300 осіб, які з гаслами “Геть самодержавство” збиралися на місцевих майданах, однак були розігнані поліцією, причому з обох сторін кілька осіб отримали поранення¹⁰.

Хід селянсько-робітничого страйкового руху в Київській губернії влітку-восени 1905 р. яскраво описаний в провідному періодичному виданні есерів “Революційна Росія”: “На даний час (1 вересня 1905 р.) страйк охопив сто тисяч селян та близько 100 сіл і містечок... Червоні прапори фігурують усюди. Віра в царя... підривається втручанням адміністрації, присутністю військ, арештом ватажків... В волостях обирають нових старост, ігноруючи офіційних. Прокламації активно розповсюджуються, і лише з величезними труднощами поліції вдається виловити окремі одиничні екземпляри”¹¹.

З початком революційних подій, відчутно активізував свою діяльність і Волинський комітет ПСР, чисельність якого складала до 300 осіб. На той час на Волині активно діяли есерівські осередки в містах Житомирі, Рівному, Луцьку, Новограді-Волинську, Овручі, Бердичеві, Любарі, Котельні. До керівництва комітету входив редактор проесерівської газети “Волинь” М. Городецький. Йому також належав книжковий магазин “Труд” в м.Житомирі, де можна було дістати пропагандистську літературу. Провідним діячем Волинського комітету був П. Райх, господар конспіративної квартири, на якій проходили таємні зібрання місцевих есерів¹².

Комітет мав власну БО, що налічувала до 20 осіб, та тісно співпрацювала з місцевим осередком Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі та Росії (“Бунду”). 27 квітня 1905 р. члени БО підготували вбивство пристава Куярова та погрожували вбити губернатора Каталея і поліцмейстера Яновицького. Достеменно встановлено, що з цією метою для БО закупили багато вибухівки та зброї. Наляканий погрозами губернатор безвиїзно перебував у себе вдома під постійною охороною¹³.

Волинський комітет мав свою потужну друкарню, яка, окрім вищезазначеної газети “Волинь”, передруковувала періодичне видання ЦК ПСР “Летучий Листок”¹⁴. Активно друкувались також прокламації, серед яких: “З приводу 2 квітня”, “З приводу суду над Каляєвим”, “Солдатам”, “Хто наш ворог і звідки біда йде”, “Попередження губернатору Каталею та поліцмейстеру Яновицькому”, “З приводу вбивства Куярова членом бойової дружини Петром Сидорчуком”, “З приводу офіційного повідомлення”, “В боротьбі здобудеш ти право своє”, “19 лютого (1861-1905)”, “Про Херсонські та інші заробітки”, “Земля і Воля”, “Браття селяни”, “Хто ворог?” і т.д. Загалом, Волинським комітетом ПСР було видано більше 30 найменувань прокламацій та інших друкованих матеріалів, що ставило його на один щабель з таким потужним комітетом як Петроградський¹⁵. Свої друкарні мали також Новоград-Волинська, Луцька та Рівненська групи ПСР.

Впродовж 1905 р., особливо з середини весни, Волинський комітет перманентно нарощував пропагандистську діяльність, особливо серед селян. У Житомирі 1 квітня 1905 р. був знайдений склад літератури, загальною чисельністю 2500 примірників різноманітних брошур та прокламацій, виданих переважно Волинським комітетом. Це був перший тривожний сигнал для поліції щодо пошквалювання пропагандистської діяльності в губернії з боку есерів¹⁶.

Пропаганда серед селянства в губернії навесні-влітку 1905 р. набула масового розмаху, особливо в Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому, Рівненському, Луцькому та Кременецькому повітах. Найбільш жваво – в містах Любар, Заморовці, селах Велика Клитна Старокостянтинівського повіту, Кожушки та Киянка – Новоград-Волинського, Дедеркали – Кременецького, Немовичі та Сарни – Луцького. Активними пропагандистами у Житомирі були студенти Віктор Масюкевич, Юда Коварський та київський міщанин Микола Ємельянов, які мали доступ до літератури та явок¹⁷.

Поряд з вищеназваними прокламаціями, виданими Волинським комітетом ПСР, розповсюджувались також прокламації ЦК (“17 лютого 1905 р.”, “Становище російського селянства”, “Студентам”), Київського (“Селянський рух”, “Земля і Воля”, “Щодо селянського повстання”), Гомельського (“Царський маніфест”) та Петроградського комітетів (“До всіх селян”), а також видання Селянського Союзу (“Не платіть податей, не давайте рекрутів”)¹⁸.

Незважаючи на масову агітацію в селянському середовищі, в 1905 р. селянських виступів, спровокованих есерами на Волині, майже не зафіксовано. Це можна пояснити, передусім, консерватизмом волинського селянства, яке значною мірою зберігало “віру в доброго царя”, а в усіх своїх злиднях звинувачувало польських магнатів й уніатську церкву. Потужним фактором, який значною мірою нівелював ефективність пропаганди та революційної діяльності есерів на Волині, була видавнича та агітаційна діяльність Почаївської лаври, що стала оплотом консерватизму в регіоні.

Окрім агітації серед селян у Волинській губернії, зважаючи на те, що вона була прикордонною, велась також активна пропаганда в армії. З цією метою друкувались, розмножувались та розповсюджувались прокламації “Чому у нас війна і як її позбавитись”, “Звідки пішла російсько-японська війна”, “Російським солдатам”. У липні 1905 р. в Добровицькій волості Рівненського повіту поширювались брошури “Піднімайтесь, солдати”, що видрукувані у Рівному тиражем 350 примірників¹⁹. Пропаганду есери проводили і серед студентів та учнів гімназій. Так, в с.Дедеркалах, Кременецького повіту поширювались прокламації “Студентам”, приурочені до 14 червня 1905 р., звернені до учнів учительських семінарій.

В липні-серпні 1905 р. відбулися заворушення в Житомирській тюрмі, спричинені насиллям, катуванням та стратою політв'язня есера-терориста

П. Сидорчука. Ув'язнені оголосили бойкот та заходилися псувати тюремний інвентар. Зусиллями охоронців тюрми заворушення були придушені, при цьому як мінімум двоє арештантів були поранені²⁰.

За літо Волинський комітет видав велику кількість прокламацій і брошур. Серед них: “Земля і Воля”, “Повідомлення про Одеські події”, “Річний звіт Волинського комітету”, “До залізничних робітників”, “З приводу робітничого страйку”, “З приводу процесу Петра Сидорчука”²¹.

Восени на Волині спостерігалось певне затишшя. Через проведені влітку арешти, верхівка Волинського комітету ПСР виявилась знекровленою. Фактично припинила свою діяльність і БО комітету. Проте основний напрям роботи – агітація – продовжував розвиватись, хоча й без відчутного швидкого ефекту. Так, 14 вересня в м. Чуднові були виявлені прокламації Всеросійського Селянського Союзу “Земля і Воля”. 22 вересня в м. Рівне поліцією було знайдено кілька прокламацій Рівненської групи ПСР, “відкрито протиурядового змісту”, а також листівки єврейського робітничого союзу “Бунд”. Слід сказати, що на Волині есери особливо тісно співпрацювали з “Бундом”, з огляду на відчутний вплив і масовість останнього, що було логічно та обґрунтовано. БО есерів навесні-влітку 1905 р. навіть погрожувала терором, якщо поліція продовжуватиме єврейські погроми²².

Маніфест 17 жовтня, перетворивши Російську імперію в конституційну монархію, певною мірою розрядив напружену революційну ситуацію та дещо заспокоїв суспільство. Водночас, демократичні свободи дали революційним партіям можливість для легалізації, виходу з підпілля, що, звичайно, позитивно вплинуло на їх ріст і діяльність. З жовтня по грудень 1905 р. – це період найвищого піднесення партії есерів в роки Першої російської революції. На осінь 1905 р. ПСР вже остаточно склалась як масова партія. Чисельність комітетів, порівняно з початком року зросла в 1,5-3 рази²³. До прикладу, Київський комітет ПСР перед грудневими подіями мав у своїх лавах більше 1100 членів, в його складі діяло до 15 груп. Також упродовж 1904-1905 рр. під керівництвом цього комітету були створені військова та робітнича організації, чисельністю до 500 осіб. Військова організація діяла також у м. Білій Церкві та налічувала більше 300 членів. По губернії діяли сотні селянських організацій. Таким чином, за підрахунками автора, тільки під проводом Київського комітету ПСР працювало не менше 4 тис. членів партії.

У Волинській губернії поряд з комітетом, який безпосередньо налічував близько 400 членів, діяло 5 локальних організацій, чисельністю від 50 до 350 осіб. У м. Нова Чарторія в 1905 р. була утворена робітнича організація, яка наприкінці року налічувала 50 осіб. По всій губернії, за сприяння ПСР, утворились відносно нечисельні селянські організації, найбільше їх налічувалося в Житомирському та Кременецькому повітах (близько 250 у кожному).

Загалом, після маніфесту 17 жовтня на Волині за листопад-грудень відбулося близько 20 селянських виступів. Так, 14 листопада 1905 р. у м. Котельні Житомирського повіту відбулись заворушення серед селян, які на селянському сході вирішили розподілити між собою поміщицьку землю та невідступно вимагати покращення умов оплати праці. Також було вирішено негайно приєднатись до Селянського Союзу ПСР, який у другій половині 1905 р. почав посилювати позиції на Волині²⁴.

А тим часом, революція наближалась до своєї кульмінаційної точки. 10 грудня 1905 р. у Москві спалахнуло повстання пролетаріату робітничих районів. Це повстання підготували спільними зусиллями більшовики та есери, сподіваючись, що воно підштовхне російське суспільство до рішучих дій – відкритої форми боротьби з режимом. Услід за Москвою, заворушення відбулися в багатьох великих містах Російської імперії. Одночасно з цими акціями, есери планували виступити і в м. Києві. Київський комітет ПСР спільно з київськими анархістами готував великий збройний виступ на 14 грудня, проте їм на заваді стало Київське охоронне відділення. Напередодні виступу, 10 грудня, поліція заарештувала під час зібрання всю верхівку Київського комітету ПСР. Загалом, протягом 10-12 грудня до в'язниці потрапили 33 впливових київських есерів, що, по суті, знекровило Київський комітет²⁵. Завершальним штрихом розгрому есерів у м. Києві став арешт арсеналу з бомбами та друкарні Київського комітету, до якої незадовго завезли нове устаткування. Власне, після таких подій, Київський комітет був, по суті, знищений. Тому в наступному 1906 р., його довелось відновлювати “з нуля”²⁶.

Есери також планували організувати виступи в містах Києві, Житомирі та Рівному, а також підбурити селян на збройні виступи. Однак, у більшості випадків, оперативна протидія влади завадила їм реалізувати свої плани. У середині грудня 1905 р. влада арештувала в повному складі, делегатів з'їзду Української області (есерів, що працювали в межах України. – А.Х.). Це був новий нищівний удар по партійній структурі ПСР в українських губерніях. Власне, усі есерівські комітети в Україні залишились без керівництва, що значно ослабило їх можливості та паралізувало діяльність²⁷.

Провал повстання в Москві та в інших містах Російської імперії призвів до спаду революційної діяльності. Арешти та репресії проти діячів революційного руху серйозно підірвали всі без винятку революційні партії. На Правобережжі есерівські організації дуже сильно постраждали. Окрім розгромленої Київської організації, масові арешти пройшли в містах Житомирі, Білій Церкві. Революція в країні пішла на спад.

Загалом, у період з січня по грудень 1905 р. в структурі ПСР пройшли відчутні структурні та якісні зміни. Відбулися метаморфози, від підпільної змовницько-терористичної організації, до партії, орієнтованої на маси і здатної очолити суспільство в разі широкомасштабної революційної

боротьби. Основними напрямками діяльності есерівських організацій залишалися пропаганда й терор, за допомогою яких вони намагались впливати на суспільство. Проте, слід зауважити, що як і в попередні роки, партія не мала повноцінної самостійної тактики та не контролювала стихійний розвиток суспільного революційного руху, немовби, “пливучи за течією” подій та перебуваючи у фарватері більш впливових революційних сил, лідерів революційного руху – соціал-демократів.

Примітки

- ¹ http://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_1905–1907.
- ² Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 243.
- ³ Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі ЦДІА України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1049. – Арк. 48.
- ⁴ Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886-1916) / А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – С. 180-181.
- ⁵ ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 5-8.
- ⁶ Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). – Ф. 102. – оп. 1906. – Спр 9. – Арк. 111.
- ⁷ ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 959. – Арк. 10.
- ⁸ Революционная Россия. – 1905. – № 69. – С. 14.
- ⁹ Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886-1916) / А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – С. 190.
- ¹⁰ ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 18.
- ¹¹ Революционная Россия. – 1905. – № 72. – С. 24.
- ¹² ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 126.
- ¹³ ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 134.
- ¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 160-161.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 177.
- ¹⁶ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 6. – Арк. 58.
- ¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк 17.
- ¹⁸ ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 296. – Арк. 17.
- ¹⁹ ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 76-78.
- ²⁰ Революционная Россия. – 1905. – № 65. – С. 11.
- ²¹ Революционная Россия. – 1905. – № 72. – С. 30.
- ²² ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 6. – Арк. 68.
- ²³ Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886-1916) / А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – С. 203.
- ²⁴ Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 460, 466.
- ²⁵ ДАРФ. – Ф. 102. – оп. 1906. – Спр. 20. – Арк 13.
- ²⁶ ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк 16
- ²⁷ Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886-1916) / А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – С. 248.

Summary

This article reveals the activity of PSR organizations in Volyn and Kyiv provinces during the culmination time of First Russian revolution – 1905 year. Written on the basis of the original archived documents, the publication contains information about the features of forms and methods of activity of SR members organizations, gives description of the most active parties and their leaders

Keywords: *Party of socialists-revolutionaries, SR members organizations, committee, group, battle unit, agitation, terror.*

Одержано 6 вересня 2011 р.

УДК 94(470+477.43/.44)“1907-1912”:342,53

А.Л. Глушковецький

ПАРЛАМЕНТСЬКА РОБОТА ДЕПУТАТІВ-ПОДОЛЯН У ІІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті проаналізовано склад і висвітлено особливості парламентської діяльності депутатів від Подільської губернії у ІІІ Державній Думі Російської імперії. З'ясовано їхні політичні уподобання та бачення шляхів вирішення найгостріших проблем держави.

Ключові слова: *Державна Дума, Подільська губернія, депутати, думські комісії.*

У сучасних демократичних моделях державного управління одне із провідних місць належить представницькому законодавчому органу – парламенту. Не є виключенням і Українська держава, яка досі балансує між президентсько-парламентською та парламентсько-президентською формами правління. Попри те, яку б із них, урешті-решт, не обрала політична еліта країни, зрозуміло, що парламент залишиться наріжним елементом політичної системи держави. З огляду на це, вивчення історичного досвіду парламентської роботи українських представників у першій установі парламентського типу в Російській імперії – Державній Думі – має не лише дослідницько-пізнавальне, а й практичне значення. У цьому контексті особливої цінності набуває з'ясування специфіки думської роботи депутатів ІІІ Державної Думи, яка єдина у той час змогла пропрацювати увесь відведений законом термін.

Українська історіографія має певні здобутки у дослідженні складу та діяльності українських депутатів у Державних Думах Російської імперії усіх чотирьох скликань. Серед них варто виділити роботи: В.І. Попика¹, О.О. Коника², В.І. Доморослого³, М.Ш. Киян⁴, О.І. Білокінь⁵, О.П. Реєнта⁶, А.Л. Глушковецького⁷, В.І. Милька⁸ та ін.

Разом із тим, соціальний, національний, фракційний, професійний склад депутатів від українських губерній у російських Державних Думах потребує подальшого аналізу, уточнення, верифікації, а багаті аспекти їхньої парламентської та позапарламентської роботи, позиції щодо вирішення різних питань, що були предметом думського розгляду, залишаються нез'ясованими.

Державна Дума третього скликання розпочала свою роботу 1 листопада 1907 р. Зміна виборчого законодавства, після “третьочервненого перевороту”, яскраво виявилася у соціальному і партійному складі депутатів краю. Поділля у III Думі, як і у двох попередніх, представляли 13 депутатів. Однак їхній соціальний склад був повним антиподом до складу депутатів перших двох Дум, які обиралися під час революційних подій 1905-1907 рр. Тоді, за невеликим винятком, до парламенту були обрані звичайні селяни. За нашими підрахунками, до III Думи Подільська губернія відправила 6 дворян, 3 священники та 4 селянина. За професійним складом вони розподілялися так: 2 повітові предводителі дворянства, 2 державні службовці губернського масштабу, 2 волосні писарі, 2 землевласники⁹. Депутат П.Є. Ніколенко служив збирачем податків¹⁰. Про якісь інші заняття С.О. Галушцака, окрім селянської праці інформації, не виявлено. Щодо майнового цензу депутатів-селян відомо, що Г.А. Андрійчук володів 16 дес. землі¹¹, а, отже, належав до категорії заможних селян. Так, В.І. Попик називав його “типовим куркулем”¹². Якщо головним критерієм заможності визначити кількість землі, що цілком природно для селянина, то решту селянських депутатів-подолян не можна віднести навіть до представників середнього достатку. Зокрема, обраний депутатом уповноваженими від волосних сходів С.О. Галушцак володів за різними даними від 2,5 до 7 дес. землі¹³. Два інші селянські парламентарі мали теж небагато: В.К. Пахальчак – 2,8 дес.¹⁴, П.Е. Ніколенко – 5 дес.¹⁵. Однак, зважаючи на зайнятість селянських представників у волосних адміністраціях та земських установах їх можна віднести до категорії заможних.

Складніше визначити національний склад подільських думців. У покажчиках стенографічних звітів III Державної Думи вказується, що усі вони зарахували себе до росіян¹⁶. Однак вірити таким даним навряд чи можна, адже подільські депутати III Державної Думи мали праві політичні погляди, тому, безумовно, відкидали будь-яку відмінність українців від росіян. Більш репрезентативним, на наш погляд, є визначення національності представників подільської депутації за даними повітових справників, які збиралися про майбутніх депутатів ще були виборщиками як під час виборів до III Думи, так і до Державних Дум попередніх скликань. Виявлені архівні та довідкові матеріали дозволяють стверджувати, що серед 13 подільських депутатів III Державної Думи 7 (Г.А. Андрійчук, С.О. Галушцак, П.Є. Ніколенко, В.К. Пахальчак,

В.І. Подольський, М.І. Сендерко, Г.Є. Червінський) були українцями, а решта 6 (І.І. Балаклєєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, Г.Т. Маньковський, О.О. Потоцький, Д.М. Чихачов) – росіянами¹⁷.

Середній вік подільських депутатів становив близько 41 року: 6 депутатів були старшими за цей вік та 7 – молодшими. Найстаршому серед послів Подільської губернії Г.Є. Червінському було 54 роки, а наймолодшому, Г.А. Андрійчуку, – 27¹⁸.

Депутати краю, обрані до III Державної Думи, мали досить високий освітній ценз. Відомо, що 5 представників Подільської губернії (І.І. Балаклєєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, Г.Є. Червінський, Д.М. Чихачов) мали вищу освіту¹⁹, 4 члени III Думи (О.О. Потоцький, Г.Т. Маньковський, В.І. Подольський, М.І. Сендерко) – середню освіту²⁰, решта депутатів (С.О. Галуцак, Г.А. Андрійчук, П.Є. Ніколенко, В.К. Пахальчак) – початкову²¹.

Фракційна приналежність подільських депутатів у III Думі не була сталою. На початку роботи Думи із 13 подільських послів 4 були правими і 9 – помірковано правими²². Та вже станом на 1910 р. розподіл подільських парламентарів за фракціями зазнав відчутних змін. Так, 7 депутатів (Г.А. Андрійчук, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, П.Є. Ніколенко, Г.Є. Червінський, Д.М. Чихачов) були представниками Російської національної фракції, 4 (І.І. Балаклєєв, Г.Т. Маньковський, В.К. Пахальчак, В.І. Подольський) – фракції правих, а С.О. Галуцак та М.І. Сендерко перейшли до прогресистів²³. Таке представництво депутатів-подолян у фракціях існувало впродовж четвертої та п'ятої сесій і залишилося незмінним до закінчення роботи III Думи²⁴.

Не менш важливим є питання членства депутатів-подолян у думських комісіях. Так, 9 червня 1908 р. представники Подільської губернії В.К. Пахальчак, Д.М. Чихачов, П.Є. Ніколенко та П.М. Балашов були обрані в комісію 44-х, обов'язком членів якої була розробка законопроекту про зміни до законодавства про селян стосовно утримання натуральних і грошових повинностей²⁵. 26 червня цього ж року депутати І.І. Балаклєєв, В.І. Подольський та Г.Є. Червінський стали членами бюджетної комісії²⁶.

Відомо, що станом на 9 червня 1912 р. 8 представників Поділля були членами постійних думських комісій, із них 4 – бюджетної, 2 – комісії із запитів, по одному – фінансової та комісії з особового складу²⁷. Таким чином, подільські послы були представлені у 4 з 8 постійних думських комісій. Також депутати краю мали представників у значній кількості тимчасових комісій, утворених у III Державній Думі; 7 депутатів були членами двох і більше тимчасових думських комісій. Депутати-подоляни П.М. Балашов та Г.Є. Червінський були головами відповідно комісії з місцевого самоуправління та комісії з питання про ліквідацію чиншового права²⁸.

Про активну законодавчу роботу подільських послів у III Державній Думі свідчить той факт, що лише протягом V сесії (жовтень 1911 р. –

червень 1912 р.) 5 із них були обрані до складу особливих (погоджувальних) комісій, які займалися розглядом суперечностей, що виникали між Державною Радою та Державною Думою з конкретних законопроектів. Причому О.О. Потоцький та Д.М. Чихачов були членами відповідно 6 та 3 таких комісій²⁹.

Уже на перших засіданнях Думи, при виробленні зворотного адреса цареві, окремі подільські депутати чітко окреслили свої політичні вподобання. Так, П.М. Балашов та І.І. Балаклеєв гаряче відстоювали підкреслення в адресі самодержавства російського царя. Суть дискусії полягала не у термінології, а у тому, чи існує у Російській імперії конституційна монархія. Зазначені подільські депутати відповідали на це питання негативно³⁰. П.М. Балашов висловив своє бачення реформування державного ладу Російської імперії після 3 червня 1907 р. так: “Ми не можемо не відзначити, що конституції в сенсі західноєвропейському у нас не існує, і тому ми під словами “оновлений державний лад” конституції не визнаємо”³¹.

Незабаром, при розгляді питання про свободу слова, досить красномовно висловився І.І. Балаклеєв. “Я думаю, – заявляв оратор, – що завдання Державної Думи й уряду полягає у приборканні неприборканої преси. Необхідно приборкати цю нічим неприборкану проповідь невір'я і безбожжя, приборкати наругу над святими почуттями російського народу”³².

У той же час праві подільські депутати В.І. Подольський та В.К. Пахальчак продемонстрували досить прогресивні погляди при обговоренні у Думі пропозицій Подільського губернського земства, спрямованих на покращення становища селянства. Їхня суть полягала у тому, щоб змінити натуральні дорожні повинності селян на грошовий податок та перекласти витрати на утримання освітніх закладів з селянських громад на всіх земських платників. В.І. Подольський зауважив, що натуральні повинності є архаїчним пережитком, тому такі зміни вже давно назріли і є необхідними³³. Його підтримав В.К. Пахальчак, який заявив: “Я від імені селян Подільської губернії посилено прошу Державну Думу погодитися з висновками Подільського губернського комітету у справах місцевого господарства”³⁴.

Одним із головних питань, що розглядалися у III Думі, було аграрне. Як зазначає А.Ф. Смирнов, перше місце в галузі земельного питання належало питанням селянського землекористування і землеустрою³⁵. Головним предметом розгляду став закон 9 листопада 1906 р., виданий на основі ст. 87 Основних Законів. Дискусії стосовно цього закону зайняли одинадцять засідань III Державної Думи³⁶.

Аналіз джерел дозволяє простежити аграрні погляди більшості подільських послів. Одним із найактивніших депутатів III Державної Думи при розгляді аграрних питань був представник Подільської губернії

І.І. Балаклєєв. Він був противником столипінського закону 9 листопада про вільний вихід селян із общини. З цього приводу він зазначав: “Як відомо, в цьому Указі (законі 9 листопада. – А.Г.) говориться тільки про вільний вихід із общини, про недоторканість же общинного ладу селянського землеволодіння не говориться нічого. Крім того, сам спосіб виходу з общини обставлений так, що справді полегшується цей вихід, передбачаються всі вигоди виходу із общини, а також виділу землі з неї на користь окремих осіб, але інтереси самої общини залишаються на другому плані”³⁷. Тому депутат пропонував доопрацювати механізм виходу селян із общини³⁸.

Зовсім на інших позиціях у питанні надання права селянам виходу із общини стояв Г.Є. Червінський. У відповідь на побоювання окремих членів Думи в тому, що ця акція може призвести до розтрата селянами своїх господарств унаслідок п’янства, він зауважував, що в Подільській губернії, як і на території всього Південно-Західного краю, ідея, покладена в основу законопроекту 9 жовтня про вихід із общини, вже давно почала здійснюватися на практиці. Тому цей закон лише може зафіксувати реальний стан справ у краї. Підтримуючи такий спосіб земельного користування, депутат також зазначав: “Протягом 45 років, із того часу, як припинилися тимчасово-зобов’язальні відносини, селянам цього краю (Південно-Західного краю. – А.Г.) видані десятки тисяч окремих ділянок, тобто те, що тепер передбачає законопроект, і однак, хоча там теж п’ють, можливо, не менше ніж в інших краях, але розуму не пропивають, землю не пропивають і своїх членів сім’ї не обездолюють. Навпаки, вони придбали зверх наділу більше 200 тис. десятин землі, ціною біля 40 млн карбованців”³⁹.

Воднораз Г.Є. Червінський був непримиренним противником примусового відчуження землі селянам, навіть за викуп. Подолянин вбачав у цьому порушення права приватної власності та недалекоглядність багатьох членів Думи, які пропонували фінансувати викуп землі приватними банками, оскільки це, на його думку, перетворило би селян у вічних платників, а у випадку несплати – у звичайних батраків, котрі будуть змушені працювати на користь цих приватних банків⁴⁰. Підсумовуючи свій виступ із цієї проблеми, депутат висловився з великою експресією: “Я стверджую, що вся ідея примусового відчуження заснована на заздрості, жадібності й класовій ненависті – ніяких інших мотивів немає, тобто на семи смертних гріхах, на началах аморальних, і я вважаю, що законопроекти, засновані на началах аморальних, не можуть бути предметом розгляду законодавчого зібрання”⁴¹.

Дієву участь у розгляді аграрного законопроекту П.А. Столипіна брав ще один подільський депутат селянського походження – Г.А. Андрійчук. Він, зокрема, гостро критикував дії царського уряду у сфері цінової політики на землю переселенців із аграрно перенаселених губерній. У

зв'язку з цим депутат зауважував, що ціна надільної землі переселенців вдвічі нижча від приватновласницької землі. Такий стан справ, на його погляд, був спричинений діями уряду, спрямованими на обмеження купівлі надільної землі. Подільський посол у зв'язку з цим наводив такий приклад: “Припустимо, утворення хутора з 7 наділів: кілька років тому при общині й тепер його існування можливе. Я просив би Товариша Міністра і нашого доповідача відповісти мені: що я, власник цього хутора, при необхідності його продати маю робити, куди з ним подітися, якщо навколо мене прийнята норма шести наділів, а в мене хутір із семи наділів, і ніхто з селян не має права його купити, а іншому суспільному станові вже раніше заборонено купляти надільну землю”⁴².

Г.А. Андрійчук був рішучим противником відміни смуги осілости євреїв. Так, він першим підписав запит голові Ради міністрів і МВС з приводу видання циркуляра про її скасування. Депутат від імені своїх виборців “викровав” експлуаторську роль євреїв на Поділлі: “Не можна продати пари волів, не заплативши єврею 5 карбованців. Земля через них подорожчала... Жити, через євреїв, стало неможливо: селяни почали виселитися в Сибір”⁴³.

У дебатах із приводу закону про видачу Селянським поземельним банком позик під заклад надільних земель брав участь подільський селянський депутат П.Є. Ніколенко. Представник Поділля був прихильником цього законопроекту. Він указував, що селяни, які прагнуть придбати землю, позичають гроші у євреїв під великий відсоток, тому для них краще було б закласти землю в банку для отримання позики під менший відсоток. Крім того, депутат піддавав гострій критиці фракцію трудовиків, котрі були противниками цього законопроекту⁴⁴.

Найбільш імпазантною постаттю серед представників Подільської губернії у III Державній Думі був брацлавський повітовий предводитель дворянства, надвірний радник П.М. Балашов. Він був сином М.П. Балашова, члена Державної Ради, який мав праві політичні погляди. Батька вважали одним із найбагатших людей Російської імперії. На думку С.А. Степанова, саме такі родинні зв'язки забезпечили колишньому лейб-гвардії гусарському офіцерові посаду повітового предводителя дворянства та депутатське місце в III Думі за курією землевласників⁴⁵. Негативну оцінку П.М. Балашов отримав і у радянського історика А.Я. Авреха. За його словами, “ніяких талантів він не мав і був обраний на посаду голови (фракції націоналістів. – А.Г.) саме завдяки своєму багатству”⁴⁶.

Разом із тим, не варто нехтувати особистими досягненнями П.М. Балашова. Він раніше за інших представників право-монархічного табору зрозумів невідворотність парламентських процесів, які відбувалися в Російській імперії, та необхідність збереження інституту Державної Думи. У зв'язку з цим ще в 1906 р. майбутній депутат писав імператору: “... жодна розсудлива людина не порадить Вашій Величності повернутися до традицій

колишньої самодержавності й бюрократичного ладу; ця форма правління приречена вже остаточно Вами 17 жовтня, і кожний істинний російський патріот і переконаний монархіст може тільки цьому радіти”⁴⁷.

Вже у грудні 1908 р. П.М. Балашов домогся дозволу заснувати Партію помірковано правих, тобто утворити крім фракції центральні та місцеві комітети в імперії. Однак, не поспішав це робити, а зачекав доки у лютому 1909 р. головні конкуренти у Думі – октябристи потрапили в опалу до царя і той почав прихильно дивитися у бік помірковано правих. Одразу ж П.М. Балашов активізував діяльність і став одним із головних ініціаторів створення Партії помірковано правих, яка остаточно оформилася у 1909 р. та незабаром, у січні 1910 р., злилася з ВНС, а подільський депутат був обраний його головою⁴⁸. ВНС став союзником прем'єр-міністра П.А. Столипіна, який остаточно переорієнтувався з октябристів на російських націоналістів і планував створити на його основі проурядову партію⁴⁹. Вже 25 жовтня 1909 р. в III Державній Думі була створена Російська національна фракція, яка нараховувала 89 депутатів (за іншими даними 91 депутат. – А.Г.), а подільський депутат був обраний її головою⁵⁰. Незабаром “фракція Балашова” почала відігравати провідну роль у думській більшості. На це вказував опонент націоналістів, лідер Конституційно-демократичної партії П.М. Мілюков. Він, зокрема, зазначав: “Справжніми господарями становища (в Думі. – А.Г.) почували себе націоналісти на чолі з Балашовим і продовжували свої антисемітські та антиіногородчеські оргії”⁵¹. Правда, навесні 1911 р. у фракції націоналістів стався розкол, виділилася група “незалежних націоналістів” із 17 осіб на чолі з впливовим політиком П.М. Крупенським. Це призвело до скорочення числа членів фракції Балашова до 74 осіб⁵². Наприкінці останньої сесії III Державної Думи Російська національна фракція нараховувала за різними даними 75-77 членів⁵³.

Після смерті у вересні 1911 р. П.А. Столипіна лідер російських націоналістів спробував домовитися з потенційним кандидатом на посаду прем'єр-міністра В.М. Коковцовим про підтримку останнього⁵⁴. Проте такі політичні маневри не принесли П.М. Балашову та його фракції скільки-небудь помітних дивідендів.

П.М. Балашов брав участь і у законотворчій роботі, яка яскраво ілюструвала його націоналістичні переконання. Так, він та ще один подільський депутат-націоналіст О.С. Гіжицький 12 січня 1912 р. зініціювали подання на розгляд III Державної Думи суперечливого законопроекту, який забороняв в'їзд до Російської імперії євреям-громадянам Сполучених Штатів Північної Америки незалежно від їхнього соціального статусу та роду діяльності. Автори законопроекту доводили, що американські євреї повністю відносяться до тієї категорії осіб, котрих російське законодавство “визнає шкідливими”⁵⁵.

Не менш яскравим представником від Поділля був колишній

могілівський повітовий предводитель дворянства, голова Подільського сільськогосподарського товариства⁵⁶ націоналіст Д.М. Чихачов. У III Державній Думі він був доповідачем із питання про виділення Холмської губернії зі складу Царства Польського. Сутність цього законопроекту полягала в тому, що зі східних частин Сідлецької та Люблінської губерній утворювалася нова – Холмська губернія у складі Білгорайського, Бельського, Влодавського, Грубешовського, Томашовського і Холмського повітів⁵⁷. Таким адміністративним поділом царський уряд намагався обмежити вплив представників польської національності.

Д.М. Чихачов у своїй доповіді, зокрема, звертав увагу на те, що російське (українське) селянство зазнавало постійних утисків у складі Речі Посполитої і навіть на початку ХХ ст. є об'єктом потужної колонізації. Тому утворення Холмської губернії є необхідним⁵⁸. Ще одним аргументом на користь виділення Холмщини, на думку доповідача, було те, що чисельність російського населення в краї необхідно визначати не за релігійною ознакою, як цього вимагали поляки, а за етнографічною, оскільки не кожен католик є поляком. Тому, посилаючись на перепис населення 1897 р., подолянин заявив про перевагу “руської народності” в Холмському краї⁵⁹.

Депутат також подав детальний нарис історії краю від дулібів та волинян, Романа Мстиславича і Данила Галицького до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Козацтво, на його думку, було справжнім захисником православ'я. Д.М. Чихачов обґрунтував необхідність приєднання майбутньої губернії до Київського генерал-губернаторства, оскільки тут “...духовенство, як вище, так і парафіяльне, відрізняється від духовенства Віленської римо-католицької єпархії (до якої була б включена Холмська губернія у разі приєднання до Північно-Західного краю. – А.Г.) порівняною поміркованістю та меншим національним фанатизмом”⁶⁰.

Даний законопроект обговорювався на 17 засіданнях Державної Думи, і, незважаючи на протидію з боку депутатів-поляків, в червні 1912 р. був схвалений Думою. У вересні 1913 р. відбулося офіційне “відкриття” Холмської губернії⁶¹.

Д.М. Чихачов також був доповідачем комісії з місцевого самоуправління стосовно законопроекту про введення земства в шести західних губерніях⁶² (у тому числі й Подільській. – А.Г.). Суть проблеми полягала в тому, що земське самоуправління було введено в епоху Великих реформ лише в 34 центральних губерніях імперії, де переважали дворяни російського походження⁶³. В західних губерніях, де більшість складало польське дворянство, вводити земське самоуправління царський уряд не поспішав. Восени 1909 р. уряд усе ж таки вніс законопроект про введення земства в шести західних губерніях. Система виборів у земства була розроблена таким чином, щоб надати значні переваги представникам

великих землевласників російського походження⁶⁴. Д.М. Чихачов у цьому питанні проявив себе твердим прихильником урядового курсу. Він уміло обґрунтовував необхідність збереження законопроекту в його первісному вигляді та вказував на недоцільність будь-яких поправок депутатів Думи, які могли лібералізувати закон. У тому числі з його подачі була відхилена поправка подільського селянського депутата С.О. Галушака про збільшення числа селян до половини складу земського зібрання⁶⁵.

Ще один подільський депутат, священик В.І. Подольський, домагався збільшення кількості земських гласних від представників духовенства. Свою пропозицію він обґрунтовував тим, що в Південно-Західному краї серед інших категорій населення дуже мало кваліфікованих спеціалістів, а залучення працівників із середовища духовенства дало б земству "працівників добре обізнаних із місцевим побутом, із потребами народу, його турботами і відданих йому"⁶⁶.

Загалом у думській діяльності Д.М. Чихачова чітко спостерігалася націоналістична спрямованість та ксенофобське ставлення до представників польської національності. Іноді це виявлялося в, здавалося б, зовсім не пов'язаних із національним питанням сферах. Так, на засіданні сільськогосподарської комісії, при розгляді питання про відкриття сільськогосподарського інституту у м. Воронежі, Д.М. Чихачов звертав увагу, що невелика кількість випускників уже існуючих сільськогосподарських інститутів зумовлена бойкотом цих навчальних закладів поляками. Тому депутат висловлював побоювання, що внаслідок цього небезпека бути малолюдним загрожує і майбутньому інститутові⁶⁷. Хоча за кілька років до того у своїй доповіді на засіданні Державної Думи подолянин доводив необхідність якнайшвидшого відкриття у Воронежі середнього механіко-технічного училища⁶⁸.

Заслугою III Державної Думи стало прийняття законопроектів у сфері народної освіти. Завдяки III Думі були збільшені державні дотації земствам на будівництво та утримання шкіл. Якщо в 1906 р. в імперії було 7 тис. шкіл з 4 млн учнів, то в 1915 р. шкіл було 12 тис., а число учнів подвоїлося. Законопроект був поданий у Думу міністром освіти 1 листопада 1907 р., був прийнятий Думою і переданий у Державну Раду в лютому 1911 р. Однак 5 червня 1912 р. через дискусії з приводу церковно-парафіяльних шкіл він був відхилений, але реформа все ж таки пройшла, правда, в урізаному вигляді⁶⁹.

Щодо реалізації плану введення загальної грамотності більшість членів Думи вимагала перетворення духовних семінарій у світські прогімназії з правом вступу випускників в університети. Церковно-парафіяльні школи у такому випадку перетворювалися в народні, щоб послідовно у всіх ланках нижчої, середньої та вищої освіти провести ідею багатоступеневості навчання, створити єдину систему. Святий Синод наполягав на збереженні контролю церкви над церковнопарафіяльними

школами та конфесійності семінарій, у яких мали би право навчатися лише діти священнослужителів, а після закінчення випускник обов'язково йшов у духовну академію. Право вступу семінариста в університет давалося лише у виняткових випадках за особливим рішенням єпископату⁷⁰.

Він імені Російської національної фракції свої погляди на цей законопроект висловив Д.М. Чихачов. Стосовно церковнопарафіяльних шкіл оратор підтримував думку про їх фінансування та контроль Святим Синодом. Обґрунтовуючи свою позицію, депутат указував, що в багатьох регіонах імперії рівень освіти в церковнопарафіяльних школах, зокрема в західних губерніях, зовсім не нижчий, ніж у світських школах. Крім того, Міністерство народної освіти не зможе забезпечити зростаючу кількість своїх шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами⁷¹. Інший подоланин, В.К. Пахальчак, підкреслюючи необхідність існування церковнопарафіяльних шкіл, стверджував, що в місцевостях, де вони мали значне поширення, революційний рух був набагато слабший, ніж там, де переважали земські та міністерські школи⁷².

Д.М. Чихачов також пропонував забезпечити великою кількістю шкіл окраїни імперії, зокрема Холмщину та Білорусію: "... в яких доводиться рахуватися з таким фактом і з такою небезпекою, що частина місцевого російського населення безумовно піддається впливу чужої йому культури, – та Далекий Схід, оскільки переселенці, котрі направляються на Далекий Схід, ідуть переважно з губерній найбільш культурних: Полтавської, Харківської, Чернігівської, де справа досягнення загального навчання наближається до закінчення і де населення звикло до школи"⁷³. Таким чином, депутат повністю стояв на проімперських позиціях та відстоював інтереси "єдиної та неділимої", а не виборців Подільської губернії.

Депутати-подоляни III Думи, на відміну від свої попередників, не мали ніякого зв'язку зі своїми виборцями. Навіть депутати-селяни не вели жодного листування зі своїми односельцями чи іншими виборцями, а ті, у свою чергу, не надсилали в Думу ніяких звернень⁷⁴. Таким чином, можна констатувати відсутність будь-якого довір'я населення краю як до своїх депутатів, так і до Державної Думи загалом.

Отже, до III Думи в Подільській губернії були обрані переважно представники заможних верств населення. Депутати краю мали праві політичні погляди і входили до думських фракцій правого спрямування. Характеризуючи роботу депутатів-подолян у III Державній Думі, варто відзначити активну участь більшості з них у законотворчій діяльності та повну індиферентність щодо "українського питання".

Примітки

¹ Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / В.И. Попик // АН УССР. Институт истории; Отв. ред. В.Г. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1989. – 100 с.

- ² Кони́к О.О. Діяльність селянських депутатів з України у I та II Державних Думах: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / О.О. Кони́к. – К., 1993. – 249 с.; Кони́к О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних Думах Російської імперії / О.О. Кони́к // Укр. іст. журн. – 1995. – №1. – С.58-66; Кони́к О.О. Селянські депутати з України в Державних Думах Російської імперії / О.О. Кони́к // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч.2. – С.445-470; Кони́к, А.А. Українские крестьяне на выборах в I Государственную думу / А.А. Кони́к // Отечественная история. – 2006. – №3. – С.103-114; Кони́к О.О. Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III російській Думі / О.О. Кони́к // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – Одеса, 2002. – С.219-223; Кони́к О.О. Між університетською кафедрою та думським кріслом: українські професори-депутати у російській Думі. Харківська університетська репрезентація / О.О. Кони́к // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 4. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С.364-378.
- ³ Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907 рр.): дис... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 / В.І. Доморослий. – К., 1994. – 218 с.
- ⁴ Киян, М.Ш. Депутаты от украинских губерний и городов в Государственной Думе первого и второго созывов. (1906-1907 гг.): Дисс... канд. юрид. наук. 12.00.01. / М.Ш. Киян. – Харьков, 1998. – 230 с.
- ⁵ Білокінь О.І. Українське питання в Державних Думах Російської імперії (1906-1917): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Білокінь; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 20 с.
- ⁶ Реєнт О.П. Українці у Державній Думі Російської імперії / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. XVI. – К.: Інститут історії України, 2009. – С.318-335; Реєнт, О.П. Українці у Державній Думі Російської імперії / О.П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В.М. Литвин; кер. авт. кол. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Дніпро», 2010. – С.244-265;
- ⁷ Глушковецький А.Л. Соціальний, партійний та національний склад депутатів-поділян у III-й Державній Думі / А.Л. Глушковецький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С. Винокура – С.400-404; Глушковецький А.Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / А.Л. Глушковецький. – Чернівці, 2008. – 297 с.; Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії / А.Л. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. – 400 с.
- ⁸ Милько В.І. Депутати від українських губерній та міст у Державних Думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906-1917 рр.) / В.І. Милько // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С.162-174; Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі III Державної Думи Російської імперії: динаміка парламентської

- активності (1907-1912) / В.І. Милько // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. XVII. – К.: Інститут історії України, 2010. – С.118-133; Милько, В.І. Регіональна діяльність депутатів від українських губерній I-IV Державних Дум Російської імперії (1906-1917) / В.І. Милько // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Вид-во “Телесик”, 2010. – Ч. 3. – С.163-170.
- ⁹ Указатель к стенографическому отчету о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. – 1908. – №838. – С.6.
- ¹⁰ Николенко Павел Евменьевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.413.
- ¹¹ Николаев А.Б. Андрийчук Григорий Антонович / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.21.
- ¹² Попик, В.И. Указ. соч. – С.68.
- ¹³ ДАХМО. – Ф.117. Подільське губернське у міських справах присутствіє. – Оп.2. – Спр.19. Циркуляри МВС подільському губернатору, інструкції і телеграми повітових предводителів дворянства, повідомлення повітових комісій у справах про вибори до Державної Думи, рапорти повітових справників про кількість виборців різних груп і кількість землі, що їм належить, про порядок виборів до Державної Думи; перелік змін внесених в списки виборців по повітах губернії та ін. – Арк.406; Галуцзак Семен Йосифович (Осипович) // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.119.
- ¹⁴ Пахальчак Василий Карпович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.445.
- ¹⁵ Николенко Павел Евменьевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.413.
- ¹⁶ Указатель к стенографическому отчету о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. – 1908. – №838. – С.6.
- ¹⁷ ДАХМО. – Ф.117. Подільське губернське у міських справах присутствіє. – Оп.2. – Спр.19. Циркуляри МВС подільському губернатору, інструкції і телеграми повітових предводителів дворянства, повідомлення повітових комісій у справах про вибори до Державної Думи, рапорти повітових справників про кількість виборців різних груп і кількість землі, що їм належить, про порядок виборів до Державної Думи; перелік змін внесених в списки виборців по повітах губернії та ін. – Арк.406; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.425,424,428,522,540; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества,

- правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.289-292; Червинский Григорий Евгеньевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.673; Пахальчак Василий Карпович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.445.
- ¹⁸ Підраховано за: Указатель к стенографическому отчёту о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. – 1908. – №838. – С.6.
- ¹⁹ Николаев А.Б. Балашев (Балашов) Петр Николаевич / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.35; Ромов Р.Б. Балаклеев Иван Иванович / Р.Б. Ромов // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.34; Николаев, А.Б. Гижицкий Александр Степанович / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.130; Червинский Григорий Евгеньевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.673; Николаев, А.Б. Чихачев Дмитрий Николаевич / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.684.
- ²⁰ Николаев А.Б. Потоцкий Александр Александрович / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.486; Николаев, А.Б. Маньковский Григорий Тимофеевич / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.356; Подольский Василий Ильич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.464; Сендерко Макарий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.554.
- ²¹ Николаев А.Б. Андрийчук Григорий Антонович / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.21; Николенко Павел Евменевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.413; Пахальчак Василий Карпович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.445; Галуцк Семен Иосифович (Осипович) // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.119.
- ²² Попик В.И. Указ. соч. – С.83; Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. / М.М. Бойович. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.236-248.

- ²³ Государственная Дума. III созыв. 3-я сессия. Справочник. 1910. Выпуск второй. – СПб.: Государственная типография. – 1910. – С.112-113; Кирьянов, И.К. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты. 1906-1917. / И.К. Кирьянов, М.Н. Лукьянов. – Пермь: Издательство Пермского университета, 1995. – С.92.
- ²⁴ Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-III). Третий созыв. Сессия IV. 1910-1911 гг. Заседания 1-113 (15 октября 1910 г. – 13 мая 1911 г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – С.61, 66, 67, 90, 96, 154, 168, 174, 177, 180, 193, 223, 226; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-IV). Третий созыв. Сессия V. 1911-1912 гг. Заседания 1-153. – СПб.: Государственная типография, 1912. – С.19-23.
- ²⁵ Список лиц избранных в комиссию для выработки законопроекта о крестьянах в отношении изымания и отправления денежных повинностей // Россия. – 1908. – №783. – С.1492.
- ²⁶ Состав бюджетной комиссии // Россия. – 1908. – №800. – С.1762.
- ²⁷ Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-IV). Третий созыв. Сессия V. 1911-1912 гг. Заседания 1-153. – СПб.: Государственная типография, 1912. – С.31-34.
- ²⁸ Там само. – С.35-46.
- ²⁹ Там само. – С.48-58.
- ³⁰ Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №606. – С.33; Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №607. – С.44-45.
- ³¹ Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №606. – С.33.
- ³² Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №614. – С.101-102.
- ³³ Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1908. – №790. – С.1618.
- ³⁴ Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1908. – №790. – С.1619.
- ³⁵ Смирнов А.Ф. Указ. соч. – С.353.
- ³⁶ Герье В. Второе раскрепощение. Общие прения в 3-ей Государственной Думе по указу 9 ноября 1906 г. – М.: Т-во “Печатня С.П. Яковлева”, 1910. – С.3.
- ³⁷ Ососов А. Земельный вопрос в III-ей Государственной Думе. / А. Ососов. – СПб.: Труд и Польза, 1912. – С.420
- ³⁸ Там само. – С.421.
- ³⁹ Националисты в 3-ей Государственной Думе. – СПб.: Типография А.С. Суворина. – С.322-323.
- ⁴⁰ Ососов А. Указ. соч. – С.463-464.
- ⁴¹ Там само. – С.465.
- ⁴² Там само. – С.682.
- ⁴³ Цит. за: Зорин, В.Ю. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества / В.Ю. Зорин, Д.А. Аманжолова, С.В. Кулешов. – М.: Информационно-издательское агентство “Русский мир”, 1999. – С.119.
- ⁴⁴ Ососов А. Указ. соч. – С.894.

- ⁴⁵ Степанов С.А. Чёрная сотня в России (1905-1914) / С.А. Степанов – М.: Изд. ВЗПИ А/О “Розвужнаука”, 1992. – С.185.
- ⁴⁶ Аврех А.Я. Царизм и третьеиюльская система / А.Я. Аврех – М.: Наука, 1966. – С.51.
- ⁴⁷ Цит. за: Омелянчук, И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904-1914 гг.: дисс... канд. ист. наук / И.В. Омелянчук. – К., 1997. – С.142.
- ⁴⁸ Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. / В.С. Дякин. – Л.: Наука, 1978. – С.134; Омелянчук, И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904-1914 гг.: дисс... канд. ист. наук / И.В. Омелянчук. – К., 1997. – С.142; Алексеев С.В. Політичні партії в Україні (1900-1917) / С.В. Алексеев, Є.П. Ляшенко. – Краматорськ: ДДМА, 2003. – С.36; Николаев, А.Б. Балашев (Балашов) Петр Николаевич / А.Б. Николаев // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.35.
- ⁴⁹ Непролетарские партии России. Урок истории / Ред. кол.: К.В. Гусев и др.; Под общ. ред. И.И. Минца. – М.: Мысль, 1984. – С.147; Аврех А.Я. Ленский расстрел и кризис третьеиюльской системы. Материалы к сессии посвященной 50-летию “Правды” и Ленской стачки / А.Я. Аврех – М.: Институт истории АН СССР, 1962. – С.17.
- ⁵⁰ Степанов С.А. Указ. соч. – С.185.; Дорошенко, А.А. Правые в Государственной Думе Российской империи / С.А. Степанов. – Самара: Издательство “НКЦ”, 2004. – С.67; Демин, В.А. Русская национальная фракция / В.А. Демин // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.537.
- ⁵¹ Милюков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милюков. – М.: Изд. политической литературы, 1991. – С.338.
- ⁵² Юрский, Г. Правые в Третьей Государственной Думе / Г. Юрский – Харьков: Издание Центрального Предвыборного Комитета Объединенных Русских Людей, 1912. – С.2-3.
- ⁵³ Демин В.А. Русская национальная фракция / В.А. Демин // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.537; Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907-1912. гг. Часть первая. Общие сведения. – СПб.: Государственная типография, 1912. – С.110.
- ⁵⁴ Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1907-1914 гг. / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1990. – С.179.
- ⁵⁵ Законотворчество думских фракций. 1906-1917 гг.: Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – С.50-51.
- ⁵⁶ Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.685; Бойович М.М. Члены Государственной Думы. (Портреты и биографии). Третий созыв / М.М. Бойович. – М.: Т-во Сытина, 1913. – 456 с.
- ⁵⁷ Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума. – С.126.
- ⁵⁸ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчёты. Сессия пятая. Часть II. Заседания 42-83 (с 10 января по 3 марта 1912г.). – СПб.: Государственная типография. – 1912. – С.704-706.
- ⁵⁹ Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума. – С.128.
- ⁶⁰ Чихачев Д.Н. К образованию Холмской губернии. Доклад в Государственной Думе / Д.Н. Чихачев. – СПб., 1912. – С.16.

- ⁶¹ Западные окраины Российской империи / Пред. редколлегия А.И. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С.377.
- ⁶² Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчёты. Сессия третья. Часть IV. Заседания 95-131 (с 26 апреля по 17 июня 1910г.). – СПб.: Государственная типография, 1910. – С.2593.
- ⁶³ Смирнов, А.Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917гг.: Историко-правовой очерк / А.Ф. Смирнов. – М.: Книга и бизнес, 1998. – С.370.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчёты. Сессия третья. Часть IV. Заседания 95-131 (с 26 апреля по 17 июня 1910г.). – СПб.: Государственная типография, 1910. – С.2593.
- ⁶⁶ Там само. – С.2806.
- ⁶⁷ Деятельность сельскохозяйственной комиссии 3-й Государственной Думы (за период с 29 ноября 1911 г. по май 1912 г.) / Сост. Н.Л. Скалозубов. – СПб., 1913. – С.15.
- ⁶⁸ Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1908. – №789. – С.1590-1591.
- ⁶⁹ Смирнов А.Ф. Указ. соч. – С.390.
- ⁷⁰ Там само. – С.391.
- ⁷¹ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчёты. Сессия четвертая. Часть II. Заседания 39-73 (с 17 января по 5 марта 1911г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – С.543; Государственная Дума. Заседание 24 января 1911 г. // Подолянин. – 1911. – №107. – С.2.
- ⁷² Рожков В. Церковные вопросы в Государственной Думе / В. Рожков. – М.: Издательство Крутицкого подворья, 2004. – С.174.
- ⁷³ Там само. – С.545.
- ⁷⁴ Донесение помощника начальника Киевского охранного отделения Н.Н. Кулябко в Департамент полиции об отношении крестьян Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской губернии к III Государственной думе. 1909 г. марта 25 // Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г.: Сборник документов. – М. – Л.: Наука, 1966. – С.159.

Summary

In the article the staff of deputies from Podil'ska province to the State Duma the III of the Russian empire is analysed. Peculiar features of parliamentary activity of Podil'ski representatives are reflected, their political tastes and visions of ways of decision of the most critical problems of the state are found out.

Keywords: State Duma, Podil'ska province, deputies, State Duma's commissions.

Одержано 11 жовтня 2011 р.

ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТІВ ЗЕМСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1911-1920 РР.)

Стаття присвячена формуванню бюджетів правобережних земств з моменту реорганізації «маргаринових земств» у повноцінні органи самоврядування й до ліквідації земських структур в регіоні.

Ключові поняття: *земства, Правобережна Україна, бюджетні надходження, податок на нерухомість.*

Проблема практичної діяльності земських самоврядувань завжди належала до числа найбільш досліджених в історіографії земства, що й не дивно, враховуючи головне завдання земських структур – сприяння піднесенню добробуту регіонів. Стосовно українських земств можемо назвати цілий ряд робіт, присвячених формуванню бюджетів і земським витратам: роботу С.Г.Бойченко, присвячену ролі земств у формуванні місцевих бюджетів¹, монографію А.Лохматової, в якій значну увагу приділено бюджету Катеринославського губернського земства², роботу Л.Корнійчук, присвячену економічній діяльності українських земств³. Що стосується земств Правобережної України, то їх фінансова діяльність вивчалась І.Верховцевою⁴, однак увагу дослідниці переважно привернули процеси 1911-1914 рр., натомість економічне життя земств доби Української революції, зокрема, формуванню земських бюджетів та основним статтям земських витрат, залишається маловивченим. Метою даної статті є цілісне висвітлення еволюції дохідної частини земських фінансів Правобережної України впродовж 1911-1920 рр.

Як відомо, основою земського господарювання ще в епоху земської реформи 1864 р. було покладено місцеві податки і збори, які земство отримало право збирати з місцевого населення. Підвалину фінансової діяльності земств становили окладні та неокладні земські прибутки. Окладні прибутки формувалися шляхом стягування податків на нерухоме майно у містах та селах (земля, ліси, житлові будинки, фабрично-заводські, торгові й інші приміщення та споруди), зі свідoctв на право торгівлі й промислів, з патентів на право виготовлення різноманітних напоїв, обкладених акцизом, тощо. З моменту надходження земські платежі ставали власністю відповідного органу самоврядування і не підлягали будь-якому перерозподілу через державні фінансові інституції⁵.

До категорії неокладних податків відносилися прибутки з нерухомого майна земства, відсотки з земських капіталів, судове мито і збір з виданих документів у цивільних справах, що розглядалися земськими начальниками, міськими та повітовими окружними судами, мито за користування закладами й послугами установ місцевого самоврядування, збори

за користування дорогами й мостами земств, плата за лікування і навчання у земських закладах, прибутки від промислових підприємств, що належали земствам, штрафи та пені за несвоєчасну сплату земських зборів, державна фінансова допомога земствам, цільові надходження від товариств, приватних осіб тощо⁶.

Видатки земств розподілялися на обов'язкові, тобто такі, що виконувалися на користь держави і не підлягали корекції земськими установами, та необов'язкові – місцевого значення, у межах яких земства мали певну самостійність. До перших відносилися утримання земської пошти та кінних станцій, квартир для чинів поліції, оплата відряджень місцевим чиновникам, утримання місць покарання, етапна повинність, улаштування та утримання великих шляхів і споруд, пристаней поза містами тощо. До необов'язкових видатків належали грошове забезпечення заходів по охороні здоров'я населення і роботи закладів народної освіти, протипожежна та ветеринарна справи, розбудова та утримання телеграфної і телефонної мереж, страхування майна, піклування про сільське господарство тощо⁷.

Слід зауважити, що всупереч твердженням сучасних авторів, що ідеалізують дореволюційну земську систему, подібна фінансова організація була далекою від ідеалу. Головним її недоліком завжди був нерівномірний розподіл коштів і обов'язків між імперським центром і регіонами. Тобто, виконуючи важливі завдання щодо розвитку господарства регіонів, підтримання в належному стані місцевої інфраструктури, земства не мали відповідних коштів для виконання багатьох своїх функцій. Для функціонування на прийнятному рівні земства вдавались до отримання кредитів як від різноманітних ділових структур, так і від держави. Що стосується кредитних зобов'язань, то станом на 1902/1903 фінансовий рік практично всі губернські земства були боржниками держави⁸. Водночас повітові земства, не маючи боргів безпосередньо перед державою, в більшості випадків були боржниками губернських земств⁹. Подібні факти тим більш показові, якщо врахувати, що при формуванні земських бюджетів спершу складався прибутковий кошторис, а вже тоді визначались сфери витрат; при цьому земства намагались узгодити обидві статті бюджету, добившись відповідності витрат і прибутків¹⁰.

Зазначимо, що земства Правобережної України, створені в 1911 р., з самого початку опинились в специфічних умовах, в тому числі й фінансових.

Новостворені західні земства (окрім трьох правобережних, до цієї категорії відносились також Вітебське, Мінське та Могильовське) частіше від інших користувались урядовими субсидіями і кредитами, що, безумовно, позитивно позначалось на їх фінансовому становищі. Показово, що в 1913 р. Київське, Подільське та Волинське земства займали відповідно 2, 3 та 10-е місця серед 40 губернських земств Російської

імперії¹¹. Однак при цьому новостворені земства суттєво відрізнялись від «старих» земств щодо основних джерел наповнення бюджету. Якщо в 34 губерніях, де земства були запроваджені ще в 1860-х роках, головну статтю надходжень становили збори з нерухомого майна (160801 тис. крб. з загальної суми 253767 тис. крб.), то в нових земствах більшість коштів надходила в формі державних дотацій «на губернские потребности»¹².

Загалом наповнення бюджетів правобережних земств у 1913 р. можна простежити у таблиці 1.

Таблиця 1

Прибутки земств Правобережної України у 1913 р., в тис. крб.

	Губернії		
	Київська	Волинська	Подільська
Погашення недоїмок	235	113	253
Прибутки з земських оброчних і майнових статей	75	30	29
Різні збори	191	87	81
Дотації земству і повернення витрат	3149	745	2259
Різні надходження	39	125	531
Плата за свідоцтва на право торгівлі і промислу	409	129	163
Збори з нерухомого майна	6631	3994	5701
Кошти з держбюджету «на губернські потреби»	10729	5223	9017
Всього	21459	10446	18036

Результатом посиленої фінансової підтримки новостворених земств з боку влади стало їх швидке становлення та активна діяльність у передвоєнні роки. Водночас подібна практика призводила до виникнення залежності від державної допомоги, скорочення якої неминуче позначалось на становищі земств.

Саме така ситуація склалась в період Першої світової війни – фінансове становище різко погіршилось. Занепад багатьох селянських господарств, що були головними платниками земських податків, призвів до різкого скорочення надходжень до земських бюджетів. Водночас уряд, поклавши на земства низку завдань щодо продовольчого забезпечення, допомоги сім'ям військовослужбовців, утримання шляхів стратегічного значення тощо змушений був фінансово підтримувати відповідну діяльність. Все це призвело до різкого зростання фінансової залежності земств від держави.

Особливо швидкими темпами розрив між прибутковими і видатковими статтями бюджетів самоврядувань почав зростати після Лютневої революції, коли їхні повноваження суттєво розширились, а заходів щодо зміцнення фінансової бази земств так і не було вжито.

Хоча факти щодо наповнення бюджетів земств Правобережжя в цей час є розрізненими і неповними, всі вони дозволяють прослідкувати

негативну тенденцію: протягом всього досліджуваного періоду обсяги сплати земських податків постійно знижувались, що було зумовлено, перш за все, розоренням господарств (як селянських, так і колишніх поміщицьких). Також в якості такої причини називають індиферентність селянства до проблем державного будівництва, однак, на нашу думку, не варто перебільшувати значення цього фактора: виснажений війною, що з 1914 р. проходила на його території, регіон дійсно перебував в злидненному стані. Скажімо, Вінницькі повітові земські збори вже в квітні зафіксували складне фінансове становище повітового самоврядування, що характеризувалось наступними цифрами: в 1916 р. витрати управи склали 899023 крб. 91 коп., а замість очікуваних 918880 крб. 01 коп., що мали надійти в бюджет управи, було заявлено про отримання 845567 крб. 74 коп. Але, як свідчать документи, з цієї суми 201661 крб. 06 коп. зараховували в недоїмку, тобто реально вони отримані не були. До кінця 1917 р. стан повітового бюджету практично не змінився: на 1 січня 1918 р. борг по земських податках становив 728443 крб., до кінця березня він скоротився до 610188 крб. 23 коп. Водночас борги повітового земства на початок 1918 р. складали 1027624 крб. 10 коп., а за січень вони зросли ще на 203346 крб.¹³ В Київському повіті бюджет 1917 р. також не було виконано: збір з нерухомого майна склав 229393 крб. 34 коп. (заплановано 517764 крб. 54 коп.), а дотації від різних державних установ – 109499 крб. 24 коп. (заплановано 415238 крб. 74 коп.)¹⁴.

Надалі така ситуація стала типовою для більшості земських самоврядувань. Скажімо, в Дубенській волості Дубенського повіту станом на 1 травня 1919 р. за жителями рахувалось заборгованості: за 1918 р. – 8728 грн. 26 шагів (сплачено за цей рік 6226 грн. 74 шага), за 1919 р. – 92830 грн.¹⁵ Керівництво волосної управи пояснювало виникнення заборгованості тим, “що більша часть Дубенської волості зруйнована війною і населення находиться в великій бідності, не одбудувалось і живе в землянках”¹⁶.

Надзвичайно гостро стояло питання про сплату податків із земель колишніх приватних власників, що перейшли в розпорядження міністерства земельних справ. Відсутність правового регулювання їх статусу не дозволяла земствам нормально отримувати податки з цих земель. 4 вересня 1919 р. Кам’янець-Подільська повітова земельна управа під тиском місцевого земства звернулася до міністерства земельних справ з питанням, чи має вона право заплатити земські податки за рахунок авансів з продажу збіжжя, але відповіді не отримала¹⁷. Враховуючи, що за цими маєтками рахувалось 8428093 грн. за 1919 р. та 1018071 грн. 58 шагів за попередні роки, 8 вересня повітова земська управа порушила клопотання про сприяння перед МВС¹⁸.

Наприкінці вересня 1919 р. питання оподаткування колишніх поміщицьких земель підняла Подільська губернська управа, яка вимагала

сплатити їй 13299368 крб. за 1919 р. та 2711298 крб. за 1918 р. Також ставилась вимога про ліквідацію заборгованості перед повітовими управами (26332592 крб.), а 30% повітового податку виділити волосним управам (7850520 крб.)¹⁹.

Існували й інші чинники, що позначались на сплаті населенням земських податків. Наприклад, на Подільській губернській нараді з питання сплати земських податків, що відбулась 3 серпня 1918 р., “виявилось, що селяни не платять переважно через те, що в волостях не зроблена розкладка, а також і через те, що їхать з далеких сел до казначейств незручно і часто буває, що одна підвода коштує більше, ніж сам податок”²⁰.

Найбільш складним було становище волосних земств, джерела фінансування яких практично так і не були законодавчо визначені. Ще 13 січня 1918 р. Лісний департамент Міністерства землеробства повідомив Києво-Подільське управління землеробства і державного майна, що казенні землі до прийняття відповідного закону земськими податками обкладатись не будуть, що суттєво позначалось на фінансовому становищі багатьох волосних земств²¹. Так, Київське повітове земство з цього приводу зазначало, що подібне рішення ставить 10 волосних земств повіту “в неможливість продовжувати нормальну працю”, а чотири з них “змушені будуть повністю припинити діяльність за відсутністю коштів”. Тому було прийнято рішення надати волосним земським управам кредити на ті суми, які заборгувало їм міністерство землеробства. Суми боргу були досить значними (Димерська волость – 21187 крб. 85 коп., Старо-Петрівська – 30825 крб. 14 коп., Будаवेशька – 18891 крб. 26 коп., Велико-Дмитрівська – 12864 крб. 50 коп., Хотовська – 10927 крб. 73 коп., Білгородська – 5741 крб. 11 коп., Святошинська – 19082 крб. 52 коп., Бишівська – 547 крб. 24 коп., Ржищевська – 106 крб. 37 коп., Трипільська – 893 крб. 76 коп.), а тому загальну суму кредиту – 121067 крб. 48 коп. повітове земство змушене було виплачувати частинами відповідно до наповнення розподільчого фонду коштами²². У Вінницькому повіті повітові земські збори 4 квітня 1918 р. дозволили Пиківському та Стрешавському волосним земствам скористатись для поточних витрат коштами волосних ощадних кас (по 10 тис. крб. кожній)²³.

Це призвело до того, що земства все частіше були змушені звертатись або до уряду в цілому, або до окремих міністерств з проханнями про надання коштів. Скажімо, після розформування гетьманською владою продовольчих управ і передачі продовольчої справи у відання земств, Вінницькі земські збори одразу ж змушені були просити кредит в розмірі 200 тис. крб. на “поточні заходи з продовольчої справи”²⁴. Вже в 1917 р. земства перейшли практично на повне утримання держави, отримуючи від неї все більш значні кошти. Скажімо, Подільська губернська управа в листопаді 1917 р. змушена була командирувати в Петербург члена управи

Г.О.Богацького для “ходатайства про якнайшвидший дозвіл управі здійснити...позику в сумі 2180000 крб. та про урядову гарантію на цю суму”²⁵. Коли в червні 1918 р. обговорювався проект закону про виділення у розпорядження міністра внутрішніх справ 150 млн крб. для коротко-строкових позичок місцевим самоврядуванням, Ф.Лизогуб на засіданні уряду повідомив про суми позик, які просили ті чи інші земські й міські самоврядування. Що стосується правобережних земств, то вони просили надати їм такі позики: Київська, Подільська та Волинська губернські управи – відповідно 4 млн, 2180 тис. та 600 тис. крб.; повітові управи: Київська – 500 тис., Бердичівська і Канівська – по 1 млн, Липовецька – 500 тис., Черкаська – 567 тис., Володимир-Волинська – 190 тис., Дубенська – 128 тис., Ізяславська – 800 тис., Луцька – 350 тис., Новоград-Волинська – 190 тис., Овруцька – 200 тис., Острожська – 150 тис., Рівненська – 500 тис., Кам’янець-Подільська – 300 тис., Балтська – 100 тис., Брацлавська – 200 тис., Вінницька – 500 тис., Летичівська – 500 тис., Літинська – 450 тис., Могилівська – 500 тис., Ново-Ушицька – 300 тис., Ольгопільська – 307,7 тис., Проскурівська – 350 тис.²⁶ Тобто фінансової підтримки влітку 1918 р. потребували всі губернські та більшість повітових земств.

Подільський губернський комісар 3 вересня 1919 р. звернувся до директора департаменту самоврядування МВС з проханням відкрити кредити повітовим управам Поділля і надати волосним управам одноразову допомогу (5 тис. крб. кожній)²⁷. Зумовлювалось таке прохання надзвичайно важким становищем волосних земств – скажімо, Тиврівська і Браїлівська управи на Вінниччині не мали в своєму розпорядженні абсолютно ніяких коштів. Обидві управи просили про надання їм державної допомоги – по 10 тис. крб., і до задоволення цього прохання урядом повітова управа надала їм по 1500 крб., дещо пізніше 2000 крб. надали Станіславчицькій і 1500 крб. Калинівській управам²⁸.

Складне фінансове становище земств призвело до того, що в окремих випадках вони самостійно, без санкції уряду, вживали заходи для стабілізації фінансових надходжень. Найдалі в цьому плані пішло Кам’янецьке повітове земство, яке в 1918 р. на додачу до традиційної системи оподаткування нерухомого майна запровадило податок на прибуток з промислових і торгівельних підприємств в наступному розмірі: з прибутку в 500-1000 крб. – 10%, до 2000 крб. – 15%, до 5000 крб. – 20%, понад 5000 крб. – 25%. Всього було отримано суму 36446 крб. 90 коп.²⁹ В 1919 р. такий вид оподаткування вирішено було зберегти, при цьому планувалось отримати 105507 крб. Подібні зміни земці Кам’яниччини мотивували тим, що “ті способи оподаткування, які зараз існують, головним чином падають на землю, іншими словами на саму бідну верству громадянства – на селян. Інші ж доходні підприємства, а також істочники дохода майже зовсім не оподатковуються земським оподаткуванням, тоді

як і такі верстви громадянства користуються земськими установами”, а також тим, що “селянство, крім податків, обременено ще й натуральними зборами”³⁰. У зверненні до уряду Кам'янецькі земські збори наголошували, що виходом з цього становища може бути збільшення низки встановлених на користь самоврядувань зборів – трактирного, промислового, судового, поштового тощо; крім того, зауважувалось, що вимога від земств включатись до державної праці вимагає й перерозподілу декотрих державних податків чи зборів між державою та земством³¹.

Варто відзначити, що в лютому 1918 р. Черкаські повітові земські збори, обговорюючи річний бюджет, ставили перед управою завдання «вжити всіх заходів, щоб право обкладати по прогресивно-подоходному податку було предоставлено, крім Губернських Рад, і Повітовим Радам»³², що дозволяє судити, що існували певні рішення, які на загальнодержавному рівні регламентували дане питання. Водночас жодної інформації про прийняття подібного рішення ані Центральною Радою, ані Радою Народних Міністрів УНР нами не знайдено. Крім того, сам факт, що Кам'янецьке земство приймало свою постанову без жодного посилання на рішення центральних органів влади, свідчить про відсутність якихось прецедентів стосовно цього питання.

Серед специфічних рис земської фінансової політики доби революції відзначимо також неодноразове перевищення норм оподаткування. Справа в тому, що закріплені законом ставки податків в умовах постійно прогресуючої інфляції не дозволяли належним чином виконувати обов'язки земств, а тому нерідко вони з власної ініціативи перевищували ці норми. Показовою в цьому відношенні є ситуація стосовно Смілянської волосної управи Черкаського повіту. 30 травня 1918 р. контора графів Бобринських заявила, що не платитиме волосний збір, доки його розмір не буде узгоджено з повітовим земством³³. Згодом повітовий староста на основі скарги цієї ж контори ініціював розгляд справи адміністративним суддею Черкаського повіту, що стало підставою для рішення про несправедливе оподаткування та перевищення волосними управами (в ході розгляду подібні порушення були виявлені й у інших волосних управах) своїх повноважень³⁴.

Отже, земства Правобережної України напередодні Української революції являли собою установи зі збалансованими бюджетами, в яких приділялась увага таким аспектам життя краю, як освіта, медичне забезпечення, розвиток транспортної мережі. Водночас близько половини надходжень становили кошти, виділені з державного бюджету на потреби краю. В роки Першої світової війни і особливо у добу Визвольних змагань фінансова залежність земств від держави значно зросла, що було зумовлено масовою несплатою податків та виділенням державних дотацій на проведення тих чи інших заходів.

Примітки

- ¹ Бойченко С.Г. Земства в Україні і проблеми формування місцевого бюджету // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні”. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 186-188.
- ² Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – 198 с.
- ³ Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств // Економіка України. – 1995. – №1. – С.58-64.
- ⁴ Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2004. – 236 с.
- ⁵ Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – Т.ХІІ. – С.515.
- ⁶ Там само. – С.517.
- ⁷ Там само. – С.523.
- ⁸ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: В 4 т. – Т.4. – СПб., 1911. – С.348.
- ⁹ Там само. – С.348.
- ¹⁰ Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – Т.ХІІ. – С.527.
- ¹¹ Календарь-справочник земского деятеля на 1915 год / Сост. Б.Б.Веселовский. – Пг., 1915. – С.50-51.
- ¹² Там само. – С.51.
- ¹³ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.36.
- ¹⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.1239. – Оп.126. – Спр.2. – Арк.75.
- ¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.15.
- ¹⁶ Там само. – Арк.15.
- ¹⁷ ЦДАВО. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.183. – Арк.1.
- ¹⁸ Там само. – Арк.1.
- ¹⁹ Україна. – 1919. – 23 жовтня. – С.4.
- ²⁰ Подольская мысль. – 1918. – 6 августа (24 июля). – С.2.
- ²¹ ДАКО. – Ф.1239. – Оп.126. – Спр.9. – Арк.2.
- ²² Там само. – Арк.2.
- ²³ ДАВО. – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.28.
- ²⁴ ДАВО. – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.11.
- ²⁵ ДАХО. – Ф.233. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.102.
- ²⁶ ЦДАВО. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.10.
- ²⁷ Шлях. – 1919. – 3 вересня. – С.2.
- ²⁸ Шлях. – 1919. – 7 вересня. – С.2.
- ²⁹ ЦДАВО. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.182. – Арк.32.
- ³⁰ Там само. – Арк.32.
- ³¹ Там само. – Арк.32.
- ³² ДАЧО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6.
- ³³ ДАЧО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.1.
- ³⁴ Там само. – Арк.3-4.

Summary

Article is dedicated to shaping budget zemstvo's self-government of Right bank Ukraine at period of the Ukrainian revolution.

Keywords: *Right bank Ukraine, zemstvo's self-government, Budgetary renewing.*

Одержано 25 жовтня 2011 р.

ВПЛИВ КВАРТИРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА 1917-1918 РР. НА ЖИТЛОВІ УМОВИ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

У статті детально проаналізовано "Квартирні закони" 5 серпня 1917 р. та 20 жовтня 1918 р., а також висвітлено практичне застосування деяких їх положень у Подільській губернії.

Ключові слова: закон, квартири, гетьманат, Поділля.

Однією з найбільших соціальних проблем є житлове забезпечення населення, зокрема незаможного. В період гетьманату П. Скоропадського це питання набуло особливої гостроти, в тому числі і на законодавчому рівні. Свідченням цього є надіслана телеграма 21 серпня 1918 р. від Вінницького союзу квартиронаймачів гетьману П. Скоропадському з проханням залишити "Квартирний закон" 5 серпня 1917 р. без змін, оскільки "відносини населення з домовласниками гостре і загрожує ексцесами", а в газетах почали поширюватися чутки про ймовірне різке підвищення квартплати¹.

Фундаментальне дослідження у сфері житлового питання в Українській Державі 1918 р., як і періоду Визвольних змагань 1917-1921 рр., вітчизняними науковцями не проводилося. Поставлена нами проблема відображена лише фрагментарно у працях подільського краєзнавця О. Завальнюка – навчальному посібнику "Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр"² та науковій статті "Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.)"³.

Мета даної статті – проаналізувати тексти т. зв. "Квартирних законів" 5 серпня 1917 р.⁴ і 20 жовтня 1918 р.⁵ та показати їх практичне застосування у Подільських містах за гетьманату.

Джерельну базу дослідження становлять тексти вказаних законів, а також матеріали з подільських газет 1918 р. та документи Державного архіву Вінницької області.

Події I світової війни 1914-1918 рр. вкрай негативно позначилася на житлових умовах мешканців Російської імперії. Більш-менш налагоджені в останні мирні роки відносини між суб'єктами найму квартирних приміщень почали загострюватися. Якщо з початком війни ціни на квартири почали знижуватись через масові призови на військову службу, то вже невдовзі – почали стрімко підвищуватись внаслідок колосального припливу біженців з окупованих Центральними державами територій⁶.

Тільки населення Вінниці протягом 1913-1918 рр. зросло на понад 20% (з 49 тис.⁷ до 60 тис.⁸). Це створило умови для квартирної паніки, які виявилися у зростанні найманої платні квартир, кімнат і проданої вартості будинків, ціни на які досягли неймовірних розмірів. Наприклад, новозбудований будинок, який коштував у 1911 р. 10 тисяч крб., у 1918 р. продавався вже за 100 тисяч, потрапивши у хвилю спекулятивного ажіотажу⁹, а ціни на квартири за кілька років зросли у 4-5 разів¹⁰.

Означені вище фактори сприяли виникненню у містах “квартирного голоду”.

Таким чином, аби запобігти небажаним, для ослабленої держави війною, соціальним наслідкам, імперський уряд 27 серпня 1916 р. затвердив закон “Про заборону підвищувати плату на житлові приміщення”. Він повинен був, у першу чергу, “захищати інтереси найслабшої сторони в договорі найму – квартиронаймача”. Незважаючи на його позитивний вплив у гальмуванні квартирної дорожнечі, протягом майже своєї річної дії, в ньому були виявлені суттєві недоліки, які потребували виправлення¹¹.

Вже після лютневої революції та повалення царського режиму, 5 серпня 1917 р. Тимчасовий Уряд прийняв положення про “Встановлення граничних цін на квартири та інші приміщення”, із 66 статей, які регулювали:

- розміри найманої плати за квартирні приміщення;
- порядок опалення приміщень і додаткових послуг;
- порядок зміни або припинення умов договору найму;
- вирішення спорів між наймодавцями та наймання;
- покарання за порушення умов найму.

Вказаний документ увійшов ужиток під назвою “Новий квартирний закон” і мав припинити свою юридичну дію 1 серпня 1919 р.”.

Того ж року у Петрограді було видано “Практическое руководство” до Закону, складене високопосадовцями з Міністерства Юстиції Тимчасового Уряду – І. Мордухай-Болтовським та М. Сусловим з їх коментарями та розтлумаченнями деяких юридичних нюансів. Ця праця мала “полегшити широким верствам населення правильне розуміння нового закону і сприяти проведенню в життя розміщених у ній постанов”¹².

Оскільки уряд Центральної Ради не скасував “Квартирний закон”, то він діяв і на підвладній їй території. Й навіть після гетьманського перевороту (29 квітня 1918 р.) Закон діяв в Українській Державі з кількатижневою перервою (внаслідок прийняття нового закону 20 жовтня та призупинення його дії).

Дія Закону 5 серпня 1917 р. поширювалася “на квартирні приміщення, кімнати, ліжка та кутки, які здавали в найм з приналежностями (службами, опаленням, освітленням, меблюванням чи послугами) або без них”.

Квартирними приміщеннями також вважалися такими, які були зайняті “присутніми місцями” (урядовими і громадськими), навчальними, лікувальними та благочинними закладами, а також приміщення, зайнятими торгівельними і промисловими підприємствами, якщо в них проживали їх власники¹³. Тож під дію Закону підлягала і будівля Вінницької земської повітової лікарні ім. М. Пирогова, в якій цілий поверх займав обслуговуючий персонал¹⁴.

Здача у найм приміщень за Законом допускалася лише за ціну, яка не повинна була перевищувати зазначених у переліку “нормальних цін” відповідно до розкладу міст і поселень за класами для збору державного квартирного податку¹⁵. Згідно нього у Подільській губернії Кам'янець-Подільський належав до III класу, а решта поселень – до IV.

“Нормальна квартирна плата” формувалася шляхом додавання відсоткових надбавок, викликаних об’єктивними обставинами на ринку нерухомості, до встановлених цін на 19 липня (1 серпня) 1914 р. Ця дата була “початковим пунктом терміну найманих цін”, оскільки цього дня Російська імперія вступила у війну. Таким чином, у Кам'янці-Подільському до річної плати до 1000 крб. надбавка складала 15% і збільшувалася за кожні наступні 300 крб. плати на 5%, але не повинна перевищувати 100% найвищої річної плати. У решті поселень губернії – до 600 крб. – 15% із аналогічним подальшим додаванням відсотків¹⁶.

Варто зазначити, що “нормальна плата” встановлювалася для приміщень з опаленням, а останне, у свою чергу, складало її певний відсоток: 15% на опалення печами та 12% – центральне¹⁷. Наголошувалося, що домовласник не повинен заробляти на наданні опалення наймачам, а лише мати можливість відшкодувати власні витрати за підігрів приміщень. Плата за опалення визначалася шляхом покриття платником різниці між цінами 19 липня 1914 р. та дійсними цінами у період оплати. Останні мали тенденцію до постійного зростання на фоні продовольчих складностей. Це стосувалося також і плати за воду, електричне освітлення, телефон, очистку відходів і т. ін.

Цікаво, що при найвищих цінах за квартплату у губерньській столиці, місто найбільше страждало від квартирної дефіциту, оскільки його житловий фонд суттєво постраждав через близькість до Південно-Західного фронту, а будівництво (як і скрізь у губернії) фактично припинилося. До того ж із відкриттям у місті університету виникла гостра потреба забезпечення житлом його студентів, викладачів та співробітників. Тому більшість викладачів змушені були квартирувати у приватних будинках, де не завжди створювалися належні побутові умови. Проф. В. Віднов згадував, що “...освітлення було кепським: не було навіть нафти, а доводилося задовольнятися свічками” (жовтень 1918 р.)¹⁸.

Незважаючи на юридичний захист квартиронаймачів від непомірно високої оплати, усе ж плата за квартиру була значним фінансовим тягарем.

Так, рахівнику Вінницького міського громадського банку при щоденній заробітній платні 6, 5 крб. доводилося віддавати за найм “квартири зі столом” 5 крб. за день (бл. 150 крб. на місяць і 1800 крб. на рік)¹⁹.

Закон 1917 р. поставив у жорсткі рамки можливість здавати в оренду квартири з меблями, оскільки “можливість сильного підвищення цін під приводом використання меблів відкривало широкий шлях для спекуляції”. Таким чином, така приплата заборонялася, як при наймі, так і при піднаймі (здача квартири, кімнати, ліжка або кутка квартиронаймачем). Однак, на нашу думку, таке обмеження могло мати зворотній бік медалі, особливо у випадку піднайму, коли квартиронаймач, здаючи в найм частину квартири, априорі не був зацікавлений у меблюванні приміщень без додаткової за це винагороди. Більш того, на піднаймі квартиронаймач взагалі не мав можливості багато заробити. Приміром, за здачу в оренду 1 кімнати він міг вимагати оплати не більше 60% від тої ціни за квартиру, яку сам сплачував, а 2-х – не більше 100%. Це стосувалося також і ліжок та кутів у межах однієї квартири: загальна плата за їх найм (не більше 10) також не повинна була перевищувати найманої плати, яку сплачував сам наймач квартири. Якщо в першому випадку кількість кімнат перевищувала (але не більше 10), а в другому – більше 10, то застосовувалася такса, розмір якої визначався примірною камерою, а у разі її відсутності – міською управою. Й навіть у цьому випадку загальний збір не повинен перевищувати плати за квартиру²⁰.

Міські думи мали право створювати примірні камери у складі голови та не менше 4 членів, яких мала бути однакова кількість з домовласників і наймачів. Їх головним завданням було владнання конфліктів між вищевказаними сторонами, головним чином – розгляд спорів з приводу розміру найманої плати²¹. У разі неспроможності таким шляхом вирішити конфлікт, сторони зверталися до суду.

Органи місцевого самоврядування на Поділлі активно користувалися правом створення примірних камер. Наприклад, 15 серпня, у відповідь на підняття цін домовласниками, Гайсинська міська дума доручила Управі запропонувати голові Гайсинської примірної житлової камери зібрати розміри оцінок на усі квартири в місті у 1914 р., що залишилися, а також ціни на квартири у 1915-1916 рр. у відповідності до закону 5 серпня 1917 р., а також створити таблицю цін на ці квартири, обов’язкову для виконання усім місцевим домовласникам²².

В той же час домовласники підвищили найману плату за оренду магазинних приміщень у 10 разів, оскільки на них дія Закону 5 серпня не поширювалася²³.

Підкреслимо, що ринок нерухомості перебував у вільному плаванні, від чого страждали багато власників будинків. Це змушувало їх вдаватися до різних заходів з метою економії на наданні т. зв. комунальних послуг наймачам. Також органи міського самоврядування відчутно підвищували

податки: у Вінниці, порівняно із минулим 1917 р. квартирний збір збільшився у 8 разів²⁴, а у Могилів-Подільському міська дума планувала зібрати податків з нерухомого майна втричі більше минулорічного²⁵. Звідси – і чисельні скарги державній варті про утиски домовласниками наймачів. Приміром, у Вінниці власник будинку познімав в усіх квартирах водопровідні крани й поставив на дворі спільний водорозбірний кран, який працював у ним же визначений час, мотивуючи це дорожнечею вивозу нечистот²⁶.

Також домовласники, навіть під загрозою покарання, не квапилися подавати муніципальній владі відомості про розмір квартирної плати. Наприклад, в жовтні 1918 р. у Вінниці понад 300 власників не подали таких даних²⁷. На нашу думку, це свідчило про існування “чорного ринку” у сфері квартирних послуг.

Ще влітку 1918 р. проводилося активне обговорення основних положень “Квартирного закону” 5 серпня 1917 р. на загальнодержавному рівні. Так, в червні у Києві відбувся Всеукраїнський з’їзд домовласників, який постановив підняти надбавки за квартплату до 100-150%, про що мало бути зазначено у новому “Квартирному законі”, який, за їх сподіванням, міг бути прийнятим найближчим часом²⁸. На протигагу їм, 14 липня у столиці розпочав роботу аналогічний з’їзд квартиронаймачів, на якому делегати висловлювалися про небезпеку прийняття владою нового квартирного закону, який захищав би інтереси домовласників²⁹.

Однак, лише під кінець гетьманської держави – 20 жовтня 1918 р., Радою Міністрів було ухвалено “Закон про наймання приміщень”, що скасовував Закон 5 серпня 1917 р. Як і очікувалося, в ньому був цілий ряд нововведень:

- поширював свою дію і на торгово-промислові приміщення, однак попередньо складені договори могли переглядатися лише домовласниками;

- у Подільській губернії в Кам’янці-Подільському та Вінниці відсоткові надбавки до квартирної плати встановлювалися: до 900 крб. – 50% із додаванням до наступних 200 крб. 5%; в інших міських поселеннях та передмістях – 700 крб. з аналогічним додаванням відсотків;

- вводилася приплата за користування меблями, але не більше 50% загальної плати;

- у випадках здачі в межах одного квартирного приміщення більше 10 ліжок або кутків сумарна плата не повинна була перевищувати квартиру на 20% і 50% відповідно;

- скасовувалися примирні камери, а всі спірні рішення мали розглядатися у мирових судах;

- наймодавець мав право вимагати виселення найманця у разі невиконання останнім у 7-денний строк встановленої договором наймоної плати (попередній Закон встановлював 7-денний строк лише після письмової вимоги наймодавця про сплату)³⁰.

Отож, за нашими підрахунками, річна сплата за найм квартири у Вінниці в розмірі 1500 крб. (за Законом 5 серпня 1917 р.), не враховуючи додаткової плати за комунальні послуги, мала тепер зрости до 1860 крб.

Новий закон викликав чималу кількість невдоволень та суперечок в суспільстві. Наприклад, у Кам'янці-Подільському місцевій владі довелося вживати заходи щодо вирішення квартирних питань і недопущення самоуправства домовласників, котрі мали намір виселяти мешканців³¹. В результаті, вже на початку листопада міністром внутрішніх справ було створено спеціальну комісію для перегляду основних пунктів Закону, дію якого було тимчасово призупинено³², хоча він мав бути чинним до 1 вересня 1919 р.³³

Отже, протягом існування Української Держави основні житлові питання її громадян регулювалися “Квартирним законом”, прийнятим Тимчасовим урядом 5 серпня 1917 р. Проте, з об’єктивних причин, йому мало залишалось шансів закінчити термін своєї дії аж 1 серпня 1919 р. (як більшість розпоряджень “про тверді ціни”), оскільки спрогнозувати зростання дорожнечі життя під час революції було неможливо, і тому в Українській Державі він перебував під постійною загрозою перегляду чи скасування, на чому особливо наполягали домовласники. Йому на зміну мав прийти новий гетьманський “Квартирний закон”, прийнятий 20 жовтня 1918 р., однак, незважаючи на деякі позитивні нововведення (поширення дії на торговельно-промислові приміщення), він містив такі непопулярні рішення, як підвищення відсоткових надбавок до квартирати, скасування примірних камер тощо.

Примітки

- ¹ Слово Подолии. – 1918. – 22 серпня. – № 81. – С. 2.
- ² Завальнюк О. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.: навчальний посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 116 с.
- ³ Завальнюк О. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т 2 (4). – С. 245-252.
- ⁴ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / Сост. : И. Мордухай-Болтовский, М. Суслов. – Петроград: Сенатская типография, 1917. – 103 с.
- ⁵ Державний Вісник. – 1918. – 26 жовтня. – № 63. – С. 1.
- ⁶ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / Сост. : И. Мордухай-Болтовский, М. Суслов. – Петроград: Сенатская типография, 1917. – С. 15.

- ⁷ Календар. Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. – С. 18.
- ⁸ Сведения о населении // Слово Подолии. – 1918. – 27 вересня. – №109. – С. 2.
- ⁹ Квартирный вопрос // Слово Подолии. – 1918. – 12 липня. – № 48. – С. 1.
- ¹⁰ Каменец-Подольск. Съезд квартирнанимателей // Слово Подолии. – 1918. – 11 липня. – № 47. – С. 2.
- ¹¹ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / Сост. : И. Мордухай-Болтовский, М. Суслов. – Петроград: Сенатская типография, 1917. – С. 2.
- ¹² Там само. – С. 4.
- ¹³ Там само. – С. 7.
- ¹⁴ Пироговская больница // Слово Подолии. – 1918. – 2 липня. – № 39. – С. 1.
- ¹⁵ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / Сост. : И. Мордухай-Болтовский, М. Суслов. – Петроград: Сенатская типография, 1917. – С. 99.
- ¹⁶ Там само. – С. 12-14.
- ¹⁷ Там само. – С. 17.
- ¹⁸ Завальнюк О. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т 2 (4). –С. 246.
- ¹⁹ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. Д-230. – Оп. 3. – Спр. 73. – Арк. 250.
- ²⁰ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / Сост. : И. Мордухай-Болтовский, М. Суслов. – Петроград: Сенатская типография, 1917. – С. 52-54.
- ²¹ Там само. – С. 70-74.
- ²² ДАВО. – Ф. Д-286. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 150 зв.-151.
- ²³ Аппетиты домовладельцев // Слово Подолии. – 1918. – 23 июля. – № 56. – С. 1.
- ²⁴ В союзе домовладельцев // Слово Подолии. – 1918. – 12 октября. – № 121. – С. 2.
- ²⁵ Могилёв-Подольск // Слово Подолии. – 1918. – 17 июля. – № 51. – С. 2.
- ²⁶ Счастливый домовладелец // Слово Подолии. – 1918. – 27 июня. – № 37. – С. 1.
- ²⁷ Квартирный налог // Слово Подолии. – 1918. – 22 жовтня. – № 128. – С. 2.
- ²⁸ Заседание Винницкой городской думы // Слово Подолии. – 1918. – 30 червня. – № 38. – С. 1.
- ²⁹ Съезд квартирнанимателей // Слово Подолии. – 1918. – 17 липня. – № 51. – С. 1.
- ³⁰ Державний Вісник. – 1918. – 26 жовтня. – № 63. – С. 1.
- ³¹ Завальнюк О. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.: навчальний посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 45.

³² Пересмотр квартирному закону // Жизнь Подолии. – 1918. – 7 листопада. – № 93. – С. 2.

³³ Державний Вісник. – 1918. – 26 жовтня. – № 63. – С. 1.

Резюме

В статті детально проаналізовані “Квартирні закони” 5 августа 1917 г. и 20 октябрю 1918 г., а также освещено практическое применение некоторых их положений в Подольской губернии.

Ключевые слова: закон, квартири, гетьманат, Подолье.

Summary

This article analyzes the “Residential laws “ of August 5, 1917 and 20 October 1918, and studies some of the practical application of their thesis in the region of Podillia.

Keywords: law, flats, hetmanate, Podillia.

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 94 (477) “1920/1925”

П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець

СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

У статті розглянуто суперечливий характер економічної політики місцевих органів радянської влади на Поділлі на початку 1920-х років. Зокрема, проаналізовано особливості економічних перетворень у промисловості, сільському господарстві, транспорті краю.

Ключові слова: Поділля, економіка, неп, раднаргосп, трест.

Звернення до історичного досвіду в умовах розбудови незалежної, демократичної Української держави має особливе значення. Об'єктивне вивчення минулого, врахування його досвіду та уроків сприятиме вирішенню складних соціально-економічних проблем сьогодення, допоможе уникнути багатьох помилок на сучасному етапі і в майбутньому. Однею з проблем історії, що потребує переосмислення, правдивого, позбавленого догматичних стереотипів висвітлення, є господарська політика радянського режиму, методи та наслідки її здійснення в Україні в 1920-х роках – в одному з головних хлібовиробничих регіонів колишнього СРСР, особливо Подільської губернії. Господарська політика більшовицької партії в зазначений період все ще не стала предметом окремого самостійного вивчення. Без наукової розробки даної проблеми

знання і уявлення про природу радянського тоталітарного режиму, аналіз і оцінка політики центрального партійно-державного керівництва щодо України, в тому числі і Поділля, на початку 1920-х років будуть неповними. В той же час ретельне вивчення й аналіз як позитивного, так і негативного досвіду вирішення господарчих проблем в названій період, творче використання всього повчального, врахування уроків минулого сприятиме розробці більш раціональної економічної політики, допоможе владним структурам сучасної держави виробити правильний курс на реформування економіки України.

Метою написання даної статті є аналіз суперечливої політики радянської влади в промисловості і сільському господарстві Подільського регіону на початку 1920-х років. На основі архівних матеріалів та інших джерел показано діяльність місцевих органів влади, яка поряд із намаганням вивести економіку краю з кризи, все ж більшу увагу звертала на досягнення політичних цілей, забезпечення інтересів держави над інтересами людей.

Економічна політика, яку проводили більшовики протягом 1920-х років, стала предметом досліджень багатьох поколінь істориків та економістів. Підвищений інтерес до економічних проблем викликаний тим, що на початку 20-х років стався перехід від одного типу господарювання до іншого, який вступив у протиріччя з більшовицькою доктриною. Для праць радянського періоду характерним є вплив офіційної ідеології на вивчення даної проблеми. Ринкові відносини, які більшовики використали у 20-ті роки для “оживлення” господарства, історики і економісти старанно замовчували.¹ Формування сучасної історіографії економічних відносин на початку 1920-х років розпочалося в незалежній Українській державі. Саме в цей період відбувся критичний перегляд наукової спадщини радянської історичної науки, виявлення нових архівних документів і матеріалів партійно-радянських органів влади.² Змістовними є праці подільських істориків, в яких аналізуються різні аспекти економічної історії Поділля на початку 1920-х років.³

Подільська губернія вступила в 20-ті роки в умови жорсткої економічної кризи. До цього спричинили події останніх років: світова та громадянські війни, безперервні військові реквізиції, загальна господарська відсталість краю. На території губернії, яка тривалий час була ареною запеклих боїв, були паралізовані найважливіші галузі промисловості. Так, головна галузь промисловості – цукрова – в 1921 році виробила лише 735 тисяч пудів цукру (4,45% довоєнного рівня). В селах і містах гостро відчувалася нестача товарів першої необхідності. Занепало сільське господарство. Скоротилися площі посівів. Знизилася урожайність усіх культур на 25-40%. Якщо в 1913 році було зібрано 113 млн пудів хліба, то в 1921 році – лише 38 млн пудів.⁴ На початку 20-х років, незважаючи на деяку лібералізацію економічного і політичного життя,

обумовлену запровадженням непу, становище в сільському господарстві і промисловості не поліпшилося. Проаналізовані нами матеріали дають підстави стверджувати, що діяльність місцевих органів влади Подільської губернії на початку 1920-х років щодо відновлення і розвитку економіки мала суперечливий характер і часто не тільки не сприяла розвитку окремих її галузей, а навпаки, негативно відбивалася на її становищі. Це обумовлювалося, в першу чергу, політикою більшовицького керівництва України і Подільської губернії, в якій прагнення ствердити свою політичну владу і встановити жорсткий контроль над усіма сторонами життя населення переважало над його інтересами та господарською доцільністю.

Проблеми розвитку промисловості і сільського господарства, економічна політика місцевих органів влади Поділля в нових умовах розглядалися на губернських і повітових з'їздах рад, пленумах і сесіях виконкомів, засіданнях їх президій. У 1921-1923 роках ця робота була зосереджена в економнарадах. Проте всі їх важливі постанови приймалися лише після схвалення партійними комітетами. Виконання цих постанов покладалося на губернську і повітові ради народного господарства (пізніше – відділи місцевого господарства), відділи праці, продовольчі комітети.

Губернський та повітові раднаргопси у 1920-1921 роках обстежували промислові підприємства, брали на облік їх матеріальні ресурси, сировину, готову продукцію, а також здійснювали їх націоналізацію. Оскільки націоналізації підлягали всі підприємства з кількістю робітників більше 5 при наявності механічного двигуна і більше 10 без нього, тому до кінця 1921 року на Поділлі були усуспільнені не тільки майже всі підприємства великої промисловості, а й більша частина дрібної. У приватних осіб вилучалися технічні матеріали, обладнання й передавалися у розпорядження державних установ.

Цілком зрозуміло, що така масова і форсована націоналізація не тільки не сприяла подальшому розвитку місцевої промисловості, а навпаки, стала однією з причин економічного колапсу на початку 20-х років. Підприємства були позбавлені належного керівництва і постачання, а у держави не було можливості налагодити їх нормальну роботу. Тому в кінці 1921 року націоналізацію було припинено, а згодом почалася денационалізація дрібної та середньої промисловості.⁵

Промисловим переписом 1923 року на Поділлі було зафіксовано 1918 підприємств, з яких 818 було розташовано в містах і 1100 в поселеннях міського типу. За групами виробництв перше місце займала харчова промисловість (647 підприємств). Наступне за чисельністю установ займало виробництво одягу та взуття (457), металообробні підприємства – 332, шкіряне виробництво – 157 підприємств. Млинів, круподерок і просодерок було зареєстровано 318, маслобоєнь – 116.⁶ Серед різних груп підприємств Поділля найбільш потужно були представлені цукрові заводи.

При загальному числі цукрових заводів України – 180, в губернії їх налічувалось 53, не враховуючи 3-х зруйнованих (Лозни-Літинського, Муровано-Куриловецького і Кальницького), тобто майже 1/3 заводів республіки. Поділля поступалося в цьому відношенні лише Київській губернії і залишало за собою позаду інші губернії УСРР. Цукрова промисловість займала більше 50% всіх ценових промислових підприємств. Найбільше число цукрових заводів було розташовано у східній частині губернії (теперішня Вінницька область): 13 – у Вінницькій окрузі, 11 – в Могилів-Подільській, 9 – у Гайсинській і 9 – у Тульчинській. В західній частині (сучасна Хмельницька область): в Кам'янецькій окрузі – 4 і в Проскурівській – 7.⁷ Інші галузі промисловості були у своїй більшості у зруйнованому і занедбаному стані, оскільки вся діяльність центральних і місцевих органів влади була спрямована, перш за все, на відбудову і розвиток “ударних” підприємств, переважний розвиток потрібних їм галузей місцевої промисловості. До того ж ця робота здійснювалася не на користь регіону, а на користь центру, супроводжуючись примусовими заходами щодо населення губернії. Дбаючи про розвиток місцевої промисловості, органи влади в той же час будь-якими засобами намагалися обмежити приватне підприємництво. Не знайшла належної підтримки з боку місцевих органів влади також оренда. Серед орендаторів перевага віддавалася кооперативам, артілям, державним установам.

Питання про відбудову і ремонт цукрових заводів обговорювалися на засіданнях райвиконкомів, економнарад, міських рад. Гострота даного питання обумовлювалася тим, що у 1920-1921 рр. відбувалися постійні напади злочинних елементів на заводи, а також деструктивізм робітників, який проявлявся у приховуванні інвентарю та розтраті цукру і хлібофуражу. Боротьбу з цим явищем узяв під своє керівництво Поділля-цукор.⁸

Важливим завданням для місцевих органів влади було виділення земель культрадгоспам, цукровим і винокурним заводам та іншим промисловим підприємствам. До 1920 року у тимчасовому користуванні підприємств і державних установ перебувало 90 тис. десятин землі. В 1921 році розподілом земель підприємствам у постійне користування займалися райкомісії з націоналізації земель. Для цукрових заводів виділили 500 тис. десятин орної землі, для винокурних заводів – 17 280 десятин, культрадгоспів – 12 тис. десятин. Оскільки для потреб селян залишалось всього 204 тис. десятин (на 2 млн 300 тис. селян), то непоодиноким явищем ставали конфлікти між цілими селами і цукровими заводами.⁹

Місцеві ради губернії брали участь також у відновленні роботи транспорту. Губекономнарада впродовж 1921-1922 рр. вирішувала питання ремонту вагонів і паровозів, забезпечення залізниці будівельними матеріалами, організації своєчасного розвантаження і навантаження вагонів, ремонту шосейних доріг. Місцевим транспортом опікувався Губтранс. На 1921 рік у його розпорядженні було 37 автомобілів, 9

мотоциклів, 164 підводи.¹⁰ Подільський Губдорвідділ займався ремонтом доріг і мостів краю. Оскільки льодохід 1922 року зруйнував 11 великих мостів у Новокоянтиніві, Гайсині, Межиріві, Тиврові, Печорі, Стрижавці і П'ятничанах, губвиконком встановив контроль над їх відновленням у найкоротший термін.¹¹

Іншою важливою проблемою було відновлення залізничного руху. Найбільшими залізничними вузлами на 1924 рік залишалися Жмеринка, Гречани, Гайворон, на яких працювало близько 7 тис. робітників. Найрозгалуженішою залізниця була у Гайсинському (212 верст залізничних колій) і Вінницькому повітах (159 верст залізничних колій). Ці повіти мали і найбільшу кількість станцій – по 15. Найгірше залізниця була розвинена в Ушицькому (27 верст, 2 станції), Літинському (29 верст, 3 станції), Летичівському (55 верст, 3 станції), Ямпільському (70 верст, 3 станції) повітах.¹²

Одним з напрямків діяльності місцевих органів влади Подільської губернії щодо відновлення промисловості було забезпечення робітників промислових підприємств продовольством. До 1 вересня 1921 року робітників цукрових заводів продовольством забезпечували продоргани, але загальне забезпечення було поганим. Так, повністю пайок (борошно і крупи) отримали лише 6 заводів, 60 % пайка – 3 заводи, 50 % пайка – 5 заводів, зовсім не отримали пайок – 36 заводів.¹³

На відновлення роботи великих промислових підприємств і транспорту була спрямована і діяльність місцевих органів влади щодо розв'язування паливної кризи. Губекономнарада організувала забезпечення паливом залізничні станції і заводи, заготівлю дров на зимовий сезон, а також забезпечення паливом промислових підприємств, державних установ і населення. Для цього восени 1920 р. були створені повітові опертрійки.¹⁴

Важливе значення в цей час мала діяльність місцевих рад щодо забезпечення промислових підприємств робочою силою. В 1920 р. відділи праці місцевих виконкомів здійснювали облік працездатного населення губернії, проводили реєстрації за спеціальностями робітників і фахівців. Одним із заходів нової економічної політики була зміна примусових методів поповнення і розподілу робочої сили добровільним наймом.

З 1921 р. місцевими органами влади губернії вживалися заходи щодо реформування управління місцевою промисловістю, а саме денационалізація і концентрація дрібних та середніх підприємств. З частини, яка залишалася у розпорядженні раднаргоспів, відбиралися найбільш потужні і найменш зруйновані підприємства. Вони експлуатувалися раднаргоспом. Решта підприємств здавалися в оренду. Підприємства, зовсім були непридатні для роботи, консервувалися.

Проблемами оренди підприємств займалася Губекономнарада. За її дорученням Губраднаргосп (ГРНГ) мав позбутися збиткових підприємств шляхом здачі їх в оренду приватникам. Дрібні підприємства віддавалися

переважно кооперативам і артілям. Так, з 8 шкіряних підприємств 5 ГРНГ здав в оренду кооперативам і лише 3 – приватникам. Щодо оренди млинів, то спочатку Губекономнарада передала їх райфіліям Губспілки, але невдовзі доручила спецтрійці провести здачу млинів в оренду з торгів.

За наказом Губекономнаради ГРНГ організував комбінати та трести, які були переведені на самоокупність і господарський розрахунок. У 1921 р. було створено 3 таких комбінати: 2 – у Вінниці, 1 – у Проскуріві (Хмельницький). На 1923 рік на Поділлі існувало 4 великі трести: “Цукортрест”, “Держспирт”, “Укрборошно” і “Поділляліс”. Юридично всі підприємства цих трестів були переведені на госпрозрахунок, отримали більше повноважень в управлінні виробництвом, реалізації продукції, розпорядженні власними коштами. Однак на практиці все це запроваджено не було: відбилася відсутність досвіду роботи в умовах ринку, відсутність кваліфікованих працівників, слабкість управлінського апарату. Створення трестів і госпрозрахунок, разом з діяльністю економнарад спричинили повну реорганізацію управління місцевою промисловістю губернії. В 1921 р. були ліквідовані повітові раднаргоспи, в 1922 р. – відділи губраднаргоспу, які не мали прибуткових підприємств або перетворювалися на трести. В 1923 р. усі трести та окремі значимі підприємства перейшли у відання УРНГ.

Неоднозначної оцінки викликає діяльність місцевої влади Поділля щодо вирішення проблем сільського господарства. Не можна заперечувати їх позитивної роботи щодо проведення землевпорядкування, збільшення посівних площ, відновлення тваринництва та інших галузей сільсько-господарського виробництва, налагодження агрономічної справи, забезпечення села реманентом. Проте, певне впорядкування земельних відносин супроводжувалося нищенням великих селянських заможних господарств, репресивними заходами проти “куркулів”. А зрівняльний розподіл землі призвів до виникнення великої кількості дрібних селянських господарств з низькою продуктивністю (в 1923 р. на Поділлі налічувалося 756 тис. одноосібних селянських господарств з населенням 3 млн 41 тис. чол.).¹⁵

Поділля, де відносна перенаселеність території і питома вага незаможного селянства були чи не найбільшими в Україні, виявилось особливо зручним для запровадження колективного господарювання. Проте слабкість впливу більшовиків та активізація селянського повстанського руху на початку 20-х років не сприяли масовому залученню селянських господарств до колективів. За даними Подільського земвідділу, на 1 листопада 1921 року в губернії існувало лише 2 комуни і 24 артілі, які включали 1001 чол., що становило 0,033 % по відношенню до всього сільського населення Поділля.¹⁶ Однак в міру зміцнення радянської влади і приборкання непокірного селянства в краї відбувається зростання кількості колективів.

Отже, економічна політика, яку проводили місцеві органи влади Поділля, особливо на початку 20-х років, була спрямована на досягнення політичних цілей, забезпечення пріоритету інтересів державного керівництва над інтересами регіону і його населення. Тому діяльність місцевої влади часто не тільки сприяла відновленню і розвитку економіки, а навпаки – негативно відбивалася на її становищі і життя подолян.

Примітки

- ¹ Местное хозяйство и местные финансы Украины. Обзор за 1912, 1922-1923, 1923-1924, 1924-1925 годы. – Харьков, 1926; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949; Черненко Н.В. Переход к новой экономической политике на Украине / Н.В.Черненко. – К., 1954; Бакуменко П.І. Українська СРСР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / П.І.Бакуменко. – К., 1960; Лях Р.Д. Вирішення аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) / Р.Д.Лях. – Донецьк, 1968; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в період непу: Історико-економічне дослідження/ С.Р.Лях. – Харків, 1990.
- ² Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В.Марочко. – К., 1995; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993. – 274 с.; Морозов А. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу // Автореф. дис. д-ра іст. наук. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 1994. – 35 с.; Калінченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – 400с.; Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – 205 с.; Каспрук І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз)/ О.Ганжа // Автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 22 с.; Корновенко С. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.)// Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Черкас. держ. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 1999. – 173 с.
- ³ Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск II. – Вінниця. – 2000; Каньоса А.М. До питання про відбудову народного господарства Поділля (1921-1923 рр.) / В.П.Воловик // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995; Романюк І.М. Стан будівництва сільських електростанцій на Поділлі у 20-ті – початок 50-х років / І.М.Романюк // Поділля в контексті української історії. – Вінниця: ВДПУ, 2001.
- ⁴ Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957. – С.9.
- ⁵ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1918- 1928) / С.В.Кульчицький. – К., 1996. – С. 116-142.
- ⁶ Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) Зб. док. і мат. – Вінниця, 1957. – С. 283-286.
- ⁷ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – ДАВО. – Ф.147. – Оп. 1. – Спр.33. – Арк. 88-90.
- ⁸ Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница, 1922. – С. 285.
- ⁹ ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7. – Арк. 17.
- ¹⁰ Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Октябрь 1921 г. – март 1922 г. – Винница, 1922. – С.12.

- ¹¹ Отчет Подольского Губернского Исполнительного комитета за 1923 г. к 4-у Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница, 1924. – С.49.
- ¹² ДАВО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 168.
- ¹³ Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август-декабрь 1921 г. – Винница, 1922. – С.29.
- ¹⁴ Отчет Подольского Губернского Исполнительного комитета за 1923 г. к 4-у Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница, 1924. – С. 41-42.
- ¹⁵ ДАВО.. – Ф.147. – Оп. 1. – Спр.117. – Арк.10.
- ¹⁶ ДАВО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.37. – Арк. 17.

Резюме

В статье рассмотрено противоречивый характер экономической политики местных органов советской власти на Подолье в начале 1920-х годов. В частности, проанализировано особенности экономических преобразований в промышленности, сельском хозяйстве, транспорте края.

Ключевые слова: Подолье, нэп, экономика, совнархоз, трест.

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 37 014 5 (477 43) “192”

А.Ф. Суровий

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РОКАХ

У статті висвітлюються заходи державних та освітніх органів Поділля по ліквідації неписьменності в 1920-х роках.

Ключові слова: неписьменність, ліквідація неписьменності, мережа лікнепу, вчителі, учні (слухачі).

У 1920-х роках в Україні, як і в інших республіках тодішнього Союзу РСР, здійснювалась широка програма розбудови економічного, духовного і культурного життя на нових, соціалістичних засадах, які накреслила правляча комуністична партія і радянська влада. Чільне місце у цій програмі займали питання розбудови нової системи загальної і професійної освіти, оскільки для побудови нового суспільства потрібне було освічене населення, здатне збільшувати виробничий потенціал і могутність держави. Але розпочинати здійснення намічених планів у галузі освіти було надзвичайно важко і складно. Однією з причин цього стала масова неписьменність населення, що залишалась у спадщину від старого суспільства. Окремі питання боротьби з неписьменністю на Поділлі у

досліджуваний період висвітлено в публікаціях П.Я. Слободянюка¹, А.С. Хоптяра², О.С. Каденюка³, О.Г. Лойка⁴, С.Я. Вініковецького⁵ та інших дослідників.

В даній статті робиться спроба узагальнення досвіду ліквідації неписьменності на Поділлі в 1920-х роках, а також досягнутих результатів.

Проблема неписьменності у той час для Поділля, як і для інших регіонів України стояла надзвичайно гостро. Адже, за офіційними даними, в 1897 році в Подільській губернії було лише 468 769 грамотних, або 15,5% від загального числа, а в містах відповідно 8 5008 (33,8%). Лише 0,06% подолан мали вищу та 0,56% – середню освіту. Серед неписьменних жінки становили 30%⁶. На 1920 рік в губернії було 84,5% неписьменного населення, а серед жінок – 93,1 %⁷. Серед неписьменного населення основну масу складала біднота. Так, на пленумі Подільської губернської комісії незаможних селян в березні 1924 р. відзначалось, що серед незаможників неписьменних було 41%, малописьменних – 38,3%, разом – 79,3%⁸.

Не випадково навчання грамоти всього неписьменного населення правляча партія в період 1920-1930-х рр. розглядала як одне з найважливіших завдань політосвіти. На цьому постійно наголошувалось у партійних документах, у виступах партійних керівників. Так, В.І. Ленін у доповіді “Нова економічна політика і завдання політосвіт” на II Всеросійському з’їзді політосвіт 17 жовтня 1921 року говорив про трьох ворогів, яких необхідно подолати: “перший ворог – комуністичне чванство, другий – неписьменність і третій – хабар...”⁹. Особливо партійний вождь наголосив на значенні подолання неписьменності для політичного виховання маси: “... поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність, про політичну освіту важко говорити. Це не є політичне завдання, це є умова, без якої про політику говорити не можна. Неписьменна людина стоїть поза політикою”. Він закликав політосвітніх працівників в боротьбі з неписьменністю “проявляти найбільшу впертість, наполегливість та систематичність”⁹.

Робота по ліквідації неписьменності розгорталась на основі постанов центральних і республіканських керівних органів. Зокрема, 21 травня 1921 року було прийнято постанову Раднаркому УСРР “Про боротьбу з неписьменністю”. Згідно з цим документом, все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вмело читати або писати, було зобов’язане учитись письму українською, російською або будь-якою іншою мовою, за бажанням учня. Навчання мало проводитись як в існуючих державних школах, так і в установах для неписьменного населення за планами Наркомату освіти. При цьому Наркомос і його місцеві органи мали право залучати неписьменних до навчання з допомогою різних організацій: партійних і комсомольських осередків, профспілок, жіночих відділів та інших. Радянська влада зобов’язалась брати участь в роботі по ліквідації

неписьменності “в порядку трудової повинності”. Оплата праці цих людей здійснювалась по нормах працівників освіти¹⁰.

В спеціальній інструкції організаторам лікнепу роз'яснювалося, що неписьменними вважаються ті громадяни, які: а) зовсім не вміють читати або писати; б) вміють читати, але не вміють писати; в) вміють переписувати, але не вміють читати; г) знають букви, але читають з великими зупинками і незрозуміло¹¹.

Боротьбу з неписьменністю очолила Головополітосвіта Наркомосу УСРР. У рамках цього органу в 1921 р. була створена міжвідомча Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. 19 жовтня 1923 р. створено Всеукраїнське товариство сприяння ліквідації неписьменності (товариство “Геть неписьменність!”), яке очолив Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г.І. Петровський. Органом цього товариства став двотижневик “Геть неписьменність!”¹²).

Для керівництва роботою по ліквідації неписьменності в липні 1923 р. були сформовані губернська, повітові й волосні (після адміністративної реформи того ж року – окружні, районні) комісії. Вони організували і спрямовували практичну роботу в цій важливій справі. Питання про хід і наслідки розгортання роботи всіх органів у справі ліквідації неписьменності обговорювались на спеціальних нарадах, конференціях і зборах в центрі та на місцях. Зокрема, в жовтні 1922 року в Харкові відбулась I Всеукраїнська нарада по ліквідації неписьменності. Учасниками її були представники комісій лікнепу, Південбюро ВЦРПС, жіночого відділу ЦК КП(б)У, Головміліції, ЦК комсомолу та ін. Обговорювались питання: доповіді з місць, звіт і перспективи роботи по ліквідації неписьменності в Україні, підготовка і самопідготовка працівників, методи і зміст роботи в школах і пунктах лікнепу тощо¹³. В листопаді 1923 р. питання про лікнеп стало предметом обговорення на I окружному з'їзді Рад Кам'яниччини, який вимагав у кожному населеному пункті організувати школи і гуртки ліквідації неписьменності, у яких “в першу чергу зайнятися роботою серед допризовників, членів комнезамів, членів сільрад, профспілки робітників землі і лісу, а далі вже й інших громадян”¹⁴. В січні 1924 р. це питання обговорив IV Подільський губернський з'їзд Рад, який закликав усіх трудящих губернії “сприяти успішному здійсненню поставленого велетенського завдання остаточної перемоги над неписьменністю, залучити до цієї роботи громадські організації, організувати товариства друзів ліквідації неписьменності”¹⁵.

Курс на ліквідацію неписьменності зустрів широку підтримку трудящих Поділля, які прагнули якомога швидше покінчити з цим ганебним пережитком минулого. На повітових з'їздах Рад ставились завдання взяти на облік усіх неписьменних, мобілізувати для запланованої роботи всіх письменних, організувати спеціальні школи в кожному селі,

на промислових підприємствах, при профспілках. Так, П Ольгопольський з'їзд у резолюції про роботу повітового відділу народної освіти 4 лютого 1921 року підкреслив, що в роботі позашкільної освіти треба діяти з "найбільшою енергією, поставивши першим завдання ліквідацію неписьменності, взявши на облік усіх неписьменних, і мобілізувавши всіх грамотних, здатних навчати неписьменних..., організувати школи для неписьменних в кожному селі..."¹⁶ А в резолюції безпартійної конференції селян Полонської волості та Полонського повіту (січень 1923 р.) сказано, що учасники конференції зобов'язуються подавати всебічну допомогу народній освіті, яка є єдиною підмогою для піднесення культурного рівня села, що дасть можливість побороти темноту і добитись кращого життя"¹⁷. Приймалися й резолюції більш рішучого характеру. На ІУ повітовому з'їзді селян Кам'янецьчини в січні 1922 року було запропоновано зобов'язати всіх дорослих неписьменних відвідувати школи і пункти ліквідації неписьменності в обов'язковому порядку, накладаючи штраф на тих, хто не хоче вчитися грамоти¹⁸. Ще рішучіше висловились Гавришівська волосна безпартійна конференція, яка в резолюції від 4 лютого 1923 р. записала: "Зламати байдуже ставлення власне й свого села щодо шкільних справ і стати в ряди борців на третьому фронті – на фронті ліквідації народної неписьменності та забобонів. Хто не візьме участі на цьому фронті народної освіти, той – дезертир і ворог Радянської влади"¹⁹.

Надії покладалися не лише на такі примусові заходи. Велика увага приділялась роз'яснювальній роботі серед трудящих міста і села. Так, Брацлавська районна безпартійна селянська конференція в березні 1924 р. у своїй резолюції записала: "Враховуючи, що письменність є сильна зброя в руках робітників і селян в боротьбі з віковим ворогом – капіталом, а також з іншими ворогами, і визнаючи, що з неписьменністю нам не підняти на належну височінь наше сільське господарство і промисловість та зміцнити нашу Червону Армію..., а також, що неписьменність не дасть змоги повести рішучу боротьбу з захворюваннями, ми заявляємо: з цього часу напружити всі зусилля на ліквідацію неписьменності. Заклик "Геть неписьменність!" нас не повинен покидати ні на хвилину, і цей заклик ми повинні поширити по всіх кутках нашого району"²⁰. Подібних резолюцій було багато, що було переконливим свідченням народної підтримки курсу на ліквідацію неписьменності.

Для тих, хто навчався у школах і пунктах ліквідації неписьменності, надавалися певні пільги. Навчання проводилось безплатно. Підручники також видавалися безплатно. Робітники, які працювали на промислових підприємствах, у дні занять звільнялися від роботи на дві години, із збереженням за ними заробітку. Селянам надавалася знижка (20%) при обов'язковому страхуванні майна²¹. Так, поєднуючи як примусові (в окремих випадках), так і добровільні, заохочувальні методи, органи влади забезпечували навчання в системі ліквідації неписьменності.

При цьому здійснювався курс на надання цьому процесові масового характеру. У відозві Всеукраїнського ЦВК від 22 серпня 1923 року містився заклик розглядати ліквідацію неписьменності як загальнонародну справу, а профспілкам, спільно з іншими громадськими організаціями, пропонувалось надавати місцевим комісіям лікнепу необхідну кадрову та матеріальну допомогу²².

Така допомога на потреби лікнепу розгорнулася по всій республіці – з боку державних, громадських організацій, навчальних закладів, окремих громадян. З ініціативи Товариства сприяння ліквідації неписьменності не лише розроблялися педагогічні плани навчання неписьменних, організації роботи ліквідпунктів, а й виділялись додаткові кошти, інші засоби. Лише впродовж 1923-1925 років Товариство збило 500 тис. карбованців, за рахунок чого утримувалося більше п'ятої частини ліквідпунктів УСРР²³. Значну допомогу лікнепам у 1924 році надала Вінницька книгарня книгоспілки, яка передала окружному товариству ліквідації неписьменності шкільне приладдя для п'яти ліквідпунктів та закликала до такої ж акції інші книгарні та папірні Вінниці.²⁴ Впродовж 1925 року товариство ліквідації неписьменності Тульчинського округу збило і надіслало на місця 12 тис. підручників, 20 тис. замовило в Харкові²⁵. На справу лікнепу в 1926 році Кам'янецькому окрузі було відпущено 5 1930 крб., в 1927 – 63690 крб.²⁶ Із 151 ліквідпункту, що були при профспілках в 1925 році, на кошти профспілок діяло 52, Товариства ліквідації неписьменності – 2, сільбудів – 2, місцевого бюджету – 95.²⁷

Активну роль у ліквідації неписьменності серед населення відігравали профспілкові організації. Із'їзд профспілок України (1924 р.) проголосив справу лікнепу “ударним завданням спілок” і запропонував всляко сприяти Товариству “Геть неписьменність!”, залучати до цієї роботи різні культурно-освітні заклади: “навчати письменних й малописьменних не тільки в ліквідпунктах і школах, але й в робітничих клубах, бібліотеках, червоних кутках, де письменний член спілки може поставити собі мету навчити декілька неписьменних”.²⁸ В інструкції культурно-освітнього відділу ЦК спілки робітників землі і лісу про завдання місцевих органів мають стати “головним провідником політичного виховання та освіти членів спілки”, а серед заходів, які їм належать здійснювати, є й такий пункт: “створювати курси ліквідації неписьменності”²⁹

Значна частина шкіл і пунктів лікнепу на Поділлі, як і в інших регіонах України існувала на кошти профспілок, оскільки видатків на цю справу із державного та місцевого бюджетів не вистачало. В 1925 році у Вінниці таких шкіл було 7, а в районах округу – 20.³⁰ У Тульчинському окрузі в той же час за рахунок спілок діяло 6 ліквідпунктів.³¹

Активно підтримували роботу по ліквідації неписьменності й трудівники села – коштами, продуктами харчування, утримували вчителів. Часто селяни самі збирали кошти чи продукти, наймали вчителів

і організовували навчання з неписьменними. Наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. по всій Вінниччині були проведені одноразові збори, що дало змогу вже з січня 1922 року організувати школи лікнепу: у місті Вінниці – 25 таких шкіл, Брацлавському повіті – 14, Гайсинському – 47, Жмеринському – 19, Могилівському – 18.³² Існували й інші форми допомоги справі лікнепу. Наприклад, в січні 1926 року в Жванецькому районі Кам'янецького округу було проведено двотижневик допомоги лікнепові, в ході якого для цієї мети зібрано понад 100 карбованців.³³ Селяни села Павликівець Фельштинського району для осередку “Геть неписемність!” відвели ділянку землі, прибутки з якої цілком пішли на потреби осередку.³⁴ На Кам'яниччині багато зробили у справі лікнепу сельбуди (селянські будинки): виявляли неписьменних і вели облік, у сельбуді та хаті-читальні постійно і планово проводили бесіди про лікнеп, надавали помешкання для проведення занять, організовували осередки Товариства допомоги лікнепу, допомагали окремим селянам проводити заняття на дому і т. д.³⁵ У цій важливій справі брали участь осередки сільського споживчого товариства. Так, у селі Кугаївцях Лянецкорунського району, в якому працював уже державний ліквідаційний пункт, сільське споживче товариство “Правда” відкрило ще другий – за власний рахунок, зокрема закупило книжок для нього на 200 карбованців.³⁶ Споживче товариство села Гуменці Маківського району всі приладдя лікнепу відпущало по собівартості, а також безкоштовно надавало гас, лампи та ін.³⁷ У селі Куява на Кам'яниччині споживче товариство на допомогу новозаснованому ліквідпунктові відпустило 12 карбованців 50 копійок. На ці гроші придбали необхідне приладдя і передплатили газети.³⁸ Подібних приладів було багато. Цікаво, що селяни вимогливо ставилися до тих, хто ухилявся від лікнепу. Свідченням цього є замітка, опублікована в газеті “Червоний кордон” 31 січня 1926 року: “17 січня в помешканні Кузьминського райсельбудинку (Проскурівського району. – Авт.) відбувся показовий суд над неписьменними”. Багато було присутніх, особливо молоді. Прокурор, з'ясувавши, що заподіює неписьменній республіці й самому собі своїм небажанням ліквідувати неписьменність, вимагав суворої кари. Підсудний обіцяв протягом шести місяців ліквідувати свою неписьменність”.

До справи допомоги лікнепові долучилася й молодь. Так, студенти Кам'янець-Подільського ІНО та Кам'янець-Подільського сільгоспінституту розгорнули активну шефську допомогу сільським ліквідпунктам, часто виїжджали на села, допомагали в організації занять, привозили суспільну, правову, сільськогосподарську літературу тощо.³⁹ Активно діяли також учні шкіл Кам'янецького округу. В селі Борівка Бабшинецького району ними було влаштовано недільник. Зароблені 12 карбованців дали на справу лікнепу. У Зінківській єврейській семирічці влаштували платну вечірку, на користь товариства “Геть неписьменність!”, зібрали 25 карбованців. Учні Кутковецької сільськогосподарської школи

ходили обривати яблука в сад Івахновецького радгоспу, заробили 25 карбованців на користь лікнепу.⁴⁰

Зрозуміло, що справа лікнепу залежала насамперед від кадрів, які її здійснювали. Вчитель, особливо на селі, був єдиним носієм знань, і доводилось йому нелегко. У школах і пунктах лікнепу на кожного вчителя припадало по 60-70 учнів. До цього додавалась ще й робота в школі, різні громадські доручення, потрібен був час і для самопідготовки. Про це писала газета “Червоний кордон”: „В окрузі є 186 селянських будинків і 241 ліквідпункт, і в кожному з них працюють робітники освіти. Учителство в Кам'янці-Подільському ліквідує неписьменність між членами місцевих професійних об'єднань, проводить культпрацю в місцевих частинах Червоної Армії, у наукових гуртках Дому робітника освіти поширює свої знання”.⁴¹ Необхідно врахувати й те, що вчителі по кілька місяців не отримували заробітної плати. Часто доводилось працювати безплатно й у закладах лікнепу. За повідомленням цієї ж газети, у селі Ружичній Проскурівського району в 1927 році, на працю лікнепу було відпущено всього 5 карбованців. Учнів було 35, і здавалось, що працювати не буде можливості за браком коштів, однак енергія товаришів, що були зацікавлені роботою, перемогла всі труднощі, і, незважаючи на те, що наш лікнеп позабюджетний, праця не припинялася. Вчителі працювали безкоштовно, і під час випуску...їм була винесена за це подяка”.⁴²

Недарма у той час вчителів та інших активістів лікнепу називали по-військовому – культармійцями. Маємо можливість назвати лише окремих з них. За даними, наведеними в книзі історико-краєзнавчих нарисів І.А. Стасюка “Теофіпольщина”, у 1920-х роках в селах Теофіпольського району активну участь в ліквідації неписьменності брали вчителі: Й. П. Вазнюк (Немиринці), П. А. Гедима (Гаврилівка), Х. М. Скаліцька (Гальчинці), Й. І. Вакалюк (Михнівка), Ф. П. Мосійчук (Лідихівка), А. А. Гнатюк (Поляхове), Л. К. Сідлецька (Святець), Я. М. Островська, Т. М. Четюк (Турівка)⁴³. Справжнім ентузіастом лікнепу був і вчитель Гранівського району на Вінниччині К. О. Кривий, який особисто навчив 21 неписьменного, організував навчання 1710 неписьменних. За подвигницький труд він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.⁴⁴ Серед ентузіастів лікнепу на Вінниччині був і житель села Павлівки О. Л. Кундзіч – згодом відомий український письменник.⁴⁵

Поруч з учителями в роботі шкіл і пунктів лікнепу брали участь і студенти, демобілізовані червоноармійці, учні технікумів, старших класів загальноосвітніх шкіл та ін. Для них створювалися спеціальні короткотермінові (2-3 місяці) педагогічні курси, на яких їм давали необхідну теоретичну і методичну підготовку для роботи в системі лікнепу. Навчалися на таких курсах і вчителі, якщо відчували в цьому потребу. Так, у звіті Тульчинського окружного відділу народної освіти за 1924-1925 рік вказувалось, що для підготовки ліквідаторів неписьменності було

влаштовано курси на 70 чоловік, командировано на педкурси з лікнепу до Харкова – 3 особи, до Москви – 1 особу. Крім того, для ознайомлення з постановкою педагогічної роботи в центрах було відряджено в літню екскурсію до Києва, Харкова та Ленінграду 15 учителів.⁴⁶ Про такі ж курси в 1926 році повідомлялося в пресі. Вони відбулися в Деражнянському районі Проскурівського округу (“дали дуже багато цінного для робітників лікнепу”)⁴⁷, а також у Віньковецькому, Купинському районах Кам’янецьчини. У Віньківцях “курси дали змогу ознайомитись вчителям-ліквідаторам з новими методами роботи на ліквідпунктах”.⁴⁸ В Купизі “на курсах ліквідатори обмінялися досвідом минулої роботи і отримали методичні вказівки щодо майбутньої роботи на ліквідпунктах”. Не забули організатори курсів і про ідеологічний бік справи: “Особливо підкреслено завдання ліквідаторів, що полягає не лише в тому, щоб навчити читати та писати, але й розвинути серед учнів класову свідомість”.⁴⁹ У Могилів-Подільському окрузі за 1928 р. на курсах ліквідаторів навчалося 40 чоловік, переважно вчителів шкіл.⁵⁰

Практикувалося також проведення районних конференцій учителів-ліквідаторів, учасники яких підводили підсумки роботи на ліквідпунктах, визначали завдання на майбутнє, обмінювались досвідом організаційно-методичної діяльності.⁵¹

Для активізації і поліпшення якості роботи в цій галузі важливе значення мали щорічні окружні конкурси на кращий лікнеп, які проводились спеціальними комісіями органів народної освіти. Ці конкурси мали за мету „виявити досягнення лікнепу, а також всі недоліки, болячки цієї величезної роботи, участь в ній широких мас та місцевого активу”.⁵² Учасниками конкурсів могли бути вчителі, учні міста і села, а також червоноармійці. Були визначені умови проведення конкурсів: 1) формування груп (не менш 40 чоловік), широке охоплення лікнепом дітей і дорослих, особливо жіноцтва; 2) своєчасний початок і регулярність проведення занять; 3) відвідування занять, дисципліна учнів; 4) діяльність осередків „Геть неписьменність!”, їх конкретна допомога лікнепові; 5) громадська активність учнів під час навчання; 6) кількість випускників і якість їхньої підготовки тощо.⁵³ У підведенні підсумків конкурсів брали участь жителі міст і сіл, робкори, сількори, представники органів освіти, місцеві активісти. За кращі досягнення вчителі-ліквідатори та учні отримували різноманітні відзнаки: грошові премії, грамоти, бібліотечки літератури, радіоприймачі, право на відвідування місцевого театру впродовж року і навіть культиватори, борони і т.п.⁵⁴

В роботі по ліквідації неписьменності мали місце труднощі, недоліки та інші негативні явища, зокрема: недостатнє, а часто й несвочасне, виділення необхідних коштів, особливо з місцевого бюджету⁵⁵ брак книжечок та іншого навчального приладдя,⁵⁶ труднощі у залученні необхідного контингенту до лікнепу, небажання окремих батьків

відправляти дітей на заняття, особливо дівчат („На біса жінці грамота?“)⁵⁷; недостатня допомога ліквідпунктам з боку окремих працівників сільрад, голів місцевих осередків Товариства „Геть неписьменність!“, замовчування ними наявних недоліків⁵⁸; не завжди вдалий підбір кадрів ліквідаторів, зокрема малописьменним, слабо підготовленим методично, і т.п.⁵⁹

Але ці негативні моменти, як правило, засуджувалися організаторами цієї важливої справи, широкої громадськості, і справа лікнепу поступово розвивалася, просувалася вперед.

Уже в 1921 році було розроблено план ліквідації неписьменності серед робітників Вінниччини, розпочалася мобілізація вчителів та інших грамотних людей для підготовки їх до роботи в школах і пунктах лікнепу, здійснювався облік неписьменного населення в містах і селах. Тоді ж для ліквідації неписьменності серед дітей віком від 11 до 15 років створені додаткові школи для цієї мети. Заняття в них проводилось з групами по 25-30 осіб у вільні години від занять в школі. Тривалість навчання становила 12 місяців. Перші підсумки було підбито наприкінці року. Було визнано, що найкращих результатів було досягнуто в селі Те півка Ямпільського району, де на осінь 1921 року залишилося лише 5 неписьменних дітей. За досягнутий успіх село було занесене на Червону дошку пошани⁶⁰.

Тоді ж розгорнули роботу ліквідпункти неписьменності для дорослих. За даними Подільської губернської ради народного господарства, на Поділлі в 1921 році діяло 98 таких ліквідпунктів, в 1922 році – 489.⁶¹ У наступному, 1923 році через слабкість матеріальної бази та організаційні прорахунки кількість закладів лікнепу скоротилась і становила 1 363 з кількістю учнів 2208.⁶² Активну роботу по ліквідації неписьменності здійснювала в цей час профспілка Всеробітземліс. У 1922 році при її організаціях було 177 шкіл лікнепу, в 1923 – вже 298. У звітах про роботу спілки схвально відзначений досвід Панівецького лісництва на Кам'яниччині. Тут зусиллями робіткому було створено три пункти лікнепу, кілька десятків груп по 2-3 особи, яких прикріпляли до письменних членів спілки з визначенням терміну навчання грамоти. Впродовж 1923 року на Поділлі було створено, крім діючих при профспілках, ще понад 120 спеціальних курсів. Рівень письменності тут серед членів спілки Всеробітземліс зріс на 40%.⁶³

В 1924 році знову спостерігається зростання мережі лікнепу. На початку цього року губернії розгорнули роботу 829 шкіл лікнепу з кількістю учнів 15 200. По округах ці дані розподілялися таким чином:⁶⁴

<i>Місто, округ</i>	<i>Шкіл лікнепу</i>	<i>Учні</i>
м. Вінниця	22	565
Вінницький округ	87	926
Кам'янецький округ	182	3650
Тулечинський округ	98	1600

Гайсинський округ	221	4420
Могилівський округ	134	2393
Проскурівський округ	82	1646.

До кінця 1924 року кількість ліквідпунктів на Поділлі збільшилась до 1566.⁶⁵

Наприкінці наступного, 1925 року в Кам'янець-Подільському окрузі діяло 724 заклади лікнепу, в яких працювали 525 учителів і навчалися 17 396 учнів,⁶⁶ у Проскурівському – відповідно 389, 473 і 17 920.⁶⁷ За офіційними даними, у 1925 році на Поділлі ліквідували неписьменність близько 70 тис. осіб.⁶⁸

В наступні роки відбувалося даліше розширення мережі шкіл і пунктів лікнепу. На Кам'яниччині в першому кварталі 1926 року на 558 ліквідпунктах навчалось 17 298 неписьменних.⁶⁹ До кінця року відкрито ще 379 пунктів лікнепу для навчання 16 тис. осіб.⁷⁰ На Проскурівщині всередині 1926 року працювало 876 ліквідпунктів, які охоплювали понад 20 тис. учнів.⁷¹ Саме тоді Проскурівський окружний комітет Товариства „Геть неписьменність!” запровадив обов'язкові звіти про роботу закладів лікнепу на засіданнях сільрад. Завдяки систематичній і плановій роботі в справі ліквідації неписьменності округ мав значні досягнення. Вже в першому кварталі 1927 року цілком ліквідовано неписьменність в селах Катеринівці, Крачки, Сергіївка (Чорноострівський район), Картівці (Меджибзький район), Іванківці (Проскурівський район).⁷² У 1927 році у Вінницькому окрузі неписьменність ліквідувало 33 тис. осіб.⁷³ На Могилівщині в 1928 році діяло 50 шестимісячних і 334 тримісячних закладів лікнепу.⁷⁴ Крім того, по всіх округах для випускників лікнепу, які бажали поглибити свої знання, організували заклади для малописьменних.

Відповідно до директив партійно-радянських органів слухачі шкіл і ліквідаційних пунктів не тільки вчилися читати й писати, а й залучалися до громадської роботи. За дорученням керівництва осередків лікнепу учні проводили передплату газет і журналів, видавали стінні газети⁷⁵, у дні революційних свят виступали з декламаціями віршів, залучались до роботи в сільбуді, хаті-читальні,⁷⁶ брали участь у різних гуртках, заснованих при школах лікнепу (драматичних, хорових, сільсько-господарських та ін.), виконували доручення комсомольських осередків⁷⁷ тощо. Після закінчення лікнепу більшість випускників, де б вони не працювали, були активними учасниками громадсько-політичного життя у своїх містах і селах зокрема своїх трудових колективах.

Отже, в період 1920-х років завдяки спільним зусиллям держави і громадських організацій, при активній підтримці з боку робітників, селян, учителів та інших представників інтелігенції, незважаючи на всі труднощі, було досягнуто відчутних успіхів у ліквідації неписьменності. Відсоток письменних по Україні зріс, порівняно з довоєнним часом: у містах з 42 до

70% у 1927 році і до 74% в 1929 році, на селі – відповідно до 50 і 59 %⁷⁸. Отже, повністю подолати неписьменність на цей час не вдалося. У Кам'янецькому окрузі, наприклад, в 1929 році залишилось ще понад 60 тис. неписьменних.⁷⁹ На 1929/30 навчальний рік ставилось завдання навчити грамоти 40 тис. осіб, з них понад 5 500 сільськогосподарських робітників.⁸⁰ На Могилівщині в 1928 році неписьменних було майже 50 тис.⁸¹ Х з'їзд КП(б)У в листопаді 1927 р. змушений був констатувати: “Ще половина селянського населення і 30% дорослого населення міського-неписьменні. Це підкреслює необхідність особливо напружити всі сили і засоби держави, місцевих Рад і самодіяльність робітників та селян для того, щоб успішно і в якомога короткий час знищити цю тяжку спадщину попередніх часів”.⁸² Повна ліквідація неписьменності стала справою наступних років.

Примітки

- ¹ Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини/ П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 1995.
- ² Хоптяр А.С. Ліквідація неписьменності/ А.С. Хоптяр // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Т.1.- Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С.144-150.
- ³ Каденюк О.С. До питання про стан освіти на Поділлі в 20-30 роки/ О.С. Каденюк // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали другої наук. конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1995. – С.41-44.
- ⁴ Лойко О.Г. Ліквідація неписьменності на Вінниччині в період непу/ О.Г. Лойко // Наук. вісник Вінницького педагогічного університету. – Вип. ІV. – Вінниця: Вінницький держ. пед.унів. – 2001. – С. 81-89.
- ⁵ Вільковецький С.Я. Боротьба з неписьменністю на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) / С.Я. Вільковецький // Проблеми етнографії Поділля: Тези доп. наук. конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 63-64.
- ⁶ Каденюк О.С. Вказ. праця. – с. 43.
- ⁷ Слободянюк П.Я. Вказ. праця. – С. 50.
- ⁸ Поділля в період відбудов народного господарства (1921-1925 рр.): Док. і мат. – Вінниця, 1957. – С. 367.
- ⁹ Ленін В.І. Нова економічна політика і завдання політосвіт: Доповідь на ІІ Всеросійському з'їзді політосвіт, 17 жовтня 1921 р./ В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т.44. –С. 164, 165, 166.
- ¹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. докум. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1960. – С. 120-121.
- ¹¹ Хоптяр А.С. Вказ. праця. – С. 145
- ¹² Литвин В.М. Історія України (у 3-х томах). – Том ІІІ. Новітній час (1914-2004). – Книга перша/ В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.360.
- ¹³ Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925 гг.). – К., 1989. – С.85.
- ¹⁴ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 318.
- ¹⁵ Там само. – С. 339.

- ¹⁶ Там само. – С. 47-48.
- ¹⁷ Радянське будівництво на Хмельниччині: Док. і мат. – Львів: Каменяр, 1983. – С. 29.
- ¹⁸ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 155.
- ¹⁹ Там само. – С. 260.
- ²⁰ Там само. – С. 360.
- ²¹ Культурне будівництво в Українській РСР... – Т.1. – С.121.
- ²² Культурне будівництво в Українській РСР (1917-1927): Зб. док. і матер. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 288.
- ²³ Мороз А.В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921-1925 рр./ А.В. Мороз. – УІЖ. – 1971. – № 8. – С. 113.
- ²⁴ Лойко О. Вказ. праця. – С. 86.
- ²⁵ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 543.
- ²⁶ Червоний кордон. – 1927. – 22 червня.
- ²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 189. – Арк. 81.
- ²⁸ Профспілки України у постановках своїх з'їздів і конференцій: Збірка. – Харків: Український робітник, 1980. – С.180.
- ²⁹ Бюллетень Южбюро ВЦСПС. – 1921. – № 4. – С. 39.
- ³⁰ Звіт президії Вінницької округової ради професійних спілок 2-му округовому з'їзду професійних спілок. Лютий 1926- – квітень 1927 р. – Вінниця, 1927. – С. 34.
- ³¹ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 451.
- ³² Лойко О. Вказ. праця. – С. 86.
- ³³ Червоний кордон. – 1926.- 14 січня.
- ³⁴ Там само. – 1926. – 14 серпня.
- ³⁵ Там само. – 1926. – 2- жовтня.
- ³⁶ Там само. – 1925. – 4 січня.
- ³⁷ Там само. – 1925. – 8 лютого.
- ³⁸ Там само. – 1925. – 10 березня.
- ³⁹ Тростогон А.В. Роль шефства в ліквідації неписьменності і піднесенні культури сільського населення на Поділлі (друга половина 20-х рр.)/ А.В. Тростогон. – Проблеми етнографії Поділля: Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 64-65.
- ⁴⁰ Червоний кордон. – 1928. – 8 грудня.
- ⁴¹ Там само. – 1924. – 8 червня.
- ⁴² Там само. – 1927. – 1 травня.
- ⁴³ Стасюк І.А. Теофіпольщина. Сторінки історії міст і сіл району/ І.А. Стасюк. – Львів: Каменяр, 1993. – С. 110, 115, 135, 182, 198, 277, 306.
- ⁴⁴ Сонце над Бугом. Звернення на Вінниччині за 50 радянських років. – Одеса: Маяк, 1967. – С. 30.
- ⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1972.
- ⁴⁶ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 546.
- ⁴⁷ Червоний кордон. – 1926. – 20 жовтня.
- ⁴⁸ Там само. – 1926. – 13 листопада.
- ⁴⁹ Там само. – 1926. – 13 листопада.
- ⁵⁰ Там само. – 1928. – 20 жовтня.

- ⁵¹ Там само. – 1926. – 23 жовтня.
- ⁵² Там само. – 1928. – 8 грудня.
- ⁵³ Там само. – 1926. – 4 лютого; 1927 – 26 квітня.
- ⁵⁴ Там само. – 1927. – 13 липня; 1926 – 4 лютого.
- ⁵⁵ Поділля в період відбудови народного господарства... – С.544.
- ⁵⁶ Червоний кордон. – 1926. – 13 листопада.
- ⁵⁷ Там само. – 1926. – 24 січня.
- ⁵⁸ Там само. – 1925. – 26 лютого.
- ⁵⁹ Там само. – 1927. – 1 квітня; 16 квітня; 1928 – 8 грудня.
- ⁶⁰ Там само. – 1926. – 24 січня.
- ⁶¹ Лойко О. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁶² Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 285.
- ⁶³ Там само. – С.329.
- ⁶⁴ Вестник профдвижения Украины. – 1923. – № 13. – С.77.
- ⁶⁵ Поділля в період відбудови народного господарства... – С. 406.
- ⁶⁶ Шевчук Г.М. Культурне будівництво в Україні в 1921-1925 рр. –К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 57.
- ⁶⁷ Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. – Харків: Центральне статистичне бюро УСРР, 1926. – С. 4.
- ⁶⁸ Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. – Харків: Центральне статистичне бюро УСРР, 1926. – С.4.
- ⁶⁹ Слободянюк П.Я. Вказана праця. – С. 291.
- ⁷⁰ Там само. – 1926. – 20 листопада.
- ⁷¹ Там само. – 1926. – 6 серпня.
- ⁷² Там само. – 1927. – 20 вересня.
- ⁷³ Лойко О. Вказана праця. – С.88
- ⁷⁴ Червоний кордон. – 1928. – 20 жовтня.
- ⁷⁵ Там само. – 1926. – 4 квітня.
- ⁷⁶ Там само. – 1926. – 1квітня, 11 квітня.
- ⁷⁷ Там само. – 1926. – 28 березня, 23 травня; 1928. – 3 січня..
- ⁷⁸ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): Зб. док. і матер. – К.: Наук. думка, 1986. – С.68.
- ⁷⁹ Соціалістичне будівництво на Хмельниччині (1921-1941): Док. і матер. – Львів: Каменярь, 1989. – С. 85.
- ⁸⁰ Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941)... – С. 89.
- ⁸¹ Червоний кордон. – 1928. – 18 серпня.
- ⁸² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. –Т.1. 1918-1941. – К.: Політвидав України, 1976. – С . 503.

Summary

In Article describes the of state and educational governments of Podilia in liquidation of untiteraktion in 1920 s.

Keywords: *unliteration, likvidation of untiteraktion, sets of likvidation, teachers, students.*

Одержано 6 вересня 2011 р.

СТУДЕНТСТВО ПРОСКУРІВСЬКОГО ПОЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТЕХНІКУМУ: ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ТА НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті йдеться про формування контингенту студентів Проскурівського польського педагогічного технікуму, розподіл молоді за статтю, віком, соціальним станом. Аналізується навчальна діяльність, особливості навчання, успішність, трудова дисципліна студентства, його участь у педагогічній практиці.

Ключові слова: *технікум, студенти, прийом, навчання, успішність.*

Маловідомою сторінкою історії навчальних закладів є діяльність Проскурівського польського педагогічного технікуму, який функціонував у 1932-1935 рр. Окремі аспекти його роботи висвітлили у своїх дослідженнях О.І.Алтухова¹, В.А.Нестеренко² і С.М.Єсюнін³.

У даній статті, взявши за основу документи Ф.Р. 2597 Державного архіву Хмельницької області, спробуємо показати формування студентського контингенту та навчальну діяльність студентів означеного навчального закладу.

Проскурівський польський педагогічний технікум (ППТ) було створено у 1932 р.⁴ на базі польського відділу Проскурівського українського педтехнікуму. О.І.Алтухова і С.М.Єсюнін вважають, що перший набір студентів до закладу відбувся у 1933 р.⁵ Нами віднайдено архівний документ, який дає змогу зрозуміти, що заклад розпочав свою роботу ще на початку 1932 р.⁶ Щоправда, інших свідчень немає.

Певна увага у технікумі приділялася прийому студентів. Архівні джерела повідомляють про набір до закладу в 1933 р. 15 вересня того року заступник завідувача Вінницького обласного відділу народної освіти Шойбман довів до відома дирекції план прийому. На шкільний відділ мали прийняти 90 осіб, дошкільний – 30⁷. Активність абітурієнтів була невисокою. Фактично впродовж вересня від них надійшло лише 50 заяв⁸. Врешті, директору не залишалось нічого іншого, ніж відрядити у райони області для проведення профорієнтаційної роботи агітаторів (“вербовщиків”) з числа працівників технікуму⁹, а саме Голуба, Калиновського, Маракса, Лишка, Шкабата, Кульчицького, Вержицького, які мали провести відповідну роботу. Цей хід дав позитивні результати, і план прийому було виконано. Крім того, на заочну форму навчання зарахували 18 осіб. Вступні іспити проводилися з математики, польської мови, фізики, української і російської мов¹⁰. Директор технікуму, підсумовуючи

результати вступної кампанії 1933 р., зазначав: “Питання набору студентів і підготовка до навчального року не була проведена як слід, через не укомплектування груп студентів. Прийом проводився з запізненням майже до кінця листопаду 1933 р. при чому соціальний склад студентства ще й досі не перевірений за відсутністю в багатьох випадках документів; освітній ценз набраних студентів досить низький – одна група укомплектована виключно з осіб закінчивших лише 4-х – 5-ти літку; останні з 6-ти літки та частково з 7-ми літки”¹¹.

Підготовку до вступної кампанії 1934 р. розпочали заздалегідь. У райони та сусідні області направили “вербовщиків”, частину яких становили студенти. Крім того, оголошення про прийом публікувалися у періодичній пресі¹². При технікумі організували підготовчі курси на 80 осіб¹³. Завдяки цьому на I курс вдалося прийняти 120 осіб¹⁴ (за іншими даними – 125)¹⁵. Дирекція закладу змушена була дотримуватися встановленої Народним комісаріатом освіти УСРР пропорції, відповідно до якої 30% першокурсників мали становити комсомольці і 60% – “робітничо-колгоспний прошарок”¹⁶. О.І.Алтухова помилково повідомляє, що влітку 1935 р. до технікуму було зараховано 120 осіб¹⁷. На той час заклад вже не функціонував.

Педтехнікум приймав на навчання вчителів польських шкіл, які не мали середньої освіти з Вінницької, Одеської, Дніпропетровської областей та Молдавії¹⁸. Поступово контингент студентів зростає. Якщо на 1 вересня 1933 р. у закладі налічувалося 138 студентів¹⁹, у лютому 1934 р. – 143²⁰, то вже у вересні того ж року – 215²¹, у січні 1935 р. – 201²².

За ставевою ознакою серед молоді переважали жінки. Так, у лютому 1934 р. вони становили 78 осіб, чоловіки – 60, у листопаді того ж року – відповідно 120 і 84²³. Що стосується освітнього цензу, то, наприклад, станом на лютий 1934 р. 7-річну освіту до вступу у технікум здобули 55 осіб; 6-річну – 34; 5-річну – 24; 4-річну – 10; 3-річну – 1, інші навчальні заклади закінчили 8 осіб²⁴.

Соціальний стан студентства проаналізуємо за допомогою таблиці.

Таблиця №1²⁵

Дані про соціальний стан студентства Проскурівського польського педагогічного технікуму (1934-1935 рр.)

№ п/п	Соціальні стани	Станом на		
		15 лютого 1934 р.	10 вересня 1934 р.	1 січня 1935 р.
1.	Робітники	16	17	16
2.	Селяни	114	181	178
3.	Службовці	4	6	7
4.	Інші	4	8	–

Досить неоднорідною була студентська молодь за віком. Так, у 1934 р. 14-річні становили 4 особи, 15-річні – 44, 16-річні – 45, 17-річні – 33, 18-

річні – 19, 19-річні – 17, 20-річні – 18, 21-23-річні – 11, 24-25-річні – 5, 26-27-річні – 4²⁶. Що стосується партійної приналежності, то у вересні 1933 р. серед студентів налічувалося 18 комсомольців, у липні 1934 р. – 56²⁷, у січні 1935 р. – 41²⁸.

В технікумі було організовано три відділи: шкільний, дошкільний і позашкільний. На денному відділенні навчались три роки, на заочному – два роки²⁹.

У навчальній діяльності пріоритет надавався “озброїнню студентів марксо-ленінською теорією та систематичними знаннями з основних наук і педмайстерністю”³⁰.

Особлива увага приділялася політичному навчанню. Один раз на тиждень проводилися “політгодини”³¹. Крім того, у навчальні плани вводилися додаткові заняття для обговорення рішень Комуністичної партії і радянського уряду, доповідей на партійних з’їздах. Проводилися соціалістичні змагання, як індивідуальні, так і колективні, у ході яких визначалися “ударники” [передовики]. Так, у 1933-1934 н.р. серед студентів ППТ налічувалося 47 “ударників”, проводилися семінари “ударників”³². Тоді ж польський педтехнікум вступив у соцзмагання з українським педтехнікумом, внаслідок чого, визначили, зокрема, 30 “ударників”-студентів, які “цілком виправдали себе на роботі та виконали свої соцумови як виробничі, так і на громадській роботі”³³. Привертає увагу лист директора технікуму до редакції газети “Комсомольська правда” з проханням включити Проскурівський польський педтехнікум до всесоюзного змагання вузів і технікумів на 1933-1934 навчальний рік (н.р.)³⁴.

Заняття у технікумі відбувалися за сталим розкладом лекційним методом навчання. З фізики, хімії та природознавства проводилися семінарські заняття³⁵.

Навчальний процес проходив із значними труднощами, особливо у першому семестрі 1933-1934 н.р. Директор закладу повідомляв: “Навчання студентів проводилося з значними перебоями та проривами, причиною тому була кількісна та якісна недостатність викладачів, обмеженість контингенту студентів, невизначеність навчального плану, недостатня кількість підручників польською мовою тощо”³⁶.

Технікум недостатньо був забезпечений штатними викладачами, що, звісно, створювало додаткові труднощі у ході навчального процесу. У другому семестрі 1933-1934 н.р. з 18 викладачів штатними були лише 6³⁷. Не вистачало кваліфікованих викладачів польської мови та літератури; студенти не мали уявлення про польський літературний процес. Лектори з Києва, яких запрошували до Проскурова, їхати туди категорично відмовлялися³⁸. Це призводило до того, що студенти змушені були часто працювати без викладача, або читалися лекції “об’єднаним курсом”, від чого страждала якість навчально-виховної роботи³⁹. Більшість викладачів-

сумісників, які представляли український педагогічний технікум, викладали свої навчальні курси українською мовою, наприклад, педагогіку, психологію, фізкультуру, шкільне навчання, військову підготовку⁴⁰, що не відповідало профілю навчального закладу. Досить високою була плінність кадрів. Так, з жовтня 1933 р. до лютого 1934 р. у технікумі змінилося 4 директори, 2 заступники директора з навчальної роботи, 5 викладачів (історії, фізики, математики, польської мови, природознавства)⁴¹. Перед початком 1934-1935 н.р. не вистачало викладачів польської мови, методики літератури, математики, фізики, хімії, економіки, географії⁴². Це, певною мірою, спричинило невиконання навчальних планів. Так, у 1933-1934 н.р. не закритими були 4,5% годин. Невиконання припадало на історію УСРР (120 год.), фізику (74 год.), польську мову і літературу (59 год), методику викладання польської мови (42 год.), російську мову (24 год.), математику (10 год.)⁴³. У першому семестрі 1934-1935 н.р. студенти лише частково прослухали курси 14 навчальних предметів. Натомість, з 4 предметів навчальний план було перевиконано. Загалом, по технікуму виконання навчального плану склало 94,37%⁴⁴.

Відчувалася нестача літератури, насамперед навчальної. Зокрема, у 1933-1934 н.р. не вистачало художньої літератури, підручників з всесвітньої історії, історії України, польської літератури, фізики, мінералогії, біології, методик викладання географії, природознавства, мови, математики тощо⁴⁵. На серпень 1934 р. бібліотека була укомплектована лише на 80%⁴⁶. Як би не було, але стараннями керівництва технікуму бібліотечні фонди поповнювалися. За 1934 р. вони зросли на 6575 примірників і наприкінці року становили 11484 одиниць, у т.ч. 7749 екземпляри навчальної літератури⁴⁷. Крім того, у лютому 1934 р. директор технікуму для кращого обслуговування студентів розпорядився роботу бібліотеки розпочинати о 10.00 год., а закінчувати о 16.00 год.⁴⁸

Вищезазначені труднощі позначилися на успішності студентів. Так, у першому семестрі 1933-1934 н.р. на “дуже добре” навчалася 7,5%, “добре” – 27,4%, “задовільно” – 53,9%, “незадовільно” – 11,2%⁴⁹, у другому семестрі – відповідно 6,3%, 31%, 51,4% і 11,4%⁵⁰. За перший семестр 1934-1935 н.р. академзаборгованість мали 73 особи⁵¹. Дещо кращою були трудова дисципліна студентів. Зокрема, у другому семестрі 1933-1934 н.р. пропуски та спізнення склали 1,1% від загальної кількості навчальних годин⁵², у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 1,02%⁵³.

Частину студентів за певні провини відраховували з технікуму. В одному із архівних документів йдеться про те, що відсів студентів у 1931-1932 н.р. склав 19% від загальної кількості молоді, у 1932-1933 н.р. – 14%⁵⁴. Ймовірно, що тут подані дані про польський відділ українського педтехнікуму. У 1933-1934 н.р. з ППТ вибули 18 студентів, у т.ч. через неуспішність – 8, порушення трудової дисципліни – 6⁵⁵. Крім того, на

повторний курс навчання залишили 12 осіб⁵⁶. У першому семестрі 1934-1935 н.р. відраховували 15 студентів, у т.ч. через академнеуспішність – 8⁵⁷. Студента Г. Трушковського притягнули до судової відповідальності, який у червні 1934 р. був затриманий у садку Проскурівського военкомату, де обривав зелені фрукти. Начальник районного відділу міліції Авдеев інформував директора, що такі випадки були непоодинокими, тому просив вжити відповідних заходів⁵⁸.

Низці студентів за такі ж провини директор оголосив суворі догани чи попередження⁵⁹. Крім того, частину студентів, які впродовж семестру отримували незадовільні оцінки, позбавили стипендії до погашення заборгованості. Зі студентських стипендій вираховували частину коштів за пропущені заняття і спізнення⁶⁰.

Цікаво, що на початку січня 1935 р. відрахованих раніше студентів Неруша, Мусюка, Тарнавського, Жиловську після погашення академзаборгованості відновили у правах студентів⁶¹.

З боржниками проводилася відповідна робота. Зокрема, їх заслуховували на засіданнях студентських зборів, заносили на “чорну дошку”, оприлюднювали їхні прізвища у стінгазеті⁶².

Для покращення успішності проводилися додаткові консультації, працювали гуртки з мови і літератури, педагогіки, математики, фізики, хімії, історії, природознавства. Студентів-відмінників зобов'язували допомогти слабшим студентам⁶³.

Кращих представників молоді матеріально заохочували. Наприклад, наприкінці квітня 1934 р. напередодні Міжнародного дня солідарності трудящих преміювали 23 студенти⁶⁴.

Певна увага у закладі приділялася педагогічній практиці, яку студентство проходило у місцевих 5-й польській і 7-річній школах⁶⁵, а також проведенню екскурсій. Що стосується останніх, то у травні 1934 р. директор клопотав про виділення 2500 крб. для екскурсії 23 випускникам технікуму до Москви та Ленінграду і забезпечення їх безкоштовним проїздом. Керівник аргументував це тим, що технікум є “національним”. Крім того, пункт про екскурсію було внесено в угоду про соцзмагання між Проскурівським і Київським ППТ⁶⁵.

Студенти-випускники виконували дипломні роботи. Серед них виокремимо такі: “Постанови XVII З'їзду ВКП(б) про школу”, “Як організувати Ленінські дні в школі”, “Методи роботи з суспільствознавства в початковій школі”, “Як організувати й провести урок в 3-й групі на тему “Революція 1905 р.””, “Як виготовити та використати наочне приладдя з геометрії в початковій школі”, “Наочність при викладанні природознавства в початковій школі”, “Зміст і методи роботи в робочій кімнаті”, “Правий і лівий ухил в справі політтехнізації школи”, “Як повинен учитель готуватись до уроків”, “Дитяче самоврядування в боротьбі за високу якість навчання та свідому дисципліну”, “Засади, форми і методи

інтернаціонального виховання”, “Засади, форми і методи антирелігійного виховання”, “Методи роботи в початковій школі”⁶⁷.

Випускників направляли фактично в усі райони Вінницької області. Так, у червні 1934 р. у Волочиський і Городоцький райони направили по 3 випускники, Дзержинський, Проскурівський, Томашпільський – по 2, Ізяславський, Летичівський, Новоушицький, Полонський, Сатанівський, Славутський, Смотрицький, Староушицький, Чернівецький, Шепетівський, Янушпільський – по 1⁶⁸. Щоправда, мали місце випадки, коли через певні прорахунки, студенти не отримували місця роботи. Випускник 1934 року І.Висоцький писав: “З проскурівського польпедтехнікуму мене відрядили до Лятичівського району на роботу в польській школі. Поїхавши туди, я більше декади провештався і роботи так і не одержав. Розтративши всі гроші, я ледве добрався до Антонінського району. Але сидіти без роботи я не можу. Тому вирішив звернутися до проскурівського польпедтехнікуму, щоб мені дали призначення на роботу в Антонінський, або Старокостянтинівський район. Проте замість цього мені надсилають відрядження до Кам'янець-Подільського району. Виїхати туди я не маю абсолютно ніякої змоги. І я тепер через бюрократичне ставлення дирекції проскурівського польпедтехнікуму примушений сидіти без роботи”⁶⁹.

Робота з організації заочного навчання розпочалась лише з грудня 1933 р. Необхідно було, передусім, виявити контингент учителів польських закладів, які не мали навіть середньої освіти і перекопати їх заочно навчатися. Зважаючи на те, що польські школи та вчителі були віддалені один від одного, що викликало певні труднощі для їх спілкування, технікумівські викладачі організували для таких студентів-заочників консультації, лекції, прийом заліків на місцях⁷⁰. Констатуємо низьку відвідуваність занять заочниками, які навчалися безпосередньо у Проскурові. Так, у липні 1934 р. на сесію прибули лише 22 студенти із 45⁷¹.

При технікумі функціонували річні вчительські курси “молодшого та старшого концентру”, випускники яких розподілялися після випуску по районах області⁷².

Таким чином, у Проскурівському польському педагогічному технікумі певна увага приділялася формуванню студентського контингенту. Під час прийому перевага надавалася вихідцям із робітничого та селянського середовищ. В умовах тоталітарної системи у навчальній роботі закладу особливе значення надавалося політичному навчанню, проводилися соціалістичні змагання. Хід навчального процесу ускладнювався нестачею штатних викладачів, слабкою матеріальною базою, що негативно позначилося на успішності студентів, частину з яких через низькі навчальні показники відраховували. Відповідно до навчальних планів молодь проходила педагогічну практику, випускники виконували дипломні роботи, після захисту яких їх розподіляли фактично по всіх

районах Вінницької області. Мали місце певні труднощі в організації заочного навчання.

Примітки

- ¹ Алтухова О.І. Про польський педагогічний технікум в м. Проскуріві / О.І.Алтухова //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнародної наукової конференції, м.Хмельницький, 23-24 червня 1999 р. /[редкол.: А.І.Мельник (гол.), Ю.І.Блажевич, Л.В.Важенев та ін.]. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.347-350.
- ² Нестеренко В.А. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст. / В.А.Нестеренко //Там само. – С.343-347.
- ³ Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти /С.М.Єсюнін. – Хмельницький: Хм. обл. краєзн. музей, 2004. – С.49.
- ⁴ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької області). – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.252, 254.
- ⁵ Алтухова О.І. Вказана праця. – С.348; Єсюнін С.М. Вказана праця. – С.49.
- ⁶ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.57.
- ⁷ Там само. – Арк.18.
- ⁸ Нестеренко В.А. Вказана праця. – С.345.
- ⁹ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.50-50зв.
- ¹⁰ Алтухова О.І. Вказана праця. – С.348.
- ¹¹ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.128.
- ¹² Там само. – Арк. 253 зв., 298.
- ¹³ Там само. – Арк.264.
- ¹⁴ Там само. – Спр.7. – Арк.9, 38.
- ¹⁵ Там само. – Арк.120; Спр.6. – Арк.2.
- ¹⁶ Там само. – Спр.5. – Арк.29.
- ¹⁷ Алтухова О.І. Вказана праця. – С.348.
- ¹⁸ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.58-71.
- ¹⁹ Там само. – Арк.252, 260.
- ²⁰ Там само. – Арк.130.
- ²¹ Там само. – Спр.7. – Арк.104.
- ²² Там само. – Спр.10. – Арк.24-25.
- ²³ Там само. – Спр.1. – Арк.121; Спр.6. – Арк.2.
- ²⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.67.
- ²⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.21; Спр.6. – Арк.2; Спр.7. – Арк.104; Спр.10. – Арк.25.
- ²⁶ Там само. – Спр.10. – Арк.4.
- ²⁷ Там само. – Спр.1. – Арк.252.
- ²⁸ Там само. – Спр.10. – Арк.25.
- ²⁹ Алтухова О.І. Вказана праця. – С.348.
- ³⁰ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.131.
- ³¹ Там само. – Арк.130; Спр.6. – Арк.2зв.
- ³² Там само. – Спр.1. – Арк.253зв.
- ³³ Там само. – Спр.6. – Арк.2зв.
- ³⁴ Алтухова О.І. Вказана праця. – С.349.
- ³⁵ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.260.
- ³⁶ Там само. – Арк.128.
- ³⁷ Там само. – Арк.260.

- ³⁸ Нестеренко В.А. Вказана праця. – С.344.
³⁹ Держархів Хмельницької області. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.128.
⁴⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.19.
⁴¹ Там само. – Спр.1. – Арк.260.
⁴² Там само. – Арк.147.
⁴³ Там само. – Арк.261.
⁴⁴ Там само. – Спр.6. – Арк.11, 24.
⁴⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.263; Спр.6. – Арк.2зв., 20.
⁴⁶ Там само. – Спр.7. – Арк.9.
⁴⁷ Там само. – Спр.10. – Арк.25зв.
⁴⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.103.
⁴⁹ Там само. – Спр.6. – Арк.10зв.
⁵⁰ Там само. – Арк.2.
⁵¹ Там само. – Арк.12-14.
⁵² Там само. – Спр.1. – Арк.260.
⁵³ Там само. – Спр.6. – Арк.11зв.
⁵⁴ Там само. – Спр.2. – Арк.57.
⁵⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.260.
⁵⁶ Там само. – Арк.262.
⁵⁷ Там само. – Спр.6. – Арк.15; Спр.18. – Арк.1.
⁵⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.229-230.
⁵⁹ Там само. – Спр.1. – Арк.195; Спр.2. – Арк.63, 89.
⁶⁰ Там само. – Спр.1. – Арк.180, 194; Спр.2. – Арк.108.
⁶¹ Там само. – Спр.18. – Арк.1.
⁶² Там само. – Спр.1. – Арк.260; Спр.6. – Арк.19.
⁶³ Там само. – Спр.1. – Арк.25-25зв., 292; Спр.6. – Арк.2-2зв., 14, 19.
⁶⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.154-154зв.
⁶⁵ Там само. – Арк.253, 380.
⁶⁶ Там само. – Арк.189, 383.
⁶⁷ Там само. – Спр.2. – Арк.106-107.
⁶⁸ Там само. – Спр.7. – Арк.131.
⁶⁹ Там само. – Арк.157.
⁷⁰ Там само. – Спр.1. – Арк.51.
⁷¹ Там само. – Арк.264, 293; Спр.2. – Арк.239.
⁷² Там само. – Спр.1. – Арк.129.

Резюме

В статті йдеться про формування контингенту студентів Проскуровського польського педагогічного технікума, розподілу молоді за полом, віком, соціальним станом. Аналізується навчальна діяльність, успішність, трудові дисципліни студентства, його участь у педагогічній практиці і тому подібне.

Ключові слова: *технікум, студенти, прийом, навчання, успішність.*

Одержано 8 жовтня 2011 р.

МЕТОДИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ ДРУГОЇ ХВИЛІ РОЗКУРКУЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (ЛІТО 1930 – 1932 РР.)

В статті зроблено спробу висвітлити хід подій другої хвилі розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині та довести, що депортаціям підлягали селяни, котрі в загальній масі односельчан не відрізнялись заможністю.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, депортація, хлібозаготівля, куркульсько-заможна верхівка, спецпереселенці.

Після завершення першої хвилі розкуркулення (грудень 1929 – квітень 1930 рр.) більше половини селян краю вступили в колгосп. Проте, це не означало припинення опору селян колгоспно-радгоспній системі ведення сільського господарства. Як засвідчують джерела, форми опору стали значно складнішими, а наслідки більш руйнівними. Перед владними структурами постала дилема – або припинити колективізацію, або жорстоко придушити опір селян, змусивши їх працювати у колгоспах. Для цього використано нову (другу) хвилю розкуркулення та подальший голодовий терор з метою покарати селян за погану роботу в колгоспах і невиконання державних зобов'язань.

Восени 1930 року розпочалася друга хвиля колективізації та розкуркулення. Початок її здійснення відбувався в умовах повної невизначеності щодо методів, темпів, складу розкуркулених.

Під час розкуркулення продовжували широко використовуватися попередні методи розорення селянських господарств: експертне оподаткування, надмірні хлібозаготівлі. Зокрема, про це свідчить рішення президії Манятинської сільської ради Шепетівського округу від 15 жовтня 1930 р., в якому зазначалося: "Господарство Григорія Піголя – експертне. Із 164-х пудів здано лише 40 пудів. Згідно указу ВУЦВКу від 13 липня 1929 р. та постанови від 15 березня 1930 р. господарство оштрафовано у 3-кратному розмірі на 247 руб. 20 к. Якщо до 19 жовтня не буде здано хліб і внесено штраф – описати майно до продажу. Господарство Івана Ролера мало здати 255 пудів, а здало 92 пуди 25 фунтів. На господарство накладено штраф у розмірі 319 руб. 20 к. Якщо до 19 жовтня І. Ролер не здасть хліб і не сплатить штраф, то його майно буде описано і продано". Такі ж санкції були застосовані і щодо середняків Олексія Піголя, Василя Брощука, Івана Таращука, які зволікали з виконанням плану ¹.

Розглянувши на своєму засіданні 15 жовтня 1930 р. стан хлібозаготівлі, Мшанецька сільрада Шепетівського округу ухвалила довести Григорію Струку додаткове тверде завдання у розмірі 100 пудів, яке мало бути виконано до 3 листопада. Оштрафувати у 5-кратному розмірі

експертника І. Орловського на 400 руб. за нездачу 100 пудів зерна за твердими завданнями². Деражнянський район восени 1930 р. виконав план хлібоздачі, що складав 25 тис. пудів, але в листопаді 1930 р. його обсяги збільшили ще на 3 тис. пудів. Для того, щоб це виконати, на 38 господарств було покладено штрафи у 5-ти і 3-кратному розмірі, у 58 – вилучено хліб у примусовому порядку, 41 господарство, яке не справилося із доведеними до них планами хлібозаготівлі, передано до суду³.

25 грудня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У у відповідності до рішення грудневого пленуму ЦК ВКП(б) прийняло постанову, в якій підкреслювалося: “Центральним бойовим завданням роботи на селі є зараз підготовка до весняної посівної кампанії, яка повинна забезпечити 70 % посівної площі України та ліквідації на цьому ґрунті куркуля як класу з наступною диференціацією завдань щодо окремих районів: Степу – 83 %, Лівобережжя – 66 %, Правобережжя – 63 %, Полісся – 32 %”⁴. Через 20 днів (13 січня 1931 р.) політбюро ЦК КП(б)У прийняло таємну постанову про подвоєння рівня колективізації в Україні під час весняної посівної кампанії. У ній відмічалось: “Наступ на куркульство в частині районів розгорнуто недостатньо. Через зниження темпів колективізації та розкуркулення оголошено догани секретарям райкомів Козятинського, Старокостянтинівського, Вовковинецького, Липовецького районів”⁵.

Вважаючи на це, владні структури посилили тиск на селян, використовуючи для цього різноманітні необґрунтовані приводи. Оринінський райком партії в листі до первинних осередків від 15 січня 1931 р. зажадав “рішуче натиснути на куркульсько-заможну верхівку і примусити їх здати встановлений план хлібозаготівлі”⁶.

Згодом надійшла директива ЦК КП(б)У і РНК УРСР “Про стан колективізації” від 15 квітня 1931 р. У ній зазначалося: “Низка колгоспів засмічена класово-чужими куркульськими елементами, а в деяких колгоспах куркулі та їх прибічники пролізли навіть в органи керівництва. Пропонується давати рішучу відсіч куркулям та їх прибічникам, переборювати власницькі споживацькі настрої відсталі частини колгоспників”⁷.

Водночас українські керівники знали про роботу комісії ЦК ВКП(б) на чолі з А. Андреевим, яка займалася депортаціями селян і доповідала в Кремль про запитання районних парторганізацій стосовно подальшого розкуркулення. Позитивне рішення, вірогідно, було прийнято наприкінці квітня, коли регіональні керівники, зокрема українські лідери запевнили кремлівських зверхників, що весняна посівна кампанія в Україні відбулась. До того ж відсоток колективізованих господарств знову збільшився.

У таємній частині постанови ЦК КП(б)У від 23 квітня 1931 р. говорилося: “Враховуючи, що теперішній рівень колективізації забезпечує фактично суцільну колективізацію Степу і Лісостепу, вважати можливим

проводити розкуркулення відповідно до переходу на суцільну колективізацію”. Передбачалось по закінченні сівби вислати з території України 40 тис. власників куркульських господарств, тобто вдвічі більше, ніж під час першої хвилі депортації (січень–березень 1930 р.). Але запропонована українським керівництвом цифра 40 тис. селянських господарств, що підлягали депортації, була зменшена політбюро ЦК ВКП(б). Павло Постишев повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про рішення політбюро ЦК ВКП(б) щодо виселення з України до Уральської області (сучасна Єкатеринбургська область Російської Федерації) 30 тис. власників куркульських господарств. 15 травня це рішення було оформлено у протоколі засідання комісії А. Андреева ⁸.

У зв'язку з цим на місця стали надходити директиви щодо активізації роботи з розкуркулення. З їх отриманням на місцях “закипіла” робота щодо проведення масового і спланованого розкуркулення та депортації селян. З цією метою скликалися пленуми райкомів, кущові партзбори, зібрання членів КНС, виборців тощо, на яких штучно перебільшувався “куркульський опір”. Наприклад, бюро Деражнянського райкому партії від 2 липня 1931 р. зажадало від партосередків та партприкріплених перевірити виконання селянами контрактів на здачу молока державі і при цьому “особливо натиснути на куркульсько-заможну частину села” ⁹. Загальні кущові партзбори Старокостянтинова констатували, що у районі “панує опортуністична недооцінка шкідницької куркульської агітації, відсутня справжня організація колгоспних мас на боротьбу за хліб, проти куркуля і дрібновласницьких споживацьких настроїв у колгоспах. У зв'язку з цим оголошено сувору догану уповноваженому райпарткому Шляхетку за потурання куркулю. За видачу куркулям довідок на посівматеріал завести слідчу справу на голову сільради села Свина Куровського, попередньо розглянувши питання про виключення його з партії” ¹⁰. В інформаційному зведенні про хід роботи із ліквідації куркуля як класу у Красилівському районі в 1931 р. зазначалося: “Поряд із колективізаційною роботою у районі розгорнуто роботу по масовому виявленню куркулів. До проведення цієї роботи підключено всі партійні і комсомольські сили. Станом на 2 червня цією роботою охоплено 89,9 % сіл району. Констагується ентузіазм бідняцько-середняцьких верств у підтримці даної кампанії. У деяких селах Красилівського району селяни вимагають розкуркулення і розподілу їх господарств серед колгоспників” ¹¹.

У районах спішно складалися списки селян, які підлягали розкуркуленню та депортації. Здійснення цієї роботи проводилося за схемою практики першої хвилі депортації. Спочатку на місцях відбувалися збори КНС, виборців, пленуми сільрад, на яких визначалися кандидатури селян, які підлягали розкуркуленню та висланню. Складені списки направлялися у райвиконкоми, де вони уточнювалися, корегувалися у бік збільшення

або зменшення. Особлива увага під час розкуркулення зверталася на селян-одноосібників, які не бажали вступати до колгоспу. Їх під різними приводами розкуркулювали і депортували з України. Це чітко простежується на прикладі Дунаєвського району (див. табл. 1) ¹².

Таблиця 1

Зведена відомість про розкуркулення та виселення селян у Дунаєвському районі у 1931 р.

Назва сільради	Збори КНС		Збори виборців		Пленум сільради		РВК	
	Висилка	Розкур.	Висилка	Розкур.	Висилка	Розкур.	Висилка	Розкур.
Заставська	–	–	1	–	1	–	1	–
Держаківська	–	–	2	2	2	2	2	2
Дем'янківська	1	3	1	2	1	2	2	1
Блещанівська	4	4	3	5	4	6	7	3
Могилівська	3	4	3	4	8	5	11	1
Іванковецька	–	–	–	18	11	–	12	12
Ганівська	2	6	4	4	2	6	2	3
Вихрівська	5	5	5	5	5	5	5	5
Воробіївська	3	5	3	4	1	4	1	5
Рахнівська	4	4	5	8	7	6	7	5
Маківська	3	3	3	3	3	3	3	2
Зеленецька	5	3	5	3	5	3	6	2
Голозубинецька	5	7	–	–	6	5	6	4
Мошкутинецька	–	7	–	5	3	–	2	3
Шатавська	–	–	–	–	2	5	2	4
Січенецька	2	2	2	2	2	5	2	4
Михайлівська	5	15	4	17	4	13	4	8
Залісецька	6	4	4	4	4	4	4	4
Горчичанська	4	5	–	–	4	5	4	5
Нестеровецька	2	12	2	12	2	12	2	9
Рачинецька	5	3	3	3	3	4	3	4
Чанківська	–	3	2	3	2	3	2	3
Руда-Горчичанська	–	1	3	1	–	1	–	1
Кривчикська	–	–	–	1	–	1	–	1
Разом	59	96	55	106	82	100	90	91

Новими жертвами розкуркулення та депортації у північні та східні райони стали селяни-одноосібники, які під час “колективізаторської лихоманки” були виселені за межі своїх рідних сіл і відмовлялися засівати

відведені їм земельні ділянки. Так, на закритому засіданні президії Проскурівського РВК від 11 січня 1931 р. було ухвалено таке рішення: “Беручи до уваги, що найбільш активна частина розкуркулених господарств, яка призначена до розселення на висилки, вперто відмовляється від посіву, внаслідок чого біля 170 га залишилося незасіяно озиминою і, навпаки, розширюють свою підривну роботу на селі, райвиконком ухвалює куркульські двори, які не засіяні озимими та не провели зяблевої оранки на відведеній їм землі на висилках – виселити за межі України”¹³.

На відміну від першої хвилі розкуркулення, депортаціям підлягали селяни, котрі, порівняно із загалом односельчан, не відзначалися заможністю.

Зокрема, важливим чинником розкуркулення та висилання був опір селян колективізації. В інформації Оринінського району (колишнього Кам’янецького округу. – А. М.) від 19 квітня 1931 р. повідомлялося: “В селах Кочубієв, Кормильче, Пукляки, Ріпенці, Оринін, Бережанка, Красноставці, Привороття виявлено завзятих ворогів колективізації. У спілці із зовнішніми ворогами Радянського Союзу вони намагалися загальмувати побудову нового життя, затримати той велетенський розмах соціалістичного будівництва, хоча б у такій маленькій ділянці, як Оринінський район. Таким діям треба покласти край і сьогодні ж взятися дружніми силами за масове виселення куркулів і тим самим розтрошити підлу продажницьку антирадянську агітацію куркульських недобитків, негайно їх заарештувати і вислати у відлюдні місця. Нехай проводять свою підривну роботу серед білих ведмедів, а не баламутять чесних, відданих Радянській владі подільських хліборобів”¹⁴.

Жертвами розкуркулення нерідко ставали колгоспники, які висловлювали незгоду з принципами ведення колективного господарства: із с. Вовковинці Деражнянського району було вислано колгоспника Ф. Згурського за те, що він виступав проти проведення “недільників” у колгоспі, у с. Радіївці цього ж району депортації зазнала сім’я колгоспника К. Літинського, який критикував “порядки у колгоспі і намовляв сина не вступати у колектив”¹⁵.

У протоколі загальних зборів бідняцько-батрацької групи і комсомольського осередку с. Головлі (Чешські) Славутського району від 17 листопада 1931 р. вказувалося на засміченість складу колгоспу куркулями, які ведуть розкладницьку роботу, агітують проти заходів Радянської влади на селі, що деморалізує колгоспників. У зв’язку із цим пропонувалося виселити у північні та східні райони СРСР сім’ї колгоспників В. Кратофіла, Т. Аренштейна, В. Новотного, Й. Бегона, К. Машека, В. Бегона, К. Носека, О. Новотного, Й. Водрачека¹⁶.

З протоколів про розкуркулення видно, що чимало селян підлягало депортаціям “за розповсюдження провокаційних антиколгоспних чуток”. Оргмасовий відділ Укрколгоспцентру відзначив поширення на терені краю

таких найбільш типових чуток: “Хто до 25 червня не подасть заяви про вихід з колгоспу, той на 9 років залишиться у колгоспі, які незабаром будуть перетворені у радгоспи” (Оринінський район); “Земля буде у воєнведі, а робітники його стануть кріпаками” (Антонінський район); “Є дозвіл розпускати колгоспи, які себе не виправдали, що вже робиться на Волині” (Проскурівський район); “Укладено угоду СРСР з Англією і Францією про розпуск колгоспів” (Славутський район); “Вийшла постанова ЦК партії та уряду про повернення селянам землі з посівами, але місцева влада її не виконує” (Шепетівський район)¹⁷. Наприклад, у 1931 р. за розповсюдження чуток, що “1 травня розпочнеться війна” було вислано за межі України жителів сіл Гатки Старокостянтинівського району Вікентія Пужака, Прокопа Конопелька¹⁸.

Найбільш чисельну групу серед депортованих складали селяни, які виступали проти надмірної хлібозаготівлі. Пояснювалось це інструкцією Раднаркому УСРР про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба, де зазначалося: “Тих одноосібників, про яких доведено, що вони не тільки злісно ухиляються від виконання планів хлібозаготівлі, але й проводять пряму агітацію проти хлібозаготівельної кампанії – позбавляти земельних наділів, у тому числі присадибної землі, з висланням [власників] цих господарств за межі району, а найактивніших, що найбільше шкодять хлібозаготівлі, – вислати за межі області. Щоб швидше подолати опір куркульських господарств хлібозаготівлі негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші заходи впливу, в тому числі продаж всього майна, арешт та вислання”¹⁹. Керуючись цим, президія Волочиського райвиконкому Вінницької області у червні 1932 р. на своєму засіданні ухвалила: “За злісне невиконання твердих завдань із хлібозаготівлі та невиконання державних зобов’язань з контрактації, а також за підривну роботу, спрямовану на зрив хлібозаготівель в одноосібному секторі, вислати за межі області із Яхновецької сільради – 10, Бубнівської – 7, Бранівської – 4, Кушнірівської – 4, Петриковецької – 6, Баглаївської – 4, Кривочинецької – 4, Чернявської – 4 сімей. Справу 10 селян передати в прокуратуру, а 2-х до суду. Всіх висланих позбавити права землекористування і виборчих прав, а відібрану землю передати в колгосп”²⁰.

Пленум Піддубицької сільради Ганнопільського району ухвалив: “...Господарства громадян Кузьмича Івана, Сороки Степана, які не виконали завдання по твердих культурах спродати. Громадянку Степчину Мотрю за невиконання хлібозаготівлі із села вислати”²¹. В інформації про хід розкуркулення у Кам'янецькому районі зазначалося, що серед депортованих понад 60 % складають селяни, які не справилися із планами хлібозаготівлі²². Славутський райком партії інформував, що при складанні списків селян, які підлягають розкуркуленню і депортації у 1931 р., особлива увага приділялася виявленню осіб, які ухиляються від здачі

хліба, “злісно саботують заходи місцевої влади щодо виконання плану хлібоздачі”²³.

У доповідній записці начальника Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцького від 12 червня 1932 р. зазначалося, що “розкуркулення і продаж майна мали місце головним чином в період проведення хлібозаготівельної кампанії на ґрунті невиконання куркульсько-заможними господарствами доведених їм твердих завдань. Слід відмітити, що практика розкуркулення супроводжувалася масовими викривленнями класової лінії, в результаті чого в деяких місцях зафіксовані масові випадки продажу середняцьких і навіть бідняцьких господарств, яким нарівні з куркульсько-заможними елементами села доводили тверді завдання з хлібозаготівель”²⁴.

Депортація селян України була проведена з 1 червня по 15 липня 1931 р., переважно на Північний Урал. Сюди прибуло 32127 сімей з України²⁵. Значну частину депортованих селян склали подоляни і волинці. Проте в архівах не вдалося віднайти зведені дані (сумарні) про кількість висланих селян із регіону. Причиною цього була відсутність обліку розкуркулених селян. Зокрема, у доповідній записці начальника Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцького від 12 червня 1932 р. зазначалося, що в “більшості районів відсутній облік розкуркулених і розпроданих господарств, у зв’язку з чим точних даних з цього питання немає”²⁶.

Варто зазначити, що особливого опору селян під час другої хвилі розкуркулення не було відмічено. Так, у спецзведенні ОДПУ “Про хід виселення розкуркулених сімей і антирадянські прояви у зв’язку із виселенням” від 17 липня 1931 р. підкреслювалося, що “повсюдно виселення куркульських родин, супровід на станцію і відправка ешелону відбувається без особливих ексцесів. Характерно, що в районах, охоплених в минулому році серйозними волинками, депортація куркульських родин не знайшла негативних відгуків серед населення. В окремих випадках з боку незначних груп населення, головним чином жінок, поріднених із сім’ями куркулів, було вчинено опір виселенню куркулів із села. Всі ці спроби ліквідовані. Наприклад, під час супроводу куркульських родин на станцію жінки села Ходорково Попельнянського району, побачивши підводи з куркулями, кинулися з криком: “Віддайте їх, для чого ви їх вивозите?” Після проведення роз’яснювальної роботи жінки розійшлися”²⁷.

Згідно з рішенням комісії ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1932 р. мало бути депортовано впродовж року 30–35 тис. родин виключених із колгоспів селян. Зокрема, з України у віддалені північні райони СРСР висілилися 6 тис. сімей²⁸.

Депортованих розглядали як дешеву підневільну робочу силу, яку використовували на спорудженні новобудов сталінських п’ятирічок, на лісопвалах, на шкідливих для здоров’я хімічних об’єктах. Рішення центральних партійних органів про використання депортованих селян на

примусових роботах вражають їхнім цинізмом і людиноненависницькою позицією. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р. за грифом “таємно” вказувалося: “1. Вважати необхідним здійснити зачищення районів Полісся від куркульських господарств, визначивши кількість сімей, які підлягають вивезенню у 5000 осіб. 2. Виселених використовувати на розробці кар’єрів каміння, глини і т. ін., створивши з цією метою постійні куркульські поселення на лівому березі Дніпра в районах розташування кар’єрів”²⁹.

Ще важчим було становище депортованих селян України у трудових таборах. Жахливі умови проживання спецпереселенців з України, у тому числі із Поділля і Південно-Східної Волині, де їх свідомо винищували, досить вичерпно розкрили російські історики у документальних працях³⁰. Прочитуємо доповідну записку оперуповноваженого ОДПУ по Уралі А. Кирюхіна, у якій найбільш повно відображено страждання депортованих селян України, що відтепер іменувалися “спецпереселенцями”: “Постачання продуктами харчування. Починаючи з січня 1931 р., в зв’язку із оголошенням ударного місячника по заготівлі лісу, що фактично тривав до 1 квітня, норми вирубки лісу для переселенців було збільшено на 50 % (порівняно із нормами для вільнонайманих робітників). Оскільки спецпереселенці не були забезпечені спецодягом або взагалі його не мали, то не могли виконати встановлених норм виробітку, ім харчі видавалися не в повній мірі, із зменшенням денної норми на 50 і навіть 75 %. Продовольча криза, що настала в зв’язку із цими обставинами, остаточно послабила фізичні можливості спецпереселенців, особливо в далеких поселеннях, які із початком весни і бездоріжжям опинились відрізнаними від найближчих населених пунктів. Внаслідок цього спецпереселенці цих поселень голодували в буквальному розумінні, вживаючи в їжу м’ясо мертвих тварин, мох, березове листя та інші листяні сурогати”³¹.

Із листів депортованих селян, які були переглянуті оперативним відділенням ОДПУ 15 травня 1931 р. йдеться про таке. Адресат у селище Меджибіж, колишнього Проскурівського округу, повідомляв: “Зараз ми голі і босі і пропадаємо від голоду. Харчі погані, хліб і мерзла капуста, ніде нічого купити. Діти помирають від голоду і холоду. Спецодяг відібрали, а іншого не видають”. Інший розкуркулений селянин писав рідним у село Адамівку, колишнього Кам’янецького округу: “Нікому не бажаю такого горя. В тайзі тяжко, а в тюрмі ще гірше. Працюємо на лісопвалі, робота дуже важка, від сходу до заходу сонця, без вихідних днів. Дають хліб і окріп, а хліб як цегла. Обносилися – соромно дивитися”³².

Отже, під час другої хвилі розкуркулення, депортації були найбільш масовими і проводилася жорстокими методами. Жертвами розкуркулення ставали, як правило, одноосібники, які не бажали вступати в колгосп або члени артільей, які саботували колгоспне виробництво. За своїми масштабами, жорстокістю здійснення розкуркулення посіло чільне місце

у трагедії селян Поділля і Південно-Східної Волині. Фактично владні структури розгорнули безпрецедентний терор проти трудівників села з метою насадити у краї систему колгоспно-радгоспного ведення сільського господарства. Розкуркуленими ставали переважно колгоспники, яких з метою залякування загалу піддавали депортації у віддалені райони. Зокрема, це підтверджує вибірково-адресний характер третьої (останньої) хвилі розкуркулення.

Примітки

- ¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. Р-659. – Оп. 1. – Спр. 1140. – Арк. 60.
- ² Там само. – Спр. 1138. – Арк. 10.
- ³ Там само. – Ф. П-112. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 9.
- ⁴ Там само. – Ф. П-115. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 36.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 8. – Арк. 9.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 145. – Арк. 6.
- ⁷ ДАХМО. – Ф. П-112. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 24.
- ⁸ Васильєв В. Селянський опір колективізації на Поділлі у 1931 р. / Валерій Васильєв, Юрій Хоптяр // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський : 2000. – С. 436-437.
- ⁹ ДАХМО. – Ф. П-112. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 24.
- ¹⁰ Там само. – Ф. П-402. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 19.
- ¹¹ Там само. – Ф. П-230. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3276. – Арк. 22 – 25.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 1360. – Арк. 74.
- ¹⁴ ДАХМО. – Ф. П-231. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 22.
- ¹⁵ Там само. – Ф. П-112. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 25.
- ¹⁶ Там само. – Ф. П-364. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 1-2.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3276. – Арк. 75.
- ¹⁸ ДАХМО. – Ф. П-402. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 9.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 34.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 298. – Арк. 66.
- ²¹ ДАХМО. – Ф. Р-659. – Оп. 1. – Спр. 797. – Арк. 15.
- ²² Там само. – Ф. П-231. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 117.
- ²³ Там само. – Ф. П-364. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 95.
- ²⁴ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : Збірник документів та матеріалів / І. С. Гамрецький. – Вінниця : ДП “Державна картографічна фабрика”. – 2007. – С. 296-297.
- ²⁵ Политбюро и крестьянство : высылка, спецпоселения 1930–1940. – В 2-х книгах / Отв. ред. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов, С. А. Красильников, Л. Виола. – Кн. 2. – М. : Росспэн, 2006. – С. 312.
- ²⁶ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр... – С. 297.
- ²⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939 : Документы и материалы : В 5-ти т. / Т. 3 : 1931–1933. – М. : Росспэн, 2001. – С. 518.

- ²⁸ Политбюро и крестьянство : высылка, спецпоселения 1930–1940... – С. 327.
- ²⁹ Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О.М. Мовчан. – К.-Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 118.
- ³⁰ Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы. Документы из архивов // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 36–37; Земсков В. Н. Судьба “кулацкой” ссылки (1930–1954 гг.) / В. Н. Земсков // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 45–74.
- ³¹ Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы... – С. 41-43.
- ³² Политбюро и крестьянство : высылка, спецпоселения 1930–1940... – С. 981.

Резюме

В статтє сделана попытка проанализировать ход второй волны раскулачивания на Подолии и Юго-Восточной Воьлыни и доказать, что депортациям подвергались крестьяне, которые среди своих односельчан не выделялись зажиточностью.

Ключевые слова: коллективизация, раскулачивание, депортация, хлебоготовки, кулацко-зажиточная верхушка, спецпоселенцы.

Одержано 4 листопада 2011 р.

УДК 796 (477-25) “1941-1943”

Н.М. Молдавчук

СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ КИЄВА У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1942 РР.

У статті робиться спроба дослідити спортивне життя Києва 1941-1942 рр. та розкрити механізм фінансування спортивних установ.

Ключові слова: Київ, окупація, спортсмени, німці, футбол, спортивне товариство, адміністрація.

Однією з найменш досліджених проблем німецької окупації України, досі залишається з'ясування становища спорту. Радянські історики через ідеологічні причини не приділяли цій темі уваги (виключення становить, так званий, “матч смерті” – авт.). Адже, визнавши існування в той час спортивних організацій, проведення змагань між окупантами і місцевим населенням, вони могли поставити під сумнів партійну тезу про те, що радянський народ, з першого і до останнього дня перебування нацистів на території СРСР, вів підпільну та партизанську боротьбу. Втім реальна дійсність дещо відрізнялася від радянської пропаганди.

Актуальність даної статті полягає у необхідності дослідження історії спорту в окупованому Києві, без якої неможливо відтворити цілісну картину побутового життя населення в захопленій нацистами столиці.

Завдання статті – дослідити розвиток спорту в Києві в період 1941-1942 рр., висвітлити процеси відновлення та функціонування його в даний період, показати ставлення спортсменів і населення до таких явищ.

Дослідженням спорту в окупованій Україні тема нова і недостатньо вивчена. Сьогодні цією проблематикою у всеукраїнському масштабі займається В. Гінда¹. В основному, футбольній тематиці в столиці свої розвідки присвятили Т. Євстаф'єва² та В. Пристайко³.

Організація і розвиток спорту в райхсомісаріаті “Україна” покладалися на секції фізкультури та спорту створені при міських відділах освіти і культури. Крім цього, вони мали дбати про матеріально-побутові умови спортсменів, забезпечення їх квартирами, обідами, роботою⁴. Відповідна секція в столиці, згідно з постановою київської управи, була створена 23 вересня 1941 року. Того ж дня наказом відділу освіти і культури її керівником було призначено Дуб'янського, заступником Палеолога, міським спортивним інспектором Чернічкіна⁵. Також вона дбала про забезпечення фізкультурників квартирами, й харчуванням. Всі спортсмени міста згідно з документами, були прикріплені секцією до їдальні, що знаходилася по вул. Фундукліївській 22. Слід зазначити, що в розгортанні спортивного життя в місті українська адміністрація не мала права на власну ініціативу, всю свою роботу вона погоджувала з представниками німецької влади, по суті виконуючи їх замовлення на спортивний відпочинок. Так, Дуб'янський 25 січня 1942 р. від представника німецької влади Ріка отримав конкретні завдання, що зводилися до налагодження функціонування стадіонів, облаштування для німців водної бази, відкриття шахового клубу⁶.

Першими кроками з відновлення спорту в місті стало проведення інвентаризації спортивного реліквію та реєстрації спортсменів із метою визначення подальших напрямків роботи. Опісля секція на облік взяла всі спортивні споруди та майно на загальну суму більше 10 мільйонів і організувала їх охорону⁷. Також було зареєстровано 183 спортсмени, серед них 40 чемпіонів і рекордсменів. Такі спортсмени отримували посвідчення особи і мали можливість влаштуватися на роботу та не потрапити до поліції через відсутність документів.

Перше повідомлення про стан розвитку спорту в окупованому Києві з'явилося в жовтні 1941 р. у тогочасній пресі. Згідно з ним на той час уже було створено ряд команд з ігрових видів спорту: дві футбольні, які розпочали систематичні тренування, дві команди з ватерполо, тренування яких мали розпочатися після закінчення відбудови зруйнованого басейну, створювалася волейбольна команда. Планувалося, що тренування будуть проходити в Палаці фізкультури, який упорядковували. Окрім нього, ремонтувалися й інші спортивні споруди міста: республіканський стадіон (в окупації отримав назву Українського стадіону, тепер НС “Олімпійський” – авт.), стадіон спорттовариства “Локомотив”, стадіон “Снайпер”, а

також спортивні зали⁸. Однак, восени 1941 року та взимку 1942 року жодних спортивних змагань в місті так і не було проведено. Щоправда, повідомлялося про можливість проведення, в зимовий період чемпіонату з хокею, але він і не відбувся. Ймовірно, не вдалося отримати дозвіл від окупаційної влади.

Спортивне життя відновилося лише в червні 1942 р., після того, як вдалося отримати на це дозвіл у штандарткомісаріаті. Як писав голова спорттовариства (Далі – СТ) “Рух” Г. Швецов, його центром став стадіон біля Палацу спорту (вул. Велика Васильківська). Тут у закритому приміщенні проводилися тренування з боксу, гімнастики та ручних ігор. У газеті “Нове українське слово” він стисло виклав любителям спорту плани на майбутнє. “Першими почали спортивні змагання футболісти, – повідомляв Швецов. – За їх прикладом інші спортивні групи готуються до змагань. Тепер за затвердженим статутом почала свою діяльність поки єдина спортивна організація “Рух”, яка поруч з проведенням спортивної роботи, в зв’язку з браком спортивного інвентарю, організує спортивне товариство та відкриває спортивну крамницю.

Група ініціаторів має на меті організувати друге спортивне товариство в Києві, яке називатиметься “Спорт”. Слід звернути увагу на той факт, що починають зароджуватися спортивні колективи на окремих підприємствах. Першим почав хлібозавод, який уже має футбольну команду з кращих гравців Києва”⁹.

У цьому ж місяці відділ освіти і культури отримав дозвіл у німців на відновлення спортивної роботи на підприємствах і організаціях міста. В усі підприємства і установи були надіслані однакового змісту листи з проханням направити представників у секції фізкультури та спорту для узгодження питань організації спортивної роботи. Проте воно не знайшло відгуку з боку керівників підприємств та установ і незабаром про нього просто забули. Та все ж деякі керівники підприємств, які були палкими прихильниками футболу, організували на своїх підприємствах футбольні команди, як це було на хлібозаводі №1¹⁰.

Історик В. Гінда зазначає, що всі свої заходи в царині спорту окупанти намагалися присвятити різним датам, пов’язаним із радянською владою. Найпопулярнішими були, так звані, річниці звільнення населених пунктів від більшовиків¹¹. Відповідна тенденція спостерігалася і в столиці. Так, в інформації газети “Нове українське слово” за 15 липня 1942 р. повідомлялося, що стадіон німці відкрили для українського населення на честь “річниці звільнення від більшовиків” Києва. Організацією урочистостей займався відділ культури і освіти міста. Було розроблено програму урочистостей, в якій планувалося провести показовий виступ гімнастів (чоловіки, жінки) СТ “Рух”, змагання з легкої атлетики, гандбольний матч німецької команди з командою “Руху” і футбольний матч німецьких залізничників проти футболістів “Руху”¹².

Безпосередньо перед відкриттям стадіону члени СТ “Рух” підготували запрошення для представників української та окупаційної адміністрації. Зміст їх був наступний: “Вельмишановний пан, запрошуємо Вас відвідати у неділю 12 липня урочисте відкриття Українського стадіону, яке відбудеться о 16 год. Велика-Васильківська 51. Вхід з Прозоровської. В програмі: 1. Гімнастичні вправи. 2. Змагання з легкої атлетики. 3. Бокс. 4. Футбол німецька залізнична дорога – “Рух”¹³.

Попередньо стадіон планувалося відкрити не 12 липня, а 15 червня, але не встигли вчасно провести ремонтні роботи. Свято-відкриття організаторам вдалося, на стадіон прийшло майже 15 тис. глядачів, серед них було багато представників німецької армії та її союзників, чиновників із міської адміністрації. Кількість присутніх свідчила про зацікавлення міського населення відновленням спортивного життя. На стадіоні розташували буфет, запросили духовий оркестр. Всю запропоновану програму вдалося виконати, винятком став гандбольний матч, який, вочевидь, не відбувся.

Структура керівних спортивних органів була така: відділу культури і освіти підпорядковувалася секція фізкультури і спорту, вона, у свою чергу, контролювала роботу спортивних товариств міста, на ентузіазмі яких, власне, все трималося.

Восени 1941 р. у Києві деякий час існувало товариство “Січ”, на баланс якого була ідальня. Однак, організацію не затвердила міська управа, тому на початок грудня 1941 р. вона перестала діяти, а ідальня перейшла до пайового товариства “Імперіал”, членами якого були Дубянський, Палеолог, Чернічкін¹⁴. Натомість із 15 січня 1942 р. на офіційній основі за адресою вул. В. Васильківська, 43 розпочало свою роботу спорттовариство “Рух”. Згідно з затвердженим статутом, організація існувала виключно на членські внески та дохід від господарських підсобних підприємств і нараховувала приблизно 100 членів¹⁵. Керівником товариства, як вже зазначалося був Швецов, який, суміщаючи свою роботу з тренерською, отримував на місяць зарплату в 2000 крб¹⁶. Також у місті, станом на 12 липня 1942 р., функціонував український спортивний клуб “Спорт” і спортивні гуртки 1-го хлібозаводу та української поліції¹⁷.

Однією з головних проблем у спортивній сфері Києва була відсутність належного фінансування. Наприклад, у зимовому сезоні 1941-1942 року секція фізкультури і спорту не мала необхідних коштів для утримання штатів усіх спортивних об’єктів міста, тому звернулася з проханням до відділу освіти і культури взяти на бюджет міської управи штат Спортивного палацу в кількості 39 осіб, а решта, 24 особи, з інших спортивних об’єктів зобов’язувалася утримувати за рахунок підприємств, що існували при секції. Зарплата в обслуговуючого персоналу була невеликою, як на той час. Так, директор Спортивного палацу отримував 800 крб. на місяць, стільки ж і завідувачий учбової частини, тренери – 500 крб., лікар –

400 крб., секретар-перекладач – 400 крб., шофер – 450 крб., двірник – 150 крб¹⁸.

По суті спортивне життя в Києві знаходилося на самоутриманні. Основним джерелом фінансування були членські внески, дохід від організації спортивних змагань та створених підсобних господарств. Так, “Рух” мав у своєму розпорядженні майстерню для ремонту взуття і крамницю для продажу спортивного інвентарю місцевим спортсменам та окупантам. Справа в тому, що весь час з боку німецьких і мадярських футбольних команд, а також окремих військових, на адресу товариства надходили прохання допомогти в придбанні спортивних речей. Варто зазначити, що підсобні підприємства в місті мала також секція фізкультури і спорту. На 1941 р. її керівництвом планувалося відкрити радіомайстерню, їдальню, крамниці комісійну і радіоприладдя, більярдний зал. Зі слів голови секції Дуб’янського, розгортання підсобних господарств мало на меті забезпечити фінансовий розвиток фізкультурної роботи. Однак, з запланованих підприємств були відкриті лише радіомайстерня і їдальня. Наприклад, дохід від радіомайстерні розподілявся таким чином: 53% з суми надходжень отримував штат робітників, 44% йшли на покриття інших витрат (відрахування секції фізкультури і спорту, оплати за оренду приміщення тощо). За час роботи майстерні прибуток становив у жовтні 1941 р. – 155 крб., у листопаді – 4146 крб. 70 коп., у грудні – 5242 крб. 90 коп., у першій половині січня 1942 р. – 2293 крб¹⁹.

Часто спортивні установи практикували здачу свого реманенту чи спортмайданчиків в оренду. Досить поширеною була практика здачі в оренду стадіонів для проведення футбольних матчів. Наприклад, директор хлібозаводу №1 Г. Осіюк підписав улітку 1942 р. договір із секцією фізкультури і спорту про оренду стадіону “Зеніт” для проведення футбольних матчів. Так, за ігри, що відбулися 2, 6 і 16 липня потрібно було заплатити 3000 крб., тобто по 1000 тис. крб. за матч²⁰. У такий спосіб адміністрації стадіонів намагалися покращити свої фінансові справи. Як правило, після згоди секції спорту на проведення товариського матчу команда, яка організувала гру, зверталася до адміністрації стадіону з проханням про оренду ари.

Нерідко траплялися випадки, коли спортивні організації орендували собі приміщення, але через брак коштів не могли погасити орендну плату, що призводило до конфліктів з орендодавцями і ставило на межу закриття товариства. Один з таких випадків стався зі СТ “Рух”. Товариство орендувало приміщення по вулиці Великій Васильківській, 43, плануючи відкрити там ряд господарських об’єктів. Через певний час Швецов отримав повідомлення про необхідність сплатити 21942 крб. за користування приміщенням. “Рух” не мав такої суми, тому звернувся до замісника голови міськкуправи з проханням звільнити СТ від орендної плати, інакше воно може припинити свою діяльність²¹. Врахувавши такий

стан речей, міський голова Києва Форостовський в квітні 1942 р. передав усі спортивні споруди міста і прилеглі до них приміщення на баланс відділу освіти і культури, а також звільнив їх від орендної плати та податків.

Були випадки, коли спортивні споруди та майно намагалися здати в оренду адміністративні установи, які на той момент не мали жодного відношення до них. Тоді спортивне керівництво змушене було звертатися з листами про допомогу до міської влади. Один із таких листів 13 квітня 1942р. надійшов на адресу голови міста Києва від керівника відділу культури і освіти Солодовника та керівника секції фізкультури і спорту Снетенчука, де зазначалося: “Секція фізкультури та спорту при відділі культури і освіти в розпорядженні якої повинні знаходитися всі спорт споруди (стадіони, водні станції тощо) зараз стоїть перед таким фактом, коли різні установи передають спортивне майно, здають його в оренду, знищують. Наприклад, дерева, розташовані на терені колишнього “Республіканського” стадіону, здано в оренду співробітникам Дому вчених, земельним відділом. Також земельним відділом дано дозвіл на вирубку дерев на водній станції “Стріла”. Спортзал “Динамо” (вул. Левашівська, 27) перебудовано на церкву, стадіон “Спартак” (вул. Кирилівська, 103) передбачається церковною общиною використати під огорою. Вважаючи таке становище неприпустимим, і щоб зберегти спортивне майно просимо видати постанову, якою всі споруди і майно закріпити за секцією та звільнити їх від орендної плати і місцевих податків”²². Це прохання міська влада задовольнила.

Єдине, на що німці виділяли кошти, то це на ремонт спортивних споруд (залів, стадіонів), або іноді звільняли товариства від плати за оренду приміщень, не більше. Тільки на потреби київського стадіону “Динамо” (в окупацію німці перейменували в “Дойче Штадіон”), пошкодженого під час воєнних дій, німці виділили міській управі 250 тис. крб., а на “Зеніт” (вул. Керосинна, 24) – 50 тис.²³.

Потім відремонтовану інфраструктуру вони використовували в своїх цілях. Як правило, на їх території проводила своє дозвілля частина прихильників спорту з середовища солдатів Вермахту. Іноді бажання німецьких вояків поєднати відпочинок із спортивними іграми заважало виконувати в строк ремонтні роботи. На такий стан речей скаржилися в міську управу працюючі на стадіоні по вул. В. Васильківській 51. У своєму листі вони зазначали: “12 червня (1942 р. – авт.) о 7 год. ранку на території стадіону з’явилася німецька військова частина в кількості одного батальйону і зупинила роботу на футбольному полі, зайнявши його для гри в футбол. Також були зайняті бігові доріжки. Гра як на футбольному полі, так і бігових доріжках тривала до 13 год. Під час гри ремонтні роботи не проводилися. Таким чином німці пошкодили вже відремонтовані бігові доріжки. Це ж саме було і 8 червня. Все це заважає виконувати нам свою роботу”²⁴.

Якихось серйозних офіційних змагань у місті в період окупації не було проведено, як, скажімо, в Одесі, де проходили чемпіонати міста з боксу, футболу, боротьби, чи Львові (турніри з легкої атлетики, плавання, тощо). Всі спортивні імпрези були винятково товариського (футбольні матчі) чи показово-пропагандистського (бокс, гімнастика, легка атлетика) характеру. Секція фізкультури і спорту ще навесні 1942 р. повідомляла про це Волкановича. Зокрема в документі зазначається: “Щодо перспектив розвитку спорту по окремих видах, то в першу чергу мають підстави розвиватися й поширюватися такі види: футбол, гімнастика, легка атлетика, ручні ігри, французька боротьба (вільна – авт.), плавання, велоспорт. Із цих видів в Києві збереглися, як кваліфіковані викладачі, так і значна кількість спортсменів. Тому, секція фізкультури і спорту намітила, впродовж сезону провести низку показових виступів кращих спортсменів із різних видів спорту й зокрема спортивних зустрічей по футболу, як між місцевими українськими командами, так і між командами українських та німецьких військових частин”²⁵. Правда, в пресі повідомлялось про намагання провести чемпіонат міста із футболу, але, судячи з відсутності відповідних документів, він так і не відбувся.

Ймовірно, саме через це, свято відкриття Українського стадіону 12 липня 1942 р. почалося показовим виступом гімнастичної команди (8 жінок і 6 чоловіків). Чоловіки виконали складні елементи на перекладині, жінки на брусах. Преса на своїх сторінках відмітила виступи Ібадулаєва, Шигалевича, Бабинця та Черняхівської. Після гімнастичних вправ відбулися легкоатлетичні виступи, що склалися зі стрибків у висоту й естафети. В цей же день пройшли товариські змагання з боксу без визначення переможців. На ринг вийшло всього дві пари боксерів у середній та легкій вазі. Першу пару (середня вага) склали Федоров і Томашевський, другу (легка) – довоєнний чемпіон Києва Червинський та чемпіон СРСР 1935 р. Торофимов²⁶. У наступному місяці в Палаці спорту відбулися вже чотири показові поединки боксерів. Перша пара (напівлегка вага) Червинський – Качурян, переміг Качурян. Друга (напівсередня вага) Тараканов – Сак, переміг Тараканов. Третя (середня вага) Федоров – Загоруйко, переміг Федоров. Четверта Сакаянц – Трофімов (боксери були різних вагових категорій). Перемогу отримав набагато легший Сакаянц²⁷.

У серпні 1942 р. керівництво заводу №1 з метою популяризації шахів серед персоналу організувало внутрішньозаводський турнір, в якому взяло участь 9 кращих шахістів-робітників. Переможцем став директор заводу А. Лебідь, друге місце посів робітник С. Денисенко²⁸.

Найбільш популярними в місті були товариські футбольні зустрічі вітчизняних колективів з окупантами. В Києві футбольний сезон був офіційно відкритий 7 червня 1942 року, коли на полі стадіону Палацу спорту зустрілися команди хлібозаводу №1 й “українська націоналістична” “Рух”. Ось, що писав Швецов у статті “Спорт” в одній із тодішніх

газет напередодні гри: “У неділю 7 червня о 17 год. 30 хв. усі аматори будуть мати можливість бачити перше відкрите змагання футбольних команд “Рух” – хлібозавод”.²⁹ Перемогу отримала заводська команда з рахунком 2:0³⁰. В цей же день перед матчем цих колективів відбулася гра німецьких команд штабної роти військово-повітряних сил і служби забезпечення однієї з дивізій³¹. З яким рахунком завершилася гра, – не відомо.

Про футбол в окупованому Києві неодноразово писалося в науковій і публіцистичній літературі, тому детально зупинятися на їх висвітленні не варто. Зауважимо тільки, що в Києві існувало 5 вітчизняних команд і за період часу з 7 червня по 22 серпня 1942 року, було зіграно 14 футбольних поєдинків – 10 міжнародних і 4 за участю українських колективів. Статистика матчів київських команд із військовими частинами окупантів свідчить не на користь останніх, позаяк українці в цих зустрічах отримали 8 перемог і 2 зазнали лише поразок, забивши при цьому 35 м’ячів і пропустивши 12. Сім із восьми перемог здобули футболісти команди “Старт”.

У вузах і технікумах міста спортивна робота не проводилася, про що свідчить доповідна записка, відправлена 12 червня 1942 р. відділом культури й освіти заступнику голові міста Волкановичу. Зокрема, в документі йшлося: “По вузах і технікумах міста, спортивна робота не проводиться, але в окремих навчальних установах уже приступили до створення команд, обладнання стадіонів та спортмайданчиків. Щодо перспектив розвитку тут спорту по окремих видах, то, в першу чергу, є підстави спиратися на такі види: футбол, гімнастика, легка атлетика, ручні ігри, бокс, французька боротьба, плавання та велоспорт”³². Також із цього приводу відсутня інформація і в окупаційній пресі.

Натомість у школах спортивній роботі приділялася певна увага з боку української адміністрації. Так, 15–16 серпня 1942 р. на Українському стадіоні пройшли перші легкоатлетичні змагання серед учнів 3-4-х класів. В змаганнях взяли участь 320 школярів з 24 шкіл міста. Перше командне місце вибороли маленькі спортсмени школи №20, що знаходилась у Печерському районі³³.

Влітку 1942 р. київський спортсмен з велосипедного спорту Д. Орлов написав до секції фізкультури заяву, в якій відмітив, що маючи намір відновити особисті тренування з велоспорту, а також об’єднати навколо себе любителів велосипедистів Києва, хотів би отримати дозвіл від міської управи тренуватися на одній із доріжок місцевих стадіонів та велотреці (вул. Фундиклівська, 56)³⁴. Клопотання спортсмена було підтримане, втім велоспорт в місті так і не відновили.

З осені 1942 р. в місті спортивне життя завмерло. Побутує думка, що штабткомісар Києва Бернард заборонив проводити будь-які заходи в цій царині. Приводом стали постійні поразки німецьких футбольних команд у зустрічах з місцевими колективами. Принаймні, це засвідчував в листопаді 1944 р., на допитах в НКВС, Г. Швецов³⁵.

Причини, що спонукали вітчизняних спортсменів брати участь в спортивних заходах міста в період окупації були різні. Для одних це була можливість вижити та прохарчуватися в тих важких умовах. Наприклад, біля ста членів товариства “Рух” могли постійно за талонами харчуватися у власній їдальні організації, крім того, як зазначалося вище, секція фізкультури і спорту, при потребі, могла покращити матеріально-побутові умови спортсменів. Тренерський персонал, влаштувавшись на роботу за фахом, убезпечував себе ще й від можливості потрапити до Німеччини в якості “остарбайтерів”. Інші йшли з любові до спорту, дехто прагнув вислужитись перед “новою” владою³⁶.

Отже, виходячи із усього вищесказаного, можемо констатувати незначне поживлення спорту в окупованому Києві з осені 1941 р. по осінь 1942 року. В спортивному житті Києва того часу активну участь брало, як місцеве населення, так і військові.

Примітки

- 1 Гінда В. Організація спортивного життя в окупованій німцями Україні (1941-1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. XI. – Серія: історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.72-78; Його ж. Українсько-німецьке футбольне протистояння в Україні (на матеріалах окупаційної преси) // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. Вип. 12. – К., 2009. – С.201-213; Його ж. Українсько-німецьке протистояння на ринзі в окупованій Одесі (1941-1944 рр.) // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 7. – Одеса, 2009. – С.179-195; Його ж. Спортивне життя в окупованій румунами Одесі: 1941-1944 рр. (на матеріалах преси) // Південь України: етнографічний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (м. Одеса, 10-11 квітня 2009р.). – Одеса, 2009. – С.51-58; Його ж. Спорт, як один з інструментів політики в окупованій Україні (1941-1944 рр.) // Історія України. – №17-18. – Травень. – 2010.
- 2 Євстаф'єва Т. Футбольні матчі 1942 року в Києві // Збірник матеріалів щорічної науково-практичної конференції “Київ і кияни”. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 39-45; Ї ж. Футбольна команда хлібозаводу №1 “Старт” і долі її гравців // Збірник матеріалів щорічної науково-практичної конференції “Київ і кияни”. – Вип. 8. – Київ, 2008. – С. 134-152.
- 3 Пристайко В. Чи був “матч смерті”? Документи свідчать. – К., 2005. – С.168.
- 4 Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). – Р.2356, оп.6, спр. 207 – Арк. 9.
- 5 Там само. – Арк.8.
- 6 Там само. – Арк.9.
- 7 Там само. – спр.200 – Арк.13.
- 8 Українське слово. – 1941. – 17 жовтня
- 9 Нове українське слово. – 1942. – 6 червня.
- 10 Євстаф'єва Т. Футбольна команда хлібозаводу №1 “Старт” і долі її гравців // Збірник матеріалів щорічної науково-практичної конференції “Київ і кияни”. – Вип. – 8. – Київ, 2008. – С. 136.

- ¹¹ Гінда В. Спорт як один з інструментів політики в окупованій Україні (1941-1944 рр.) // Історія України. – №17-18. – Травень. – 2010.
- ¹² ДАКО. – Р. 2356, оп.6, спр.207. – Арк.97.
- ¹³ Там само. – Арк.100.
- ¹⁴ Там само. – Арк.8.
- ¹⁵ Державний архів Служби Безпеки України (Далі – ДА СБУ). – Спр. 73185 ФП. – Арк.25 зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк.25.
- ¹⁷ ДАКО. – Р. 2356, оп.6, спр.207. – Арк.68 зв.
- ¹⁸ Там само. – спр .200. – Арк. 13-15.
- ¹⁹ Там само. –Арк. 10 зв.
- ²⁰ Там само. –спр. 207. – Арк. 116.
- ²¹ Там само. – Арк.125.
- ²² Гінда В. Організація спортивного життя в окупованій німцями Україні (1941-1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. XI. Збірник наукових праць. – Серія: історія. – Вінниця, 2006. – с.74-75.
- ²³ Нове українське слово. – 1942. – 15 липня
- ²⁴ ДАКО. – Р.2356, оп.6, спр.199. – Арк.49.
- ²⁵ Там само. – Арк.69.
- ²⁶ Нове українське слово. – 1942. – 15 липня
- ²⁷ Нове Українське слово. – 1942. – 13 серпня.
- ²⁸ Волинь. – 1942. – 27 серпня.
- ²⁹ Нове українське слово. – 1942. – 6 червня
- ³⁰ Євстаф'єва Т. Футбольна команда хлібозаводу №1 “Старт” і долі її гравців // Збірник матеріалів щорічної науково-практичної конференції “Київ і кияни”. – Вип. – 8. – Київ, 2008. – С. 138.
- ³¹ Нове українське слово. – 1942. – 6 червня
- ³² ДАКО. – Р.2356, оп.6, спр.207. – Арк. 69.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – Арк.73.
- ³⁵ ДА СБУ. – Спр. 73185 ФП. – Арк. 20.
- ³⁶ Гінда В. Організація спортивного життя в окупованій німцями Україні (1941-1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. XI. – Серія: історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.76.

Резюме

В статтє сделано попытку исследовать спортивную жизнь Киева 1941-1943 гг. и раскрыть механизм финансирования спортивных учреждений.

Ключевые слова: Киев, оккупация, спортсмены, немцы, футбол, спортивное общество, администрация.

Одержано 14 жовтня 2011 р.

ПОДОЛЯНИН М.Л. БОРОВСЬКИЙ – КЕРІВНИК ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ У ВІННІПЕЗІ У 1956-1968 РР.

У статті досліджується життя і діяльність вихідця з Поділля, агронома, кооператора, журналіста, педагога й науковця, голови управи Інституту дослідів Волині у Вінніпезі протягом 1956-1968 рр. Михайла Леонтіївича Боровського.

Ключові слова: *Поділля, Вінніпег, Інститут дослідів Волині, редактор, педагог, учений.*

Ця постать в Україні майже невідома. Він згадується серед студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету в праці професора О.М. Завальнюка.¹ У першому томі "Енциклопедії українознавства", зредагованому В. Кубійовичем, М.Л. Боровському присвячено одне речення, яке інформує лише про львівський період життя.²

Мета цієї статті – представити багатогранну, колоритну постать подолянина Михайла Боровського, сконцентрувавши увагу на його науковій діяльності, керівництві Інститутом дослідів Волині у Вінніпезі.

Чому подолянин міг опинитися на вершині званої волинської наукової інституції? У першу чергу, завдяки особистим науковим досягненням, організаторським здібностям, авторитету, набутому в еміграційному українському середовищі. Крім того, його родові корені глибоко вросли у волинську землю, волинське суспільне середовище.

Але народився Михайло Боровський 15 листопада 1891 року на Поділлі, у селі Зубрівка, що на Кам'яничині. Зубрівка і сусідня Цибулівка входили до парафії Кам'янець-Подільської Покровської русько-фільварковоцької церкви. Зубрівка – поселення давнє, згадується 1401 року, тоді Свидригайлом було передане кам'янецьким домініканкам. 1892 року в селі було лише 47 дворів.³ Батьки Леонтій і Доменіка – волиняни, походили із священницьких родин. Батько був учителем і прекрасним господарем – хуторянином, громадським діячем, кандидатуру якого від волості було навіть висунуто до Державної думи. За Української держави гетьмана Павла Скоропадського схід села обрав його сільським суддею.⁴ Саме тут з двома братами та двома сестричками Михайло прилучився до сільської праці, пізнав ази взаємодії, відповідальності й наполегливості, любові до людей, до природи. Пізніше згадував: "Любов до природи мав з малих літ. Завжди тягнуло мене до неї. Хотілося її ближче пізнати та вивчити... Батьківський сад і город – це був справжній "Ботанічний сад".⁵

За рік до його народження в сусідньому селі Цибулівка була відкрита школа, де Михайло згодом здобув початкову освіту. А середню осягав у зовсім близькому Кам'янці-Подільському.

1912 року, закінчивши навчання, добровільно пішов в армію, служив спочатку в Кам'янці-Подільському, потім з частиною переїхав до Умані.

1913 року, після завершення військової служби, разом з товаришем пустився в мандри, через увесь Сибір дійшов аж до Владивостока, сподіваючись перебраться до Америки. Однак перша спроба потрапити на американський континент виявилася невдалою. Зате в Читі зустрів хлопців-подоляків, які вчилися в Іркутській військовій школі. За їх поради і товариської підтримки вступив до цієї школи. 1914 року навчання продовжив в Оранієнбаумській школі старшин. Тут застала революція, яку прийняв. Служив у Петрограді. 1917 року за Тимчасового уряду супроводжував в Україну ешелон зі зброєю. Під Києвом особовий склад розбігся, але Михайло Боровський все-таки здав зброю комендантові Києва й відбув на фронт.⁶

Попав до Кам'янця-Подільського, розпочавши цим важливий для себе кам'янецький період життя. Там перейшов на бік української влади, долучився до українізації кам'янецьких військових частин. А 1918 року вступив до Кам'янець-Подільського державного українського університету на природничий відділ. Станом на 11 березня 1919 року знаходимо його в списку вільних слухачів фізико-математичного факультету цього університету.⁷ Навчався за улюбленим профілем під керівництвом доцента Н. Гаморака, прилучився до науково-дослідної роботи, зібрав і упорядкував гербарій подільських рослин, який пізніше став основою його наукової праці “Флора Поділля”.⁸

1920 року разом з армією УНР опинився в Польщі, був інтернований в Ченстохові. Того ж року вступив до Варшавського університету на ветеринарний факультет, сподіваючись завершити вищу освіту й здобути професію. На жаль, за браком коштів змушений був навчання припинити.⁹

1923 року переїхав до Чехословаччини, вступив у Празі на агрономічний факультет Чеської політехніки. Досліджував медоносні рослини Чехо-Словаччини та інших європейських країн, за що на державній виставці в Кошице був відзначений медаллю. 1926 року на сільсько-господарській виставці у Празі отримав другу нагороду – срібну медаль.¹⁰ Познайомився із студенткою зоотехнічного відділення Ольгою Бучинською, донькою священика з Волині, що посилювало його особисті зв'язки з краєм та його жителями, бажання досліджувати цей регіон України.

1927 року завершив вищу школу, отримав диплом інженера-агронома і переїхав на роботу до Львова. Почався досить плідний львівський період життя і праці, що тривав протягом 1927-1939 рр. 1927 року одружився з Ольгою Бучинською. Спочатку працював у видавництві “Сільський світ” Євгена Порфировича Архипенка – вченого – агронома, 1919 року – міністра сільського господарства в уряді УНР, приват-доцента кафедри сільсько-

господарської економіки і статистики Кам'янець-Подільського державного українського університету, видавця (1906-1909 рр. видавав журнал “Українське бджільництво” в Петербурзі, 1910 роки – журнал “Рілля в Києві”).¹¹

Згодом був запрошений на посаду референта з питань пасічництва і садівництва товариства “Сільський господар”, що дало йому можливість глибше пізнати цю галузь знань, редагував журнали “Український пасічник” (1928-1939), “Українське садівництво” (1933-1939), календар “Сільського господаря” та господарську сторінку двотижневика цього ж товариства, публікуватись.¹²

На Львівщині прилучився до кооперативної діяльності, став співзасновником і директором пасічного кооперативу “Рій” (1928-1939). Не поривав з кооперацією і в наступні роки життя: 1939-го організував такий же кооператив у Холмі, куди переїхав з дружиною та сином Євгеном, у Канаді був членом дирекції кредитного кооперативу північного Вінніпегу, членом кооперативу “Зоря”, належав до “Кооперативної громади”.¹³

Холмський період життя був обмежений в часі 1939-1944 роками. Ці рамки визначала радянська діяльність – прихід Червоної армії в Західну Україну 1939 року, а 1944-го – наближення фронту, а отже – радянських військ до Холма. Боятися було чого, адже від червоного терору постраждала в Україні вся родина Боровських, одна з сестер загинула в Сибірі. У Холмі викладав також у господарських школах, досліджував, публікувався.

1944 року перебрався до Братислави, наступного року – до Німеччини. З відкриттям у Регенсбурзі Українського технічно-господарського інституту працював там доцентом, очолював кафедру садівництва і городництва агрономічного факультету. 1946 року став професором.¹⁴ Надалі це звання було невід’ємною приставкою до прізвища в усіх його публікаціях, офіційних документах, засвідчуючи поважний внесок педагога і вченого в освіту і науку.

1948 року з сім’єю переїхав до Канади. Канадський період життя й діяльності виявився найтривалішим і найпліднішим. Почав з роботи на дослідній станції Манітобського університету. 1950 року перейшов до шкільного управління у Вінніпезі на посаду фахівця з озеленення шкільних садиб. Одночасно редагував господарську сторінку тижневика “Український голос”. 1958 року був обраний надзвичайним професором Українського технічного інституту в Нью-Йорку, досягнувши таким чином вершини своєї педагогічної праці.¹⁵ Її розпочав ще 1927 року у Закарпатті, викладаючи пасічництво і садівництво на різних курсах. Протягом 1927-1939 рр. читав лекції на курсах, організованих товариством “Сільський господар”, під час німецької окупації в Холмі викладав господарські дисципліни в кількох середніх школах.

Слід відмітити і його діяльну участь у “Просвіті”, яка почалася ще в Кам’янці-Подільському, продовжувалася в Ужгороді. У Львові був членом головного товариства “Просвіта”, у Вінніпезі – членом просвітянської читальні.¹⁶

З відкриттям канадського відділення Української вільної академії наук М.Л. Боровський був обраний членом її президії, а згодом генеральним секретарем, брав участь у виданні “Бюлетеня УВАН”. Як дійсний член НТШ, готував наукові гасла до Енциклопедії українознавства В Кубійовича.¹⁷

Досить плідною була його праця в складі Інституту дослідів Волині (ІДВ) і Товариства “Волинь” (ТВ) у Вінніпезі, що постали на третій хвилі української еміграції.

26 листопада 1949 року група волинян у Вінніпезі зібралася на нараду, “щоб у вільному світі продовжувати наше змагання засобами друкованого слова, голошення нашої правди”.¹⁸ Цей ініціативний комітет згодом трансформувався в товариство “Волинь”. Його члени – Максим Бойко, Гнат Дучинський, Антон Молитвинник, Степан Миколайчик, Каленик Щерблюк, Тиміш і Володимир Мельники – через пресу звернулися до земляків на Заході, щоб ті взяли участь у зборі матеріалів про життя українців на Волині в 1917-1949 рр. під радянською, польською, і німецькою владою для публікації їх у збірнику “Волинь у боротьбі за волю України”.¹⁹

Згодом визріла пропозиція для вивчення минулого Волині, наукового опрацювання й видання матеріалів утворити спеціальний волинський відділ у складі Української вільної академії наук. А коли ця пропозиція не була підтримана президією УВАН, ініціатори звернення вирішили створити свою наукову структуру. Так 21 липня 1951 року з ініціативного гуртка волинян у Вінніпезі оформився Інститут дослідів Волині, який поставив завдання “захищати шляхом друкованого слова історичну приналежність Волині як невід’ємної частини України”, “збирати матеріали для українських і чужинецьких дипломатів, що евентуально заступали б інтереси Західних областей України”, “... спростовувати невірне навітлювання фактів “Товариства дослідників Волині” в СРСР та польського “Звйонзку Зем Всиходніх”, що діє на еміграції”, “... об’єктивно представити визвольні події на Волині за науковим принципом”, “... доповнювати діяльність уже існуючих наукових установ”, “... піддержувати всі зусилля, що об’єднуюватимуть фізичну, духовну і наукову силу українського народу”.²⁰

Діяльність Інституту скерували рада ІДВ та дирекція, яку в першому її складі очолили доктор Ю. Мулик-Луцик – голова, М. Бойко – секретар, М. Подворняк – скарбник, Ф. Онуфрійчук – референт. 15 серпня на засіданні дирекції було затверджено при ІДВ відділ Холмщини і Підляшшя під керівництвом Г. Метюка, вирішено видавати “Літопис

Волині”. 1952 року побачив світ перший номер збірника “Волинь у боротьбі за волю України”. Того ж року дирекцію очолив А. Шумовський. Протягом перших п’яти років ІДВ видав 2 номери “Літопису Волині”, до участі в яких залучив більше 30 авторів, зокрема відомого краєзнавця А. Дублянського, С. Шрамченка, поетесу О. Лятуринську, Л. Чикаленка, І. Дубилка, С. Гаюка, А. Данилюка та інших.²¹

25 травня 1956 року головою управи Інституту дослідів Волині став професор Михайло Боровський, його заступником – Ілля Онуфрійчук, секретарем – Максим Бойко. На цей час у складі ІДВ було 36 наукових членів та 47 членів – кореспондентів. Діяльність ІДВ набирала нових форм. Посилились зв’язки з Європейським відділенням наукового товариства імені Т. Шевченка в Сарселі, до “Енциклопедії українознавства” підготовлено 200 гасел.²² У роботі Інституту окреслились два основних напрями: наукова діяльність і підготовка та публікація популярних матеріалів в серії “Бібліотека літопису Волині”.

У зв’язку з розширенням діяльності обговорювалось питання зміни назви на “Інститут дослідів Північно-Західних земель України” або “Український науковий інститут”. Однак жодна з цих пропозицій не набрала більшості. Фінансові труднощі, неузгодженість дій з товариством “Волинь”, яке створило свій видавничий комітет, певне протистояння, а також той факт, що в Торонто проживало більше волинян і вони проявляли неабияку науково-краєзнавчу активність, винесли на порядок денний питання переносу осідку ІДВ до Торонто. На щастя, проблеми з часом вляглися і все залишилося на попередньому місці. Неабияку роль у консолідації сил волинян у Вінніпезі відіграв М.Л. Боровський – людина побожна, спокійна, толерантна і авторитетна. Члени товариства “Волинь” навіть обрали його головою товариського суду.²³

1961 року Інститут дослідів Волині відмітив десятиріччя свого функціонування. За цей час, у тому числі за активної участі М.Боровського, було видано 5 чисел науково-популярного збірника волинознавства “Літопис Волині”, збірник статей “Волинь у боротьбі за волю України” (Вінніпег, 1952, 55 с.), “Нарис історії Волинської землі” І. Левковича (1953, 158 с.), 3 томи дослідження “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні” професора С. Килимника, а також п’ять популярних праць: спомини С. Гаюка “Від церковного престолу до Берези за дроти” (Вінніпег, 1952, 68 с.), книга Ф. Одрача “Наше Полісся” (1955, 68 с.), нарис церковного і політичного життя на Холмщині І. Марчака “3 мучеництва Холмщини на Білгорайщині” (1957, 56 с.), полковника П. Філоненка “Збройна боротьба на Волині” (1958, 56 с.) та збірка поезій І. Хміля “Гомін Полісся” (1960, 252 с.). Крім того побачили світ такі допоміжні видання, як “Вісник ІДВ” (чис. 1, 2) та “Волинський листок”.²⁴ Уфондований Інститутом спеціальний комітет зібрав кошти на образ Почаївської Божої Матері, а полтавчанин О. Фесенко за фотографією,

приватним чином отриманою з Почаєва, відтворив ікону. Головну святиню для волинян в еміграції освятив митрополит Української греко-православної церкви Іларіон.²⁵

З утворенням Української світової наукової ради в діаспорі, до якої увійшли українські наукові інституції Канади, Америки, Європи і Австралії, у тому числі ІДВ, М.Л. Боровський був обраний до її керівного складу. Михайлу Леонтіювичу вдалося все-таки скоординувати фінансові й кадрові ресурси двох волинських інституцій – ІДВ і ТВ. Інститут перебрав справи видавничої комісії Товариства, ввів Іллю Онуфрійчука до складу своєї управи. 1962 року ІДВ відкрив представництво в Австралії (керівник С. Радіон, заст. М. Свідерський), призначив уповноважених на Торонто І. Довгала, на Буффало – О. Матуха, прийняв у члени А. Кущинського, секретаря Українського національного музею в Чикаго, Л. Бачинського, директора Українського музею в Клівленді, о. Івана Стуса, настоятеля собору Св. Покрови у Вінніпезі, та І. Похильчука.²⁶

1961 року професору М.Л. Боровському виповнилося 70 років. З виходом на пенсію він ще більше поринув у справи ІДВ. Звітуючи за каденцію 1961-1962 рр., 27 квітня 1963 року доповів загальним зборам про видання двох чисел “Літопису Волині” та чотирьох окремих книг, створення ініціативного комітету з видання праць митрополита Іларіона (проф. І. Огієнка). Того ж року в читальні “Просвіти” у Вінніпезі відбулося спільне засідання управ ІДВ і ТВ. Співпраця давала відчутні результати, об’єднаними зусиллями були видані праці митрополита Іларіона “Релігійність Т. Шевченка” та “Митрополит мученик Арсеній Мацієвич”.²⁷

Свою організаторську працю в царині науки успішно поєднував з дослідницькою. У збірнику УВАН вмістив працю “Українське місцеве і особове назовництво в інтернаціональній ботанічній термінології” (1955), на сторінках “Літопису Волині” – “Волинська азалія як декоративна рослина” (*Azalia pontica*) (1958), у збірнику VII міжнародного конгресу у Флоренції – “Names of the basin Bleack Sea of the International Botanical Terminology”, 1961 року видану окремим відбитком. 1967 року за сприяння Союзу українок Канади побачила світ книга “Рослини, перенесені з України до Канади” (48 с.: іл.).²⁸ Загалом бібліографія М. Л. Боровського на початок 1962 р. складала понад 250 окремих видань, статей, розвідок.²⁹

15 грудня 1968 року, мотивуючи поважним віком і станом здоров’я М. Л. Боровський попросив загальні збори ІДВ прийняти його відставку. Доповів про зроблене, подякував усім членам й активу ІДВ за співпрацю і передав повноваження новому голові Сергію Радчуку, чесно відслуживши 12 років на ниві науки, волинезнавства.³⁰

Помер Михайло Леонтіювич Боровський 8 квітня 1989 р. на 98 році життя у Вінніпезі, залишивши щедрий науковий доробок і добре ім’я синові Євгенові, невістці Раїсі, онукам Вірі, Михайлу, Юлії, рідній Україні.³¹

Примітки

- ¹ Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.: іл.
- ² Боровський Михайло (1891) // Енциклопедія українознавства. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 1. – С. 162.
- ³ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н.И. Яворовского. – Каменец-Подольский : Типогр. Под. губ. правл., 1895. – Вып. 7. – С. 102.
- ⁴ Ювілей голови ІДВ М. Боровського // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 151.
- ⁵ Качор А. Помер професор інж. М. Боровський / Андрій Качор // Літопис Волині. – 1990. – Чис. 16. – С. 153.
- ⁶ Ювілей голови ІДВ М. Боровського... – С. 152-153.
- ⁷ Завальнюк О.М. Вказ. праця. – С. 432.
- ⁸ Качор А. Вказ стаття. – С. 153.
- ⁹ Ювілей голови ІДВ М. Боровського... – С. 152.
- ¹⁰ Качор А. Вказ. праця. – С. 154.
- ¹¹ Архипенко Євген // Енциклопедія українознавства. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 1. – С. 69.
- ¹² Боровський Михайло (1891) // Енциклопедія українознавства... – С. 162.
- ¹³ Качор А. Вказ стаття. – С. 155.
- ¹⁴ Ювілей голови ІДВ М. Боровського... – С. 152.
- ¹⁵ Там само. – С. 153.
- ¹⁶ Качор А. Вказ стаття. – С. 155.
- ¹⁷ Там само. – С. 154-155.
- ¹⁸ Бойко М. Десятиліття Інституту дослідів Волині / інж. М. Бойко // Літопис Волині: наук.-попул. зб. волинезнавства. – Вінніпег, 1961. – Чис. 5. – С. 3-9.
- ¹⁹ Онуфрійчук І. 25-ліття Інституту дослідів Волині / І. Онуфрійчук // Літопис Волині. – 1977-1978. – Чис. 12. – С. 5-8.
- ²⁰ Перший комунікат до преси про заснування ІДВ // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 14-16.
- ²¹ Важніші ухвали й постанови (на основі протоколів 1950-1960 рр.) // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 21-22.
- ²² Там само – С. 25.
- ²³ З життя товариства “Волинь” у Вінніпезі // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 170-172; Хроніка Інституту дослідів Волині // Літопис Волині. – 1967. – Чис. 9. – С. 88-89.
- ²⁴ Наші публікації // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 34-36.
- ²⁵ Фундація чудотворного образу Почаївської Божої Матері // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 37-40.
- ²⁶ З життя Інституту дослідів Волині // Літопис Волині. – 1962. – Чис. 6. – С. 119-120.
- ²⁷ Загальні збори Інституту дослідів Волині 23.04.1961 р. // Літопис Волині. – 1961. – Чис. 5. – С. 165-170; З життя і праці ІДВ в 1963-1964 рр. // Літопис Волині. – 1964. – Чис. 7. – С. 119-120.
- ²⁸ Боровський М. Українське місцеве і особове назовництво в інтернаціональній ботанічній термінології. – Вінніпег: УВАН, 1955; Боровський М. Волинська

- азалія як декоративна рослина (*Azalea pontica*) / М. Боровський // Літопис Волині. – 1958. – Чис. 4. – С. 38-40; Borowskyj, M. Names of the basin Bleack Sea of the international Botanical Terminologi. – Флоренція, 1961. – 16 с.; Боровський М. Л. Рослини, перенесені з України до Канади / М. Боровський. – Вінніпег, 1967. – 48 с.: іл.
- ²⁹ Качор А. Вказ стаття. – С. 154; Розгін І. М.Л. Боровський: біобібліогр. нарис / Іван Розгін. – Вінніпег : ІДВ, 1962. – 48 с.
- ³⁰ З життя Інституту дослідів Волині // Літопис Волині. – 1972. – Чис. 10-11. – С. 159.
- ³¹ Качор А. Вказ стаття. – С. 155.

Summary

The article researches life and activity of Podillia's offspring, agronomist, cooperator, journalist, pedagogue and scientist, the head of the board of the research institute of Volyn in Vinnipeg during 1956-1968. Mykhailo Leontiyovich Borovskiy.

Keywords: *Podillia, Vinnipeg, research institute of Volyn, editor, pedagogue, scientist.*

Одержано 28 жовтня 2011 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327(477+485) "16"

Т.В.Чухліб

УКРАЇНА ТА ШВЕЦІЯ У 50-Х РОКАХ XVII СТ.: ВІД ДИПЛОМАТИЧНОГО ЛИСТУВАННЯ ДО ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ

У статті здійснюється аналіз особливостей політичних відносин між Українським гетьманатом і Шведським королівством упродовж другої половини 50-х рр. XVII ст.

Ключові слова: Український гетьманат, Шведське королівство, посольство, переговори.

Проблеми генезису та еволюції українсько-шведських стосунків за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського вже висвітлювалися представниками вітчизняної та зарубіжної історіографій¹. Однак час неухильно йде вперед, вітчизняна історична наука стрімко розвивається: відбувається пошук і накопичення маловідомих до цього часу архівних джерел, продукуються оригінальні історіософські ідеї, висвітлюються різні макро- та мікроісторичні проблеми, з'являються чергові ґрунтовні дослідження з даної проблематики не тільки в Україні, але й Швеції, Росії, Польщі та інших країнах світу. Тому ще раз уважно розглянемо особливості політичних відносин між Українським гетьманатом і Шведським королівством упродовж другої половини 1650-х рр.

*“Шведський король і Його Милість московський цар кілька років тому уклали з нами, козаками, союз, і усі тепер наступають на Польщу. Однак ми вже поділилися з цими трьома народами і Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську при цьому я стою”*² – так писав гетьман Богдан Хмельницький до магістрату і жителів Львова у 1655 р., засвідчуючи тим самим започаткування відносин між Чигирином і Швецією впродовж 1651 – 1653 рр., тобто за володарювання королеви Христини³. Тоді між Українським гетьманатом і Шведським королівством проводилися переговори щодо укладення міждержавної угоди, повний зміст яких і до цього часу не є вповні з'ясованим⁴. Хоча витоки дипломатичних стосунків між Короною Шведською та Військом Запорозьким слід віднести до 1631 р., коли до українських земель Речі Посполитої прибув королівський радник та посол Я. Руссель⁵.

На новому рівні українсько-шведські стосунки продовжувалися вже у червні 1654 р., коли гетьман Б. Хмельницький після прийняття посольства Швеції на чолі з Д. Калугером та І. Радзейовським надіслав свого листа королеві Христині з Білої Церкви⁶. Але саме у червні 1654 р. Христина несподівано відмовилася від престолу на користь Карла X Густава. У вересні новий шведський король приймав українського посла Данила Олівеберга, який привіз йому послання Б. Хмельницького. У ньому гетьман дякував шведському монарху за невтручання у війну між Військом Запорозьким та Коронною Польською, а також виступав з пропозицією надання Швеції військової допомоги проти її ворогів. Окрім того, Хмельницький пропонував королеві укласти мир з Московським царством, але з іншого боку повідомляв, що якщо раптом Стокгольм оголосить війну Москві, то Україна буде підтримувати Швецію⁷. Через шість місяців після Переяславсько-Московської угоди український правитель висловлював таку пропозицію: “...Якщо коли небудь Великий Цар Московський з якої небудь причини розпочне війну з Вашою Величністю, то Ясновельможний Гетьман Запорозький обіцяє бути на Вашій (тобто, шведській. – Т.Ч.) стороні”⁸.

19 січня 1655 р. шведський король відписав гетьманові та відіслав до України Данила Олівеберга разом з Іваном Тафралі. Вони мали озвучити перед Хмельницьким усну монаршу інструкцію⁹. Тоді ж на засіданні Державної ради Шведського королівства розглядали питання про відправку до України представницького посольства. Невдовзі, зважаючи на початок війни з Річчю Посполитою (липень, 1655 р.) шведський король вислав до гетьмана посольство на чолі з Ю. Торкватом. Б. Хмельницький прийняв наприкінці серпня 1655 р. під час перебування поблизу Кам’янця. Тоді ж правитель Українського гетьманату в листі до короля Карла X Густава писав про свою радість, “що згідно з нашими (Війська Запорозького. – Т.Ч.) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. – Т.Ч.) нам довір’я, захист і дружбу”¹⁰. Якщо під обіцянкою “дружби” між гетьманом і королем, згідно з уявленнями гетьмана, розумівся процес укладення двохстороннього договору, то згадка про “довір’я і захист” засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію (“*protectionem*”) Карла X Густава. Цікаво, що саме в серпні 1655 р. молдавський господар В. Лукул писав трансільванському князеві Д’єрдю II Ракоці про те, що український гетьман “не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік”¹¹.

На початку осені 1655 р. Б. Хмельницький знову відправив до шведського короля свого посла Данила Олівеберга, який мав передати північному монархові наступне: 1) довідавшись, що Карл X розпочав наступ на Польщу, козацьке військо рушило у напрямку Кам’янця і Львова, щоб не допустити зайняття цих міст московськими залогами; 2) Україна готова прийняти протекторат короля та допомагати йому “проти

всіх ворогів”; 3) у разі війни Швеції з Росією українці допомагали шведам; 4) одночасно королю пропонувалося приєднатися до українсько-російського союзу проти Польщі; 5) після війни з Польщею король мусить виступити проти Османської імперії¹²; 6) українці радіють, що Карл XI став королем Польщі і просили його по від’їзді до Швеції призначити такого віце-короля, який би дотримувався всіх умов з Військом Запорозьким¹³.

Але коли у жовтні 1655 р. під Львовом розпочалися безпосередні переговори з шведами, український правитель трохи змінив тональність своїх звернень і листів. “...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження”¹⁴, – ці слова Хмельницького до львівських міщан, засвідчили ту велику напругу у ході українсько-шведських переговорів, які виникли через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій. 11 жовтня гетьман виклав свої пропозиції щодо розвитку стосунків між Чигирином і Стокгольмом у своєму листі до Карла X Густава¹⁵. 19 жовтня Б. Хмельницький отримав листа від короля, в якому той повідомляв про взяття шведами Кракова. Тоді ж у похідному таборі гетьмана перебував шведський посол З. Гамоцький, який від імені свого патрона вимагав в українського правителя негайно зняти облогу Львова¹⁶.

Наприкінці жовтня 1655 р. до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибув український посол Данило Олівеберг у супроводі трьохтисячного (!) козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитися зі шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання останнім миру з Московською державою, термінове укладення трьохстороннього шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу, направлено проти Османської імперії¹⁷. Одночасно, у листопаді 1655 р., український гетьман підтвердив своє бажання мати тісні стосунки з королем, відправивши за його проханням на допомогу шведському монарху 10-тисячне військо під керівництвом наказного гетьмана в Білорусії В. Золотаренка¹⁸. Відомо, що 16 листопада 1655 р. Карл X Густав дякував Б. Хмельницькому за присилку козацьких полків¹⁹.

Однак у Карла X Густава були зовсім протилежні плани – Швеція, яув, розвиваючи свої військові успіхи в Центральній-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою²⁰. Як зазначав шведський історик Георг Ландберг, після початку у 1655 р. війни Шведського королівства з Московським царством Стокгольм почав проводити серйозну політику щодо надання протекторату Українському гетьманату²¹.

У січні 1656 р. шведський монарх писав до свого посольства у Москві що *“щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу...”*²². 22 лютого Карл X Густав того ж року відправив листа до Б. Хмельницького²³, а 28 лютого – до Б. Хмельницького та І. Виговського, де повідомляв про зраду йому частини польських магнатів,

які утворивши Тишовецьку конфедерацію, повернулися до Яна II Казимира. У зв'язку з цим король Швеції просив український уряд не йти на переговори з прихильниками польського короля та дотримуватися попередніх зобов'язань з Стокгольмом²⁴.

11 березня 1656 р. московські урядовці звернули увагу шведських послів на те, що їхній король неправомірно добивався переходу під свій протекторат Б. Хмельницького та його наказного гетьмана в Білорусії В. Золотаренка²⁵. Тоді ж керівник шведського посольства Бьолке заявив, що саме Б. Хмельницький перший звернувся до його короля з пропозицією укладення мирного договору між Швецією та Україною. У відповідь російський боярин Одоєвський сказав, що “не потрібно писати *холопам*, а також підлеглим (тобто, Б. Хмельницькому. – Т.Ч.) й обходитися [потрібно] без цього...”²⁶. Таким чином, Москва давала зрозуміти Стокгольмові, що не хоче налагодження українсько-шведських стосунків.

22 березня 1656 р. гетьман писав до шведського короля²⁷, а в серпні Данило Олівеберг за дорученням Б. Хмельницького знову був урочисто прийнятий у похідному дворі Карла X Густава поблизу містечка Закрочима під Віслою. Тут продовжилися переговори щодо укладення українсько-шведського союзу, в результаті яких король доручив своєму посольству зустрітися з українським гетьманом для уточнення положень майбутньої угоди. Це мав бути таємний оборонно-наступальний союз проти усіх ворогів Шведської корони. При цьому Український гетьманат визнався за окрему державу, яка б перебувала під протекторат північного монарха. Передбачалося, що влада гетьмана буде поширюватися на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства²⁸. При цьому за пропозицією шведського коменданта Варшави Е. Уксеншерна передбачалося, що українська автономія “не відчувала себе дуже вільною і не стала небезпечною для нового сюзерена, так як це було раніше при Янові Казимирові”²⁹. У відносинах з Московією дотримуватися такого положення: “Ясновельможний Гетьман, бачачи всілякі неправди, які нанесли московитяни Шведському Королю, обіцяє вмовляти їх не тільки у листах, щоб вони припинили передбачувані ними напади і відшкодували нанесені ним збитки, але якщо вони цього не зроблять, то в з'єднанні з військами шведськими йти на них війною і примусити їх до прийняття справедливих умов миру”³⁰.

У листі до шведського короля від 1 квітня 1656 р. Б. Хмельницький підтверджував бажання про укладення мирної угоди, коли “засвітить бажане літо”³¹. Про бажання України укласти союз з Швецією стало відомо у Москві, уряд якої у першій половині травня намагався укласти антишведську угоду з Бранденбурзьким курфюрстом. Цікаво, що під час переговорів з московським послом Д. Мишецьким курфюрст Фрідріх Вільгельм запитав у нього “чи відомо при кому зараз Хмельницький з запорозькими козаками”³². Росіянин відповів, що Військо Запорозьке

продовжує бути вірним московському царю, на що бранденбурзький правитель зауважив: *“неправдивою, де ти відомістю ти про те говориш. Відомо про те нам істинно самим, що Хмельницький з усіма козаками від царської величності відложився і присягав нині шведському королю в підданство”*³³. У зв'язку з цим, Д. Мишецький звернув увагу курфюрста на те, що Хмельницький присягнув цареві на “вічне підданство”, а шведський король прислав до України свої посольства, а також листи з пропозицією мирної угоди, які український гетьман переслав до Москви.

Хоча, коли наступило літо український гетьман у листі від 12 червня звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає “рубіж князівства Російського по Віслу ріку”³⁴. Таким чином, не погоджуючись з гетьманом, як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Українського гетьманату висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде “противитися Вашій Царській Величності”³⁵. Вже на початку липня 1656 р. така позиція Хмельницького “дивним чином” стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином зіштовхував московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто “змушений” виправдовуватися перед потенційним сюзереном: “... для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги – хоч би до цього нас часто закликали – ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу”³⁶, – писав 13 липня гетьман Б. Хмельницький до Карла X Густава. А 17 липня на засіданні Державної ради Швеції король заявив, що він планує “роз’єднати” Україну з Московським царством³⁷. 23 липня шведський король у листі до українського гетьмана висловив свої пропозиції щодо майбутньої мирної угоди³⁸.

Усі важливі питання двосторонніх стосунків з гетьманським урядом Б. Хмельницького мало обговорити шведське посольство на чолі з Я. Торнешельдом, яке відправилося до Чигирин у жовтні 1656 р. Перед тим, у середині вересня 1656 р. у пруському місті Фраунберзі відбулося засідання Державної ради Швеції на чолі з королем Карлом X Густавом, під час якого розглядалося питання про можливий союз з “Козаками”. У результаті обговорення шведська верхівка вирішила, що налагодити

стосунки з “могутніми Козаками краще, ніж шукати дружби з поляками”³⁹.

У той же час, 16 листопада Б. Хмельницький написав листа до Стокгольма із запевненням дотримання мирних стосунків між Україною та Швецією⁴⁰. Одночасно Швеція проводила переговори з Трансільванським князівством, які в листопаді 1656 р. завершилися підписанням договору в м. Раднот (суч. Єрнут в Румунії)⁴¹. Згідно з положеннями Раднотського договору Швеція і Трансільванія визнавали за Українським гетьманом право на володіння землями в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств Корони Польської⁴².

Зважаючи на те, що посольство Я. Торнешельда з невідомих причин не добралось до Чигирина, в другій половині січня 1657 р. до України прибула інша делегація на чолі з шведським послом, ризьким німцем Г. Веллінгом. Останній проводив переговори з Б. Хмельницьким щодо остаточного укладення миру. У цей час український гетьман веде активне листування з королем Швеції⁴³.

Карл X Густав запропонував Україні автономію на зразок міжнародно-політичного статусу Курляндії. Зокрема за гетьманом визнавалося право на володіння територією в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств⁴⁴, керівництво над 40-тисячним військом та дотримання свобод для православних у межах Київської митрополії⁴⁵. Окрім того, пропонувалося, що після смерті гетьмана українці мають обрати трьох кандидатів для представлення їх королеві, а вже той обере найдостойнішого та вручить йому булаву. Претендента на посаду митрополита Київського митрополії також мав затверджувати король Швеції. Також у кожному великому українському місті мала бути збудована протестантська церква. Однак українське керівництво заявило про можливість підписання угоди зі Швецією лише на умовах закріплення за Україною державної території в межах “старої України чи Роксоланії” (“*jus fortius Ukrainar vel Roxolaniam*”) до річки Вісли, включно з територією Західної України та Білорусії⁴⁶. Такі прагнення українців підкреслив у своєму листі до Карла X Густава від 7 лютого 1657 р. шведський дипломат К. Штернбах, який писав, що метою гетьмана Хмельницького було будівництво власної держави⁴⁷.

На початку березня того ж року російський воєвода О. Ордін-Нащокін, який перебував на чолі військового підрозділу в Литві, відписував Олексію Михайловичу, що його підданий Б. Хмельницький в обхід Москви формував союз зі Швецією і Трансільванією⁴⁸. Однак це була запізнена інформація, адже 19 березня 1657 р. трансільвансько-українські війська вступають до Кракова, а потім рухаються на з’єднання з армією Карла X Густава⁴⁹. 1 квітня корпус на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, а також трансільванське військо були урочисто зустрінуті шведами у таборі під Модлібожицями.

З повноваженнями підписати договір з Україною у квітні 1657 р. з-під Завихосту до Чигирина виїхало шведське посольство на чолі Г. Лілієнкроною, яке у червні прибуло до української столиці з метою укладення “великого” договору. У дипломатичній інструкції, яка була надана Карлом X Густавом, проголошувалося монарше зобов’язання (“асекрація”) віддати під владу Б. Хмельницького всі землі, про які той домовиться під час укладення майбутньої угоди з Короною Польською⁵⁰. Король також погоджувався на передачу Україні білоруських земель, що Великого князівства Литовського. 12 червня під час зустрічі з представником шведського короля український правитель заявив, що до нього прибув спеціальний посол з Москви, який намагався відволікти його від союзу зі шведами та намовити до війни з ними. У відповідь на такі прохання росіян гетьман у розмові з Г. Лілієнкроною сказав, що він є вірним союзником короля Швеції і якщо московський цар не припинить воювати із шведами, то українці стануть ворогами Росії⁵¹. 21 червня гетьман написав листа до шведського монарха з повідомленням про тимчасове припинення переговорів у зв’язку з наступом на Україну військ Кримського ханства⁵². У той же час генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський повідомив Карла X Густава про бажання Українського гетьманату в найближчий період об’єднати військові зусилля з шведами проти Польщі⁵³.

Одночасно український гетьман заявив російському послу Ф. Бутурліну, що він *“від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня... і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають, а Царська де Величність над ним, Гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками⁵⁴, хотів нас віддати полякам у руки...”*⁵⁵. Тоді ж Б. Хмельницький відіслав посольство до Москви, яке мало вмовляти Олексія Михайловича від війни з Карлом X Густавом. Договір між Україною та Швецією, про який вже було домовлено, не був підписаний у липні з огляду на смерть правителя Українського гетьманату, яка трапилася 27 липня 1657 р. Однак через три місяці, за гетьманування І. Виговського (який ще на посаді генерального писаря керував шведським напрямом українського дипломатії) таку угоду було підписано в Корсуні.

Отже, якщо проаналізувати політику Б. Хмельницького впродовж 1654 – 1657 рр., то можна відзначити, що за допомогою гнучкої дипломатії та визнання (або ж її пропозиції) зверхності від оточуючих його державу монархів він намагався утвердитися на міжнародній арені як незалежний правитель. Це засвідчувала і вживана титулатура українського гетьмана у листах до іноземних монархів. Зокрема, у посланні до імператора Священної Римської імперії німецької/австрійської нації Фердинанда III від 18 квітня 1657 р. гетьман підписався як *“Bohdan Chmielnicki, Dux cum*

universa Cohorte Zaporoviana”⁵⁶, тобто – “Богдан Хмельницький, Правитель/Вождь/Князь разом з усім Військом Запорозьким”. Протягом червня – серпня 1657 р. у Чигирині перебував посол Трансільванії Ф. Шебеші, який у своєму щоденнику залишив такий промовистий запис стосовно політико-правових уявлень козацької верхівки щодо своїх владних повноважень: “Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляє про те царя, що укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з російським царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що Виговський відповідав, що *коли цар у себе в країні є цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь*, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, да того ж татар, шведів, угорців супроти вас повернемо...”⁵⁷.

31 серпня 1657 р., в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: “Я з усім Військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять”⁵⁸. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня гетьман заявив новому царському послуві Матвееву: “...так, як він (Б. Хмельницький. – Т.Ч.) віддав йому (Олексію Михайловичу. – Т.Ч.) вірне підданство і службу згідно з присягою, – так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані”⁵⁹. На початку вересня Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі прийняти їх сторону. Відомо, що таке таємне доручення від короля Яна II Казимира одержав відомий дипломат Речі Посполитої С. Беньовський, який у той самий час перебував у Чигирині. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир’я з Українським гетьманатом, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

У Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. Того ж дня гетьман І. Виговський видав універсал про уповноваження Ю. Немирича, І. Ковалевського та І. Федоровича провести переговори з Г. Лілінкровою та укласти мирну угоду з Швецією⁶⁰. У своєму виступі на раді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища Козацької держави: “...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені

хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?”⁶¹. Після цього І. Виговський запропонував присутнім на раді залишатися в підданстві московському цареві та укласти союз з шведським монархом.

З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр і забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно 6 жовтня 1657 р. на Корсунській раді було ухвалено угоду з Карлом X Густавом⁶². Як наголошувалося в преамбулі угоди зі Швецією, її основні положення були розроблені за гетьманування Б. Хмельницького: “Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорозького з усім військом Запорозьким так заявляємо – сповняючи наміри покійного Богдана Хмельницького, нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз [...] з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом Королем Шведським Й[ого] М[илістю]”⁶³. Текст угоди, який повів до Стокгольма Г. Лілінкрона, був підкріплений листом І. Виговського до Карла X Густава⁶⁴.

8 жовтня 1657 р. представники українського уряду, Ю. Немирич. І. Федорович та І. Ковалевський, підписали звернення до шведського короля з 8-ми пунктів, де говорилося про Україну як *Subiectus pro liberta gente et nulli subiecta* (“вільним політичним народом і нікому не підлеглим”), а також наголошувалося на необхідності здійснення “воєнної допомоги проти спільних ворогів.., за виключенням світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов’язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність” (“*excepto sarenissimo eb polertissimo Mapno Duce Moschoviae, cum gno miliria Zaporoviana strieto foedere junetc est fidem gue mojestet; sune sewabit intactan et inviolatum*”)⁶⁵. Окрім того, українці вимагали визнати за Військом Запорозьким північні кордони по р. Березину. З огляду на те, що шведська армія покинула територію Речі Посполитої задля війни з Данським королівством, уряд І. Виговського розпочав робити головну ставку на польську протекцію та поступово відійшов від орієнтації на Москву.

На початку 1658 р. серед населення козацької України поширилася думка, що “хоче цар наш вольності зламати і привести нас під свою волю..., царських воєвод не хочемо – хочемо від царя відступити”⁶⁶. Частина козацької старшини бере участь у т. зв. “бунті Лісницького”, провідники якого виступали під антиросійськими гаслами. На причини, які штовхнули гетьмана Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича, вказував Михайло Грушевський. Згідно з його дослідженнями, українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воєводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере “права та привілеї” в старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо⁶⁷.

Про дії гетьмана І. Виговського та його оточення відразу ж повідомила московському цареві старшина Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Я. Барабашем. В інструкції запорозьким послам, що відправлялися до Москви, говорилося: "...Вся старшина, гетьман і всі полковники таємно всією черню присягу вчинили невідомо для чого з князем Семиградським, з Юрієм Ракоцієм, і з королем Свейським, і з обома воеводами, з Волоським і з Мультиянським, і до царя Кримського листи посилають, а то все для зради проти Вашої Царської Величності..."⁶⁸.

Прикладом для цього можуть слугувати події, які передували укладенню угоди в Гадячі. Тоді польські послы три дні чекали аудієнції у гетьмана Виговського. Він же у цей час радився з російським послом В. Кікінім, що згідно зі свідченнями сучасників могло привести до відмови українського гетьмана від підписання договору з Польщею.

Ще задовго до Гадяча, у березні 1658 р., Виговський відрядив до Варшави полковника П. Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладення Річчю Посполитою угоди зі Швецією⁶⁹. Не відмовляючись від протекторату Шведської корони, водночас, зважаючи на поступовий відхід Карла X Густава від активних військових дій у Центрально-Східній Європі, Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони. Це дало б можливість поновити союз з Кримським ханством, який перебував у дружливих стосунках з Яном II Казимиром.

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі на Полтавщині було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату⁷⁰. Саме мотиви зовнішньополітичного плану не лише були визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою, але й призвели згодом до її краху. В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду України розвивалася не тільки у напрямку Варшави, але й Стокгольма, Стамбула, Бахчисараю й тієї ж Москви. Кожний з цих зовнішньополітичних напрямків був важливий для справи утвердження новоутвореної держави.

Протягом 5 – 8 жовтня 1658 р. гетьман І. Виговський відправив чотири листи до монарха Шведського королівства, в яких нагадував королю про Корсунський договір і вказував на причини переходу Українського гетьманату під владу Речі Посполитої⁷¹. 8 жовтня одночасно з листом до шведського короля Карла X Густава щодо підтримки, Виговський написав до Олексія Михайловича, що він воював не проти російських військ, а проти "свавільників". Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманату й оголосила про "зраду" Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав

військових дій, а прислав в Україну “на договір своїх государевих ближніх людей”. Однак, якщо Московське царство все ж таки вирішить воювати з Україною, то, попереджав І. Виговський, “...Гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан...”⁷².

Гетьман І. Виговський також звертався до брата короля Швеції герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем і надання військової допомоги. 9 жовтня 1658 р., очевидно, на прохання гетьмана, до шведського монарха написав листа відомий український дипломат Данило Олівеберг з проханням Карлу X Густаву прислати до України хоча б тисячу солдат, а також укласти мирний договір з Річчю Посполитою⁷³.

Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення: підписавши мирний договір з Москвою, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавило його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами. Московський посол в Україні повідомив своєму цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир відреагував один з найближчих сподвижників Виговського, полковник Г. Гуляницький: “Свейський (шведський. – Т.Ч.) король у Великого Государя... милості пошукав і згоду з Великим Государем... учинив. І Гуляницький, вислухавши про те, почав лякатися всілякою непристойною лайкою, і казав: “...король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді”⁷⁴.

Ще перед тим, як зазначалося вище, гетьман І. Виговський відправив до Польщі свого посла Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до України. Потрібно відзначити, що велику роль у життєздатності Гадяцького проекту відігравала позиція Шведського королівства. Перемоги Стокгольма у війні проти Речі Посполитої обумовлювали принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, у зв’язку з чим згорталися бойові дії на польському фронті. З іншого боку, лише за умови швидкого примирення Швеції та Польщі гетьманський уряд міг сподіватися на нейтралізацію воєнних операцій Москви проти України. Саме тому гетьман Війська Запорозького І. Виговський закликав короля Яна II Казимира до примирення з Карлом X Густавом.

І справді, 8 листопада 1658 р. шведський король Карл X Густав написав листа до Чигирини про підтримку прагнень Виговського, однак вже 20 грудня того ж року у м. Валліесарі було підписано шведсько-російське перемир’я, що дозволило Москві направити до Білорусії додаткові військові підрозділи і перемогти там корпус українського полковника І. Нечая. Саме позиція Швеції стала однією з причини, яка унеможливила впровадження в життя Гадяцької угоди між козацькою Україною та

Короною Польською. Незважаючи на спорадичні контакти між Чигирином та Стокгольмом включно до 1660 р., з підписанням московсько-шведської мирної угоди в Кардісі (1661 р.) контакти між Українським гетьманатом та Шведським королівством припиняються й відновлюються вже на початку XVIII ст. – з початком нової Північної війни 1700 – 1721 рр. та повстанням гетьмана І. Мазепи проти Москви у 1708 – 1709 рр.

Аналізуючи політику лавірування Богдана Хмельницького між Варшавою, Москвою та Стокгольмом, очевидно, слід погодитися з висновками відомого польського історика Збігнева Вуйціка, який відзначав що український гетьман “метою якого була незалежна Україна, бачив у Швеції ворога як проти Росії, так і проти Польщі, гідного партнера, який буде в змозі допомогти йому в здобутті тієї незалежності”⁷⁵. Відмова наступника Хмельницького, гетьмана Івана Виговського, від протекції московського царя й пошуки нового сюзерена не обмежувалися лише стосунками з Річчю Посполитою. Адже він уклав Корсунський договір 1657 р. з Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи на впровадження корсунських домовленостей з Швецією та Гадяцької угоди з Польщею, Іван Виговський проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекції. Лише складна внутріполітична ситуація в країні не дала змоги гетьману Виговському завершити плани свого попередника Богдана Хмельницького щодо продовження полівасалітної політики утвердження Українського гетьманату на міжнародній арені.

Примітки

- ¹ Див. напр.: Каманин І. Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией /И.Каманин// Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – К., 1916. – С.93 – 108; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 – 1657 рр. /Д.Оляничин// Записки НТШ. – Т.154. – Львів,1937. – С.41 – 69; Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. / Л.Заборовский. – Москва, 1981; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Частина І: 1654 рік / Я.Федорук. – Львів,1996; Матях В. “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. Крип’якевича та М. Владимирського-Буданова) / В.Матях // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць. – К., 1995. – С.235 – 242; Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. / М.Владимирский-Буданов // Там само. – С.263 – 265; Стеллан Далгрэн. Швеция и страны Восточной Европы в 50-е годы XVII в.: историография и источники // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва,2000. – С.92 – 114; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. Шведская историография и источники / А.Котлярчук // Украина в соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-

- Петербург, 2004. – С.90 – 107; Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1655 / L.Kubala. – Lwow,1913; Kentrshinskyj B. Karl X Gustav infer krisen i oster 1654 – 1655 // Karolinska Forbundets Arsbok. – Stockholm, 1956; Idem. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // Karolinska Forbundets Arsbok. – Stockholm, 1966 та ін.
- ² Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 132, оп.1, спр.12, арк. 1 – 2; Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С.340; Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук. – К.,2008. – С.48.
- ³ Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.VI. – К., 1908. – С.201 – 207. У листі до царя Олексія Михайловича від 2. 04. 1655 р. гетьман Б. Хмельницький писав: *«Ми вже від чотирьох літ з Королевою Свейською о приязні договор чинимо, щоб на тих неприятелів – ляхів нам помогла...»* (Документи Богдана Хмельницького. – С.420).
- ⁴ У преамбулі Корсунської угоди 1657 р. між Українським гетьманатом та Шведським королівством зазначалося, що «для загального добра всього війська постановив [Б. Хмельницький] був ввійти в згоду і союз спочатку з світлішою королевою Христиною» (Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С.332).
- ⁵ У своєму листі до керівництва Війська Запорозького від 25. VI. 1631 р. шведський посланник Я. Руссель зокрема зазначав: «...Щоби мали змогу нав'язати стосунки, розпочати і впровадити переговори з Його Королівською Величністю, й утвердити їх угодою й присягою... Лишається, щоб я доручив вашу республіку і її очільників опіці і ласці всемогутньої Святої Трійці» (Національна бібліотека Швеції. – Стародрук листа Якоба Русселя: 130a Fol tb.;Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук. – С.36, 167 – 170).
- ⁶ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosasica», ч.1; Документи Богдана Хмельницького. – С.363 – 364;с Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.VI. – С.65 – 66; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.47, 170 – 171.
- ⁷ Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.VI. – С.73 – 75.
- ⁸ Цит. за: Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. / М.Владимирский-Буданов // Доба Богдана Хмельницького. – К.,1995. – С.253 – 254.
- ⁹ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С. 75 – 76.
- ¹⁰ Там же. – С.87.
- ¹¹ Цит. за: Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – С. 71.
- ¹² У цій дипломатичній інструкції Б. Хмельницького на переговори з королем Швеції зазначалося: «А що козаки не можуть залишатися без війни, після закінчення цієї війни з Польщею, просимо В[ашу] Кор[олівську] Величність виступити проти турків, щоби визволити багато християн з цієї неволі, – скласти пряму умову з московитами і з другими, що приєднаються , щоби кожний був забезпечений щодо своєї участі в цій справі. Коли це буде зроблено, ми підємо нашими човнами морем, В[аша] Кор[олівська] Вел[ичність] сушею, і так буде коротка і легка, ще невидана війна. Вже з давнього часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом венеціан, але перешкодила війна з Польщею, тому що ми не довіряємо королеві [Яну] Казимирові, що не раз порушив обіцяний мир» (Архив ЮЗР. – Т.III. – Т.VI. – С.86 – 88).

- ¹³ *Цит. за:* Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини /І.Крип'якевич // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. – К., 1995. – С.245.
- ¹⁴ Документи Богдана Хмельницького. – С.340.
- ¹⁵ Skrivelser till Carl Gustaf fran Hetmanen Bohdan Chmielnicki. October 11, 1655 // Kungliga Biblioteket (Королівська бібліотека Швеції). – Latin, 4, F. D., sv. 835 a.; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.104.
- ¹⁶ Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.48.
- ¹⁷ Instruktion for grekiske abboten Daniel gifven af Chmielnicki. Oktober 1655 // Riksarkivet. – RA / 2113 / 2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica, t.1, Forhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655 – 1658. Residenten Daniel Oliverbergs depecher 1655 – 1658; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.105.
- ¹⁸ Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА / Е.Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000. – С.56.
- ¹⁹ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.1, арк. 7; Кобзарева Е. Указ. соч. – С.56.
- ²⁰ Шведський історик Б. Кентршинський висловив думку, що однією з головних причин війни між Швецією та Росією у 1655 – 1658 рр. стало московсько-шведське суперництво за право надання військової допомоги (а, отже, політичного протекторату) Українському гетьманату в боротьбі проти Корони Польської (*Kentrshinskij B. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // Karolinska Forbundets Arsbok. – Stockholm, 1966. – P.86*).
- ²¹ Landberg Georg. Den Svenska Utrikespoliyikens historia. 1648 – 1697. – Stockholm, 1952. – S.95.
- ²² *Цит. за:* Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С.83.
- ²³ РДАДА Москва. – Ф. 97 «Зносини Росії з Польщею», кн. 89, арк. 563 – 570.
- ²⁴ Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С. 111 – 112.
- ²⁵ РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.4, арк. 179 – 180; Кобзарева Е. Указ. соч. – С.62. *Цікаво, що питання про листування Карла XII з наказним гетьманом у Білорусії В. Золотаренком серед іншого обговорювалося під час дансько-московських переговорів, які навесні 1656 р. проводилися у Копенгагені (РДАДА Москва. – Ф.53, оп. 1, 1656 р., кн.11, арк. 30 зв.). Московський посол Д. Мишецький одночасно проводив переговори з представниками нідерландських Генеральних Штатів, які на той час перебували в Данії. У відповідь на заяву росіянина про те, що Б. Хмельницький є підданим царя, голандці заявили: «Ми до того по цей час ні від кого не чули, що запорозькі черкаси у царській величності в підданстві. А до них [голандців], де, про те звідусіль пишуть начебто вони [українці] стоять осібно і по цей час» (Там само. – Арк. 51 – 51 зв.).*
- ²⁶ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С.106.
- ²⁷ Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С. 114 – 115.
- ²⁸ Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. – С.256.

- ²⁹ *Цит. за:* Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.97.
- ³⁰ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С. 167 – 171.
- ³¹ Документи Богдана Хмельницького. – С.480 – 481.
- ³² РДАДА Москва. – Ф. «Зносини Росії з Бранденбургом», оп.1, 1656, №2, арк. 68.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Документи Богдана Хмельницького. – С.502.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Документи Богдана Хмельницького. – С.513 – 514.
- ³⁷ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С. 129.
- ³⁸ РДАДА Москва. – Ф. 79 «Зносини Росії з Польщею», кн. 89, арк. 570 – 576.
- ³⁹ *Цит. за:* Wibling K. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – Lund, 1891. – С.29.
- ⁴⁰ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Документи Богдана Хмельницького. – С.544 – 546; Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.VI. – С.180 – 181; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.50 – 51.
- ⁴¹ Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2001. – С.34 – 37.
- ⁴² У листі до Карла XII від 16. XI. 1656 р. гетьман Б. Хмельницький писав: «...Бажаємо насамперед, щоб Ваша Найясніша Величність знала, що ми пов'язані з Вашою Найяснішою Величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воеводам Молдавії та найсвітлішому князеві Трансільванії» (*Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С. 180 – 181; Документи Богдана Хмельницького. – С.544 – 546; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С. 50 – 51, 172 – 173*).
- ⁴³ Кобзарєва Е. Документи по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА. – С.76.
- ⁴⁴ Стосовно бажання гетьманського уряду Б. Хмельницького володіти землями Західної («Червоної») України-Русі в королівській інструкції Г. Веллінгу зазначалося: «Коли Ясновельможний пан Гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, Його Королівська Величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати Князеві Трансільванському, Король обіцяє докладати всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з Князем Трансільванським, і справедливо бажання п. Гетьмана задовольнити...» (*Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С.206 – 207*).
- ⁴⁵ Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.98 – 99.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Wibling K. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – С.29.
- ⁴⁸ РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1657, спр.2, арк. 139 – 140; Кобзарєва Е. Указ. соч – С.72.
- ⁴⁹ Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста / А.Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К., 2005. – С.318 – 320. Згідно з підрахунками А. Гурбика коаліційні шведсько-трансільванські-українські війська під час оволодіння Брестом (7. VI.

- 1657) нараховували близько 60 000 чол., з них: шведи – 13 000, трансільванці – 28 000, українці – 19 000 осіб.
- ⁵⁰ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.221 – 223. Відомо, що ще весною 1656 р. польський король Ян II Казимир надіслав Б. Хмельницькому з послом Т. Тишкевичем проект майбутньої мирної угоди та просив його надати військову допомогу проти шведів, але гетьман, зсилаючись на московську протекцію, відмовив Короні Польській у підтримці (*Горобець В. Еліта козацької України. – С.125 – 126; Заборовский Л. Недооцененный документ Б.Хмельницкого / Л.Заборовский // Славяноведение. – №6. – 1992. – С.55 – 56*).
- ⁵¹ Там же. – С.287 – 300.
- ⁵² Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.303 – 304; Документи Богдана Хмельницького. – С.594 – 596.
- ⁵³ Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.62 – 63, 174 – 175.
- ⁵⁴ Йшлося про Віленське перемир'я 1656 р. Натомість на початку червня 1657 р. шведсько-українсько-трансільванське військо заволоділо столицею Речі Посполитої – Варшавою. При цьому відзначився козацький корпус під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, а також полковників Богуна, Сербина та Сулименка нараховували 6 – 7 тисяч осіб (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.2. – К.,1997. – С.1410; Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву. – С.284 – 287*).
- ⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.ІІІ. – С.569.
- ⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького. – С.578.
- ⁵⁷ *Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. – С.361.*
- ⁵⁸ Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.205.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.233.
- ⁶⁰ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.332 – 333
- ⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С.44.
- ⁶² Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С. 361 – 362; Furbundstraktat mellan Sverige och de Zaporogiske Kosackerna. Dat. Corsun, d. 6 oktober 1657 // Riksarkivet. – RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t.1, Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655 – 1719, l. 1 – 3
- ⁶³ Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С. 332; Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – Т.Х. – К.,1998. – С.63.
- ⁶⁴ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.337 – 338. *Див. також: Смолій В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В.Смолій, В.Степанков. – К.,1995. – С.583 – 596.*
- ⁶⁵ Puncta pactorum ex parte Exercitus Zaporonianor Legato Regis Suetia. Dat. Corsun, d. 8 oktober 1657 // Riksarkivet. – RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t.1, Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655 – 1719, l. 1 – 2; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С. 336 – 337.
- ⁶⁶ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С.38 – 39.
- ⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VІІІ. – С.55.
- ⁶⁸ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С.184.
- ⁶⁹ Про позицію Карла X Густава засвідчував його лист від 22. IV. 1657 р. до своїх послів на переговорах з Річчю Посполитою: «Як і перед тим, я твердо стою за

найшвидше примирення з Поляками – але ви мусите їм пояснити й посередникам, що на підставі союзного трактату з Козаками я не можу вести переговори без участі Козаків, і допущення їх лежить в інтересах самих таки поляків, бо це полегшує заспокоєння Польщі. Ясно, що коли Козаків не буде включено до трактату, згідно нашого з ними союзного договору, то Польща залишиться в постійнім замішанні, а я собі буду мати більший клопіт з Козаками, ніж матиму користь із замирення з поляками: Козаки можуть тоді з'єднатися на шкоду мені з Москвою...» (Цит. за: Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.Х. – С.67 – 68).

⁷⁰ Див., напр.: Будзиновський В. Гадацькі постулати і гетьман Виговський / В.Будзиновський. – Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадацький трактат / В.Герасимчук // Записки НТШ. – №89. – Львів, 1909; Стадник М. Гадацька угода / М. Стадник // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. VIII. – К., 1911; Наріжний С. Гадацька умова в світлі української історіографії / С.Наріжний // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. – Т. 2. – Прага, 1930; Мишко С. Гадацький договір / С.Мишко. – Детройт, 1959; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни / Т.Яковлева. – К., 1998; Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) / В.Степанков // Середньовічна Україна. – Вип. 1. – К., 1994; Горобець В. Гадацька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин / В.Горобець // Київська старовина. – 1999 – №1; Чухліб Т. Гадач 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках / Т.Чухліб. – К., 2008; Tomkiewicz W. Unia Hadziacka / W.Tomkiewicz // Sprawy Narodowosciowe. – Warszawa, 1937. – № 1-2; Kubala L. Wojny ducskie i pokój Oliwski / L.Kubala. – Lwów, 1922; Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej / S.Kot. – Paryz, 1960; Dziewanowski M. Dualism or Trialism? Polish federal tradition / M.Dziewanowski // Slawonic and East European Review. – Vol.41. – 1963; Serczyk W. Hadziacz 1658 / W.Serczyk // Kontrasty. – R.19. – №3. – 1986; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodow. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka / J.Kaczmarczyk. – Krakow, 2007 та ін.

⁷¹ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т. VI. – С.356; Котлярчук А. Указ. соч. – С.102.

⁷² Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.192.

⁷³ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т. VI. – С.359 – 360.

⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С.266 – 267.

⁷⁵ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrociaw, 1997. – S.118.

Резюме

В статті проводиться аналіз особливостей політичних відносин між Українським гетьманатом і Шведським королівством в теченні другої половини 50-х років XVII століття.

Ключевые слова: *Український гетьманат, шведське королівство, посольство, переговори.*

Одержано 22 жовтня 2011 р.

ГАЛИЧИНА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ОЛЕКСАНДРА I

У статті робиться спроба з'ясувати місце і роль Галичини в зовнішній політиці російського імператора Олександра I.

Ключові слова: Галичина, Олександр I, Російська імперія.

Головним завданням зовнішньої політики Російської імперії в Європі за часів Олександра I були забезпечення її національної безпеки та підтримка миру і безпеки в регіоні. Одночасно російський імператор не відкидав можливості розширення своїх територій. Досліджуючи зовнішню політику Олександра I, науковці справедливо акцентують увагу на взаєминах з Францією, Австрією, Англією, Пруссією та Туреччиною. Однак, аналіз робіт, присвячених історії зовнішньої політики Росії початку XIX ст. та діяльності Олександра I, засвідчує практично відсутність згадок про Галичину як об'єкт зовнішньої політики російського імператора, або, у кращому випадку, лише констатацію окремих фактів чи подій¹. Це стосується і публікацій з історії України та Галичини, зокрема². Виправленню зазначеного недоліку й присвячено дану статтю.

Росія, починаючи з часів першого поділу Польщі, постійно тримала в полі свого зору Галичину. Як і його попередники, Олександр I не відмовлявся від курсу на збирання навколо Москви руських земель, проголошеного Іваном III, а тому російське зовнішньополітичне відомство слідувало не лише за подіями в Галичині, а й за всім, що було пов'язано із цим краєм. Так, наприклад, влітку 1803 р. повірений в справах у Відні І. О. Анстетт повідомляв міністра іноземних справ Росії О. Р. Воронцова про дії австрійської влади стосовно адміністративних змін у Галичині. Мається на увазі указ Франца I від 30 травня 1803 р. про об'єднання Західної і Східної Галичини зі столицею у Львові. Текст документу було надіслано главі російського зовнішньополітичного відомства³.

З утворенням в 1807 р. герцогства Варшавського, галицьке питання в політиці Росії тісно переплелось з польським. Практично одразу, відчуваючи підтримку з боку французького імператора, опираючись на польське дворянство, активізують діяльність прихильники відродження Польської держави. В їхні плани входило також і включення долучення до її складу галицьких земель. Олександр I теж висловлював можливість відновлення Польщі, але під скіпетром Романових. Тому, така активність профранцузької партії в польському середовищі, зрозуміло, викликала невдоволення з боку російського імператора, який прагнув не допустити передачі навіть незначної частини Галичини до складу герцогства Варшавського. 16 квітня 1809 р. про свою позицію у цьому питанні Олександр I чітко поінформував французького посла Коленкура. У той же

час французький посланець, отримавши запевнення, що Росія виконає свої зобов'язання перед Наполеоном у випадку його війни з Австрією, висловився проти передачі всієї Галичини Росії⁴. Таким чином, навесні 1809 р. галицьке питання переходить до кола важливих напрямків зовнішньополітичної діяльності Російської імперії.

У березні 1809 р. розпочалася війна між Австрією та Францією. Олександр I, згідно умов Тільзійського миру, змушений був розпочати виконання союзницьких зобов'язань. Попри те, що на кордоні з Австрією знаходився потужний військовий контингент (70 тис. осіб), російський імператор не поспішав із вступом у війну. У його плани не входив розгром Австрії⁵. Лише 3 червня 1809 р. 32 тис. російська армія під командуванням С. Ф. Голіцина, вступила на територію Галичини⁶. Олександр I вважав, що австрійці не будуть чинити спротиву російським військам. У випадку ворожих дій С. Ф. Голіцин мав діяти рішуче⁷. Війна, яку вела Росія із Австрією, отримала назву “безкровна війна” (у сутичці під Подгруже 14 червня 1809 р. було вбито два козаки та двоє осіб поранено)⁸. Воєнні дії велись неквапливо, лише після перемоги Наполеона під Ваграмом 6 червня російська армія активізувала свою діяльність і 15 липня здобула Краків⁹.

Ще перед початком воєнних дій Олександр I особисто віддав розпорядження головнокомандуючому не кривдити місцевих жителів і прикладати зусилля для привернення їх на бік Росії. У документі також наголошувалось на необхідності використання всіх можливостей, які з'являться, для того, щоб вселити в місцевих жителів думку, що діючи проти Австрії, Росія бажає забезпечити їх безпеку¹⁰. У свою чергу С. Ф. Голіцин запевнив Олександра I, що привернення на сторону Росії населення Галичини шляхом покращення їх становища і “корисних переконань” буде предметом його постійних турбот¹¹. Своєрідним доповненням настанов російського самодержця слугувало розпорядження міністра іноземних справ Росії М. П. Румянцева про необхідність поширення інформації, згідно якої російські війська вступають в Галичину як союзник французького імператора. По можливості, як вказувалося в документі, слід привернути на свою сторону галицьке ополчення і використовувати його як авангард російських військ¹². Ще одним фактом, який свідчить про ґрунтовну підготовку до війни з боку росіян, може слугувати те, що командири трьох російських дивізій отримали по 400 друкованих прокламацій до населення Галичини, в яких, від імені головнокомандуючого російської армії в Галичині, заявлялось, що Росія не є їх ворогом, вона буде забезпечувати особисту безпеку і недоторканість власності місцевих жителів¹³. Якщо взяти до уваги вказані факти, пов'язані із підготовкою до війни, та згадку Н. К. Шильдера про зародження під час Ерфуртської наради 1809 р. у російського імператора ідеї розширення кордонів до Карпат, можна зробити припущення про

існування у Олександра I далекоглядних планів щодо Галичини, навіть до приєднання регіону до Російської імперії.

Під час походу в Галичину справжнім супротивником російських військ були не австрійці, а ще один їхній союзник – герцогство Варшавське. У своїх донесеннях головнокомандуючий російських військ зазначав, що союзники йому дошкуляють більше ніж австрійці¹⁴. Разом із тим С. Ф. Голіцин мав наказ уникати спільних з поляками акцій, об'єднувати зусилля лише при видимій вигоді для Росії¹⁵. З початком війни польські війська під командуванням Ю. Понятовського активізували свої дії в напрямку Галичини (насамперед її західної частини). Тому, зрозуміло, між росіянами і поляками мали місце непорозуміння. Так, зокрема, у ході окупації частини галицьких земель С. Ф. Голіцин, діючи з позиції сили, в Львові та Ярославі усунув місцеву владу, поставлену Ю. Понятовським. На посаду військового губернатора Львова головнокомандуючим було призначено генерал-майора барона Міллера-Закомельського. В обов'язки останнього входила заміна в місцях постю російської армії польської адміністрації на російську. Такі дії, як пояснював С. Ф. Голіцин Ю. Понятовському, зумовлювалися нелогічністю, коли територія окупована російськими військами, а влада знаходиться в адміністрації, призначеної поляками. Поляки, не маючи змоги протидіяти більш сильній стороні, змушені були прийняти ці пояснення¹⁶. Така діяльність С. Ф. Голіцина в Галичині знайшла схвальний відгук в Олександра I. Більше того, на початку червня 1809 р. російський імператор наказав головнокомандуючому російської армії активно впроваджувати на зайнятій території російську адміністрацію. До цього процесу передбачалось залучати надійних галичан, а у випадку їх відсутності, вводити до місцевої адміністрації росіян. У документі також містилось розпорядження, згідно якого прибутки з Галичини мали використовуватись для потреб армії¹⁷.

На початку червня 1809 р. С. Ф. Голіцин, інформуючи Олександра I про стан справ в Галичині, вказував на патріотичне піднесення галицьких поляків, а також на прихильність значної її частини в питанні проголошення польським королем російського імператора¹⁸. У черговому рапорті (кінець червня 1809 р.) головнокомандуючий російської армії підтвердив прагнення населення Галичини стати підданими Російської імперії, додаючи, що мешканці регіону невдоволені австрійською владою, і лише незначна їх частка хотіла б потрапити у французьке підданство¹⁹.

На наш погляд, зазначені вище завіряння головнокомандуючого та нав'язування міністром закордонних справ М. П. Румянцевим правильності претензій на Галичину²⁰ не могли не викликати бажання в Олександра I зміцнити свій вплив у регіоні. У нього, в разі прихильного ставлення поляків до російської сторони, навіть визріла ідея включити Варшавське герцогство та Князівство Галицьке в особі Королівства Польського до складу Росії²¹.

Слід також відмітити, що російську владу цікавила думка громадськості Галичини. Так, зокрема, вона приділила велику увагу з'ясуванню ставлення галичан до конфлікту між Наполеоном і Ватиканом²².

Водночас потрібно зазначити, що російська сторона активно маніпулювала галицьким питанням у взаєминах із Францією. Так у черговій розмові із Коленкуром російський імператор запропонував передати Галичину одному із австрійських ерцгерцогів. А у випадку поділу Галичини між герцогством Варшавським і Росією, Олександр I вимагав передати йому більшу частину, запевняючи, що це помірні вимоги Росії²³. У той же час російські урядовці запевняли Коленкура, що Росія не прагне територіальних придбань, але коли підніметься польське питання, то, на їх думку, Галичину слід передати Росії²⁴. Олександр I навіть погоджувався щоб Галичина залишилася за Австрією, якщо поляки не отримають ніякої галицької території²⁵. Серйозне невдоволення у російського самодержця викликали дії поляків у Галичині, направлені на складання галичанами присяги Наполеону та їх набір до війська герцогства Варшавського²⁶. У Петербурзі знали, що це відбувається з наказу чи за згодою Наполеона. Російський імператор говорив Коленкуру, що не потребує щоб князь Ю. Понятовський займав що-небудь в Австрії його іменем, і в той же час не може погодитись з тим, щоб іменем Наполеона займали землі, завойовані російською армією, якщо ж Франція хоче утримати за собою Галичину, то він ніколи не погодиться, щоб на російському кордоні була французька провінція²⁷. “Ні народ мій, ні нащадки мені цього ніколи би не пробачили”, – зазначав Олександр I²⁸.

14 жовтня 1809 р. між Австрією і Францією було підписано Шенбурнську мирну угоду, в якій була й стаття, що мала пряме відношення до Росії. Згідно договору Росія отримувала частину Східної Галичини, але без м. Броди з населенням в 400 тис. чоловік²⁹. У той же час герцогство Варшавське отримало більшу частину Галичини (Західну), що створювало передумови для відновлення Польського королівства. Це був серйозний удар по амбіціям Олександра I. Адже в бесіді з російським посланцем А. І. Чернишовим Наполеон обіцяв, що кордон між Росією та Австрією буде проходити по р. Сян, Львів буде переданий російській стороні³⁰. До того ж, російські війська на цей час контролювали значно більшу територію, ніж та, яка мала перейти до Росії за умовами франко-австрійської угоди 1809 р. Петербурзький двір розцінив дії Наполеона як образливу для Олександра I подачку. Про царя злословили: “Наполеон принизив його, дав йому із земель, віднятих від Австрії, не яку-небудь область, а 400 тис. душ, як колись бувало у нас царі нагороджували своїх підданих”³¹. У той же час, ображений Олександр I зумів використати галицьке приниження для зміцнення в Росії антинаполеонівських позицій і в той же час – збереження дружніх відносин з Австрією³².

Головним уповноваженим для проведення розмежування кордону з Австрією було призначено С. Ф. Голіцина³³. Першим його кроком стало виведення з Галичини російського війська. На території краю (Тернопільський та Заліщицький округи) залишалась лише 9-а дивізія³⁴. В інструкціях С. Ф. Голіцину, які надходили від Олександра I та М. П. Румянцева, наказувалося зробити все, щоб до складу Росії перейшли Тернопільський, Заліщицький, Чернівецький і Станіславівський райони³⁵. Однак при обрахунках 400 тис. населення виявилось, що претензії Росії значно перевищують встановлену квоту населення. Тому врешті-решт, згідно конвенції з Австрією про розмежування в Галичині, до Росії відійшли Тернопільський та Заліщицький округи. Визначену квоту заповнили за рахунок частини Золочівського округу³⁶. Логічним завершенням цього процесу стала поява 29 квітня 1810 р. Маніфесту Олександра I, в якому оголошувалось приєднання частини Галичини до Росії³⁷.

На думку Н. К. Шильдера, не підлягає сумніву, що значно рішучіші дії Росії в Австрії дали б їй всю Галичину, а можливо і навіть ще більше³⁸. Вважаємо ці припущення дослідника значно перебільшеними. Реальними могли бути зазіхання лише на Східну Галичину, а не на весь регіон. Адже, по-перше, Олександр I не вважав за доцільним загострювати відносини з Австрією, по-друге, Росія вела війну із Туреччиною, по-третє, відбувалось приєднання Фінляндії. На думку Великого князя Миколи Михайловича, входження до складу Росії Галичини на той час не мало б такого ефекту серед російської громадськості як приєднання Фінляндії, адже розширюючи свої території на півночі, Олександр I якби завершував справу Петра I³⁹.

На початку 1811 р. російський імператор, відчуваючи наближення конфлікту з Наполеоном, прагнув змінити політичну конфігурацію в Європі на свою користь. Серед головних завдань російської дипломатії того часу були нейтралізація профранцузької орієнтації поляків та втілення у життя ідеї відновлення Польського королівства у складі Російської імперії. Одним із інструментів у досягненні цього мала слугувати Галичина. Як свідчить листування Олександра I з А. Чарторийським, поляки у разі спільних дій проти французів могли сподіватись на приєднання до їх королівства Галичини. У той же час, наголосивши на необхідності зважати на думку Австрії, Олександр Павлович вказав, що ним вирішено запропонувати Австрії обміняти Галичину на Валахію та Молдавію⁴⁰. Можливо, пропозиція обміну була запропонована під впливом подібної з боку Наполеона Відню. На жаль, брак інформації не дає змоги з'ясувати реалізацію запропонованого Олександром I задуму обміну територій.

Наступного разу галицьке питання в зовнішній політиці Олександра I з'явилося на Віденському конгресі. Одним із головних завдань росіяни вважали приєднання решти герцогства Варшавського, окупованого ними

у 1813 р. Однак незабаром ці плани дещо змінилися. Наприкінці грудня 1814 р., у ході переговорного процесу було запропоновано шляхом поступок Пруссії та Австрії забезпечити російській стороні можливість включення решток герцогства Варшавського до складу Росії. Поступкою Австрії мало стати повернення їй Тернопільського округу⁴¹. Отже, Галичина на Віденському конгресі стала “розмінною монетою” в зовнішній політиці російського імператора. У подальшому Галичина уже не приваблювала Олександра I. Він фактично відмовився від ідеї розширення своїх кордонів до Карпат.

Таким чином, Галичина на початку XIX ст. була однією зі складових європейської політики Російської імперії. Олександр I та російське зовнішньополітичне відомство постійно тримали в полі зору становище в Галичині і події навколо неї. Певний час територія краю була в центрі російсько-французько-австрійсько-польських відносин. Олександр I, побоюючись зміцнення поляків, прагнув не допустити приєднання Галичини до герцогства Варшавського. Із введенням в 1809 р. російських військ в Галичину російський імператор, на наш погляд, несподівано для себе отримав можливість реалізувати проголошений ще Іваном III курс на об'єднання навколо Москви руських земель. Росія всіляко прагнула створити позитивний образ в галичан. Така діяльність мала певний успіх. Серед галицької громадськості було чимало тих, хто висловлювався в підтримку долучення галицьких земель до складу Росії. На жаль для Олександра I, його сподівання не виправдались. Згідно австрійсько-французької угоди 1809 р. до Росії відійшла лише невелика частина Галичини з 400-тисячним населенням. В угоду більш важливішій меті – включення до складу Росії решток герцогства Варшавського – Олександр I погодився на Віденському конгресі повернути галицькі землі Австрії. У подальшому галицьке питання не піднімалось на порядок денний в зовнішньополітичному курсі російського імператора.

Примітки

- ¹ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914) / О. Айрапетов. – М.:Издательство “Европа”, 2006. – 672 с.; Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия его времени в 6 т. / М. И.Богданович. – Спб.: Типография Ф. Сушинского, 1869. – Т.2. – 614 с.; – Т. 4. – 648 с.; – Т.5. – 590 с.; Кинятина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX в. / Н. С. Кинятина. – М.: Государственное издательство “Высшая школа”, 1963. – 288 с.; Соловьев С. М. Император Александр I: Политика, дипломатия. – Спб., 1877. – 563 с.; Троицкий Н. А. Александр I и Наполеон / Н. А. Троицкий. – М.: Высшая школа, 1994. – 304 с.; Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. В 4 т. / Н. К. Шильдер. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1867. – Т. 2. – С. 240. та ін.
- ² Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 447 с.; Грицак Я. Нарис історії України. Формування

- модерної української нації XIX-XX століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.; Ігнат'єва Т. В. Європейський напрям російської геополітики (кінець XVIII – початок XIX століття) та українські землі / Т. В. Ігнат'єва // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Іст. науки [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 108-113; Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей // Україна крізь віки. В 15 т. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) / История Украинской ССР. В 10 т. [Отв. ред. Н. Н. Леценко] – К: Наукова думка, 1983. – Т.4. – 694 с. та ін.
- ³ Внешняя политика России XX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия первая. 1801-1815. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – Т. 1. – С. 500.
- ⁴ Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 5. – С. 25.
- ⁵ Шильдер Н. К. Вказана праця. – С. 240.
- ⁶ Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 5. – С. 655.
- ⁷ Богданович М. И. Вказана праця. – Т.2. – С. 439.
- ⁸ Шильдер Н. К. Вказана праця. – С.241.
- ⁹ Там же. – С.242.
- ¹⁰ Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т. 5. – С. 43.
- ¹¹ Там же. – С. 655.
- ¹² Там же. – С. 45.
- ¹³ Там же. – С. 655.
- ¹⁴ Шильдер Н. К. Вказана праця. – С. 241.
- ¹⁵ Богданович М. И. Вказана праця. – Т. 2. – С.439.
- ¹⁶ Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 5. – С. 89-90.
- ¹⁷ Там же. – С. 103.
- ¹⁸ Там же. – С. 76-77.
- ¹⁹ Там же. – С. 96-97.
- ²⁰ Там же. – С. 224-225; 245.
- ²¹ Богданович М. И. Вказана праця. – Т.2. – С. 446-247.
- ²² Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 5. – С. 148.
- ²³ Там же. – С. 194.
- ²⁴ Там же. – С. 236.
- ²⁵ Там же. – С. 255.
- ²⁶ Там же. – С. 114-115.
- ²⁷ Там же. – С. 101; Соловьев С. М. Вказана праця. – С. 203.
- ²⁸ Соловьев С. М. Вказана праця. – С. 203.
- ²⁹ Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 5. – С. 291.
- ³⁰ Там же. – С. 679.
- ³¹ Троицкий Н. А. Вказана праця. – С. 143.
- ³² Там же; Богданович М. И. Вказана праця. – Т.4. – С.563.
- ³³ Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 5. – С. 291.
- ³⁴ Там же. – С. 288-289.
- ³⁵ Там же. – С. 291, 681.
- ³⁶ Там же. – С. 681.

- ³⁷ Полное собрание законов Российской империи –I. – Т. XXXI. – 1810-1811. – Спб.: Типография II Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 134-135.
- ³⁸ Шильдер Н. К. Вказана праця. – С. 243.
- ³⁹ Великий Князь Николай Михайлович. Император Александр I. Опыт исторического исследования. В 2 т. // Великий Князь Николай Михайлович. – Спб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1912. – Т. 1. – С.73.
- ⁴⁰ Внешняя политика России XX и начала XX века. – Т. 6. – С. 57.
- ⁴¹ Богданович М. И. Вказана праця. – Т.5. – С. 4; 36-37.

Резюме

В статье делается попытка выяснить место и роль Галиции во внешней политике русского императора Александра I.

Ключевые слова: Галичина, Александр I, Российская империя.

Одержано 5 листопада 2011 р.

УДК 94 (410) “19”

О.А. Мельничук

ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ВІД БЕЗРОБІТТЯ В АНГЛІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються питання становлення та розвитку державного соціального страхування від безробіття в Англії у міжвоєнний період. Аналізуються положення законодавства, що визначали становище страхувальників та застрахованих. Висвітлюються окремі аспекти робітничого руху, пов'язані із страхуванням безробітних.

Ключові слова: безробіття, застраховані, соціальне страхування, страховий фонд, страхові внески.

Серед багатьох проблем соціально-економічного характеру, які постали перед європейськими країнами після закінчення Першої світової війни було масове безробіття. На той час жодна з країн світу не мала досвіду боротьби із вказаним соціальним ризиком на загальнодержавному рівні. Виняток складала лише Англія, в якій у 1911 р. був прийнятий закон про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Щоправда, запроваджений з 1912 р. у вигляді експерименту, закон поширював свою дію лише на 2,5 млн робітників, що працювали в машино- та суднобудівництві, а також в сезонних галузях виробництва. З 1916 року страхуванням від безробіття було охоплено також робітників

заводів військового спорядження, розширивши таким чином коло застрахованих до 3,5 млн найманих працівників¹.

Проблема державного соціального страхування від безробіття в Англії не була об'єктом спеціального історичного дослідження. Водночас, окремі її аспекти неодмінно розглядалися в контексті історії робітничого руху². Законодавчі положення та звіти страхових органів публікувалися у журналі "Вопросы страхования", що виходив упродовж 1922-1937 рр. як орган Центрального управління соціального страхування в Москві.

Метою статті є з'ясування змісту теорії та практики соціального страхування від безробіття в Англії у міжвоєнний період.

Початок соціальному страхуванню від безробіття в Англії у загальнодержавному масштабі було покладено законом від 9 квітня 1920 р., яким уряд зобов'язав поширити вказаний вид страхування на всіх осіб найманої праці загальною чисельністю 11 млн осіб. Однак, навіть в таких умовах, на страхову допомогу не могли розраховувати сільськогосподарські та лісові робітники, домашня прислуга, державні службовці, представники військового флоту, самозайняті працівники, а також особи, що не досягли 16 років. При цьому особи розумової праці підлягали соціальному страхуванню, якщо їх річний дохід не перевищував 250 фунтів стерлінгів. Позбавлялися права на страхову допомогу працівники, що отримували пенсію по інвалідності чи старості³.

На початковому етапі законодавство про страхування надавало перевагу англійським підданним, які отримували більш високі розміри допомоги, хоча згодом вказана диференціація була ліквідована. Обов'язковою умовою отримання страхових виплат була наявність страхового стажу тривалістю 26 тижнів. Законом 1920 р. цей термін було скорочено спочатку до 12, а потім – до 10 тижнів, за умови сплати перед звільненням не менше 4-х тижневих страхових внесків. Тривалість виплати допомоги безробітним, зазвичай, складала 26 тижнів, у виняткових випадках – могла бути продовжена до 41 тижня. Під натиском робітників з весни 1921 р. загальний термін виплати допомоги був збільшений до 32 тижнів, за умови наявного стажу роботи не менше 20 тижнів. Однак, вже через 4 місяці вказані завоювання були втрачені і термін отримання грошової допомоги безробітними був скорочений до 22 тижнів⁴.

Обсяг допомоги та ставка сплачуваних страхових внесків не залежали від розміру заробітку, хоча диференціювалися за статтю та віком працівника. Усіх безробітних поділяли на 4 розряди. До першого розряду належали чоловіки, старші 18 років, яким виплачувалося 18 шилінгів та 6 пенсів на тиждень*. Другий розряд складали жінки, старші 18 років, із розміром допомоги 15 шилінгів 6 пенсів. Суттєво зменшувалися допомоги для неповнолітніх. Так, чоловіки у віці від 16 до 18 років (3 розряд)

* 1 фунт стерлінгів = 20 шилінгам = 9 крб.40 коп.; 1 шилінг = 12 пенсам = 47 коп.; 1 пенс = 4 коп.

отримували 7 шилінгів 6 пенсів, а жінки такого ж віку (4 розряд) – 6 шилінгів на тиждень. Законодавством передбачалися також надбавки для безробітних, що мали на своєму утриманні непрацездатних осіб: 6 шилінгів на тиждень для іншого із подружжя та по 1 шилінгу на кожну дитину⁵.

Сплата внесків до страхового фонду здійснювалася спільно працівниками, роботодавцями та державою, залежно від розрядів. Ставки страхових внесків відображає подана нижче таблиця.

Розміри тижневих страхових внесків (в пенсах)⁶

Тарифні розряди	Платники страхових внесків		
	Держава	Роботодавці	Робітники
Чоловіки старші 18 р.	6 ³ / ₄	10	9
Жінки старші 18 р.	5 ¹ / ₄	8	7
Чоловіки 16-18 р.	3 ⁷ / ₈	5	4 ¹ / ₂
Жінки 16-18 р.	3 ⁵ / ₈	4 ¹ / ₂	4

Наприкінці 1921 р. були запроваджені додаткові страхові внески для сімейних безробітних, однак в їх сплаті держава участі не брала. Натомість, уряд спростив процедуру укладення позик страхувальниками для організації громадських робіт, а приходським радам було дозволено укладати договори позики із безробітними. Заробітна плата на громадських роботах обмежувалася 75% середнього заробітку. Крім того, було створено спеціальний фонд у сумі 25 млн ф. ст. для надання субсидій приватним підприємцям, що організували нове підприємство на території Англії чи Ірландії⁷. За змінами до закону 1924 р. співвідношення дольових часток сплачуваних внесків змінювалося в наступних пропорціях: держава – 1/3, роботодавці та робітники – 2/3.

У період з 1913 по 1920 р. страховий фонд на випадок безробіття в Англії виглядав достатньо стабільним. Його активи досягли максимуму у червні 1920 р. і складали 22,2 млн ф. ст. Однак, економічна криза, що розпочалася після цього, спричинила суттєвий ріст безробіття. Якщо перед Першою світовою війною рівень офіційного безробіття складав 2%, то наприкінці 1921 р. – 15,6%⁸. За таких умов уряд був змушений в законодавчому порядку розширити коло страхувачів та застрахованих з 2 млн 71 тис. до 6 млн 800 тис. осіб⁹. Як наслідок, вже у липні 1921 р. становище фонду, дефіцит якого складав 22 млн ф. ст., було визнано критичним. Значні позики державного казначейства кардинально не вплинули на ситуацію і на 1 липня 1922 р. витрати фонду перевищували надходження на 15 млн ф. ст. Загальна кількість офіційно зареєстрованих безробітних, що потребували допомоги на 1 листопада 1922 р. склала 1 млн 385 тис. осіб¹⁰.

Лише завдяки покращенню господарської кон'юнктури з початку 1923 р. та підвищенню розміру страхових внесків на 1 липня 1923 р.

вдалося досягти бездефіцитного страхового бюджету, а в наступному 1923/24 страховому році (розпочинався в Англії з 1 липня – О.М.) навіть добитися профіциту в 9 млн ф. ст. При цьому борг страхового фонду перед державним казначейством залишався у сумі 8,76 млн ф. ст.¹¹.

Початок періоду післявоєнної стабілізації в Англії ознаменувався виходом на політичну арену Лейбористської партії, яка, за словами Стенлі Болдуїна, “покладаючи свої надії саме на безробіття”, зуміла досягти успіху. За результатами виборів, вперше в історії Англії, король доручив сформувати уряд Рамсею Макдональду, керівникові партії, яка згідно із програмою вважалася соціалістичною. Так званий, перший Робітничий уряд розпочав свою роботу 23 січня 1924 р. Виконуючи передвиборні обіцянки, перші заходи нового уряду дійсно були спрямовані на збільшення виплати допомоги безробітним. Однак, в цілому, ефективні заходи боротьби із безробіттям за короткий період проведені не були¹².

Подальше погіршення фінансового стану страхового фонду було пов’язане із загальним страйком 1926 р. Зростання числа безробітних зумовило збільшення витрат страхового фонду із 52 до 56 млн. ф. ст. Страховою допомогою на випадок безробіття, середній розмір якої складав 18 шилінгів і 5 пенсів на тиждень, забезпечували 1 млн 47 тис. осіб, проти 977 тис. у 1925 р.¹³. Одночасно зменшувалися і надходження до страхового фонду із 51 до 40 млн ф. ст., оскільки змінами до закону, що вступали в дію з 1 січня 1926 р., страхові тарифи для роботодавців та робітників скорочувалися майже на 2 пенси в тиждень. Крім того, законом “Про режим економії” 1926 р. на 1 пенс зменшувалися розміри тижневих державних субсидій для кожного розряду застрахованих. Як наслідок, борг страхового фонду казначейству на 1 грудня 1926 р. знову зріс до 22 млн 640 тис. ф. ст.¹⁴.

Закономірно, що в таких умовах зростає кількість скарг застрахованих на відмову у призначенні грошової допомоги. Так, лише протягом 1926 р. англійськими безробітними було подано скарг: до страхових чиновників – 680861, з яких залишилися незадоволеними 433232; в конфліктні комісії – 157129, з яких залишилися невирішеними 98484; до Верховного арбітра – 6923, серед яких без змін залишилося 4611. Найбільше відмов у призначенні допомоги (33%) пояснювалися пасивністю застрахованих у пошуках роботи. У 24% випадків страхові органи відмовляли через залишення роботи за власним бажанням, у 16% – через втрату роботи з власної вини, в 14% – через участь застрахованих у трудових конфліктах, у 8% – за відмову від підходящої роботи. Шахтарям – учасникам страйку 1926 р. – відмова у призначенні допомоги обґрунтовувалася неможливістю отримання підходящої роботи іншими безробітними в умовах вказаного трудового конфлікту¹⁵.

5 грудня 1927 р. в Англії було прийнято нову редакцію страхового закону, основним завданням якого була ліквідація заборгованості фонду

соціального страхування від безробіття перед казначейством. Основні положення документа, що вступав в дію з 19 квітня 1928 р., передбачали зменшення на 1 шилінг щотижневої допомоги для дорослих безробітних. Проте, найбільше погіршувалося становище осіб у віці від 18 до 21 року, яких виділяли в окрему групу з виплати допомоги. Так, якщо за старим законодавством чоловіки отримували 18 шилінгів, то тепер 10-14 шилінгів на тиждень. Для жінок розмір допомоги зменшувався з 15 до 8-12 шилінгів. Виплата допомоги розпочиналася лише через 6 місяців після реєстрації. Необхідною умовою для її отримання була сплата не менше 30 тижневих страхових внесків. Безробітний позбавлявся права відмови від запропонованої роботи не за спеціальністю. Допомога також не виплачувалася, якщо безробітний втратив роботу через трудовий конфлікт¹⁶.

Англійський міністр праці у своєму звіті за 1927 р. повідомив також про скасування, так званої, “кризової допомоги”, яка виплачувалася згідно заяв безробітного після закінчення терміну страхової допомоги. За період існування такого виду допомоги (1921-1927 рр.) було зафіксовано 25 млн звернень безробітних¹⁷.

На погіршення становища робітників відреагувала англійська комуністична партія, яка в резолюції X з'їзду закликала найманих працівників до 29 квітня 1929 р. провести загальний страйк шляхом організації демонстрації безробітних, чисельність яких за офіційними даними досягла 2,5 млн осіб (кожен п'ятий найманий працівник)¹⁸. Розглядаючи інститут соціального страхування як могутній фактор революціонізування пролетаріату капіталістичних країн, центральні комітети компартій Німеччини, Франції, Англії, Чехословаччини та Польщі опублікували звернення з пропозицією відзначати щорічно 25 лютого міжнародний день боротьби із безробіттям¹⁹.

Економічна криза 1929-1932 рр. суттєво позначилася на зростанні безробіття в Англії. Якщо на 1929 р. кількість офіційно зареєстрованих безробітних становила 1,2 млн, що складало 10-11% від загальної кількості робітничого класу, то в 1930 р. безробітні склали 15-16%, в 1931 – 20-25%, в 1932 р. – 30-35%. У найбільш важливих галузях англійської економіки (металургійній, вугільній, кораблебудівній, текстильній) частка безробітних сягала 50%²⁰.

Зважаючи на це, проблема безробіття була одним із найважливіших внутрішньополітичних питань в передвибірній боротьбі в 1929 р., перемогу в якій отримала лейбористська партія. При цьому вона вміло використала ступінь дискредитації консерваторів і переваги власної програми, що містила ряд обіцянок у боротьбі з безробіттям. У червні уряд, вдруге очолюваний Р. Макдональдом, приступив до реалізації передвибірної програми. Одним із найперших заходів було створення спеціального міністерства по боротьбі із безробіттям під керівництвом Томаса, помічником якого було призначено зятя лорда Керзона, Освальда Мослі²¹.

Міністерство зайнялося розробкою проектів проведення громадських робіт, за якими пропонувалося впродовж 5-6 років використати на будівництво доріг 9,5 млн ф. ст., мостів – 28 млн ф. ст. Однак такі проекти не були втілені в життя. Залишився нереалізованим план переміщення безробітних із найбільш кризових районів, яким змогли скористатися лише 32 тис. безробітних. Палата лордів не затвердила також проект, яким пропонувалося підвищити шкільний вік з 14 до 15 років з метою затримки на шкільних лавах більш як півмільйона молоді, яка могла поповнити ряди безробітних²².

З 13 березня 1930 р. вступила в дію 20-та поправка до закону по страхуванню безробіття, проведена наприкінці попереднього року через англійський парламент. Її зміст стосувався поняття “чесних пошуків” роботи як обов’язкової умови призначення допомоги. Якщо раніше доведення сумлінних пошуків роботи покладалося на працівника, то тепер основною аргументацією контролерів біржі праці при позбавленні безробітного допомоги виступала необґрунтована відмова останнього від запропонованої роботи. При цьому обґрунтованою визнавалася відмова безробітного від низькооплачуваної роботи чи пропозиції замінити учасника страйку²³. У цілому закон дещо збільшив кількість осіб, що підлягали страхуванню, а також осіб, що претендували на отримання допомоги впродовж більш тривалого терміну. Разом з тим, біржі праці на власний розсуд позбавляли безробітного допомоги, якщо він не погоджувався на будь-яку роботу.

Фінансові та промислові кола Англії розуміли, що витратна соціальна політика лейбористського уряду підриває фінансову стійкість країни і затримує таким чином період виходу країни з економічної кризи. Вони вимагали від уряду прийняття непопулярних рішень, пов’язаних із зменшенням соціальних виплат. Для підготовки “суспільної думки” до необхідності зменшення розміру допомоги безробітним, 9 грудня 1930 р. урядом Р. Макдональда було оголошено про створення спеціальної Королівської комісії під головуванням судді ліберала Хольмена Грегорі. Її основним завданням було обстеження фонду страхування безробіття з метою збалансування бюджету соціального страхування та створення самоокупної системи соціального захисту безробітних, а також запропонувати заходи стосовно працездатних безробітних, які неохоплені системою страхування. 29 січня 1931 р. комісія оприлюднила меморандум казначейства, який визначив характер обстеження, а в червні 1931 р. опублікувала свою попередню доповідь. У ній пропонувалося скоротити витрати і відновити платоспроможність фонду страхування шляхом різкого скорочення витрат на страхування з безробіття²⁴.

Майже одночасно з’явився й інший документ – доповідь Комітету з питань національних витрат. Такий комітет, у складі 7 осіб на чолі з банкіром Джорджем Меєм, був утворений в березні 1931 р. для обстеження

економічного стану країни та вироблення рекомендацій уряду. У своєму звіті Комітет пропонував заощадити в бюджеті 1932 р. 170 млн ф. ст., з яких: 90 млн – шляхом зменшення допомоги безробітним; 40 млн – шляхом скорочення інших соціальних виплат; 40 млн – за рахунок встановлення нових податків²⁵. Отже, уряд, королівська комісія та комітет Мея пропонували долати фінансову кризу за рахунок самих безробітних.

На основі напрацьованих рекомендацій, 21 липня 1931 р. був прийнятий закон про “аномалії” або “ненормальності у видачі страхових сум”, положення якого були спрямовані на позбавлення допомоги окремих категорій безробітних (сезонні робітники, особи з перерваним страховим стажем, працівники з неповним робочим днем, заміжні жінки та ін.) Запланована економія за підрахунками ініціаторів мала становити 5 млн ф.ст. Коли 3 жовтня 1931 року закон вступив у дію, то за перші 6 тижнів допомоги із безробіття було позбавлено 77 552 безробітних²⁶.

Однак, не всі члени лейбористського уряду виявилися прихильниками радикальних заходів. 23 серпня 1931 р. після тривалого обговорення питань про підвищення податків і зниження на 10% допомоги безробітним під час голосування це рішення підтримало 11 членів уряду, проти голосували – 10²⁷. Більшість, включаючи прем'єра, свою позицію обґрунтовувала необхідністю зниження бюджетного дефіциту, тоді як меншість з А. Гендерсоном, підтримувана профспілками, висловилася категорично проти. Наступного дня під час запланованого до короля візиту Р. Макдональд подав прохання про відставку. При цьому він погодився очолити новий, сформований з лейбористів, консерваторів і лібералів, коаліційний уряд, що отримав назву “національного”²⁸.

Новий уряд продовжив курс на реалізацію бюджетної економії. У доповідній записці, поданій до парламенту 10 вересня 1931 р., для покриття дефіциту бюджету 1931 р. та розроблення збалансованого бюджету на 1932/33 р. королівська комісія Х. Грегори, спираючись на отримані від парламенту повноваження, пропонувала здійснити 5 основних заходів: 1) зниження розміру щотижневої допомоги (для чоловіків із 17 до 15 шилінгів, для жінок – з 15 до 13 шилінгів); 2) підвищення ставок щотижневих страхових внесків (для чоловіків із 22,5 до 30 пенсів, для жінок – з 19,5 до 27 пенсів). При цьому внески мали сплачуватися роботодавцями, робітниками і державою у рівних частках; 3) обмеження терміну виплати допомоги 26 тижнями; 4) покладення обов'язків з перевірки потреб виплати страхової допомоги на органи соціального забезпечення; 5) припинення практики покриття дефіциту страхового фонду за рахунок надання позик з державного бюджету. За підрахунками комісії через запровадження закону, на забезпечення 3 млн безробітних держава змогла б заощадити 35 млн 800 тис. ф. ст.²⁹.

Використавши своє право видання закону без обговорення в парламенті, уряд з 5 жовтня зменшив розміри страхової допомоги безробітним

на 10%, а іншим указом від 7 жовтня скоротив тривалість її виплати з 72 до 26 тижнів. Після закінчення встановленого терміну безробітний міг подати прохання про виплату перехідної допомоги³⁰.

З 12 листопада 1931 р. вступив у дію закон “про перевірку нужденності”, за умовами якого заборонялася виплата допомоги безробітним, що знаходилися на утриманні своєї сім’ї. Перевірку матеріального стану застрахованих на предмет потреби у наданні допомоги із безробіття здійснювали органи громадської опіки. За даними лондонського журналу “Економіст” наслідки діяльності таких органів за період з 12 листопада 1931 р. по 19 березня 1932 р. характеризувалися такими показниками: в 2292740 випадках (54%) розмір призначуваної допомоги залишився без змін; в 1500429 випадках (35,5%) розмір допомоги безробітним було зменшено; в 429390 випадках (10,5%) відмовлено у виплаті допомоги. Крім того, відповідно до закону, позбавлялися права на отримання допомоги дружини безробітних та особи, що працювали на сезонних роботах. Лише з 20 жовтня 1931 р. по 5 травня 1932 р. за даними підставами було знято із забезпечення 213628 безробітних³¹. На січень 1933 р. під дію закону “про перевірку нужденності” підпадало 1 млн 100 тис. безробітних³².

Наслідком обмеження прав застрахованих безробітних були масові антиурядові виступи у формі голодних походів, масових зборів та демонстрацій. 28 липня 1932 р. у Лондоні відбулася спеціальна конференція організації єдиного бойового фронту проти наступу на безробітних, скликана за ініціативи комуністичної партії та комітету національного руху безробітних. Присутні 657 делегатів представляли 340 тис. найманих працівників. Головував на засіданні ветеран робітничого руху Том Манн. У резолюції конференції наголошувалось на необхідності єдиного пролетарського фронту. Передова стаття друкованого органу англійської компартії “Дейлі Уоркер” в цей час вийшла під заголовком “Геть перевірку потреби в отриманні допомоги з безробіття”³³.

Однак, навіть такі організовані заходи протесту не вплинули на остаточне рішення спеціальної комісії Холмена Грегорі, яка, в опублікованій 7 листопада 1932 р. доповіді пропонувала уряду таке: знизити максимальний термін виплати допомоги із безробіття з 26 до 13 тижнів; повністю відмінити, так звану, “перехідну допомогу”, що виплачувалася до чи після основної; перекласти справу допомоги безробітним, котрі не мають права на страхову допомогу, на комунальні органи самоврядування; перенести функції з перевірки матеріального становища безробітних з місцевих комітетів громадської опіки на спеціальних чиновників міністерства охорони здоров’я, запровадити систему примусової праці в “тренувальних таборах” як необхідну умову отримання допомоги з безробіття³⁴.

Виступи безробітних змусили уряд утриматися від негайної реалізації рекомендацій королівської комісії. Лише через рік після опублікування

доповіді комісії (30 листопада 1933 р.) в палату общин був внесений проект закону із запропонованими змінами. Представляючи законопроект, міністр праці “національного” уряду Генрі Беттертон охарактеризував його як один із найбільш творчих і досконалих документів.

За новим законом безробітні поділялися на 3 категорії: 1) застраховані, що отримували страхову допомогу; 2) безробітні, що втратили право на отримання допомоги і знаходилися під опікою департаменту допомоги безробітним; 3) особи, які через тривале безробіття вважалися непрацездатними і залежали від комітету громадської опіки³⁵.

Тижневі страхові внески для найманих працівників, що сплачувалися у рівних частках державою, роботодавцями та робітниками становили: для дорослих чоловіків – 30 пенсів; чоловіків 17-21 р. та дорослих жінок – по 27 пенсів; жінок 17-21 р. – 24 пенси; чоловіків 16-17 р. – 15 пенсів; жінок 16-17 р. – 13,5 пенсів; підлітків обох статей 14-16 р. – 6 пенсів. При цьому щотижнева допомога безробітним за рахунок коштів соціального страхування виплачувалася у таких розмірах: дорослим чоловікам – 15 шилінгів 3 пенси; чоловікам 17-21 р. – 12 шилінгів 6 пенсів; чоловікам до 17 р. – 8 шилінгів; дорослим жінкам – 13 шилінгів 6 пенсів; жінкам 17-21 р. – 10 шилінгів 9 пенсів; жінкам до 17 р. – 6 шилінгів 9 пенсів; хлопцям 16-17 р. – 5 шилінгів 6 пенсів; дівчатам 16-17 р. – 4 шилінги 6 пенсів; дорослим утриманцям – 8 шилінгів; дітям-утриманцям – 2 шилінги. З метою зменшення організаційних витрат, обслуговування осіб, що не мали права на страхову допомогу покладалося на новостворені бюро допомоги безробітним, що складалися із чиновників на місцях. За урядовими розрахунками при такій ситуації страховий фонд повинен був повністю погасити поточну заборгованість (115 млн ф. ст.) перед бюджетом за 40 років³⁶.

Урядовий білль “про страхування безробітних” містив ряд нових пунктів, які ускладнювали порядок отримання допомоги. Зокрема: вимагалось доведення неможливості віднайти підходящу роботу; незадовільна рекомендація підприємця з попереднього місця роботи позбавляла безробітного допомоги на 6 місяців; участь у страйках чи вираження протесту безробітними кваліфікувалося як “погана поведінка”. Для спостереження за страховим фондом створювався комітет із страхування, який мав право вносити пропозиції про збільшення страхових внесків, зменшення чи скорочення термінів виплати допомоги. Важливим положенням нового документа була організація таборів примусової праці, так званих “тренувальних таборів”, якими мало бути охоплено 100 тис. осіб. Відмова безробітного відвідувати табір загрожувала втратою страхової допомоги³⁷.

З критикою законопроекту, після його обговорення у першому читанні, виступила парламентська фракція лейбористської партії, яка створила спеціальну комісію на чолі з Артуром Грінвудом для підготовки

поправок до документа. Таку ж позицію зайняв Комітет із соціального страхування Генеральної ради Конгресу тред-юніонів, який у своїй резолюції відзначав про прагнення влади врятувати бюджет за рахунок безробітних. Іншої точки зору притримувалися діячі Комуністичної партії та Національного руху безробітних, які переконували у необхідності позапарламентської боротьби і закликали робітників взяти участь у демонстраціях з вимогами відміни “перевірки нужденності”, видачі “зимових допомог”, організації громадських робіт для безробітних³⁸.

15 жовтня в Конуей-холл на нараді представників Національного руху безробітних, окремих тред-юніонів, Незалежної робітничої партії було прийняте рішення про скликання Конгресу дій проти урядових пропозицій щодо безробітних та організації одночасно “голодного” походу в Лондон. Учасники походу мали прибути до Лондона напередодні Конгресу, призначеного на 24-25 лютого 1934 р.³⁹.

Проведений Конгрес та масові акції безробітних змусили “національний” уряд 17 квітня заявити про відновлення урізаних страхових допомог. 28 червня 1934 р. після затвердження королем білль “про страхування від безробіття” став законом. Нормативний акт встановлював систему страхування з безробіття на основі трьохсторонніх внесків. Нові правила забезпечення безробітних, що не підлягали страхуванню вступали в дію з 7 січня 1935 р.⁴⁰.

Проте, вже 17 грудня 1934 р. уряд оголосив про запровадження нових правил вирахування страхової допомоги для безробітних. У новій редакції закону “про страхування від безробіття” від 10 січня 1935 р., прозваного компартією “голодним законом”, основні положення якого діяли до початку Другої світової війни, розміри основної страхової допомоги для всіх категорій безробітних (крім дітей до 14 р.) скорочувалися майже на третину⁴¹.

Вступ в дію закону супроводжувався масовими демонстраціями, які відбулися протягом січня-лютого 1935 р. у багатьох містах Англії, Уельсу та Шотландії⁴². Не витримавши натиску, уряд 5 лютого змушений був заявити про призупинення дії нових положень закону⁴³.

Таким чином, Англія була однією із перших країн світу, яка запровадила загальнообов’язкове державне соціальне страхування. Якщо до Першої світової війни законодавчі положення поширювали свою дію лише на робітників окремих галузей промисловості, то вже з 1920 р. страхуванням від безробіття були охоплені майже всі наймані працівники. Обсяг соціального страхування та розміри матеріального забезпечення безробітних упродовж досліджуваного періоду цілком залежали від економічної кон’юнктури на ринку праці. Водночас, проблема масового безробіття була невід’ємною складовою англійського робітничого руху в міжвоєнний період. Зважаючи на це, партії соціалістичного спрямування в боротьбі за покращення умов соціального страхування вбачали один із

ефективних засобів революціонізування англійського пролетаріату. Це чітко усвідомлювали і правлячі кола, які, шляхом поступок безробітним, намагалися не допустити загострення соціальних протиріч.

Примітки

- ¹ Славский Я. Борьба с безработицей в Западной Европе /Я.Славский // Вопросы страхования. – 1922. – №3. –С.39.
- ² Гурович П.В. Английское рабочее движение накануне второй мировой войны / П.В.Гурович. – М.:Наука, 1967. – 360 с.; Жмыхов И.Н. Рабочее движение Англии в 1918-1939 гг. / И.Н.Жмыхов. – М., 1956. – 46 с.
- ³ Кац Б. Страхование безработицы в Англии /Б.Кац // Вопросы страхования. – 1926. – №28. – С.32.
- ⁴ Славский Я. Назв. праця / Я.Славский. – С.41.
- ⁵ Немченко Л. Страхование на случай безработицы в Англии /Л.Немченко// Вопросы страхования. – 1926. – №1. – С.39.
- ⁶ Кац Б. Страхование безработицы в Англии/Б.Кац // Вопросы страхования. – 1926. – №1. –С.40.
- ⁷ Славский Я. Назв. праця / Я.Славский. – С.42.
- ⁸ Любимов Б. Безработица в Англии /Б.Любимов // Вопросы страхования. – 1923. – №6. – С.33-34.
- ⁹ Сушкина М. Финансы социального страхования в Англии /М.Сушкина // Вопросы страхования. – 1928. – №32. –С.32-33.
- ¹⁰ Любимов Б. Назв. праця. – С.34.
- ¹¹ Немченко Л. Назв. праця. – С.40.
- ¹² Захаров С.В. Англия в 1923-1939 гг. Стенограмма / С.В.Захаров. – М., 1946. – С.6-7.
- ¹³ Сушкина М. Финансы социального страхования в Англии /М.Сушкина // Вопросы страхования. – 1928. – №32. – С.33.
- ¹⁴ Англия: Отчёт по страхованию безработицы (По материалам Научного бюро НКТ СССР) // Вопросы страхования. – 1927. – №51. – С.23.
- ¹⁵ Там же. – С.24.
- ¹⁶ Сушкина М. Новый закон о страховании безработицы // Вопросы страхования. – 1928. – №14. –С.25.
- ¹⁷ Страхование безработицы в Англии, Австрии и Польше (По материалам Научного бюро НКТ СССР) / Вопросы страхования. – 1929. – №5. –С.24-26.
- ¹⁸ Сушкина М. Хартия и новый закон о страховании безработицы в Англии/ М.Сушкина // Вопросы страхования. – 1929. – №3. –С.34.
- ¹⁹ Константинов Н. 25 февраля – международный день борьбы с безработицей / Н. Константинов // Вопросы страхования. – 1931. – №5. –С.8-9.
- ²⁰ Захаров С.В. Назв. праця. – С.32.
- ²¹ Там же.
- ²² Мочульский М.Ф. Кризис лейбористской партии в 1931 году/ М.Ф.Мочульский. – М.: Издание Московского университета, 1956. – С.71.
- ²³ Константинов Н. Закон Макдональда вступил в силу // Вопросы страхования / Н.Константинов. – 1930. – №13. –С.4-5.
- ²⁴ Мочульский М.Ф. Назв. праця. – С.140.
- ²⁵ Захаров С.В. Назв. праця. – С.34.

- ²⁶ Мочульский М.Ф. Назв. праця. – С.77.
- ²⁷ Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945: підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.П.Газін, О.А.Копилов. – К.: Видавничий дім “Слово”, 2008. – С.92.
- ²⁸ Суслопарова Е. Джеймс Рамзей Макдональд (1866-1937). К политическому портрету лейбористского лидера / Е.Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2003. – №4. – С.155.
- ²⁹ Левинсон И. Грабёж безработных в Англии: “национальное” правительство спасает бюджет английской буржуазии / И.Левинсон // Вопросы страхования. – 1931. – №29. –С.4-5.
- ³⁰ Гурович П.В. Названа праця. – С.10.
- ³¹ Левинсон И. Наступление на безработных в Англии / И. Левинсон // Вопросы страхования. – 1932. – №23-24. – С.4.
- ³² Гурович П.В. Названа праця. – С.11.
- ³³ Левинсон И. Наступление на безработных в Англии / И. Левинсон // Вопросы страхования. – 1932. – №23-24. – С.5.
- ³⁴ Левинсон И. Доклад королевской комиссии о страховании от безработицы/ И. Левинсон // Вопросы страхования. – 1932. – №33. –С.16.
- ³⁵ Гурович П.В. Назв. праця. – С.62.
- ³⁶ Левинсон И. Ухудшение страхования от безработицы в Англии / И. Левинсон // Вопросы страхования. – 1934. – №1. –С.18-19.
- ³⁷ Гурович П.В. Назв. праця. – С.64.
- ³⁸ Там же. – С.65.
- ³⁹ Там же. – С.66.
- ⁴⁰ Там же. – С.77.
- ⁴¹ Котляр М. Социальное страхование в Англии /М.Котляр// Вопросы страхования. – 1935. – №14. – С.18-19.
- ⁴² Жмыхов И.Н. Назв. праця. – С. 39.
- ⁴³ Гурович П.В. Назв праця. – С.79.

Summary

In the article the questions of becoming and development of state social security are examined from unemployment in England in an intermilitary period. Positions of legislation, that determined position of insured and insured, are analysed. The separate aspects of working motion, related to insurance of unemployed persons, are illuminated.

Keywords: *unemployment, insured, social security, insurance fund, insurance payments.*

Одержано 23 жовтня 2011 р.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЛОВАЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СТАВЛЕННІ ДО ВЛАДНОГО РЕЖИМУ В 1939 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1943 РР.

У статті розглядається проблема взаємовідносин суспільства та влади у Словацькій державі у 1939 – першій половині 1943 рр. З'ясовано ставлення до політичного режиму з боку національних та конфесійних меншин, простежено позицію різних соціальних станів титульної нації та проаналізовано політичні настрої словацьких громадян.

Ключові слова: словацьке суспільство, національні меншини, конфесійні течії, соціальні стани, прихильники режиму, опозиція, пасивна більшість.

Одним із наслідків насильницької ліквідації у березні 1939 р. Чехо-Словаччини стало утворення на карті Центрально-Східної Європи Словацької держави. Її шестирічне функціонування було обумовлене глибокою зовнішньополітичною та військовою залежністю від нацистського райху, який, згідно німецько-словацького Охоронного договору, взяв на себе роль “захисника” цілісності та недоторканості Словаччини. Політичне життя Словацької держави характеризувалося монополією однієї партії – Глінкової словацької народної (людової¹) партії (ГСНП). Нова влада у своїй політиці вдавалася до авторитарних методів управління суспільством. Характерними рисами людацького режиму були націоналізм, католицизм, етатизм та патерналізм².

Розглядаючи внутрішньополітичний розвиток Словаччини, неможливо ігнорувати вельми делікатну проблему визначення того, як населення сприймало політику людаків, яку оцінку в очах громадян отримали заходи нової влади. Дане питання розглядалося чеськими і словацькими істориками здебільшого у контексті розгляду власне політичного режиму, руху Опору, ролі церкви у суспільно-політичному житті Словаччини. Проблематика взаємовідносин суспільства та влади як спеціальний предмет дослідження знайшла відображення у працях І. Каменца³, виступах молодих істориків на конференції у Братиславі (2010 р.)⁴, присвяченій повсякденному життю у Словацькій державі, та у дисертації сучасного українського дослідника Є.С. Рогового⁵.

Проведене на початку 90-х рр. минулого століття опитування сучасників Словацької держави показало максимально широкий діапазон характеристик тогочасного політичного режиму: від нищівної критики до виключно позитивного бачення⁶. Така ситуація виглядає суперечливою, але цілком логічною і зрозумілою, адже саме суспільство не є монолітним. Його складають представники ряду соціальних і майнових прошарків, національних і релігійних груп. Люди різняться за віком, статтю,

психологічними особливостями, мають неоднакові політичні вподобання. Хід подій показав, що ставлення словацького населення до людацької влади було й надзвичайно лабільним явищем. Упродовж існування Словацької держави воно чутливо реагувало на внутрішньо- і зовнішньополітичні зміни, які були причиною іноді кардинальних метаморфоз у настроях громадськості.

Проголошення незалежності Словаччини відбулося за ініціативи зверху – словацьким снемом (парламентом), причому практично без спротиву “чехо-словаків”. Лише група колишніх легіонерів на чолі з Р. Вієстом розповсюдила серед депутатів лист, в якому закликала їх не голосувати за факто ліквідацію Чехо-Словаччини, але це не вплинуло на результати голосування⁷. Влада так і не провела референдум з цього питання, а тому відсутні офіційні легітимні дані про ставлення населення до утворення нової держави. Зі свідчень сучасників дізнаємося, що ця, здавалося б, епохальна подія не супроводжувалася святковими урочистостями, масовими маніфестаціями, громадськість загалом залишилась пасивною⁸. У донесенні окресного (районного) керівника з Бардейова (Східна Словаччина) позиція переважної більшості населення характеризується так: “Нам все одно, хто буде панувати, лиш би податків було менше”⁹. Звичайно, далася взнаки несподіваність розв’язки, населення не було належним чином ідейно та організаційно підготовлене до проголошення незалежності. Селяни, що формували основу словацького суспільства, були передусім заклопотані наближенням весняної посівної кампанії. Тому вони дивилися на нову ситуацію без ентузіазму і з деякою недовірою¹⁰. Проте, це не означало, що людацьке керівництво було змушене долати рішучий опір населення. Переважна його більшість зайняла вичікувальну позицію. Відверто задоволені або незадоволені становили незначну меншість¹¹. За таких умов зміна влади відбулася на диво легко й швидко. Аналізуючи громадську думку в країні, британський консул у Братиславі П. Парес доповідав у Foreign Office, що “ситуація є стабільнішою, ніж передбачалося”¹². Навряд чи прикрашав становище й словацький посол у Німеччині М. Чернак, констатуючи, що уряд повністю контролює політичний і господарський розвиток країни¹³.

Вже перші кроки людацької влади показали її жорсткий націоналізм, а тому невдоволення новим режимом проявилось насамперед в середовищі національних меншин. Найбільше мріяли про повернення до “старих часів” піддані гонінням і дискримінації євреї та цигани. Масове примусове звільнення та виселення до Протекторату чеських службовців зумовили те, що ставлення чехів до словацької влади було виключно негативним¹⁴. Залишені в Словаччині чеські працівники через страх втратити роботу і соціальне становище ззовні демонстрували лояльність¹⁵, але, на нашу думку, вона не виражала їх дійсні погляди. Людаки не могли також опертися на тверду підтримку представників угорської національності. За

словами шарисько-земплінського жупана (обласного керівника) “практично всі вони є послідовниками свято استفанської ідеї (переконавання, що словацькі землі є одвічною угорською територією – І.Б.) і, природно, за найпершої нагоди будуть прагнути її реалізації”¹⁶.

Навіть німецька меншина, становище якої було привілейованим у Словацькій державі, не стала міцною опорою людацької влади. Згідно вказівок із Берліна словацькі німці виконували функцію гаранта виключного впливу Німеччини у регіоні та внутрішнього резерву у справі тиску райху на уряд Словаччини. Відтак, представники німецької меншини часто поводитися зверхньо у стосунках з титульною нацією, нешанобливо а то й презирливо ставилися до власне словацької влади.

Щодо русинсько-українського населення, то тут спостерігалася суперечлива ситуація. У жовтні 1939 р. міністерство оборони повідомляло, що серед русинів відсутні антидержавні настрої¹⁷, а в січні 1942 р. на нараді жупанів у Братиславі пролунала оптимістична заява: “можна стверджувати, що так звана “русинська проблема” по суті вирішена”¹⁸. Разом з тим адміністративні служби та органи безпеки раз у раз фіксували випадки неприйнятної поведінки представників русинської інтелігенції. До такої зараховувалася не лише пряма антисловацька агітація, а й національно-просвітницька діяльність. Показовим є приклад вчителя села Капішова С. Яворського, який, працюючи у місцевій школі, пропагував серед учнів українську мову. Це було визнане “шкідливим словацькій справі”¹⁹. Яворського звільнили з роботи та виселили з Капішової. Протягом 1939-1940 рр. подібна доля спіткала кілька десятків русинських учителів²⁰. Такі дії людацької влади, звісно, не додавали їй авторитету в очах русинсько-українського населення, формуючи сприятливу атмосферу для опозиційних настроїв.

Зведення католицької віри у ранг державної релігії спричинило кардинальну зміну статусу інших конфесій. Відкрите протегування людаками католицизму викликало невдоволення словаків-протестантів, котрі в часи Чехословацької республіки (ЧСР) були на перших ролях в суспільно-політичному, економічному, культурному житті Словаччини. Вони критикували засилля католиків в чиновницькому апараті²¹, вимагали відмовитися від культу особи засновника ГСНП А. Глінки²². Закономірно, що словацькі протестанти-євангелісти вважали режим міжвоєнної Чехословаччини більш справедливим стосовно своїх життєвих потреб та інтересів, а тому в їх середовищі стали виникати осередки опозиції. Так, в донесенні Центру державної безпеки (ЦДБ) міністру внутрішніх справ від 28 травня 1941 р. згадується про діяльність таємної організації євангеліків в Модрі, члени якої вживали привітання “Mog ho!” (“Души його”)²³. Характерно, що цей вигук згодом став кличем національного повстання.

Напруженими були відносини між владою та греко-католицькою церквою. Вже з жовтня 1939 р. розгорілися компетентні суперечки між

єпископом Гойдичем та міністерством освіти, пізніше він був взятий під нагляд ЦДБ за підозрою в проугорських поглядах²⁴. Зазнавали переслідувань греко-католицькі священики. Звичайно, це провокувало глухі протести віруючих. Важливо зауважити, що значна їх частина була русинами, тобто релігійні утиски накладалися на національні протиріччя. У такому разі не виглядає перебільшеною оцінка сучасника, що “з точки зору (словацьких – І.Б.) національних інтересів 90 % греко-католиків є неблагонадійними”²⁵.

Отже, нова влада не мала авторитету і популярності у середовищі національних та конфесійних меншин, але вона й не вельми прагнула завоювати їх симпатії. За статистикою 85 % чисельності населення держави становили громадяни словацької національності, а за віросповіданням 73 % належали до римо-католицької конфесії²⁶. Саме їх підтримкою намагалися заручитися людацькі політики з метою створення масової соціальної бази свого режиму.

Досліджуючи ставлення до людацької влади цієї найчисельнішої групи населення Словаччини необхідно враховувати ряд особливостей. По-перше, у часовому вимірі треба виділити, принаймні, 2 періоди:

1. Від проголошення незалежності до середини 1943 р. – в цей час спостерігається найбільша прихильність до нового режиму.

2. Друга половина 1943 р. – серпень 1944 р. – розчарування в політиці людаків, що вело до зростання активності та поповнення рядів опозиції.

По-друге, важливо проаналізувати визначену групу словацького суспільства в площині соціально-станової приналежності (селяни, духовенство, робітники, торгово-промислові кола, інтелігенція). По-третє, неможливо залишити поза увагою її строкатість за політичними вподобаннями. На нашу думку, тут доцільно здійснити поділ на політично активну меншість та пасивну більшість. До перших належали, з одного боку, відверті симпатизанти і реалізатори людацької політики, а з другого – її завзяті критики та противники. Хоча основна маса словацького населення залишалася політично інертною, але саме її ставлення до влади було визначальним, і тому вона стала об'єктом запеклої пропагандистської боротьби між прорежимними та антилюдацькими силами за вплив на політично пасивних співвітчизників.

Період з березня 1939 р. до середини 1943 р. можна охарактеризувати як найбільш сприятливий для функціонування нового режиму. Влада різними шляхами намагалася прихилити на свій бік, або хоча б забезпечити лояльність всіх верств титульної нації.

Селянству пропонувалося економічне сприяння. Бідні малоземельні власники, які, за деякими даними, склали 68% всієї кількості селянських господарств, сподівалися на покращення свого становища завдяки обіцяній широкій аграрній реформі²⁷. Важко переоцінити вплив католицького духовенства на глибоко релігійних сільських жителів.

Єпископське послання від 24 жовтня 1939 р. головними завданням віруючих визначало “всебічно оберігати та прикрашати коштовний Божий дар: нашу Словацьку республіку”²⁸. Справа в тому, що нова влада була вельми вигідна церкві, адже служителі католицького релігійного культу були взяті на бюджетне забезпечення. Вони отримували заробітну плату та їм нараховувалась державна пенсія²⁹. Тож не дивно, що з амвона церков священики закликали паству виконувати всі розпорядження державних органів. Часто вони й самі виступали в ролі представників влади. Президент Словаччини Й. Тісо був священиком. Крім того, з шести жупних керівників ГСНП двоє були духовними особами, а з шістдесяти окресних лідерів партії – шістнадцять³⁰. У Державній Раді працювало троє представників католицького кліру, а в стартовому складі снему священики творили 1/5 всієї кількості депутатів³¹. Таким чином, католицьке духовенство було не лише активним прихильником людацького режиму, але й значною мірою уособлювало його. Німецький посол Г. Лудін з цього приводу відзначав: “Сьогодні справжня влада в Словаччині зосереджена в руках священиків”³².

Людаки прагнули зарекомендувати себе послідовними захисниками інтересів робітників. 5 лютого 1940 р. у Братиславі в урочистій обстановці відбулася нарада голови уряду В. Туки з представниками робітників з усієї Словаччини³³. На ній були вироблені основи взаємовідносин влади з робітничим класом, суть яких зводилася до простої формули: уряд всіма можливими засобами буде дбати про підвищення життєвого рівня та умов праці робітників, а ті зобов’язуються відповідально виконувати доручену їм роботу, не конфліктувати з державними органами та не піддаватися згубному впливу комуністичної пропаганди.

За ініціативи влади було утворене централізоване християнсько-соціальне профспілкове об’єднання на чолі з впливовим діячем робітничого руху Р. Чавойським. Через цю організацію реалізовувалися державні соціальні програми підтримки робітників і, слід зазначити, вони давали відчутний ефект. У березні 1941 р. поліцейний інспектор, аналізуючи настрої працівників цукроварні в Требішові, вказував: “Тутешній люд до національних справ байдужий та консервативний, але загалом симпатизує режиму. Між працюючими іноді мають місце розмови про комунізм, проте вони не носять характеру відкритого протесту.”³⁴ У донесенні районного управління ЦДБ у Банській-Бистриці від листопада 1942 р. зустрічаємо вислів: “Робота на підприємствах йде без зупинок, однак у робітників лише з допомогою різних соціальних заходів підтримується дисципліна і продуктивність праці.”³⁵ Звідси випливає, що ставка на державну соціальну підтримку виправдала себе, адже вона була головною причиною лояльного ставлення робітників до людацького режиму.

Не мали підстав нарікати на владу представники національного капіталу. Протекціонізм та курс на націоналізацію (в тогочасному

політичному лексиконі цей термін означав перехід господарства у словацькі руки) в економічній політиці уряду був спрямований на піднесення й збагачення словацьких підприємців, торгівців, фінансистів, а тому ця верства населення Словаччини була чи не найміцнішою опорою нового режиму. Крім того, владі вдалося зацікавити значну частину словацького суспільства процесом аріїзації³⁶ (примусове вилучення підприємств і торгових об'єктів у євреїв та передача їх до рук “християн”).

Сприятливі умови склалися і для національної інтелігенції. У ЧСР словаки практично не були представлені в загальнодержавних органах влади. Так, в міністерстві закордонних справ ЧСР з 1246 працівників було лише 33 особи словацької національності³⁷. Після проголошення незалежності на порядок денний постало питання розбудови власними силами державного апарату, армії, організації економічного життя. Додаткові кадрові проблеми виникли у зв'язку із масовим звільненням чеських працівників. Коментуючи ситуацію, Тісо у розмові з американським журналістом зазначав: “Нам конче потрібні як технічні спеціалісти та інструктори для втілення в життя економічних проектів, так і вчителі, викладачі шкіл, коледжів та університетів...”³⁸. У результаті, об'ємні кадрові “лакуни” стали швидко заповнюватися представниками національної інтелігенції. До лютого 1941 р. на роботу було прийнято близько 17 тис. осіб³⁹, а в березні цього ж року статистичні дані показували, що серед освічених словаків відсутнє безробіття⁴⁰. Загальною “словакизацію” державного службового апарату на основі статистики наочно продемонстровано в книзі К. Чулена “Словаки і чехи на державній службі ЧСР”⁴¹.

Отже, завдяки людацькій владі, національна інтелігенція всіх напрямків (чиновницький апарат, офіцерський корпус, спеціалісти технічного та гуманітарного профілів) отримала можливість професійного самовираження та вдосконалення. Це значною мірою пов'язало її з режимом і нейтралізувало антилюдацькі настрої.

Характеризуючи диференціацію словацького населення за критерієм політичних уподобань, потрібно насамперед звернути увагу на позиції головних активістів режиму – членів ГСНП. Монополізувавши політичну владу, вони заповзялися підвищувати свій соціальний статус та матеріальне становище. Емігрантська газета “Чехословацькі вісті” влітку 1939 року писала, що керівна верхівка людацької партії використовує свої посади для особистого збагачення, купує авто та вівці⁴². Звісно, не слід сприймати оцінки чеських журналістів як абсолютно об'єктивні, але неможливо заперечити соціальні дослідження І. Станека, які доводять, що провідні діячі ГСНП були заможними громадянами, а в роки Словацької держави вони значно примножили свій маєток⁴³. Від партійно-державної еліти намагалися не відставати рядові людаки. Сам Тісо з гиркотою констатував: “...багато хто робить з партії “дійну корову”,

заводять в ній кумівство і протекцію”⁴⁴. Непрямим доказом корупції в ГСНП було прийняття в листопаді 1943 р. спеціального закону про боротьбу з підкупамі та хабарництвом⁴⁵. Дещо інша ситуація спостерігалася в Глінковій гвардії (молодіжний парамілітарний підрозділ партії, члени якого сповідували ідеї словацького націоналізму). Гвардійські командири, на відміну від партійних функціонерів, мали обмежений вплив на чиновницький апарат, тому не могли сповна використати можливості корупції. Натомість вони вдалися до нецільового використання державних коштів. Так, начальник штабу Глінкової гвардії К. Мургаш у ряді випадків не спромігся відзвітувати перед ревізійною комісією про витрачені грошові суми, надані йому з бюджету організації⁴⁶.

Таким чином, активна політична позиція відкривала широкі перспективи для задоволення матеріальних інтересів. Крім того, словацькі обивателі раз у раз переконувалися, що на отримання значної державної чи громадської посади, кар’єрне зростання та загалом на сприяння влади у будь-якій справі можна розраховувати лише після вступу до лав ГСНП. У цьому ж дусі звучав припис закону ”Про Глінкову гвардію”: ”Члени гвардії за рівних умов мають переваги при обійманні посад у громадських і державних службах”⁴⁷. У результаті, якщо станом на жовтень 1938 р. в рядах ГСНП було трохи більше 50 тис. осіб, то в грудні 1939 р. – вже майже 183 тис.⁴⁸, а на початок 1943 р. кількість членів партії становила близько 300 тис. осіб⁴⁹. Зрозуміло, що кон’юнктурні міркування виплеску провідних симпатій словаків не мали в основі ідейних переконань, проте, все ж, це зумовило значне збільшення питомої ваги тієї частини словацького населення, яка була зацікавлена в збереженні людацького режиму.

Табір політичних опонентів людацької влади не відзначався єдністю. Його складали численні течії та групи, які суттєво різнилися за своїми ідейними основами, програмами дій та стратегічними цілями.

Найкращу організаційну структуру з широкою мережею осередків та єдиним керівним центром мала Комуністична партія Словаччини (КПС). Упродовж 1939 року вона повністю перейшла на нелегальне становище, був утворений підпільний центральний комітет (ЦК) у складі Й. Дюріша, Я. Осоги та Л. Бенади⁵⁰. ЦК КПС взяв курс на заміну людацького режиму радянським ладом та офіційно прийняв лозунг ”За самостійну, незалежну Словаччину”, чим викликав невдоволення чехословацьких комуністів⁵¹. Марксистська історіографія в свій час ретельно досліджувала діяльність КПС і виявила немало фактів її активної боротьби проти режиму в 1939 – першій половині 1943 рр. Проте подавалися вони в необ’єктивній інтерпретації, перебільшувався їх вплив на настрої населення, а головне – окремі випадки антилюдацьких акцій, ініційованих словацькими комуністами, розглядалися як визначальна тенденція суспільно-політичного життя. У донесеннях ЦДБ та поліційних органів в зазначений

період не йде мова про резонансні антидержавні виступи. Так, в звіті прешовської поліції за травень 1940 р. зазначається, що комуністичні агітатори ведуть підпільну роботу, але не вдаються до відкритих демонстративних акцій⁵².

Інше крило політичної опозиції було представлене так званими громадянсько-демократичними підпільними групами, найбільш відомими з яких були: група Я. Ліхнера, група В.Шробара, “Демец”, “Весна”, “Захист нації”, “Юстиція”, “Флора”⁵³. У переважній більшості вони склалися з представників колишньої політичної еліти, тож не дивно, що основна мета всіх громадянсько-демократичних груп полягала у відродженні Чехословаччини, хоча й існували певні розбіжності у баченні ролі й місця Словаччини у новій ЧСР. На відміну від комуністів, члени названих організацій не поширювали революційних відозв, а вели систематичний збір даних про стан справ у країні, досліджували настрої громадськості для передачі цієї інформації чехословацькому емігрантському уряду в Лондоні. Важливим аспектом їх діяльності було вербування співників, але не шляхом публічної агітації, а через приватні відверті розмови. Зокрема, Ліхнер, намагався залучити до руху Опору відомого провладного діяча К. Сидора, зважаючи, що той мав великий авторитет в суспільстві та не був скомпрометований співпрацею з німцями⁵⁴. Втім, ця спроба не увінчалася успіхом, адже навіть перебуваючи в опалі за свою негативну позицію в справі проголошення незалежності Словаччини, людацький лідер не зрікся своїх ідейних переконань.

Словацький дослідник К.Фремал виділяє ще й третю течію в політичній опозиції людацькому режиму – соціал-демократичну. Він наголошує, що словацькі соціал-демократи після розпуску їх партії не лише поповнили ряди комуністичного й громадянсько-демократичного руху Опору, але й створили самостійні підпільні організації (група Ертла, група Юраша, осередки в Мартіні, Банській-Бистриці та ін.)⁵⁵.

Закономірно, що антилюдацька діяльність названих течій руху Опору зустріла розуміння, симпатію та прихильність у середовищі національних та конфесійних меншин, які доволі активно поповнювали їх лави. Але залучення на бік політичної опозиції основної маси населення – словаків-католиків, гальмувалося різними обставинами.

На наш погляд, першопрчиною такого стану справ був проголошений владою курс на національну консолідацію словацького суспільства. До державотворчих процесів залучалися всі, хто відкрито не заперечував самостійність Словаччини. Відтак, при розбудові державного і адміністративного апарату національність претендента на посаду і бажання працювати на благо Словацької держави важили більше, ніж його політичні переконання. У результаті, кадри міністерств, відомств, жупних і окресних органів управління в значній мірі комплектувалися з “чехословакістів”⁵⁶. До того ж, місцевий партійний апарат ГСНП у великій

мірі складався із колишніх членів аграрної і соціал-демократичної партій, а деякі з них навіть “у період ЧСР відзначалися негативним ставленням до людацького руху”⁵⁷. На службу режиму стали авторитетні діячі-“чехословакісти” Петрович, Гусарек, Затько (аграрна партія); Моравчік, Леднар, Ганко (республіканська партія); Лукач (партія народних соціалістів); Мічура (народна партія); Лішко (живностненська партія) та ін⁵⁸.

Політика “національного примирення” принесла людакам подвійну вигоду. По-перше, було внесено розкол у ряди потенційних політичних противників, а по друге – залучено до праці на користь режиму висококваліфікованих спеціалістів в сфері управління, що загалом позитивно позначилось на роботі державних органів.

Проте, політична лояльність у питанні кадрових призначень мала й далекосяжні негативні наслідки. Більшість “чехословакістів”, отримавши з рук людаків посади й оклади, не стали послідовниками їх ідеології, а підтримали нову владу суто з тактичних міркувань. Радянський історик І. Поп назвав їх “супутниками” режиму⁵⁹. Зокрема, словацькі дипломати Орсак, Крн, Сатмари, Ракшаний залишилися вірними ідеї чехословацької єдності й “існування Словацької держави було для них лише епізодом”⁶⁰. Є відомості, що словацький посол в Югославії І. Мілец підтримував контакти з чехословацьким емігрантським центром⁶¹. Характерно, що у вересні 1939 р. посаду директора Словацького кредитного банку обійняв вже згадуваний лідер громадянсько-демократичного руху Опору Ліхнер, який активно використовував своє службове становище для вербування нових членів своєї підпільної групи⁶². Зрештою, навіть проklamована нещадна боротьба з комунізмом значно нівелювалася кампанією національної єдності. Серед симпатиків комуністичних ідей були чиновники, солдати, нижчі чини офіцерства, жандармерії, поліції і навіть агенти ЦДБ. Недарма автор анонімного послання президії уряду від 20 липня 1940 р. зазначає, що “комунізм досить поширений в середовищі державних службовців нижчого рангу”⁶³.

На ставлення словаків до режиму вирішальним чином впливала й економічна ситуація в країні. Відносно благополучне матеріальне становище населення, забезпечення громадян роботою вдома або ж надання можливості хороших заробітків у Німеччині, державна допомога родинам та інші заходи влади формували позитивний соціальний і психологічний мікроклімат в більшості словацьких сімей. Це визначало як мінімум байдужість суспільства до політики. Епізодичні соціальні виступи населення в цей час, незважаючи на прагнення комуністів спрямувати їх в революційне русло, не мали політичного забарвлення, а учасники заворушень висували лише економічні вимоги. Так, 1 квітня 1940 р. близько 300 робітників на будівництві залізниці Братислава-Лєопольдов організували страйк з вимогою підвищення зарплатні. Міністерство транспорту задовольнило їх вимоги⁶⁴. Подібна ситуація

виникла під час шахтарського страйку в Гандловей восени 1940 р., в результаті якого уряд пішов на 15-30 % збільшення зарплатні гірникам⁶⁵. Ще одним яскравим прикладом була демонстрація жінок у Соліварі влітку 1942 р., причиною якої було погіршення забезпечення робітничих сімей борошном. Жандарми без застосування зброї вмовили натовп розійтися, а ситуацію вирішили негайною видачею по 4 кг борошна на особу⁶⁶.

Великі надії опозиція покладала на те, що антивоєнні настрої суспільства розхитають основи режиму. Дійсно, участь у війні проти Польщі викликала хвилювання населення. Державним діячам довелося проводити масштабну роз'яснювальну кампанію з цього питання⁶⁷. Ще більший подив та нерозуміння суспільства викликав вступ Словаччини у війну з СРСР. Вже навесні-влітку 1941 р. виникли певні труднощі із забезпеченням цивільного населення продовольством, адже на перше місце висунулися потреби німецької та словацької армій. Але владний режим зумів пропагандистськими, соціальними, та, частково, й репресивними заходами втихомирити невдоволення. Певну роль тут відіграло й “ознайомлення” словацького суспільства із “більшовицьким раєм” на окупованих східних територіях. На українських землях побували не лише солдати, які, повертаючись з фронту⁶⁸, розповідали про тамтешні умови, але й політики (Тісо, Тука) в ході широко розрекламованих у засобах масової інформації відвідин могил словацьких вояків. Більше того, влада з пропагандистських міркувань влаштувала “екскурсійні поїздки” в Україну словацьким комуністам з метою їх політичного “перевиховання”. Словацький письменник М. Гацек, який виконував роль перекладача під час однієї з таких “екскурсій”, у своїх мемуарах зазначав: “Побачене справило на нас гнітюче враження. Трудящі Києва жили і працювали у жахливих умовах”⁶⁹.

У подальшому людацьке керівництво прагнуло максимально обмежити безпосередню збройну участь Словаччини у військовій кампанії. Міністр оборони Ф. Чатлош переконав німецьке командування у необхідності відкликання частини словацьких військ зі східного фронту, і вже восени 1941 р. 30 тис. вояків повернулося додому. В складі двох фронтових дивізій залишилися лише солдати строкової служби загальною чисельністю близько 20 тис. осіб⁷⁰. Надалі Тісо відмовився збільшувати контингент воюючих словацьких частин, а народна пам'ять приписує йому такі слова: “Синів дав, а батьків не дам”⁷¹. Загалом, у період з червня 1941 по березень 1942 р. втрати словацької армії були порівняно невеликими і становили 271 вбитих, 616 поранених, 51 пропалих безвісти солдат та офіцерів⁷². Як бачимо, жертви не були масовими, а тому поодинокі антивоєнні виступи словаків в 1939 р. – першій половині 1943 р. хоча й мали місце, але не визначали політичну атмосферу в суспільстві.

Необхідно звернути увагу й на деякі психологічні моменти, що впливали на настрої словацького населення. Передусім слід зазначити, що

людаки повною мірою використали на свою користь факт розбудови першої національної держави, а пропаганда вміло підігрівала цією ідеєю державотворчий ентузіазм словаків. Член КПС О. Крайняк восени 1939 р. визнавав, що “людацька ідеологія і словацький націоналізм мають великий вплив на суспільство”⁷³. Як наслідок, заклики комуністів до страйків наштотувалися на нерозуміння пролетаріату: “Страйкувати проти власного словацького уряду?”⁷⁴. Плани саботажу та диверсій теж не мали позитивного відгуку. У сприйнятті робітників це були “їхні словацькі заводи й залізниці”⁷⁵, зведені важкою працею, а тому вони не бажали пошкоджувати й знищувати створене власними руками національне багатство. Велику роль відігравали й побоювання, що в разі зупинки виробництва буде втрачене місце роботи, а, отже, й засоби до існування.

Важливою передумовою вузькості соціальної бази політичної опозиції вважаємо те, що Словаччина не була окупованою територією, її залежність від райху не мала довершених форм німецького “нового порядку”, як то було в Польщі, Чехії та на зайнятих вермахтом просторах СРСР. Відтак, у настроях та діях словаків був відсутній елемент самооборони від іноземного поневолення, і класична концепція антифашистської боротьби в даному випадку не могла виступати мобілізуючим фактором. Не випадково в повідомленні агентів Комінтерну про політичну ситуацію в Словаччині на переломі листопада-грудня 1942 р. наголошувалося: “...для рішучих дій проти влади потрібен відчутний імпульс – окупація або сильний утиск”⁷⁶.

Порівняно стабільне економічне та соціальне становище Словацької республіки було вагомим козирем людаків у виправданні політики “меншого зла”, під якою розумілася глибока залежність від нацистської Німеччини. Своєю головною заслугою вони вважали відвернення “зла великого” – розчленування, окупації Словаччини, масових репресій та мобілізацій на фронт, бойових дій на словацькій території, і, як наслідок, матеріальних втрат, господарської розрухи, великих людських жертв та загрози зникнення нації. Влада доклала чимало зусиль, аби теорія “меншого зла” одержала визнання і підтримку словацької громадськості. Справді, донесення у Комінтерн від вересня 1942 р. гласить: “Словацька інтелігенція вважає політику Тісо єдино правильною, адже їм (словакам – І.Б.) живеться краще ніж чехам, полякам, югославам”⁷⁷.

Для з’ясування ставлення населення до режиму важливими є також звіти ЦДБ та поліції, в яких, між іншим, присутні характеристики політичних настроїв провінційного населення Словаччини. В 1939 – першій половині 1943 р. вони були витримані переважно в позитивних тонах. “Не було зареєстровано ніяких антидержавних виступів, політична ситуація стабільна, населення задоволене своїм становищем” – зазначається в донесенні окресного управління ЦДБ в Гіралтовцях за травень 1940 р.⁷⁸. Поліційний директор у Прешові в жовтні цього ж року констатував: “Більшість місцевого населення лояльно ставиться до

режиму, чому сприяють підвищена зайнятість та відносно хороші умови життя...”⁷⁹. У звіті ЦДБ із округу Сабінов за червень 1942 р. читаємо: “Політична ситуація цілком спокійна. Лише окремі особи з середовища інтелектуалів слухають іноземне радіо і налаштовані песимістично, але вони не мають впливу на настрої загалом”⁸⁰.

Згаданий песимізм деяких інтелектуалів був, очевидно, породжений аналізом інформації з-за кордону про актуальну міжнародну ситуацію, яка дозволяла робити альтернативні офіційним прогнози щодо перебігу світової війни. Загалом, обстановка на театрах бойових дій незмінно викликала живий інтерес словацького населення і була ще одним критерієм його диференціації: “Події на міжнародній арені, особливо на фронтах, знаходять сильний відгомін серед тутешнього люду. Одні сподіваються на перемогу німців... Інші бажають перемоги західних держав... Робітничий клас мріє про прихід радянської влади”⁸¹. Успіхи вермахту на першому етапі війни об’єктивно сприяли стабілізації режиму, відповідно стійкими були й переконання більшості громадян у необхідності людацької влади та вірності її політичного курсу.

Таким чином, словацьке суспільство у 1939 – першій половині 1943 рр. в оцінці нового режиму виявилось розділеним. Мали всі підстави скаржитися на своє становище національні та конфесійні меншини, які зазнавали різноманітних утисків з боку влади. Проте словаки-католики, які переважали в структурі населення, користувалися протекцією та сприянням держави, що зумовило їх підтримку чи, принаймні, лояльність щодо існуючого режиму. Людаки різними соціально-економічними заходами зуміли завоювати прихильність усіх верств титульної нації, а це, в свою чергу, визначало слабкість антирежимної політичної опозиції і її малий вплив у словацькому етнічному середовищі у той час.

Примітки

- ¹ Від словацького ľud – народ. У статті вживаються похідні від цього слова означення “людак”, “людацький”.
- ² Докладніше про особливості політичного режиму у Словацькій державі див: Боровець І.І. Вплив ідеології Глінкової словацької народної партії на формування політичного режиму Словацької держави 1939-1945 рр. / І.І. Боровець // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т. 18: На пошану професора В.С. Степанкова. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 437-450.
- ³ Kamenec I. Slovenska spoločnosť v rokoch 1939-145 / I. Kamenec // Česko-slovenská historická ročenka. – Brno : Masarykova univerzita v Brne, 2004. – S. 87-102; Kamenec I. Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí / I. Kamenec. – Br.: Prodama, 2009. – 264 s.
- ⁴ Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. IX diel / zost. P. Sokolovič. – Br. : ÚPN, 2010. – 442 s.
- ⁵ Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике (1939-1945 гг.) : Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по

- специальности 07.00.02 – всемирная история / Е.С. Роговой. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2011. – 248 л.
- ⁶ Malé dejiny česko-slovenských vzťahov. II. Druhá svetová vojna. Slovenský štát. Protektorát Čechy a Morava // zost. Iveta Radičová a kol. – Br., 1994. – 151 s.
- ⁷ Zapisky generála R. Viesta (exil 1939-1945) / red. L. Sokol. – Br., 2002. – Strana (S.) 54.
- ⁸ Bystrický V. Príčiny a podmienky vzniku nekomunistickej protifudackej opozície (6.10.1938 – 14.03.1939) / V. Bystrický // Zborník múzea Slovenského národného povstania. – 1989. – Ročník 14. – S. 58.
- ⁹ Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – Л. 64.
- ¹⁰ Rychlík J. Zapisky J. Lichnera z väzenia / J. Rychlík // Historický časopis (HČ). – 1998. – Ročník (Roč.) 46. – číslo (č.) 1. – S. 107.
- ¹¹ Яровий В. І. Новітня історія Східної Європи. 40-90-ті роки ХХ ст.: курс лекцій / В.І.Яровий. – Київ: Либідь, 1997. – С. 52.
- ¹² Ivaničková E. Tlač na Slovensku z pohľadu britskej Foreign Office (1939-1941) / E. Ivaničková // Zborník Filozofickej fakulty univerzity Komenského. Historica. – 2000 – Roč. XLIV. – S. 161.
- ¹³ Slovenský národný archív v Bratislave (SNA). – Fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV). – Kartón (kart.) 112. – číslo (č.) 01 385. č. 1/1939. Politická správa 27 marca 1939.
- ¹⁴ SNA. – Fond Úrad predsedníctva vlády (ÚPV). – kart. 17. – katalogizačné číslo (k. č.) 2016/43. Neprijateľske chovanie čechov proti slovenským príslušníkom v Protektoráte – ochrana záujmov slovenských príslušníkov v Protektoráte. – Odpis. – S. 1.
- ¹⁵ SNA. – ÚPV. – kart. 17. – k. č. 2016/43. Neprijateľske chovanie čechov proti slovenským príslušníkom v Protektoráte – ochrana záujmov slovenských príslušníkov v Protektoráte.
- ¹⁶ Štatný oblastný archív v Prešove (ŠOAP) – Fond Šariško-Zemplínska župa (ŠZŽ). Oddelenie prezídiálne spisy – 1940-1945 (od. prez.). – kart. 30. –k. č. 1249 – 272/42. Situačná správa župy šariško-Zemplínskej podaná na porade županov dňa 22. 01. 1942 v Bratislave. – S. 29000.
- ¹⁷ SNA – MZV – kart. 112 – základné číslo (z. č.) 20488/39. Informácia ministerstva národnej obrany pre MZV o neprijateľskom chovaní rusínskej inteligencie, 30 októbra 1939.
- ¹⁸ ŠOAP. – ŠZŽ. od. prez. – kart. 30. – k. č. 1249 – 272/42... – S. 28999.
- ¹⁹ ŠOAP. – ŠZŽ. od. prez. – kart. 8. – in. č. 431. Výkaz notára v prezídium župného úradu o podozrivéj činnosti učiteľa Štefana Javorského. Kapišova. 17 augusta 1940. – S. 7419.
- ²⁰ Пажур С. До питань участі українського населення Східної Словаччини у національно-визвольній боротьбі в 1939-1944 рр. / С. Пажур В. Горкович // Шлях до волі. – Пряшів, 1966. – С. 16.
- ²¹ ŠOAP – ŠZŽ. Oddelenie štatno-bezpečnostné – 1940-1944 (od. ŠB.). – kart. 110. – k. č. 154/1b – 1941. Situačné správy za mesiac január 1941. – S. 210.
- ²² Suško L. Evanjelická cirkev ausburského vyznania na Slovensku 1938-1939 v zrkadle cirkevnej tlače / L. Suško // HČ. – 2001. – Roč. 49. – č. 1. – S. 81.
- ²³ SNA. – Fond Ministerstvo vnútra (MV). – kart. 702. – Spis 1941 – 2. – 3027 – G/1941. Tajna organizácia v Modre. 28 mája 1941.
- ²⁴ Borza P. Biskup P.P. Gojdič a grékokatolícka cirkev v období Slovenskej republiky (1939-1945) / P. Borza // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Banská Bystrica 14-15 apríla 2005. – Banská Bystrica, 2005. – S. 275.
- ²⁵ SNA. – MV. – kart. 702. – Spis 1941 r. – 3. – Odpis. Dr. Štefan Hlavač, profesor gymnáziuma v Michalovciach. Michalovce. 4 júna 1941.
- ²⁶ Spiesz A. Slovensko na ceste k sebauvedomeniu / A. Spiesz. – Br.: Perfekt, 1992. – S. 152.

- ²⁷ Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней / под ред. А.Х. Клеванского. – М.: Наука, 1988. – С. 365.
- ²⁸ Stanovisko katolíckej hierarchie k Slovenskej republike // *Ďurica M. Slovenska republika (1939-1945)*. – Br.: Lúč, 1999. – S. 90
- ²⁹ Zakon zo dňa 13 februara 1941 o uprave služobných pomerov duchovenstva v súvislosti s ustavným zákonom o štátnom občianstve // *Slovenský Zákonník (Sl. Zak.)*. – Ročník (Roč.) 1941. – Br., 1941. – S. 206.
- ³⁰ Dányi O. Politici v sutanách (klerikálny antikomunizmus a jeho prejavy na Slovensku) / O. Dányi. – Br.: Obzor, 1984. – S. 87-88.
- ³¹ Petranský I. Katolícka cirkev v období prvej Slovenskej republiky / I. Petranský // *Slovenská republika očiami mladých historikov*. – Trnava, 2002. – S. 35.
- ³² Katolícka cirkev na Slovensku 1938-1945 v hodnotení nemeckých diplomatov a tajných agentov / zozbieral a pripravil Milan S. Durica. – Trnava: Spolk Sv. Vojtecha, 2001. – S. 48.
- ³³ Bukovina J. S. Slovenský robotník v SR / J.S. Bukovina // *Slovenská republika 1939-1945*. / red. M. Šprinc. – Skranton: Obrana press, 1949. – S. 151.
- ³⁴ ŠOAP. – ŠZŽ. od. prez. – kart. 19. – k. č. 824. – č. 1586/41.prez. Prezídium policajného riaditeľstva v Prešove. 8 marca 1941. Predmet: Trebišov, pomery na veľkostatku v cukrovare. – S. 19492.
- ³⁵ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений / Редкол.: сов. часть – П. Н. Поспелов (гл. ред.) и др., чехослов. часть – В. Краль (отв. ред.). – Том. 4. – Кн. 1. – М.: Наука, 1983. – С. 258.
- ³⁶ Klamková H. Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v rokoch 1940-1943 / H. Klamková // *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945*. Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. VII diel. / zost. P. Sokolovič. – Br.: ÚPN, 2008. – S. 110.
- ³⁷ Kirschbaum J. Slovakia. Nationals and crossroads of Central Europe / J. Kirschbaum. – New-York, 1960. – P. 141.
- ³⁸ Delaney E.J. False Freedom / E.J. Delaney. – Los-Angeles, 1954. – P. 72.
- ³⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 495. Коминтерн. – Опись (Оп.) 71. – Дело (Д.) 709. Сообщения Бацилека, Часара, Гусака, Черноцкого и других о положении в Словакии. Сообщение Широкого от февраля 1941 г. – Лист (Л.) 7.
- ⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 12. – Д. 70. Информационные материалы ТАСС о Чехословакии. Экономическое положение и политическая обстановка в Словакии. Письмо корреспондента ТАСС в Братиславе за 7 февраля 1941 г – Л. 39.
- ⁴¹ Čulen K. Slováci a česi v štátnych službách ČSR / K. Čulen. – Br.: Vedecký ústav pre zahraničných Slovákov, 1944. – S. 91.
- ⁴² Čo sa deje na Slovensku // Československé správy. – 1939. – 19 srpna. – S. 3.
- ⁴³ Stanek I. Zrada a pád Hlinkovští separatisté a tak zvaný slovenský stát / I. Stanek. – Praha: státní nakladatelství politické literatury, 1958. – S. 384-399.
- ⁴⁴ Kamenec I. Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887-1947 / I. Kamenec. – Bratislava: Archa, 1998. – S. 102.
- ⁴⁵ Zákon zo dňa 11 novembra 1943 o uplatkárstve a podplacaní // *Sl. Zak.* – Roč. 1943. – Br., 1943. – S. 789-790.
- ⁴⁶ SNA. – ŤPV. – kart. 17. – k. č. 1205. Prehľad o odstránených závodoch v HG od 24.03. do 3.03. 1941.
- ⁴⁷ Zákon zo dňa 4 júla 1940 o Hlinkovej garde // *Sl. Zak.* – Roč. 1940. – Br., 1940. – S. 254.

- ⁴⁸ Lipták Ľ. Politický režim na Slovensku v rokoch 1939-1945 / Ľ. Lipták // Slovenské národné povstanie (sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – Br.: SAV, 1965. – S. 31.
- ⁴⁹ Історія західних і південних слов'ян: XX ст. / Е. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків: ОКО, 1998. – С. 203.
- ⁵⁰ Lipták Ľ. Slovenský štát a protifašistická hnutie v rokoch 1939-1943 / Ľ. Lipták // НС. – 1966. – Roč. XIV. – č. 2. – S. 187.
- ⁵¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп.71. – Д. 709. Сообщения Бацилека, Чесара, Гусака, Черноцкого и других о положении в Словакии. Сообщения Бацилека. – Л. 19.
- ⁵² ŠOAP. – ŠZŽ. od. ŠB. – kart. 108. – k. č. 322. Situačné správy za mesiac máj 1940. 3595/40-prez. Prezídium policajného riaditeľstva v Prešove. Situačná správa za mesiac máj 1940. – S. 4331.
- ⁵³ Zudova-Leskova Z. Činnosť odbojovej skupiny Jar na Slovensku (1943-1944) / Z. Zudova-Leskova // Historie a vojenství. – 1998. – Roč. 47. – č. 1. – S. 87.
- ⁵⁴ Jablonický J. Z illegality do povstania (kapitoly z občanského odboju) / J. Jablonický. – Bratislava, 1969. – S. 25.
- ⁵⁵ Fremal K. Kapitoly z dejin protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938-1945 / K. Fremal. – Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2000. – S. 36-37.
- ⁵⁶ Strelko A. Vnútropolitický vývoj ľudáckeho tábora v rokoch 1941-1942 / A. Strelko // НС. – 1989. – Roč. 37. – č. 3. – S. 369.
- ⁵⁷ Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – Л. 68.
- ⁵⁸ Dejiny Slovenského národného povstania. 1944. Zväzok 3. / ved. red. V. Plevza. – Br.: Pravda, 1984. – S. 175.
- ⁵⁹ Поп И.И. Кризис фашистских режимов в Венгрии, Болгарии, Румынии, Словакии и Хорватии на завершающем этапе Второй мировой войны / И.И. Поп // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. – М.: Наука, 1981. – С. 152.
- ⁶⁰ Mikuš J. Diplomacia Slovenskej republiky / J. Mikuš // Slovenská republika 1939-1945. / red. M. Šprinc. – Skranton: Obrana press, 1949. – S. 107.
- ⁶¹ Němeček J. K slovensko-jugoslávským vzťahům 1939-1941 / J. Němeček // Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty. – Praha, 2000. – S. 386-387.
- ⁶² Jablonický J. Z illegality do povstania... – S. 15.
- ⁶³ SNA. – ŮPV. – kart. 16. – k. č. 8003/40. Predsedníctvu vlády Slovenskej republiky v Bratislave. 20 júla 1940. – S. 8003.
- ⁶⁴ Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – Л. 105.
- ⁶⁵ Strhan M. Štrajk v Handlovej roku 1940 / M. Strhan // НС. – 1954. – Roč. II. – č. 4. – S. 477.
- ⁶⁶ ŠOAP. – ŠZŽ. od. ŠB. – Kart. 117. – k. č. 356. Demonštrácia žien zo Solivaru pre údajný nedostatok a nepravidelný prídel potravinových článkov. 99//II-d. 42. – S. 1591.
- ⁶⁷ Nižňanský E. Slovenská účasť vo vojne proti Poľsku 1939 r. Občan Slovenska v zajati propagandy vtedajších vládných predstaviteľov. Úvahy a dokumenty / E. Nižňanský // Studia historica Nitriensia. – VI. – 1997. – S. 169-216.
- ⁶⁸ Особливiстю формування словацької армії у кампанії на Сході було те, що встановлений термін служби у два роки продовжував дотримуватися, а тому відбувалося систематичне оновлення її особового складу. Відтак, у німецько-радянській війні у 1941-1943 рр. взяло участь близько 80-100 тис. словацьких вояків, що становило 4% населення (Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – Л. 113)
- ⁶⁹ Gacek M. Surová býva vše pravda života... Denníkové zápisky z rokov 1937-1944 / M. Gacek. – Dolný Kubín, 1996. – S. 24.

- ⁷⁰ Marjina V. V. Vážen butyrskej cely Ferdinand Čatloš / V.V. Marjina // НС. – 1996. – Роç. 44. – ç. 4. – S. 684.
- ⁷¹ Malé dejiny česko-slovenských vzťahov. II... – S. 31.
- ⁷² Štefanský V. Ferdinand Čatloš a slovenská armáda na sklonku Druhej svetovej vojny / V. Štefanský // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivý) / editori V. Bystrický, S. Fano. – Br., 1994. – S. 187.
- ⁷³ Křen J. Slovenská otázka v prvých letech valky / J. Křen // Slovenské národné povstanie (sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – Br.: SAV, 1965. – S. 111.
- ⁷⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп.71. – Д. 709. Сообщения Бацилека, Чесара, Гусака, Черноцкого и других о положении в Словакии. Сообщения Гусака – Л. 101.
- ⁷⁵ Tichý M. Hlavné etapy, forme a niektoré problémy národnooslobodzovacieho hnutia na Slovensku do vzniku povstania / M. Tichý // Slovenské národné povstanie (sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – Br.: SAV, 1965. – S. 86.
- ⁷⁶ РГАСПИ. – Фонд 495. Коминтерн. – Оп. 71. – Д. 707. Prehled některých sprav z měs. zari, říjen, list. 1942 z Protektoratu, Slovenska, Balkanu, Turecka, Italie, Nemecka. – Л. 77.
- ⁷⁷ Ibid. – Л. 65.
- ⁷⁸ ŠOAP. – ŠZŽ. od. ŠB. – kart. 108. – k. č. 322. Situačné správy za mesiac máj 1940. UŠB. Bardejov. 30 mája 1940. – S. 4263.
- ⁷⁹ Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – Л. 104.
- ⁸⁰ ŠOAP. – ŠZŽ. od. ŠB. – kart. 116. – k. č. 848. Zakl. č. II-a/1942. Situačné správy za rok 1942. Mesiac júne. – S. 1196.
- ⁸¹ ŠOAP. – ŠZŽ. od. ŠB. – kart. 108. – k. č. 322. Situačné správy za mesiac máj 1940. 3595/40-prez. Prezidium policajného riaditeľstva v Prešove. Situačná správa za mesiac máj 1940. – S. 4329.

Резюме

В статье рассматривается проблема взаимоотношений общества и власти в Словацком государстве в 1939 – первой половине 1943 гг. Выяснено отношение к политическому режиму со стороны национальных и конфессиональных меньшинств, прослежена позиция разных социальных слоев титульной нации и проанализированы политические настроения словацких граждан.

Ключевые слова: *словацкое общество, национальные меньшинства, конфессиональные течения, социальные состояния, сторонники режима, оппозиция, пассивное большинство.*

Одержано 2 листопада 2011 р.

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ НА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ “ОКСАМИТОВОЇ” РЕВОЛЮЦІЇ 1989 Р. У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В КОНЦЕПЦІЇ ЛАДІСЛАВА ГОЛОГО

В статті проаналізовано концепцію чеського соціального антрополога Ладіслава Голого щодо впливу національно-демократичних традицій на результативність “оксамитової” революції 1989 р.

Ключові слова: Ладіслав Голий, “оксамитова” революція, національно-демократичні традиції.

У листопаді 1989 р. один з найортодоксальніших тоталітарних комуністичних режимів колишньої радянської зони впав досить швидко під впливом неочікуваного масового руху чехословацької громадськості.

Підкреслимо, що, як зазначає видатний чеський історик В.Преган, “події осені 1989 р. як для чехословацької державності, так і для чеського і словацького суспільства у період, що розглядається, знаменували закінчення епохи тоталітарних диктатур, що наступила безпосередньо після Мюнхена 1938 р. і стала ключовою віхою в долі країни, починаючи з 1918 р.”¹

Примітно, що феномен “оксамитової” революції у Чехословаччині продовжує притягувати до себе як магнітом найпильнішу увагу дослідників. Різні аспекти його вже отримали достатньо глибоке висвітлення в чеських, словацьких, англо- і німецькомовних працях, а також у працях російських та вітчизняних вчених. Вдалося розкрити багато “темних” плям, майбутні наукові розвідки, зрозуміло, внесуть нові штрихи в його оцінки.

Незаперечним сьогодні залишається одне: чехословацька революція 1989 року є унікальною історичною подією, котра мала загальні риси і в той же час багато в чому відрізнялася від “тектонічних” соціальних зрушень у сусідніх країнах.

Події “оксамитової” революції розкриваються з часом у набагато більшому різноманітті ракурсів і аспектів. Головне в них – зміна “лінійної” перспективи бачення подій 1989 р. на “об’ємну”.²

Важливе значення в дослідженні феномена “оксамитової” революції 1989 р. в Чехословаччині має висвітлення ролі національно-демократичних традицій у досягненні її результативності. Адже сучасність більше, ніж будь-коли, показала, що важливою об’єктивною передумовою краху тоталітарно-репресивної комуністичної системи радянського типу

в Чехословаччині, визначення характеру революції і дій їх учасників стала своєрідність історичного розвитку цієї країни, її національно-демократичні традиції, традиційна демократична політична культура народу. Відомий незалежний чехословацький публіцист Мілан Шімечка у 1988 р. висловив це так: “Одне я знаю абсолютно точно. Сьогодні все склалось би по-іншому, якби не була знищена в нашій країні демократична політична культура. Її відтворення запобігає остаточному занепаду. Це єдине, що надає майбутньому смисл і ціль”.³

Одним із перших завдань поглибленого аналізу впливу національно-демократичних традицій на результативність “оксамитової” революції 1989 р. у Чехословаччині поставив всесвітньо відомий культурний і соціальний антрополог Ладіслав Голий у своїй фундаментальній монографії “Мала чеська людина і чудовий чеський народ. Національна ідентичність і посткомуністична трансформація суспільства”⁴.

Наголосимо, що центр ваги творчості Ладіслава Голого (1933-1997 рр.) лежить у його африканських студіях, дослідженнях радикальних систем, соціальної стратифікації і пізніше – ціннісних систем, зокрема чеських національно-демократичних традицій.

У 1956 р. він закінчив філософський факультет Карлового університету в м. Празі за спеціальністю етнографія і передісторія (доісторичні часи). Працюючи штатним співробітником інституту етнографії й фольклористики Чехословацької академії наук, він багато почерпнув з традицій британської соціальної антропології.

Незважаючи на те, що Л.Голий стояв осторонь народознавчої течії, яка переважала в тогочасній чеській етнографії, ще до вимушеного від’їзду з Чехословаччини в 1968 р. він декілька разів висловився щодо теорії і методології фаху як цілісності. Дуже цікавим був його виступ у дискусії щодо етнографії сучасності і відносин між етнографією та соціологією. У вигнанні він написав 24 книги і дослідження, таким чином став визнаним у світі соціальним антропологом з особистим підходом до предмета дослідження.

Необхідно відзначити, що завдяки специфічному підходу Л.Голого до опрацювання конкретного емпіричного матеріалу та використання методів спостереження і порівняння його дослідницький напрямок отримав назву інтерпретативної антропології.

Саме завдяки методу інтерпретативної антропології книжка Л.Голого “Мала чеська людина і чудовий чеський народ” написана так, як вона написана⁵.

Сила символів у політичних процесах, на думку Л.Голого, впливає з того, що вони дійсно є носіями понять. “Особисто я в дослідженні специфічних політичних подій недалекої чехословацької історії спрямовую свій погляд на міфи, символи і традиції, які уможливають ідентифікацію людей як представників чеського народу і створюють чеську національну свідомість”.⁶

Прослідковуючи стан розвитку чеської національної культури і її національно-демократичних традицій, дослідник доходить висновку, що чеська культура, як і кожна інша, постійно змінюється в дискурсах окремих періодів, постійно перебуває у “процесі творення” і завжди є “у розвитку”. Чехи самі її сприймають як тривалу й перемінну традицію, оскільки будь-який окремий дискурс завжди конструюється в опозиції до іншого дискурсу⁷.

На основі детальних досліджень перших громадянських демонстрацій проти комуністичного режиму в Чехословаччині в 1988 і 1989 рр. та повалення комуністичної системи у 1989 р. Л.Голий дійшов висновку, що опір комуністичній системі здійснювався в ім'я народу і замислювався як національна протидія тому, що розумілося всіма як утиск з боку іншої держави. На його думку, піднесення національного почуття зовсім не було наслідком падіння комунізму. Насправді воно йому передувало і спиралося на сприйняття соціалізму як непроханого радянського гостя, котрий безжалюбно розтоптав традиції і цінності, які люди вважали “своїми”. Опір цій гучній системі будувався і розумівся як “ми”(народ, нація), які протистоять “ім” (чужинській державній машині, уособленій в соціалістичній державі), і повалення соціалізму набуло форми національного визволення⁸.

Важливим елементом реконструкції національно-демократичних традицій у масовій історичній свідомості громадян Чехословаччини в їх боротьбі з комуністичним тоталітарним режимом, на думку Л.Голого, стали місця демонстрацій.

Місце, де відбувається демонстрація, має велике значення для її успіху. Празькі демонстрації не проходили у центрах політичної сили, як, скажімо, біля партійних секретаріатів, урядових установ чи поліцейських дільниць, а відбувались вони, як і скрізь у світі, біля символічних центрів. Ці центри були відомі, демонстранти про них знали, і тому демонстрації могли виникати спонтанно, без будь-якого попереднього планування чи організації.

Вихідним пунктом усіх демонстрацій була Вацлавська площа, де учасники демонстрації збиралися біля пам'ятника святому Вацлаву. Далі демонстранти робили спробу пройти на староміську площу до пам'ятника Яну Гусу. Кінцевим пунктом демонстрації були Градчани, але жодній демонстрації цієї точки досягти ніколи не вдавалось⁹.

Легенда розповідає, що Вацлав є одним із чеських лицарів, які сплять на горі Бланік у Центральній Чехії і чекають, щоб їх розбудили і під їх керівництвом визволили народ від ворогів. Протягом антиурядових демонстрацій у листопаді 1989 р. пам'ятник Вацлаву став справжньою святиною, яка об'єднувала інші національні символи. У вечірні години того дня, коли був зміщений генеральний секретар КПЧ, натовп танцював на Вацлавській площі і скандував: “Бланіцькі лицарі приходять!”

Іншим важливим пунктом демонстрацій був пам'ятник Яна Гуса на Староміській площі.¹⁰

Якщо святий Вацлав є символом чеської державності, то Ян Гус є символом чеського національного патріотизму, а точніше – символом духовної величі чеського народу.

З огляду на це, дві головні пражські площі – на одній стоїть пам'ятник святого Вацлава, на другій – Яна Гуса – наглядно показують релігійний розкол чеського народу. Постійне переливання спонтанних демонстрацій з однієї площі на іншу може також означати символічне висловлення почуття національної єдності попри протистояння в релігійній сфері¹¹.

Показово, що з Вацлавської та Староміської площ демонстранти вирушали до Празького Граду. Символіка тут очевидна. Йдеться про колишню резиденцію чеських королів і про те, що з 1918 р. тут була резиденція всіх чехословацьких президентів, що є величезним символічним підтвердженням безперервності незалежної чехословацької держави і колись незалежного Чеського королівства¹².

Примітно, що так само, як місця демонстрацій вибиралися з урахуванням їх символічного значення, так само символікою відзначався час їх проведення. Демонстрантам ніхто цього не говорив, але вони знали не лише де зібратися, але також і коли зібратися. Демонстрації виникали не як безпосередня реакція на непопулярні заходи урядових органів, а в дні річниць важливих подій недавньої чехословацької історії: 28 жовтня – річниця заснування незалежної чехословацької держави у 1918 р.; 21 серпня – річниця вторгнення військ Варшавського договору, яке у 1968 р. поклато край так званій “Празькій весні”; 19 січня – річниця смерті чеського студента Яна Палаха у 1969 р.; 17 листопада – річниця закриття чеських університетів, страти дев'яти студентів і ув'язнення ще 1200 студентів у концентраційних таборах як відплата за студентські демонстрації проти нацистської окупації в 1939 р.¹³

Події в Чехословаччині, які передували політичним змінам у листопаді 1989 р., так само визначалися виразними символічними підтекстами. Ці підтексти самі по собі були можливими лише тому, що люди, які брали участь у подіях – все одно через яку мотивацію, – належали до однієї і тієї ж культури.

Л.Голий наголошує, що дати, коли на вулицях Праги проходили антиурядові демонстрації, мали, здебільшого, сильне національне забарвлення: проголошення незалежної Чехословацької Республіки в 1918 р. сприймалося як відновлення чеської національної держави після трьох століть іноземного панування, а “Празька весна” розумілася як період, коли Чехословаччина знову отримала національний суверенітет, якого вона була позбавлена в переддубчєковський час.¹⁴

Що стосується антиурядових демонстрацій, приурочених до річниці смерті чеського студента Яна Палаха (19 січня 1969 р.), то в контексті

чеської культури із його вчинком значуще співвідноситься символ Яна Гуса, якого 1415 р. спалили як єретика. Палахова смерть нагадувала смерть Яна Гуса, а також і символічне значення його смерті: віроломство гучної держави і виникнення руху, в якому чехи відігравали в Європі таку визначну роль, як ніколи до того. Саме ці дві конотації Гусової смерті надали значення і смерті Я. Палаха та сприяли тому, що він став символом опору режиму, який встановився після 1968 р.¹⁵

При цьому, як підкреслює Л. Голий, антиурядові демонстрації були чітко орієнтовані на національні символи, місця проведення і час демонстрацій мали сильний національний підтекст; їх учасники співали національний гімн, розмахували державними прапорами, прикріплювали собі на одяг триколори в національних кольорах. Демонстранти скандували “Масарик!”, “Дубчек!”, “Свобода!”, “Дайте нам свободу!”. На шляху зі Староміської площі на Град вони вигукували: “Чехи, йдіть з нами”, закликаючи перехожих приєднатися. Поліцію вітали вигуками “фашисти” і “гестапо”. На думку одного з учасників демонстрації, лайки на адресу поліції евфемістично характеризувалися як пояснення поліціантам, що вони не є чехами.¹⁶

Зазначимо тут принагідно, що однією з тез чеського політичного соціалізму XIX ст. була теза про те, що національна мова і культура можуть бути збережені лише за умови власної держави. Держава, отже, мала передусім захищати життєві інтереси нації і забезпечити її безперервне існування як особливої культурної сутності.

Зростання національних почуттів, котре супроводжувало колапс комуністичної системи, виходило саме з цієї концепції держави. Причина того, чому демонстранти виступали проти комуністичної системи скоріше як чехи, ніж демократи чи громадяни, впливала із ототожнення цієї системи як певної форми іноземного панування, котра служить передовсім закордонним, конкретно радянським, інтересам, а до того ж є чужою тому, що чехи вважали власними національними традиціями. Оскільки цю чужорідну систему чеському народу нав'язувала держава, незгода з комунізмом поставила народ проти держави і поразка комуністичної системи сприймалася як ще одне національне визволення.¹⁷

Л. Голий особливо відзначає, що народний протест проти комуністичного ладу в Чехословаччині, котрий вперше відкрито проявився демонстраціями 1988 і 1989 рр., походив не з відчуття матеріальних нестатків, проводився не в ім'я демократії і вільного ринку – тем, які вийшли на передній план політичного дискурсу безпосередньо після падіння комуністичної системи. Він здійснювався в ім'я свободи особистостей і свободи нації.

Адже вимога свободи була, однак висловлена в контексті сильного національного чуття, і демонстранти, як і влада, розуміли цю вимогу як антиурядовий протест. Націоналізм, уряд і особистість були таким чином

взаємопов'язані, й одне виводилось з другого. Один з учасників демонстрації 21 серпня 1988 р. сказав: “Ми дивились один на одного, і я мав сильне відчуття, що нас пов'язує щось, чого я не можу назвати одним словом. Пропоную такі альтернативи, з яких кожен нехай вибере на свій смак: солідарність, патріотизм, прагнення свободи”.

Демонстрації були, звичайно, політичними акціями у вузькому розумінні слова. Однак у символах, котрі вони викликали і з якими працювали, містилося набагато більше, ніж вузькополітичні вимоги. Якщо ми їх розуміємо насамперед як експресивні акти, то вони виражали у своїй суті специфічно чеську традиційну культурну конструкцію відносин між індивідом, нацією і державою.¹⁸

Празькі демонстрації у 1988 і 1989 рр. виражали сильні національні почуття людей, однак офіційна пропаганда інтерпретувала їх не лише як антисоціалістичні, але й як антидержавні акції, які влада повинна придушити силою – коли б вуличним протестам дали волю, прояви національних почуттів мали перетворитися і в політичні вимоги та створити загрозу існуючій політичній монополії, що, власне, і сталося.

28 жовтня 1989 р. демонстранти вже виголосили “Хочемо іншого уряду” і “Хочемо вільні вибори” і висловлювали підтримку “Хартії 77” і Вацлаву Гавелу. Багато наступних конкретних політичних вимог прозвучало на студентській демонстрації 17 листопада 1989 р. Надзвичайно брутальний спосіб, яким її придушила поліція, спричинив наступні масові демонстрації по всій Чехословаччині, протягом котрих кристалізувалася опозиція проти комуністичної влади, що, врешті-решт, призвело до принципових політичних змін¹⁹.

Студенти оголосили безстроковий страйк, до якого несподівано приєдналися актори і музиканти. Другого дня після демонстрації були відмінені вистави у празьких театрах, а невдовзі і по всій країні. Протягом тижня студентський і акторський страйк у Празі супроводжували щоденні масові демонстрації, у яких, як припускають, брало участь 750000 людей (місто має 1200000 жителів).²⁰

Демонстрації швидко поширились і на інші міста. Так, в антиурядовій демонстрації 27 листопада 1989 р. на площі Республіки в м. Пльзень взяло участь 20 тис. чоловік.²¹ Студенти і актори м. Усті над Лабем також активно підтримали демонстрації в Празі.²²

Мітинги протесту (не настільки багаточисленні) відбулися в Брно, Остраві і Братиславі.²³

Через десять днів після 17 листопада на знак протесту проти комуністичної влади було оголошено загальний страйк. За проведеними дослідженнями, 27 листопада справді на дві години зупинила роботу приблизно половина населення, а одна чверть населення взяла участь у демонстраціях, що проходили у містах по всій країні. 10% населення не приєдналися до страйку, щоб забезпечити функціонування найосновніших

служб, і лише 20% не страйкували тому, що не хотіли страйкувати або боялися звільнення чи інших переслідувань з боку свого начальства чи місцевих партійних комітетів.

Пояснюючи вплив чеських національних традицій на перебіг політичних подій в Чехословаччині, відомих як “оксамитова революція”, Л. Голий зосереджується на двох питаннях: чому революцію розпочали студенти, актори та інші інтелектуали, і чому їх виступ проти комуністичного режиму був так безпосередньо підтриманий широкою громадськістю²⁵.

На думку чеського дослідника, при політизації молоді в Чехословаччині звичайно ж відіграло певну роль загальновідоме відкидання цінностей попереднього покоління поколінням наступним. Головною причиною цієї політизації було, однак, те, що досвід молодого покоління був дещо відмінним від досвіду батьків і виразно відрізнявся від досвіду дідів.

Більшості тих, хто брав участь у демонстрації 17 листопада і в наступних студентських страйках, у 1968 р. ще не було на світі. Їхній “пережитий” досвід пов’язувався лише з Чехословаччиною після 1968 р., яку вони порівнювали не з Чехословаччиною минулого, а зі своїми сучасними сусідами на Заході. Порівняння із сусідами призводило до того, що вони почували себе в цих відношеннях у невігідному становищі: вони не сміли їздити за кордон, грати і слухати музику, яку хотіли, читати книги і дивитися на картини, які їм подобалися, під час навчання чути більше, ніж одну точку зору, і навіть вільно вибирати свої релігійні уподобання чи вірити в Бога²⁶.

На думку Л.Голого, ще однією причиною, чому молодь більш відверто виступала проти держави, було те, що її не торкалася одна важлива тактика, котру режим використовував для того, щоб змусити населення до співпраці. Хоча лідери дисидентського руху 1968 р. були й ув’язнені, головний спосіб тримати їх під контролем носив економічний характер. Дисидентам унеможливлювали використовувати роботу, яка відповідала б їхній кваліфікації, і в найкращому випадку вони могли заробляти на життя фізичною працею. Випадків, коли письменники, журналісти, актори і священники працювали кочегарами, некваліфікованими робітниками, лісорубами, а коли пощастить – таксистами, чимало.

Одним із надійних засобів змусити потенційних дисидентів утримуватися від будь-якої підривної діяльності була дискримінація їхніх дітей; незалежно від результатів навчання у середній школі їм був закритий доступ до вищої освіти. Одна справа – брати участь у політичній опозиції і нести за це відповідальність, але зовсім інша – усвідомлювати, що за це будуть страждати і діти.

Використання дітей як заручників було, безсумнівно, найдієвішим засобом, щоб зламати всюдисущий опір, котрий з’явився після вторгнення

військ Варшавського договору у 1968 р. На молоде покоління у 1989 р. ця форма тиску не діяла. Врешті-решт саме пасивність покоління батьків дозволила виникнути тому маразму, в якому країна перебувала. У листопаді й грудні 1989 р. люди були помітно горді за студентів. Було очевидно, що студенти зуміли зробити те, що їхні батьки завжди хотіли зробити, але ніколи не наважувались.²⁷

“Однак страйк акторів празьких театрів, – наголошує Л.Голий, – не лише як пожежа охопив всі інші театри й концертні зали країни і був підтриманий представниками інших професій розважального характеру (наприклад, футболісти відмовились грати чергові матчі чемпіонату країни), але через десять днів перетворився у вседержавний загальний страйк, який дав правлячій партії ясно зрозуміти, що її час закінчився”²⁸.

Чеський автор зазначає, що “оксамитовій революції” дало імпульс почуття, яке охопило всіх, почуття, що державні репресії від 17 листопада стали непомірними. Тут відіграло важливу роль сприйняття себе як культурної та освіченої нації. “Некультурні” використовували грубу силу проти “культурних”, а миролюбні демократи чітко вказували, що чехи мають державу, яка їм як культурній нації не годиться, що вони заслуговують кращої.

При відкритій конфронтації інтелектуалів і майбутніх інтелектуалів (студентів) з некультурною і неосвіченою силою широко верстви громадян не могли не стати на бік культурних і освічених. Міф нації, провідні особистості якої завжди були інтелектуалами, визначав форму дій, і в конфронтації інтелектуалів з державною владою народ, згідно із міфом, став на бік інтелектуалів²⁹.

Показово, що в цьому контексті англійський дослідник Річард Бертон пише: “Увечері в п’ятницю 24 листопада, через тиждень після тієї історичної студентської демонстрації, Гавел знову звернувся до величезного натовпу на Вацлавській площі, – на цей раз з ним був Олександр Дубчек. Нова і стара опозиція об’єднала свої сили, і цього було достатньо, щоб переконати першого секретаря Мілоша Якеша подати у відставку того ж вечора, уступивши свій пост колишньому начальнику вокзалу Карелу Урбанеку, людині, нездатній зв’язати двох слів ні чеською, ні словацькою мовами, що викликало обурення “натовпу”, людей освічених. “Оксамитова революція” була (чи здавалось), крім усього іншого, тріумфом розумних і освічених над дурнями”³⁰.

Образ провідних партійних функціонерів як цілковитих ідіотів був усюдисущим і невичерпним джерелом анекдотів і жартів. “Громадянський форум” вміло використовував цю атмосферу, запустивши через вуличні репродуктори таємно заникану імпровізовану промову генерального секретаря КПЧ, адресовану районним і обласним партсекретарям. Синтаксично не зв’язана, повна граматичних помилок мова найсильнішої тоді людини в країні не потребувала коментарів. Натовп людей, які

слухали цю трансляцію, просто лягали від презирливого сміху. Цим вони демонстрували свою власну культурність і одночасно сповіщали: “Менш культурні нації вас би розстріляли, ми ж з вас сміємося”³¹.

Очевидно, що, як зазначає Л.Голий, величезний політичний вплив страйку акторів значною мірою виходив з того, що самообраз чехів як культурної нації й образ чеської історії, яка надає значення сучасним подіям, втілені в символі національного театру. Навіть ті чехи, які мають лише поверхові знання своєї історії, знають про національний театр дві речі.

Перше, (хоч насправді це не є історично точним) – те, що Національний театр, допомагаючи втримати живу чеську мову, був одним із знарядь збереження чеської нації в період, коли вона прямими політичними засобами боролася за реалізацію своїх прав у межах австрійської монархії.

І друге, (з історичної точки зору правильне також лише до певної міри) – те, що будівництво театру суттєво підтримали грошові внески простих людей (для багатьох з них це означало значну пожертву), і що після пожежі 1881 р., яка сталася в театрі невдовзі після його відкриття, театр за короткий час був знову відбудований виключно за такі ж пожертви. Напис над сценою “Народ – собі” нагадує про це.

Історія про Національний театр є одним із найважливіших міфів, і у зв’язку з цим сам театр є одним із найважливіших символів чеського народу та, поряд із Градчанами, найбільш відвідуваним. Мало хто з чехів ніколи не був у Національному театрі. Його називають “Золота капличка”, а це означає, що він має більше значення як національна реліквія, ніж як сцена для театральних вистав.

Хоча страйк акторів розпочався не в Національному театрі, той факт, що його актори майже одразу приєдналися, був дуже важливим. Закриття національного театру було безсумнівним сигналом, що нація в кризі.³²

Варто зауважити, що такі програмні документи чехословацької опозиції, як “Хартія 77”, есе В.Гавела “Сила безвладних”, його заклик до “життя по правді”, особиста поведінка діячів дисидентського руху в Чехословаччині, пізніше – платформи Громадянського форуму в Чехії і Товариства проти насилля в Словаччині спричинили сильний вплив на оформлення філософії громадянської солідарності і утвердження у людському спілкуванні морально-етичної норми насилля. Ідеологія і традиція ненасилля чехословацької демократичної опозиції надихнула “оксамитову революцію” в Чехословаччині.³³

Примітно, що цей термін – “оксамитова революція”, за твердженням англійського політичного аналітика і журналіста Т.Г.Епша, був введений вже в ході листопадових подій, які почалися потужною студентською демонстрацією. Епш позначав цим терміном “мирну театралізовану, переговорну зміну режиму в невеликих центральноєвропейських державах”, а сам термін ввели його західні колеги. Тільки після цього він

був підхоплений В.Гавелом і словацькими опозиційними лідерами, які використовували також синонімічний термін “ніжна”. “Оксамитова” революція сьогодні трактується у вузькому розумінні: стосовно до 10-денних подій листопада 1989 р., але її можна застосовувати і в більш широкому контексті, характеризуючи зміни цього року в інших країнах східноєвропейського регіону, який став у підсумку Центральною Європою.³⁴

Як зазначав Л.Голий, первинним національним інтересом безсумнівно є безперервне незалежне існування нації. Це все міститься в переконанні, що чеський народ протягом століть мороку і гноблення існував, але не був вільним, тому що він не мав держави, котра б відстоювала його інтереси. Щоб сповна зрозуміти, чому чехи як народ у передлистопадовий період не відчували себе вільними, маючи власну державу, чи чому вони не сприймали державу, в якій жили, як свою власну, ми маємо розшифрувати інші символи, які використовувалися під час демонстрацій: символи Масарика і Дубчека.³⁵

Розглядаючи демонстрації як антисоціалістичні й антидержавні акції, партійна пропаганда інтерпретувала скандування “Дубчек!” як вимогу його реабілітації і повернення до політики 1968 р. під його керівництвом, тобто до періоду партійної кризи, під час якої контрреволюційні сили спробували зупинити соціалістичний розвиток у Чехословаччині і знову встановити капіталізм. Звичайно, деякі демонстранти привітали б появу Дубчека на Празькому Граді, однак той факт, що імена “Масарик” і “Дубчек” скандувалися разом, а Масарик, який помер у 1937 р., звичайно ж не міг знову стати президентом, цей факт свідчить, що для більшості “Дубчек” означало щось інше, ніж ім’я бажаного майбутнього лідера. Це вказує, що йшлося про символи, взаємно зв’язані з усіма іншими символами з сильними національними конотаціями. Це виразно проявилось під час листопадових подій, коли всі національні символи з’явилися разом на пам’ятнику святого Вацлава: чехословацький прапор був прив’язаний до ноги коня, портрети Масарика і Дубчека були розміщені під прапором, а постамент пам’ятника був обвішаний плакатами з вимогами свободи.³⁶

Загалом зазначимо, що Дубчек символізував традицію реформного комунізму, Гавел – демократичну традицію Першої Чехословацької республіки.³⁷

30 листопада завершився тиждень революційних подій у Чехословаччині – ейфорія “вуличної демократії”, коли громадськість отримувала актуальну інформацію безпосередньо з балконів трибун чи з листівок. Наступав час прес-конференцій, брифінгів, комюніке і закритих переговорів і “круглих столів”³⁸, в результаті яких обидві палати Федеральних Зборів ЧССР на своєму спільному засіданні 28 грудня 1989 р. вибрали О.Дубчека головою федерального парламенту.³⁹

29 грудня на святковому засіданні ФЗ ЧССР президентом одногослосно був вибраний Вацлав Гавел.⁴⁰ “Оксамитова” революція завершилась як подія, однак вона продовжувалась як процес. Її результати остаточно легітимізувались внаслідок перших вільних парламентських виборів у червні 1990 р. Про повне ж завершення “оксамитової” революції, можна говорити, тільки коли Гавел в 2003 р. пішов з посади президента.⁴¹

Коло питань, пов'язаних з позитивним значенням впливу національно-демократичних традицій на результативність “оксамитової” революції 1989 р. в Чехословаччині, чеський соціальний антрополог Л.Голий вбачав у тому, що:

– традиції культурної й освіченої нації і демократичні традиції були інструментами, котрі надавали революції у листопаді 1989 р. конкретної форми;

– чехам без проблем вдалося зберегти віру, що демократичні традиції є характерною рисою їхньої нації, оскільки всі минулі невдачі демократичної форми влади сприймалися як катастрофи, спричинені кимось іншим, нацистами в 1939 р., переворотом, інспірованим з Москви у 1948 р., і “Советами” у 1968 р.;

– саме пам'ять про чеські демократичні традиції дозволила вважати комуністичний режим формою влади, нав'язаною чеському народу ззовні;

– звернення до демократичних традицій під час “оксамитової” революції і того, що було після неї, допомогли викликати надію, що чехи могли б знову досягти того, чого вже одного разу досягли, коли могли самі приймати рішення: демократичного суспільства, котре цим традиціям відповідає;

– однією із головних цілей “оксамитової” революції і політичних та економічних змін, котрі відбувалися після неї, стало “повернути Чехословаччину до Європи”. Національні традиції мали підсилити впевненість чехів, що як демократична культурна й освічена нація вони по праву належать до Заходу.⁴²

Як бачимо, революція в Чехословаччині почалася з того, що держава застосувала силу проти студентів (молодь, наші діти), котрі брали участь у святкуванні, яке вона сама дозволила – чіткий сигнал, що вона зрадила народ.

Народний гнів проти держави виразили інтелектуали (зокрема актори) і студенти, які стали на чолі народного повстання.⁴³

Загалом відзначимо те, що чехословацький студентський рух відіграв як автономний актор в ході революції 1989 р. досить суттєву роль, ввійшовши в історію як “генерація 17 листопада”.⁴⁴

Таким чином, проблема впливу національно-демократичних традицій на результативність “оксамитової” революції 1989 р. у Чехословаччині займала важливе місце в історичній і політичній концепції чеського всесвітньо відомого соціального антрополога Ладіслава Голого. В умовах

постсоціалістичних трансформацій ця проблема стає однією з центральних і притягує увагу широкого кола чеських дослідників.

Примітки

- ¹ Пречан В. Чехословакия на пути к демократической революции //Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М.: Наука, 2001 – С.33
- ² Див. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа (отв. ред.Ю.С. Новонашин) Институт славяноведения РАН. – М.: Наука, 2007. – С. 193.
- ³ Пречан В. Вказана праця. – С.26
- ⁴ Holý Ladislav. Malý český člověk a skvělý český národ. Narodní identita, a postkomunistická transformace společnosti druhé vydání přeložil zdeněk unerek. Praha 2010.
- ⁵ 5.Див.: Ottova encyklopedie. Česka republika. 5. Věda, technika a vzděldváni. Praha.: Ottova nakladatelství, 2006 – S. 155; Ottův Slovník. Osobnosti Česko. Praha: Ottova nakladatelství, 2008 – S.234; Uherek Z. Ladislav Holý, vyznamný českobritský afrikanista a první socialní antropolog, který aplikoval snterpreativni metodu na české společenské prostředí// Holý Ladislav. Op. cit., – S.210-222.
- ⁶ Holý Ladislav. Op. cit., – S. 11.
- ⁷ Op. cit., – S. 13.
- ⁸ Op. cit., – S. 17.
- ⁹ Op. cit., – S. 43.
- ¹⁰ Op. cit., – S. 44.
- ¹¹ Op. cit., – S. 50.
- ¹² Op. cit.
- ¹³ Op. cit., – S. 50-51.
- ¹⁴ Op. cit., – S. 52.
- ¹⁵ Op. cit., – S. 53-54.
- ¹⁶ Op. cit., – S. 56.
- ¹⁷ Op. cit., – S. 59.
- ¹⁸ Op. cit., – S. 61.
- ¹⁹ Op. cit., – S. 62.
- ²⁰ Op. cit., – S. 140.
- ²¹ Anton M. Listopad 1989 v Plzni: NAVA, 1999, – S.67.
- ²² Див. Sametová revoluce v Ústí naa Labem. Svědectví sdudentů po dvaceti letech ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně, 2009.
- ²³ История антикоммунистических революций конца XX века. – С.213.
- ²⁴ Holý Ladislav. Op. cit., – S.140.
- ²⁵ Op. cit., – S.141.
- ²⁶ Op. cit., – S. 142.
- ²⁷ Op. cit., – S.144.
- ²⁸ Op. cit., – S.144
- ²⁹ Op. cit., – S.145
- ³⁰ Бергон Р. Прага: история города. – М.: Эксмо, СПб.: Мидгард, 2008. – С.346.
- ³¹ Holý Ladislav. Op. cit., – S.144-145.
- ³² Op. cit., – S.145-146.
- ³³ Див. Луджев Д. Идеология и технология перехода к демократии в странах Восточной Европы // Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20

- лет спустя (Отв. ред. К.В. Никифоров. – М.: Российская политическая Энциклопедия (РИССПЭН), 2011. – С.111.
- ³⁴ Задорожнюк Э.Г. Советская перестройка и революции 1989 – 1990 годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы //Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя. – С.120.
- ³⁵ Holý Ladislav. Op. cit., – S.62-63.
- ³⁶ Op. cit. – S.63.
- ³⁷ История антикоммунистических революций конца XX века. – С.258.
- ³⁸ Задорожнюк Э.Г. История “бархатной” революции 17 ноября – 29 декабря 1989 г. // Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / [отв.ред. В.В. Марвина]; Ин-т славяноведения – М.: Наука, 2005. – кн.2. – С. 304.
- ³⁹ Там само. – С.323.
- ⁴⁰ Там само. – С.324.
- ⁴¹ Там само. – С.325.
- ⁴² Holý Ladislav. Op. cit. – S.146.
- ⁴³ Op. cit. – S.148.
- ⁴⁴ Див. Woolej Deanna. „Generace 17. listopadu“: Jak se v roce 1990 vytvářelo demokratické studentské hnutí //Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989 Aděla Gjuríčová, Michal Kapeček (editoři). Praha: Paseka. – S.52.

Резюме

В статье проанализировано концепцию чешского социалистического антрополога Ладислава Голого относительно влияния национально-демократических традиций на результативность «бархатной» революции 1989 г.

Ключевые слова: *Ладислав Голый, «бархатная» революция, национально-демократические традиции.*

Одержано 6 листопада 2011 р.

РЕЦЕНЗІЇ

А.Блануца

**ПАРЛАМЕНЦКІЯ СТРУКТУРЫ ЁЛАДЫ Ё СІСТЭМЕ
ДЗЯРЖАНАГА КІРАВАННЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА
ЛІТОВСКАГА І РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У XV–XVIII
СТАГОДЗЯХ: МАТЭРЫЯЛЫ ЁТ. Ё СЛ. НАВУК.
КАНФЕРЭНЦЫІ (Мінск–Наваградак, 23–24 лістапада
2007 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. –
Мінск: БІП-С Плюс, 2008. – 374 с.**

Пропанаваній чытацькому загалу фаховій збірнік навуковых праць е рэзультатам прыведеної й організаваної спільнімі зусіллямі Білоруського інстытуту правознаства, Польського інстытуту у Мінську та Посольства Літовскаї Рэспублікі у Білорусі міжнародної навуковаї канферэнціі, прысьвячэної 500-річчю парламентарызму на білоруськіх, літовскіх та україньскіх землях Велікага князівства Літовскага. Саме 1507 р. у сталіці ВКЛ Вільнюсі відбулося вперше зібрання вального сейму. Наукові доповіді, виголошені під час роботи канферэнціі 23–24 жовтня 2007 року у Мінську та Новогрудку спеціалістами з історії правових та політїчних інстытуцій ВКЛ з Білорусі, Польщі, України, Литви, Росії та Велікобрытанії, лягли в основу даного видання.

Авторські дослідження висвітлюють нїзку маловивчених аспектів зародження, ґенези та характеру парламентських структур ВКЛ, а також роль рїзних регіонів і суспільних верств у їх функціонуванні. Так, в статтях Таїсії Довнар (Мінськ) та Лїдії Корчак (Краків) аналізуються витоки розвитку білоруського та літовського парламентарызму в порівняльному зрізі. Олексій Шаланда (Мінськ) спробував реконструювати причїни та наслідки конфлікту воїнян і жемайтів під час роботи сейму ВКЛ 1529 р. Володимир Полїщук (Київ) проаналїзував прохання представників Воїньської землі на вальних сеймах ВКЛ 1547–1568 рр., а Василь Воронін (Мінськ) – законодавчу діяльність вітебських обласних з'їздів на прикладі устав про «похожих» селян 1531 та 1551 рр. Регіональний воїньський аспект представлено у працях Наталії Старченко (Київ) та Петра Кулаковського (Острїг). Перша розглянула проблематїку сеймиків Воїньського воеводства 1572–1576 рр., а острозький історик – представництво Воїньського воеводства на сеймах Речі Посполитої 1632–1647 рр. Тему представництва від ВКЛ на сеймах Речі Посполитої часу

правління Владислава Вази 1632–1648 рр. висвітлив у своєму дослідженні Віталь Галубович (Гродно).

Роботу Віленського вального сейму 1563 р. проаналізував Андрій Янушкевич (Мінськ). Историк розглянув згаданий сейм на фоні Лівонської війни та внутрішніх реформ у ВКЛ. Анджей Закшевський (Варшава) з'ясував проблему генези позиції королів щодо сеймиків та з'їздів ВКЛ упродовж XV–XVIII ст., а Дарюс Вілімас (Вільнюс) – урядників земських судів ВКЛ – учасників сеймів Речі Посполитої і головних з'їздів ВКЛ 1569–1588 рр.

Регіональний аспект (білоруський) роботи парламентських структур у правовій системі ВКЛ представив у своїй доповіді Павел Лойка (нині вже покійний вчений, відомий дослідник й викладач Білоруського державного університету). Дослідження Хенрика Люевича (Варшава) та Андрея Радомана (Мінськ) стосуються інституційних аспектів зібрань привілейованої верстви населення ВКЛ – шляхти. У першому випадку – неформальні сенаторсько-шляхетські з'їзди у ВКЛ на прикладі повстання С. Наливайка, а другому – військові шляхетські з'їзди Новогрудського повіту другої половини XVI ст. Анджей Рахуба (Варшава) дослідив місця проведення сеймиків ВКЛ з 1569 по 1794 рр.

Кілька статей висвітлюють особистісний чинник у системі литовського парламентаризму. Так, Володимир Падалиньський (Мінськ) дослідив службу кар'єру земського підскарбія ВКЛ Дмитра Халецького, Анна Хорошкевич (Москва) розглянула цікавий сюжет про участь польського німця Мартина Груневега на суді Боярської думи 9 квітня 1585 р. Януш Доробіш (Ополе) проаналізував дипломатичну місію воеводи Януша Скумін-Тишкевича до Швеції у 1523–1525 рр. Томаш Кемпа (Торунь) торкнувся питання співробітництва протестантів і православних на литовських сеймиках часів правління Сигізмунда Вази.

Окрему групу статей можна віднести до проблеми участі у роботі парламентських структур ВКЛ різних угруповань, послів, фракцій. Зокрема, Маріуш Савицький (Ополе) розглянув участь фракції Сапег на сеймі Речі Посполитої у 1654 р., наслідком роботи якої став розпад литовського прокоролівського угруповання. Робертас Юргайтіс (Вільнюс) дав переконливі відповіді на питання, як голосувала шляхта на сеймику Річицького повіту 7 лютого 1706 р. під час виборів депутатів до Головного Литовського Трибуналу. Томаш Тесельський (Ополе) прослідкував позицію й генезу політичної ваги литвинів у питаннях нарощування чисельності армії на сеймах Речі Посполитої у 40-х роках XVIII ст. Персональний склад послів від ВКЛ та їхню активність на сеймі Речі Посполитої 1761 р. дослідив Андрей Мацук (Мінськ).

Проблема реалізації реформ Чотирилітнього сейму 1788–1792 рр. стала об'єктом дослідження Рамуне Шмігельскіте-Стукене (Вільнюс). Річард Баттервік (Лондон) розглянув роботу цього ж Чотирилітнього сейму

на предмет того, який досвід литовсько-польського парламентаризму він дав наступним сеймам і сеймикам.

Отже, чи не вперше у пострадянській історичній науці так представницько й широко проблемно представлено різні погляди на питання зародження, функціонування та генези литовсько-польської системи парламентаризму. Статті дають чимало відповідей, а почасти ставлять нові проблеми у важливому напрямку вивчення парламентських структур Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Jacek Drozd

**ALBERT BOROWIAK, POWSTANIE KOZACKIE 1638,
ZABRZE 2010, WYDAWNICTWO INFORTEDITIONS,
SS. 176.**

Rok 2010, przyniósł wiele opracowań poświęconych, w szerszym zakresie historii Polski XVI-XVIII wieku¹, a w bardziej szczegółowym, książek poświęconych dziejom Kozaczyzny². Taki „wysyp” opracowań należy zapisać *in plus* i cieszyć się z tego, zwłaszcza jeśli ktoś interesuje się lub zawodowo zajmuje tą epoką i tematyką kozacką. Omawiana praca autorstwa Alberta Borowiaka³ poświęcona jest – jak możemy przeczytać w nocie od wydawcy – „*mало znanim działaniom militarnym na Ukrainie, które w historiografii znane są pod mianem powstania kozackiego w 1638 roku, bądź też buntem Ostranicy i Huni*”. Sam Autor podkreśla, że „*powstanie kozackie w 1638 roku jest tematem, który nie doczekał się opracowania monograficznego*” (s. 6). Motywacją do napisania tej pracy był także artykuł, który – jak twierdzi mocno krytyczny wobec siebie Autor – „*nie wyczerpał tematu, któremu, jak sądzę, należało się osobne opracowanie książkowe*” (s. 7, przypis 6). Celami do zrealizowania, jakie postawił sobie Autor omawianej pracy, było także wyjaśnienie przyczyn buntu kozackiego z 1638 roku, opisanie prób pacyfikacji Zaporozża w tym czasie, omówienie ordynacji sejmowej w sprawie wojska zaporoskiego z tego roku, przedstawienie przebiegu walk na Ukrainie między wojskiem koronnym a powstańcami kozackimi od kwietnia do sierpnia 1638 roku, opisanie ugody zawartej w grudniu 1638 roku na Masłowym Stawie oraz, co chyba najistotniejsze, odpowiedź na pytania – jakie cele przyświecały powstańcom?, co chcieli osiągnąć walcząc przeciwko Rzeczypospolitej? Dlaczego mogli liczyć na masowe poparcie ludności Naddnieprza?

Przyjrzyjmy się zatem, czy i jak udało się Autorowi omawianej pracy, odpowiedzieć na postawione wyżej pytania i zrealizować wyżej nakreślone cele.

Opracowanie to liczy 175 stron, i składa się z pięciu rozdziałów⁴ - poprzedzonych wstępem, zakończenia, aneksów, spisu map i schematów⁵ oraz

bibliografii wykorzystanych źródeł i opracowań. Całość wydana została w sposób staranny, bez większej ilości błędów stylistycznych, literowych etc., w solidnej szacie graficznej. To tyle jeśli chodzi o kwestie „techniczne” omawianej pracy. Przejdźmy zatem do spraw merytorycznych.

Przyczyny wybuchu powstania kozackiego w 1638 roku zostały przedstawione przez Autora w dwóch pierwszych rozdziałach. Wiadomo, że wojna kształtując nowe zachowania ludzkie oraz powoduje zmianę istniejących stosunków społecznych. Nie inaczej było na Ukrainie po zakończeniu wojen z Moskwą w połowie lat trzydziestych XVII wieku. Pojawił się wtedy na tych terenach liczny „kontyngent” zwolnionych ze służby Kozaków, żądających dodatkowo wpisania ich do rejestru wojska zaporoskiego. Rejestr⁶ był dla Kozaków w tym czasie sprawą priorytetową, również atrakcyjną dla szerszej rzeszy „czerni” pragnącej zaliczenia w jego poczet. Znalezienie się w nim powodowało przede wszystkim zwolnieniem z powinności wynikających z systemu pańszczyźnianego. Atrakcyjne dla braci kozackiej (na równi z byciem wpisanym do „Rejestru wojska zaporoskiego”) wyprawy na tereny Imperium Osmańskiego zostały mocą konstytucji sejmowych z 1635 roku zakazane, a Kozaczyzna poddana została ścisłej kontroli hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego oraz poszczególnych starostów ukraińskich. Rozpoczęto także budowę twierdzy Kudak kontrolującej poruszanie się po rzece Dniepr oraz samą Sicz Zaporoską.

Kolejną przyczyną utrzymywania się niepokoju na Ukrainie, na którą zwraca uwagę Autor, była nieobecność na Naddnieprzu wojska kwarcianego⁷, trzymającego w ryzach niezadowolony element tzw. „wypiszczyków”. Także pojawienie się charyzmatycznej jednostki stojącej na czele grupy niezadowolonych ludzi w osobie Pawła Pawluka⁸ sprzyjało utrzymywaniu się stanu napięcia na Ukrainie. W takiej sytuacji musiało dojść do wybuchu kolejnego powstania.

I tym razem Rzeczpospolita poradziła sobie z buntem - pacyfikując Ukrainę, rozbijając militarnie Kozaków pod Kumejkami i zawierając z nimi „transakcję” pod Borowicą. Walki trwały jednak nadal, przybierając charakter zemsty za „tyraństwa, morderstwa i łupiestwa poczynione przez Kozaków” (s. 18). Treść tej pacyfikacji sprowadzała się do zabijania „dziesięciu ludzi jako przykładu dla stu, a stu jako przestrogi dla tysiąca” (s. 19, przypis 56). Spirala wzajemnej nienawiści rosła więc nadal, nakręcana skutecznie żądzą odwetu na przeciwniku. Ogień buntu podsycał dodatkowo fakt stacjonowania na leżach zimowych wojska kwarcianego „aprowizującego” się po wsiach i siołach. Dla miejscowej ludności, której „robak zjadł co kto posiał i mało co oziminy było...żeby nie jaryna, gryka i proso, to ludzie by z głodu pomarli” (s. 35) fakty te stanowiły już same przez się powód do buntu. Warto także zwrócić uwagę na motywy religijne, a także narodowe istniejące zarówno wśród Kozaków, jak i miejscowej ludności, tak chłopów, jak i mieszczan. Ich reminiscencje odnaleźć można w uniwersałach przywódców powstania z 1637 roku – Pawła Pawluka i Karpa Skidana⁹. Znamienny jest także fakt zwrócenia się o pomoc do Tatarów i Kozaków dońskich przez szykujących się do nowej rebelii

Kozaków. Wszystkie te czynniki składały się w całości na przysłowiową „beczkę prochu”, do której wybuchu potrzebna była iskra. I ta iskra oczywiście się znalazła. Była nią znana „Ordynacya woyska Zaporowskiego Regestrowego, w służbie Rzeczypospolitej będącego”, będąca jedną z konstytucji sejmu 1638 roku.

Okoliczności jej „ucierania”, kształtowanie się koncepcji dotyczących rozwiązania „problemu” kozackiego, poglądy na kwestie kozacką jej głównego twórcy, hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego, a także jej szczegółowe postanowienia dotyczące Kozaków oraz ich stosunek do tego, nowo wtedy wprowadzonego prawa - znajdzie Czytelnik w rozdziale drugim omawianej przez nas pracy. Jak stwierdza Autor *„konstytucja nie tylko nie mogła zadowolić Kozaków, ale z pewnością budziła chęć oporu. Była niepopularna nie tylko wśród wypiszczyków... ale także wśród samych rejestrowych. Była ona wymierzona przeciw czerni. Niestety była to także klęska „statecznych” – kozackiego ugrupowania lojalistycznego. Przekreślała bowiem dotychczasowe polskie sukcesy w kształtowaniu stronnictwa, duszą i sercem oddanego Rzeczypospolitej”* (s. 49).

Rozdział trzeci omawianej pracy przynosi przegląd działań obu stron konfliktu w pierwszej jego fazie, zawierającej się od momentu wybuchu walk, poprzez oblężenie Hołwi przez Kozaków, aż do zwycięskiej dla wojsk koronnych bitwy pod Łubniami. Opis tej fazy walk został poprzedzony przez Autora szczegółową charakterystyką dowódców obu walczących stron¹⁰, a także dokładnym określeniem ilościowym i jakościowym poszczególnych jednostek biorących udział w walkach oraz ich charakterystyką. Podstawą źródłową dla tego rozdziału stały się materiały z Archiwum Skarbu Koronnego¹¹, obfita korespondencja pomiędzy dowódcami polskimi wyższego i niższego szczebla, jak również korespondencja prowadzona przez wojewodów moskiewskich, a także dziurne uczestnika walk z Kozakami Szymona Okolskiego¹².

Kolejny, czwarty rozdział daje Czytelnikowi przegląd decydującego etapu walk od oblężenia Łubni, poprzez walki koło monasteru Michajłowskiego, aż do ucieczki głównych sił kozackich pod dowództwem Jacka Ostranicy¹³ na Łukoml i Żońin. Kulminacyjnym momentem tej części jest opis przebiegu bitwy pod Żońinem w dniu 13 czerwca 1638 roku.

Klęska zadana tam wojskom kozackim przez siły koronne oraz chorągwie nadworne, była decydującym momentem w toczących się zmaganiach i zmuszała siły kozackie do wycofania się na uroczysko Starzec, gdzie w dniach 22 czerwca–8 sierpnia 1638 roku rozegrała się decydująca batalia pomiędzy obiema, zmagającymi się ze sobą, stronami. O tej ostatniej fazie walk traktuje rozdział piąty omawianej pracy. Kapitulacja Kozaków na Starcu zakończyła ponad trzymiesięczne powstanie na Ukrainie. Zwieńczeniem całości działań zbrojnych było zawarcie 6 grudnia 1638 roku ugody na Masłowym Stawie. Najbardziej bolesnymi dla Kozaków okazały się nominacje na poszczególne stanowiska w wojsku zaporoskim. Wyższej stanowiska dowódcze objęli przedstawiciele polskiej szlachty, tylko niższe szarże asawułów i setników w poszczególnych pułkach

przyypadły Kozakom. Autor tę część swojej pracy podsumował w sposób następujący „*Niestety, rządzący Rzeczpospolitą bardzo się mylili, sądząc, że nowy porządek wojska zaporoskiego może zadowolić Kozaków. Nie dostrzegali u Zaporozców rozgoryczenia i żalu. Nie widzieli, że mołojcy czuli się głęboko skrzywdzeni postanowieniami sejmu i warunkami ugody na Masłowym Stawie. Przyjęli je tylko dlatego, że mieli nóż na gardle., ale nigdy nie mieli zamiaru Korony nie przypuszczały, że ordynacja wojska zaporoskiego może stać się jedną z przyczyn wybuchu powstania, które zachwieje Rzeczpospolitą*” (s. 156).

Podsumowując omówienie pracy Alberta Borowiaka należy stwierdzić, że Autor zrealizował cele, które sobie założył i które mu przyświecały. Szeroko omówił bowiem propozycje dotyczące uregulowania kwestii kozackiej złożone przez hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego, a także ordynację dotyczącą wojska zaporoskiego przyjętą na sejmie w 1638 roku. Po raz pierwszy przedstawił także stan liczebny poszczególnych chorągwi wojska kwarcianego na przełomie 1637 i 1638 roku. Scharakteryzował on także w swojej pracy sytuację polityczną w basenie Morza Czarnego, która doprowadziła do tego, że powstańcy nie otrzymali pomocy od Tatarów i Kozaków dońskich, która to pomoc mogłaby przechylić szalę na ich korzyść w walkach z wojskiem koronnym i prywatnymi oddziałami magnatów ukraińskich. Przede wszystkim jednak wartość tej pracy polega na bardzo dokładnym i szczegółowym przedstawieniu działań zbrojnych od momentu wkroczenia powstańców w kwietniu 1638 roku na tzw. Ukrainę osiadłą, aż do kapitulacji wojska kozackiego na Starcu w sierpniu 1638 roku.

Zainteresowany Czytelnik znajdzie w tej pracy także dokładniejsze informacje odnoszące się do uzbrojenia (jak np. artyleria), używanego m.in. przez powstańców, a także wskazówki źródłowe i bibliograficzne pomocne w rozpoznawaniu siedemnastowiecznego uzbrojenia. Z powyższego wynika, iż miłośnicy i pasjonaci historii wojskowości polskiej i kozackiej, a także dziejów Kozaczyzny powinni być usatysfakcjonowani końcowym efektem pracy uzyskanym przez Autora. Także historycy profesjonalnie zajmujący się badaniami dziejów Kozaczyzny otrzymali do swych rąk solidnie przygotowaną pozycję omawiającą ten etap dziejów stosunków polsko-kozackich.

Uwagi

- ¹ M.in. Paweł Krakowiak, *Dwa sejmy w 1666 roku*, Toruń 2010; Andrzej Rachuba, *Konfederacja wojska litewskiego 1657-1663*, Zabrze 2010.
- ² Andrzej Bolesław Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659*, Kraków 2010; *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, pod red. Piotra Krolla, Mirosława Nagielskiego i Marka Wagnera, Zabrze 2010.
- ³ Autor zajmując się historią wojskowości, ze szczególnym uwzględnieniem wojskowości polskiej i kozackiej w XVI-XVII wieku.

- ⁴ Rozdział I. *Sytuacja na Ukrainie 1635 – marzec 1638*; Rozdział II. *Ordynacja wojska zaporoskiego*; Rozdział III. *Krzemieńczuk – Holtwa – Łubnie*; Rozdział IV. *Łubnie – Żonin*; Rozdział V. *Starzec – ostatnie walki*.
- ⁵ Nieodzwonnych w tego rodzaju opracowaniach traktujących o sprawach militarnych, tu bardzo dobrze przygotowanych pod względem „plastycznym”.
- ⁶ Rejestr wojska zaporoskiego – rejestr wojska zaporoskiego był spisem Kozaków wciągniętych na służbę Rzeczypospolitej. W zamian za żołąd i wynagrodzenie (np. tzw. „barwa” czyli sukno, materiał na używane przez Kozaków odzienie, dodatki na zakup broni itp.), a także za inne ulgi (np. zwolnienie z powinności pańszczyźnianych, możliwość produkcji alkoholu na własne potrzeby itp., możliwość korzystania z opieki medycznej w monasterze trechtymirowskim przeznaczonym na szpital dla „weteranów” kozackich) zobowiązani byli oni m.in. do wspomaganie wojska kwarcianego stacjonującego na Ukrainie, chronienia pogranicza przed najazdami tatarskimi oraz brania udziału w kampaniach wojennych prowadzonych przez Rzeczpospolitą. Pierwsze rejestry stworzono w czasach Zygmunta II Augusta i Stefana Batorego. Początkowo liczba Kozaków wciągniętych do rejestru nie przekraczała kilkuset osób, z czasem jednak jego liczba ulegała systematycznemu powiększeniu, także w zależności od bieżącej sytuacji politycznej i wojskowej, wymagającej podejmowania tego rodzaju kroków jak np. w roku 1649, gdy liczba Kozaków zapisanych do rejestru wojska zaporoskiego wyniosła 40 tys. ludzi.
- ⁷ Wojsko kwarciane – utworzone w czasach Zygmunta II Augusta stałe siły zbrojne, złożone z jazdy, piechoty i artylerii. Były to formacje o charakterze zaciężnym. Liczyły od 4 do 6 tys. ludzi. W roku 1632 wprowadzono nową kwartę (duple), która została przeznaczona na utworzenie artylerii królewskiej. W 1652 roku wojsko kwarciane zostało zastąpione komputowym.
- ⁸ Paweł Pawluk – Paweł Michnowicz (Pawluk); samozwańczy hetman kozaków nierejestrowych, przywódca powstania w roku 1637.
- ⁹ Karp Skidan – pułkownik zaporoskich Kozaków nierejestrowych. Podczas powstania Pawluka był jego „prawą ręką”. W 1637 roku pełnił m.in. rolę emisariusza organizującego pomoc dla powstańców.
- ¹⁰ Ze strony kozackiej dowodzili Jacko Ostranin, Dymitr Hunia i znany z dowodzenia w walkach we wcześniejszych latach Karp Skidan. Stroną polską dowodzili Stanisław Potocki, Jeremi Wiśniowiecki oraz Mikołaj Potocki. Informację na temat Dymitra Huni Czytelnik znajdzie w biografii zamieszonej w Polskim Słowniku Biograficznym [PSB]. Z. Wójcik, *Hunia Dymitr Tomaszewicz*, PSB, t. X, 1962, s. 107-108.
- ¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki Sejmowe, nr 45.
- ¹² Patrz: *Bibliografia* omawianej pracy.
- ¹³ Jacko Ostranin (Ostrzanin, Ostranica). Brał udział w walkach w powstaniu Tarasa Fedorowicza w 1630 roku. W latach 1632-1634 brał udział po stronie Rzeczypospolitej w walkach z Moskwą. W listopadzie 1637 roku był jednym z głównych pomocników Pawła Pawluka.

**PIOTR DERDEJ, KAMIENIEC PODOLSKI 1672,
WYDAWNICTWO BELLONA, WARSZAWA 2009, SS. 180.**

Chcesz pokoju, szykuj się do wojny*

Siedem grzechów głównych to: pycha, chciwość, nieczystość, zazdrość, nieumiarkowanie, gniew i lenistwo. To ujemne cechy charakteru, które psują każde społeczeństwo. Społeczeństwa psują także fałszywe i/lub błędne przekonania. Kamieniec Podolski najmocniejszą twierdzą Rzeczypospolitej, a Rzeczpospolita najmocniejszą twierdzą chrześcijańskiej Europy? Wśród przedstawicieli stanu szlacheckiego, mającego uprzywilejowaną pozycję w systemie polityczno-społecznym państwa w XVII wieku, przekonanie takie było zapewne powszechne, jednakże, każde tego typu przekonanie, aby stało się prawdziwe i było zgodne z rzeczywistością, musiało i musi zostać jeszcze poparte konkretnym czynem. Omawiana w niniejszym tekście praca traktuje więc m.in. o nieprawdopodobnej wręcz lekkomyślności i grzechu zaniechania jaki popełnili nasi przodkowie w drugiej połowie XVII wieku. Zresztą, pozostałych sześć przywar także znalazło swe odbicie w wydarzeniach przedstawianych w omawianym opracowaniu.

Południowo-wschodnie województwa I Rzeczypospolitej były areną, na której w XVII wieku dochodziło do częstych starć pomiędzy państwem polsko-litewskim a Imperium Osmańskim. Przyczyny tych konfliktów i starć bywały różnorakie, a brały w nich udział także nominalni poddani obu tych państw tj. Kozacy i Tatarzy (zarówno ci z Chanatu Krymskiego, jak i z ord nadczarnomorskich). Właśnie historii jednego z wyżej wspomnianych konfliktów poświęcona jest omawiana praca pióra Piotra Derdeja. Składa się na nią 180 stron, zawierających wstęp, dziewięć rozdziałów, zakończenie, bibliografię oraz spis ilustracji. Jako że stanowi ona mini monografię konfliktu z 1672 roku i jej głównym celem było pokazanie aspektów wojskowych (z koniecznym w takich przypadkach przedstawieniem kontekstu politycznego danego wydarzenia) znalazła ona swego wydawcę w wydawnictwie Bellona, specjalizującym się w opracowaniach o tematyce militarnej.

* Łacińska sentencja oddająca - zdaniem piszącego te słowa - chyba w sposób najwłaściwszy odpowiedzialny i realistyczny sposób myślenia obywateli i kierownictwa politycznego danego kraju o stanie państwa i jego przygotowaniu obronnym. Uniwersalna w każdym momencie dziejów.

Na marginesie można zaznaczyć, że jest ona już kolejną pozycją tego wydawnictwa, poruszającą kwestie konfliktu Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w XVII wieku, przez co można śmiało mówić o, nazwijmy ją umownie, „serii polsko-tureckiej” wydawanej pod egidą tegoż wydawnictwa¹.

Punktem wyjścia dla rozważań Autora we wstępie omawianej pracy, jest obraz tego starcia, jaki utrwalił się w świadomości polskiego czytelnika na

podstawie literatury pięknej oraz filmu. Jak stwierdza autor „*Potęga fikcji literacko-filmowej Sienkiewicza i Hoffmana tak bardzo zawiadnęła naszą świadomością, że na wydarzenia historyczne z lat 1668-1673 patrzymy oczami... pisarza i reżysera filmowego*” (wstęp, s. 6). Dalsze karty tej części pracy, przyniosą charakterystykę wykorzystanej przez Autora literatury przedmiotu oraz źródeł.

Rozdział pierwszy zatytułowany - *Kamieniec Podolski. Dzieje miasta i twierdzy* przynosi Czytelnikowi opis na poły legendarnych dziejów miasta i zamku w Kamieńcu Podolskim oraz fakty dotyczące historii miasta oraz ludności go zamieszkującej, a także podstawowe informacje o tamtejszym systemie fortecznym. Rozdział drugi - *Turcy Osmańscy ich państwo, armia i podboje*, daje Czytelnikowi syntetyczny przegląd dziejów państwa tureckiego i jego rozszerzania się w formie ekspansji terytorialnej prowadzonej w Europie. Rozdział trzeci - *Historia konfliktów polsko-tureckich* jest krótkim przeglądem konfliktów polsko-tureckich toczonych przez oba państwa przed 1668 rokiem, począwszy od starcia pod Warną w 1444 roku. Rozdział czwarty - *Od abdykacji ostatniego Wazy do nowej wojny z Turkami*, przynosi opis wewnętrznej sytuacji Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania króla Jana Kazimierza Wazy, po jego abdykacji oraz okoliczności związane z wyborem Michała Korybuta Wiśniowieckiego na tron, a także tarcia wewnętrzne powstające pomiędzy grupą pro-królewską a tzw. „malkontentami” czyli ówczesną opozycją anty-królewską. Rozdział piąty - *Turcja rusza na wojnę z Polską* przeznaczony został przez Autora na ukazanie bezpośrednich przyczyn i tła politycznego starcia z 1672 roku. Jedną z głównych przyczyn wybuchu nowej wojny była kwestia kozacka i jak stwierdza Autor „podczas gdy polscy oraz moskiewscy wojewodowie żądali bezwzględnej posłuszeństwa królowi lub carowi, a za nieposłuszeństwo karali mołojców gardłem, turmą lub Sybirem dobry ojczulek ze Stambułu obiecywał Kozakom państwo lenne, na wzór Krymu, Wołoszczyzny, Mołdawii albo Siedmiogrodu” (s. 66) jednakże jak się miało później okazać „Już niedługo Zaporozcy mieli się boleśnie przekonać o tym, jak bardzo byli naiwni, przyjmując sultański protektorat” (s. 67). Autor przedstawił pokrótce także „problem” polsko-litewskich Tatarów zwanych „Lipkami” i przyczyny ich przejścia na stronę turecką oraz konfederacje nieopłacanych wojsk Rzeczypospolitej i wpływ tychże konfederacji na stan obronności państwa polsko-litewskiego. W rozdziale szóstym - *Polacy wobec zagrożenia tureckiego zimą, wiosną i latem 1672 roku* znajduje Czytelnik opis działań, a raczej zaniechań jakich dopuściła się strona polsko-litewska w przygotowaniach do kampanii wojennej. Kluczem w przygotowaniach obronnych był wtedy sejm i decyzje na nim podejmowane, jednakże sytuacja jaka panowała w przededniu wojny z Turcją sprawiała, że był on całkowicie niezdolny do podjęcia żadnych konkretnych decyzji. Dominowała bieżąca walka polityczna pomiędzy zwolennikami króla a jego przeciwnikami. „Kryzys państwa i myślenia obywateli o państwie, który zaczął się u nas już na początku lat pięćdziesiątych XVII wieku, teraz sięgnął dna” (s. 75-76).

Clou omawianej pracy stanowi rozdział siódmy, będący, co raczej nie może dziwić, najobszerniejszym rozdziałem, zatytułowany - *Oblężenie i upadek Kamieńca Podolskiego (12-26 sierpnia 1672 roku)*. Przynosi on Czytelnikowi szczegółowy opis działań wojskowych i dyplomatycznych jakie toczyły się w tych dniach pod murami kamienieckiej twierdzy, ukazując wszystkie szczegóły i niuansy tych działań. Czytelnik poznaje także głównych bohaterów toczących się tam zmagani oraz ich zachowania w sytuacji kryzysowej. Rozdział ten daje wg. Autora także podstawę do przeprowadzenia próby odkłamywania legendy kamienieckiej zapisanej przez Henryka Sienkiewicza na kartach *Pana Wołodyjowskiego*, „która to legenda utrwaliła się w naszej narodowej pamięci” (s. 127) Odbrażwienie lub próba takowego odbrażwienia wizerunku kamienieckich bohaterów i wydarzeń, które się tam rozgrywały podjęta została przez Autora w rozdziale ósmym pt. *Oblężenie Kamieńca Podolskiego oczami Henryka Sienkiewicza*. Celem Autora, jak sam deklaruje, jest sprostowanie sienkiewiczowskich i hoffmanowych błędów (s. 129). Prostowanie to odbywa się poprzez systematyczne zestawienie ze sobą faktów przedstawionych w dziele literackim oraz filmowym, z faktami znanymi Autorowi z własnych doświadczeń i autopsji oraz ich wzajemną konfrontację i weryfikację niektórych wyobrażeń. Dotyczy to m.in. szczegółów topograficznych miejsca bitwy. Właśnie ta osobista, „naoczna” znajomość terenu bitwy kamienieckiej jest, jak się nam wydaje, poważnym atutem Autora omawianej pracy. Integralną częścią tego rozdziału jest także weryfikacja danych dotyczących głównego bohatera, zarówno *Pana Wołodyjowskiego* jak i rzeczywistych wydarzeń, stolnika przemyskiego Jerzego Wołodyjowskiego wykonana przy pomocy źródeł historycznych.

Ostatni, dziewiąty rozdział - *Od Buczacza do Karłowic (1672-1699)* przedstawia dalsze losy zmagani polsko-tureckich do roku 1699, zawarcie pokoju w Buczaczu i jego warunki oraz okoliczności jakie doprowadziły do ich przyjęcia, walkę hetmana Jana Sobieskiego zarówno z ordami tatarskimi pustoszącymi południowe i południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej, jak i z jego przeciwnikami wewnątrz samej Rzeczypospolitej, będącymi stronnikami króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Losy tego króla zostały również przedstawione na kartach niniejszego rozdziału. Autor nie pominął również kwestii związanych z elekcją Jana Sobieskiego oraz jego polityką wobec Turcji, Tatarów i Kozaków podczas jego panowania. Rozdział kończy przedstawienie informacji na temat traktatu zawartego z Turcją w roku 1699 w Karłowicach. Zakończeniem omawianej pracy (z podtytułem *Zakończenie. Czyli dzieje Kamieńca Podolskiego po powrocie do Rzeczypospolitej w 1699 roku*) jest pokazanie przez Autora dalszych losów Kamieńca Podolskiego i jego mieszkańców w wieku XVIII już pod panowaniem Rzeczypospolitej, a także po 1793 roku czyli od momentu przejścia tego miasta pod władztwo Rosji². Sporo miejsca i wysiłku w tej części swojej pracy, poświęcił Autor na pokazanie i przedstawienie zjawiska rugowania polskości (polskiej kultury) z terenu miasta nad Smotryczem. Zdaniem Autora ma

to ogromne znaczenie symboliczne i pozwala na zachowanie pamięci o Kamieńcu Podolskim przez Polaków, a także na ocalenie tego miasta od zapomnienia.

Podsumowując krótko omawianą pracę, należy wspomnieć o bazie źródłowej stanowiącej podstawę dla konstrukcji tejże pracy. Autor, punktem wyjścia dla siebie uczynił trzecią część Trylogii - *Pana Wołodyjowskiego*, konfrontując to dzieło z relacją Stanisława Makowieckiego³. Jest to zresztą jedyne, wykorzystane przez Autora źródło. Zwarzyszwszy na popularny charakter omawianej pracy oraz cele jakie postawił przed sobą Autor, taki dobór wydaje się oczywisty i w zupełności wystarczający, szczególnie, że jak podaje „z tego, co udało mi się ustalić, brak jest jakichkolwiek źródeł i opracowań zagranicznych dotyczących tematu wojny polsko-tureckiej z lat 1672-1673” (s. 11-12).

Bibliografię wykorzystaną przy pisaniu tej pracy uzupełnia także blisko pół setki opracowań historycznych, takich jak pamiętniki, monografie i pozycje zbiorowe odnośnie dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Imperium Osmańskiego, Chanatu Krymskiego i Kozaczyzny.

Co do charakteru omawianej pracy, to jest ona skierowana w pierwszym rzędzie do czytelnika na co dzień niezajmującego się zawodowo historią. Jej popularny charakter oraz tematyka militarna, sprawia, że, jak sadzimy, jest ona w stanie dotrzeć do szerokiego grona czytelników w Polsce oraz do obcokrajowców zainteresowanych tymi zagadnieniami. Jednakże, to co jest jej plusem w szerszym aspekcie, dla profesjonalnych historyków zmagających się z zagadnieniami w rzeczowej materii, jest już minusem. Dla nich na pewno odczuwalnym będzie brak szerszej bazy źródłowej, zarówno rękopiśmiennej, jak i drukowanej, stosunkowo skromna, jak na ich potrzeby bibliografia opracowań oraz rzucający się w oczy zupełny brak map oraz szkiców sytuacyjnych choćby w formie załączników lub aneksów. Osobiście to ostatnie dziwi także nas, szczególnie w wojskowo-militarnym kontekście omawianej pracy, gdzie jak wiadomo jest, że mapa obrazująca sytuację, czy to polityczną czy to wojskową, to przysłowiowa podstawa. Jednakże, co warto przez nas podkreślić, Autor wypełnił postawione przed sobą zadanie, zrealizował w naszym mniemaniu, postawione przed sobą cele, które określił we wstępie, pokazał w dosyć udany sposób ten fragment dziejów Rzeczypospolitej i stworzył pracę będącą, jak to się określa w żargonie wojskowym, „podstawą wyjściową” do dalszego zgłębiania zagadnienia przez początkujących badaczy, zarówno polskich, jak i zagranicznych. Dla historyków z większym doświadczeniem praca ta jednak pozostanie chyba li tylko jedynie uzupełnieniem, jednak wykonanym przez Autora w sposób solidny.

Zagadnienia i osoby kluczowe w omawianej pracy: Rzeczpospolita i Turcja w XVII wieku, Kamieniec Podolski, Jerzy Wołodyjowski - stolnik przemyski, Henryk Sienkiewicz, Jan Sobieski, Michał Korybut Wiśniowiecki - król polski, Mehmed IV - sułtan turecki, Piotr Doroszenko - hetman kozacki.

Uwagi

- ¹ Z pozostałych opracowań z tej serii poruszających dzieje tegoż konfliktu w XVII wieku wymienimy kolejno: Kacper Śledziński, *Cecora 1620*, Warszawa 2007; Leszek Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa 2008; Damian Orłowski, *Chocim 1673*, Warszawa 2007; Leszek Podhorodecki, *Wiedeń 1683*, Warszawa 1983 oraz Janusz Wojtasik, *Podhajce 1698*, Warszawa 2008).
- ² Osoby zainteresowane tymi zagadnieniami dodatkowe informacje mogą znaleźć m.in. w: Konrad Krzemieniecki, *Mieszkańcy Kamieńca Podolskiego w świetle spisu ludności z 1795 roku*, „Rocznik Przemyski”, t. XLVI:2010, z. 4, s. 39-49; Renata Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
- ³ *Relacja upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach P. Jerzego Wołodyjowskiego przez IMCI pana Stanisława Makowieckiego stolnika Łatyczowskiego* [w:] Jan Przybył, *Kamieniec Podolski albo trylogia na nowo przeżywana*, Wrocław 1988.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Айвазян Олена Борисівна (м. Хмельницький), аспірантка кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженів Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженів Олександр Львович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Балушок Василь Григорович (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Білецький Павло Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Блануца Андрій Васильович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту історії України НАН України

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Верстюк Володимир Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Герасимов Тимофій Юрійович (м. Вінниця), аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Глушковецький Анатолій Леонідович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Григорчук Петро Семенович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Гуцал Анатолій Федорович (м. Кам'янець-Подільський), доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дрозд Яцек (м. Люблін), магістр історії, докторант Інституту історії Університету Марії Кюрі-Скłodовської.

Дубінський Володимир Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Калуцький Сергій Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кліщинський Павло Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, декан історичного факультету.

Котовський Ростислав Віталійович (м. Київ), здобувач Інституту історії України НАН України.

Кришак Анна (м. Познань), магістр історії, докторант Університету імені Адама Міцкевича.

Кузовенков Дмитро (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кузьмінець Наталія Петрівна (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Кунанець Н. Е. (м. Львів), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри інформаційні системи та мережі НУ “Львівська політехніка”.

Лозовий Віталій Станіславович (м. Кам’янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лопацька Наталія Миколаївна (м. Рівне), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем’янчука.

Майор Ростислав Іванович (м. Кам’янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Маркова Світлана Василівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Матвеев Андрій Юрійович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, завідувач кафедри українознавства і культури Хмельницького економічного університету, проректор.

Матях Валентина Миколаївна (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар відділу історії країни середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Мельничук Олег Анатолійович (м. Вінниця), доктор історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Михайловський Віталій (м. Київ), кандидат історичних наук.

Молдавчук Ніна Миколаївна (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент кафедри підготовки офіцерів запасу Національного університету оборони України.

Найчук Ірина Антонівна (м. Кам’янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Перерва Володимир Степанович (м. Біла Церква), кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ ВМУРЛ «Україна».

Постоловський Руслан Михайлович (м. Рівне), кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського гуманітарного університету.

Прокочук Віктор Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сербалюк Юрій Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Смірнов Микола Анатолійович (м. Вінниця), аспірант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Смолій Валерій Андрійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Віталій Валерійович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Суровий Анатолій Феодосійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Хоптяр Андрій Юрійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Чухліб Тарас Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ДЛЯ ЗАМІТОК

ДЛЯ ЗАМІТОК

Наукове видання

Наукові праці
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 21

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції України*

Редактор

Н.Г.Пянковська

Комп'ютерна верстка

В.О.Фаріон

Підписано до друку 6.12.2011 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Ум.друк.арк.33,02. Обл. вид. арк. 32,34.
Тираж 200 пр. Зам. № 420.

Видавництво “Аксіома” (свідоцтво ДК №1808 від 26.05.2004 р.)
м. Кам'янець-Подільський, а/с 8, 32300
Тел./факс: (03849) 3-90-06

Надруковано в друкарні ПП “Аксіома”
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300